XI. ULUSLARARASI
DİN GÖREVLİLERİ
SEMPOZYUMU
7-9 EKİM 2022
DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

ULUSLARARASI

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

SEMPOZYUMU

(7-9 Ekim 2022)

Editörler

Prof. Dr. Ahmet BOSTACI
Prof. Dr. Hasan MEYDAN
Doç. Dr. Mahmut ZENGİN
Doç. Dr. Abdurrahman HENDEK

ravza YAYINLARI

XI. ULUSLARARASI
DİN GÖREVLİLERİ
SEMPOZYUMU
7-9 EKİM 2022
DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
(7-9 Ekim 2022)

Copyright © Ravza Yayınları, 2023

Eserin tüm hakları Ravza Yayınları'na aittir.
İzinsiz tamamı veya bir kısmı hiçbir ortamda kopyalanamaz.
Kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

ULUSLARARASI
DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI
SEMPOZYUMU
*

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Kasadar

Kapak & *Sayfa Düzeni*
Ahmet Kahramanoğlu

Sertifika No
43988

ISBN
978-625-6715-06-6

1. Baskı: 2023

Basım Yeri ve Yılı
Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Kale İş Merkezi
No: 51-52
Topkapı-Zeytinburnu-İstanbul
Tel: 0212 481 94 11

RAVZA YAYINLARI

Merkez
Dervişali Mah. Draman Cad. No: 3/A
Fatih-İstanbul
Tel: 0212 909 41 52

Şube
Büyük Reşitpaşa Cad. No: 22/42
Vezneciler – Eminönü / İstanbul
Tel: (0212) 528 46 17

www.ravzakitap.com
ravzasiparis@hotmail.com

ULUSLARARASI

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

SEMPOZYUMU

(7-9 Ekim 2022)

Editörler
Prof. Dr. Ahmet BOSTACI
Prof. Dr. Hasan MEYDAN
Doç. Dr. Mahmut ZENGİN
Doç. Dr. Abdurrahman HENDEK

ravza YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu "Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları" (Açış Konuşması)

- Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI 11

XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu "Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları" (Açış Konuşması)

- Prof. Dr. Ali ERBAŞ 15

BÖLÜM 1

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE SOSYAL FONKSİYONLARI

İslâm Medeniyetinde Câmi

- Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN 25

Camilerin Sosyal ve Kültürel Fonksiyonları

- Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ 67

Postmodern Toplumlarda Caminin Fonksiyonları

- Prof. Dr. Mustafa TEKİN 93

BÖLÜM 2

CAMİ VE YENİ HİZMET ALANLARI

Cami ve Din Görevlisinin Yeni Hizmet Alanı: Dini/Manevi Rehberlik

- Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU 111

Turizm Bölgelerinde Bir Cami Hizmeti Olarak Cami Rehberliği: Cami Rehberlerinin Eğitimi ve Personel Yeterlikleri İçin Bir Öneri

- Doç. Dr. Mustafa Fatih AY 127

Mültecilerin Gözünden Cami ve Cami İçi Din Hizmetleri
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK
- Eyüp TABARA 139

BÖLÜM 3

HİZMET MAHALLİNE GÖRE CAMİ VE FONKSİYONLARI

Din Hizmetleri Bağlamında Çarşı/Merkez Camilerin Önemi (Sakarya İli Örneği)
- Davut KARAMAN 159

İzmir İlinde Köy Camileri ve Fonksiyonları (Karaburun Örneği)
- Kaşif ORHAN 185

BÖLÜM 4

KAMPÜS CAMİLERİ VE HİZMET ALANLARI

Bir Kampüs Camii ve Eğitim Kurgusu
- Prof. Dr. İsmail SAĞLAM 205

Çok Yönlü Bir Cami Örneği Olarak Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi
- Araş. Gör. Dr. Emrah EKER 221

Kampüslerin Kalbi Camiler ve Gençlik Özelinde Sosyo-Manevi Hizmetler (İtü Kampüs Camii -Câmiakademi- Örneği)
- Mehmet ATALAY 247

BÖLÜM 5

YURT DIŞINDA CAMİLER VE FONKSİYONLARI

Almanya'daki Cami Kültürü ve Fonksiyonel Durumu (Berlin Örneği)
- Doç. Dr. Cuma KARAN 267

Kırgızistan'da Camilerin (Mescitlerin) Fonksiyonları ve Bir Üniversite Camisinde Verilerin Hizmetlerin Analizi
- Prof. Dr. Mehmet KORKMAZ 309

Büyük Britanya'da Bir İslam Merkezi: Doğu Londra Cami ve Fonksiyonları
- Rumeysa BİÇER
- Sümeyra ARICAN 333

Din-Devlet İlişkileri Bağlamında Avrupa Müslümanlarının Cami Eksenli Kimlik Mücadelesi
- Dr. Yusuf DOĞAN 357

BÖLÜM 6

CAMİ MERKEZLİ DİN HİZMETLERİ

Camilerin İtikaf İbadeti Açısından Değerlendirilmesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ali GÜL.....403

Cami Merkezli ve Cami Dışı Din Hizmetleri Bağlamında 11. Cami Görevlileri Çalıştayına Sunulan Projelerin Değerlendirilmesi
- Merve SERTBAŞ.....429

Camilerin Yaygın Din Eğitimi Fonksiyonlarından Birisi Olarak Yaz Kur'an Kurslarının Veli Beklentilerine Göre Değerlendirilmesi
- Enes AYDIN
- Doç. Dr. Mahmut ZENGİN.....459

Bölüm 7

CAMİ GÖREVLİLERİ VE YETERLİLİKLERİ

Din Görevlilerinin (İmam) Gözüyle Yurt Dışı Görevi
- Doç. Dr. Ramazan DİLER.....485

Uyuşturucu Madde Suçlularının Sosyal/Yeniden Bütünleşmesinde Din Görevlilerinin Tutum ve Algısının Önemi: Sosyal Etiketlemeyi Dini Bütünleşmeyle Absorbe Etmek (Bingöl Örneği)
- Dr. Bekir KOÇ.....513

Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi
- Doç. Dr. Teceli KARASU
- Gülsüm ŞAHİN
- Fatma BİLDİRİCİ.....547

Mevzuat, Müfredat ve Hayat Kıskacında Din Görevlisi
- Öğr. Gör. Mehmet Emin AKASLAN.....569

BÖLÜM 8

TARİHİ SÜREÇTE CAMİ VE FONKSİYONLARI

Osmanlı Döneminde Mahalle İmamlarının Görevleri Zaviyesinden Mahalle Camii ve Mescitlerinin Fonksiyonlarını Okuyabilmek
- Dr. Necati Döğüş.....599

İstanbul Camilerinin 1877-78 Osmanlı Rus Harbi Esnasında İskân ve Barınma Yeri Olarak Kullanımı
- Doç. Dr. Fatih KÖSE.....661

Padişah-Halk Münasebetlerine Etkisi Açısından Osmanlı Selâtin Camileri
• Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer ATEŞ.....689
Diyarbakır Ulu Cami
• Prof. Dr. Muhammed ÇELİK.....709

Bölüm 9

CAMİ HİZMETLERİNDE İYİ ÖRNEKLER VE DİN GÖREVLİLİSİ DENEYİMLERİ

Metropol Bir Şehirde Merkez Mahalle Camii Çalışmaları
• Halil ÇELİK.....735
Hanımların Dini ve Sosyal İhtiyaçları Yönüyle Cami ve Mescitlerin Fonksiyonları
• Hatice Demir 751

Bölüm 10

DİĞER MÜSLÜMAN ÜLKELERDE CAMİ VE FONKSİYONLARI

تفعيل القيم الاجتماعية في وظائف»مساجد ضواحي المدينة»: الرؤية التأصيلية والنماذج التطبيقية
• الأستاذ الدكتور عدنان خطاطبة ٧٧١
أساليب التدريس المستخدمة في تعلم وتعليم القرآن الكريم وعلومه بالمدارس المساجد التاريخية في سلطنة عمان
• د. ميمونة بنت درويش الزدجالية ٧٩٥
دور مسجد المستشفى في تقديم الإرشاد الروحي للمرضى
• أ.د علي إبراهيم عجين ٨٠٥
وظائف المسجد الأقصى المبارك في الأمة بين الماضي والحاضر
• د. نواف هايل تكروري..... ٨١٩

ÖNSÖZ

Müminlerin ibadetlerini bir arada yapmalarını sağlamak amacıyla inşa edilen cami ya da mescitler İslam tarihi boyunca bu esas fonksiyonlarının yanında pek çok işlevi yerine getirmişlerdir. Hz. Peygamber döneminden başlayarak ibadet için toplanılan yer olmanın ötesinde cami; yönetim ve istişare mekanı olarak hizmet vermiş, eğitim faaliyetleri yoluyla ilim, irfan ve kültürün gelişimini sağlamış ve çevresinde kurulan çarşı ve yerleşim yerleriyle mabed merkezli bir medeniyetin inşasına kaynaklık etmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen değişimler cami ve mescitlerin dini ve toplumsal fonksiyonlarında ve bu fonksiyonların icra ediliş biçiminde de değişimler meydana getirmiştir. Son yıllarda bilim, teknoloji ve iletişim alanında meydana gelen hızlı değişimlerin sosyal hayatın her alanında derin etkiler oluşturduğuna şahit oluyoruz. Bilginin kaynakla bağının kopması, değer aktarımında hiyerarşinin yapıbozuma uğraması, toplumsallık ve kurumsallığın aleyhine bireyselliğin öne çıkması şahit olduklarımızdan bazıları. Yaşananlar dinin toplumsal görünümünün merkezi olan cami ve onun fonksiyonlarına dair de önemli değişimler meydana getirmektedir.

Hızla değişen dünyada camilerin hizmet alanları ve fonksiyonlarındaki değişimleri ihtiyaç ve beklentiler çerçevesinde incelemeyi amaçlayan Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Yunus Emre Camii Vakfı'nın (YECVA) koordinasyonunda Sakarya Valiliği, Sakarya Büyükşehir Belediyesi ve Sakarya İl Müftülüğünün katkılarıyla 7-9 Ekim 2022 tarihleri arasında Sakarya'da

düzenlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanı Sayın Prof. Dr. Ali Erbaş'ın açılış konuşmaları ile başlayan sempozyumda altı farklı ülkeden elliden fazla araştırmacı ve din görevlisi üç gün boyunca toplam 11 oturumda deneyimlerini paylaşarak konuyu müzakere etmişlerdir.

Sempozyum sonrasında hakemlik sürecinden geçirilerek bir araya getirilen tebliğlerden oluşan bu kitap 33 tebliği 10 ana başlıkta okuyucuya sunmaktadır. Sempozyumda ele alınan temel meseleleri yansıtan bu başlıklar camilerin geleneksel fonksiyonlarının yanında cami merkezli yeni hizmet alanları, hizmet mahalline göre camilerin fonksiyonlarındaki farklılaşmalar, cami merkezli din hizmetlerinin niteliğinin değerlendirilmesi, yeni ihtiyaçlar doğrultusunda din görevlilerinin yeterlilikleri, din görevlilerinin kendi uygulama tecrübelerinden çıkardıkları sonuçlar ve yurt dışı örneklere odaklanmaktadır.

Sempozyuma araştırmacıların kuramsal ve olgusal verilere dayalı değerlendirmelerinin yanında saha tecrübesine sahip din görevlilerinin katılımı da teşvik edilmiş böylelikle teori ile uygulamanın birleştirilmesi ve geliştirilebilir iyi örneklerin yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Cami merkezli din hizmetlerinin niteliğinin gelişimine katkı sağlayacağını ümit ettiğimiz sempozyumun düzenlenmesi ve bildiriler kitabının hazırlanmasına katkı sunan kıymetli bildiri sahiplerine, sempozyum düzenleme ve bilim kurulu üyelerine, tebliğleri okuyarak değerlendirmeleri ile yazarlara rehberlik eden hakemlere, sempozyumun düzenlenmesine ve kitabın basımına katkı veren kurum ve kuruluşlara şükranlarımızı sunarız.

Editörler

XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu "DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI" (Açış Konuşması)

Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı
Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

Sayın Diyanet İşleri Başkanım,

Sayın Rektörüm,

Sayın Büyükşehir Belediye Başkan Vekilim,

Sayın Müftüm,

Protokolün değerli mensupları,

Sempozyumumuza katkı veren değerli akademisyenler,

Muhterem misafirler,

Kıymetli öğrencilerimiz,

Fakültemizin ev sahipliğinde Sakarya Valiliği, Sakarya Büyükşehir Belediyesi, Sakarya İl Müftülüğü ve Yunus Emre Camii Vakfı (YECVA) iş birliğiyle düzenlenen "Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları" konulu uluslararası sempozyuma hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Fakültemiz, yetkin akademik kadrosu, lisans ve lisansüstü programları ve öğrenci sayısı ile Türkiye'nin en büyük ve önde gelen İlahiyat

Fakültelerinden birisidir. Üniversite tercihlerindeki sırası, akademik başarıları, düzenlediği ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılar, yurt dışı öğrenci değişim programlarına aktif katılımı ve bir kısmını kurumlar arası iş birlikleriyle gerçekleştirdiği diğer faaliyetleri ile benzeri kurumlar arasında haklı bir yer edinmiş, ulusal ve uluslararası arenada tanınırlık kazanmıştır.

Muhterem Diyanet İşleri Başkanım,

Zat-ı alinizin çok uzun yıllar Dekan, Dekan Yardımcısı, Bölüm Başkanı ve öğretim üyesi olarak verdiğiniz emeklerle bu günlere gelmesinde çok önemli katkılarınızın olduğu Fakültemiz, bu yıl aldığı uluslararası akreditasyon ile hem Türkiye'de hem de İslam dünyasında yüksek din öğretimi alanında akreditasyon alan ilk fakülte olmuş ve bu şekilde pek çok alanda sergilediği öncü konuma bir yeni alan daha eklemiştir.

Fakültemiz bugün de bu önemli ilmi toplantıya ev sahipliği yapmanın haklı mutluluğunu ve gururunu yaşamaktadır.

Muhterem Başkanım, değerli hazirûn,

Müminlerin ibadetlerini bir arada yapmalarını sağlamak amacıyla inşa edilen camiler, İslam tarihi boyunca bu esas fonksiyonlarının yanında pek çok işlevi yerine getirmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.) döneminden başlayarak ibadet için toplanılan yer olmanın ötesinde cami; yönetim ve istişare mekanı olarak hizmet vermiş, eğitim faaliyetleri yoluyla ilim, irfan ve kültürün gelişimini sağlamış ve çevresinde kurulan çarşı ve yerleşim yerleriyle mabed merkezli bir medeniyetin gelişimine kaynaklık etmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, cami ve mescitlerin dini ve toplumsal fonksiyonlarında ve bu fonksiyonların icra ediliş biçiminde de değişimler meydana getirmiştir. Son yıllarda bilim, teknoloji ve iletişim alanında meydana gelen hızlı değişimlerin sosyal hayatın her alanında derin etkiler oluşturduğuna şahit oluyoruz. Bilginin kaynakla bağının kopması, değer aktarımında hiyerarşinin bozulması, toplumsallık ve kurumsallığın aleyhine bireyselliğin öne çıkması şahit olduklarımızdan bazılarıdır. Bütün bu yaşananlar, dinin toplumsal

görünümünün merkezi olan cami ve fonksiyonlarına dair de önemli değişimler meydana getirmektedir.

Kurumlar arası çok güzel bir işbirliği ile vücut bulan ve bu yönüyle de çok değerli olan, ayrıca bu yılın "Peygamberimiz, Cami ve İrşat" temalı Mevlid-i Nebi haftasında ve aynı zamanda Camiler ve Din Görevlileri Haftasında gerçekleşmesinden dolayı da büyük memnuniyet duyduğumuz sempozyumumuzda toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerin camilerin fonksiyonlarında ne gibi farklılaşmalar meydana getirdiğinin tespit edilmesi ve hızla değişen dünyada hizmet alanlarına göre camilerin fonksiyonlarının ihtiyaç ve beklentiler çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır.

Sempozyumumuzda bugün açılış oturumunun hemen ardından gerçekleştirilecek bir panelin yanı sıra, Camilerin Sosyal Fonksiyonları, Kategorilerine Göre Camiler, Yurtdışında Camiler, Tarihi Süreçte Camiler, Din Görevlileri ve Camiler, Cami Hizmetlerinde İyi Örnekler, İslam Dünyasında Camiler ve Fonksiyonları gibi başlıklar taşıyan 9 oturum ve bir değerlendirme oturumu yer almaktadır. Türkiye, Filistin, Endonezya, Ürdün, Umman ve Sudanlı katılımcılar tarafından Türkçe, Arapça ve İngilizce dillerinde toplam 41 tebliğ sunulacak ve müzakere edilecektir. Sempozyumun akabinde bildirilerin bir araya getirilmesi ve inşallah kurumsal bir destek temin edilerek kitap halinde basılması hedeflenmektedir. Ayrıca sempozyumdan elde edilecek veriler ışığında gerekirse ayrı bir çalıştay da düzenlenerek Türkiye'de ve dünyada cami merkezli çalışmalara rehberlik edecek bir ilmî rapor hazırlanması da hedeflerimiz arasındadır.

Sözlerime son verirken; katılımlarıyla bizleri onurlandıran Muhterem Diyanet İşleri Başkanımız Prof. Dr. Ali Erbaş'a, Sempozyumu himayelerinde gerçekleştirdiğimiz Sayın Valimiz Çetin Oktay Kaldırım'a, Sempozyuma ve ayrıca Fakültemizin diğer ilmi ve kültürel faaliyetlerine olan sürekli destekleri dolayısıyla Sayın Büyükşehir Belediye Başkanımız Ekrem Yüce'ye, faaliyetlerimize olan desteklerinden ötürü sayın Rektörümüz Prof. Dr. Hamza Al'a, sempozyumun düzenlenmesindeki güzel iş birlikleri sebebiyle Sakarya İl Müftümüz Hasan Başiş'e ve Yecva Başkanı Mehmet Keskin'e, sempozyumun tertip, ilim ve organizasyon ekiplerinde yer alan

ve zaman darlığı sebebiyle isimlerini sayamadığımız arkadaşlarımıza ayrı ayrı çok teşekkür ediyorum.

Sempozyumumuzun hayırlara vesile olmasını Allah Teala'dan niyaz ediyor, bu akşam idrak edeceğimiz Mevlid kandilizi tebrik ediyor, hepinize saygılar sunuyorum.

XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu "DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI" (AÇIŞ KONUŞMASI)

Prof. Dr. Ali ERBAŞ

Diyanet İşleri Başkanı

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسولنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين

Katından bir rahmet olarak yüce kitabımız Kur'an'ı ve kutlu rehberimiz Nebiyy-i zîşan'ı gönderen, dinimiz İslam'ın rahmet ikliminde kalplerimizi kaynaştıran yüce Rabbimize sonsuz hamdüsenalar olsun.

Mescid-i nebevî'den yeryüzüne yayılan ilahi çağrının rehberi Hz. Muhammed Mustafa'ya, onun ehlibeytine, ashabına sayısız salat ve selam olsun.

Asrısaadetten bu yana yeryüzünü mabet, mabedi mektep bilerek insanlığın yolunu ve ufkunu aydınlatan âlimlerimizi, ariflerimizi, gönül erlerimizi tazimle, hürmetle yâd ediyorum.

Asırlardır büyük bir inanç ve dirayetle camilerimizi ilim, ibadet ve muhabbetle mamur eden tüm Müslümanları sevgiyle, saygıyla anıyorum.

"Ruhumun senden, ilahî, şudur ancak emeli: Değmesin mabedimin göğsüne namahrem eli" idealiyle yaşayan ve bu uğurda canlarını feda eden aziz şehitlerimizi rahmetle, minnetle yâd ediyorum. Gazilerimize şükranlarımı sunuyor, her birine hayırlı, bereketli ömürler diliyorum.

Çok kıymetli Rektörümüz, Büyükşehir Başkan Vekilimiz, değerli Dekanımız, kıymetli hocalarım, sevgili öğrencilerimiz,

Hepinizi en kalbî hürmet ve muhabbetlerimle selamlıyorum. Es-selâmu aleykum ve rahmetullahi ve berekâtuhu.

Sakarya Üniversitesinde bulunmak benim için mutlulukların en büyüğü. Bugün hem sizlerle beraber olmanın hem de bu özlemimi gidermenin bahtiyarlığı içeresindeyim. Cenâb-ı Hak bu sempozyumu hayırlı eylesin, hayırlı neticelerle milletimiz için bereketli eylesin inşallah.

Sempozyumlar fakültesi diyorduk biz Sakarya İlahiyat Fakültesine. O özelliğini devam ettiriyor. Bunun için sayın Dekanımıza, hocalarımıza teşekkür ediyorum. Şöyle geriye doğru bakıyorum da Din Eğitimi Sempozyumu yapmıştık, sonra Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batıda İslam Çalışmaları sempozyumu yapmıştık. Sonra Kur'an Sempozyumları serisi başlatmıştık, Abdurrahman Gürses anısına diye ve devam etmişti. Uluslararası boyutta Zahid el-Kevserî Sempozyumuza 17 ülkeden katılımcı gelmişti. Hakikaten ülkemiz adına, şehrimiz adına çok önemli bir sempozyumdu. Daha sonra Serahsî Sempozyumunu yaptık. Yine Uluslararası bir sempozyumdu ve 15 ülkeden katılımcı gelmişti. Bugün de görüyorum uluslararası sempozyumlar devam ediyor. Bu bizim için en sevindirici gelişmelerden birisi.

Muhterem ilim insanları, değerli katılımcılar, kıymetli kardeşlerim!

Öncelikle, bir müjdeci, uyarıcı, davetçi ve insanlığa şahit olarak gönderilen Nebiy-i zîşan efendimizin doğum yıldönümüne bizleri tekrar eriştirdiği için Allah'a sonsuz hamd ediyorum. Bu gece (7 Ekim Cuma), Mevlid-i şerif'in sene-i devriyesini idrak edeceğiz inşallah.

Böyle anlamlı bir günde, "Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları" temasıyla düzenlenen XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumunu bereketli ve faydalı kılmasını Yüce Rabbimizden niyaz ediyorum.

Bugün burada, yerleşik tutum ve davranış kalıplarının değiştiği, gündelik hayatın hızlı bir şekilde dönüşüme uğradığı bir dönemde, camilerimizi, temsil ettikleri manaya uygun bir biçimde hayatın merkezi haline getirmenin yollarını tefekkür edeceğiz inşallah …

Burada sunulacak tebliğ ve yapılacak müzakerelerin, ibadet, rahmet ve sekinetin kalbi olan camilerimizin bireysel ve toplumsal hayatımızdaki misyonu çerçevesinde yeni yaklaşımlar ve teklifler getireceğine inanıyorum. İrşat imkânlarından hizmet çeşitliliğine kadar pek çok alanda bizlere yeni ufuklar açacağını ümit ediyorum.

Muhterem hazirun!

Hayat, bir takım sabite ve değişkenlerle şekillenen dinamik bir süreçtir. Bu süreç, mekân ve imkân bakımından pek çok değişim ve dönüşüme sahne olmaktadır. Her bir değişim ve dönüşüm ise zaman içerisinde fertten cemiyete, aileden topluma, eğitimden kültüre, hayatın çeşitli alanlarında kalıcı etkiler bırakmaktadır.

Bugün bilimin ve teknolojinin ivme kazandırdığı bir durum olarak iletişim ve etkileşim imkânlarının baş döndürücü bir şekilde geliştiğine; gündelik hayatın kodlarının yeniden yazıldığına şahit oluyoruz. Bireyselleşmeyi özendiren, teşvik eden bu gelişme, hayat standartlarımızı, toplumla, mekânla, mabetle ilişkilerimizi ve daha da önemlisi öğrenme ve sosyalleşme biçimlerimizi ciddi oranda değişime uğratmaktadır.

Zamanla toplumsal ilgi, algı ve beklentileri de değiştiren bu durum, geçmişten bugüne süregelen uygulamaların, yaklaşımların ve mekânların işlevselliğini yeniden gözden geçirmeyi bir zorunluluk olarak gündeme getirmektedir. Dolayısıyla her alanda olduğu gibi camilerin işlevi ve cami merkezli yürütülen irşat, rehberlik, eğitim gibi din hizmetlerinin icrasında da yeni arayışları bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Değişimden kaçınmak elbette mümkün değildir. Ancak, bugüne ve geleceğe dair sözü olanların değişime duyarsız kalması da düşünülemez. Zira kültürel ve sosyal değişim olgusu, rastlantılara bırakılamayacak kadar hayati bir önemi haizdir. Edilgen bir yaklaşımla olayların ardına takılmak yerine değişimin lokomotifi olabilmek, önemsenmesi gereken bir sorumluluktur.

Bu hususta yapılması gereken öncelikli iş, toplumsal dönüşümün saiklerini iyi okuyup hem bugüne hem de geleceğe dair olası etkilerini doğru bir şekilde analiz ederek yeni perspektifler geliştirmektir. Değişim karşısında gereken inisiyatif alınmadığı ve bir gelecek projeksiyonu geliştirilmediği sürece gündelik hayata yön veren yerleşik referanslardan günbegün uzaklaşılacağı unutulmamalıdır.

Değerli hazirun!

Biliyoruz ki İslamî açıdan bireysel ve toplumsal değişim/dönüşümün en önemli dinamiği, "emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker" ilkesidir. Bu bağlamda tarihin akışını değiştiren bir uyarıcı ve müjdeleyici olarak Hz. Peygamberin örnekliği apaçık önümüzde durmaktadır. O, yüklendiği sorumlulukla insanlığı cehaletin karanlık dehlizlerinden kurtararak ilmin, irfanın ve hikmetin beslediği bir imanla sonsuz aydınlığa çıkarmıştır. Onun öncülüğünde ve rehberliğinde gerçekleşen değişimin boyut ve etki bakımından bir dengi insanlık tarihinde vuku bulmamıştır.

Rasul-i Ekrem'in örnek hayatına baktığımızda, onun idealinin yeryüzüne iyiliğin hâkim olması ve kötülüklerin ortadan kaldırılması; bu ideale giden yolda hareket noktasının ise mabet/mescit olduğunu görüyoruz. Onun irşat, inşa ve ihya faaliyetinin merkezinde cami vardır. Çünkü meselenin özünde kulluk bilinci yer almaktadır. Ve camiler, birer kulluk bilinci inşa etme merkezleridir. Bireyin inanç dünyasından sosyal ilişkilerine, sorumluluk bilincinden karakter inşasına, eğitimden sanata, hukuktan ahlaka, aileden topluma hayatın bütün alanlarına yönelik değerler, caminin temsil ettiği hakikatlerde (yani kulluk bilincinde) gerçek anlamını bulmaktadır.

Bu sebeple Peygamber efendimiz (s.a.s.), hicretin hemen ardından, hatta henüz hicret yolundayken ilk iş olarak bir mabet/mescid inşa etmiştir. Medine'ye ulaştığında ise risalet görevinin birincil mekânı ve İslam medeniyetinin beşiği olarak Mescid-i Nebevî'nin temelini atmıştır. Allah Rasulü, Mescid-i Nebevî'yi sadece cemaatle namaz kılınan bir mekân olarak değil; bilakis bu mekânda namazın kazandırdığı kulluk şuuruyla birleşen yürekleri, hayatın her alanında örnek birer şahsiyete dönüştürmenin imkânı olarak değerlendirmiştir. Vahyin nurunu, hakikatin ışığını, adaletin, merhametin ve muhabbetin sıcaklığını yeryüzüne egemen kılmanın

karargâhı olarak kullanmıştır. İnancı, ibadeti, ahlakı ve her türlü fazileti öğreten, insanın kendisini, çevresini, komşusunu ve değerleri fark etmesini sağlayan, hayata vahyin penceresinden bakmayı öğreten muazzam bir mektebe dönüştürmüştür.

Peygamber Efendimizin yolundan yürüme azminin bir yansıması olarak ecdadımız da camilerini daima Mescid-i nebevî'yi, şehirlerini de Medine-i münevvere'yi örnek alarak inşa etmişlerdir. Camiler, İslâm geleneğinde özellikle Osmanlı döneminde "külliye" kültürünün çekirdeğini oluşturmuş; bu muazzam mimarî yapının hemen bitişiğine veya çevresine eğitim ve sosyal hizmet kurumları, hamam, misafirhane, hastane gibi diğer unsurlar da inşa edilerek, camiye gelen insanların ihtiyaçlarının karşılandığı merkezî bir konuma sahip olmuştur. Böylece minberi ve kürsüsüyle üstün insanlık nizamının öğretildiği, ilim, irfan, ahlak, hikmet derslerinin verildiği birer ilim merkezi olan camilerin temsil ettiği değerlerle bir hayat inşa edilmesi hedeflenmiştir.

Şu bir gerçek ki on dört asır boyunca İslam toplumlarında hayata nizam veren her bir sosyal teşekkülün üzerine ikame edildiği değerler, ilkeler ve unsurlar, caminin manevi şahsiyetinden iktibasla vücut bulmuştur. Dolayısıyla cami ve mescitler, tevhidin, adaletin, merhametin ve dayanışmanın sembolü olmuş; İslam toplumlarının vahdetini temsil noktasında somut birer kimlik haline gelmiştir.

Değerli hazirun!

Bugün büyük bir hızla değişen dünyada, camilerimizi gerek mimari açıdan gerekse işlev bakımından yeniden hayatın merkezi haline getirecek projeler geliştirmek mecburiyetindeyiz. Camilerimiz, tarihi misyonları ve potansiyelleriyle topluma ve hayata ruh üflemek için bizim gayretlerimizi bekliyor. Çağın gerçekliklerini dikkate alan bir yaklaşımla camilerimizin gönülleri teskin eden ve toplumsal hayata huzur veren işlevini yeniden ihya etme sorumluluğu hepimizin omuzlarındadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı olarak bizler, geçmişte olduğu gibi bugün de hizmet anlayışımızın, irşad ve ihya faaliyetlerimizin değişmez mihveri olarak camilerimizi görüyoruz. İnanıyoruz ki fert olarak sağlam bir şuur geliştirmemizin ve ümmet olarak yeniden yükselişimizin çıkış noktası, dün

olduğu gibi bugün de yine camilerimiz olacaktır. İslam'ın rahmet mesajlarıyla insanları buluşturmanın, hayırlı nesiller yetiştirmenin, sevgiye, saygıya, yardımlaşmaya, paylaşmaya dayalı bir güven toplumu inşa etmenin odağında yine camilerimiz yer alacaktır.

Bu yüzden camilerimizin, asrısaadette ve İslam tarihi boyunca olduğu gibi hayatla iç içe olması için gayret ediyoruz. Şehirlerin ruhuna ayna tutacak, görünüşüne güzellik katacak şekilde planlanması için çalışmalar yapıyoruz.

Cami ve mescitlerin, toplumun her kesimine hitap edecek nitelikte olmasını, çevresi ile beraber yaşayan ve yaşanılabilir mekânlar haline gelmesini istiyoruz. Bünyesinde ihtiyaca göre Kur'an kursu, aile ve dini rehberlik bürosu, kitabevi, gençlik merkezi, çocuk oyun alanı, spor alanı, seminer/konferans/sergi salonu, sanat atölyesi, aşevi, taziye evi gibi alanlar bulunmasını istiyoruz. Mekânların kadın, çocuk, yaşlı ve engelli herkesin rahat ve huzur içinde ibadetini yapabileceği şekilde tanzim edilmesini sağlamaya çalışıyoruz.

Kısacası her bir camimizin, minaresiyle, kubbesiyle, donanımıyla ve diğer tüm unsurlarıyla İslam medeniyetinin ve sanatının güzelliğini yansıtmasını istiyoruz. Bunun için ilgili kamu kurum ve kuruluşlarıyla, STK'larla, akademik çevrelerle koordineli bir şekilde kapsamlı çalışmalar yürütüyoruz. Hamdolsun bu anlamda önemli mesafeler alındı. Bu bağlamda birkaç yıldır çalıştığımız "Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu"nu geçtiğimiz yıl tamamlayıp yayımladık.

Diğer yandan yeni kuşakların camilerin manevi atmosferi ile daha fazla buluşması ve caminin değerleriyle daha yakından tanışması için yoğun faaliyetler yapıyoruz. Sosyal ve kültürel etkinlikler, cami dersleri, çeşitli kurs ve eğitim faaliyetleriyle camilerin ilim merkezi özelliğini geliştirmeye çalışıyoruz.

Hizmetlerimizin odağında cami olmakla birlikte kendimizi sadece cami içi din hizmetiyle de sınırlamıyoruz. Cami dışında da Kuran Kurslarımız, Aile ve Dini Rehberlik Bürolarımız vasıtasıyla başta aile olmak üzere inanç, kültür ve medeniyet değerlerimizi koruma ve desteklemeye yönelik eğitimler, seminerler, çevrimiçi programlar düzenliyoruz. Çeşitli

kamu kurumlarıyla yaptığımız protokoller çerçevesinde toplumun her kesimine doğrudan ulaşmayı hedefliyoruz. KYK'lardan sevgi evlerine, hastanelerden cezaevlerine, STK etkinliklerinden öğrenci evlerine kadar daha pek çok alanda insanımızı sahih dini bilgiyle buluşturmak için büyük bir gayret ve özveriyle çalışıyoruz.

İşimizin vaktimizden çok ve sorumluluğumuzun yaptıklarımızdan fazla olduğunun bilincindeyiz. Bu sebeple İslam'ın hayat veren ilkelerini, değerlerini ve mesajlarını çağın idrakine sunmak için değişen şart ve imkânlar muvacehesinde ortaya çıkan her yeni durumu birer fırsat olarak görüyor; en iyi şekilde değerlendirmeye çalışıyoruz.

İnanıyorum ki bu sempozyumda sunulacak tebliğler ve yapılacak müzakereler de bizlere, hem camilerimizin fonksiyonları hem de cami merkezli din hizmetleri hususunda çok önemli açılımlar sağlayacaktır.

Bu vesileyle tebliğ sunacak hocalarımıza, müzakerelerde katkı sunacak hocalarımıza ve tüm katılımcılara teşekkür ediyorum. Siz değerli katılımcılara hayırlı çalışmalar diliyor; sempozyumdan çıkacak sonuçların istifadeye medar olmasını yüce Rabbimizden niyaz ediyorum.

BÖLÜM 1

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE SOSYAL FONKSİYONLARI

İSLÂM MEDENİYETİNDE CÂMİ

Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Atatürk Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi

GİRİŞ

İslâm'da îmandan sonra en büyük hakîkat namazdır. Namaz, dinin direğidir. Biz, Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Peygamber'in hadis-i şeriflerde "salât" kelimesi ile ifâde ettikleri bu ibâdetin Farsça tercümesi olan "namaz"ı almış ve dilimizde hep onu kullanmışız. Salât kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de duâ ve namaz anlamında olmak üzere 78 âyette tekil, 53 âyette çoğul olarak geçer. Ayrıca 3 âyette "namaz kılanlar (musallîn)" şeklinde kullanılır. Diğer yandan 14 âyette çoğul emir kalıbıyla "namaz kılınız", 4 âyette tekil olarak "namaz kıl" buyurulurken, 24 âyette geçmiş zaman kalıbıyla "namaz kılanlar"dan söz edilir. 10 kadar âyette de "sallâ (duâ etti, namaz kıldı)" fiili ile yine duâ ve namaz konusu yer alır.[1] Pek çok hadiste de benzer kelimelerle namaza yer verilmesi bu ibâdetin önemini ortaya koyar. Namaz, münferit (tek başına) kılınabileceği gibi cemaatle de kılınır.

Namazı yalnız kılmaktansa cemaatle kılmak daha güzeldir. Namazını câmide cemaatle kılan, evde veya işyerinde tek başına kılandan daha çok sevap kazanır. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerim'de "namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, rükû eden(müminler)le birlikte rükû edin"[2] buyurarak

1 M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* "Salât", "Sallâ", "Kâme", "Ekâme" maddeleri.

2 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara sûresi, 2/43.

müminleri cemaatle namaz kılmaya teşvik etmektedir. Bu konuda Hz. Peygamber de şöyle buyurmaktadır: "Bir kimsenin câmide cemaatle kıldığı namaz, işyerinde ve evinde kıldığı namazdan yirmibeş derece daha sevaptır. Şöyleki, bir kişi güzelce abdest alır, sonra başka hiçbir maksatla değil, sadece namaz kılmak üzere câmiye gelirse, câmiye girinceye kadar attığı her adım sebebiyle bir derece yükseltilir ve bir günahı bağışlanır. Câmiye girince namaz kılmak için orada durduğu sürece, tıpkı namaz kılıyormuş gibi sevap kazanır. Biriniz namaz kıldığı yerden ayrılmadığı, kimseye eziyet etmediği ve abdestini bozmadığı müddetçe melekler: "Allahım! Ona merhamet et! Allahım! Onu bağışla! Allahım! Onun tevbesini kabul et!" diye duâ ederler."[3]

Hz. Peygamber efendimiz, Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin merkezinde, altı ay içerisinde bir mescid yaptırdı ve beş vakit namazı bu mescidde cemaatle kılmaya başladı. Hz. Peygamber, bu sünnetini ölünceye kadar devam ettirdi. Şehir dışına çıktığı zaman yerine bir vekil tayin ederdi; kendisi dönünceye kadar bu vekil imâmlık görevini yerine getirirdi. Vefatından önceki rahatsızlığında da Hz. Ebû Bekir (r.a.)'ı bu göreve tayin etmiş; o da Hz. Peygamber'in vefatına kadar, mescidde cemaate imâm olup onyedi vakit namaz kıldırmıştı.[4]

Sonradan gelen Müslümanlar, Hz. Peygamber'in mescid yapma ve namazları cemaatle kılma sünnetine önem vermiş ve bu sünnetin yaşaması için ellerinden gelen her türlü gayreti göstermişlerdir. Dünyanın değişik yerlerindeki Müslümanlar, Hz. Peygamber'in Medine'de yaptırdığı mescidi esas alarak kendi kültür ve estetik anlayışlarına göre büyük câmiler yaptılar. Şehirlerini görkemli câmilerle, câmilerin çevresindeki medereselerle ve şehâdet parmağı gibi semâya yükselen minârlerle tezyîn ettiler. Bu câmiler, kıyâmete kadar devam edecek olan İslâm Medeniyeti'nin temel taşlarıdır. Bu makalede, câmilerin toplum hayatındaki yerini ve fonksiyonunu, İslâm Medeniyeti'indeki yerini ve bu medeniyete olan katkılarını inceleyeceğiz. Makalemiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kâbe, Mescid ve Câmi hakkında genel bir bilgi sunulacak sonra asıl konuya geçilecektir.

3 Buhârî, Salât 87, Ezân 30, Büyû 49; Müslim, Tahâret 12, Mesâcid 272.

4 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 197.

1- Kâbe: Arapça'da "ka'b" kökünden yüksek olmak, tomurcuklanmak ve dört köşe anlamlarında kullanılan türetilmiş bir kelimedir. Araplar, küp şeklindeki her eve ve her cisme kâbe derlerdi. Beytüllah da yüksek ve küp şeklinde olduğu için bu ismi almıştır.[5]

Bilindiği gibi Kâbe, Mekke şehrindedir. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerim'de Mekke şehrini "ümmü'l-kurâ=köylerin anası" ünvânı ile anmaktadır.[6] Çünkü yeryüzünde kurulan ilk şehir Mekke şehri, yeryüzünde yapılan ilk mâbed de Kâbe'dir. Bütün şehirler Mekke'den doğmuştur. Dolayısıyla o, bütün köylerin ve şehirlerin anasıdır. Mekke anakenttir, başkenttir. Mekke'nin kuruluşu ve Kâbe'nin yapılışı hakkında çok değişik rivâyetler vardır. Bu rivâyetleri burada sayıp dökmeyeceğim. Konu ile alakalı bir iki âyet-i kerime aktaracağım. Birinci âyet-i kerime yeryüzünde yapılan ilk mâbedin Kâbe olduğu hakkındadır. Yüce Allah şöyle buyurur:

"Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbed) Mekke'deki (Kâbe) dir."[7]

Hz. Âdem'in, ilk insan ve ilk peygamber olduğu bilinen bir gerçektir. İlk peygamber olan Hz. Âdem'in ibâdet ettiği ve çevresindeki insanları da ibâdete teşvik ettiği, bu gerçeğin bir parçasıdır. Bu sebepten dolayı Kâbe'nin, Hz. Âdem tarafından yapıldığı ve Nûh tufanında kaybolduğu, yerinin bir tümsek olarak kaldığı rivâyetleri doğruya daha yakın durmaktadır.

Kâbe'yi ikinci olarak Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil birlikte yapmışlardır. Yüce Allah bu gerçeği bize şu âyet-i kerime ile bildirmektedir.

"Bir zamanlar İbrâhim ve (oğlu) İsmâil, birlikte Beytullah'ın temellerini yükseltiyor (ve şöyle diyorlardı) ey Rabbimiz, bunu bizden kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensin."[8]

Bu âyet-i kerime, şu rivâyetin biraz daha doğruya yakın olacağına işaret etmektedir: "Hz. Âdem ile Havva, cennetten çıkarıldıkları vakit yeryüzünde Arafat'ta buluşurlar, beraberce batıya doğru yürürler. Kâbe'nin bulunduğu

5 Sadettin Ünal, "Kâbe", DİA, XXIV, 14.

6 Bkz. Kur'ân-ı Kerim, En'âm sûresi, 6/92; Şûrâ sûresi, 42/7.

7 Kur'ân-ı Kerim, Âl-i İmrân sûresi, 3/96.

8 Kur'ân-ı Kerim, Bakara sûresi, 2/127.

yere doğru gelirler. Bu esnada Âdem, bu buluşmaya şükür olmak üzere Rabbine ibâdet etmek ister ve cennette iken etrafında tavaf ederek ibâdet ettiği nurdan sütûnun tekrar kendisine verilmesini diler. İşte o nurdan sütûn orada tecelli eder ve Hz. Âdem, onun etrafında tavaf ederek Allah'a ibâdet eder. Bu nurdan sütûn Hz. Şit zamanında kaybolur, yerinde siyah bir taş kalır. Bunun üzerine Hz. Şit, onun yerine taştan onun gibi dört köşe bir bina yapar ve o siyah taşı binanın bir köşesine yerleştirir. İşte bugün, el-Hacerü'l-Esved diye bilinen siyah taş odur. Sonra Nûh tufanında bu bina kumlar altında uzunca bir süre gizli kalır. Hz. İbrâhim, Allah'ın emriyle Kâbe'nin bulunduğu yere gider, oğlu İsmâil'i annesi ile birlikte orada iskân eder. İsmâil büyüdükten sonra babası oğlu ile birlikte Kâbe'nin bulunduğu yeri kazmaya başlar. Hz. Şit tarafından yapılan binanın temellerini bulur ve o temellerin üzerine bugün mevcut olan Kâbe'yi inşâ eder. Âyetteki "Beytullah'ın temellerini yükseltiyor" cümlesi bunu ifade eder."[9]

Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil, Kâbe'yi yaptıktan sonra Yüce Allah'ın emriyle insanları ibâdet için buraya dâvet etmeye başlarlar. Konu ile alakalı âyet mealleri şöyledir:

"Biz, Beytullah'ı insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrâhim'in makamını namaz yeri edinin. Biz İbrâhim ve İsmâil'e "tavaf edenler, ibâdete kapananlar, rukû ve secde edenler için evimi temiz tutun" diye emretmiştik. İbrâhim "Rabbim, burayı emin bir şehir yap! Halkımdan, Allah'a ve âhiret gününe îman edenleri çeşitli meyvelerle rızıklandır" dediğinde Allah, "kim inkâr ederse onu kısa bir süre dünyada faydalandırır, sonra da cehennem azabına sürüklerim. O ne kötü bir akıbettir" demişti."[10]

"Bir zamanlar İbrâhim'e Beytullah'ın yerini göstermiş ve şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf eden kıyamda bulunan, rukû ve secde edenlere evimi temiz tut. İnsanlar arasında haccı îlân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait birtakım yararları müşâhede etmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerinde belli günlerde Allah'ın

9 Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, *Ahbâru Mekke*, I, 61.

10 Kur'ân-ı Kerim, Bakara sûresi, 2/125-126.

ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin hem de fakir ve yoksullara yedirin. Sonra kirlerini gidersinler ve eski evi tavaf etsinler. Kim Allah'ın yasaklarına saygı gösterirse bu, Rabbinin katında kendisi için daha hayırlıdır."[11]

Kâbe, biz Müslümanların kıblesidir; namazlarımızı oraya yönelerek kılarız. Dünyanın her tarafındaki Müslümanlar namaz kılarken Kâbe'ye dönerler. Kâbe'nin çevresindeki Müslümanlar da namazlarında Kâbe'ye yönelince Beytullah'ın çevresinde daire şeklinde saflar oluşur. İşte bu safların oluştuğu geniş mekâna da "el-Mescidü'l-Haram" denilir. Hac ibâdeti de Kâbe'nin çevresinde cereyân eder. Namaz ve hac, Kâbe'siz olmaz. Kâbe, dünyanın merkezidir. Câmiler de bulundukları muhitte Kâbe'nin şûbeleridirler.

2- Mescid: Mescid, Arapça'da "eğilmek, tevâzu ile alnı yere koymak" mânâsına gelen "sücûd" kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir. Secde, namazın rükünleri içinde en önemlisi, Allah'a yakınlığın bir göstergesi, O'na karşı saygılı ve tevâzulu olmanın sembolik bir ifadesidir. Bu sebepten dolayı namaz kılınan mekânlara "secde edilen yer" mânâsında "mescid " denilmektedir. Hz. Peygamber'in hadislerinde de mescid kelimesi namaz kılınan yer anlamında kullanılmıştır.[12]

Mescid kelimesi, Kur'ân-ı Kerim âyetlerinde tekil ve çoğul olmak üzere yirmi beşten fazla yerde geçmektedir. Bu âyetlerden onaltısı Mescidü'n-Nebî biri Mescidü'l-Aksâ bir diğeri de Hz. Peygambere suikast düzenlemek amacıyla münafıklar tarafından yapılan Dırâr Mescidi ile ilgilidir. Kalan âyetlerde ise genel olarak ibâdet edilen yerden bahsedilmektedir.[13]

Hz. Peygamberin hayatında Müslümanların bir araya toplanıp ibâdet edebilecekleri geniş çapta mescid, ilk defa hicretten sonra Kubâ köyünde, sonra da Medine'de yapılmıştır. Hz. Peygamber'in hayatı anlatılırken mutlak olarak mescid kelimesi kullanıldığında kastedilen, Medine Mescidi'dir. Medine Mescidi şu merhalalerden sonra yapılmıştır.

---

11 Kur'ân-ı Kerim, Hac sûresi, 22/27-29.

12 Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, s. 22.

13 M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cem,* "Secede" maddesi.

Hz. Peygamber, Mekke'de İslâm dinini tebliğe başlayınca müşriklerin tepkisi ile karşılaştı. Kendisine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen zaman zaman Mescid-i Haram'da namaz kılardı. İlk Müslümanlar da evlerinde, vâdilerde gizlice ibâdet ediyorlardı. O günlerde Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evi mescid haline gelmişti. Hz. Peygamber, ashâb-ı kirâm ile burada hem sohbet eder hem de namaz kılardı.[14]

Müslümanlar, Mekke'de mevcut şartlar içerisinde ibâdetlerini rahatlıkla yapabilecekleri bir mescid inşâ etme imkânı bulamadılar. Bazı sahâbîler, evlerinin bir bölümünü mescid haline getirerek Müslümanların toplu ibâdet ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasına çalıştılar. Hz. Ebû Bekir'in ve Ammar b. Yâsir'in, evlerinin bahçesinde yaptırdıkları mescidler, bu tür mescidlerdendir. Bu iki mescid, Müslümanlar tarafından ilk inşâ edilen mescidlerdir. Kendine âit olan mescidde yanık ve güzel sesi ile Kur'ân-ı Kerim okuyan Hz. Ebû Bekir, bazı kimselerin İslâm'a sempati duymasına sebep oluyor, bu da müşriklerin tepkisini çekiyordu. Müşriklerin İslâm'a karşı tepkileri arttıkça Müslüman olanların sayıları da artıyordu. Bu sırada Müslüman olanlardan biri de Hz. Ömer'di. Hz. Ömer, İslâm dinini kabul ettikten sonra Müslümanlar, Mescid-i Haram'da açıkça namaz kılmaya başladılar. [15]

Akabe bey'atlerinden sonra Müslüman olan Medineliler, toplu namaz kılmak için bir mescide ihtiyaç duymuş, sonradan Medine Mescidi'nin yapıldığı arazideki bir hurma kurutma harmanının etrafını çevirerek mescid haline getirmişlerdi. Kıblesi Kudüs'e doğru olan bu mescidde Ebû Ümâme künyesi ile meşhur Es'ad b. Zürâre, arkadaşları ile birlikte namaz kılardı. Hicretten önce burada Cuma namazı da kılınmıştır.[16]

İlk muhâcirler, Kubâ'ya geldiklerinde burada bir mescid yapmışlar ve Mekkeli Ebû Huzeyfe'nin âzatlısı Sâlim'in arkasında namaz kılmışlardı. Hz. Peygamber'in Medine'de ilk Cuma namazını Sâlim oğullarının

14 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Câmi", DİA, VII, 47.

15 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* II, 63-64.

16 İbn S'ad, Ebû Abdillah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 239.

mescidinde kıldığına dâir rivâyet de onların hicretten önce bir mescidlerin olduğunu göstermektedir.[17]

Hz. Peygamber, hicret sırasında Medine'ye iki mil uzaklıkta olan Kubâ'da Amr b. Avf oğulları yurdunda Külsüm b. Hidm'in evinde bir müddet misafir olarak kaldı. Bu misafirliği esnasında burada bir mescid yaptırdı. Temeli bir nevi merasimle atılan bu mescid 66x66 zirâ ebadında kare şeklinde ve dört duvardan ibâret bir yapıydı. Kur'ân-ı Kerim'de "temeli takvâ üzere kurulu mescid"[18] ifadesinin de işte bu Kubâ mescidi için olduğu rivâyetleri vardır.[19]

Hz. Peygamber, Kubâ'dan Medine'ye giderken yanlarından geçtiği kişiler kendisini evlerine dâvet ettiler. Ancak Hz. Peygamber, devesinin serbest bırakılmasını istedi ve mescidin yapılacağı yeri tespit edeceğini kastederek onun görevli olduğunu söyledi. Deve, Mâlik b. Neccâr oğullarının evlerinin önünde bir düzlükte çöktü. Hz. Peygamber efendimiz, bu yeri sahipleri Sehl ve Süheyl adlarındaki iki yetim kardeşten satın alarak buraya Mescid-i Nebevî'yi yaptırdı.

Medine Mescidi'nin temeli de bir nevi merasimle atılmış ve Hz. Peygamber mescid inşaatında bizzat çalışmıştır. Hz. Peygamber'in bu mescidi, namaz kılınacak yer, peygamberin kalacağı odalar ve bir de mescidin arka tarafındaki suffa olmak üzere üç ana bölümü ihtiva ediyordu. Mescidin doğu duvarı boyunca Hz. Peygamber ve âilesine âit, zamanla sayıları dokuza çıkan odalar inşâ edilmiş; arka tarafında da yoksul sahâbîlerin barınabilmesi için bir yer yapılmıştır. Bu yere "Suffa'', burada ikâmet edenlere de "Ashâbu's-suffa" denilirdi. Altı veya yedi ay kadar süren inşaat sırasında Hz. Peygamber, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde misafir olarak kalmıştır.[20]

Hz. Peygamber'in Medine'de yaptırdığı bu mescid, müminler için tatlı bir su kaynağı, bir hidâyet rehberi, bir sığınak ve karargâh olmuştur. Günde beş vakit kendisinde cemaatle namaz kılınan bu mescid, Asr-ı

17 İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 140.
18 Kur'ân-ı Kerim, Tevbe sûresi, 9/108.
19 Semhûdî, Nûreddin Ali, *Vefâu'l-Vefâ,* I, 251.
20 Geniş bilgi için bkz. Ağırman, *Mescid*, s. 25-27.

Saâdet insanı için bir medreseydi. Allah rasûlü, sahâbesini burada yetiştirdi. Onları rûhî ve aklî bir terbiye ile burada terbiye etti. Namazın tatbikatını onlara burada gösterdi. Zaman zaman onlara vaaz ve nasihat edip sorularına cevaplar verdi.

Mescid, yabancıların sığınağı, misafirlerin konağı, yoksul ve zayıfların da barınağıydı. Her sınıftan insan, orada ihtiyacını giderecek, kendini rûhi it'minâna ulaştıracak şeyleri bulabilirdi.

Medine'ye gelen heyetler mescidde karşılanır, orada ağırlanır ve kendileriyle orada konuşulur, sohbet edilirdi. Medine mescidi, ordu komutanlığının karargâhıydı. Asker orada toplanır, sancaklar orada verilir, cephe komutanları orada tayin edilir, askeri emirler orada verilirdi. Sonra da asker, Allah'ın yüce ismine dayanarak gâzilik veya şehidlik umudu ile yola çıkarda.

Mescid, Allah'a kulluk vazifesinin yapıldığı bir mâbeddi. Kulun saçılan kalbinin parçaları orada bir araya gelir, şaşkın rûhu orada dost doğru yolu bulur, isyankâr nefsi de sükûnete ererdi. Yine orada kulun kalbi dünyanın boş işleri ve meşgalelerinden kurtulup Allah'ın katına yönelir, rabbânî bir kimliğe bürünerek nefsini kirlerden yıkar ve organlarını hatalardan kurtararak tertemiz bir kalp ve beden ile Allah'a yönelirdi.

Asr-ı Saâdette Mescid-i Nebevî, devlet idâresinin merkeziydi. Rasûlullah ve ondan sonra da Râşid Halifeler orada otururlar ve devlet işlerini oradan yönetirlerdi. Orası aynı zamanda devlet şûrasının toplandığı meclis durumundaydı. Ümmetin meseleleri orada gündeme getirilir, ümmetin önüne çıkan problemler ele alınır, hakkında nass vârid olmayan konular kitap ve sünnet ışığında münakaşa edilirdi. Müslümanlar arasındaki ihtilaflar ve dâvâlar mescide getirilir, Hz. Peygamber de bu dâvâları mescidde çözüme ulaştırırdı. Mescid, çok az da olsa bir mahkeme salonu gibi vazife görürdü. Karar neticesinde hasımlar, İslâm'ın emrine boyun eğerler, haklarına ve karara razı olarak gönül rızası ile çekip işlerine giderlerdi.

Hz. Peygamber zamanında mescid, sadece beş vakit namaz ve Cuma namazının kılındığı bir namazgâh değildi. Bir mâbed olmasının ötesinde mescid, müderrisi Rasûlullah ve talebeleri de onun güzîde ashâbının olduğu bir eğitim öğretim kurumuydu, bir medreseydi. Hz. Peygamber'in,

Allah'ın indirdikleriyle hükmedip, hasımların arasını bulduğu bir mahkemeydi. İslâm Devleti'nin merkezi, askerin karargâhı, hâsılı dînî ve dünyevî işlerin görüldüğü bir merkezdi.[21]

3- Câmi: Çalışmamızın giriş bölümünde, câmi kelimesi ile ilgili kısa bir bilgi vermenin de yerinde olacağını zannederim. "Arapça "cem'" kökünden gelen "toplayan, bir araya getiren'' manasındaki câmi kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan "el-Mescidü'l-Câmi" (cemaati toplayan mescid) sıfat tamlamasının kısaltılmış şeklidir. "el-Mescidü'l-Câmi" terkîbi, Taberânî'nin bir rivâyetine göre bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır.[22] Ancak, hadisin râvilerinden birinin tenkit edilmiş olmasını[23] göz önüne alarak bu rivâyeti ihtiyatla karşılamak gerekir. Bununla beraber bazı hadis senetlerinde geçen ifadelerden, bu terkîbin Tâbiûn döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ebû Ömer el-Kindî'nin el-Vülât ve'l-Kudât isimli eserinde, kâdî (hâkim)lerin mescidlerdeki kazâî faaliyetlerinden bahsedilirken "el-Mescidü'l-Câmi" terkîbine yer verildiği halde, zeylinde zaman zaman sadece "el-Câmi" ifadesinin geçmesi, hicrî IV. yüzyılın başlarında câmi kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Daha sonra içinde cuma namazı kılınan ve hatîbin hutbe okuması için minber bulunan mescidler "câmi" minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise mescid olarak anılır olmuşlardır. Ancak, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ gibi mâbedlere mescid ifadesinin ıtlâk edilmesi devam etmiştir.

Osmanlılar döneminde de padişahlar tarafından inşâ ettirilen büyük câmilere "selâtin câmileri", vezirler ve diğer devlet ricâli tarafından yaptırılan orta büyüklükteki câmilere bânisinin adına izâfeten sadece câmi, küçük olanlara da mescid denilmiştir. Mescidlerde cuma namazı kılınmazdı. Mescidlerin cuma namazı kılınan câmiye tahvili ise berât ve izinle olmaktaydı. Çünkü Hz. Peygamber zamanında Medîne'de, Mescid-i Nebevî'den ayrı dokuz mescid daha olmasına rağmen buralarda vakit

21 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Câmi", DİA, VII, 49-53; Ağırman, *Mescid*, s. 109-182.

22 Taberânî, Ebu'l-Kâsım, *el-Mu'cemu'l-evsat,* I, 143.

23 Heysemî, Nûreddin Ali, *Mecmau'z-zevâid,* II, 46.

namazı kılınır, cuma namazı kılınmazdı. Asr-ı Saâdette Medine'de cuma namazı sadece Mescid-i Nebevî'de kılınmaktaydı.[24]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan yalancı peygamberler ve irtidat olayları, birinci halife Hz. Ebû Bekir'in üstün siyâset anlayışı ve basîreti ile kısa zamanda bertaraf edildi. Birinci halifenin zamanında açılan Suriye ve Irak cephelerine ikinci halife Hz. Ömer zamanında Mısır cephesi ilave edildi. İslâm dini, dört halife zamanında doğudan batıya, kuzeyden güneye çok geniş bir alana yayıldı. "Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler îmâr eder."[25] meâlindeki âyetle, Hz. Peygamber'in "kim, Allah rızâsı için bir mescid yaptırırsa, Allah da bunun karşılığında ona cennette bir köşk ihsan eder"[26] meâlindeki hadisinden ilham alan dört halife, ilk merhalede Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'de bazı yenileme ve genişletme çalışmaları yaptılar. Kudüs şehrini fetheden Hz. Ömer, Mescid-i Aksâ'nın bir çöplük haline getirilmiş olan yerini tespit ettirerek burada büyük bir mescid yaptırmıştır. Basit bir yapısı olmasına rağmen bu mescid de üç bin kişi namaz kılabiliyordu. Hz. Osman, Mescid-i Nebevî'yi genişletip kaliteli inşaat malzemesi kullanmak suretiyle yeniden inşâ ettirmiştir. Bu dönemde Müslümanlar, fethettikleri şehirlere ve yeni kurdukları şehirlere ilk iş olarak birer mescid yapmışlardır. Fethedilen yerlerin muhafazası için özellikle askerî amaçlı yeni yerleşim merkezleri, ordugâh şehirler kurulmuştur. Bunların ilk örnekleri Kûfe, Basra ve Fustat şehirleridir.[27]

I- Câmi Mîmârisi: Hz. Peygamber'in, Hicret'ten sonra Medine'de yaptırdığı mescid, kısa zamanda ve basit malzemeden yapılmıştı. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) zamanında yapılan ilâvelerde yine basit malzemeler kullanıldı. Bu mescidin temeli taştan, duvarları kerpiçten, direkleri hurma ağaçlarından, tavanı hurma dalları ve hurma yapraklarındandı.[28] Planı, mîmârî yapısı ve malzemesi bakımından basit gibi

24 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Câmi", DİA, VII, 46.
25 Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe sûresi, 9/18.
26 Buhârî, Salât 65; Müslim, Mesâcid 24, 25.
27 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Câmi", DİA, VII, 48.
28 Geniş bilgi için bkz. Ağırman, *Mescid*, s. 33-80.

görünen bu mescid, icrâ ettiği fonksiyon bakımından zirvededir. Üçüncü halife Hz. Osman (öl.35/656), bu mescide ilâve yaptırırken pahalı malzeme kullandı. Sonradan yapılan câmilerde Hz. Osman'ın yolu takib edildi; câmiler pahalı malzemelerden ve görkemli bir şekilde yapıldı. Hz. Peygamber zamanında pahalı malzemeden ve görkemli bir şekilde câmi yapılmasına hem ekonomik şartlar elverişli değildi; hem de Müslümanların buna vakti yoktu. O dönemde Müslümanlar, İslâm'ı çevrelerine yaymakla meşgul oluyorlardı. Hz. Osman zamanında, İslâm devletinin hudutları genişlemiş, ekonomik durumu da düzelmişti. Hz. Osman, devletin maddî ve manevî ihtişâmını bütün kurumlara yansıttı. Câmiler de bu ihtişâma göre yapıldı.

Emevîler döneminde devletin hudutları çok genişledi. Müslümanlar çok değişik kültürlerle yüz yüze geldiler. Bu kültürlerin müsbet yönlerinden istifade ettiler. Bu istifadeleri, yaptıkları mîmârî eserlere de yansıttılar. Emevîler, şehir mîmârîsi, dînî mîmârî ve harp mîmârîsine dâir güzel eserler bıraktılar. Şehir mîmârîsini, yeni kurdukları şehirlerde güzel bir şekilde uyguladılar. Harp mîmârîsi sahasında da değişik yerlerde kaleler yaptılar. Dînî mîmârîye daha çok önem verdiler. Emevî halifelerinde Velid b. Abdilmelik (öl. 86/715), bu îmâr faaliyetlerine önem verenlerden biriydi. Şam'da yaptırdığı Emeviyye (Ümeyye) Câmii, Emevî dönemi câmi mîmârîsinin özelliklerini taşıyan en güzel örneklerden biridir. Emevîler, başta Medine mescidi olmak üzere, kendilerinden önce yapılan ve yıkılmak üzere olan câmileri yıkarak yerine yenilerini yaptılar. İslâm mîmârîsi, Emevîler döneminde doğdu; fakat çok çabuk büyüdü ve gelişti. Endülüs Emevîleri de çok güzel câmiler yaptırdılar. Kurtuba Ulu Câmii, bu dönemin özelliklerini taşıyan en güzel eserlerden biridir.

Abbâsîler, Bağdat şehrini kurarak işe başlarken imâr faaliyetlerine ve sanata ne kadar önem verdiklerini daha işin başında göstermiş oldular. Bağdat'ı kuran halife Mansûr (öl.158/775), câmiyi şehirin merkezine yerleştirdi. Abbâsîler döneminde câmi mîmârisi çevrenin de tesiriyle yeni gelişmeler gösterdi. Câmi mîmârisinde sivri kemerler ilk defa bu dönemde kullanıldı. Bugün, Abbâsî dönemi câmi mîmârisini Mezopotamya'da iki câmi temsil etmektedir. Bunlardan biri, Samarra Ulu Câmii, diğeri de Caferiyye şehrindeki Ebû Dülef Câmii'dir. Diğerleri yıkılmıştır.

Mısır'da hâkimiyetlerini sürdüren Tulunoğulları ve Fâtımîler, kendi ruh dünyalarını ve sanat anlayışlarını yaptırdıkları câmilere yansıttılar. İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar, sonradan gelen Gazneliler ve Selçuklular, câmi mîmârîsine yenilikler ve güzellikler kattılar. Osmanlılar'a gelinceye kadar İslâm dünyasının değişik yerlerinde hâkimiyet süren milletler, kendi sanat ve mîmârî anlayışlarına uygun câmiler yapmışlardır. Bu câmilerden günümüze kadar ulaşanlar olduğu gibi yıkılanlar da olmuştur.

İslâm Medeniyeti'nde câmi mîmârîsinin en parlak dönemi Osmanlılar devrinde olmuştur. Câmi mîmârîsi bu dönemde, önceki dönemlerde başlamış olan yeni tipler arama yolundaki tecrübelerle devam ederek yepyeni sonuçlara ulaşmıştır. Az bir zaman içinde varılan birbinden farklı ve diğer İslâm ülkelerinde pek rastlanmayan çok ileri sonuçlar, Osmanlı sanatının canlılığını gösterir. Osmalılar'ın, hâkim oldukları bölgelerde yaptıkları câmilerin mîmârî özellikleri bu makalenin küçücük hacmine sığmaz.[29] Yalnız şu kadarını söyliyelim ki, yaptığı her şeyi güzel yapan Osmanlılar'ın bu güzellikler içerisinde insanlığa mîras bıraktığı en güzel eserleri câmilerdir. Onların toprağa bir mühür ve tuğra gibi işlediği câmiler, kıyâmete kadar bu gerçeği haykırmaya devam edecektir. İslâm Medeniyeti'nin câmi unsuruna onlar kadar ehemmiyet veren bir başka millet gelmemiştir; bundan sonra gelmesi de biraz zordur.

II- Câminin Unsurları: Hz. Peygamber'in hicretten sonra Medine'de yaptırdığı câmi çok sâde idi. Zaman geçtikçe yapılan ilavelerde ve tamiratlarda bu sâdelik muhafaza edilemedi. Her seferinde yeni bir şey yapıldı. İlerleyen zaman içerisinde câmilere birtakım unsurlar ilave edildi. Her milletin bediî zevkine göre şekil alan bu unsurlar câmi mîmârîsini güzel bir seviyeye ulaştırdı. Bu unsurları şöylece sıralayabiliriz:

1) Mihrâb: Câmi, mescid ve namazgâhlarda kıbleyi ve imâmın namaz kılarken duracağı yeri gösteren mîmârî bir unsurdur. Arapçada "saray, sarayın harem kısmı veya hükümdarın tahtının bulunduğu bölüm, Hıristiyan azizlerin heykel hücresi, çardak, oda, köşk, yüksekçe yer, meclisin baş

29 Geniş bilgi için bkz. Câhid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Câmi", Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakülesi Dergisi, Sayı: 3, s. 228-232; Semavi Eyice, "Câmi", DİA, VII, 56-90.

tarafı, en şerefli kısım" gibi karşılıkları bulunan mihrâb kelimesi, zamanla câmilerde imâmın durduğu yer için kullanılmıştır. Kelimenin "çatışmak ve savaşmak" anlamlarındaki harb kökünden türediği ve bunun da işaret edilen önemli yerlere ulaşmak veya bunları korumak ve savunmak için büyük çaba gösterilmesi ve savaşılmasıyla irtibatlı olduğu söylenmiştir.

Mihrâb kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçer. Bunlardan üçünde (Âl-i İmrân, 3/37, 39; Meryem, 19/11) Hz. Zekeriya'nın mâbeddeki özel mekâna giriş çıkışından ve orada namaz kılışından, diğerinde ise (Sa'd, 38/21) Hz. Dâvûd'un mâbeddeki özel bölmesinden ve aralarındaki ihtilafı çözmesi için iki kişinin ona gelişinden söz edilir. Mezkûr ayetlerde geçen mihrâb kelimesinin mâbedde (Beytülmakdis) husûsî bir mekânı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Mihrâb kelimesinin çoğulu olan mehârib (Sebe, 34/13), "yüksek ve ihtişamlı binalar, korunaklı yüksek mekânlar, kaleler, saraylar, mâbedler" gibi mânâlarla tefsir edilmiştir.

Câmi mîmârîsinin en önemli unsurlarından biri sayılan mihrâbın İslâm sanatındaki gelişimi uzun bir döneme yayılmıştır. Başlangıçta Mescid-i Nebevî'nin bir mihrâbının bulunmadığı, sadece Hz. Peygamber'in namaz kıldırdığı yerin belli olduğu bilinmektedir. Mescidin kıble tarafına, yani Hz. Peygamber'in durup namaz kıldıracağı yere bir taş konulurdu. Emevî halifelerinden I. Velid (öl.86/715), Medine mescidini genişletip, yeniden yaptırırken Medine valisi olan Ömer b. Abdilaziz (öl.101/720), Hz. Peygamber'in namaz kıldırırken durduğu yere niş tarzında bir mihrâb ilave ettirmiş ve burası Rasûlullah'ın mihrâbı olarak tanınmıştır. Diğer mescidlerde ise İslâmiyet'in ilk yıllarında kıble yönü renkli bir çizgi, bir kaya parçası veya alçılı bir levha ile belirtilmekteydi. Bu levhaların XIII. yüzyıla kadar uzanan örneklerine Kahire ve Musul'da rastlanmaktadır. Kahire'deki Amr b. Âs Câmii'nin ve Şam Emeviyye Câmii'nin mihrâbları en eski mihrâblardır.[30]

Mihrâblar, câmilerin en muhteşem yerleridir. İslâm dünyasında alçı, tuğla, taş, mermer veya çiniden muhteşem mihrâblar yapılmıştır. Bunlar, bölgenin sanat atmosferine göre çeşitli tezyînâtı hâvî olmuşlardır. Anadolu Selçukluları'nda çok tezyînâtlı taş ve çini mihrâblar, Osmanlılar'da ise

30 Tuğba Erzincan, "Mihrap", DİA, XXX, 29-36.

buna karşılık daha sâde ve fakat son cemaat yerine de konulan mihrâblar dikkat çekmektedir.[31]

2) Minber: Sözlükte "yükselme, yükseltme" anlamlarındaki nebr kökünden türeyen minber kelimesi, "kademe kademe yükseklere çıkılan yer" demektir. Istılahta, cuma ve bayram namazı kılınan câmilerde hatîblerin hutbelerini okumak için üzerine çıktıkları basamaklı yerlere minber denilmektedir. Minber, mihrâbın sağ tarafında ve kıble duvarına dik olarak durur.[32]

Hz. Peygamber'in Medine'de yaptırdığı mescidde ilk zamanlar minber yoktu. Hutbeler, bir hurma kütüğünün üzerinde okunurdu. İlk defa hicretin 7. veya 8. yılında ılgın ağacından iki basamaklı olarak yaptırılan minberin yüksekliği bir metreye yakındı. İki basamağı olan bu minberin üzerinde bir de kürsüsü yani oturma yeri vardı; sâde bir işçiliğe sahipti. Hz. Ebû Bekir, halife olunca Hz. Peygambere hürmeten minberin ikinci basamağına; Hz. Ömer birinci basamağına, Hz. Osman ise altı yıl birinci basamağına ve ardından da kürsü kısmına oturmuştur.[33]

Hz. Peygamber zamanında minber, peygamberin aynı zamanda bir devlet reisi olması ve devleti câmiden idare etmesine müsâvi olarak bir siyâsî kürsü yerinde de kullanıldı. Cuma günleri Hz. Peygamber, minbere çıkarak iki hutbe okurdu.

İlk devir minberleri ahşaptan oldukları halde, sonradan taş, tuğla, mermer, demir ve betonarme minberler yapılmıştır. Bazı büyük câmilere de birden fazla minber konulmuştur. Kudüs Câmii'nde 5, Kahire Sultan Hasan Câmii'nde 3 minber bulunmaktaydı. İslâm tarihinde iki basamaktan on yedi basamağa kadar yükselen minberler yapılmıştır.[34]

Dünyanın çeşitli yerlerinde devlet kuran Müslüman milletler özellikle de Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar, görenleri hayrete düşürecek güzel minberler yapmışlardır. Ceviz veya abanoz ağacından kündekâri tekniği ile yapılan bu minberler bugüne kadar ulaşmıştır. Anadolu Selçukluları'ndan kalan ve tamamı ahşap olan minberlerin en eskisi Konya Alâeddin

31 Baltacı, s. 233.
32 Nebi Bozkurt, "Minber", DİA, XXX, 101.
33 Semhûdî, I, 282.
34 Baltacı, s. 234.

Câmii minberidir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ağaçtan yapılan minberler sonraki dönemlerde nermerden yapılmıştır. Osmanlılar, câmi içinde ağaç yerine daha çok mermer kullanmışlardır.[35] Minberler yapıldıkları dönemin el emeği ve göz nurunu kıyâmete kadar aktarmakla birlikte, o dönemdeki insanların estetik zevkini ve medeniyet anlayışını da aksettirmektedir.

3) Vaaz Kürsüsü: Kürsü kelimesi sandalye, taht ve dîvân manalarına gelmektedir. Asıl şekli Arapça kürsî olup, Türkiye'de özellikle câmi ve medreselerde vaaz veya ders vermeye mahsus üstüne genelde merdivenle çıkılan mîmârî bir unsurdur. "Vaaz kürsüsü" adıyla bilinen câmi kürsüsü, cuma günleri câmide vaaz veren hocalara kürsü şeyhi denilmesine ve bir memurluğun doğmasına sebep olmuştur.

Câmi mîmârisinde kürsüler çok defa ahşaptan hareketli, bazen de duvara veya taşıyıcı bir ayağa bağlı olarak taştan yahut yine ahşaptan sâbit biçimde yapılmıştır. Kürsülerin alt kısmına "kürsü ayağı" gövdesine "kürsü bedeni/gövdesi" veya "kürsü taşı" denir. Sedir bölümü yani oturulan kısmı, korkuluk ile çevrilidir ve genellikle önünde konuşmacının kitap ve notlarını koyması için bir tabla veya rahle bulunur. Bilhassa sâbit kürsü örneklerinde şekiller, yapıldıkları çağın sanat üsluplarına, bulundukları yere ve kullanılan malzemeye göre değişir; taşınabilen ahşap örnekler de yine devir üsluplarına göre farklılıklar gösterir.

İslam dünyasının hemen her yerinde özellikle de ülkemizde vaaz kürsüleri câmilerin vazgeçilmez eşyaları arasında sayılmıştır. Kürsüler ahşaptan, taştan, mermerden veya demirden yapılmışlardır. Anadolu Selçukluları'ndan kalan işlemeli ahşap kürsüler; Osmanlılar dönemindeki sedef kakmalı veya mermer kürsüler, büyük sanat eserleri olarak hâlâ câmileri süslemektedirler.[36]

4) Müezzin Mahfili: Büyük câmilerde umumiyetle minberin yakınında, küçük câmilerde giriş kapısının sağında veya solunda müezzinlerin cuma günü iç ezânı okudukları ve müezzinlik yaptıkları bir seki bulunmaktadır ki, buraya müezzin mahfili denilir. Bazı câmilerde mahfil, girişin

35 Zeynep Hatice Kurtbil, "Minber", DİA, XXX, 103.

36 Yaşar Çoruhlu, "Kürsü", DİA, XXVI, 573-574.

üstünde veya münasip bir bölgede yer almaktadır. Müezzin mahfilleri, akustik açıdan en uygun yere yerleştirilir.[37]

5) Hünkâr Mahfili: Câmilerde halifelerin, hükümdarların veya bu iki niteliği şahsında birleştiren devlet başkanlarının maiyyetleriyle birlikte namaz kılmasına tahsis edilen birimler, maksûre veya mahfil olarak adlandırılmıştır. Hünkâr mahfili, İslâm dininin özüne ters düşen; gerek Asr-ı Saâdet'te, gerekse ilk üç halifenin zamanında görülmeyen bir uygulamadır. İkinci halife Hz. Ömer'in câmide şehid edilmesi üzerine Emîrü'l-müminîn'in hayatını güvenlik altına almak için başlatıldığı, ilk defa üçüncü halife Hz. Osman'ın Medine'deki Mescid-i Nebevî'de maksûre olarak adlandırılan, zemini yükseltilmiş ve çevresi kuşatılmış bir mahalde namaz kılmayı âdet edindiği bilinmektedir. Dört halife döneminin sona ermesi ve Emevîler'in saltanat kurumunu ihdas ederek hilafetle birleştirilmeleriyle iyice güçlenen bu gelenek, Emevîler'in ardından İslâm dünyasında hâkimiyet kuran diğer hânedanlarca da devam ettirilmiştir.

Anadolu'da hünkâr mahfili uygulamasının ilk örneği Anadolu Selçukluları'nda görülmektedir. Beylikler ve Osmanlılar bu geleneği geliştirerek devam ettirmişlerdir. Osmanlı mimârisinde "hünkâr mahfili" veya "mahfil-i hümâyûn" olarak adlandırılan bu unsurlar, padişahların Cuma ve bayram namazlarını, ayrıca kandil gecelerinde yatsı namazlarını, bulundukları şehirde selâtin câmilerden birinde edâ etmeleri söz konusu olduğundan, daha ziyâde Osmanlı başşehirlerindeki câmilerde görülmekte, özellikle Edirne ve İstanbul'daki câmi mîmârisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Osmanlı câmileri içinde hünkâr mahfiline sahip olduğu kesin olarak bilinen en eski tarihli yapı, Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in yaptırdığı Yeşil Câmi'dir. Mihrâbın sağında veya solunda yer alan Osmanlı hünkâr mahfilleri, Osmanlı câmi mîmârîsinin en güzel motifleri ve işçiliği ile süslenmiştir. İstanbul câmilerinde çok örnekler vardır.[38]

6) Son Cemaat Yeri: Cemaata vaktinde yetişemeyenlerin sonradan namazlarını kılabilmeleri için câmilerin giriş kısmında ayrılmış olan yere

37 M. Baha Tanman, "Mahfil", DİA, XXVII, 333.

38 M. Baha Tanman, "Mahfil", DİA, XXVII, 333.

son cemaat yeri denilmektedir. Buralar umumiyetle etrafı açık ve üstü kapalı yerlerdir.[39]

7) Minâre: Sözlükte "ışık veya ateş çıkan/görünen yer" anlamındaki Arapça menâre'den gelmektedir. Bazı bölgelerde aynı anlamda "mi'zene" de (ezân okunan yer) kullanılmaktadır. Minârelerin kökeninin Orta Asya ve İran'daki işaret ve haberleşme (ateş) kulelerine, Suriye'deki gözetleme ve çan kulelerine, Akdeniz ülkelerindeki deniz fenerlerine veya doğudaki Hint zafer âbidelerine dayandığına ilişkin farklı görüşler vardır.

Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevî'nin kıble tarafında Bilâl-i Habeşî'nin ezan okumak için üzerine iple tırmanarak çıktığı "üstüvâne" (silindir) denilen özel bir yer bulunmaktaydı. Minârenin ilk şekli olarak düşünülebilecek bu yerin dışında mescidin çevresindeki bazı yüksek yerler kullanılıyordu. Câmiye ilk minâreyi ekleyen kişi Emevî halifesi I. Muaviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled (öl.62/682)'dir. Mesleme, Mısır fâtihi Amr b. el-Âs (öl.43/664)'ın yapımını başlattığı câmi inşaatını tamamlarken binanın köşelerine birer minâre koydurmuştur (57/673). İlk zamanlarda özel bir mîmârî forma sokulmadan yapılan minâreler, değişik bölge ve kültürlerde birbirinden farklı biçimlerde, genellikle taş, tuğla ve ahşaptan inşâ edilmiştir. Mesela, İspanya ve Mısır'da taş, Kuzey Afrika'da tuğla, Arabistan, Suriye ve Anadolu'da taş ve tuğla, Irak, İran ve Afganistan'da tuğla, Hindistan'da taş ve tuğla gibi malzemelerin kullanıldığı görülmektedir.

Genellikle gövdeleri yuvarlak veya dört köşe, sâde yahut bezemeli olan minâreler, İslâm dünyasının doğusunda ve batısında farklı özellikler kazanmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'ten Suriye'ye kadar uzanan bölgedeki minâreler, birkaç katlı yapılan ve kat araları kornişlerle belirtilip iç mekânları pencerelerle aydınlatılan dört köşe kuleler biçimindedir; doğudakiler ise daha çok yuvarlak ve ince gövdelidir. Zamanla dini mîmârînin en önemli unsurlarından biri haline gelen minâre, klasik Osmanlı döneminde (XVI-XVII. yüzyıllar) en olgun seviyesine ulaşmıştır.

Ana hatlarıyla bir minâre, kürsü, pabuç, gövde, şerefe, petek, külah ve alem bölümlerinden meydana gelir. Kürsü, minârenin toprak üstündeki tabanıdır ve câmiye bitişik yahut ayrı, kübik, silindirik ve çokgen prizma

[39] Baltacı, s. 235.

şeklinde olabilir; kapı genellikle buradan açılır. Pabuç, kürsüyle gövde arasındaki bölüm; gövde de pabuçla şerefe arasındaki bölümdür. Şerefe ise müezzinin minâre etrafında dolaşarak ezân okumak için kullandığı balkondur. Adı "çıkıntılı yer, burç" anlamındaki "şürfe" kelimesinden gelen şerefenin başlıca kısımları üstünde yürünen taban, tabanı taşıyan çıkmalar ve kenarlardaki korkuluklardır. Yapıldıkları dönemin mîmârî özelliklerini yansıtmaları bakımından ayrı bir önem taşıyan şerefeler, minâre üzerinde birkaç adet olabilmektedir. Osmanlı geleneğinde birden fazla minâre ve şerefe sadece hânedân mensupları tarafından yaptırılan selâtin câmilerine mahsustu. Gövdenin üstündeki konik çatıyı (külah) taşıyan petek bölümünün kıble yönünde şerefeye açılan kapı yer alır. Osmanlılarda genellikle ahşap iskeletli ve kurşun kaplamalı külahların bazıları İslâm dünyasının diğer bölgelerinden etkilenerek geç devirlerde taştan ve değişik biçimlerde yapılmıştır. Minârenin en üst kısmında bulunan alem daha çok Osmanlı minârelerinde görülür ve gövdenin zarif biçimde sona ermesini sağlar.[40] Câmilerin en karakteristik unsurunu teşkil eden minâreler, İslâm dünyasının her tarafında kıyâmete kadar semâya yükselen birer şehâdet parmağı olma özelliğini devam ettireceklerdir inşaallah.

8) Şadırvan: Farsça'da "şâdurvân" veya "şâdurbân" olarak telaffuz edilen ve büyük tente, çadır, gölgelik manalarına gelen bu kelime dilimize şadırvan olarak geçmiştir. Şadırvan, abdest almak için câmilerin yanına yapılan su tesisidir. Câmi avlularında etrafı çok musluklarla çevrili bulunan su hazinesine bu isim verilmiştir. Câminin tamamlayıcı bir unsuru olan şadırvanın câmi mimârisinde önemli bir yeri vardır. Şadırvanlar da câminin diğer unsurları gibi yapıldıkları devrin mîmâri özelliklerini taşımaktadırlar. Ayrıca şadırvanlar Türk su mimarisinin çeşmelerden sonra gelen en yaygın yapılarıdır.[41]

III- Câminin Fonksiyonları: Hz. Peygamber'in Medine'de yaptırdığı mescid, İslâm'ın Arap Yarımadası'na yerleşmesinde ve etrafa yayılmasında önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Medine mescidi sâdece namaz kılınan bir ibâdethâne değil, hayatın merkeziydi. Hz. Peygamber, Medine'de kurduğu

40 Filiz Gündüz "Minâre", DİA, XXX, 98-101.

41 Ali Kılcı, "Şadırvan", DİA, XXXVIII, 219-221.

İslâm Devleti'ni oradan idare ediyordu. Medine mescidi, birçok kurumu içinde barındıran büyük bir kurumdu. İslâm'ın, Arap Yarımdası'nın dışına taşarak dünyaya yayılması ile Müslüman olan milletler, özellikle Türkler, Hz. Peygamber'in bu kurumunu geliştirerek külliye şeklinde büyük câmiler yaptılar. Bu câmiler, Medine mescidi gibi birçok fonksiyon icra ettiler ve halen daha da etmektedirler. Medine mescidinin fonksiyonlarını dînî fonksiyonlar ve sosyal fonksiyonlar olarak iki başlık altında toplayabiliriz:

A-) Mescidin Dînî Fonksiyonları

a-) İbâdet Merkezi Olarak Mescid: İbâdet yüce Allah'a kulluk yapmaktır. İnsanın yaratılışından maksat da budur. İslâm dininde, ibâdet listesinin başında namaz gelir. Namaz, temiz olan her yerde kılınır. Münferit kılınabileceği gibi cemaatle de kılınır. Câmide cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan 25 veya 27 derece üstündür. Bunun böyle olduğunu ilan eden Hz. Peygamber, günde beş vakit namazı kendi mescdinde sahâbesi ile ve cemaat halinde kılmıştır. Bütün sahâbîler de farz namazlarını mescidde cemaat halinde kılmaya özen göstermişlerdir. Mescid, Müslümanların Yüce Allah'a duâ ettikleri ve O'nu zikrettikleri bir mekândır. Ramazan ayının son on gününde itikâfa girecekler için de güzel bir sığınaktır.

1-) Günde Beş Vakit Namaz: Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret edince hemen bir mescid yaptırdı. Çok hayırlı işlerin icrâ edildiği bu mescidde yapılan en hayırlı iş, günde beş vakit cemaatle namaz kılınmasıdır. Ezanın meşrû kılınmasından sonra tertipli ve nizamî bir şekilde kılınan beş vakit namaz, Medine şehrinin havasını değiştirdi ve bu şehre İslâm'ın hâkim olduğunu gösterdi. Mescid yapıldıktan sonra Medine'de günde beş vakit hayat durur ve bütün insanlar câmiye dolarlardı. Hayat durur derken dünya işlerini kastediyorum. Yani insanlar günde beş vakit dünya işlerini bırakır ve ibâdet maksadıyla Allah'ın evinde bir araya gelirlerdi. Kadın, erkek, yaşlı, çocuk, yerli, misafir, şehirde kim varsa namaz vakti hepsi câmide toplanırlardı. Kadınlar, kendilerine ayrılan yerde; erkekler de kendilerine ayrılan yerde Hz. Peygamber'in arkasında namazlarını kılarlardı. Medine mescidi, günde beş kere dolup boşalan bir arı kovanı gibiydi. Ashâb-ı kirâm da bu kovanın işçi arıları gibi çalıştı ve İslâm devletini inşâ ettiler.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten sonra ilk iş olarak mescid yapması, sonradan gelen bütün Müslümanlar tarafından örnek alınmış ve Müslümanlar fethettikleri şehirlere hemen bir câmi yapmışlardır. Yeni kurdukları şehirlerin merkezine de bir câmi yaparak Müslümanların günde beş vakit bu câmilerde toplanmalarını temin etmişlerdir. Günde beş vakit okunan ezân, Yüce Allah'ın büyüklüğünü ve İslâm'ın kurtarıcılığını bütün bir dünyaya ilan etmekte ve Müslümanları câmiye dâvet etmektedir. Bu dâvete kulak veren ve câmileri dolduran Müslümanlar, huşû' ve hudû' içerisinde namazlarını kılmakta; câmi içinde ve câmi dışında birbirleriyle kaynaşmaktadırlar. Câmiler hem ibâdet merkezi, hem de aynı mahallede oturan Müslümanların birbirleriyle buluşma ve kaynaşma yeridir. Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber, Müslümanların günde beş vakit namazı câmide cemaatle kılmalarını tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeyi en güzel şekilde yerine getiren de sahâbe neslidir.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle der: "Ben apaçık münafık olanların ve hasta olanların dışında bizden kimsenin cemaate gelmemezlik ettiğini hatırlamıyorum. O kadar ki, hasta olanlar bile iki kişinin koluna girerek cemaate gelirlerdi. Rasûlullah bize hidâyet yollarını gösterdi. Mescidde kılınan namaz da bu hidâyet yollarından biriydi." [42]

Osmanlılar döneminde câmileri câzip hale getirmek için câmi mimârisine çok önem vermenin dışında câmilere çok çeşitli vazifeliler tayin edilmek ve câmi mûsikisine önem verilmek suretiyle câmiler gerçekten cemaati çeker hale getirilmişlerdir. Selâtin câmilerde sayıları on beşe kadar çıkan müezzinlerin görevlendirilmiş olması, câmilerin içinde salavât-ı şerîfehân, ihlashân, duahân gibi güzel sesli ve musikîden anlayan kimselerin vazife yapmaları, câmileri ruhî ve fikrî yorgunlukların giderildiği manevî huzur merkezleri haline getirmiştir.[43]

2-) Mescidde Duâ, Zikir ve Tevbe: Duâ, kulun kendi âcizliğini kavrayıp her şeye kâdir olan Yüce Allah'a yalvarmasıdır. Kulun, Allah'a sığınması ve taleplerini O'na arzetmesidir. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerim'de "bana duâ

42 Ebû Dâvûd, Salât 47.

43 Baltacı, s. 236.

ediniz ki, ben de duânızı kabul edeyim"[44] buyurarak biz Müslümanları kendisine duâ etmeye teşvik etmektedir. Hz. Peygamber efendimiz de "duâ, ibâdetin özüdür"[45] ve "duâ, ibâdetin ta kendisidir"[46] buyurmakta ve bizleri bir ömür boyu Yüce Allah'a duâ etmeye yönlendirmektedir.

Her ibâdette olduğu gibi duâda da ihlâs ve samimiyyet şarttır; tazarrû ve mahfiyyet esastır. Namazın temiz olan her yerde kılınabileceği gibi duâ da her yerde yapılır; ama Hz. Peygamber efendimizin, belli zaman ve mekânlarda yapılan duâların kabul edileceğine dair müjdeleri vardır.[47] Ayrıca müminlerin birbirlerine karşı duâları da makbuldür. Bu durumu çok iyi bilen sahâbe-i kirâm efendilerimiz, mescidde bir araya gelerek birbirlerine duâ etmişler ve ayrıca Hz. Peygamber efendimizin duâsını almışlardır. Konu ile alaklı şu olayı size nakletmek isterim.

"Bir adam Zeyd b. Sâbit'e (r.a.) gelerek ona bir mesele sordu. Zeyd de ona 'Ebû Hureyre'ye git' diye cevap verdi ve şöyle devam etti: 'Bir defasında Ebû Hureyre, ben ve başka bir arkadaşım mescidde duâ ediyor ve Rabbimizi zikrediyorduk. Biraz sonra Rasûlullah (s.a.v.) mescide geldi ve yanımıza oturdu. O, gelince biz sustuk. Rasûlullah (s.a.v.) bize 'devam edin' dedi. Bunun üzerine ben ve arkadaşım, Ebû Hureyre'den önce duâ etmeye başladık. Biz, duâ ederken Rasûlullah (s.a.v.) de duâmıza âmin diyordu. Sonra Ebû Hureyre duâ etmeye başladı ve 'Allah'ım! Senden arkadaşlarımın istediklerini ve fazla olarak unutulmayacak bir ilim istiyorum' dedi. Rasûlullah (s.a.v.), Ebû Hureyre'nin duâsına da âmin dedi. Bu sefer biz, 'Ey Allah'ın elçisi! Biz de Allah'tan unutulmayacak bir ilim istiyoruz' dedik. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.), 'Devs kabilesinden olan bu genç, bu hususta sizden önce davrandı' diye buyurdu.[48]

Duâ ibâdet olduğu gibi zikir de ibadettir. Duâ, insanı rahatlatır ve huzura kavuşturur; zikir de kalbi cilalandırır. Kalbin gıdası Yüce Allah'ı zikretmektir. Ku'ân-ı Kerim'de zikirle alakalı çok âyet-i kerîme vardır.

44 Kur'ân-ı Kerîm, Mü'min sûresi, 40/60.
45 Tirmizî, Duâ 1.
46 İbn Mâce, Duâ 1.
47 İbn Mâce, Duâ 14.
48 El-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid,* IX, 361.

Bunlardan iki tanesinin meâlini veriyorum: "Bilmiş olasınız ki, kalpler Allah'ı zikretmekle rahata kavuşur."[49] "…Allah'ı zikretmek elbette ibâdetlerin en büyüğüdür. Allah, yaptıklarınızı bilir."[50]

Ashâb-ı Kirâm, zaman zaman mescidde toplanıp duâ yaptıkları gibi zikir halkaları da oluşturmuşlardır. Bu konuda Müslim'in Ebû Saîd el-Hudrî'den naklettiği bir rivâyet şöyledir:

"Muâviye, mescidde oturmakta olan bir halkanın yanına gelerek onlara şu soruyu sordu: 'Niçin burada oturuyorsunuz?' Onlar da şöyle cevap verdiler: 'Allah'ı zikretmek için oturuyoruz.' Bunun üzerine Muâviye 'Allah'ı zikretmek için mi, sadece bunun için mi oturuyorsunuz?' dedi. Onlar da 'evet, burada sadece Allah'ı zikretmek için oturuyoyoruz' dediler. Bu sefer Muâviye onlara şöyle dedi:

"Töhmet altında bırakmamak için size yemin teklif etmiyorum. Zaten Rasûlullah (s.a.v.)' den en az hadis rivâyet eden benim. Bir defasında Rasûlullah (s.a.v.) mescidde oturmakta olan bir halkanın yanına gelerek onlara 'niçin burada oturuyorsunuz?' diye sormuş, onlar da 'Allah'ı zikretmek için, bizi hidâyete erdirdiği ve bize İslâm'ı lütfettiği için ve kendisine hamdetmek için oturuyoruz' diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) de onlara şöyle demişti: 'Allah'ı zikretmek için mi, sadece bunun için mi burada oturuyorsunuz?' Onlar da 'evet, sadece Allah'ı zikretmek için burada oturuyoruz' diye cevap verince Rasûlullah (s.a.v.) de şöyle buyurmuştu:

"Töhmet altında bırakmamak için size yemin teklif edemem. Cebrâil (a.s.) bana gelerek, Allah'ın sizlerle meleklere karşı iftihar ettiğini haber verdi."[51]

Hz. Peygamber efendimizin Medine'de yaptırdığı mescidin namazgâh olmakla beraber bir duâ mahalli ve zikir mekânı olduğunu da görmekteyiz. Mescidde ferdî duâlar yapıldığı gibi, cemaat olarak yapılan duâlara da âmin denilmiştir. Hz. Peygamber, çok kere mescidde yağmur duâsında bulunmuş ve duânın hemen akebinde yağmur yağmıştır.[52] Tek başına

49 Kur'ân-ı Kerîm, Râd sûresi, 13/28.
50 Kur'ân-ı Kerîm, Ankebût sûresi, 29/45.
51 Müslim, Zikir 40.
52 Buhârî, İstiskâ 7; Müslim, İstiskâ 8.

mescidin bir köşesine çekilip zikredenler olduğu gibi, zikir halkalarından yükselen tesbihlere, zâkirlerin ağlama sesine ve gözyaşlarına da şâhit olmaktayız.[53]

İnsan, beşer olması hasebiyle günah işleme temâyülüne sahiptir. Müslüman için esas olan günah işlememektir ama işlenen günahtan dolayı tevbe etmek de bir fazilettir. Kur'ân-ı Kerîm'de tevbe ile alakalı birçok âyet-i kerîme bulunduğu gibi Hz. Peygamber efendimizin de bu konuda çokça hadis-i şerifleri vardır. Tevbe, günah işleyen bir kulu Allah'a yaklaştıran bir ibâdettir. Hz. Peygamber efendimiz her konuda olduğu gibi tevbe ve istiğfar konusunda da sahâbe-i kirâm efendilerimize örnek olmuştur. Hz. Peygamber efendimizi örnek alan sahâbiler, bir hata ettiklerinde hemen tevbe etmiş ve bağışlanmaları için Allah'a yalvarmışlardır. Hatta bazıları, yaptıkları hatadan dolayı öylesine pişmanlık duymuşlar ve ağlamışlar ki, Cebrâil (a.s.) gelip bunların affedildiğini Hz. Peygamber efendimize haber vermiştir. İşte bunlardan biri de Hz. Ebû Lübâbe'dir. Hz. Ebû Lübâbe'nin başından geçen olay şöyledir:

Medine'de bulunan Yahûdî kabilelerinden Kurayza oğulları, Hendek muharebesinde, Müslümanları arkadan vurmak istediler. Fakat buna muvaffak olamadılar. Şimdiye kadar bunların çeşitli ihânet ve düşmanlıklarını affeden Hz. Peygamber, bu ihânetlerini affetmedi. Hendekleri geçemeyen ve istediğini elde edemeyen Müşrik ordusu, Mekke'ye hareket ettikten sonra Müslümanlar, Kurayza oğullarını muhasara altına aldılar. Yirmibir gece devam eden muhâsara sonunda teslim bayrağını çeken Yahûdîler, Sa'd b. Mu'âz'ın hakemliğine razı oldular. Yahûdîler, kendisi ile istişare etmek için ashabdan Ebû Lübâbe'yi istediler. Çünkü bu zat, onlara karşı iyi davranan ve onların iyiliğini isteyen biriydi. Rasûlullah (s.a.s.), Ebû Lübâbe'yi onların yanına gönderdi. Yahûdîler, ona şöyle bir soru sordular:

"Biz bu kaleden inip de teslim olursak, hakkımızda ne gibi bir muamele yapılacak?" Ebû Lübâbe de elini boğazına götürmek suretiyle kesilebileceklerini işaret etti. Bu hareketin yanlış olduğunu kendisi şöyle itiraf ediyor: "Kaleden henüz ayrılmadan Allah'a ve Rasûlüne ihânet ettiğimi anladım."

53 İbn Sa'd, Tabakât, I, 251.

Yüce Allah da Kur'ân-ı Kerim'de bu hatayı ihânet olarak nitelemekte ve bu hadise ile ilgili olan âyetlerde şöyle buyurmaktadır:

"Ey iman edenler, Allah'a ve O'nun peygamberine hâinlik etmeyin. Siz, kendiniz bilip dururken, kendi emânetlerinize hâinlik eder misiniz? Bilin ki mallarınız da, evlatlarınız da ancak birer imtihandır. Asıl büyük mükâfat ise Allah katındadır."[54]

Bu âyetlerin nüzulünden sonra Ebû Lübâbe, kendisini mescidin direklerinden birine bağladı. Ölünceye yahut tevbesi kabul edilinceye kadar bir şey yiyip içmeyeceğine dair yemin etti. Yedi gün bu vaziyette kaldı. Nihayet açlıktan düşüp bayıldı. Bu arada da tevbesinin kabul edildiğini bildiren âyet-i kerime geldi.

"Onlardan diğer bir kısmı da günahlarını itiraf ettiler. Onlar, iyi bir ameli başka bir kötü amel ile karıştırmışlardır. Olur ki Allah, onların tevbelerini kabul eder. Çünkü Allah hiç şüphesiz ki, yarlığayandır, çok esirgeyendir."[55]

Hakkında âyet-i kerimenin geldiği ve kendisinin affedildiği haberi verilip de "artık çöz ipini" denildiği zaman Ebû Lübâbe, "Rasûlullah (s.a.s.) çözmedikçe vallahi ben çözmem" diye cevap vermişti. Direğe bağlı olan ipi Hz. Peygamberin muvâfakatı ile kızı Hz. Fatıma çözüverdi. Bu sebepten dolayı bu direğe " Üstüvânetü't-Tevbe" denildi.

Bu yedi gün zarfında kazâ-i hacet için ve bir de namaz vakitlerinde cemaate katılması için, Ebû Lübâbe'nin bağlı olduğu ipi, kızı çözerdi; sonra yine bağlardı.

Tevbesi Allah tarafından kabul edilen Ebû Lübâbe, tevbesinin tamam olması için bütün malını tasadduk etmek istedi. Fakat Rasûlullah (s.a.s.) malının üçte birini tasadduk etmesinin kâfi geleceğini beyan buyurdu.

"Ebû Lübâbe'nin kendisini bağladığı bu direk, Hz. Peygamber efendimizin eşlerinden Ümmü Seleme'nin odasının önünde idi. O zaman hücrelerin mescide açılan kapıları da henüz kapatılmamıştı. Tevbenin kabul edildiği gece Hz. Peygamber, Ümmü Seleme'nin evindeydi. Sabah

54 Kur'ân-ı Kerîm, Enfâl sûresi, 8/ 27,28.

55 Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe sûresi, 9/ 102.

namazına kalkınca gülümsemeye başladı. Ümmü Seleme, niçin gülümsediğini sorunca, Hz. Peygamber:

"Ebû Lübâbe'nin tevbesi kabul edildi." diye cevap verdi. Bunun üzerine Ümmü Seleme: 'Ya Rasûlallah! Onu müjdeleyebilir miyim?' dedi. Hz. Peygamber efendimiz de 'evet, müjdeleyebilirsin' diye buyurunca, Ümmü Seleme odasının mescide açılan kapısına varıp oradan 'ey Ebû Lübâbe! Müjdeler olsun! Allah, tevbeni kabul etti' diye seslendi. Hadise hicap âyetinden önce nâzil olduğu için Ümmü Seleme böyle seslenebilmişti.[56]

3-) Mescidde Îtikâf: Îtikâf lügatte mutlak surette bir yerde durmak demektir. Şeriatta ise; bir kimsenin sıfat-ımahsûsusa ile mescidde durmasına îtikâf denir. Sıfat-ı mahsûsusadan murat da ibâdettir.[57] Bu tariften, îtikâfın ibâdet olduğunu anlıyoruz. Îtikâf, mescidlerde yapılan bir ibâdettir. "Mescidlerde îtikâfta bulunduğunuz zaman kadınlarınıza (geceleri de) yaklaşmayın" buyuran Cenab-ı Hakk îtikâfın yapılacağı yeri de beyan etmiştir.[58] Yalnız, kadınlar için îtikâf mekânı evleridir.

"Rasûlullah (s.a.v.) Ramazanın son on gününde îtikâfa girerdi."[59]

"Bu îtikâf ibâdetini her Ramazan tekrar ederdi."[60]

Hz. Peygamber efendimizin îtikâf için mescidde ayrı bir yeri vardı. Ramazanın son on günü gelince, Hz. Peygamber belli bir direğin dibinde küçük bir çadır kurdururdu. Hurma ağacından olan divanını, buraya yerleştirir ve üzerine de yatağını sererdi. Bu direğe "Üstüvânetü's-serir" denilirdi.[61] Müslim'in Abdullah b. Ömer'den rivâyet ettiği bir hadis-i şerifte Abdullah'ın, ikinci râvi olan Nâfi'ye "Rasûllullah (s.a.v.)'in mescidde îtikâf yaptığı yeri gösterdiği" beyan edilmektedir.[62]

---

56 Semhûdî, *Vefâ*, II, 443.
57 Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi*, VI, 259.
58 Kur'ân-ı Kerim, Bakara sûresi, 2/187.
59 Buhârî, Îtikâf 1; Müslim, Îtikâf 1.
60 Buhârî, Îtikâf 17.
61 Semhûdî, *Vefâ,* II, 447, 448.
62 Müslim, Îtikâf 2.

Hz. Peygamber'in bazen Ramazan'ın ikinci on gününde îtikâfa başladığı da olurdu. Bu konuda Muhammed Hamidullah şunları kaydetmektedir:

"Efendimiz her sene Ramazan ayının bazen ikinci (10-20 Ramazan) bazen de üçüncü on gününü (20-30 Ramazan) tamamen zühd ve takva yolunda Mescidü'n-Nebî içinde olmak üzere yalnızlık hayatına (îtikâf) girmek şeklinde geçiriyordu. İşte böyle günler de O, uzanıp yatarken veya ibâdet halindeyken gelen geçenlerin, oyalayıcı ve uygunsuz bakışlarından korunmak ve kurtulmak için etrafına hasırlar dikip, bunların arkasında îtikâf günlerini geçiriyordu."[63]

b-) Dînî Eğitim Merkezi Olarak Mescid: Hz. Peygamber, Mekke'de kendi evini, Hz. Ebû Bekir'in evini ve bir de Erkam'ın evini eğitim ve öğretim yeri olarak kullanırdı. Mescidü'l-Haram'daki Rüknü'l-Esved ile Rüknü'l-Yemânî arasında da zaman zaman eğitim ve öğretim yapardı. Mekke müşriklerinin olanca baskı ve engellemeleri karşısında Hz. Peygamber, İslâmî dâvetini devam ettirir, insanlara İslâm'ı anlatır ve Müslüman olduktan sonra nasıl yaşamaları gerektiğini öğretirdi. Bu eğitim ve öğretim yukarıda sayılan mekânlarda yapıldığı gibi, şehir içinde ve dışında, yürürken, otururak sohbetler halinde de yapılırdı. Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra Hz. Peygamber, eğitim ve öğretim için mescidi bir merkez haline getirdi. Medine mescidinin girişindeki Suffa bu işin merkezi oldu.

1-) Vaaz, Nasihat ve Sohbet: Hz. Peygamber efendimiz, bir ömür boyu karşılaştığı herkese İslâm'ı anlatmıştır. Mescidde de bunu tertipli ve düzenli bir şekilde devam ettirmiştir. Hz. Peygamber efendimiz, Cuma ve bayram hutbeleri ile cemaatini yetiştirdiği gibi sık sık da mescidde oturur ve ashâbına sohbet ederdi. Bu sohbetleri daha ziyade sabah namazlarından sonra yapardı. Kadınlara özel bir gün tayin eder ve onlara da özel sohbetler yapardı. Sahâbe, işte bu sohbetlerde yetişen şanslı bir nesildir. Cebrâil (a.s.)'ın getirdiği vahiyleri insanlara mescidde îlân eder ve gelen âyetleri hemen vahiy kâtiplerine yazdırırdı. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in ashâbına mescidde yaptığı sohbetlerle alakalı çok rivâyetler vardır.[64]

63 Hamîdullah, *İslam Peygamberi,* II, 1148.

64 Bakınız, Ağırman, *Mescid,* 131-135.

2-) Kur'ân Tâlimi: "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir"[65] buyuran Hz. Peygamber, kendi hayatında bu konuya çok önem vermiştir. Hadis-i şerife dikkat edilirse O, Kur'ân'ın hem öğrenilmesini hem de öğretilmesini istemektedir. Çünkü İslâm'ın bir sonraki nesillere aktarılması ancak bu yolla olacaktır. Hz. Peygamber efendimiz, Kur'ân'ın talimi için mescidi bir merkez haline getirdi. Onun mescidi, Kur'ân'ın öğrenildiği ve öğretildiği bir okul haline gelmişti. Suffa ashâbı da bu okulun yatılı talebeleriydi. Hz. Peygamber efendimiz, mescide geldiği zaman öbek öbek oturan cemaate ayrı ayrı selâm verir ve Kur'ân dersi yapan halkanın yanına otururdu. Kaynaklarımızda bu konu ile ilgili çok rivâyetler vardır.[66]

3-) Namaz Tâlimi: Hz. Peygamber efendimiz, sahâbenin bilmesi gereken hususları onlara hem teori hem de uygulamalı olarak öğretirdi. Namaz da bunlardan biridir. Bilindiği gibi İslâm'ın şartlarından birincisi Kelime-i şehâdet, ikincisi de namazdır. Hz. Peygamber efendimiz, ashâbına nasıl namaz kılacaklarını mescidde hem öğretmiş hem de tatbikâtını göstermiştir. Kaynaklarımızda bu konu ile ilgili çok rivâyet vardır.[67]

Hz. Peygamber'in mescid planını kendilerine göre yorumlayan ve geliştiren İslâm milletleri, yaptıkları câmileri ibâdet merkezi haline getirmelerinin yanı sıra ilim merkezi haline de getirdiler. İslamî ilimlerin tedvin ve tasnif dönemlerinde câmiler ilim öğrenme yerleriydi. Bağdat'taki el-Mansûr Câmii'nde büyük âlimler ders okutur ve talebelerine hadis yazdırırlardı.[68] Şam'daki Emeviyye Câmii'nde Hanefî, Şafiî ve Mâlikîlere ait ders kürsüleri vardı.[69] Kahire'deki Amr b. el-Âs Câmii'nde çok sayıda ders halkaları bulunurdu. Burada kırk ayrı ders kürsüsünün olduğu zamanlar olmuştur.[70] Burada ders halkası olan âlimlerden biri de devrinin en büyük âlimi, tefsircisi ve İslâm tarihçisi olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl.310/822)'dir.[71] Basra Câmii'nin bir ilim merkezi olduğu da bilinen bir

65 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân 21.
66 Bakınız, Ağırman, *Mescid*, 135-142.
67 Bakınız, Ağırman, *Mescid,* 142-144.
68 Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ,* II, 246-247.
69 Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ,* I, 255.
70 Makrîzî, Ahmed b. Ali, *el-Hitat*, II, 256.
71 İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyât*, II, 252.

gerçektir. Kûfe Câmii'nin bu konudaki şöhreti daha çok yaygındır. Ebû Hanîfe (öl.150/767) ve öğrencilerinin bu câmide oturup ders halkaları kurdukları bilinen bir gerçektir.[72] Kahire'deki Ezher Câmii ve Tolunuoğlu Ahmed Câmii de birer ilim merkezi olarak bilinmektedir.

Endülüs'te Câmiler hem ibâdethane hem de medrese olarak kullanılmıştır. Bu câmilerde Arapça, dinî ilimler ve müsbet ilimler öğretilirdi.[73]

Selçuklular ve Osmanlılar, Hz. Peygamber'in Suffa planını daha da geliştirerek câmilerin yanında medreseler de yaptırmışlar ve talebeleri bu medreselerde barındırmışlardır. Ders okutan müderrislere ve talebelere maaşlar bağlayarak onların tamamen ilim ile meşgul olmalarını sağlamışlardır. Câmiler, çevrelerine yapılan bu medreseler ve müştemilâtı ile birer külliye halini almıştır. Bu konuda Selçuklular ve Osmanlılar başı çekmektedirler. Onların yaptırdıkları câmiler ve medreseler sonradan gelen Müslümanlara kıyâmete kadar örnek olacak niteliktedir. Yıllarca bu medreselerde yetişen insanların sayısını ve bu insanların aldıkları eğitim ile insanlığa kazandırdıkları artı değerleri düşündüğümüzde câmilerin İslâm Medeniyeti'ne olan katkısı bir kere daha orta yere çıkar.

İlim erbabının dışındaki cemaat de hutbe, vaaz, sohbet ve muntazam câmi derslerini dinleyerek aydınlanırlardı. Câmilerin eğitim ve öğretime en büyük katkıları da böyle olurdu. Bugün de bu böyledir. Câmiler bu fonksiyonlarını kıyâmete kadar devam ettirecek ve İslâm ümmetini her türlü bilgi ile donatacaklardır inşallah.[74]

B-) Mescidin Sosyal Fonksiyonları

İslâm, insanların dünya ve âhiret saâdetini temin etmek için, Yüce Allah tarafından gönderilmiş bir dindir. Yani bu dini yaşayacak olan ve netice olarak iki cihan saâdetini elde edecek olan insandır. İnsan ise cemiyet ve cemaat halinde yaşayan bir varlıktır. Öyle ise İslâm, ferdin dini olmakla beraber asıl toplumun dinidir diyebiliriz. Bu din ferdin hayatı ile sosyal hayatı tanzim etmek için vazedilmiştir. İslâm, sosyal hayatın bütün

72 Muammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 83.

73 Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb*, I, 102.

74 Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Yılmaz, *Câmilerin Eğitim Fonksiyonu*, İst. 2006.

problemlerine çözüm yolu getiren bir dindir. Asr-ı saâdet bunun numûneleri ile doludur. Bir ibâdet merkezi olan mescid, aynı zamanda sosyal faaliyetlerin de merkezidir. Medine toplumunun içtimâî problemleri orada çözülmüştür. İçtimâî veya sosyal problem denilince akla toplumu ilgilendiren meseleler gelir. Bunun birinci sırasını bugün bile gündemimizi işgal eden barınma meseleleri alır. Daha sonra sağlık, adalet huzur, içtimâî yardımlaşma ve diğerleri birbirini takip eder. Daha sonraki dönemlerde hapisaneden üniversiteye, hastaneden kervansaraya kadar kurulacak olan bütün İslâmî müesseselerin ilk nüvesi olan mescid, sosyal açıdan Medine toplumunda büyük fonksiyonlar icra etmiştir. Bu konuda ana kaynaklardan çıkardığımız bilgileri maddeleştirerek sunmayı uygun gördük. Mescidin sosyal fonksiyonlarından bazı maddeler vardır ki, başlı başına bir çalışmaya konu olabilir. Biz, bu konularla ilgili geniş bilgi vermek yerine meseleyi ana hatlarıyla sunmaya çalıştık. Maksadımız meseleleri daha fazla dağıtmadan konunun bütünlüğünü korumaktır.

a-) Mesken Olarak Mescid: Medine toplumunda en büyük problemlerden birisi dışarıdan Medineye gelen insanların iâşe ve ibâte problemiydi. Yukarıda beyan ettiğimizi gibi Hz. Peyganber efendimiz, bu problemleri ilk zamanlar muâhat yoluyla çözmüştü. Fakat ne var ki, Medineye muhâcir akını halen daha devam ediyordu. Üstelik sadece Mekke'den değil, Arap yarımadasının her tarafından gelenler oluyordu. Gelenler arasında evli ve çocuk sahibi olanlar olduğu gibi bekâr olanlar da vardı. Bunların içinde Medine'ye yerleşmek isteyenler olduğu gibi bir müddet kalıp geri dönmek isteyenler de vardı. Bu problemin zuhur edeceğini önceden tahmin eden Hz. Peygamber efendimiz, mescidin bir köşesinde suffayı yaptırmıştı. Suffa, talebeler için bir yurt, misafirler için de misafirhane mesabesindeydi.

1-) Talebe Yurdu: Yukarıda, mescidde yapılan dînî eğitimi anlatırken Suffa'da kalanlardan söz etmiştik. Mescidin yapısını açıklarken de Suffa'dan mekân olarak bahsetmiştik. Şimdi de buranın fonksiyonlarından ve burada kalanların durumlarından bilgi vermeye çalışalım. Muhammed Hamidullah, Suffa'nın ilk İslam üniversitesi olduğunu söylüyor.[75] Suffa

[75] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* II, 830.

ashâbı da bu üniversitenin talebleridir. Bu talebelerin mümeyyiz vasfı bekâr olmalarıdır. Medine'de evi olup da bekâr olanların bile Suffa'da kaldığı rivâyeti vardır.[76] Bunlar, kendilerini cihada ve Kur'ân öğrenmeye adamışlardı.[77]

İlim tahsil eden talebenin bekâr olması daha uygundur. Çünkü ilmi elde etmek için başka meşguliyetin olmaması lazımdır. Suffa ashâbının ev derdi, çoluk çocuk derdi yoktu. Onların bütün işi Hz. Peygamber efendimizi takip etmek, onu dinlemek ve bu şekilde islâm'ı öğrenip tatbik etmek ve yaşamaktı. Şunu da söylemek gerekir ki, bu talebeler bütün hayatları boyunca bekâr olarak yaşamamışlardır. Zamanı gelince evlenmişler, evlenince de Suffa'dan ayrılmışlardır. Çünkü burası bekâr taleber için yapılmış bir talebe yurdu idi. Semhûdi, bu talebelerin üç sebepten dolayı Suffa'dan ayrıldıklarını belirtiyor ve şöyle diyor: "Evlenir, ölür veya sefere çıkarlarsa Suffa'yı terkederlerdi."[78]

Suffa ashâbının diğer bir özelliği de yoksul olmalarıydı. Bunlar, dışarıdan Medine'ye gelmiş kişilerdi. İbn Sa'd, onlar hakkında şöyle der: "Suffa ashâbı, Rasûlullah (s.a.v.)'in ashâbı arasında evleri olmayan kimselerdi. Onlar, geceleri mescidde uyurlar, gündüzleri de orada kalırlardı."[79] Kendisi de Suffa ehlinden olan Ebû Hureyre, orada kalanların dünyalık bir mala sahip olmadıklarını şöyle ifade ediyor: "Suffa ehli, Müslümanların misafirleriydi; ne malları vardı ne de çocukları. Rasûlullah'a bir sadaka geldiği zaman, kendisi hiçbir şey almaz, hepsini onlara gönderirdi. Kendisine bir şey hediye edildiği zaman, hediyeyi de onlarla paylaşırdı."[80]

Suffa'da kalan talebelerin sayısı dört yüze kadar ulaştı. Muhtemelen bu sayıya yerli ve yabancı olan talebeler de dâhildi. Hz. Peygamber efendimiz, Suffa'da kalan ve çoğu zaman odun toplayarak ve su taşıyarak geçimlerini sağlayan bu yabancı talebelerin ihtiyaçlarını gidermek için Medineli zenginlerden destek isterdi. Hz. Peygamber efendimiz, Suffa'da kalan

76 Nesâî, Mesâcid 29.
77 Celaâleyn, I, 44.
78 Semhûdî, *Vefâ,* II, 453.
79 İbn Sa'd, *Tabakât,* II, 20.
80 Ebû Nuaym, *Hilye,* I, 339.

gençlerin hem bilgi bakımdan donanımları ile meşgul olur hem de onların karınlarını doyururdu. Konu ile alakalı olarak kaynaklarımızda hem bizzat Suffa ehlinden hem de diğer sahâbîlerden gelen çok rivâyet vardır.[81]

2-) Misâfirhane: Hz. Peygamber efendimiz, Medine'ye hicret ettikten sonra bu şehire gidip-gelenlerin sayısında artış oldu. Birçok Müslüman, buraya hicret ediyor ve yerleşiyor; bir kısmı da biraz misâfir olarak kaldıktan sonra memleketlerine dönüyordu. Bunların içinde, İslâm'ı öğrenmek isteyenler, yeni dine girmek isteyenler ve Medine'de ne olup bittiğini merak edenlerin yanında resmî heyetler de vardı. Hicretin dokuzuncu yılında sayıları artan resmî heyetler için mescidin yakınında bir devlet misâfirhânesi yapıldı. Diğer misâfirler de mescidin bitişiğindeki Suffa'da veya tanıdıklarının yanında kalırlardı.

3-) Öğle Uykusu: Önceki geçen iki maddede anlatılanlar, mescidin geceleri yurt ve yatakhane fonksiyonu icra etmiş olması ile ilgili olan şeylerdi. Hâlbuki o bölgelerde kaylûle denilen öğle uykusu, gece uykusu gibi bir ihtiyaçtır. Kaynaklarımızın bize verdiği bilgilere göre sahâbe, her zaman olmasa bile bazen bu uyku ihtiyacını mescidde giderirdi. Konu ile alakalı olarak Abdullah b. Ömer'den gelen bir rivâyet şöyledir: "Biz, vakit namazlarında mescidde bulunurduk. Bunun dışında bir de öğle vakti mescide uyumaya giderdik."[82]

b-) Elçilerin Kabul Merkezi: Mekke'nin fethi İslâm adına büyük bir zafer oldu. İslâm dini bu zafer ile bütün Arap yarımadasına yayılma fırsatı buldu. Mekke'nin fethine kadar İslâm'a karşı tarafsız bir tavır takınan Arap kabileleri fetihten sonra Medine'ye akın etmeye başladılar. Hz. Peygamber efendimiz, huzuruna gelenlere çok iyi davrandı. Gelen heyetler, Hz. Peygamber efendimizin yüksek ahlâkına ve sahâbîlerin nâzik davranışlarına hayran kaldılar. Gelen bu heyetler mescidde karşılandı.

1-) Elçileri Karşılama ve Ağırlama: Üç Türkiye büyüklüğündeki Arap yarımadasının değişik yerlerinden Hz. Peygamber efendimizi görmek için gelen heyetler doğruca mescide gelirlerdi. Hz. Peygamber efendimiz de onları güzel bir şekilde karşılar ve kalacakları yere yerleştirirdi. Hubeyb b.

81 Bakınız. Ağırman, *Mescid,* 146-153.

82 Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-ummâl,* VIII, 323.

Amr isimli sahâbî konu ile ilgili bir hâtırasını şöyle anlatıyor: "Biz, Selâman heyeti olarak Medine'ye geldik. Yedi kişiydik. Mescidin kapısına geldiğimizde Hz. Peygamber ile kaşılaştık. Vefat etmiş olan birisinin cenâze namazını kılmak için mescidden çıkıyordu. Onu gördüğümüzde selâm verdik; selâmımızı aldı ve bize "siz, kimlerdensiniz?" diye sordu. Biz de şöyle cevap verdik:

"Biz, Selâmân kabilesindeniz. Kendimiz adına ve kabilemizin geride kalan mensupları adına İslâm'ı kabul ettiğimize dair size bey'at etmeye geldik." Bu cevabımızdan sonra Nebî (s.a.v.), hizmetçisi Sevbân'a döndü ve şöyle dedi:

"Bunları heyetlerin indiği yere indir." Biz, Sevbân'la birlikte yürüdük ve geniş bir eve geldik. Etrafı hurmalarla çevrili bu evde daha başka Arap heyetleri de vardı. Burası, Neccâr oğullarından Remle bint Hâris'in eviydi."[83]

2-) Elçilerle Görüşme: Hz. Peygamber efendimiz, Medine'ye gelen elçileri mescidde kabul ediyor ve kendileriyle orada görüşüyordu. Sahâbîler, gelen bu yabancılara Peygamber efendimizin huzuruna nasıl çıkacaklarını öğretiyorlardı. El-etek öpmemeleri ve huzurda secde etmemeleri gerektiğini öğretiyorlardı. Verilen bu tâlimâta rağmen yine de bazı uygunsuz hareketlerde bulunan, kendi alışkanlık ve âdetlerini devam ettirenler oluyordu. Hz. Peygamber efendimiz, mescide alınan bu heyetleri belli bir sütunun dibinde kabul ediyor ve kendileri ile burada görüşüyordu. Bu sebepten dolayı bu direğe Üstüvânetü'l-vüfûd (elçiler direği) denildi.[84] Bu direğin dibinde konuşulanlarla alakalı kaynaklarımızda birçok bilgi vardır.[85]

c-) Hastane Olarak Mescid: Müslümanların manevî hastalıklarının tedâvi merkezi olan mescid, onların maddî ve fizikî hastalıklarının da tedavi merkeziydi. Bu konuda kaynaklarımızda var olan rivâyetlerden birkaçı şöyledir:

Müslümanlar, bir cumartesi günü meydana gelen Uhud savaşında bir hayli yara almışlardı. Akşam Medine'ye döndüklerinde mescidde bir çadır

83 Kettânî, *Terâtib,* I, 445-446.

84 Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 1086.

85 Bakınız, Ağırman, *Mescid,* 160-165.

kurdular. Küaybe bint Sa'd, bu çadırda yaralı Müslümanların yaralarını tedâvi etti.[86] Yakılan ateşte ısıtılan sargı bezleri bu hanım sahâbînin nezâretinde yaralara sarıldı.[87]

Müslümanları hicveden ve Müslüman hanımları diline dolayan Yahûdî şair Ka'b b. Eşref'in üzerine gönderilen müfrezeden Hâris b. Evs, ağır yaralanmıştı. Arkadaşları onu sırtlanarak gece yarısı mescide getirdiler. Hâris'e ilk yardım mescidde yapıldı.[88]

Hz. Âişe, Sa'd b. Muâz'ın Hendek savaşında yaralanmasını ve mescidde tedâvi altına alınmasını şöyle anlatır: "Sa'd b. Muâz, Hendek savaşında Kureyş ordusu tarafından atılan bir okla yaralanmıştı. Rasûlullah (s.a.v.), onu sık sık ziyaret edebilmek için mescidin içinde ona bir çadır kurdurdu. O sırada Medine'de bulunan Ğifâr oğulları için de mescidde bir çadır kurulmuştu. Çadırda yatan Sa'd b. Muâz, şöyle diyordu:

"Allah'ım, senin uğrunda senin elçini yalanlayan ve onu yurdundan çıkaranlarla savaşmayı her şeyden ve herkesten daha çok sevdiğimi biliyorsun. Allah'ım, bizimle onlar arasındaki savaşa son verdiğini sanıyorum. Kureyş ile aramızdaki savaş hâlâ devam ediyorsa canımı alma ki, senin uğrunda onlarla savaşayım. Eğer savaşı sona erdirmişsen, yaram deşilsin ve ölümüm bu yüzden olsun." Bu sırada yarası deşildi ve akan kan Ğifâr oğullarının çadırına kadar geldi. Bunun üzerine Ğifâr oğulları telaşlanarak şöyle dediler:

"Ey çadırdakiler! Sizin taraftan bize kadar gelen bu kan neyin nesisidir?" Yarasından bu şekilde kanlar akarken Sa'd da ruhunu teslim etti."[89]

d-) Sosyal Yardımlaşma Merkezi Olarak Mescid: İslâm dini, müntesiplerini zekât ve sadaka vermeye, icapettiği zaman daha değişik yardımlar yapmaya teşvik eden bir dindir. İslâm dininin bütün emirlerini kendi hayatında tatbik edip ashâbına gösteren Hz. Peygamber, yardımlaşma konusunda da gerekenleri onlara göstermiştir. Suffa ashâbına ve misafirlere

86 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 291.
87 Kettânî, *Terâtib,* II, 113.
88 İbn Hişâm, *Sîre,* III, 57.
89 Buhârî, Salat 77.

yaptığı yardımların dışındaki yardımları da mescidde toplamış ve oradan dağıtmıştır.

1-) Sosyal Yardımlar: Medine İslâm devletinin gelirleri çeşitli kalemlerden ibaretti. Bu kalemler zekât, öşür, cizye, haraç ve ganimetten oluşmaktaydı. İslâm dinine göre bunlardan herbirinin toplanma ve dağıtılma usulleri vardır. Hz. Peygamber efendimiz zamanında devlet gelirlerinin hepsi toplanır ve mescidin dışında 'meşrebe' veya 'ğurfe' veya da 'hizâne' diye adlandırılan bir odada depo edilirdi. Devlet hazinesi olan bu odanın muhâfızı ve görevlisi de Hz. Bilâl idi. O, Hz. Peygamber efendimizin hem müezzini hem de beytülmâl görevlisiydi.[90]

İhtiyaç sahipleri, Suffa ehli, misafirler ve aç olanlar mescide geldiklerinde karınlarını doyurabilsinler diye mescidin direkleri arasına ipler gerilir ve bu iplere hurma salkımları asılırdı. Hz. Peygamber efendimiz, bu işle de Muâz b. Cebel'i görevlendirmişti.[91] Mescidde her zaman yiyecek bulundurup misafirleri ve açları doyuran Hz. Peygamber, isteyenlere istediği şeyi verirdi. Kimisi gelir deve ister, kimisi yiyecek, kimisi de daha başka şeyler isterdi. Bütün bu işlerin konuşulması mescidde olurdu. Bu konuda da kaynaklarımızda birçok rivâyet vardır. [92]

2-) Askeri Yardımlar: Hz. Peygamber efendimizin hayatının Medine dönemi, fiilî cihad dönemidir. Cihad orduları da mescidde yetiştirilmiş ve orada savaşa hazırlanmıştır. Hz. Peygamber efendimiz, icabettiği zaman ordu için mescidde yardım toplamıştır. Bu konuda en meşhur rivâyet, Tebük savaşına çıkmadan önce toplanan yardımla ilgili olarak Abdurrahman b. Habbab'dan gelen şu rivâyettir: "Rasûlullah (s.a.v.), minbere çıktı, bir konuşma yaptı ve herkesi 'ceyşü'l-usre'ye yardıma çağırdı.[93]

e-) Adâlet Merkezi Olarak Mescid: İslâm dini, hak ve bâtılı birbirinden ayırmak için gelmiş bir dindir. Hakkının zâyi olmasını istemeyenlerin başkasının hakkına riâyet etmesi gerekir. İnsanlar toplu olarak yaşamaya mecburdurlar. Toplu yaşamak, fertlerin birbirlerine karşı saygı ve sevgi

90 Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 1121.
91 Semhûdî, *Vefâ,* II, 457-458.
92 Bakınız, Ağırman, *Mescid,* 171.
93 İbn Kesir, *Bidâye,* V, 4.

göstermeleri ile mümkündür. Toplumu oluşturan fertler, birbirlerinin hak ve hukukuna riâyet ettikleri müddetçe rahat ve huzur içinde bir hayat yaşarlar. İslâm dini bu hak ve hukuku en ince noktalarına kadar belirlemiştir. Bunlara riâyet edilmediği takdirde verilecek cezaları da tespit etmiştir. Hz. Peygamber efendimiz, bizzat kendisi hayatta iken hak ve hukuk ihlalleri konusunda yapılması gereken muhâkeme usulünü ve ceza verme şekillerini göstermiştir. Asr-ı saâdette bu işlerin merkezi de mesciddi.

1-) Mahkeme Salonu: Medine'de hukûkî mes'elelerin tamamı Rasûlullah (s.a.v.)'e arzedilirdi. O da pek çok hukûkî mes'eleyi mescidde çözüme kavuştururdu. Kazâ organı olarak kendisine iletilen dâvâlarda, dâvâlı ve dâvâcıyı dinlemede ve karar vermede mescidi mahkeme salonu olarak kullanırdı.[94] Rasûlullah (sav), sahâbe arasındaki problemleri mescidde çözerdi. Dört halife de Hz. Peygamberin bu sünnetini takibederek mescidde oturur ve dâvâları orada çözerlerdi.[95] Buhârî, Sahîh'inin Hudûd bölümünde 'mescidde muhâkemeleşme' diye bir bâb açmış ve ilgili olayları orada anlatmıştır.[96]

2-) Hapishâne: Hz. Peygamber ve onu takibeden üç halife zamanında Medine şehrinde müstakil bir hapishâne yoktu; mahkûmlar mescidde veya dehlizlerde hapsedilirlerdi. Müstakil bir hapishâne Hz. Ali zamanında yapıldı.[97] Mescidde daha ziyade savaş esirleri gözaltına alınmış ve direklere bağlanmıştır. Ender olarak bazı kimselerin hapsedildiği ve bir müddet sonra serbest bırakıldığı rivâyetleri vardır.[98]

f-) Toplantı Yeri Olarak Mescid: Hz. Peygamber efendimizin zamanında ibâdetten eğitime, tedâviden adâlete kadar herşeyin merkezi olan mescid, icabettiği zaman da ictimâ merkezi ve buluşma noktasıydı. Hz. Peygamber efendimiz, lüzum gördüğünde münâdîler çıkararak namaz vakti dışında da ashâb-ı kirâmı mescide toplardı. Herhangi bir derdi ve sıkıntısı olanların, çâre bulmak için kalkıp mescide geldikleri de olurdu. Bu şekliyle mescid, herkes için bir barınak ve sığınak merkeziydi.

---

94 Çelebi, Ahmed, 96.
95 Kettânî, *Terâtib,* I, 170.
96 Buhârî, Hudûd 27-30.
97 Kettânî, *Terâtib,* I, 297.
98 Ebû Dâvûd, Akdiyye 29.

1-) Tebliğ İçin: Burada tebliğ kelimesinin ıstılah manasını değil, lügat manasını göz önüne alarak kullandım. Yani herhangi bir durumu, hali ve vaziyeti îlân etmek, bildirmek ve duyurmak manasını kastettim. Hz. Peygamber efendimiz, âcil durumlarda namaz vaktinin girmesini beklemez ve münâdîlere "es-salâtü câmiatün"[99] diye nidâ ettirir ve toplanan halkı konu ile ilgili bilgilendirirdi.[100]

2-) Cihad İçin: Asr-ı saâdette mescid, aynı zamanda askerî bir kışla ve karargâh idi. Bu kışlada nazarî ve amelî eğitimler yapılırdı. Ashâb-ı kirâm, teyakkuz durumunda burada toplanırdı. "Hz. Peygamber, mescidini komutanlık merkezi ittihaz etti. Orada askerî birlikler tâdât olunur, avlusunda cihâd toplantıları yapılırdı. Orada sâdık mücâhidler, cihâd aşkıyla yanar; orada kararlar, emirler ve nasihatler verilirdi. Hz. Peygamber, orada ashâbına danışır ve onların görüşlerini alırdı. Çünkü onların işleri müşâvere ileydi. Savaşa çıkacak ordu ve komutan, mescidden hareket ederdi. Sancak, bayrak ve nişanlar mescidde verilirdi. Silah ve mühimmât orada dağıtılırdı…"[101]

3-) Sıkıntıların Giderilmesi İçin: Müslümanlar, karşılaştıkları her türlü dertlerinin dermanını mescidde ararlardı. Herhangi bir felâket ve sıkıntı ile başbaşa kaldıkları zaman hemen mescide koşarlardı. Meselâ şiddetli bir rüzgâr çıktığı zaman, hemen mescide koşarlar ve bu rüzgâr dininceye kadar orada kalırlardı. Güneş ve ay tutulduğu zaman da yine mescide sığınırlardı.[102] Aç kaldıkları zaman karınlarını doyuracak bir şey bulabilmek için de mescide gelirlerdi.[103] Hz. Peygamberin rahatsızlığı günlerinde çok üzüntülü olan ashâb-ı kirâmın mescide sığındığı bilinen bir gerçektir.

IV- Câminin Görevlileri: Hz. Peygamber, Medine'de yaptırdığı mescidin devamlı imâmıydı. Şehir dışına çıktığı zaman hem devlet işleri için hem de câmideki imâmlık görevi için yerine birini vekil bırakırdı. Hz. Peygamber, hastalanıncaya kadar bu görevi devam ettirdi; hastalandığında da

99 Namaz toplayıcıdır.
100 Bakınız, Heysemî, I, 182.
101 Hattab, Mahmut Şît, s. 19-20.
102 Kandehlevî, IV, 1454.
103 İbn Sa'd, *Tabakât,* IV, 329.

bu vazifeyi Hz. Ebû Bekir'e havale etti. Hz. Bilâl-i Habeşî de bu mescidin müezziniydi. Hz. Peygamber bu mescidin temizliğine çok itina gösterir etrafta bir şey görürse temizlenmesini emrederdi.[104] Mescidin temizliğini devamlı yürüten bir de görevli vardı.[105]

Hz. Peygamber devrindeki bu çekirdek kadro, tarih boyunca artarak câmilerdeki hizmetleri devam ettirmişlerdir. Bu görevlileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- İmâm-Hatip: Câmilerde vakit namazlarıyla Cuma ve bayram namazlarını kıldıran ve hutbe okuyan görevlidir. Bu görevi yapacak kişinin güzel sesli olması ve Kur'ân-ı Kerim'i güzel okuması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber, bir yere imâm tayin edeceği zaman sahâbe içinden Kur'ân'ı en güzel okuyanı seçerdi. İslâm tarihi boyunca Hz. Peygamber'in sünnetine uyularak Kur'ân'ı iyi ve güzel okuyanlar imâmlığa getirilmişlerdir. Osmanlı'da dâru'l-kurrâların açılması ve buradan mezun olanlara imâmlık görevi verilmesi de bu anlayışın bir neticesidir.

Câmilerin büyüklüklerine göre bazı câmilere birden fazla imâm ve hatipler tayin edildiği ve hatta zamanla hatipliğin müstakil bir vazife haline geldiği bilinmektedir. Haftada bir Cuma günü ve bayramlarda minbere çıkan hatipler gerçekten cemaati doyuracak hutbeler îrâd ederlerdi. Türkiye'de 1972'lerde kaldırılan hatipliklerden sonra câmilerde cemaati doyuracak hutbeler dinleyebilmek gerçekten güç hale gelmiştir.[106]

2- Vâiz: Câmilerdeki vaaz kürsülerinde cemaati dînî mevzûlarda aydınlatmak ve onlara nasîhat etmekle görevli kimselere vâiz denir. Hz. Peygamber bir hadis-i şeriflerinde "Din, nasihattir"[107] buyurmuşlardır. Dînî nasihata önem veren Hz. Peygamber, herkese anlayış seviyesine göre İslâm'ı anlatmış ve onları dine dâvet etmiştir. Hz. Peygamber, mescidde Cuma ve bayram hutbeleri dışında sohbetler yapar ve cemaatini dînî konularda aydınlatırdı. Gerek gördüğü zaman minberin üzerindeki oturma

104 Buhârî, Salât 33.
105 Buhârî, Salât 72; Müslim, Cenâiz 71.
106 Baltacı, s. 240.
107 Müslim, Îmân 95.

yerine çıkar ve cemaate vaaz ederdi.[108] Vahiy geldiğinde hemen mescide gelir ve gelen yeni âyetleri cemaate îlân ederdi. Hz. Peygamber, daha ziyade sabah namazlarından sonra sohbet yapardı.[109] Kimi zamanlar da sabahtan akşama kadar sohbetini devam ettirirdi. Hz. Peygamber kadınlar için de bir sohbet günü tayin etmişti. Kadınlar o günde toplanırlar ve sohbet dinlerlerdi.[110]

Sonraki dönemlerde ve özellikle Osmanlılar döneminde bu vazifeyi yapmak için vâizler tayin edilmeye başlanmıştır. Bunlar belirli bir câmiye tayin edildikleri gibi, belirli vakitlerde belirli câmilerde vaaz vermek üzere de tayin edilmişlerdir. Osmanlılar döneminde Ayasofya Câmii vâizliği, vâizlikte en son pâye idi.[111]

3- Müezzin: Câmilerde ezân okumak, kâmet getirmek, tesbih duâlarını yaptırmak ve diğer bazı hizmetleri yerine getirmek üzere görev yapan kimselere müezzin denilmektedir. Hz. Peygamber, Medine'de Mescid-i Nebevî'de ilk müezzin olarak Bilâl b. Rabah'ı tayin etmişti.[112] İkinci müezzin olarak da Abdülaziz b. Esam tayin edilmiştir.[113] Ayrıca Abdullah b. Ümmü Mektûm da Bilâl'le birlikte Mescid-i Nebevî de müezzinlik yapmıştır.[114]

Daha sonraki dönemlerde de câmilere büyüklüklerine göre birden fazla müezzin tayin edildiği ve hatta birçok câminin vakfiyesinde bunların yer aldığı bilinmektedir. Mesela, İstanbul'daki Fatih Câmii vakfiyesinde câmide on iki adet müezzinin vazife yapması şart kılınmıştır.

4- Diğer görevliler: Hz. Peygamber devrinde mescidlerin temizliğine önem verildiği ve Mescid-i Nebevî'yi temizlemek üzere bir zenci kadının tayin edildiği bilinmektedir.[115] Daha sonraki dönemlerde câmilerin büyüklüklerine göre, süpürgeciler, kapıcılar vs. görevliler tayin edilmişlerdir.

108 Buhârî, Salât 73.
109 Hâkim, *Müstedrek,* IV, 487.
110 Buhârî, İlim 36.
111 Baltacı, s. 240.
112 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 155.
113 İbnü'-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, III, 540.
114 Buhârî, Ezân 10.
115 Buhârî, Salât 8.

Bunlardan başka câmileri câzip hale getirmek ve cemaate ibâdet zevkini tattırmak için bilhassa Osmanlılar zamanında câmilere çok çeşitli vazifeliler tayin edilmiştir. İhlâshân, Salavât-ı şerîfehân, Yâsinhân ve Tebârekehân gibi birçok vazifeli, vakıflarca tayin edilmiştir.[116]

Sonuç

Yüce Allah'ın, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığı ile insanlığa gönderdiği son din İslâm ve bu dinin kitabı Kur'ân-ı Kerim, kıyâmete kadar bâkîdir. Yani bu dinin hükmü kıyâmete kadar devam edecektir. Bu devamlılığı, Yüce Allah'ın izni ve inâyetiyle dindarlar ve bu dindarların ortaya koyduğu medeniyet eserleri sağlayacaktır. İşte câmi de bu medeniyet eserlerinden biridir.

Câmiler, Müslümanlar tarafından İslâm dünyasının her bir köşesine serpiştirilmiş çiçeklerdir, güllerdir. Çevreye saldıkları güzel kokuları ve güzel görüntüleriyle Müslümanlara güzel bir hayat yaşatmaktadırlar. Câmilerin mîmârîsi, oradan semâya yükselen ezân sesleri, cemaatle kılınan namazlar, güzel sohbetler, okunan Kur'ân-ı Kerimler, ruhları it'mînâna ulaştıran ilâhîler ve mevlid-i şerifler, her namazdan sonra çevreye dağılan nur yüzlü insanlar, câmi çevresindeki medreselerde yapılan dersler, câmi medeniyetinin bu dünyaya kazandırdığı güzelliklerdir. Dünya hayatında bu kadar güzelliğin kaynağı olan câmiler, müdâvimlerine öbür dünyada neler kazandırmazlar ki?

Câmi medeniyeti denilince akla sâdece câminin fizikî yapısı gelmemeli; câminin topluma kazandırdığı artı değerler de gelmelidir. Evet, câmilerimiz fizikî yapılarıyla birer şâheserdirler. Mîmârî durumları, semâya yükselen kalem gibi minâreleri, çevre düzenlemeleri gerçekten hârikadır. Ama asıl önemli olan ve göz önüne getirilmesi gereken, câmilerimizin insanımızı yetiştiren birer dînî ve kültürel merkez olmalarıdır, yani onların icrâ ettikleri dînî ve dünyevî fonksiyonlardır.

Dünya hayatına canlılık kazandıran insandır. İnsanı, gerçek mânâda insan eden de İslâm'dır. İslâm, bütün yönleriyle câmide öğrenilir ve câmide yaşanır. Câmiler namaz kılınan yerlerdir. Namaz, içinde her türlü

116 Baltacı, s. 241.

ibâdeti topladığı gibi, câmiler de içlerinde her türlü güzelliği bulundururlar. Her türlü güzelliğin merkezi olan câmilerimizin yetiştirdiği "İslâm insanı" da dünya insanlarının en güzelidir.

Bugün Müslümanlar, sünnet denilince Hz. Peygamber efendimizin yemesini-içmesini, oturmasını-kalkmasını, giymesini-kuşanmasını anlıyorlar. Evet, bunlar sünnettir. Ama bunlar, ne zaman sünnettir? Asıl sünnet yerine getirildiği zaman bunlar sünnettir. Öyle ise asıl sünnet nedir? İşte meselenin bel kemiği burasıdır. Asıl sünnet şudur: Hz. Peygamber efendimiz İslâm dinini nasıl anladı ve nasıl yaşadı? Kendisine gelen vahiyleri nasıl anladı ve nasıl yorumladı? İslâm kurumlarını nasıl kurdu? Bu kurumlar kurulurken bizzat kendisi nasıl çalıştı? Dostlarına ve düşmanlarına karşı nasıl davrandı? Bu ve buna benzer soruları çoğaltabiliriz. İşte bütün bu sorulara verilen cevaplar sünnet kavramının içinde yer alır. Bana göre Hz. Peygamberimizi en iyi anlayan ve en iyi kavrayan nesil sahâbe, tabiûn ve etbâuttabiîn neslidir. Onun sünnetini en güzel şekilde yaşayan bu üç nesildir. Onlardan sonra gelen dördüncü nesil Osmanlılardır. Ben, bu hükme varırken Osmanlıların yaptıklarına bakıyorum. Onlar, İslâm dinini öyle benimsedi ve öyle yaşadılar ki, herkes onları takdir etti. Onlar, bir devlet başkanı olarak Hz. Peygamber efendimizi ve onun sünnetini çok iyi anladılar. Yaptıkları her şeyin ve her işin Kur'ân'a ve sünnete uygun olmasına çok dikkat ettiler. Herhangi bir iş yaparken Peygamber efendimizi örnek aldılar. Câmi yaparken de Peygamberimize baktı ve onun mescid planını alarak bu planı kendi zamanlarına uyguladılar. Derken külliye şeklindeki selâtin câmiler vücuda geldi ve bu câmiler ile İslâm'ın tuğrası üç kıtaya vurulmuş oldu. Osmanlılar, gök kubbeyi andıran câmi kubbeleri ve semâya yükselen kalem gibi minâreleri ile kıyâmete kadar yaşayacaklardır. Allah, onlardan razı olsun.

Hz. Peygamber efendimiz, bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyururlar: "İnsan ölünce, üç ameli dışında bütün amellerinin sevâbı kesilir. Bunlardan birincisi sadaka-i câriye (devam eden iyilik), ikincisi istifâde edilen ilim, üçüncüsü de babasının arkasından duâ eden hayırlı evlattır."[117] Hz. Peygamber'in bu hadis-i şerifini kendilerine rehber edinen Müslümanlar,

117 Müslim, Vasiyyet, 14.

bu dünyada kalıcı birer eser bırakmışlardır. Câmiler de işte bu kalıcı eserlerdendir. Câmiler, yapıldıkları dönemin mîmârî anlayışını, kültürünü, İslâmî yaşantısını, medeniyetini yansıtırlar. Câmiler bize kendilerini yapanı, yaptıranı, yıllar boyunca kendilerine uğrayan cemaati tanıtırlar. Biz, câmilerde geçmiş tarihimizi okuruz. Câmilerimiz, bizim hem kültürel hem de medeniyet eserlerimizdir. Onlar, okur-yazar olan ve olmayan herkesin okuyabileceği kitaplarımızdır. Bilindiği gibi bizim medeniyetimiz kitap medeniyetidir. Câmiler de taşa nakşedilmiş kitaplarımızdır.*Biz, câmilerimizi koruyalım ki, câmilerimiz de bizi korusun.*

Kaynaklar

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* İst. 1982.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* Kahire, 1313.

Ağırman, Mustafa, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,* İst. 1997.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil, *Sahîhü'l-Buhârî,* İst. 1981.

Baltacı, Cahit, "İslâm Medeniyetinde Câmi", Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakülesi Dergisi, Sayı: 3, s. 228-232;

Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (terc. Ali Yardım), İst. 1976.

Çoruhlu, Yaşar, "Kürsü", DİA, XXVI, Ankara 2002.

Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi,* İst. 1979.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen,* İst. 1981.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ,* Beyrut 1967.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife* (terc. Osman Keskioğlu), İst. 1966.

Erzincan, Tuğba, "Mihrap", DİA, XXX, İst. 2005.

Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillah, *Ahbâru Mekke,* Beyrut 1969.

Eyice, Semavi "Câmi", DİA, VII, İst. 1993.

Gündüz, Filiz, "Minâre", DİA, XXX, İst. 2005.

Hâkim, Ebû Abdillah el-Hâkim, *el-Müstedrek ala's-sahîhayn,* Beyrut trz.

Hamevî, Yâkût b. Abdillah, *Mu'cemu'l-büldan,* Leipzig 1968.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi* (terc. Salih Tuğ), İst. 1980.

Hattab, Mahmut Şît, *Peygamber Ordusunun Tarihi* (terc. İhsan Süreyya Sırma), İst. 1983.

Heysemî, Nureddin b. Ali, *Mecmeu'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Beyrut 1967.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen, Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe, Tahran trz.

İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Beyrut 1968.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* Beyrut 1971

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* Beyrut 1966.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* Beyrut 1985.

Kettânî, Abdulhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye,* Beyrut trz.

Kılcı, Ali, "Şadırvan", DİA, XXXVIII, İst. 2010.

Kurtbil, Zeynep Hatice, "Minber", DİA, XXX, İst. 2005.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb*, Beyrut 1968.

Makrizî, Ahmed b. Ali, *el-Hitat*, Bulak 1270.

Muttakî, Alâuddin Ali, *Kenzü'l-ummâl,* Beyrut 1979

Nesâi, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali, *Sünen,* İst. 1981.

Semhûdî, Nureddin b. Ali, *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafa,* Beyrut 1955.

Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat,* Beyrut 1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Beyrut 1997.

Tanman, M. Baha, "Mahfil", DİA, XXVII, Ankara 2003.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed, *es-Sünen,* İst. 1981.

Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Câmi", DİA, VII, İst.1993.

Ünal, Saadettin, "Kâbe", DİA, XXIV, İst. 2001.

Yılmaz, Hüseyin, Camilerin Eğitim Fonksiyonu, İst. 2006.

CAMİLERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL FONKSİYONLARI

Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanı, Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

hyilmaz1969@hotmail.com

A. Camilerin Kuruluşu

İnsanoğlu inanma ve inandığı yüce varlığa ibadet etme ihtiyacında yaratılmıştır. *"Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım."*[1] ayetiyle, insanın hayatını hangi amaç doğrultusunda sürdürmesi gerektiğine işaret edilmiştir. İlk peygamber Hz. Âdem, kendisine Allah (c.c.) tarafından bildirilen inanç esaslarını öğrenmek, dinin pratiklerini yaşamak ve yeni nesillere dinin nasıl yaşanacağını göstermek amacıyla yeryüzünün ilk mabedi olan Kâbe'yi inşa etmiştir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

> *"İnsanlar için yeryüzünde inşa edilen ilk ev, şüphesiz Mekke'deki mübarek ve toplumlar için hidayet kaynağı olan Kâbe'dir."*[2]

İslâm'ı tebliğin Mekke döneminde Müslümanlar için Kâbe dışında yeni bir ibadet yeri inşa etme ihtiyacı hissedilmemişti. Ancak Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicret edince, bütün Müslümanların çatısı altında toplanıp barınacağı ve içerisinde çok yönlü hizmetlerin yapılacağı Mescid-i

1 ez-Zariyât 51/56.

2 el-Âl-i İmran 3/96.

Nebevi'yi inşa etti. Medine'nin ilk camisi olan Mescid-i Nebevi, namaz kılınan ve bazı sosyo-kültürel hizmetlerin yürütüldüğü geniş bir mekân, arka kısımda eğitim-öğretim için ayrılan *suffa,* yan tarafında da Peygamber (s.a.v.)'in ve aile fertlerinin kalacağı birkaç küçük oda olmak üzere üç ana bölümden oluşuyordu.

Mescid-i Nebevi dışında Medine'de dokuz mescidin/caminin daha bulunduğu bilinmektedir. Seleme Oğulları, Züreyk Oğulları, Amr b. Mebzûl, Saide Oğulları, Ubeyd Oğulları, Ratic, Eslem, Gıfar, Cüheyne, Mâzîn Oğulları ve Dinar Oğulları mescitleri bunlardan bazılarıdır.[3]

Tarih boyunca İslâm'ın ulaştığı her bölgede ibadet amacıyla yeni camilerin inşa edilmesi önemli bir gelenek olmuştur. Peygamber (s.a.v.) döneminde başlatılan cami inşa etme geleneği Hulefâi Râşidin, Emeviler, Abbasiler, Anadolu Beylikleri, Osmanlılar ve Cumhuriyet döneminde giderek daha da gelişmiştir.

Zaman içerisinde İslâm dünyasının önemli merkezlerine inşa edilen camilerin etrafına çeşitli hayır kurumları yapılmaya başlamıştır. Toplumun sosyal ve kültürel açıdan gelişimine katkı sağlayan kütüphaneler, kitapçı dükkânları ve okuma evleri genellikle camilerin etrafına yapılmış ve cami çevresi adeta bir kültür ocağı haline gelmiştir.[4]

İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar Müslümanların hayatında önemli bir yere sahip olan camiler, toplumun her kesiminden, her yaş ve seviyedeki insanları bir araya getiren, onları Allah'a kulluk bilinci ile kaynaştıran, ibadetlerin usulüne uygun olarak öğretilmesini kolaylaştıran, bireylere doğru dini bilgilerin kazandırılmasını sağlayan bir kurumdur. Tarih boyunca dini, siyasi, idari, sosyal ve eğitsel nitelikli pek çok hizmetin yürütülmesine zemin teşkil eden camiler, İslâm kültür ve medeniyetinin oluşup gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Camilerde yetişen Müslümanlar, geleceğin İslam medeniyetini oluşturacak büyük bir insan gücüne dönüşmüştür.

İlk dönemlerde sosyal hayatın merkezinde olan camilerin bu özelliğinde zamanla gerileme olmuştur. Sonraki dönemlerde cami yanında

3 Ali b. Abdullah es-Semhudî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa* (Beyrut, 1955), 3/819.

4 Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı* (İstanbul, 1936), 104.

daha başka sosyal kurumların inşası süreci başlamıştır. Camiden ayrılarak gelişen her sosyal kurum, caminin fonksiyonlarından bir kısmını götürmüş ve günümüzdeki yapı ortaya çıkmıştır. Ancak günümüzde camilerin yakınına kitabevi, kültür merkezi ve kıraat hane (okuma evi) gibi yerlerin yapılması, camilerin bu yöndeki işlevselliğinin yeniden canlanmaya başladığını göstermektedir.

Tebliğde Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren camilerde gerçekleştirilen sosyal ve kültürel hizmetlere değinilecek, bu hizmetlerin en azından bir kısmının günümüzde de gerçekleştirilme imkânı üzerinde durulacaktır. Camilerin sosyal ve kültürel etkinlikler bakımından fonksiyonelliğini artırmaya yönelik bazı öneriler sunulacaktır.

B. Camilerin Sosyal ve Kültürel Fonksiyonları

Camilerin tarihsel süreç içerisinde pek çok sosyal ve kültürel faaliyete merkezlik ettiği görülmektedir. Erken dönem İslâm toplumunda şehrin tam merkezinde yer alan camiler, işlev itibariyle de sosyal ve kültürel hayatın merkezi konumundaydı. Çünkü İslâm inancında cami ile ibadet, ibadet ile hayat arasında bir uyum vardır. Cami ibadetin hayatla, hayatın da ibadetle anlam kazandığı bir mekândır. Dolayısıyla gönüllerin sükûna erdiği, zihinlerin beslendiği, insanların güven bulduğu camiler, Müslüman toplum için elbette hayatın merkezinde olmak durumundaydı.

Peygamber (s.a.v.) hicretle birlikte gerçekleştirmeye çalıştığı medeniyet projesini camiden başlatmıştır. Medine'de İslâm toplumunun eğitiminde, insanlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanmasında önemli bir unsur olan Mescid-i Nebevi, Müslümanlar için hidayet kaynağı, sıcak bir yuva ve pek çok sosyal ve kültürel etkinliğin gerçekleştirildiği bir cami idi. Medine'ye çevre yerleşim bölgelerinden gelen yabancılar burada misafir edilmekte, yoksul ve kimsesizlerin ihtiyaçları burada karşılanmaktaydı. Bu caminin suffa bölümü, içerisinde eğitim-öğretim yapılan bir medrese konumundaydı.[5] Peygamber (s.a.v.) sahabelerini burada yetiştiriyor, onlara

[5] Ahmet Çelebi, İslâm Eğitim Tarihi (İstanbul, 1976), 95-107; Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescit ve Fonksiyonları* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1997), 25-27.

dini bilgileri ve ibadetlerin pratiğini burada öğretiyordu.[6] Yine bu cami bünyesinde istişare meclisi toplanıyor, şiir ve edebiyat yarışması yapılıyor, nikâh kıyma, askeri seferlere katılacak olanlara güreş ve ok atma müsabakası gibi birçok kültürel etkinlik düzenleniyordu.[7]

Sosyal ve kültürel hizmetlerin camide yürütülmesi geleneği, Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Devlete ait idari işlerin yürütüldüğü *dârulimare* denilen hükümet konakları caminin yanına inşa edilmiş, fethedilen şehirlerde resmî kurumlar genellikle caminin yanına yapılmıştır. Valilerin merkezi camilerde imamlık yaptığı o dönemde insanlar yöneticisiyle bir araya geliyor ve yönetimle ilgili istek ve eleştirilerini doğrudan sorumlusuna iletme imkânı buluyordu.

Zamanla İslâm dünyasının önemli merkezlerine inşa edilen camilerin etrafına çeşitli hayır kurumları yapılmaya başladı. Müslüman toplumun kültürel açıdan gelişip maddi ve manevi alanda ilerlemesine katkı sağlayan kütüphaneler, kitapçı dükkânları ve okuma evleri genellikle camilerin etrafına yapılıyor ve cami çevresi adeta bir kültür ocağı haline dönüşüyordu.[8]

Tarihten günümüze camilerde gerçekleştirilen sosyal ve kültürel fonksiyonları[9] belli başlıklar altında işlemede yarar vardır.

1. Barınma Evi

Hicretten hemen sonra Mekke'den gelen *muhacir* ile Medine'de yaşayan *ensar*, Peygamber (s.a.v.)'in girişimiyle kardeş ilan edilmişti. Bu kardeşler genellikle aynı evde kalıyor, aynı işyerinde çalışıyordu. Şayet çalışılan yer uzakta ise nöbetleşme şeklinde işe gidiliyordu. İşe gitmeyen kardeş akşama kadar camide kalıyor, Peygamber (s.a.v.)'den öğrendiği bilgileri akşam işten gelen kardeşine anlatıyordu. Ertesi gün diğer kardeş işe gidiyor, öbürü camide kalıyordu. Böylece sahabe Allah Resulü'nün sözlerini kesintisiz bir şekilde öğrenip yaşamaya çalışıyordu.

6 Buhari, "Salât", 48.

7 Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi (Ankara, 2003), 203.

8 Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı* (İstanbul, 1936), 104.

9 Camilerin sosyal ve kültürel fonksiyonlarıyle ilgili geniş bilgi için bkz: Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu* (İstanbul: DEM Yayınları, 2013), 26-40.

Mescid-i Nebevi hicretten sonra evsiz barksız kalan muhacirler yanında, İslâm'ı tanımak için Medine dışından gelen misafirler ve yerli halk arasında ilim öğrenmek isteyenlerle de dolup taşıyordu. Orada kalanların sayısının genelde yetmiş civarında olduğu rivayet edilmekle birlikte, bazen bu sayının gündüzleri dört yüzü bulduğu da ifade edilmektedir.[10] Medine'ye dışarıdan gelen yabancılar camide barınmakta, yoksul ve kimsesizlerin ihtiyaçları orada karşılanmaktaydı. Peygamber (s.a.v.) suffada kalanların ihtiyaçlarıyla bizzat kendisi yakından ilgileniyor ve Medineli zengin Müslümanların desteğiyle onların yalnızlığını ve geçim sıkıntısını paylaşıyordu.

2. Eğitim

Camilerin ibadetten sonraki en önemli fonksiyonu eğitimdir. Kurulduğu dönemden itibaren camiler İslâm toplumlarında yaygın eğitimin en köklü kurumlarından biri olmuştur.

Peygamber (s.a.v.) cami eğitiminin temelini hicretle birlikte atarak, yeni yurt edindiği Medine'de adeta bir eğitim öğretim seferberliği başlatmıştır. Bu seferberliğin en temel amacı, İslâm dininin kurallarını insanlara öğreterek toplumda sosyal düzeni sağlamaya çalışmaktı. Kur'an-ı Kerim'in yönetimden ticarete, aile hukukundan uluslararası ilişkilere kadar pek çok alanda hüküm içermesi, bireyin ve toplumun huzur ve mutluluğu için bazı tavsiye ve yasakları öngörmesi, herkesin ibadetleri ayrıntısıyla bilmesi ve Allah'a karşı sorumluluğunu öğrenmesi gibi nedenler, hayatın her alanına yönelik sürekli bir eğitim gerektirmektedir.[11] İşte Peygamber (s.a.v.), hiç vakit kaybetmeden etrafındaki insanların eğitimi için gerekli adımı başlatmış ve bu iş için en uygun yer olarak da camiyi belirlemiştir.

Caminin girişinde üzeri hurma ağacının dal ve yaprakları ile örtülü olan ve adına *suffa* denilen bölüm eğitim öğretim için ayrılmıştır. Suffa, namaz kılınan yerin (harim) hemen gerisinde bulunan, yani günümüz camilerinde son cemaat mahalli olarak ayrılan bölümün adıdır. Suffada özellikle sabah namazından sonra Peygamber'in etrafında disiplinli ve düzenli bir şekilde halka oluşturan sahabeler O'nun sohbetini dinliyor,

10 Mustafa Baktır, *Suffa Ashabı* (İstanbul, 1984), 25-28.

11 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 14.

öğrenilen bilgiler karşılıklı olarak müzakere ediliyordu. Ziraat ya da ticaret ile meşguliyeti nedeniyle ilim meclisine katılamayan sahabeler camiye tekrar geldiğinde, orada işlenen konuları derse katılanlardan öğreniyordu.

Suffada kalan ve *ashab-ı suffa* olarak adlandırılan öğrencilere özel bir eğitim programı uygulanıyordu. Gündüzleri derslik ya da konferans salonu, geceleri ise öğrencilere pansiyon olarak hizmet veren suffa, ilk yatılı İslâm üniversitesi olarak da nitelendirilmektedir.[12] Daha sonraki dönemlerde camilerin yakınına inşa edilen medreselerin ders odalarının, köylerdeki camilere bitişik köy odalarının, tekke ve zaviyelerin Peygamber (s.a.v.) dönemindeki suffayı örnek aldığı söylenebilir.

Peygamber (s.a.v.) camide kendisi ders veriyor, okuyup yazma ve diğer ilimleri öğrenmek isteyenler için öğretmen görevlendiriyordu. İlim sahibi kişiler, sahip olduğu bilgileri camiye gelen çocuk ve genç yaştaki insanlara anlatıyordu. Ubade b. Sabit ve Sa'd b. As, aktif öğretmenlik için görevlendirilen sahabelere örnek gösterilebilir.[13] Sadece Müslümanlardan değil, müşriklerden dahi yazı öğretmek üzere öğretmen görevlendirilmiştir.

Suffada Kuran tefsiri, hadis, fıkıh, kelâm gibi dini ilimlerin yanında edebiyat, mantık, felsefe, matematik, tıp ve astronomi gibi sosyal ve tabii ilimler de okutuluyor, okuyup yazma öğretiliyordu. O dönemde İslâm dinini öğretmekle görevli ilk eğitimciler buradan çıkmıştır. İbn Mesud, Abdullah İbn Ömer, Bilal-i Habeşi, Hanzala, Ebû Zerr, Süheyb, Selman-ı Farisi, Ebû Hureyre, Sa'd b. Ebî Vakkas gibi sahabeler burada yetişmiştir. Suffada yetişen sahabelerin her biri, öğrendiği bilgi ve davranışları Arap yarımadası başta olmak üzere değişik yörelere taşımış ve böylece cami merkezli yaşam tarzının farklı bölgelere yayılması sağlanmıştır. Yine Bağdat, Şam, Kahire, Tunus ve Kurtuba camilerinde yetişen bilginler, verdiği eğitimin kalitesi ile İslâm dünyasında bilim otoritesi olarak tanınmıştır. Ebû Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve Ahmet İbn Hambel gibi pek çok İslâm bilgini camilerde suffa eğitimine benzer bir eğitimle yetişmiştir.

Suffada kalan öğrenciler, esas itibariyle kendisini Kur'an öğrenmeye ve Peygamber (s.a.v.)'i dinlemeye vakfetmiş kişilerden oluşuyordu. Onlar,

12 Hamidullah, İslâm Peygamberi, 2/768.

13 İbn Mace, "Ticaret", 8.

Peygamber (s.a.v.)'den öğrenilen ayetleri kendi arasında müzakere ediyordu. Medine dışındaki insanlara İslâm'ı anlatmak için genellikle suffada eğitim görmüş tecrübeli sahabeler arasından seçilen öğretmenler gönderiliyordu. Yine bu sahabelerden bazısı, diplomaside ve bürokraside üst düzey görevleri yürütmek üzere değerlendiriliyordu. Kısacası camiler, kuruluşundan itibaren başta ibadet mekânı olmanın yanında, bünyesinde ilim, irfan, ahlâk ve faziletin öğretildiği bir halk okulu gibi hizmet vermektedir.

3. Sosyalleşme ve Sosyal Bütünleşme

Sosyalleşme, insanın belli bir grupla bütünleşerek bu grubun davranış kurallarını öğrenme süreci olarak tanımlanmaktadır.[14] Bir diğer ifadeyle sosyalleşme, farklı kurum, grup ve cemaat gibi sosyal unsurların karşılıklı anlayış ve ahenk içerisinde bir bütünlük oluşturacak tarzda birleşip kaynaşmasıdır.[15]

Sosyalleşen bireyler, sağlıklı bir toplumsal yapının en temel harcını oluşturmaktadır. Sosyalleşemeyen ve içerisinde yaşadığı toplumuyla bütünleşemeyen bireylerin toplumsal hayatta uyumsuzluk yaşaması kaçınılmazdır. Böylesi bireylerin toplum barışını tehdit eden eylemlere katılma ihtimali, sosyalleşmiş bireylere oranla daha fazladır. Çünkü sosyalleşme, toplumun barış, huzur ve güvenliğinin zeminini oluşturmaya katkı sağlamaktadır. Yine sosyalleşmeyle birbirinden ahlâkî davranışları öğrenen insanlar arasında sevgi, saygı ve hoşgörüye dayalı ortak bir yaşam kültürü gelişmektedir.

Cami, dinin sosyalleştirme özelliğini kurumsal olarak gerçekleştiren en önemli mekândır. Camide uyulması istenen kurallar, cami dışında da aranan bazı alışkanlıkların kazanılmasına yönelik bir alıştırma niteliği taşımaktadır. Örneğin camilerde farz namazların toplu olarak kılınması, birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirmektedir. Yine namazın kılınışı sırasındaki saf düzeni, insanlar arasındaki yapay ayrılıkları kardeşliğe ve beraberliğe dönüştürmektedir. Amir ile memurun, avam ile aydının, bilenle bilmeyenin, yaşlı ile gencin yan yana bir arada bulunmasıyla insanlar

14 İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara, 1966), 166.

15 Mustafa Erkal, *Sosyoloji* (İstanbul: Der Yayınları, 1998), 264.

arasında sağlam bir kaynaşma sağlanmaktadır. Ayrıca camiye temiz ve düzgün bir kıyafetle gelme, gidiş geliş sırasında yolda ahlâklı, vakarlı ve ağır başlı bir şekilde yürüme, cami içerisinde yavaş hareket etme, gereği kadar ve alçak sesle konuşma, hutbe ve vaaz gibi konuşmaları ciddiyetle dinleme, mütevazı olma, imamın öncülüğünde gerçekleştirilen yardımlaşma faaliyetlerine destek verme, camiye hiçbir zorlama olmaksızın tamamen kendi isteğiyle gitme gibi daha birçok ilke, insanları temizliğe, nezakete, disiplinli olmaya, dayanışmaya ve dürüstlüğe alıştırmaktadır.[16] Özetle camilerde güçlenen sevgi, saygı, eşitlik, adalet, sosyal dayanışma, ahlâk ve disiplin cami dışındaki sosyal çevreye de yansımakta ve böylece güçlü toplum yapısının oluşumuna katkı sunulmaktadır.

4. Sosyal Dayanışma

İslâm dini ile ilgili kaynaklarda sıkça vurgulanan dayanışma ilkesinin toplum bireylerine doğru bir şekilde öğretilmesi, daha çok camiler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Değişik yaş, kültür ve sosyal statüye sahip pek çok insan camilerin sağladığı manevi atmosferin etkisiyle kardeşlik bilinci etrafında güçlü bir cemaat oluşturmaktadır. Cami cemaati olarak bilinen bu grup, Müslüman bir toplumun adeta bel kemiğidir. Tek tek bireyleri cemaat haline getiren bu ruh, sosyal dayanışmaya dinamizm kazandırmaktadır.

Camilerde işlenen konular içerisinde sosyal dayanışma oldukça önemli bir yer tutar. Sosyal dayanışmanın en önemli unsurlarından sayılan zekât ve sadaka, misafirperverlik, yolculara ve ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunma gibi konuların camilerde sunulan vaaz ve hutbelerde, dini ve milli bayramların konu edinildiği konuşmalarda yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir.

5. Kamu Hizmeti

Peygamber (s.a.v.)'le başlayan asr-ı saadet döneminde cami sosyal hayatın merkezi konumundaydı. O dönemde Medine toplumunun pek çok problemi camide çözülüyor, dinin sosyo-kültürel boyutu öncelikle camide

16 Ali Murat Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 90-105.

işleniyordu. Nazil olan ayetler, dini ve sosyal ilimler Müslümanlara orada öğretiliyordu.[17]

İslâm dini sosyal hayata bütüncül bakılmasını öngörmektedir. O nedenle Medine İslâm toplumunda din ile devlet işleri sosyal hayatın bütünlüğü içerisinde cami bünyesinde yürütülüyor, toplumun problemleriyle ilgili çözüm önerilerinin tartışıldığı istişare meclisi orada toplanıyordu. Halka yönelik sosyal yardım hizmetlerinin idaresi, vergi ve diğer yardımların ilgili yerlere dağıtımı, savaş kararının alınması, askerlerin ve savaş malzemelerinin hazırlanması, hastaların tedavi edilmesi,[18] adli davaların görüşülmesi,[19] yabancılarla olan diplomatik görüşmelerin yapılması, başka ülkelerden gelen elçi ya da misafirlerin ağırlanması gibi sosyal, siyasal, askeri ve hukuki hizmetler camiden yönetiliyordu.[20]

Devlet yönetimiyle ilgili kamusal işlerin yürütülmesi, toplumu ilgilendiren meselelerin camide görüşülüp karara bağlanması ve alınan kararların camide halka duyurulması geleneği, Peygamber (s.a.v.)'den sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Devlete ait idari işlerin yürütüldüğü *dârulimare* denilen hükümet konağı caminin yanına inşa edilmiş, fethedilen şehirlerde cami ile resmi kurumlar genellikle yan yana yapılmıştır. Halifenin vilayette temsilcisi olan valiler merkezi camilerde imamlık yapmış, kadılık, kumandanlık gibi görevleri de üstlenmiştir. Kısacası camiler, yöneticilerin halkla bütünleşip kaynaştığı ve halkın yöneticilerle kolayca görüşebildiği en uygun mekân olarak kabul edilmiştir.[21] Bu özelliğiyle camiler, devlet millet kaynaşmasına zemin teşkil etmiştir.

Peygamber (s.a.v.) döneminde olduğu gibi Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde de camiler çok yönlü bir yapı olarak düşünülmüştür. Mesela Osmanlı döneminde mimarî şekli farklı olsa da camiler, ilk örneğindeki işlevine bağlı kalınarak inşa edilmiştir. Bu dönemde bilhassa büyük camiler, çevresine han, hamam, aşevi, imarethane, çeşme, bedesten,

17 Mahir İz, *Din ve Cemiyet* (İstanbul, 1990), 118.
18 İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra* (Beyrut, 1968), 8/291.
19 Buhari, "Salât", 71.
20 Tirmizî, "Nikâh", 6.
21 Hamidullah, İslâm Peygamberi, 2/1121.

hazire, okul, kütüphane gibi yapılar eklenerek bir külliye tarzında inşa edilmiştir. Osmanlı dönemindeki bu anlayış, cami külliyesi içerisinde pek çok unsuru barındırarak camileri halkın sosyal yaşam merkezi haline dönüştürmüştür.

19. yüzyılın başlarından itibaren gerek mimarî özelliği ve gerekse üstlendiği birçok fonksiyon açısından klasik dönem cami anlayışından uzak yalnızca namaza hasredilen yapıların aldığı görülmektedir.

6. Kütüphane

İslam medeniyeti bir cami medeniyeti olduğu kadar aynı zamanda bir kitap medeniyetidir. Camiler tarih boyunca içerisinde kitap okunan, bilgi paylaşılan, bazı konuların müzakere edildiği bir mekân olagelmiştir. Yani İslâm toplumunun ilim yönünden gelişmesiyle birlikte camilerde kütüphane hizmeti de sunulmuştur.

Günümüzde kitabevi, kültür merkezi ve kıraathane (okuma evi) gibi yerlerin camilerin hemen yanına yapılması, bu mekânın kütüphane hizmeti sunma açısından fonksiyonelliğinin kısmen de olsa devam ettiğini göstermektedir. Ancak İslâm'ın ilk ve daha sonraki dönemleriyle karşılaştırıldığında, günümüz camilerinin bu tür etkinlikler açısından yeterince fonksiyonel olmadığı söylenebilir.

Geleneğimizde olduğu gibi günümüzde de camileri kitapla buluşturmak, her bir camimize mütevazı de olsa bir kitaplık ya da kütüphane kazandırmak, camileri ilim irfan mektebi haline getirmek ve böylece toplumu dini konularda aydınlatmak oldukça önemlidir.

7. Sportif Etkinlikler

İslam dini içeriği itibariyle hayatın bütün yönlerini kuşatmaktadır. Sosyal hayatın önemli bir alanını oluşturan bazı sportif faaliyetler Peygamber (s.a.v.) döneminde cami merkezli olarak icra ediliyordu. O dönemin sporları, genellikle insanı bedensel olarak geliştirip zinde tutan ve sosyal hayat için gerekli olan bazı aktivitelerden oluşuyordu. At binme, kılıç kuşanma, ok atma, güreş tutma ve koşma gibi sportif etkinlikler camide

gerçekleştirilen sportif faaliyetlere örnek gösterilebilir.[22] Bu etkinliklerin benzeri, günümüz camileri bünyesinde de gerçekleştirilebilir.

8. Cami Dışı Hizmetler

Cami görevlilerinin sorumluluk alanı, cami içi faaliyet ve hizmetlerle sınırlı değildir. Toplumun birçok kesimine hizmet götüren din görevlilerinin cami dışı hizmet ve faaliyetleri oldukça geniştir. Camilerde görev yapan din görevlisi, çeşitli sebeplerle günün yirmi dört saatinde kapısı çalınabilen gönüllü hizmet eridir. Yalnız cami cemaati değil, diğer insanlar da pek çok konuda cami görevlisinden hizmet almaktadır.

Cami görevlisi doğum, sünnet, düğün, nikâh, mevlit, iş yeri açılışı, asker uğurlama ve taziye ziyaretinde bulunma gibi pek çok alanda cami cemaati olan ya da olmayan ayrımı gözetmeksizin insanlara hizmet sunmaktadır. İnsanların acı tatlı gününde yanında olan, derdini hafifleten, sevincini paylaşan din görevlisi aynı zamanda topluma rehberlik hizmeti sunmaktadır. Yakın tarihte yaşadığımız pandemi sürecinde sağlık personelinden sonra topluma en yoğun bir şekilde hizmet sunan meslek mensupları arasında din görevlileri önemli bir yer tutmaktadır. Özetle din görevlisi, sadece cami cemaatinin değil çevresindeki herkese imkânlar ölçüsünde yardımcı olmaya çalışan bir hizmet insanıdır.

Toplumda dargınların barıştırılması, içki, kumar, uyuşturucu ve benzeri alışkanlıklar sebebiyle perişan olan fert ve ailelere destek olunması, hapishanedeki insanlara moral verilmesi ve onlarla ders yapılması da din görevlilerinin önemli faaliyetleri arasındadır. İş hayatının ortaya çıkardığı bazı sıkıntılar nedeniyle strese düşeni teselli etme, intihar teşebbüsünde bulunanı vazgeçirme gibi konularda din görevlilerinin olumlu katkı sağladığı bilinmektedir.

c. Kategorilerine Göre Camiler ve Fonksiyonları

Peygamber (s.a.v.) döneminden günümüze camiler büyük bir gelişim kaydetmiştir. Ancak bu gelişim her yörede ve her bölgede aynı özellikte değildir. Örneğin şehrin ana merkezinde inşa edilen bir camide

22 Tirmizi, "Nikâh", 6.

gerçekleştirilen fonksiyonların aynısını mahalle ya da köy camisinde gerçekleştirmek mümkün değildir. Dolayısıyla günümüzde camilerin fonksiyonları, bulunduğu yörenin özelliğine göre farklılaşmak durumundadır. Camilerle ilgili bu fonksiyon çeşitliliğini, camileri özelliklerine göre kategorize ederek açıklamakta yarar vardır. Ülkemiz şartları göz önünde bulundurulduğunda, fonksiyonları açısından camileri selâtin camii, merkez camii, çarşı camii, üniversite (kampus) camii, sanayi camii, hastane camii, kışla camii, güzergâh camii, mahalle camii, köy camii ve yurtdışı camii şeklinde 11 kategoride değerlendirmek mümkündür.

1. Selâtin Camii

Devlet yöneticilerin (sultanların) şehrin merkezine yaptırdığı büyük camilere selâtin cami adı verilmektedir. Daha çok Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen bu camiler, genellikle devlet erkânının halkla bütünleştiği ve bünyesinde önemli sosyal ve kültürel hizmetlerin yürütüldüğü büyük bir külliye niteliğindedir. İstanbul'da Süleymaniye, Sultan Ahmet, Fatih ve Eyüp Sultan cami, Edirne'de Selimiye ve İkinci Bayezid cami, Bursa'da Yeşil Cami, Muradiye Cami, Sivas, Bursa, Konya, Erzurum gibi bazı illerde bulunan ulu camiler selâtin camilere örnek gösterilebilir.

Birden çok minareye ve görkemli mimari özelliklere sahip bulunan selâtin camilerde genellikle namaz kılınan, hutbe ve vaaz dinlenen geniş bir mekân, yöneticilerin ibadet ve halkla görüşmesine tahsis edilen hünkâr mahfili, ders yapılmaya müsait çok sayıda oda, geniş bir avlu, şadırvan, külliye içerisinde çocuk, genç ve yaşlı kimselerin vakit geçirebileceği geniş bir bahçe, medrese, kütüphane, misafirhane, aş evi, hastane, çarşı, kervansaray ve tekke gibi sosyal hizmet alanları bulunmaktadır. Günün her saatinde açık olması gereken bu camiler sosyal ve kültürel yönden şehrin adeta kalbi durumundadır. Bu camilerde yürütülen hizmetlerin finansmanı, kendi adıyla kurulan vakıf gelirleriyle karşılanmaktadır.

Selâtin camilerde görev yapan imam-hatip ve müezzinlerin seçiminde bilgi ve liyakat oldukça önemlidir. Osmanlı ve Selçuklu döneminde devlet yöneticileri ile halk arasında iletişim kurmada oldukça önemli bir rol üstlenen imam-hatipler, toplumun eğitiminde son derece etkili olmuştur.

Günümüzde selâtin camilerde görev yapan imam-hatip ve müezzinlerin atanmasında Kur'an-ı Kerim'i güzel okuma, hutbe ve vaaz sunmada yetenekli olma gibi nitelikler aranmaktadır. Fiziki açıdan oldukça büyük imkânlara sahip olan bu camilerin fonksiyon açısından diğer camilerden fazla bir farkının bulunmadığı görülmektedir. Selâtin camilerde Mescid-i Nebevi örneğinden esinlenerek, değişen şartlara göre pek çok alanda topluma daha etkili hizmet sunulmasına ihtiyaç vardır.

2. Merkez Camii

İl, ilçe ya da mahallenin merkezi yerinde inşa edilen camilere merkez camii denmektedir. Bu camilerin cemaat yoğunluğu oldukça fazla, imkânları ve ihtiyaçları da çok çeşitlidir. İmam hatip ve müezzin yanında müftü ve vaizlerin de görev yaptığı bu camiler din görevlisi çeşitliliği açısından da büyük bir imkâna sahiptir. Bu görevlilerin merkez camiinde yapılacak hizmetlerde bölgenin yöneticileri ve kanaat önderleriyle diyalog ve işbirliği halinde bulunmasında yarar vardır.

Külliye olarak düşünülmesi gereken merkez camiin bünyesinde rahat vakit geçirmeye yönelik geniş bir bahçe, erkek ve bayanlar için ayrı ayrı tuvalet ve şadırvan, okuma salonu, kütüphane, dinlenme yerleri, çocuk oyun alanları ve ihtiyaca göre daha başka sosyal ve kültürel amaçlı mekânlar bulunmasında fayda vardır. Günün her saatinde açık bulundurulması gereken bu camilerin görevlilerinin sadece namaz vakitlerinde değil, insan yoğunluğunun bulunduğu diğer vakitlerde de camide bulunması, Kur'an öğretip cami dersleri yapması ve manevi danışmanlık hizmeti sunması oldukça önemlidir.

Merkez camilerde vaazlar sadece cuma ve bayram günleri ile sınırlı kalmamalı, cemaat yoğunluğunun fazla olduğu günlerde vaaz, sohbet ya da kısa süreli cami dersleri yapılmalıdır. Merkez camilerde çocuklar için oyun alanları, kadınlar için uygun mekânlar tahsis edilmelidir. Kadınların dini soru ve sorunlarını rahatlıkla iletebileceği bir bayan uzman cami bünyesinde istihdam edilebilir. Bu uzman isteyen kadınlara eğitim ve manevi danışmanlık hizmeti sunabilir. Haftanın belli bir gününde kadınlar için vaaz ya da sohbet programı, okulların açık olduğu dönemde öğrenciler için hafta sonlarında cami dersleri yapılabilir. Merkez camii görevlilerinin

gözetiminde ortaokul, lise ve üniversite gençliğine yönelik öğrenci evleri açılabilir. Özellikle yörenin fakir ve yetimleriyle ilgilenilmesinde fayda vardır.

Yörenin özelliğine göre merkez camii vakıf ya da dernek aracılığıyla öğrencilere burs, kimsesizlere yiyecek ve giyecek temin ederek sosyal yardımlaşma ve dayanışma hizmeti yürütebilir. Bazen cemaati kaynaştırmaya yönelik kahvaltı ve iftar programlarıyla cemaatin camiye aidiyet duygusu kuvvetlendirilebilir. Yine bu camilere bağlı gençlik kolları ve kadın kolları kurularak gençlerin ve kadınların camiyle bütünleşmesi özendirilebilir. Bu kollar aracılığıyla cami adabına uygun çeşitli sosyal ve kültürel aktiviteler yapılabilir. Örneğin cami adıyla anılan spor kulübü, çocuk, genç ve kadınlar için şiir ve bilgi yarışması, düğün ve taziye programları yapılabilir. Yine erkek çocuklar için sünnet ve müftülükler bünyesinde gerçekleşmesi sağlanan nikâh merasimi cami bünyesinde gerçekleştirilebilir. Sünnet ve evlilik gibi unutulmayan merasimlerin cami bünyesinde gerçekleşmesi, çocuk ve gençlerin camiyle iletişimini güçlendirecektir. Nitekim bu sayılan hizmetlerin pek çoğunun hatta daha fazlasının gerçekleştirildiği camiler vardır. Bu camilerde yürütülen hizmetlerin diğer merkez camilerine de yaygınlaştırılması gerekir.

3. Çarşı Camii

Çarşı camii, şehrin alış veriş mekânlarının yoğun olduğu çarşı bölgesinde bulunmaktadır. Daha çok çarşı esnafının ve çarşıya gelenlerin devam ettiği bu camiler, bulunduğu şehrin en merkezi konumunda yer almaktadır. Gündüz vakti kılınan namazlarda bu camilerin cemaat yoğunluğu fazla olmaktadır.

Çarşı camii cemaatinin büyük çoğunluğunun esnaf ve alış veriş için çarşıya gelenlerden oluşması burada yapılacak hizmetlerde dikkate alınmak durumundadır. Bu camilerde uzun süre alacak programlar yerine, gelenlerin zaman darlığı dikkate alınarak daha kısa süreli programlar yapılabilir. Çarşı camiinde hutbe, vaaz ve sohbetlerin süresi kısa tutulmalı, oldukça çeşitli çevrelerden gelen insanlardan oluşan cemaate birlik, beraberlik, yardımlaşma, dayanışma ve ticaret ahlâkı gibi konulara ağırlık verilmelidir. Gün boyu açık bulundurulması gereken bu camilerde görev

yapan din görevlileri namaz vakitleri dışında da camide bulunmalı, gelip gidenlerin soru ve sorunlarına çözüm üretmeye çalışmalıdır. Bazı namazların sonunda süresi on dakikayı geçmeyecek cami dersleri yapılabilir. Bu kısa süreli dersler bazı ayet ve hadisleri yorumlama, güncel fıkhi konuları kısaca açıklama, Peygamber (s.a.v.)'in ve sahabenin hayatından kısa kesitler sunma şeklinde olabilir.

Çarşı camii görevlileri tarafından belli aralıklarla esnaf ziyareti yapılmasında, işyerinde onlarla samimi bir ortamda sohbet edilmesinde fayda vardır. Yine esnaf tarafından düzenlenen bazı toplantılar, yardım ve ikram faaliyetleri cami bünyesinde gerçekleştirilebilir. Böylece bu camiler esnaf dayanışmasının merkezi haline gelecektir.

Çarşı camiinin çevresi ve müştemilatı, cemaatin yaş, kültür düzeyi ve cinsiyet yönünden çeşitliliği dikkate alınarak düzenlenmek durumundadır. Oldukça geniş bir bahçeye sahip olması gereken bu camilerin bünyesinde oturup dinlenme, kitap okuma ve çay içip sohbet etme mekânları, çocuklar için oyun alanı, kadınlar için çocuk emzirme, dinlenme, el işi ürünlerini sergileme yerleri oluşturulabilir. Böylece bu camiler çarşı hayatının kalbinin attığı bir mekân olacaktır.

4. Üniversite (Kampus) Camii

Ülkemizdeki üniversite kampüslerinin pek çoğunda cami bulunmaktadır. Bu camilerin cemaati daha ziyade üniversite personelinden ve öğrencilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla üniversite camisinin fonksiyonlarının, cemaatin bu özelliğine uygun olarak çeşitlendirilmesi önemlidir.

Bilinçli öğrenme çağına rastlayan üniversite dönemi, gençlerin hayatla ilgili görüş ve düşüncesinin oluşmaya ve olgunlaşmaya, dini nitelikli problemlerle daha yakından tanışmaya başladığı bir süreçtir. Hayatın anlamı, amacı ve nasıl yaşanması gerektiği ile ilgili kararlar genellikle gençlik döneminde alınmaktadır. Önceki bilgi ve düşüncelerin yeniden gözden geçirildiği bu dönemde gençler bazı fikrî, dinî ve ideolojik yayınlara ilgi duymakta, farklı dünya görüşüne sahip insanlarla ve değişik ideolojilerle tanışmaktadır. İşte üniversite camii, ülkenin pek çok bölgesinden gelen öğrencilere zengin bir kültürel ortam sağlayarak gençlerin arayış

sürecinde doğruyu bulmasına yardımcı olabilir. Bu camilerde öğrenilen dini bilgiler, öğrencilerin meslekî hayata başlamasından sonra dindar toplumla kolay iletişim kurabilmesi bakımından da önemlidir. Çünkü hizmet edilen toplumun inanç yapısı hakkında bilgi sahibi olmak, meslekî başarıyı olumlu yönde etkilemektedir. Örneğin din hakkında yeterli bilgisi olan bir doktor hastasıyla daha iyi iletişim kurabilmekte, dini bilen bir yönetici ya da bürokrat toplumla daha kolay bütünleşebilmektedir.

Üniversite camii atmosferinin gençler için ilgi çekici olmasına özen göstermek gerekir. Camiye çekinerek ya da büyük bir istekle gelen gençlerin çeşitli nedenlerle camiden uzaklaşmasına sebebiyet verilmemeli, varsa onlardan yansıyan hata ve yanlışlıklar, nazik bir üslupla düzeltilmelidir. Üniversite camii görevlilerinin gençlere karşı yaklaşımında sevgi, anlayış ve hoşgörü esas olmalıdır. Çünkü cami cemaati arasında oluşan sevgi atmosferinin etkisi, bu gençlerde ömür boyu devam edebilir.

Üniversite camii imamının mesleki bilgisi yanında toplumun yapısını ve özellikle de gençlerin psikolojisini anlayacak kadar psikoloji ve sosyoloji bilmesi, onların ihtiyaç ve beklentilerini kavrayıp rehberlik yapabilecek bir yetkinlikte olması çok önemlidir. Giyim kuşamı, diksiyonu ve zarafete uygun davranışlarıyla hizmet sunan üniversite camii imamının gençlere yakın durması, onlara değer verdiğini çeşitli vesilelerle hissettirmesi, hutbe ve vaazlarında "Sevgili Gençler", "Değerli Gençler" gibi ifadelerle hitap etmesi, gençlerin camiyle bütünleşmesi açısından büyük öneme sahiptir. Ayrıca gençlik döneminde bazı bocalamalar yaşama, kendi iç dinamizmindeki iniş çıkışlar yüzünden sürekli karar değiştirme, fikri bunalım geçirme ve bütün bunların sonucunda uyuşturucu kullanma, organize suçlara katılma, ahlaki olmayan alışkanlıklara yönelme gibi tehlikelerle karşı karşıya bulunan gençler için cami bir korunak olabilir.

Kampus camiinde sosyal, ilmî, dinî, kültürel vb. alanlarda çeşitli hizmet alanları üretmek gerekir. Örneğin caminin alt katı çok amaçlı etüt, eğitim, sohbet, seminer, dinlenme, kütüphane, ders çalışma gibi faaliyetler için değerlendirilebilir. Gençlere cami bünyesinde çeşitli dallarda spor yapabilme imkânı tanınıp bazı sosyal aktivitelerin gerçekleştirildiği mekânlarda onların vaktini değerlendirmesine yönelik aktiviteler gerçekleştirilebilir. Yine din görevlisi, üniversite yönetimi, akademisyen, personel,

lojman sakinleri, esnaf ve öğrencilerle periyodik olarak kahvaltı ve iftar programı, hafta sonlarında cami içi ve dışı tanışma/kaynaşma etkinlikleri gerçekleştirilebilir. Ayrıca gençlerin ilmî ve manevi hayatına katkı sağlamak üzere özel dersler, öğrenci ve personele yönelik manevi danışmanlık ve dini rehberlik hizmeti, cami derneği maharetiyle ihtiyaç sahibi öğrencilere karşılıksız burs desteği sağlanabilir. Caminin uygun bir bölgesinde görsel ve dijital panolar oluşturulup süreli, eğitici ve öğretici yayınlar yapılabilir. Bu aktivitelerin çeşitlendirilmesinde anket ya da mülakat yoluyla üniversite gençliğinin, akademik ve idari personelin görüşlerinin alınmasında yarar vardır.

5. Sanayi Camii

Şehirlerin sanayi bölgesinde bulunan camilere gelen cemaatin daha ziyade usta ve çıraklardan oluşması, bu camilerin fonksiyonlarının hedef kitlesine uygun olmasını gerektirmektedir. Daha çok çalışan kesimden oluşan cemaate yönelik etkinliklerin kısa süreli olmasına özen gösterilmelidir.

Hutbe ve vaaz yanında namaz öncesi ya da sonrasında bir ayet ve bir hadisin açıklanması şeklinde kısa süreli din dersi yapılabilir. Caminin çay salonunda "usta çırak buluşması" adı altında sanayide uzun süre çalışan ustaların çıraklara yönelik tecrübe paylaşımına yönelik programlar, esnaf ziyareti, camiye gelenlere rehberlik ve manevi danışmanlık hizmeti sunulabilir. Zaman zaman camiye gelenlerin görüşü alınarak bu hizmetlerin çeşitliliği artırılabilir.

6. Hastane Camii

Hastanelerin birçoğunda cami ya da mescit bulunmaktadır. Bu cami ve mescitlerin çok azında kadrolu din görevlisi atanmaktadır. Bu görevliler genellikle namaz kıldırma, hutbe okuma ve camiin temizlik hizmetleriyle ilgilenmektedir.

Hastane camilerinde görev yapan din görevlilerinin hizmet çeşitliği artırılabilir. Bu camilerde hasta ve yakınlarının vakit geçirebileceği geniş bir bahçe, kitap okuyabileceği mini bir kütüphane, dinlenme ve çocuk emzirme odası bulundurulabilir. Son yıllarda müftülükler

tarafından görevlendirilen manevi danışmanların hastane camisi bünyesinde bir bürosunun bulunması ve buraya gelen hasta ve yakınlarına bu büroda, yatan hastalara da kendi odalarında danışmanlık hizmeti sunması sağlanabilir.

7. Kışla Camii

Askeri kışlada yer alan camiler, geneli yirmili yaşlarda olan askerlerin ibadet ve din eğitimi açısından oldukça önemlidir. Askeri kışlaların genelinde cami ya da mescit bulunmaktadır. Bu cami ve mescitlerin bir kısmında kadrolu din görevlisi bulunurken bir kısmında asker görevini yapanlar içerisinde ehil olanlar görevlendirilmektedir. Hizmetin kalitesi ve sürekliliği açısından bu cami ve mescitlerin tamamına kadrolu din görevlisi atamanın daha faydalı olacağı söylenebilir.

Kışla cami ve mescitlerinde yapılan sosyal ve kültürel etkinliklerle ilgili çok fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak buralarda hutbe, vaaz ve sohbet yoluyla askerlere yaygın din eğitimi hizmeti verildiği de bilinmektedir. Kışla camilerinde mevcut rutin hizmetlerin geliştirilip daha da çeşitlendirilmesi gerekir. Askerlik çağının gençliğin en verimli dönemine denk geldiği düşünüldüğünde, kışla camilerinin daha da fonksiyonel hale gelmesinin önemli bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Kışla camii görevlisinin hutbe ve vaazlara çok iyi hazırlanması, namaz saati dışında da mesai yaparak camiye gelen er, astsubay ve subaylara yönelik isteğe göre ayrı ya da birlikte cami dersleri yapması, manevi rehberlikte bulunması, kandil gecelerinde, dini ve milli bayramlarda askerlerin de katılacağı kutlama programları yapması, kitap okuma programlarına öncülük etmesi, bölükler arası şiir, kompozisyon ve dini bilgi yarışması düzenlemesi, askerlerin oturup vakit geçirdiği mekânlarda onlarla oturup sohbet etmesi, soru ve sorunlarını çözmeye çalışması önemli bir hizmet olarak değerlendirilebilir.

Askerin en önemli ihtiyaçları arasında moral ve motivasyon hizmeti alması da vardır. Bu konuda cami görevlisi önemli bir rol üstlenebilir. Kışla camii imamının önceliğinde düzenlenecek bazı eğitim ve kültürel faaliyetler bu konuda etkili olacaktır.

8. Güzergâh Camii

Ülkemizde otogar, tren garı, havaalanı ve yol güzergâhlarında namaz kılmak amacıyla cami ya da mescit bulunmaktadır. Bu cami ve mescitlerin çoğunda kadrolu din görevlisi bulunmadığından, bu mekânların çoğunda namaz kılma dışında herhangi bir sosyal ve kültürel hizmetin yürütülmediği anlaşılmaktadır. Güzergâh cami ve mescitlerinden cemaat yoğunluğu bulunanlara din görevlisi atanması, bu görevlinin cami ve mescitlerin temizliği ve düzeni yanında gelenlere ilgi göstermesi, vakti olanlarla sohbet edip iletişim kurması ve onlara manevi danışmanlık hizmeti sunması faydalı bir hizmet olacaktır.

Güzergâh camilerine gelen erkek ve kadınlar için ayrı tuvalet ve lavabo, kadınlar için çocuk emzirme odası, dinlenme sırasında kitap okumak isteyenler için küçük bir kitaplık bulundurulması önemli ihtiyaçlar arasındadır. Ayrıca güzergâh cami ya da mescitlerinin uygun yerlerine dikkat çekecek spot levha halinde ayet ve hadis mealleri yazılabilir.

Güzergâh cami ve mescitlerin bulunduğu yerde çay ocağı ya da lokanta bulunmuyorsa, bu cami ve mescitlerde yolculara sıcak çay, meşrubat ve imkânlar ölçüsünde çorba ikram edilebilir. İslâm dininin yolda kalmışa yapılacak yardım faaliyetlerinden bir kısmını güzergâh camilerinde gerçekleştirmenin önemli bir sorumluluk olduğunu bilmek gerekir.

9. Mahalle Camii

İl, ilçe, kasaba ve büyük köylerde mahallenin merkezinde hizmet veren mahalle camii, bulunduğu konum ve insanlarla iletişim açısından oldukça önemli bir imkândır. Mahalle camiinin en önemli özelliği, din görevlisine mahalle halkıyla kolay iletişim kurma imkânı sunmasıdır. Bu özellik sayesinde mahalle halkına hutbe, vaaz ve sohbet yoluyla dini bilgiler öğretilmektedir. Bunun yanında sosyal yardımlaşma ve dayanışma, çocuklara yaz kursu, erkek ve kadınlar için ayrı ayrı Kur'an ve dini bilgiler öğretimi gibi faaliyetler daha kolay yürütülmektedir.

Tarihsel süreçte ve özellikle de Osmanlı döneminde mahallenin en merkezi yerinde bulunan mahalle camisi toplumun dini, sosyal ve kültürel nitelikli ihtiyacına merkezlik etmiştir. O dönemde cami imamı,

devletle milletin kaynaşmasında önemli rol üstlenmiştir. İmam, din görevlisi olmanın yanında, mahallenin muhtarı, öğretmeni ve pek çok konuda kendisine danışılan rehber konumunda olmuştur. Nikâh, düğün, sünnet, nüfus kaydı tutma, asayişi sağlama, mahalleye yapılacak alt yapı ve temizlik hizmetleri konusunda belediye ile iletişim kurma, yoksullara yardım etme gibi hizmetler imamın gözetiminde ve önderliğinde yürütülmüştür. Bu yönüyle mahalle camisi, mahalle halkını kollayıp gözeten önemli bir kurum haline gelmiştir. Bu fonksiyonların pek çoğu bugün de gerçekleştirilebilir.

Günümüz mahalle camilerinin ibadet ve yaygın din eğitimi konusunda halka yönelik önemli bir hizmet yürüttüğü söylenebilir. Ancak geçmiş dönemlerde gerçekleştirilen sosyal ve kültürel fonksiyonların pek çoğunun günümüz mahalle camilerinde gerçekleştirilmediği de bir gerçektir. O nedenle mahalle camilerinin fonksiyonlarını günün şartlarına göre çeşitlendirmede yarar vardır.

Mahallenin çocuk, genç, yetişkin, yaşlı, kadın, erkek tüm halkını kubbesi altında şefkat ve merhametle kucaklaması gereken mahalle cami külliyesi, içerisinde çocuk ve gençlerin yararlanabileceği oyun alanı, park, bahçe, konferans salonu, sosyal ve kültürel amaçlı daha başka birimlere sahip olmak durumundadır. Bu camilerde hutbe ve vaaz yanında, küçük gruplar halinde sohbet programları, cami dersleri, kitap okuma yarışması, öğrencilere kurs, seminer ve burs desteği, gezi ve piknik programı, çocuk ve gençlerin zihinsel ve bedensel gelişimine katkı sunacak bazı sportif faaliyetler düzenlenebilir. Böylece mahalle camileri çocuk, genç, yaşlı, kadın, erkek toplumun her kesimini kucaklayan ve içerisinde hoşça vakit geçirilen bir cazibe merkezi olabilir.

10. Köy Camii

Köy kavramı, ülkemizdeki en küçük yerleşim birimleri için kullanılmaktadır. Köylerin çoğunda cami bulunmakta ve bu camilere imam atanmaktadır. Devletin resmi memuru olan bu imamlar, köy camisinde namaz kıldırıp hutbe okumakta, vaaz, sohbet ve cami dersleriyle halka yaygın din eğitimi hizmeti vermekte, nikâh, sünnet ve mevlit programlarını gerçekleştirmekte, cenaze hizmetlerini yürütmektedir. Bunlarla birlikte imam

köyün dini önderi, pek çok konuda görüşüne başvurulan manevi danışman konumundadır.

Köy camilerinin en temel görevi, ibadet ve din eğitimidir. Bu konuda cami imamı hutbe ve vaaz dışında da bazı etkinlikler gerçekleştirmelidir. Özellikle çocuklara ve kadınlara yönelik yaygın din eğitimine ve bazı kültürel programlara ağırlık verilmelidir. Yine imam köyde yaşlı ya da hasta olup evinden çıkamayanları ziyaret etmeli, maddi durumu iyi olmayan dul ve yetimleri gözetmeli, evinde yalnız yaşayan ya da engelli olanların hatırını sormalı, üniversite kazanan ihtiyaç sahibi gençlere burs konusunda önderlik etmelidir. Bu konularda imam köy halkıyla resmi makamlar arasında iletişim köprüsü kuran kişi olmak durumundadır.

Cami bünyesinde köy odaları oluşturmak da önemli bir hizmettir. Bu odalarda cemaatin oturup sohbet etmesi daha rahat olmaktadır. Siyer, meal, tefsir, hadis ve ilmihal bilgilerinin öğretildiği cami derslerini bu odalarda çay içip sohbet ederek yapmanın ayrı bir rahatlığı vardır.

Hayırseverlerin köy halkına yönelik yardım ve ikram faaliyetleri, köy camisi bünyesinde imamın öncülüğünde gerçekleştirilebilir. Köyün maddi ve manevi gelişimine yönelik projelerin camide görüşülmesi, bu projelerin duyurusu ve desteklenmesi konusunda imamın ol alması oldukça önemlidir. Yine köy imamı çocuk ve gençleri camiye ısındırmak amacıyla çeşitli kültürel faaliyetler ve spor müsabakaları düzenleyebilir.

11. Yurtdışı Cami

İş ya da eğitim amacıyla değişik ülkelere giden vatandaşlarımız gittiği ülkede cami yapımına büyük önem vermektedir. Bu camilerin çoğu Diyanet İşleri Başkanlığı'na, bir kısmı da değişik dini gruplara bağlı olarak hizmet yürütmektedir.

Avrupa başta olmak üzere pek çok ülkede hizmet sunan yurtdışı camileri fonksiyon itibariyle külliye niteliğindedir. Bu camilerden bazısı geniş bahçesi ve minaresi ile müstakil bir yapı görünümünde iken, bazıları apartman dairesinden ya da işyeri olarak inşa edilen binanın bir katından oluşmaktadır. Bu camilerde namaz, hutbe, vaaz ve sohbet için geniş bir mekân, çocukların eğitimi için derslik, kütüphane, dernek lokali, çay

salonu, aşevi, berber, bakkal, çocuk oyun alanı gibi pek çok müştemilat bir arada bulunmaktadır. Çocuk, genç, yaşlı, kadın, erkek ayrımı gözetilmeksizin gurbet hayatı yaşayan göçmenler bu camilerde görev yapan din görevlisinin ve cami derneğinin hizmetleriyle inancını ve kültürünü korumaya çalışmaktadır.

Yurtdışı camilerinde görev yapan din görevlisinin mesleğiyle ilgili temel niteliklere sahip olma yanında, bulunduğu ülkenin sosyal ve kültürel yaşantısı, diğer dinler ve inançlar, aile yapısı, toplumsal uyum, kuşaklar arası iletişim, kültürel değerleri koruma ve gelecek nesillere aktarma konusunda cemaate rehberlik edebilecek bir yetkinlikte olması gerekir.

Yurtdışı camileri, ülkemizden giden göçmenler ile o yörede yaşayan yerli halk arasında iletişim kurmak için önemli bir imkândır. Ancak bu imkânın yeterince değerlendirilmediği de bir gerçektir. Bu camilerde görev yapan din görevlilerinin caminin bulunduğu yöre halkıyla iletişim kurabilecek dil ve kültür bilgisine sahip olması gerekir. Nitekim son yıllarda yöre halkıyla daha yakın iletişim kurabilmek amacıyla din görevlilerinin o ülkede yaşayan Türk vatandaşlarından atanmasına yönelik proje başlatıldığı bilinmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen bu projeyle hem ülkemizden giden göçmenleri hem de yöre halkını yakinen tanıyan din görevlilerinin daha etkili ve verimli hizmet sunması hedeflenmiştir.

Yurtdışı camilerinin birçoğunda ibadet ve din eğitimi faaliyetleri yanında Ramazan ayında iftar programı, bayram kutlaması, nikâh ve düğün merasimi, yerli halkın davet edildiği tanışma programı, diğer mabetleri ziyaret, kitap fuarı, okuma yazma ve yabancı dil kursu, şiir ve kompozisyon yarışması, el sanatları ve biçki dikiş kursu, resim ve el sanatları sergisi, müzik kursu ve programı, öğrenci kampı, futbol, voleybol, yüzme, masa tenisi gibi dallarda spor müsabakaları ve daha başka alanlarda kültürel etkinlikler gerçekleştirilmektedir.

Yurt dışı camilerinde yukarıda bahsi geçen hizmetler yanında, gayrimüslim insanlara İslam'ı tanıtma amaçlı sempozyum, panel ve konferans gibi organizasyonlar, manevi danışmanlık hizmetleri, başka ülkelerden gelen mültecilere yardım faaliyetleri, zararlı alışkanlıklarla mücadele

kursları gerçekleştirilebilir. Yine İslâm'ı sonradan kabul eden kimseler için İslâm'a ısındırıcı etkinlikler ve özel din eğitimi kursları verilebilir. İhtiyaç doğrultusunda bu etkinliklerin çeşitliliğini ve kalitesini artırıp tüm yurtdışı camilerine yaygınlaştırmada yarar vardır.

Yurtdışı camilerinde yapılan etkinliklerin tanıtıldığı bir internet sitesi bulunmalıdır. Türkçe ve bulunulan ülkenin diliyle yayın yapan bu sitede cami hakkında genel bilgiler, güncel dini sorulara verilen cevaplar, cami bünyesinde gerçekleştirilen hizmetlerin tanıtımı ve yapılacak etkinliklerle ilgili duyuru bilgileri sunulabilir.

Sonuç ve Öneriler

İslâm tarihi boyunca toplu ibadet mekânları olarak inşa edilen camiler, Müslümanların sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynamıştır. Çok geniş bir kitleyi bünyesinde toplama imkânına sahip olan camiler, halkın dini yönden bilinçlendiği, bireylere ibadetleri usulüne uygun olarak yerine getirme alışkanlığının ve hayatı yorumlama anlayışının kazandırıldığı önemli bir kurumdur.

Camiler Peygamber (s.a.v.) döneminde başlayan ve daha sonraki dönemlerde gelişerek devam eden sosyal ve kültürel hayatın merkezi olma konumundan önemli ölçüde uzaklaşmış durumdadır. Bunun, günümüzde camilerin sadece ibadet yeri olarak algılanması, şehirlerin mimari açıdan plansız programsız yapılaşması ve toplumun din anlayışında görülen farklılaşma gibi nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Camilerin ibadet, ilim, irfan yuvası olarak daha fonksiyonel hale gelmesi, Peygamber (s.a.s) döneminde olduğu gibi Müslümanlar için yeniden sosyal ve kültürel hayatın merkezi olması önemlidir.

Camilerin sosyal ve kültürel hayata katkısı açısından etkinliğini artırmaya yönelik öneriler şu şekilde sıralanabilir:

1. Camiler sadece beş vakit, cuma ve bayram namazlarının kılınıp vaazların yapıldığı, kandil gecelerini ihya amacıyla mevlit programlarının düzenlendiği bir yer olarak görülmemeli; bünyesinde sosyal ve eğitsel pek çok etkinliğin gerçekleştirilebileceği bir külliye şeklinde düşünülmelidir.

2. Camiler özelliklerine göre selâtin cami, merkez cami, çarşı camii, üniversite kampus camii, sanayi camii, hastane camii, kışla camii, mahalle camii, güzergah cami, köy camii ve yurtdışı cami şeklinde kategorize edilmeli, her kategorideki caminin sosyal, kültürel ve eğitsel fonksiyonları cemaatin özelliğine göre çeşitlendirilmelidir.
3. Günümüz camilerini Peygamber (s.a.v.) dönemindeki mescitlerin fonksiyonlarının tamamının yerine getirilebileceği bir mekâna dönüştürmek zordur. Buna gerek de yoktur. Ancak o dönemde mescit bünyesinde gerçekleştirilen sosyal hizmetlerle ilgili günümüz camilerinin daha aktif rol alması sağlanabilir. Bazı sosyal ve kültürel aktivitelerin, özellikle halkın ve devletin desteğiyle gerçekleştirilen sosyal yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerinin camiler aracılığıyla yürütülmesi camileri daha aktif hale getirebilir.
4. Şehir ya da semt merkezlerinde bulunan cami külliyesi içerisinde çocuk ve gençlerin yararlanabileceği gençlik merkezi, oyun alanı, park, bahçe, konferans salonu, sosyal ve kültürel amaçlı daha başka birimlere yer verilmelidir. Özellikle çocukların erken yaşlardan itibaren camiye gitmesini özendirici yeni anlayış ve fiziki projeler geliştirilmelidir. Böylece camiler çocuk, genç, yaşlı, kadın, erkek demeden, toplumun her kesimine hitap eden bir cazibe merkezi haline getirilebilir.
5. Camilerin uygun bir bölümü kütüphane ve kültür merkezi olarak düzenlenmeli, farklı bilgi ve kültür düzeyine sahip cemaatin faydalanabileceği kitaplar, yazılı, sesli ve görüntülü yayınlar burada bulundurulmalıdır.
6. Caminin bünyesinde görevli için bir büro ihdas edilmeli, cami görevlisinin günün belli saatlerinde bu büroda mesai yaparak manevi danışmanlık hizmeti sunması sağlanmalıdır.
7. Din görevlileri tarafından çocuk ve gençlerin dikkatini çekecek ve onlara camiyi sevdirecek programlar yapılmalı, yaz kurslarına gelen çocukların diğer zamanlarda da camiye gelmesi özendirilmelidir.
8. Bilindiği gibi ülke nüfusumuzun yarısı kadınlardan oluşmaktadır. Kadınların ve kız çocuklarının camilerden daha çok

yararlanması gerekir. Camilerde kadınların abdest alabileceği ve rahat namaz kılacağı nezih mekânlar oluşturulmalıdır. Camilerde kadın kollarının kurulması ve kadınların camilerin yönetiminde yer alması, engelli vatandaşlarımızın camilere geliş-gidiş kolaylığı ve camilerdeki hizmetlerden yeterince yararlanması sağlanmalıdır. Bu amaçla camilerde engelliler için tuvalet, lavabo, merdiven korkuluğu, asansör, görme engelliler için uyarıcı yüzey kaplaması yapılmalıdır.

9. Yerli ve yabancı ziyaretçiler için camilerin daha yakından tanıtımına yönelik faaliyetler artırılmalı, en azından merkezi camilerde ve yurt dışı camilerinde yabancı dili iyi bilen görevli bulundurulmalıdır.
10. Camide irşat hizmetlerinin etkinliği artırılmalı, dini bir öğüt olan hutbe ve vaazların daha etkili olması sağlanmalı, yapılan konuşmalarda toplumu ayrıştırıcı söylemlerden uzak durup birlik ve beraberliği güçlendirici bir üslup gözetilmelidir.
11. Cami cemaatinin sosyalleşme sürecinde en etkili unsur olan din görevlileri bilgi, liyakat ve meslek sevgisi esasına göre seçilmelidir. Daha önceki görevlilerin mesleki motivasyonunu artırıcı seminer alması sağlanmalıdır.

Kaynakça

Abdulbaki, Muhammed Fuad. *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kurâni'l-Kerim.* Beyrut, 1982.

Ağırman, Mustafa. *Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescit ve Fonksiyonları.* İstanbul: Ravza Yayınları, 1997.

Akdemir, Salih. "Tarih Boyunca ve Kuran-ı Kerim'de Kadın". İslâmî Araştırmalar. 5(4), Ankara, 1991.

Aktaş, Cihan. "Kadının Toplumsallaşması ve Fitne". İslâmî Araştırmalar. Cilt: 5, Sayı: 4, Ankara, 1991.

Baktır, Mustafa. *Suffa Ashabı.* İstanbul, 1984.

Balcı, İbrahim. *Camilerin Çağrısı.* İstanbul: Ebrar Yayınları, 1993.

Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitim Psikolojisi.* Ankara, 1966.

Çakan, İsmail Lütfi. *Dinî Hitabet.* İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.

Çelebi, Ahmet, İslâm Eğitim Tarihi, trc. Ali Yardım, İstanbul, 1976.

Daryal, Ali Murat. *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri.* İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.

Ergin, Osman. *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı.* İstanbul, 1936.

Erkal, Mustafa. *Sosyoloji.* Der Yayınları, İstanbul, 1998.

Güner, Ahmet. Asr-ı Saadette Mescit/Cami ve Fonksiyonları, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm.* İstanbul, 1994.

Hamidullah, Muhammed. İslâm Peygamberi. Çev: Salih Tuğ, Ankara, 2003.

İbn Esir, İzzeddin Ali. Üsdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe. Kahire, 1970.

İbn Hacer, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe.* Thk. Ali Muhammed el-Bicavî, Kahire, 1970.

İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Hazm, Ahmed b. Abdirrahim. *el-Muhallâ.* Thk. Ahmet Muhammed Şakir, Kahire, 1969.

İbn S'ad, Muhammed. *Tabakatü'l-Kübra.* Beyrut, 1968.

İsfehani, Ragıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kuran.* İstanbul, 1986.

İz, Mahir. *Din ve Cemiyet.* İstanbul, 1990.

Kayadibi, Fahri. *Cami ve Görevlileri.* Ankara: Diyanet Yayınları, 2000.

Kazıcı, Ziya. İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.

Nişancı, Abdullah. "Milli Eğitim Sistemi İçerisinde Yaygın Din Eğitimi". *Milli Eğitim ve Din Eğitimi,* Ankara, 1981.

Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi.* 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Semhudi, Ali b. Abdullah. *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa.* Beyrut, 1955.

Yılmaz, Hüseyin. *Camilerin Eğitim Fonksiyonu.* İstanbul: DEM Yayınları, 2013.

POSTMODERN TOPLUMLARDA CAMİNİN FONKSİYONLARI

Prof. Dr. Mustafa TEKİN
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilimdalı Öğretim Üyesi

Giriş

Cami, islam toplumlarının gündelik yaşamlarında merkeziliğini her zaman kurmuştur. "Bir araya getirici" niteliğiyle sosyal, ekonomik, kültürel fonksiyonların da icra edildiği kamusal bir mekan olma hüviyetini taşımıştır. Hz. Peygamber (SAV) Medine'ye hicret ettikten sonra, ilk icraat olarak bir mescid inşa etmiştir ki, bu mescid kültürel olduğu kadar askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik fonksiyonlarıyla çok boyutlu olarak Medine'deki hayatın merkezine yerleşmiştir. Elbette bu çok boyutlu fonksiyon dönemin yapılanması ile de direkt ilintilidir.

Daha sonraki süreçte caminin bu fonksiyonları İslam dünyasının refah seviyesi şehirleşme, imar ve siyasetlerinin gelişmesi oranında farklılaşmıştır. Nitekim askeriye ayrı bir mekan kazanmış, sosyal, ekonomik diğer faaliyet alanları kendi mekanlarında işlev görmeye başlamışlardır. Fakat tüm bu süreçte unutulmaması gereken nokta; caminin tüm bu faaliyet alanlarına bir şekilde değiyor olmasıdır. İlkin, camilerde oluşturulan sivil ders halkaları, zaman geçtikçe bağımsız eğitim alanları ile vücut kazanmış ancak ruh olarak camiden uzaklaşmamıştır. Nitekim Osmanlı'nın büyük mimari eserlerine baktığımız zaman, orada külliye ile karşılaşmaktayız.

Modern zamanlara gelindiğinde ise her bakımdan bir kırılma yaşanmıştır. Bir kere din kamusal olmaktan çıkarak özel alan faaliyeti haline gelmiştir. Bunun dışında temel nitelikleri itibarıyla bireyselleşme ve sekülerleşme üzerine temellenen modernizm, bir yandan kolektiviteyi çözündürüp insanı tüm aidiyetlerinden azade ederek tek başına bırakırken diğer yandan kendi amacını kendi içkinliğinde ve dünyada bulmayı düşünen bir insan profilini yaratmıştır. En başta din ve geleneğe bağlı olarak kendisini tanımlayan birey, yeni bir gündelik hayatın içinde tanımlanmıştır. Diğer yandan modernizmle birlikte eski sosyal ağlar çökmüş ya da zayıflamıştır. Özellikle modernizmin Türkiye tecrübeleri dikkatle gözlemlendiğinde 1980'den bugüne son 40 yılda bile sosyal ağların zayıfladığı görülür. Bu ise en başta mahalle, komşuluk ve ilişkiler üzerinden camiyi etkileyen bir husus olmuştur.

Bilhassa 2000'den sonra postmodern toplumun nitelikleri daha bariz görünür olmuştur. Bu minvalde bireyselleşme derinleşmiş, insanların yalnız yaşamaya doğru meyilleri öznelliği beslemiş, gelişen internet teknolojisi ise farklı bir kolektivite yaratmıştır. Öte yandan sekülerlik de mistik dini unsurları ön plana çıkarırken, eklektik dinsellik ritüalistik nitelik kazanmış ve önemli oranda kurumsal dini anlayışlar da zayıflamıştır. Bu durum en başta insanların nezdinde klasik cami anlayışı ve onun fonksiyonlarını değişime uğratmış görünmektedir. Hatta metaverse ile birlikte yeni sosyalliklerin sanal olarak kurgulandığı bir duruma da ulaşmış bulunmaktayız. Peki bu durumun cami ve fonksiyonları üzerinde ne tür değişimleri beraberinde getireceği incelemeye değerdir.

Bu bildiride öncelikle postmodern dönemin temel niteliklerini konumuzla bağlantılı boyutları etrafında tavsif edilecektir. Bu dönem içerisinde Müslüman toplumlarda ve özelde Türkiye'de insanların ve bilhassa gençlerin sosyal, ekonomik, kültürel vb. boyutları içine alan gündelik hayatın değişimi saptandıktan sonra, geleceğe projeksiyon geliştirerek giderek baskın hale gelen postmodern toplumda caminin fonksiyonları tartışılacaktır. Temelde Tanrı'ya olan ihtiyacın sona ermediği tezinden hareketle değişen dinsellikler ve caminin postmodern analizi cami özelinde ele alınacaktır.

Farklı negatif ve pozitif boyutlarıyla vasıflanan içinde yaşadığımız post/modern dönem, sanallık, dijitalleşme, tüketim, kürselleşme gibi

bileşenler etrafında içeriklenmektedir. Bu bileşenler insanın Tanrı ve çevresiyle olan ilişkilerinde ciddi bir değişim hatta kırılmalar yaratmıştır. Bundan 40-50 yıl önce yeterli sayılabilecek dini otoritelerin zayıflaması, kurumsal dinin yetersizlikleri ile birlikte özelde caminin fonksiyonlarında da farklılaşmalar getirmiştir. Belki bunun önemli göstergelerinden birisi de sayılarının çokça artmasına karşın özellikle gençlerin "cami"ye olan ilgilerinin azalmasıdır.

Bu bildirimin temel problemi "Postmodern Toplumda Caminin Fonksiyonları" şeklinde belirlenmiştir. Böyle bir konuyu analiz edebilmek için öncelikle caminin beklenen fonksiyonları ile tarihsel süreç içerisinde bu fonksiyonlardaki değişim ve farklılaşmaların kısaca tartışılması anlamlı olacaktır. Bilhassa modern dönemden itibaren siyasi, sosyal ve kültürel değişimler muvacehesinde gözlemlenen farklılaşmaların belirginleştirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan post/modern toplumun temel nitelikleri ile dine ve özelde ibadet(hane)lere bakış tarzı betimlenmelidir. Sonuçta karşılıklı kıyaslamalar bize bazı doneler sunabilmektedir.

Cami ve Fonksiyonları

Her dinin değişmeyen unsurları arasında itikat ve ibadetler gelir. İtikat kendisine inanan mü'mine bir perspektif ve dünya görüşü kazandırırken ibadetler de bir yandan itikadı pekiştirici diğer yandan sosyal, kültürel vb. etkileri ile fonksiyon görürler. İman bireysel olarak başlamakla birlikte hem itikat hem de ibadetlerin "sosyal" olanla etkileşimleri kaçınılmazdır. Bireysel imanın sosyale doru yayılmasının sosyolojik açıdan bir zaviyeden ismi "sübjektif dinin objektifleşmesi"[1] şeklindedir. Diğer yandan Joachim Wach dini tecrübenin üç farklı tezahüründen bahsetmektedir. Bunlardan ilki dini tecrübenin teorik anlatımı olan akide, ikincisi; dini tecrübenin pratik anlatımı ibadet ve ritüeller, Üçüncüsü; dini tecrübenin sosyolojik anlatımı olarak cemaatler.[2]

Cami bir ibadethane olarak kısaca açımlamaya çalıştığımız bileşenler etrafında varlık kazanan bir içeriğe sahiptir. Bir yandan sübjektif

1 Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İst., İnsan Yay., 1998.

2 Joachim Wach, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, Kayseri, E.Ü. Yay., 1990.

dinin objektifleşmesi, diğer yandan gerek ibadetlerin gerekse dinin sosyolojik boyut kazanmasının kesişme noktasında cami durmaktadır. Böylece cami kelime anlamına uygun olarak hem inananları hem de gündelik hayatın birçok fonksiyonlarını bir arada tutabilmektedir. İlk cemaatin bir araya gelme mekanı ve esasen sonraki süreçte cemaat büyüse de gündelik karşılaşmaların imkanı da cami ile mümkün olmaktadır. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in (SAV) hadislerinde geçen cemaat kavramı, bugünkü zihinlerin algıladıklarından farklı olarak mü'minlerin tümüne atıfta bulunmaktadır. Söz gelimi; "……bizden değildir" şeklinde sona eren hadislerde anlatılmak istenen Müslüman cemaatinin dışına çıkmıştır. Belki bugün tarikat ya da cemaat olarak nitelenen yapıların hem İslam literatüründe (Kur'an-ı Kerim'de) hem de din sosyolojisinin tasnifinde fırka kavramına denk geldiği söylenebilir.[3] Buna göre esasen İslam'da cemaat denilen yapının müslümanların kendilerini toplumsal düzlemde ifade ettikleri "komünite" ve bunların birleşme mekanını da cami olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Bu nokta caminin sosyal fonksiyonlarını da ihtiva eden çok genel anlamda "toplayıcı" niteliğini bize vermektedir.

Cami müslümanların kendi evleri dışında konumlanmış ortak ibadet etme mekanları değildir sadece. Toplumsallaşmanın, kültürelleşmenin referansı olarak toplumda her türlü birlikteliğin deneyimlenebileceği bir mekana işaret eder. Bir başka deyişle, ferdi olanın toplumsala bir şekilde kendisini açma imkanıdır. Tam da burada modern zamanlarda sosyolojinin önemli tartışmalardan birisine tekabül eden birey-toplum ya da bireyselleşme-kolektivite dikotomisine işaret etmek lazımdır. Bilindiği üzere modernleşme ile birlikte onun sacayaklarından birisi olan bireyselleşme, bir yandan insanı otonom bir varlık olarak ortaya çıkarırken diğer yandan var olan eski kolektif sosyal ağları çözündürmüştü. Dünyayı kendisinden yola çıkarak anlamlandırmaya çalışan birey bu kolektivitelerin çözündüğü oranda hem bencilleşmiş hem de yalnızlaşmıştır. Dikkat edilirse bugün arkadaşlık, komşuluk, akrabalık gibi geleneksel toplumsal ağların zayıflaması bu tür sonuçları karşımıza çıkarmıştır. Post/modernliğe evrilen

[3] Bkz. Mustafa Tekin, "Kur'an-ı Kerim'de Dini Gruplara Giriş", Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler, Ed. Mehmet Bayyiğit, Konya, Yediveren Yay., 2003, s. 75 vd.

toplumda ise öznellik yani kendi sübjektivitesini neredeyse mutlak olumlamaya giderek yükselmektedir. İşte bu durum bugünün toplumlarında kanaatimizce "kolektivite"yi olumlayan tartışmaları tekrar gün yüzüne çıkarmıştır. İslam bir yandan dini ve sosyal yaşamda insanın özne durumu, tecrübesi, mahremiyetini vurgularken kolektivitenin olması gerektiğine de atıf yapmaktadır. Cami burada bir kolektivite ruhu geliştirme bağlamında anlamını korumaktadır.

Söz gelimi; Hz. Peygamber (SAV) Medine'ye hicretinin hemen akabinde Mescid inşa etmiştir. Çok boyutlu fonksiyonlara sahip bu mescidin en asli işlevi bu kolektiviteyi sağlamasıdır. Böylece merkezi bir rol üstlenen cami, İslam tarihinin daha sonraki dönemlerinde de bu rolünü sürdürmüştür. Esasen Hz. Peygamber'in mescidde kılınan namazı evde fert olarak kılınandan daha faziletli olduğunu söylemesi, cemaati sürekli teşvik etmesi kolektiviteyi dinle pekiştirmek bağlamında anlamlıdır.

Bu çerçevede cami kolektivitesinin olumlu fonksiyonları hemen devreye girmişlerdir. İlkin, cami Hz. Peygamber ve ashabının karşılıklı soru(n)larını aktardığı yer olmuştur. Bu sorunlar sadece ibadet ve teolojik içeriklerde olmayıp ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel vb. içerikler de taşımaktadır. İhtiyaç sahiplerinin ihtiyaçları anında giderilmekte, sohbetler olmakta ve insanlar birbirlerinin durumlarından haberdar olmaktadırlar. Nitekim Hz. Peygamber döneminde üç gün üst üste mescide gelmeyenin durumu araştırılarak sorunu olup olmadığı öğrenilirdi. Böylece insanların birbirinden haberdar olmaları söz konusu olmaktaydı ki, hasta, muhtaç ya da bir başka problemi olan insanlar ortaya çıkmaktaydı. Özellikle günümüzün post/modern toplumlarında kimi insanların cesetlerinin günler sonra bulunduğu gerçeği düşünüldüğünde, bugünkü anlamda mahalle camilerinin önemi daha çok aşikar olmaktadır.

Diğer önemli bir nokta, camilerin kolektiviteyi canlı tutma işlevleridir. Esasen cami ve müştemilatı, Müslüman toplumlarda kamusal alanın merkezidir denilebilir. Hz. Peygamber döneminde namazların icrasının yanı sıra farklı kolektivitelerin kendisini gösterdiği mekan olarak cami çoklu işlevleri yerine getirmektedir. İnsanların birbirleriyle sohbetleri, ders halkaları, ilim meclisleri olma nitelikleri tarihsel süreçte izlenebilir. Daha sonraki dönemlerde camilerin farklı işlevleri caminin etrafındaki

yapılanmalarla ihtisaslaştırılmıştır. Ancak bu mekanların hepsinin bir şekilde camiye değiyor olması, bir yandan erken dönem İslam tarihinin örnekliğini devam ettirme diğer yandan yapılanmanın ceminin etrafından başlatılmasını ihtiva etmektedir.

Bugün özellikle Osmanlı Dönemi'nden kalma camilere bakıldığında göreli geniş bir bahçeye sahip oldukları görülecektir. Bu, tabiatla barışık bir İslam mimarisini işaretlediği gibi, kolektiviteye imkan tanıyan bir alan olarak da dikkat çekmektedir. Camilerin geniş bahçesi insanların dinlendiği mekanlardır aynı zamanda. Söz gelimi; Fatih Cami'sinin etrafında çarşamba günleri pazar kurulmaktadır. Çarşamba günleri Fatih Camii hem kalabalıklaşmakta hem de bir panayır havasına bürünmektedir. İnsanlar yoruldukları zaman dinlenmekte, ibadet etmekte ve sohbetler yapılmaktadır. Ayrıca İstanbul'da yeşil alanların azlığı, bina yoğunluğu sebebiyle cami bahçeleri çocukların oyun alanına dönüşmektedir.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber Medine'ye hicretinin ardından bir devlet kurmuştur. Bu devletin lideri olarak Hz. Muhammed'in yönetimi idare ettiği merkez de mescid idi. Hatta devletin farklı bürokratik birikimlerinin toplantıları, istişare kararları, yürütme ve idare de mescid üzerinden yapılmaktaydı. Yabancı elçiler burada kabul edilmekte, savaş gibi stratejik kararlar da mescidde alınmaktaydı. Bu anlamda Mescid-i Nebi çoklu bürokratik işlevleri kendi bünyesinde toplamış görünmektedir. Elbette daha sonra bugüne kadar gelen süreçte bu işlevler camiden ayrılarak kendilerine ait mekanlarda icra edilmiştir. Fakat burada anlaşılması gereken nokta; caminin Müslüman hayatının tüm boyutlarını kapsayacak bir vüsate sahip olmasıdır.

Esasen caminin Müslüman toplumlardaki merkezi konumu, hayatın hiçbir şekilde camiden kopuk sürdürülemeyeceğine atıfta bulunmaktadır. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için modern zamanlardaki bir soruna değinmeliyiz. Bilindiği üzere modernleşme sürecinin başında ele alınan konuların Tanrı ile ilintisi devam ederken, sonraki süreçte bir kopuş yaşanmaya başlanmıştır. Böylece aşkınla ile bağlantı sorunlu hale gelmiştir. Caminin her halükarda merkeziliği aslında aşkın ile bağlantının hiç kaybedilmediği şeklinde okunmalıdır. Post/modern zamanlarda aşkın ile bağlantının giderek kopuşu birkaç türlü sonuç ortaya

çıkarmıştır. Birincisi, insanı anlam sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Zira salt dünyevi bir varlık olarak kalan insanın anlam arayışı hızlanmıştır. İkincisi, insan dünya sınırları içinde kalan kapalı kapalı bir sistem ideolojisinin içinde tıkanmaktadır. Bu Kur'an-ı Kerim'in "Ankebut" yani örümcek metaforuyla izah ettiği bir durumdur. Üçüncüsü, insanın kendisiyle ilişkisi anlam sorununa bağlı olarak krize girmiştir. Dördüncüsü, eşya dağınık nesneler görüntüsü verirken, eşyanın Tanrısal bağlantıları kaybolmuştur. Caminin tarihsel süreçte gerek mimari üslupları gerekse toplumsal işlevleri bilhassa "aşkın"la bağlantısına sürekli vurgu yapan bir şekilde tebellür etmiştir.

Postmodern Dünya

Modernlikle bağlantılı olarak nispeten kısa sayılamayacak bir süreç içinde dünyaya hakim olan post/modern kültür, öncelikle ciddi kırılmalar yaratmıştır. Sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. birçok gelişmeler eşliğinde insanın kendisi, evren ve Tanrı'ya farklı bakışını getiren post/modernlik, oldukça geniş muhtevasıyla birlikte burada operasyonel olarak konumuz bağlamındaki nitelikleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Her şeyden önce belirtilmelidir ki, sanallık, dijitalleşme, yapay zeka, transhümanizm, öznellik gibi kavramlar eşliğinde formlar kazanan postmodernlik hızlı bir gelişim ağına sahiptir. Hatta giderek değişimlerin hız kazandığını ve ivmelendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bilindiği üzere premodern dönemden modernliğe geçişle birlikte kırılmalar kadar süreklilikler de kendisini göstermiştir. Fakat insanın Tanrı'ya referans vermeden bir dünya kurabileceğine ve değiştirme gücüne atıfta bulunan modernlikle birlikte seküler içerikler belirginleşmiştir. Doğrusu kendi anlam ve amacını kendi içkinliğinde bulan insanın, artık aşkına değilde kendisine referans vermeye başlaması tutarlı bir durumdur. Bireyselleşme ile birlikte insan kendisini otonom (özerk) olarak ilan ederken kendi anlam ve amacına kendisi karar veren bir varlık olmuş ve bu durum ister istemez Tanrı ile belirli noktalarda kırılma ve kopuşları getirmiştir. Bunun mantıklı bir sonucu olarak ahiret flulaşırken, dünya da insanın yegane mekanı, imkan ve hedefi haline gelmiştir. Sekülerleşme dediğimiz bu durum, modernleşmenin olmazsa olmaz koşullarındandır.

Post/modern dönemde ontolojik, epistemolojik açıdan dine ve Tanrı'ya referansla kurulan dünya, modernlik ile birlikte her bakımdan sekülerleşerek artık insanın merkezde olduğu bir bakış açısına doğru dönüşmüştür. Ontolojik anlamda hakikat artık Tanrı'ya değil insana referansla açıklanmaya başlanmıştır. Aynı şekilde vahiy epistemolojinin temel merkezi olmaktan çıkarak insanın bilgisi bunun yerine ikame olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak dinin konumunda bir düşüş meydana gelirken, dünya da bu epistemoloji etrafında yeniden inşa olunmaya başlamıştır. Dinlerin kendilerini evrene hakikat olarak sundukları gibi modernlik de son kertede evrensel hakikat olarak kendisini deklare etmiştir. Bu sebeple modernlik Batı dışı toplumların da takip etmeleri gereken evrensel bir düzen ve değer olarak sunumlanmıştır.

Modernlik 19. yüzyılın sonlarında doruk noktalarına ulaşırken, modernlikle birlikte gelen iyimserlik I. Dünya savaşı ile zayıflamaya başlamıştır. Zira başta ilerleme düşüncesi ile birlikte her şeyin zaman geçtikçe daha iyi olacağı beklentisi, en başta dünya savaşları ile bozulmuştur. İki dünya savaşı arasında Avrupa'da ortaya çıkan faşist iktidarlar ve ardından II. Dünya savaşı ile gelen yıkımlar soğuk savaşla birlikte yeni arayışları da getirmiştir. İşte post/modernlik denilen süreç bunun ardında tebellür etmeye başlamıştır. Esasen sermayenin ulus-aşırı açılma ihtiyacı, mal ve mübadelesindeki değişimler, elektrik ve elektronik ile yeni teknolojilerin gündeme gelmesi post/modernliğin gelişini hızlandırmıştır. Bu arada iletişim teknolojilerindeki gelişmeler post/modern dönemle birlikte daha çok konuşulmaya başlanan sanallaşma, dijitalleşme gibi özellikler hayatın bir parçası haline gelmişlerdir. Esasen post/modernlikle birlikte analiz edilmesi gereken küreselleşme de bu belirtilen içeriklerden bağımsız değildir.

Burada kısaca konumuzla da operasyonel bağlantıları sebebiyle post/modernliğin bazı niteliklerine değinmek istiyoruz. Aslında bu nitelikler bugün itikadi konular başta olmak üzere ibadet ve dinin farklı fonksiyonları üzerinde etkileri ile gündemdedirler. Post/modernliğin konumuzla bağlantılı en merkezi niteliği hakikatin parçalanması ya da yok olmasıdır. Evrensellik fikrine en baştan kendisini kapatan post/modernlik, "bilme"nin sınırlarını da öznenin sınırlarına çektiğinden herkes için geçerli

hakikat anlayışını sonlandırmıştır. Esasen evrensel akıl, bilim, hakikat vb. tüm evrensellikleri yerel düzleme indirgediğinden, bir diğeri için geçerli hakikat ve bilgiden bahsedilemez. Aynı zamanda Aydınlanma ile birlikte kuvvetlenen "akıl" vurgusu, eski önemini kaybederken ortak, herkesin izlemesi gereken, herkes için geçerli bir akıldan bahsedilemez. Bu durum hakikatin parçalanması olarak da nitelendirilmektedir. Yine sosyal bilimlerde tartışmalara yeni dahil olan post-truth, yani "hakikat sonrası" kavramı da bir hakikat anlayışının sona erdiği; yalan, imaj ve algıların gerçeğin yerini aldığı durumu tanımlamaktadır.

Doğrusu dinle post/modernizmin gerilim yaşadığı en merkezi nokta burasıdır. Çünkü dinler bir hakikat anlayışına sahip oldukları gibi muhataplarının bunu kabul etmesini beklerler. Dinin hakikati esasen insana dışarıdan verilen bir nitelik taşır. Halbuki içinde yaşadığımız post/modern dönem insana dışarıdan verilen hakikati bir dayatma ve şiddet olarak görmektedir. Diğer yandan post/modern yaklaşımda hiçbir din kendisinin hakikat olduğunu iddia edemez; çünkü bu iddia tüm insanlar için geçerli bir evrensellik içeriği taşımaktadır ve post/modernlik açısından kabul edilemez.

Hakikatin parçalanması bir dizi niteliği de post/modern çağ ya da hayat içinde gündeme getirmektedir. Bunlardan ilki, merkezsizlik kavramıdır. Aslında merkezsizlik kavramı hakikat ile önemli oranda ilintiler taşımaktadır. Söz gelimi; din ve özelde İslam açısından Tanrı merkezde durmaktadır. Tüm evren ve insanın anlamı da Tanrı'ya göre (yani bu merkeze göre) belirlenmektedir. Yine İslam açısından hakikat de merkezdedir. Zaten İslam'da "Cenab-ı Hak" şeklinde de nitelendirilen Allah, en merkezi hakikattir. Modernlikte bu anlam verici hakikatin merkezi değişerek insan olmaktadır. Post/modernlikle birlikte "hakikat" merkeziliğini kaybettiğinden bir merkezsizlik işleyişe hakim hale gelmektedir. Merkezsizlik bir başka açıdan göreliliğin egemenliği demektir. Dolayısıyla post/modernlikle birlikte gerçeklik, doğru, yanlış gibi kategoriler tamamen göreli hale geldiğinden bu konularda kesin tespit yapılamaz. Bu açıdan farklı görüş, düşünce, felsefe ve inanışlar hiyerarşik olarak yapılanmayıp yan yana bulunurlar. Bunlardan hiçbiri hakikat iddiasında bulunamayacağı için yan yana sıralama içinde bir kategoriyi ifade

ederler. Burada İslam açısından önemli bir nokta da post/modernlikte tüm dinler, felsefi görüş ve düşünceler iddialarından vazgeçerek kültürel hale gelmek zorundadırlar. Zira iddiayı devam ettirmek şiddet ya da dayatma olarak görülmektedir.

Bu anlatılanlara dayanarak post/modernliğn bir niteliğini daha tahmin etmek zor olmayacaktır. Bu da post/modernliğin eklektik ve senkretik karakteridir. Bilindiği üzere eklektiklik farklı paradigma düzeyinde ya da fikir, felsefe ya da sanat setlerinden parçaları bir araya getirmeyi tanımlamaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta; paradigmal farklılığa rağmen birbirleriyle gerçekte uyumsuz parçaları birleştirmektir. Bu, bir boyutuyla melezleşme şeklinde de ifade edilebilir. Esasen post/modernlikte hakikatin parçalanması, bütünlüğün bozulması olduğundan, eklektik ve senkretik karakter doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Şu örnekler belki bu niteliğin anlaşılması açısından önemlidir. Meselâ, aynı kolaj içerisinde farklı dinlerin ritüellerini bir bütünlük gibi sunmak mümkündür. Benzer şekilde bir kişinin öğle namazını camide kıldıktan sonra, bir ritüel olarak kilisede mum yakması ya da Evharistiya yani Ekmek-şarap âyinine katılması ve ardından yine ritüel olarak yoga yapması eklektik bir pratik olup post/modernlik açısından sorun oluşturmaz. Doğrusu post/modernliğin bu niteliğinin özellikle küresel dünyada yaygınlaşmaya başladığını görmek zor değildir.

Yine bunlarla mantıki bağlantılar taşıyan bir nitelik de yapı bozumu kavramının içerimidir. Yapı bozumu kavramı tarihsel süreç boyunca insani ilişkiler, metinler, düşüncelere yansımış ve insanlarca kabul görmüş yerleşik fikirleri çözündürmeyi hedeflemektedir. Doğrusu post/modernliğin bu özelliği evrensel düşünce, akıl, bilim anlayışlarına karşıt oluşuyla da ilintilidir. Sonuç olarak yapı bozum din, gelenek gibi unsurlara birer sorunsal olarak bakmakta; böylece din ve post/modernlik arasında bir gerilim de üretebilmektedir. Buradaki temel hedef; metnin içinde gizli olan bu anlamı deşifre ederek ortaya çıkarmaktır.

Yukarıda belirtildiği üzere, post/modernlik evrensellikten yerelliğe doğru dönüşümle karakterize edilmektedir. Bilindiği gibi Batı kendi ürettiği modernitenin aklı takip etmek bakımından (ki bütün akılların aynı biçimde çalıştığı varsayılmaktadır) evrensel olduğunu ve Batı dışı

toplumların da bu rotayı takip etmesi gerektiğini deklare etmişti. Post/modernlik bu anlamda "yerel" olanı da devreye sokarak monolitiklik ve homojenlik karşısında çoğulluğu vurgulamaktadır. Teorik olarak bakıldığında, farklı yerelliklere yer verme bağlamında olumlu görünmekle birlikte, pratikte yine gücün hakimiyeti söz konusu olmaktadır. Belirtilen içeriklere bakıldığında, post/modernliğin Tanrı-insan arası ilişkileri de değiştirdiğini tahmin etmek zor değildir. Post/modern dönemde her şeyden önce Tanrı ile insan arasında mahiyet farkı olduğundan Tanrı her bakımdan insan üzerinde bir otoritedir. Bu durumda dinler açısından Tanrı ile insan arasında hiyerarşi kurulur ve Tanrı insanı yönlendirici mutlak bir otorite olarak görülür. Modernlikle birlikte Tanrı'nın otoritesi zayıflarken insanın konumu da değişmektedir. Fakat post/modernlikle söz konusu olduğunda, Tanrı'nın otoritesi sonlanır. Burada Tanrı ve insanın beraberce istişare edebileceği bir ortam kurgulanmaktadır. Artık Tanrı insana ne yapacağını söylememekte ve onu yönlendirmekten vazgeçmektedir.

Post/modernlikteki Tanrı-insan ilişkisindeki değişimin sonuçlarından birisi de, insanın öznel bir varlık olarak altının kuvvetle çizilmesidir. Modernlikle birlikte insanın konumundaki değişim bir tür olarak "insan"a referans yapmayı içermektedir. Post/modernlikte ise her bir insanın öznel bir varlık olarak kendisini merkeze alması söz konusudur. "Doğru"luk da zaten bu öznel varlığın sınırları içinde geçerli bir kategori olarak anlam taşımaktadır. Dolayısıyla her bir insanın diğerinden yalıtık biçimde bir "ben" haline gelmesi belirginleşmektedir ki, bu öznellik atomik bir varlığı tanımlamaktadır. Bugün insanların ayrı ayrı bir "ben" olarak kendisini merkeze alması ve diğerlerinin hepsini kendi merkezinde işlevselleştirmeye çalışması bu mentalite ile ilintilidir. Hatta bu öznelliklerin ciddi olarak bencillikler ürettiği de görülmektedir.

Önemle bahsedilmesi gereken bir diğer nitelik de sanallık, dijitalleşmedir. Esasen mekanın anlam ve konumunu değiştiren sanallaşma ile her şeyden önce insanlar arası ilişki kurmak için aynı mekanda bulunma zorunluluğunun olmamasıdır. Bu bir yandan insanların kendi özel mekanlarından çok uzak mesafelerle de olsa sosyalliğini getirmekle birlikte, yüzyüze ilişkileri ve buna yönelik sosyal ağların eski konumunu kaybetmesine sebep olmaktadır. Buna sosyal medya araçlarının da dahil olmasıyla

birlikte, yeni sosyal ağlar bu kanallardan imkan dahiline girmektedir. Son dönemde sıklıkla duyulan ve tartışılmaya başlanan metaverse kavramı da bu sanallaşmaya üçüncü boyut katarak bir adım daha atmıştır. Böylece insanlar o mekanın içindeymiş gibi sosyal ağlara ve hatta birçok mekana dahil olabilecektir.

Post/modern Toplumda Caminin Fonksiyonları

İslam tarihi dikkatle gözden geçirildiğinde, tarih boyunca camilerin en önemli fonksiyonunun sosyal ilişkiler ağının merkezi olduğu gerçeğidir görülebilecektir. Detaylara inildiği zaman, bu sosyal ilişkilerin çeşitlendiğini izleyebiliriz. Yukarıda da belirtildiği üzere, cami müminlerin kamusal buluşma mekanı anlamına gelmektedir. Günümüzde cami sayısının nüfusla birlikte arttığı gözlemlenen bir durumdur. Fakat geçtiğimiz kırk elli yılda iki önemli değişim meydana gelmiştir. Bunlardan ilki, eski sosyal ağlar olan komşuluk, arkadaşlık, akrabalık ilişkileri zayıflamış ya da kopmuştur. İkincisi, camilere devamın özellikle genç nesilde daha da zayıfladığı görülmektedir. Üçüncüsü, birçok mahallede cami olmasına hatta camilerin mahalleler göz önüne alarak inşa edilmesine rağmen mahalle olgusu da zayıflamıştır. Özellikle şehirleşme oranı yükseldiği için büyükşehirler ve hatta şehirlerde mahalle yaşamı ve buna yönelik kolektivite oldukça azalmıştır. Bu üç değişimin bileşeninde cami bir kamusal buluşma noktası işlevi görme konusunda eskisi gibi değildir. Hatta daha çok ibadet fonksiyonu gören bir mekan gibi görünmektedir.

Öncelikle "mahalle"nin dağılması sebebiyle aynı mahallede oturan insanlar, sadece aynı mekanı paylaşan kişiler olma hüviyetindedir. Eskiden camiye en azından birkaç vakit devam eden mahalle sakinleri, birbirlerinden camideki varlıkları sebebiyle haberdar olmakta idiler. Esasen Türkiye'de yeni bir mahalle kurulduğunda, ilk inşa edilen mekanlardan birisi cami olmaktadır. Dolayısıyla camiler bir mahalle mentalitesini yansıtmakta ciddi fonksiyonlara sahiptiler. Şu anda aynı "mahalle"de oturan mukimlerin birbirinden haberdarlığı cami üzerinden sağlanamamaktadır. Aynı şekilde daha küçük ölçekte komşuluk ilişkisi de oldukça zayıfladığından, mahalleyi ve camiyi besleyen sosyal ağ işlev görmemektedir. Bu ilişki

kopukluğu, çoğunlukla insanların büyükşehirlerde yoğunluk ve işlerine bağlanmakla birlikte, tek sebebin bu olmadığı daha dikkatli bir inceleme ile görülecektir.

Bugün insanlar arası ilişkiler ağı ya sanal ekranlar üzerinden ya da yüz yüze olacaksa kafe gibi mekanlarda gerçekleşmektedir. Aslında kafeler sosyolojik anlamda ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek durumdadır. Zira kanaatimizce kafelerin sayısının ciddi bir artış gösterdiği ve yeni sosyalleşme mekanlarının kafelere odaklandığı söylenebilir. Kafeler içerikleri bakımından dikkatle incelendiğinde, kolektivitelerin değil, öznelliklerin yükseldiği mekanlar olup bir noktada post/modern dönemin yeni cemaat yapısı olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan kafelerin bir yaşam tarzı yarattığını gözlemlemek mümkündür ki, kendi içinde ritüeller üretmesini de bu bağlamda okumak gerekir.[4] Dolayısıyla bir zihniyet dönüşümünün gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Artık hayatta din çok merkezde görünmemektedir. Fakat bununla birlikte caminin kimi ders ve ibadetlerle bazı sosyal ilişkiler üretmesi fonksiyonu da devam etmektedir.

Esasen burada asıl değişimin metaverse teknolojisi ile gerçekleşeceğini tahmin etmek zor değildir. Bilindiği üzere metaverse ile mekanlara üçüncü boyut katılarak insanların sosyalliklerine açılmaktadır. Söz gelimi; arkadaşınızın evine, metaverse olarak yüklendiğinde, ziyarette bulunabilir; meselâ kütüphanesinin içindeymiş gibi gezebilirsiniz. Buradan yola çıkıldığında, gelecekte bizzat camilere gelmeden metaverse ile camilerde ibadet mümkün kılınabilir. Şayet böyle bir durum gerçekleşirse, en azından camilerin klasik fonksiyonlarının zayıflayacağı söylenebilir. Özellikle pandemi süreciyle birlikte eğitimde ve iş hayatında online görüşmelerin sıklığı artmış görünmektedir. Bu durum insanlarda mekan algısını da değiştirmiştir. Dolayısıyla metaverse üzerinden bir insanın evinden cemaate katılmasına imkan veren durumlar söz konusu olabilir. Aynı şekilde Hac ibadeti için de benzer durum gündeme gelebilir. Hac zamanında belirli ücret mukabilinde metaverse üzerinden dünyadaki tüm Müslümanlar aynı anda hacca iştirak edebilirler.

4 Bkz. Mustafa Tekin, "Yeni Bir Cemaat Olarak Cafeler", Milat Gazetesi, 22.04.2022.

Post/modern dönemin bir diğer niteliği de merkezsizlik idi. Aslında premodern dönemde bir şehrin ya da mahallenin en merkezi ögesi ibadethaneler idi. Cami de bu şekilde merkezi bir fonksiyon görmekteydi. İnsanlar adres tariflerini ve kendi konumlarını camilere göre yapmakta idi. Hatta camiler mahallenin ve şehirlerin en yüksek mekanları olarak her yerden dikkat çekmekteydi. Bir kere bu, modern zamanlarda yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Hatta içinde yaşadığımız post/modern çağın ruhuyla uyumlu şekilde ticaret ve finans merkezleri ile A.V.M.'ler dikkat çekmektedir. Burada belki altının çizilmesi gereken en önemli nokta; camilerin artık hem zihin hem de mekan olarak merkezi niteliklerini yitirmiş olmalarıdır. Bu durum aslında sadece mekan olarak camileri etkilememekte; daha da ötede bir yaşam tarzı olarak insan hayatına negatif olarak yansımaktadır. Çünkü caminin merkezde olması demek, caminin referansı olan İslam'ın zaman, insan ve mekan anlayışının da hayattan çekilmesi anlamına gelmektedir. Zira eskiden sabah namazından sonra işe gidilir, öğle namazı mola verilir, akşam namazı vakti iş bırakılır ve yatsıdan sonra dinlenmek gibi bir vakit disiplini kurulmakta idi. Zamanın nicelleşmesi ve ardından yeni yaşam tarzları bir kere bu vakit algısını baştan sona bozmuştur. İkincisi, bu vakit disipliniyle de bağlantılı yaşam tarzı (iş, yemek, dinlenme, çalışma vb.) da değişmiştir. Tam da bu noktada yapıbozumu işlemiş gibi görünmektedir ki, yüzyıllardan beri süregelen hayatın içindeki anlam ve değerler yerinden ediliyor gibi durmaktadır. Çünkü bunlar bir cami etrafında halkalanan mahalle, komşuluk ve sürekli deneyimlenerek teyit edilen yaşam tarzlarıyla birebir ilintilidir.

Cami diğer mekanlardan farklı olarak "Allah'ın (CC) evi" şeklinde isimlendirildiğinden aşkın ile bağlantısını deşifre etmektedir. Fakat yeni durumda mahalle ve şehirde caminin açıkçası konum kaybetmesi (genel durumu dikkate alarak söylüyoruz) aşkın ile bağlantılarını flulaştırmış görünmektedir. Bu hem hakikatin parçalanması, hem de insanlar nezdinde dinin referans olma düzeyi ve sıklığı ile ilintilidir. Hakikatin parçalanması, özellikle yeni yetişen neslin bakış açısında camiye sadece imajinatif ve sembolik düzeyde bir anlam yüklendiği izlenebilmektedir. Bir başka deyişle, gelenek ve kutsalın hatırına devam eden bir cami algısı biraz daha artıyormuş gibi görünmektedir. Diğer yandan post/modernlik sekülerleşmenin daha

da derinleştiği bir çağa tekabül etmektedir. Fakat post/modern dönemde camiler hem müştemilatı, hem bakış açıları hem de değişen konumları ile dünyevi dolayımlı bir mabet olarak tebellür etmiştir. İnsanların ve özellikle yeni neslin "kutsal" algısının içerikleri dikkate alındığında, hayatın merkezinden çıkan caminin "seküler kutsal"lardan biri haline geldiğini söyleyebiliriz.

Diğer yandan daha önce (en azından 40-50 yıl önce) caminin din görevlisi, o mahalle ya da şehirde yaşayan insanlar için sorularına cevap verebilecek bir dini otorite olabilmekteydi. Bu anlamda din görevlileri çok yönlü bir hayat danışmanı olarak camiyi tamamlayıcı nitelikteydiler. Fakat post/modern çağ burada üç önemli değişimi birlikte getirmiştir. Birincisi, dünya küreselleşerek herkes için izlenebilir bir mekana dönüşmüştür. Bir başka deyişle, dünya küçülmüştür. İkincisi, bu dünya dijital ekranlardan farklı biçimlerde takip edilebilir, hatta katılım sağlanabilir hale gelmiştir. Üçüncüsü de dini otoritelerin hayat danışmanı olarak kenarda bırakılması ile birlikte seküler hit diyebileceğimiz profiller yükseltilmiştir. Özellikle genç neslin her daim videolarla takip ettiği ve hayatı için örnek aldığı yeni profiller bunlar olmuşlardır. Böylece din görevlileri de camilerle birlikte merkezden çevreye doğru kaymışlardır. Dolayısıyla bu safhadan sonra tartışılması gereken noktalardan birisi de, nasıl bir din görevlisi ve bunların nasıl merkeze taşınacağı meselesi olmalıdır.

Post/modernlikle birlikte öznelliklerin yükselmesi, caminin hem kendi özgül ağırlığı çerçevesinde algılanması hem de fonksiyonları açısından bazı değişimleri sonuçlamıştır. Birincisi, öznelliğin ben merkezli ve hatta bencilliği getirmesi, bir kere insanları kendi mekanlarındaki açık pencere (sanal ekran) üzerinden diğerleriyle ilişki kuran monadik varlıklara dönüştürmüştür. Dolayısıyla bir mekan olarak camide bulunma düşüncesini azaltmaktadır. Buna bağlı olarak, kolektivite perspektifinin de insanlar nezdinde yoğunluğu düşmektedir. Doğrusu sanal ekranlar bu kolektiviteyi bir başka biçimde sağlamakla birlikte (veya bir başka kolektivite biçimi oluşturmakla birlikte), insanlar birbirine kültürel, sosyal, ekonomik açıdan yabancılaşabilmektedir.

Baştan beri anlatımlara dayanarak, gelişmelere bakıp geleceğe doğru projeksiyon geliştirerek, post/modernizmin niteliklerinin giderek ve

derinleşerek toplumda yayıldığını söyleyebiliriz. Post/modernizm, modernizmin dine yönelik sert tavrını yumuşatmış gibi görünmekle birlikte, tüm dinlerin, kadim geleneklerin ve aslında ontolojisi olan tüm düşüncelerin içini boşaltmakta; iddialarından arınmasını istemektedir ki, bunun sonucunda amorf bir topluma doğru adım adım gidilmektedir. Dolayısıyla var olan gelişmeler eşliğinde İslam'ın dolayısıyla caminin bir merkezilik ve iddiaya sahip olabilmesi için belki de en baştan tekrar düşünmek gerekmektedir.

Kaynakça

Günay, Ünver. Din Sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yay., 1998.

Tekin, Mustafa. "Kur'an-ı Kerim'de Dini Gruplara Giriş", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler,* Ed. Mehmet Bayyiğit, Konya, Yediveren Yay., 2003

Tekin, Mustafa. "Yeni Bir Cemaat Olarak Cafeler", Milat Gazetesi, 22.04.2022.

Wach, Joachim. Din Sosyolojisi. çev. Ünver Günay, Kayseri, E.Ü. Yay., 1990

BÖLÜM 2

CAMİ VE YENİ HİZMET ALANLARI

CAMİ VE DİN GÖREVLİSİNİN YENİ HİZMET ALANI: DİNİ/MANEVİ REHBERLİK

Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU

Sivas Cumhuriyet Üniveritesi,
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Giriş

İslam Medeniyetinde camiler tarih boyunca dini, sosyal, kültürel ve eğitsel faaliyetlerin yürütüldüğü, mekânlar olmuş, özellikle yeni kurulan İslam şehirleri cami etrafına şekillenmiştir. Örnek olarak camiler Peygamberimiz döneminde ibadetlerin yapıldığı, zekâtın dağıtıldığı, Müslümanların dert ve sorularının dinlenerek cevaplandırıldığı misafirlerin ağırlandığı yerler olarak sosyal hayatın merkezinde olmuşlardır.[1] Daha sonraki dönemlerde camiler, ibadet mekânı olma yanında cuma ve bayram namazlarında geniş halk kitlelerini birleştiren, yöneticilerle halkı buluşturan, ibadet yanında eğitim ve irşad faaliyetlerinin yapıldığı yerler olma özelliklerini korumuşlardır. Günümüze baktığımızda özellikle ülkemizde camilerin ibadethane ve irşad yoluyla dini bilgiler kazandırma mekânı olma dışındaki fonksiyonları büyük ölçüde kaybolduğu görülmektedir.

Çalışmada öncelikle yeni bir din hizmeti alanı olarak Dini/manevi rehberlik ihtiyacı ve bu ihtiyacı gidermede cami ve din görevlisinin rolü tartışılacak, ikinci olarak irşad ve tebliğ ile Dini/manevi rehberlik

[1] Bk. Raşit Küçük, "Saadet Asrında Cami", *Cami ve Hayat*, (Ankara: DİB yay. 2019), 15 vd.; Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*, (İstanbul: DEM yay. 2005), 30 vd.

arasındaki fark üzerinde durulacaktır. Son olarak ise din görevlisinin rehberlik hizmetini yürütürken takip edeceği aşamalar ve rehberlik teknikleri açıklanacaktır. Konuyla ilgili çalışmalarda Dini rehberlik, manevi rehberlik, manevi danışmanlık ifadeleri kullanılmaktadır. Bu nedenle tebliğde *Dini/Manevi rehberlik* kavramı kullanılmıştır

2. Günümüzde Dini/Manevi Rehberlik İhtiyacı

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köyden kente göç ve kentleşme nedeniyle şehirlerin dar kalıplarına mahkûm olan insanlar, karşılaştıkları dini ve sosyal içerikli sorunlarını çözecek yeni mekânlara ihtiyaç duymaktadırlar.[2] Günümüzde iletişim ve ulaşım alanındaki gelişmelerin doğurduğu, ekonomik, sosyal ve kültürel değişim ve bunun oluşturduğu bunalımlar, ayrıca özellikle sosyal medyadaki dini içerikli sınırsız ve kontrolsüz tartışmalar insanların ruh dünyalarını etkilemektedir.

Köyden kente göç, sanayileşmenin getirdiği değişen iş hayatı, aile yapısının küçülmesi ve bağların zayıflaması, ekonomik zorluklar, sosyo-kültürel farklılaşma ve bunun sonucu dini algı ve yaşantılarda meydana gelen değişme vb. durumlar insan psikolojisini olumsuz etkilemiş, bireylerin topluma uyum zorlukları yaşamasına sebep olmuştur.[3] Bu durumda camilerin ve din görevlilerinin irşad yanında dini kökenli problemleri çözücü nitelikte hizmet vermesi, bu amaçla yeni bir hizmet yöntemi geliştirmesi ihtiyaç haline gelmiştir. Bu yeni yöntem irşattan farklı dini/manevi rehberlik yöntemi olarak tanımlanabilir.

Sosyo-kültürel ve ekonomik zorluklar yanında zihinleri meşgul eden yaratılış, sorumluluk, cennet, cehennem, ahiret vb. konularla ilgili soru ve sorunların günümüzde artık sadece irşad yoluyla çözülemediği, yöntem ve içeriği farklı olan dini/manevi rehberlik adıyla yeni bir yola ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Zaten Kuran-ı Kerim de insanı; sabırsız ve hırslı, istikrarsız tutum gösteren, kendini çok güçlü sanan, karamsar ve ümitsiz

2 Bk. Hasan Kamil Yılmaz, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat*, (Ankara: DİB yay. 2019), 24.

3 Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, "Almanya'da İslami Manevi Rehberlik", Ed. Hasan Özalp-Rıza Bakış, (Ankara: Sonçağ yay. 2020), 23.

gibi nitelikler tanımlamaktadır.[4] İnsanın belirtilen özellikleri, ayrıca karşılaştığı zorluk ve başarısızlıklar ve isteklerine kavuşamama ruh dünyasında bunalımlara yol açmaktadır.

Buna karşılık insanı diğer varlıklardan ayıran akıl,[5] irade,[6] düşünme,[7] iyi ve kötüyü ayırt edebilme[8] gibi özellikleri vardır. İnsan ruh dünyasında çelişkiler yaşayabilir, olumsuzluklar karşısında bocalayabilir, ümitsizliğe düşebilir. Ama sahip olduğu bu özellikler yanında dinden gelen açıklayıcı çözümlerin, psikolojinin de yardımıyla insanlara sunulması ve sıkıntılarının giderilmesi mümkündür. Bu nedenle zorluklar karşısında bocalayan Müminlere inançlarının ortaya koyduğu çıkış yolları yardımıyla destek olmak dini/manevi rehberlik adıyla yeni bir hizmet alanı olarak ortaya çıkmaktadır.[9]

Camilerin, çeşitli nedenlerle bunalım yaşayan her yaştan insanın dini, sosyal, manevi danışma vb. ihtiyaçlarını gidermeye yönelik hizmet çeşitliliği sunacak şekilde yeniden düzenlenmesi ve din görevlilerinin bu yeterliği kazanması ihtiyacı günümüzde kendini daha çok hissettirmektedir. İnsanın yaşadığı zorluklar karşısında yapılacak manevi destek çabalarında Peygamberimizin hayatından çeşitli örnekler yol gösterici olabilir. Peygamberimiz konuşmalarında daima insanları zorlamadan ikna ve telkin yoluyla yol göstermiştir. Zinaya meyli olan bir gence kendi yakınlarının bunu yapmasından hoşlanıp hoşlanmayacağını sorarak düşünmesini yani empati yapmasını istemiş, düşündürme ve ikna yoluyla onu vazgeçirmiştir.[10]

Camiler, yapılacak planlı çalışmalarla, isteyenlere dini içerikli aile, evlilik, aile içi iletişim sorunlarının çözümüne katkı sağlayan mekânlar olabilir. Yine camiler, iyi eğitilmiş din görevlileri yoluyla, toplumda artan dini kökenli psikolojik sorunların çözümünde katkı sağlayabilirler. O nedenle

4 Bk. Kur'a'ı Kerim Meali, (Ankara: DİB,2006), el-Meâric70/19, ez-Zümer 39/8, el-Beled 90/5, el-İsra 17/83.

5 Es-Sâd 38/29.

6 El-Beled 90/8-16; eş-Şems 91/7-10

7 El-Bakara 2/219; Al-i İmran 3/190-191.

8 Ez-Zümer 39/41

9 Aşıkoğlu, "Almanya'da İslami Manevi Rehberlik" 23 vd.

10 Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 5/256-257, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992).

günümüzde camilerimizde yürütülen din hizmetlerine dini/manevi rehberlik adıyla yeni bir yaklaşım ve yöntem eklemek bir ihtiyaç halini almıştır.

Dini/Manevi rehberlik kavramını tanımı değişik şekillerde yapılmaktadır. William V. Arnold, dini danışma zemininin insanın tabiatı üzerinde oluştuğunu ifade ederek, dini danışma ve rehberliğin öncelikle insanın kendisini, yaratılışını, kabiliyet ve potansiyelini, kıymet ve değerini, ihtiyaç, imkân ve sınırlıklarını tanıması yönünde profesyonel bir yardım olduğuna dikkat çekmektedir. Gordon Lynch ise dini danışma ve rehberlik uygulamalarında değerler ve ahlaki yansımaların önemine işaret etmektedir. [11]

Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında konu ile ilgili literatürün yeni oluşmaya başladığı ve farklı tanımlamaların yapıldığı görülür. Altaş'a Göre, Davranış uyumunu ve davranış değişikliğini kolaylaştırmak amacıyla, dini kaynakları ve danışma tekniğini kullanarak kişinin kendisiyle ve kişiler arası olan ilişkilerinde işlev bozukluğuna yol açan duygusal rahatsızlıkların teşhis ve tedavisidir.[12]. Bu konuda ilk çalışma yapanlardan birisi olan Üzeyir Ok' ise dini danışmanlığı "belirli bir dini gelenek tarafından şekillenen veya açıkça belirli bie dini kurum veya organizasyonla bağlantılı olarak yürütülen psikolojik danışmanlık uygulaması" olarak açıklamaktadır.[13]

Dini/Manevi Rehberlik, manevi yıpranma ve çökme yaşayan bir Müslümanın inancını ve hayata bağlılığını güçlendirmeyi, problemlerini fark ettirip çözüm için çaba harcamasını ve çevresine uyum sağlamasını hedefleyen, dini, psikolojik, profesyonel bir yardım ve destek hizmeti olarak da açıklanabilir.

Dini/Manevi rehberlik, İslamî değer ve araçları ve uygun iletişim yöntemlerini kullanarak Müslüman'ın günlük hayatında algı ve işlev bozukluğuna yol açan dini içerikli sorunlarının çözümüne yardımcı olur. Bunu yaparken de bireyin öz potansiyelini güçlendirip kendisini geliştirmesini sağlar.

Kısaca Dini/Manevi Rehberlik, Müslüman kişinin günlük hayatında

---

11 Bk. Ömer Faruk Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi,* (Ankara: DİB. Yay., 2020), 80.

12 Nurullah Altaş, "Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri", *AÜİF Dergisi*, XLI, (2000), 339.

13 Üzeyir Ok, "Dini Danışmanlık: Tanımı ve Tarihi", *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri,* Ed. Nurullah Altaş-Mustafa Köylü, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 38.

toplumla olan ilişkilerinin bozulmasına yol açan dini içerikli sorunlarını çözmede, dini kaynakları, değerleri kullanarak uygun danışma yöntem ve teknikleri yardımıyla bireye yardımcı olmayı hedefleyen yeni bir hizmet türüdür.

Kişinin inanç konularında zihinsel ve duygusal kargaşalar yaşaması, haram ve günahlara girme endişesi nedeniyle manevi desteğe ihtiyaç duyması, buna karşılık diğer destek ve danışmanlık alanlarının dini boyutu ihmal etmesi, günümüzde dini/manevi Rehberliğe ne kadar çok ihtiyaç duyulduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.[14]

Diyanet İşleri Başkanlığı bu ihtiyaca binaen 2000'li yılların başında müftülüklerde Aile danışma büroları oluşturmuştur. Ancak rehberlik bilgi ve becerisine sahip yerli sayıda elaman bulmak zor olmuştur. Bu zorluk hala devam etmektedir. Oysa ihtiyaç her geçen gün artmaktadır.

Başkanlığın son yıllarda yürüttüğü çalışmalarla dini/manevi rehberlik alanına önem vermekte, hizmet içi eğitim çalışmalarıyla özellikle müftülüklerde açılan rehberlik bürolarını daha fonksiyonel hale getirmeye çalışmaktadır. Toplumda gittikçe önemli bir sorun halini alan özellikle gençlikte görülen dini konuları anlama ve anlamlandırma sorunları, aile içi iletişimdeki sorunlar vb. gelişmeler dini/ manevi rehberliğe ve sorunları çözmeye olan ihtiyacını daha da artırmıştır. Bu nedenle *Camilerimiz bu konuda bir çözüm merkezi olabilir mi* sorusuna cevap aramak yerinde olacaktır.

3. Din Görevlisi Mahallenin Manevi Rehberi Olabilir mi?

Ülkemizin en ücra köşesine kadar yayılmış ve din hizmeti sunmada önemli bir imkân olan camilerimiz ve din görevlilerimiz şimdiye kadar yürüttükleri irşad faaliyeti yanında dini/manevi rehberlik konusunda da büyük bir imkândır. Camilerin veya cami bünyesinde bu amaçla açılacak büroların birer İslami Manevi Rehberlik merkezi olarak da hizmet sunması muhatap Müslüman kitlenin sosyal uyumunu sağlama ve sorunlarını azaltma açısından önem taşımaktadır.

14 Bk. Aşıkoğlu, "Almanya'da İslami Manevi Rehberlik", 10 vd.

Toplumumuz, ailevi sorunların çözümünde, engelli bireylere destek konusunda, istismar ve alkol bağımlılığı, fakirlik vb. birçok sorunla başa çıkmada camilerde din görevlilerinin sunacağı manevi destek hizmetine bugün daha çok ihtiyaç duymaktadır.

Camilerimizdeki yeterli dini rehberlik bilgisine sahip din görevlileri, yabancılaşma, ekonomik zorluklar vb. etkenlerin yol açtığı bunalım ve kaygılar karşısında insanlara manevi destek sunabilir, dinin mesajı ile aile sorunlarını, depresyon ve iletişimsizliğin neden olduğu uyumsuzluk ve huzursuzlukları çözmede kişilere destek sunabilirler.

Bu nedenle cami ve din görevlisi bulunduğu şehir, semt ve mahallede dini/manevi içerikli sorunların çözümüne katkı sağlayabilecek konumdadır. Önemli olan bu potansiyeli yürütecek niteliği kazandırmaktır. Yani camide din görevlisi veya personelin eğitim yoluyla dini/manevi rehberliği yapabilecek bilgi ve beceriye ulaşması gerekir. Özellikle empatik tavır, muhatabı dinleme, çeşitli danışman rollerini bilme, yetişkin eğitiminin incelikleri hakkında bilgi sahibi olma onların etkinliklerini ve sorun çözme becerilerini artıracaktır.[15]

Camideki görevlinin mahallenin imamı olma yanında, mahalledeki insanların dini kökenli çeşitli sorunlarının çözümünde yol gösterici, danışman olabilir. Ancak bunun için rehberlik ve danışma alanının inceliklerini ve irşad faaliyetlerinden farkını bilmeleri gerekmektedir. İrşad ve tebliğ ile rehberlik yöntem olarak birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Bu nokta uygulamada gözden kaçırılmamalıdır.

İslam tarihi boyunca inananlara İslam'ın inanç, ibadet ve ahlak esasları irşad, tebliğ ve eğitim yoluyla sürekli anlatılmıştır. Bunlar geleneksel ve yaygın bir şekilde uygulanan din öğretimi yöntemlerimizdir. Bundan sonra da devam edecektir. Ancak toplumun ihtiyaç ve beklentileri değiştikçe din hizmeti yöntemlerinde de değişiklik gerekli olmaktadır.

Günümüzde de psikolojik, sosyolojik, ekonomik vb. birçok nedenle kendini ruhen baskı altında hisseden bireyler, yeniden kutsal değerlere ve dine yönelmekte, hayatın anlamını dinin yorumlarında aramaktadırlar.

15 Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*, 171 vd.

Bu yönelişin din hizmeti sunanlar tarafından iyi değerlendirilmesi ve din hizmetlerinin sunumunda farklı yöntemlerin kullanılması gerekmektedir.

Bugün artık insanlar, klasik irşad ve tebliğ faaliyetleri yanında, dini soru ve problemlerini din hizmeti sunan kişilerle birebir görüşmek ve konuşarak çözmek, ayrıca önerilen çözümler konusunda ikna olmak istemektedir. İnsanlar artık eskiden olduğu gibi "şunu yap bunu yapma" gibi dışarıdan çözüm önerileri dinleyerek dini yaşantılarını şekillendirmek yerine, neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğine kendileri karar vermeyi arzulamaktadır.

Bu durumda, insanlara daha etkili ve verimli din hizmeti sunmak için, bilinen yöntemler yanında, kişilerin sorunlarıyla birebir ilgilenmeyi öngören dini/manevi danışmanlık ve rehberlik olgusunun ciddi olarak değerlendirilmesi ve danışma teknikleri konusunda din hizmeti sunan görevlilerin bilgilendirilmesi bir ihtiyaç olarak kendini hissettirmektedir.[16]

Kısaca Dini/manevi rehberlik veya danışmanlık, dini irşad ve tebliğden farklıdır. Çünkü Dini/manevi rehberlik zihin ve duygu dünyasında dini içerikli sorunları olan bireylerin kendilerine güven duymaları, sorunlarının nedenlerini fark ederek çözmek için gayret etmeleri amacıyla onlara yönelik yürütülen psikolojik destek ve yardım niteliğinde bir faaliyettir.

4. İrşad ve Tebliğ İle Dini/Manevi Rehberlik arasındaki Farklar ve Rehberlikte Temel İlkeler

İrşad ve tebliğ ile dini/manevi rehberlik arasındaki bazı farklar ve rehberlikteki temel ilkeler şöyle sıralanabilir: [17]

– İrşad ve tebliğde öğrenen ve öğreten taraflar vardır. Yani bilgi veren kişi otoritedir. Karşıdaki dinleyicidir, öğrenendir. Bilgi sahibi olan kişi

16 Bk. Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, "Din Hizmetlerinin Sunumunda Alternatif Yöntem: Dini Danışmanlık", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB. Yay. 2008),543 vd.

17 Bk. Ömer Faruk Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi,* (Ankara: DİB. Yay. 2. Baskı, 2020), 153 vd.; Muharrem Kepçeoğlu, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, (Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1989), 23 vd.; Hasan Tan, *Psikolojik Yardım İlişkileri*, (Ankara: Nobel Yay., 2014) 83 vd.; Suat Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik*, (İstanbul: DİB. Yay. 2016), 43 vd.

(müftü, vaiz, öğretmen vs.) soruyu anlar ve çözümünü yani dini hükmünü söyler. Dini/manevi rehber ise öncelikle iyi bir dinleyicidir. Otorite gibi davranmaz. Çeşitli tekniklerle kişiyi kendi problemi üzerinde düşündürmeye ve sorunu anlayıp kendisinin çözmesini sağlamaya çalışır. Rehberlik tek yönlü bir bilgi sunumu değildir. Kişinin problemi anlaması ve üstesinden gelmesi için destek olmaktır.

– İrşad faaliyeti vaaz, hutbe, fetva verme şeklinde her seferinde tek oturumda gerçekleşir. Dini/manevi rehberlik ise aynı konuyu farklı zamanlarda çok kez görüşerek problemi anlama, çözüm önerileri sunma ve ilgili kişinin problemi kendisinin çözmesi için dini, psikolojik destek ve yardım sunma sürecidir.

– İrşad ve tebliğde sorunun veya davranışın helal, haram, farz, mübah vb. fıkhi karşılığı vardır ve açıklanır. Dini/manevi rehberlikte ise böyle bir niteleme yapılmaz. Dini/manevi rehberlikte yargılama, kınama, ayıplama yoktur. Kişi yaşadığı olayları veya zihninde onu huzursuz eden konuları rahatça anlatabilmelidir. Bu nedenle herhangi bir yargılama iması dahi olmamalıdır.

Dini/Manevi rehberlikte bireyle samimi ve güvene dayalı ilişki kurmak çok önemlidir. Bu nedenle *dostluk kurma, baskısız görüşme atmosferi oluşturma*, *kabullenme* ve *empati yapma*, *tabii ve tutarlı olma* gibi yaklaşımlar gereklidir. Ayrıca mekânın uygunluğuna da dikkat etmek gerekir.

Kişi iç dünyasını ancak güven duyduğu birine açar. Sorunun çözümü için bu temel şarttır. rehber kişi bu güveni vermek durumundadır. Konuşulanların gizli kalması yani mahremiyetinin korunması en temel ilkedir. Güven oluşması mahremiyetin korunmasıyla mümkün olur. Muhatapla yapılan konuşmaların kesinlikle başkalarına açıklanmaması gerekir.

– Kişiyi olduğu gibi kabul etmek ve kendini rahat hissedeceği atmosfer oluşturmak gerekir. Muhatap kişiye ne anlatırsa anlatsın herhangi bir yargılama olmayacağı, rahatlıkla iç dünyasını açabileceği, onun yaratılmışların en şereflisi olarak kabul edildiği hissettirilmeli, rahatlatılmalıdır.

– Rehberlik hizmeti veren kişinin empati yapması sorunu daha iyi anlayabilmesi ve muhatabını aydınlatarak doğru kararlar vermesi için önemlidir. Rehber kişinin zaman zaman kendini karşısındakinin yerine koyarak olayı anlamaya çalışması, konuyu anlamada kolaylık sağlayacaktır.

– Dini/manevi rehberlikte baskı ve zorlama yoktur. Kişi kararlarını kendisi vermelidir. Rehberlikte sorun fıkhi cevaplarla çözülmez. Kişi düşündürülmeye, sorunu kendisinin fark etmesi sağlanmaya çalışılır. Bu nedenle çok yönlü çözüm önerileri dile getirilir ve tercihi kendisinin yapması istenir.

– Rehber davranış ve tutumlarında doğal ve tutarlı olmalıdır. Aksi bir durum samimi ilişkiyi ve güveni zedeler. Rehberin sözlerinin birbiriyle uyumlu olması, yapmacıklıktan gereksiz şaka ve fıkralardan, bölgesel şive taklitlerinden uzak durması gerekir.

– Görüşme mekânı mahremiyeti bozmayacak şekilde belirlenmelidir. Ayrıca dikkati dağıtmayacak şekilde düzenlenmelidir. Camilerde bu amaçla özel mekanlar oluşturulması yararlı olacaktır.

– İletişimde din dilinin anlaşılır olmasına dikkat edilmelidir. Görüşmelerde kullanılan dil ve kelimelerin anlaşılması sorunların çözümünde çok önemlidir. Din görevlileri tarafından kullanılabilecek Arapça kökenli mübadele, müzakere, tayin, tebeyyün gibi onlarca ifade muhataplarca anlaşılmayabilir. Bu durumda iletişim kopar.

5. Dini/Manevi Rehberlikte Bazı Temel Yaklaşımlar ve Teknikler

Dini/Manevi rehberlikte muhatabın zihin dünyasını doğru anlamak ve ona problemin kaynağını ve çözüm yollarını gösterebilmek için bazı temel aşamaları ve teknikleri yerinde uygulamak gereklidir. Bunlar kaynaklarda Yedme teknikleri veya rehberlik teknikleri olarak ifade edilmektedir.[18]

Dini/manevi rehberlik hizmetinde esas olarak 4 temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlar; Dinleme, Anlama, Düşündürme ve Buldurma olarak sıralanabilir. Bu yaklaşımların her birinde hizmeti sunan kişinin uygulayacağı teknikler vardır. Bu teknikler yerinde ve dozunda kullanılması halinde sorunun çözümünde gelişme kaydedilir. Ama tekniklerde aşırıya kaçılması halinde istenmeyen sonuçlar doğabilir. Muhatapla iletişim kopabilir.

---

[18] Rehberlik teknikleri konusunda geniş bilgi için bk.: Tan, *Psikolojik Yardım İlişkileri*, 117 vd.; Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi*, 178 vd.; Cebeci, *Dini danışma ve Rehberlik*, 164 vd.

5.1. Dinleme Yaklaşımı

Dini/manevi rehberlikte muhataba yönelik aydınlatma ve manevi destek faaliyetinin sonuç vermesi için muhatabın probleminin iyi anlaşılması son derece önemlidir. Bunun için de rehberin iyi bir dinleyici olması ve dinleme tekniklerini yerinde kullanması gerekir. Bu teknikler ***aktif dinleme*** ve ***basit kabul*** teknikleridir.

Susma olarak da isimlendirilen ***aktif dinleme*** rehberin bütün benliğiyle muhatabına yönelmesi, dikkatli bir şekilde onu dinlemesidir. "*Gözüm, kulağım sende. Seni dinliyorum. Her şeyi anlatabilirsin.*" mesajını vermedir. Bu tutum muhatabı konuşmaya teşvik eder. Böylece problem olan ve muhatabı rahatsız eden konuyu anlamaya imkan sağlar.

Basit kabul tekniği ise muhatabın durakladığı veya sustuğu anlarda onu konuşmaya teşvik için "*baş sallama*" veya " *evet*", "*anlıyorum*", "ı hı", "*hmm*" gibi sesler çıkartarak onu takip ettiğini belirtmektir. Muhataba istediğin kadar konuşabilirsin, *rahat ol."* mesajını vermektir.

Dini/manevi rehberliğin diğer aşamalarında başarı için susma yani *aktif dinleme* ve *basit kabul* teknikleri kişinin iç dünyasını ve onu rahatsız eden düşüncelerini anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır.

5.2. Anlama Yaklaşımı

Bu yaklaşımda muhatabın problemini daha iyi anlamak için ***tekrarlama, aydınlatma, soru sorma (deştirme) ve özetleme*** gibi teknikler kullanılabilir.

Tekrarlama, muhatabın söylediğini neredeyse aynı kelimelerle tekrar ederek "*söylediğin şeyler bunlar, doğru anlamış mıyım*?" diyerek ona sunmadır. Burada amaç muhatabın zihninden geçenleri doğru ifade edip etmediğini anlamak ve sorunu doğru kavramaktır. Çünkü bazen muhataplar düşündüklerini doğru kelimelerle ifade etmekte zorlanabilirler. Bu da yanlış anlamalara yol açabilir.

Aydınlatma tekniğinde dini/manevi rehber muhatabının karmaşık ifadelerini basitleştirerek ona sunar. Böylece problemi hem kendisi hem de muhatabı açısından netleştirmeye çalışır. Çünkü problemi doğru anlamak doğru çözüm için gereklidir.

Soru sorma (deştirme) tekniği ise problemi netleştirmenin bir diğer yoludur. Sorularla konunun değişik boyutlarını anlamaya çalışmaktır. Örnek olarak, "*biraz daha açıklar mısın?*", "Şu konuda ne düşünüyorsun?", "*Nasıl*?" "*başka ne söylemek istersin?*" gibi sorularla muhatabı konuşmaya ve sorunun detaylarını açıklamaya yöneltmektir. Burada amaç varsa sorunun kaynağını oluşturan ama üstü örtülen veya yeterince açıklanmamış hususları ortaya çıkararak problemi anlamaktır.

Özetleme tekniği de yine muhatabın dağınık olarak söylediklerini toparlayarak meselenin ne olduğuna dikkat çekmeye, ne anladığını belirtmeye yönelik bir tekniktir. Rehber kendinden görüş katmadan duyduklarını kısaca özetler. Böylece muhatabının onayını da gözlemlemiş olur. Problemin teşhisi için ve diğer aşamalar için ***anlama*** aşamasındaki teknikler büyük önem taşımaktadır.

5.3. Düşündürme Yaklaşımı

Dini/manevi rehberlikte *düşündürme* yaklaşımında artık rehber biraz daha ön plandadır. Bu aşamada ***yansıtma, tahlil, yorum*** gibi teknikler kullanılır.

Yansıtma tekniğinde rehber, muhatabın söz ve tutumlarındaki düşünülmesi gereken noktaları, varsa çelişki ve tutarsızlıkları görebilmesi için ona geri yansıtır. Bunu yaparken "*size göre şöyle oluyor.*" "*anladığıma göre şöyle demek istiyorsun*" " şöyle hissediyorsun" gibi ifadeler kullanır.

Tahlil (Açıklama) tekniğinde ise rehber, probleme yeni bir bakış açısı getirmeye, muhatabını değişik boyutlar üzerinde düşündürmeye çalışır. " *Acaba şöyle düşünebilir miyiz?*", "*bir de şu yönden düşünsek*" diyerek muhatabın ufkunu açmak için farklı boyutlara dikkat çeker. Onu zihnindeki takıntılı alandan çıkarmaya çalışır.

Yorum tekniği artık rehberlik hizmetinde güven duygusunun gelişmiş olduğu ileri noktalarda yapılan bir etkinliktir. Muhatabın henüz fark etmediği bazı noktaları dikkatine sunmak şeklinde gerçekleşir. Davranış ve sözleri "*acaba şöyle mi düşünüyorsun*", "*bu davranışının nedeni sanırım şu olsa gerek*" ifadeleriyle iç görü geliştirmeye çalışılır. Muhatap yorumdan rahatsız olursa ısrar edilmez ama doğru bulursa düşük dozda yorum devam ettirilir.

5.4. Buldurma Yaklaşımı

Dini/manevi rehberlikte rehberin daha aktif olduğu ikinci yaklaşım *buldurma*dır. Bu aşamada artık problemin çözümü yolunda mesafe alınmıştır. ***Tasvip, teşvik, cesaretlendirme, tavsiye, telkin ve nasihat*** gibi teknikler kullanılır.

Bu aşamada uygulanan tekniklerle muhatabın sorunu keşfetmesi çözme için gayret etmesi amaçlanır. Bu amaçla yönlendirici bir tutum sergilenir. Bu tekniklerden ilki ***tasvip*** tekniğidir. Olumlu davranışı onaylama anlamındadır. Muhatabın olumlu bir sözü veya davranışı yaşına göre "*aferin*", "çok güzel", "*böyle yapmakla iyi etmişsin*" "*doğru yapmışsın*" gibi ifadelerle tasvip edilir. Bu durum muhatabı rahatlatır. Kendine güven duymasını sağlar.

Teşvik tekniğinde rehber problemin çözümüne katkı sağlayacağını düşündüğü bir görüşü veya öneriyi muhatabına sunar. Onu zorlamadan uygulamaya yönlendirir. "*Herhalde şöyle yapsan iyi olur*", "İstersen şunu deneyebilirsin" gibi ifadelerle bir davranışa veya düşünmeye teşvik eder.

Cesaretlendirme tekniği buldurma aşamasında uygulanan ve muhatabı bir işi yapmaya yönelten bir tavırdır. Teşvikten biraz daha kuvvetlidir. "*Ha gayret iyi yöndesin*" demek veya "*bunu başarabilirsin endişe etme*" demek cesaretlendirme ifadeleridir.

Tavsiye tekniğinde rehber muhatabına konuştukları konuda bazı seçenekleri sunar. Tercihi ona bırakır. Muhatap çözüm için dilerse önerileri seçerek uygular.

Telkin ve nasihat tekniği ise dini/manevi rehberlikte son noktadır. Düşük dozda ve nadiren uygulanır. Burada tebliğ ve irşad ile karıştırma tehlikesi vardır. Otoriter bir tutum sergilenmemelidir.

Burada anlatılan tüm tekniklerde aşırıya kaçmak veya muhatabı zorlamak rehberlik anlayışına terstir. Muhatap kendi kararlarını kendisi vermeli, tercihlerini kendisi yapmalıdır. Aksi durumda sorun çözülmeyince veya ters bir durum ortaya çıkınca rehberi suçlama durumu ortaya çıkar. Aşağıda bu teorik çerçeveyi yansıtan bir diyalog örneği yer almaktadır.

Ahirete iman konusunda problem yaşayan bir öğrencinin danışmanla diyalogu:

- **Dn:** *Ben Allah'a inanan bir insanım. Onun varlığına birliğine iman ediyorum. Ancak bazen aklımı kurcalayan düşünceler oluyor. Bu düşüncelerden dolayı kendimi suçlu gibi hissediyorum.*
- **D:** *Anlıyorum* (**basit kabul**).
- **Dn:** *Kursa gideli çok şey öğrendim. İman esaslarını işlerken Ahirete iman konusunda bazı noktalar beni düşündürdü. Bunları düşünmek istemiyorum ama aklıma geliyor.*
- **D:** *buraya kadar anlattıklarınıza göre Allah'a iman eden birisiniz. Ancak bazı noktalarda sizi rahatsız eden düşünceleriniz var* .(**Aydınlatma-Açıklama**).
- **Dn***: Evet bazı düşünceler var.*
- **D:** *Sizi rahatsız eden bu düşünceleri biraz açıklayabilir misiniz?* (**Genel Yedme-deştirme**).
- **Dn:** *Aklıma takılan şey ahrete iman noktasında. Bir gün herkes ölecek, hepimiz bu dünyadan göçüp gideceğiz. Bedenimiz toprağa gömülecek ve çürüyecek. Asırlardır milyonlarca insan bu şekilde ölüp gitti. Bir gün hesaba çekilmek için yeniden diriltileceğiz. Peki, onca insan çürüyüp giden bedenler, nasıl bir araya gelecek, bizden önce yaşamış milletler hepsi nasıl tekrar diriltilecek?*
- **D:** *Yani Allah'ın bu kadar büyük bir olaya nasıl güç yetireceğini düşünüyorsun ve işin içinden çıkamıyorsun. Doğru anlamış mıyım?* **(Aydınlatma).**
- **Dn**: *Evet. Aslında bunları düşünmek istemiyorum, Allah'a inanan biri olarak bunları düşünmekten utanıyorum ama aklıma geliyor.*
- **D:** *Bunları düşünmek suç değil hem bu tür düşünceler imanın bir göstergesi. Tabii ki düşüneceğiz, sorgulayacağız. Yalnız, bu güne kadar hepimizi yarattığına inandığın Allah'ın tekrar yaratmaya gücü yetmez mi? Bu düşüncelerinde bir çelişki yok nu sence*? **(Yansıtma).**
- **Dn:** *Aslında dediğinizde haklısınız. Düşüncelerimde çelişki var. Tıpkı Nasrettin Hocanın doğuran kazanı gibi doğurduğuna inanıyorsun da öldüğüne niçin inanmıyorsun demiş ya*

– **D:** *Ahiret, gelecek konusunda bize söylenenlerden ibaret… Bunu yaşamadığınız için size mümkün olmayan bir şey gibi geliyor. Oysa doğumu yaşadınız ve her doğan canlıda bunu görüyorsunuz. Onun büyüdüğünü geliştiğini gözlemleyebiliyorsunuz. Ama ölüp gidenlerden ses seda yok, onlar hakkında bilgilerimiz bize gelen rivayetlerden oluşuyor. Bu sizi ikna etmeye yetmiyor, Yanılıyor muyum acaba?* **(Tahlil- Açıklama)**
– **Dn:** *Evet, kısaca böyle. Benim sözlere dökemediğim düşüncelerimi dillendiriyorsunuz.*
– **D:** *Kuran okuyor musunuz?* (**Deştirme**)
– **Dn:** *Evet okuyorum.*
– **D:** *Peki mealini okuyor musunuz?* (**Deştirme devam**)
– **Dn:** *Hayır çok okumadım. Yalnızca namaz surelerinin anlamlarını biliyorum.*
– **D:** *Allah-u Teâlâ Kuran'da bu konudan sık sık bahsediyor. Allah bir ayeti kerimede insanoğlunun yaratılışını unutarak, "O çürümüş kemikleri kim diriltir ki? dediğini, buna karşılık Allah'ın da "Onları ilk defa inşa eden diriltir ve o her yaratmayı bilir" şeklinde karşılık verdiğini bildiriyor.* **(bilgi verme)**
– **Dn:** *Ne güzel konuştunuz, içime su serptiniz. Peki, bana ne önerirsiniz?*
– **D:** *Size önerebileceğim şey bu konu ile ilgili yazılan kitaplardan temin edip okumak ve kurs hocanızla bu durumu paylaşıp ondan da yardım istemeniz olabilir. (**tavsiye**) Bir sonraki görüşmemize kadar dediklerimi düşünün. Ben sizin bunun üstesinden gelebileceğinize inanıyorum* **(güvence verme).**

  Din hizmetleri alanına katkı sağlaması dileğiyle…

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. el-*Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Altaş, Nurullah. "Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri", AÜİF Dergisi, XLI, 2000.

Aşıkoğlu, Nevzat Yaşar. "Almanya'da İslami Manevi Rehberlik", *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları 6,* Ed. Hasan Özalp-Rıza Bakış, 7-30, Ankara: Sonçağ yayınları, 2020.

Aşıkoğlu, Nevzat Yaşar. "Din Hizmetlerinin Sunumunda Alternatif Yöntem: Dini Danışmanlık", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu,* Ed. Mehmet Bulut, 2/543-549, Ankara: DİB. Yay. 2008.

Cebeci, Suat. *Dini Danışma ve Rehberlik*, İstanbul: DİB. Yayınları, 2. Baskı, 2016.

Kepçeoğlu, Muharrem. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, Ankara: Kadıoğlu Matbaası,1989.

Küçük, Raşit. "Saadet Asrında Cami", *Cami ve Hayat*, Ankara: DİB Yay. 2019.

Ok, Üzeyir. "Dini Danışmanlık: Tanımı ve Tarihi", *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Ed. Nurullah Altaş-Mustafa Köylü, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Söylev, Ömer Faruk. *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi*, Ankara: DİB. Yay. 2. Baskı, 2020.

Tan, Hasan. *Psikolojik Yardım İlişkileri*, Ankara: Nobel Yayınları, 2014.

Yılmaz, Hasan Kamil. "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami". *Cami ve Hayat*, Ankara: DİB Yay. 2019.

Yılmaz, Hüseyin. *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*, İstanbul: DEM yayınları, 2005.

TURİZM BÖLGELERİNDE BİR CAMİ HİZMETİ OLARAK CAMİ REHBERLİĞİ: CAMİ REHBERLERİNİN EĞİTİMİ VE PERSONEL YETERLİKLERİ İÇİN BİR ÖNERİ

Doç. Dr. Mustafa Fatih AY
Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İslam dininin temel ibadet mekanı olarak camiler/mescidler bir ibadet mekanı olmakla kalmamış ve Müslümanlar için hayatın merkezinde yer almıştır. Bu işlev Mescidi Nebevi'den günümüze kadar sürmüş ve sürmektedir. Müslüman beldelerde şehrin merkezinde ve hayatın içinde yer bulan camiler, tarih boyunca bu beldelerin Müslümanlığının ve İslam dininin sembolü olmuştur. Sembolleşen camilerin önemli örnekleri, Türk İslam tarihinde başta Ulu Cami ve Selatin camileri geleneği ile ortaya çıkmıştır. Bir beldenin fethi veya kazanılan bir zaferin şükrü olarak yapılan bu camiler günümüze kadar gelmiş ve çok sayıda tarihi niteliğe ve sanatsal değere sahip caminin olmasına vesile olmuştur. Ayrıca İslam dininde cami yaptırmanın önemli bir hizmet olarak görülmesinden dolayı hayırseverler tarafından da çok sayıda cami yaptırılmıştır. Camiler tarihi niteliği veya mimari yapısı ile çoğu zaman şehirlerin sembolleri olmuş, şehirlerin silüetini oluşturmuştur. Bu nedenle de dışarıdan o şehre gelenlerin dikkatini çeken, görülmesi gereken mekanlar olmuşlardır. Camiler, özellikle de farklı ülkelerden turistik amaçlı olarak

gelen kişiler tarafından, hem Türk İslam mimarisinin hem de İslam dininin bir ibadethanesi olarak merak edilen ve sıklıkla ziyaret edilen mekanlar olmaktadır.

Ülkemizde çok sayıda cami hem tarihi hem sanatsal yönü ile öne çıkmakta ve ziyaret edilmektedir. Kimi zaman başta Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi ve Sultanahmet gibi camiler özel olarak ziyaret edilmekte, kimi zaman da tatil veya gezi amaçlı gelinen şehirdeki camiler ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler tarihi bir mekan olarak bir cami ziyaretinin yanı sıra, başta ezan ve minareden mülhem bir merak veya genel olarak İslam dini ve ibadetlerine ilişkin bir öğrenme isteği ile gerçekleştirilmektedir. Çok sayıda yabancı turistin ezanı duyarak veya minareyi görerek camiyi merak ettiği ve ziyaret ettiği bilinmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlendirdiği cami görevlileri imam-hatip ve müezzin-kayyımların görev alanı ve yeterlikleri arasında turistlerin ziyaretlerine ilişkin özel bir kriter bulunmamaktadır.[1] Bununla birlikte turizm rehberlerinin şehrin tarihi ve kültürel yapısına ilişkin genel bilgileri olduğu, özellikle İslam dini ve camiler hakkında detaylı bilgileri olmadığı bilinmektedir. Ancak cami ve İslam dini hakkında bilgi almak için gelen kişilere doğru bilgilerin verilmesi için bu noktada bir ihtiyaç olduğu düşüncesi "cami rehberliği"ni gündeme getirmiştir.

Cami rehberliği, ilk defa 2012 yılında dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ tarafından gündeme getirilmiştir. Bekir Bozdağ, tarihi camilerin tanıtımının konuyu iyi bilen kişilerce yapılması için böyle bir kadronun ihdas edildiğini, farklı ülkelerde dini mekanların (kilise, sinagaog vb.) mekanları bilen ve bu alanda eğitim almış kişiler tarafından yapıldığını belirterek benzer bir uygulamanın amaçlandığını açıklamıştır.[2] Ancak 2012 yılından itibaren gündeme gelen bu hizmet alanı çoğunluğu Antalya'da olmak üzere görevlendirmeler (7 kişi görevlendirme, 1 kişi kadrolu) ile sürdürülmüş, 2020 yılına

1 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri" (Erişim 19 Eylül 2022).

2 Memurlar (M), "Camileri Özel Rehber Tanıtacak, Bu Amaçla 250 Kişi Alınacak" (Erişim 19 Eylül 2022).

kadar da bu şekilde gelmiştir. 2020 yılında yapılan personel alımları ile gelinen noktada (2022 Eylül) ise toplamda 13 kadrolu cami rehberi vardır. Bu 13 kişinin 3'ü görevlendirme ile Başkanlık merkezinde iken, diğer 10 kişi ise İstanbul'dadır. Cami rehberliği hizmetinin önemli gerekçelerinden biri olarak ileri sürülen yabancı turistlerin önemli uğrak yerlerinden olan Antalya'da ise, 5 kişi imam-hatip kadrosunda olup görevlendirme ile cami rehberliği hizmetini yerine getirmektedir. Literatürde Cami Rehberliği ile ilgili sadece bir akademik makale yer almaktadır. Bu makalede Ay (2021) Antalya'da görevlendirme ile cami rehberliği hizmetini yerine getiren kişilerle yapılan görüşmeler neticesinde, cami rehberliği hizmetinin sahadaki durumunu, görevi yapanların deneyimleri çerçevesinde ele almıştır.[3] Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2016 ve 2022 yıllarında "Cami Rehberliği Çalıştayı" düzenlendiği basında yer almış ancak sonuç raporu vb. herhangi bir detay paylaşılmamıştır.[4] Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeterliklerini belirlemiş olduğu personel grubu içerisinde cami rehberleri yer almamaktadır.[5] Bu çalışmada cami rehberliği hizmetini yerine getirmesi beklenen kişilerin sahip olması gereken yeterlikler ve bu yeterliklerin kazanılabilmesi için gerekli olduğu düşünülen eğitim içeriği önerisi tartışmaya açmaktadır.

Bu aşamada öncelikle cami rehberinin görevlerinin nasıl tanımlandığına bakmak ve getirilen öneride cami rehberliği hizmetinin nasıl konumlandırıldığını ele almak yerinde olacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve çalışma yönergesinde bu görevler şu şekilde sıralanmıştır;

a) Cami ziyaretlerinin cami adabına uygun olarak yapılmasını sağlamak.

b) Ziyaretleri, ilgili caminin görevlileri ile koordineli olarak gerçekleştirmek.

---

3 Mustafa Fatih Ay, "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti," *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 0/ (2021).

4 DİBSGB, 2016 Yılı Faaliyet Raporu, 37; Diyanet İşler Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü (DİBHGM), Faaliyet Raporu 2016 (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2017), 107; Diyanethaber (DH), "Diyanet, Cami Rehberliği Çalıştayı Düzenlendi" (Erişim 19 Eylül 2022).

5 DİB, "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri".

c) İslam Dini ile tarihi veya özellik arz eden camiler hakkında araştırmalar yapmak.

ç) Yerli ve yabancı ziyaretçilere, ziyaret edilen cami ve İslam dini hakkında doğru ve sahih bilgiler vermek.

d) Görev yaptığı camide, inceleme, araştırma veya haber yapmak isteyen, araştırmacı, televizyoncu veya sinemacılar ile film veya fotoğraf çekmek isteyen ziyaretçilerin Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelikte belirtilen usul ve esaslar çerçevesinde hareket etmesini sağlamak.

e) Görev alanı ile ilgili konularda verilen diğer görevleri yapmak.[6]

Bu görev tanımına göre cami rehberlerinin, camileri ziyaret eden kişilerle ilgilenmesi ve cami ziyaretlerinin başta cami adabı olmak üzere çeşitli açılardan organize bir şekilde yapılmasını sağlamak olarak ifade edilebilir. Bu ana hattın yanı sıra cami rehberlerinden, yabancı ziyaretçiler ile lisan problemi yaşamadan iletişim kurabilmesi, onlara İslam dini ve cami hakkında doğru bilgi aktarabilmesinin de beklendiği anlaşılmaktadır.

Cami rehberliği konusunda literatürdeki tek akademik çalışma olan Ay (2021) tarafından yapılan çalışmada ise cami rehberlerine, hangi alanlarda desteğe ihtiyaçları olduğu ve cami rehberlerinin hangi konuları bilmelerinin iyi olacağını düşündükleri sorulduğunda, öne çıkardıkları hususların; dinler tarihi bilgisi, dil ve iletişim becerisi, rehberlik yöntemi, sanat tarihi ve mimari, yabancı dilde terminoloji bilgisi olduğu görülmüştür. Bu ihtiyaçlara ilişkin vurguyu güçlendirecek bir diğer konu da cami rehberlerine en çok sorulan sorulardır. Kendilerine en çok sorulan soruların ise, cami rehberliğine ilişkin sorular, güncel politik sorular, İslam dini ile ilgili sorular şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir. Ayrıca cami rehberlerinin materyal konusunda sıkıntılar yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu durum kimi zaman materyalin olmaması kimi zaman da mevcut materyallerin ihtiyacı karşılayacak nitelikte olmaması şeklinde

6 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" (Erişim 19 Eylül 2022).

tezahür etmektedir. Bu konuya örnek olarak ise yabancı dilde hazırlanan yayınların, Müslümanlara yönelik olarak hazırlanan metinlerden çeviriler yapılarak oluşturulması nedeniyle gayrimüslimlere hitap etmemesidir. Cami rehberlerinin dile getirdiği bir diğer sorun ise görevleri sırasında turizm rehberleri ile yaşadıkları sorunlardır.[7] Ay'ın çalışmasında cami rehberlerinin istihdam ve özlük haklarına ilişkin bulgular da olmakla birlikte bu çalışmada cami rehberlerinin eğitim ve yeterlikleri üzerine odaklanıldığı için çalışma şartları, özlük hakları ve istihdama ilişkin boyutlar çalışma sınırlarına dahil edilmemiştir.

Ay (2021) tarafından yapılan çalışmanın bulguları[8] ve cami rehberliğine ilişkin yapılan açıklamalardan hareketle Diyanet İşleri Başkanlığı personel yeterlikleri çerçevesine de uygun olmasına dikkat edilerek "Cami Rehberi Yeterlikleri Önerisi" sunulmuştur. Öneri sunulurken cami rehberlerinin "camiyi ziyaret eden yabancı, gayrimüslimler"e bu hizmeti vereceği düşüncesi temele alınmıştır. Bu düşüncenin gerekçesi ise camiyi ziyaret eden yabancı, gayrimüslimler dışında kalan kişilere hem cami rehberlerinin hem de imam hatip, müezzin kayyımların gerekli hizmeti verebileceği kabulüdür. Cami rehberi olacak kişilerden, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet memuru olmak için sahip olunması gereken şartlar gibi idari boyutla ilgili şartların yanı sıra, en az lisans düzeyinde yüksek din öğretimi görmüş olma, bir ya da birkaç yabancı dile belirli bir düzeyde hakim olma şartlarının asgari şart olarak istenmesi gerektiği önerilmektedir. Hakim olunan yabancı dil ve yeterliği konusuna yeterlik önerisinde yer verilmemiştir. Bunun nedeni ise yabancı dil konusunun ayrı bir çerçevede ele alınması gerektiği düşüncesidir. Zira yabancı dil konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın alım şartı, hizmet içi eğitim veya hizmet öncesi eğitim gibi aşamalarda tasarrufunun olabileceği düşünülmektedir. Burada yer verilen yeterlik çerçevesi önerisi alan bilgisi ve meslek bilgisi olarak iki temel kategori olarak planlanmıştır.

7 Ay, "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti."

8 Ay, "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti."

Cami Rehberi Yeterlik Önerisi

Temel Yeterlikler/Alan Bilgisi

a) Kuran-ı Kerim'i usulüne uygun bir biçimde okur.

b) Kuran-ı Kerim'de yer alan Peygamberler, Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer dini gruplarla ilgili ayetleri ezbere okuyabilir.

c) Okuduğu ayetlerin mealini verir.

d) Kuran'ı Kerim'in tarihini (Mushaf haline getirilişi başta olmak üzere), ana konularını ve temel özelliklerini bilir.

e) Başta Hz. Adem, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa olmak üzere peygamberler tarihini bilir.

f) Hz. Muhammed'in hayatını detayları ile (peygamberliği, savaşları, aile hayatı, diğer din mensupları ile ilişkileri vb.) bilir.

g) İslam Dini'nin inanç esaslarını bilir.

h) İslam'da ibadetlerin yeri, dayanakları ve anlamını bilir.

i) İslam'da Tevhid, nübüvvet, ahiret, kader vb. konularında detaylı bilgi sahibidir.

j) İslam mezheplerinin ayrışan ve benzeşen yönlerinin yanı sıra yayılım gösterdikleri coğrafyaları bilir.

k) Başta Osmanlı Devleti olmak üzere tarihte kurulan büyük müslüman devletler ve onların gayrimüslimler ile ilişkileri hakkında bilgi sahibidir.

l) Cihad, terörizm, İslam'da kadın, LGBT+ gibi konulardaki tartışmaları bilir ve bunlara ilişkin gerekli açıklamaları yapacak bilgilere sahiptir.

m) Yaşayan dünya dinlerinin inanç esasları, ibadetleri, ibadet mekanları, mezhepleri ve sembolleri konusunda bilgi sahibidir.

n) Hristiyanlık ve Yahudilikte Tanrı, Kutsal Kitap, Peygamber, Vahiy, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Meryem, Hz. İsa ile ilgili inanç ve görüşleri bilir.

o) Ateizm, Deizm, Agnostisizm gibi akımların temel görüşleri ve dinlere yönelik eleştirileri hakkında bilgi sahibidir.

p) İslam sanat tarihi ve mimarisi hakkında bilgi sahibidir. Cami ve müştemilatının tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümleri bilir.
q) Yetişkin, kadın, genç ve çocukların inanç gelişimi (psikoloji bağlamında) hakkında bilgi sahibidir.
r) Dini konuların yaş gruplarına göre anlatılması konusunda pedagojik ve androgojik formasyona sahiptir.
s) Tıp ve teknoloji alanı başta olmak üzere yeni gelişmelerin din ile ilgili tartışmalarından haberdardır.

Özel Yeterlikler/Meslek Bilgisi

a) Hizmet sunacağı yabancı dile/dillere hakimdir.
b) Farklı din, dil ve kültürlerden kişilerle başarılı bir şekilde iletişim kurar.
c) Diksiyon (jest, mimik ve beden dili kullanımı) kurallarına uygun bir şekilde konuşur.
d) Asya, Avrupa ve Güney Amerika ve Afrika kültürüne ilişkin iletişim kodlarını/kurallarını anahatları ile bilir.
e) Cami rehberliği görevini yerine getirmek için gerekli olan rehberlik becerisine sahip olur. Görev süresince ele alınan konu ve muhatabın durumunu dikkate alır.
f) Mesleğin gerektirdiği teknoloji kullanım becerisine sahiptir.
g) Hitap ettiği kişi ve gruplara daha iyi hizmet verebilmek için gerektiğinde yazılı, görsel ve işitsel materyaller hazırlayabilir.

Cami Rehberlerinin Eğitimi

Cami rehberlerinin eğitim alabileceği müstakil kurs, lisans veya lisansüstü program bulunmamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı belirli kriterler çerçevesinde personel alımı yapmakta veya başta imam hatipler olmak üzere bünyesindeki personellerden uygun gördüğü kişileri bu görevi yerine getirmesi için görevlendirmektedir. Bu çalışmada öneri olarak sunulan yeterliklerin kazandırılması düzenlenecek bir kurs, hizmet içi veya öncesi eğitim, tezsiz lisansüstü program gibi süreçlerle mümkün olabilir. Ancak burada bu tarz sistemli bir önerinin çalışmanın kapsamını aşacağı

düşünülmektedir. Burada sadece bu yeterliklerin kazandırılabilmesi için İlahiyat Fakültesi programlarında yer alan dersler başta olmak üzere gerekli görülen farklı alanların da desteği ile bu yeterliklerin kimler tarafından hangi kapsamda kazandırılabileceği ele alınmıştır.

Temel yeterlikler/alan bilgisi olarak zikredilen yeterlikler büyük oranda İlahiyat Fakültesi müfredatlarında yer alan derslerin kapsamındadır. Ancak İlahiyat Fakülteleri doğrudan cami rehberi yetiştirme hedefine sahip olmadığı için, çeşitli derslerin içerisinde söz konusu yeterliklerin kazanılabileceği konuların yeterince ele alınmaması muhtemeldir. Bununla birlikte İlahiyat Fakültesi eğitiminin önemli bir temel kazandıracağı da açıktır. Ancak, İlahiyat eğitimine ek olarak ilgili yeterliklerin merkeze alındığı bir ek eğitimin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personel alımı ve eğitimi ile ilgili kurumsal kararı belirleyici olacaktır.

Burada temel yeterlikler/alan bilgisi ile ilgili olarak İlahiyat Fakültesi bünyesinde yer alan bilim alanları ve farklı bilim alanlarından katkı alınarak oluşturulacak bir eğitim programında yer alması muhtemel ders isimleri/eğitim konuları önerileri sunulmuştur.

Temel Yeterlikler/Alan Bilgisi için Önerilen Dersler

a) Kur'an-ı Kerim'i Okuma ve Tecvid
b) Kur'an-ı Kerim'i Tercüme Teknikleri
c) Kur'an-ı Kerim Tarihi
d) Peygamberler Tarihi
a) Siyer-i Nebi
f) İslam İnanç Esasları
g) İslam İbadet Esasları
h) Kelam İlminin Ana Konuları
i) Günümüz İslam Mezhepleri ve Coğrafi Yayılımları
j) Tarihte Kurulan Müslüman Devletler ve Gayrimüslimler ile İlişkileri
k) Güncel Tartışmalar ve İslam (Kadın, LGBT+ vb.)

l) İslam'da Cihad

mYaşayan Dünya Dinleri (Yahudilik, Hristiyanlık ve Hint-Çin Dinleri şeklinde ayrı ayrı da düşünülebilir.)

n) Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Ortak Kişiler ve Konular

o) İnançla İlgili Felsefi Yaklaşımlar ve Yeni Dini Hareketler (Ateizm, Deizm, Agnostisizm)

p) İslamofobi ve Beslendiği Kaynaklar

q) Oryantalistlerin Kur'an ve Hz. Peygamber ile İlgili Çalışmaları

r) İslam Sanat Tarihi (Musiki ve Görsel Sanatlar)

s) İslam Mimarisi ve Camiler

t) Dini Gelişim Psikolojisi

u) Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik

v) Tıp Alanındaki Gelişmeler ve Din

w) Teknoloji Alanındaki Gelişmeler ve Din

x) Çocuk ve Yetişkin Din Eğitimi (Pedogojik ve Androgojik Formasyon için ayrı birer eğitim modülü planlanabilir.)

Özel Yeterlikler/Meslek Bilgisi için Önerilen Dersler

a) Yabancı Dilde Dini Terminoloji

b) Kültürlerarası İletişim

c) Diksiyon ve Etkili Konuşma

d) İletişimde Yerel/Evrensel Kodlar (Asya, Avrupa ve Güney Amerika ve Afrika)

e) Etkili İletişim ve Rehberlik

f) Teknoloji Kullanımı

f) Materyal Tasarımı

Sonuç

Bu çalışmada temel olarak birbiri ile bağlantılı iki öneri sunulmuş ve tartışmaya açılması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda planlanan çalışma sonucunda şu sonuçlara ulaşıldığı söylenebilir.

Cami rehberliği önemli bir hizmet alanı olarak karşımızda durmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu ihtiyacı tespit etmesi ve bir şekilde karşılamaya çalışması oldukça önemlidir. Ancak cami rehberliği, bir hizmet olarak uygulanmaya konulmuş ve bir birikim oluşmaya başlamış olsa da akademik çalışmalara konu edilmesine ve bilimsel bir zeminde tartışılmasına ihtiyaç olduğu açıktır. Bir makale dışında cami rehberliğini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu durumun akademik camiada cami rehberliğinin yeterince duyulmaması ve/veya Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu konuda açık bir organizasyon (sempozyum vb.) düzenleyerek bu hizmeti gündeme getirmemiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Başkanlığın takdiri olmakla birlikte basına yansıdığı kadarıyla, kurum içinde düzenlendiği anlaşılan "Cami Rehberliği Çalıştayları"nın en azından sonuç raporunun paylaşılmasının hizmetin duyurulması ve bu hizmete katkı sağlayacak bilgi üretiminin oluşmasına imkan tanıyabilirdi.

Bu çalışmada mevcut bilgi birikimi üzerinden öneriler geliştirilmiştir. Mevcut birikimin sınırlılıkları (limitation) ve sınırları (delimitation) sunulan önerilerin de sınırlılıkları ve sınırlarıdır. Bununla birlikte önerilerde yer verilen yeterlik çerçevesinin cami rehberlerinin "camiyi ziyaret eden yabancı, gayrimüslimler"e bu hizmeti vereceği düşüncesinden hareketle oluşturulduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca, oluşturulan ders listesi, bir konu listesi olarak da görülebilir. Kastedilen, bu konularda bir eğitimin verilmesi veya bu konuları içeren derslerin organize edilmesidir. Listelenen konu veya derslerin büyük oranda İlahiyat Fakültesi ve İslami İlimler Fakültesi müfredatlarında halihazırda verilen dersler ile çoğunlukla kesiştiği açıktır. Ancak bu içeriğin, fakülte dersleri içerisinde yer alması ile özel olarak birer ders olarak organize edilmesinin farklı olacağı düşünülmektedir. Bir başka deyişle dersin içerisinde konulardan bir konu olması yerine, birer ders olarak okutulmasının, içeriğin öğrenen tarafından daha iyi öğrenileceği düşünülmektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise sunulan önerinin, kurs, lisans programı veya tezsiz yüksek lisans programı gibi bir çerçeve ile sınırlandırılmamasıdır. Bunun nedeni ise bir devlet kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bu hizmetin yürütülüyor olmasıdır. Her

ne kadar cami rehberi olarak işe alım yapılsa da mesleğe ilişkin detaylı bir kriter veya yeterlik beklentisi sunulmamaktadır. Bundan sonrası için cami rehberlerinin, işe alım öncesinde belirli kriterler ile mi alınacağı yoksa mesleğe aldıktan sonra mı bu konuda eğitim verileceği kurumun tasarrufu olacaktır. Bu nedenlerden dolayı sunulan eğitim tasarımının, bir uygulama olarak nitelenmesi yoluna gidilmemiştir.

Bu öneriler çerçevesinde yapılacak olan tartışmalar ile cami rehberliği hizmetinin daha nitelikli bir şekilde verilebilmesi için cami rehberlerinin hangi yeterliklere sahip olması gerektiği hususunda ilerlemeler sağlanması ümit edilmektedir. Bu öneriler çerçevesinde, başta uzman görüşleri olmak üzere, halihazırda hizmeti yürüten cami rehberlerinin görüşleri, mümkünse hizmeti alan ziyaretçilerin görüşleri alınarak bir ihtiyaç analizinin ortaya konulması yerinde olacaktır.

Sonuç olarak, cami rehberliği önemli bir hizmet alanı olmakla birlikte, üzerinde çokça çalışılması gereken bir alandır. Bu noktada hazırlamış olduğumuz bu çalışma, cami rehberliğini akademik bir zeminde gündeme taşımak ve somut öneriler çerçevesinde tartışmaya açmaktan ibarettir.

Kaynakça

Ay, Mustafa Fatih. "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti." *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 0/ (2021). https://doi.org/10.33420/marife.874871

Diyanethaber. "Diyanet, Cami Rehberliği Çalıştayı Düzenlendi." Erişim 19 Eylül 2022. https://www.diyanethaber.com.tr/diyanet-haber/diyanet-cami-rehberligi-calistayi-duzenlendi-h23356.html

Diyanet İşleri Başkanlığı. "Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi". Erişim 19 Eylül 2022. https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20G%C3%B6rev%20ve%20%C3%87al%C4%B1%C5%9Fma%20Y%C3%B6nergesi.pdf

Diyanet İşler Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Faaliyet Raporu 2016. Ankara: Diyanet İşleri yayınları, 2017

Diyanet İşler Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. 2016 Yılı Faaliyet Raporu. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2017.

Memurlar. "Camileri Özel Rehber Tanıtacak, Bu Amaçla 250 Kişi Alınacak". Erişim 19 Eylül 2022. https://www.memurlar.net/haber/214201/camileri-ozel-rehber-tanitacak-bu-amacla-250-kisi-alinacak.html

Diyanet İşleri Başkanlığı. "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri". (Erişim 19 Eylül 2022). https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Personel%20Yeterlikleri.pdf

MÜLTECİLERİN GÖZÜNDEN CAMİ VE CAMİ İÇİ DİN HİZMETLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK
Atatürk Üniversitesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi, ahmetckmk86@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4351-156X.

Eyüp TABARA
Atatürk Üniversitesi Din Eğitimi Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi tabaraeyup@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4788-6190

Giriş

Türkiye, sahip olduğu jeopolitik konumu gereği, dünya göç yolu üzerinde önemli bir yere sahiptir. Avrupa'ya geçişte transit bir ülke olmasının yanı sıra Ortadoğu coğrafyasına sınırının bulunması gibi sebepler, mültecilik konusunu güncel bir mesele yapmaktadır. 2011 yılında Suriye'de patlak veren iç savaş ve ardından yakın zamanda Afganistan'da yaşanan siyasi olaylar sonucu Türkiye, birçok mültecinin akınına uğramıştır. Göç İdaresi Başkanlığı'nın 10.11.2022 tarihi itibariyle yayınladığı istatistiklere göre[1] geçici koruma altında 3.595.134 sığınmacı bulunmaktadır.

Göçler kimi zaman zorunlu olarak ortaya çıkarken kimi zaman da bir tercih olarak belirmektedir. Günümüzde savaşlar, işsizlik, daha iyi yaşam talebi, zulüm ve baskı ortamından uzaklaşmak için insanlar göç etmektedirler. Göç her ne kadar üstesinden gelinemeyen sorunlardan kaçmak için bir çözüm olarak ortaya çıksa da sonuç itibariyle de önemli problemlerin kaynağını teşkil edebilir. Bunlar arasında barınma, beslenme, eğitim,

[1] "https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638" (Erişim 18 Kasım 2022).

kültürel uyum gibi sorunlar başı çekmektedir. Bu sorunların üstesinden gelmek için çeşitli politikalar geliştirilmesi gerekmektedir. Bu hem göç edenler hem de göç edilen ülke toplumu için gereklidir. Zira toplumsallaşma ve kültürel uyum için bu tür politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu türden politikalar geliştirilmediğinde kültürel çatışmalar, ayrımcılık, ötekileştirme gibi istenmeyen sosyal olaylar ortaya çıkmaktadır.

Mültecilerin mezkûr sorunlarının yanında bir diğer sorun alanı ise inanç temellidir. Göç edilen toplumun inancından farklı bir inanca sahip olma nedeniyle mülteciler kendi inançlarını ve değerlerini yaşamada sorun yaşayabilmektedir. Ancak Türkiye'nin Suriye ile coğrafi yakınlığı, sosyo-kültürel ve dini benzerliği, tarihi bir ortak geçmişe sahip olması, Türkiye'nin uyguladığı 'açık kapı' politikası, göçmenlere yönelik toplumsal kabul oranının yüksekliği, dil konusundaki benzerlik, göç süreci öncesinde de iki ülke arasındaki nüfus haraketliliğinin olması, iki ülkenin sınır yerleşim alanlarında akrabalık ilişkilerine sahip ciddi bir nüfusun bulunması gibi nedenler[2] göç sonucu ortaya çıkan istenmeyen davranışların daha az olmasına neden olmaktadır.

Türkiye'de sığınmacılara yönelik üretilen politikalar gereği, birçok uygulama hem kamu hem de sivil toplum kuruluşlarıyla aracılığıyla yapılmaktadır. Geçici olduğu düşünülen bu duruma yönelik yapılan çalışmalar vakıanın geçici olmadığının farkına varılmasıyla daha da uzun süreli politikalar üretilmesini gerektirmiş ve bu çerçevede yeni uygulamalar geliştirilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı da bu çerçevede yabancılara yönelik eğitim-öğretim hizmetleri için genelge yayınlamış[3] ve okullarda sığınmacıların eğitiminin önünü açan yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamaların değerlendirmeleri hem eğitim hem de din eğitimi açısından birçok araştırmaya konu olmuş ve kayda değer bir literatür oluşmuştur.[4]

---

2 Ayşe Şallı, "'Kriz'den 'Uyum'a Türkiye'deki Suriyeli Göçmenler ve Sosyo-Kültürel Boyutları Bağlamında Din", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (25 Haziran 2022), 40.

3 "http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1715.pdf", ts. (Erişim 20 Eylül 2022).

4 Semra Çinemre, *Kitlesel Göç, Diyanet, Din Eğitimi -Suriyeli Göçmenlere Has Kur'an Kursları-* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022); Aybiçe Tosun vd., "Mülteci Öğrencilerin Eğitim Sorunları, Eğitim ve Din Eğitiminden Beklentileri: Eskişehir Örneği",

Bunun yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı da mültecilere yönelik çeşitli hizmetler geliştirmiş ve sığınmacılar genelgesi yayınlamıştır.[5] Daha sonra bu genelge ilga edilerek 2017 yılında Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı kurulmuştur[6]. Bu başkanlık bünyesinde bağımlılık, doğal afetlerdeki görevlerin yanında göç ile ilgili de görevleri şu şekilde ifade edilmiştir[7]:

- İç ve dış göçün doğurduğu dini, kültürel ve sosyal problemlerin çözümüne yönelik çalışmalar yapmak.
- Ülkemize sığınan yabancılara yönelik olarak yürütülecek Başkanlık hizmetlerini planlamak ve ilgili kurum ve kuruluşlarla yapılacak ortak çalışmaları yürütmek.

Bunlara ek olarak mültecilere yönelik Kuran Kursu temel öğretim programı da hazırlanmıştır.[8] Ayrıca DİB Suriyeli sığınmacılara yönelik dil

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 19/1 (01 Haziran 2018), 107-133; Ali Baltacı vd., "İmam Hatip Liselerindeki Suriyeli Öğrencilerin Din Eğitimi Sorunları: Çözüme Yönelik Nitel Bir Analiz", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/2 (30 Kasım 2019), 307-336; Ali Baltacı vd., "Suriyeli Sığınmacı Öğrencilerin Din Eğitimi Sorunları: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Darulfunun ilahiyat* 30/2 (31 Aralık 2019), 383-405; Ramazan Akkır, "Din, Sosyalleşme Ve Toplumsal Uyum: Suriyeli Mülteciler Örneği", *Şarkiyat* 11/2 (31 Ağustos 2019), 953-971; Faik Tanrıkulu, "Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Çocukların Eğitim Sorunu ve Çözüm Önerileri", *Liberal Düşünce Dergisi* 86 (01 Ağustos 2017), 127-144; Servet Kardeş - Berrin Akman, "Suriyeli Mültecilerin Eğitimine Yönelik Öğretmen Görüşleri", *İlköğretim Online* 17/3 (31 Temmuz 2019), 0-0; Atilla Cavkaytar vd., "Suriyeli Mülteci Öğrencilerin Eğitim Yaşantılarının İncelenmesi", *Milli Eğitim Dergisi* 50/1 (22 Aralık 2021), 195-219; Hasan Basri Memduhoğlu - Emrah Kultas, "Türkiye'de Bulunan Eğitim Çağındaki Suriyeli Mültecilerin Eğitimi Sorunu (Van İli Örneği)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/Özel Sayı (15 Şubat 2022), 28-55; Nurettin Beltekin, "Turkey's Progress Toward Meeting Refugee Education Needs The Example of Syrian Refugees", *Eurasian Journal of Educational Research* 16/66 (15 Aralık 2016), 175-190.

5 "Https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Sığınmacılar%20Genelgesi.pdf", ts. (Erişim 20 Eylül 2022).

6 "Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı" (Erişim 20 Eylül 2022).

7 "Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı".

8 "Kur'an Kursları Öğretim Programları" (Erişim 20 Eylül 2022).

kursları, meslek edindirme kursları, konferanslar gibi entegrasyon faaliyetleri de düzenlemektedir.[9] DİB'in birden fazla alanda bu türden hizmetler üretmesinde Türk toplumunun mülteciler ile aynı dini paylaşması etkilidir.

DİB'in mültecilere yönelik hizmetleri toplumsal uyumu önemli oranda etkileyebilir. Zira din entegrasyon sürecinin tüm boyutlarında köklü bir rol oynayabilmektedir.[10] DİB'in bu kadar geniş alanda mültecilere yönelik geliştirdiği din hizmetlerinin değerlendirilmesi elzemdir. Araştırmalarla ortaya çıkarılan sonuçlar var olan eksiklikleri giderebilir, sorunlara çözüm üretebilir. Ancak literatürde DİB'in bu türden hizmetlerini değerlendiren, analiz eden bir çalışmaya ulaşılmamıştır. Gelen tarafından yapılan yüksek lisans tezinde DİB'in çalışmaları tanıtılmış, mültecilerle görüşmeler, din görevlileri ile de anket yapılmıştır[11]. Ancak çalışma var olan hizmetlerin değerlendirilmesinden öte toplumsal entegrasyon kavramı çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Din hizmetlerinin ihtiyaçlara cevap vermesi, hizmet üreten ve alanların memnuniyetleri çalışma kapsamında değildir. Bu eksiklikten hareketle araştırmanın sorusu şu şekilde belirlenmiştir: "***Mültecilerin cami içi din hizmetlerinden beklentileri ve memnuniyetleri nasıldır ve bu konuda yaşadıkları sorunlar nelerdir?"*** Araştırmada bu konudaki hizmetlere din eğitimi çerçevesinde bakılacağından literatüre katkı sağlayacağı düşüncesi araştırmayı önemli kılan birinci nedendir. DİB'in mültecilere yönelik geliştireceği din hizmeti politikalarına projeksiyon sunma potansiyeli çalışmayı önemli kılan ikinci nedendir.

Araştırma cami içi din hizmetleriyle sınırlandırılmıştır. Daha somut bir ifade ile camideki hutbe, vaaz, cami dersleri ve dini günlerdeki din hizmetleri ile sınırlıdır. Araştırmanın ikinci bir sınırlılığı ise erkek mültecilerle görüşülmüş, kadın ve çocuk mültecilerle görüşülmemiş olmasıdır. Bunun nedeni olarak cami içi din hizmetlerinde cinsiyete göre farklı

9 Ayşegül Gelen, *Suriyeli Sığınmacıların Topluma Entegrasyonunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Küçükçekmece Örneği* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 85, 91-92.

10 Tuomas Martikainen, "Din, Göçmenler ve Entegrasyon", çev. Nebile Özmen, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (05 Mart 2014), 274.

11 Gelen, *Suriyeli Sığınmacıların Topluma Entegrasyonunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Küçükçekmece Örneği*.

hizmet kanallarının olmasıdır. Nitekim Türkiye'de kadınların çok az bir kısmı Cuma namazlarına katılabilmekte, kadınların din hizmetleri daha çok Kur'an kurslarında ve cami içinde özel zamanlarda yapılmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerine göre hazırlanmıştır. Yıldırım ve Şimşek, nitel araştırmayı "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir yöntemin kullanıldığı araştırma" olarak tanımlamaktadırlar.[12] Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması desenine göre tasarlanmıştır. Creswell ve Gerring'e göre durum çalışması; araştırmacının zaman içerisinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları (gözlemler, görüşmeler, görsel-işitseller, dokümanlar, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır.[13] Bu çalışmada, mültecilerin cami içi din hizmetlerinden beklenti ve memnuniyetlerinin belirlenmesi amaçlandığından dolayı sadece araçsal durum çalışması türü kullanılmıştır. Araçsal durum çalışması ise, bir konuyu anlamak ya da genelleme yapmak için kullanılır.[14]

Çalışma Grubu

Çalışma grubu, 2011 yılında Suriye'de patlak veren iç savaşın ardından ülkelerinden ayrılarak Türkiye'ye göç eden Suriyeli 8 erkek mülteciden oluşmaktadır. Katılımcılardan 6'sı lisans, 1'i yüksek lisans öğrencisi ve 1'i de fabrika işçisidir. Katılımcıların ortalama yaşları ise 25'tir. Bu çalışmada,

12 Ali Yıldırım- Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 39.

13 John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, ed. Mesut Bütün- Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım, 2013), 97; John Gerring, *Case Study Research: Principles and Practices* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2016), 28.

14 Münevver Subaşı - Kübra Okumuş, "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (20 Haziran 2017), 422.

görüşülen mültecilerin camiye devam eden bireyler olması esas alınmıştır. Çalışmada veri doyumuna ulaşılıncaya kadar görüşmeler sürdürülmüştür.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu form daha önceden araştırmacı tarafından hazırlanmış olan birtakım soruların sorulmasını ve özel bazı konulara değinilmesini içermektedir.[15] Bu sorular her bir katılımcıya sistematik ve sıralı bir biçimde sorulur fakat görüşme süresince katılımcının bu soruların dışına çıkma hakkı her zaman vardır.[16] Mültecilerden veri toplamak için açık uçlu sorulardan oluşan görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunda yer alacak soruları belirlemek için taslak bir form oluşturulmuştur. Görüşme formunun iç geçerliliğini sağlamak amacıyla, hazırlanan form iki uzman tarafından incelenmiş, dönütler dikkate alınarak gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Daha sonra 1 mülteci ile ön görüşme yapılarak, soruların dil ve anlam bakımından çalışıp çalışmadığı incelenmiştir. Mülteciden alınan cevaplar dikkate alınarak gerekli düzenlemeler yapılmış ve görüşme formuna son hali verilmiştir. Görüşme sorularının istenen verileri sağladığı düşünülerek, görüşmenin yapılması kararlaştırılmıştır.

Veri Toplama Süreci ve Analizi

Görüşmeler, online programlar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Mülteciler ile görüşme yapılmadan önce bu çalışmanın niçin yapıldığı hakkında gerekli ön bilgilendirmeler yapılmış, görüşmelerin kayıt altına alınması için gerekli izinler katılımcılardan alınmıştır. Her bir mülteci ile yapılan görüşme ortalama 25 dakika sürmüştür. Kaydedilen cevaplar araştırmacılar tarafından dinlenerek kâğıda dökülmüştür. Katılımcılar için K1 ila K8 kodları kullanılmış ve katılımcılara ait ifadeler çift tırnak ("…") içerisinde *italik* olarak belirtilmiştir. NVivo 12 programına aktarılan metinlere içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi, desen, tema, varsayım ve anlamlar

15 Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş -Nicel ve Nitel Yaklaşımlar-*, çev. Dursun Bayrak vd. (Ankara: Siyasal Kitapevi, 2014), 167.

16 Bruce L. Berg - Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, ed. Asım Arı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 136.

çıkarma çabası içinde, belirli miktarda materyalin dikkatli, ayrıntılı, sistematik bir biçimde incelenmesi ve yorumlanmasıdır.[17] Ortaya çıkan analiz sonuçları, alanında uzman iki kişiyle birlikte yorumlanmıştır.

1. Bulgular

Katılımcılarla görüşmeler sonrasında cami ve cami içi din hizmetlerine yönelik katılımcıların düşünceleri ele alınmıştır. Bu çerçevede mültecilere göre cami, cami görevlileri ve cami içi din hizmetleri şeklinde üç temada konu incelenmiştir.

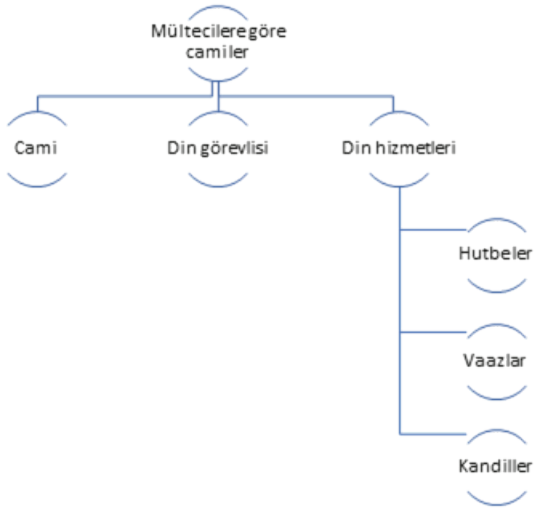

Şekil 1: Mültecilere göre cami ve cami içi din hizmetleri

1.1. Mültecilere Göre Cami

Katılımcılar, caminin insanları ayırt etmeksizin ibadet için bir araya toplamasına işaret etmiştir. Katılımcılardan K1 camiye ilişkin düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Bana göre cami, Müslümanların ikinci evi, onların toplantı alanı, buluşma alanı bence. Camileri; tenimiz, konuştuğumuz diller, ırklarımız farklı olsa da hepimizi bir çatı altında bir araya getiren bir mekân olarak görüyorum."* Caminin bu sosyal alanına yapılan vurgunun yanı sıra onun dini bir mekân olmasına, ibadet merkezi olmasına

[17] Berg - Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 345.

da işaret edilmiştir (K2): *"Cami denince akla insanların toplu şekilde namaz kıldıkları, Kur'an okudukları yer aklıma geliyor. Sosyal faaliyetlerden ziyade ibadet akla geliyor."*

Camiye ilişkin bu algının yanı sıra katılımcıların büyük çoğunluğu camide şimdiye kadar herhangi bir yabancılık hissine kapılmadığını memnuniyetle dile getirmiştir. Onlara göre bir Müslümanın uyruğu ne olursa olsun camide böyle bir hisse kapılmaması gerekir. Türk toplumundan yana da böyle bir hisse kapılmamış olmaları, din görevlilerinin ve cami cemaatinin bu konuda çok sıcak bir ortam oluşturduklarını gözler önüne sermektedir. Mesela K1 bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"Mardin'de yaşıyorum. Camiye girdiğim zaman herhangi bir yabancılık hissine kapılmadım."* K6 ise düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Şimdiye kadar yabancılık hiç hissetmedim. Eğer Müslüman olarak camide yabancılık hissedersek dinimiz açısından çok sıkıntı olur bence."*

Bir başka katılımcı ise "Cami" denilince akla ilk gelen şeyin temizlik olduğunu, birkaç ülke gezip görmüş olmasına rağmen Türkiye'deki camilerin temizlik noktasında çok ileri seviyede olduğunu gözlemleyen K6 düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "*Buradaki camiler, çok temiz, muhteşem. Çok güzel kokuyor."*

Camilere yönelik bu olumlu algıların yanı sıra cemaatin az olması ya da sadece cumada insanların camiye gelmesi ve bu cemaatin de yaşlılardan oluşması katılımcıların dikkatini çekmiştir (K2): "*Ama genel olarak baktığımız zaman Türkiye özelinde ilk akla gelen Cuma oluyor. Çünkü insanlar genelde cumadan cumaya camiye gidiyor."* Bir başka katılımcı ise bu duruma ilişkin endişesini şu şekilde dile getirmiştir (K6): "*Ama bunların yanında Türkiye camilerinin en büyük sıkıntısı cemaatsiz oluşudur. Çok az bir cemaat var camilerde. Batı ülkelerinde kiliselerin başına gelen durum, ileride Türkiye'deki bu muhteşem camilerin başına gelecek mi, diye çok endişeleniyorum. Çok korkuyorum. Camilere girdiğimiz zaman sadece emekli olan birkaç amcanın namaz kıldığını görüyoruz. Gençler yok denecek kadar az. İleriki zamanlarda camiler kapanmasa bile cemaatsiz kalması beni çok endişelendiriyor."* Bir başka katılımcı da cemaatin mültecilerden oluştuğuna dikkat çekmiştir (K1): "*Ama durum İstanbul'da farklı. 5-6 gündür İstanbul'dayım. Buradaki büyük camileri*

gezince şunu gördüm. Cami cemaatinin çoğu mülteci." Katılımcı burada mülteci kavramını kullansa da yabancıların yerli halka göre daha çok olmasına işaret ettiği söylenebilir.

Katılımcıların cami ile ilgili olarak cami görevlileri ve cemaatten yana kendi şahıslarına yönelik herhangi olumsuz bir durumla karşılaşmadıklarından ötürü memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Türk toplumunun onlara sıcak davrandığını, onlara yönelik herhangi bir ötekileştirmenin söz konusu olmadığını dile getirmişlerdir. Camide yabancılık hissi duymamaları da bu çerçevede anlaşılabilir. Ancak K1, son zamanlarda bu olumlu havanın dağıldığını şu sözlerle dile getirmiştir: "*2011 yılında Türkiye'ye geldim. Doğu'da da Batı'da da yaşadım. 2011 yılında Türkiye'ye geldiğimde cemaatten, imamdan yana herhangi bir olumsuz tutum görmedim. Ama son zamanlarda … artık cemaatin bizlere farklı baktığını, bizler hakkında eski sıcak tutumu yitirdiklerini anlayabiliyorum."* Aynı katılımcı sözlerine şunları da eklemiştir (K1): *"…Cemaatin bizlere olan bakışlarında şunu sezdim. "Sizi sevmiyoruz, burada ne işiniz var?"* Her ne kadar cami cemaati bu şekilde bakmamış olabilir. Ancak mültecilerin toplumdaki algı değişiminin mültecinin de yerel halka bakışını değiştirdiği düşünüldüğünde birbirini besleyen bir süreç olduğu söylenebilir.

1.2. Mültecilere Göre Din Görevlisi

Katılımcılara göre imamlar, cemaatle çok sıcak ilişkiler kuran bir kimliğe sahiptirler. Bu imamlar, imamlık mesleğini camiye hapsetmeyen, cemaatiyle cami dışında da ilgilenen, onlarla muhabbet edip vakit geçiren bir duruş ortaya koymaktadırlar. Katılımcıların din görevlilerinden beklentileri DİB'in din görevlisinden talep ettiği yeterliklerle[18] de örtüşmektedir. Örneğin bir katılımcı (K4) "*Küçük bir oğlum vardı. Hastaydı. Daha sonra vefat etti. İmam gelip taziyemizle ilgilendi. Orada Kur'an okudu. Bize karşı bir ayrım yapmaması, acıma ortak olması çok hoşuma gitmişti. O imamı evimde de ağırlamayı çok isterdim ama dediğim gibi çekingen birisiydim. Davet edemedim*." şeklinde bir açıklamada bulunurken bir başka katılımcı (K6) ise bu hususu destekler mahiyette

[18] "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlilikleri" (Erişim 22 Eylül 2022); Hayrettin Karaman vd., *Din Görevlisi Rehberi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 10.

düşüncesini şöyle dile getirmiştir: *"Ankara Hamamönü'nde tarihi bir cami vardı. Mihrabın etrafındaki işlemeler, beyaz bir boyayla kapatılmıştı. Görünce çok üzüldüm. İmama da söyledim bu durumu. Daha sonra imamla beraber bir çorba içtik. O da bundan dolayı üzüldüğünü bana söyledi. İmamın düşünceme değer verip, benimle çorba içmesi çok hoşuma gitmişti."* Bu tür tecrübe aktarımları din görevlilerinin sosyal iletişim becerisine sahip olduğuna işaret etmesinin yanı sıra "Hedef kitlenin (çocuk, ergen, yetişkin) ilgi, ihtiyaı ve beklentilerini tespit eder."[19] yeterlik maddesine işaret etmektedir.

Katılımcılar, bu türden olumlu örneklere işaret ettiği gibi olumsuz örneklere de işaret etmişlerdir. Katılımcıların bu tür deneyimlerinde daha önce bulunduğu ülkedeki din hizmetleri ile mukayese yaptığı da görüşmelere yansımıştır. Mesela K1 bu konuda şunları dile getirmiştir: *"Maalesef Türkiye'de şöyle bir durum var. İmamın camiye bakışı, dükkân açıp kapatmak gibi. Camiye geliyor, namaz kıldırıp gidiyor. Çok pasifler. Suriye'de ise durum çok farklıydı. İmam, namazdan sonra cemaatle oturur ve onlarla ilgilenirdi. Özellikle çocuklarla çok ilgilenir, abi kardeş gibi olurlardı. Ama Türkiye'de böyle bir tabloyla karşılaşmadım ne yazık ki."* Katılımcı K4 de daha önce bulunduğu ülke ile mukayese ederek şunları ifade etmiştir: *"İmamlar, çocuklarımızı, gençlerimizi camiye çekebilmelidirler. Biz Suriye'de iken cami imamımız bir ayet ezberlediğimizde, Kur'an'dan ödev verdiği yeri okuduğumuzda veya aramızda yarışma yaptırdıktan sonra bize şeker verirdi. Bazen de hediye verirdi. Bu bizi çok sevindirirdi. Biz camiden kopmazdık. Türkiye'de de elbette böyle yapan imamlarımız vardır ama çoğu zaman imamların pasif olduklarını görüyorum. Böyle hediyeler, çocuklara gençlere çok verilmeli bence. Bu şekilde camiye bağlanacaklarını düşünüyorum."* Katılımcı K5 ise din görevlilerinin etkili olmadıklarına şu sözlerle dikkat çekmiştir: "*Açıkçası ben imamların veya müezzinlerin çok etken olduklarını görmedim. Çok pasifler. Cemaatin çoğu imamı tanımıyor. Belki küçük camilerde böyle iyi tanınan imamlar vardır ama genel olarak etken değiller. Suriye'de ise imamlar etkendi. Cemaat tarafından iyi bilinirlerdi. Zaman zaman cemaat imama gidip danışırdı."*

19 "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlilikleri", Md. 10.

Katılımcıların dikkat çektikleri bir başka alan ise kıraat konusudur. İmam-hatip temel yeterliklerde de ilk üç madde bu yeterlik üzerinedir.[20] Katılımcı K5 bu konuda düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"Cami görevlilerinin en azından Arapça bilmesini isterdim. Çünkü çoğu zaman harfleri yanlış telaffuz ediyorlar. Mahreçlerde sıkıntılar var. İmam hutbeye çıkıyor. Ayet okuyor. Türkler anlamıyor ama biz anlıyoruz. Ayeti doğru okumadığı zaman, yanlış anlamlar ortaya çıkıyor."* Katılımcı K1'de bu konuya şu şekilde işaret etmiştir: "*…Konya'da bir camiye gitmiştim. İmam, Kur'an okuyordu. İlk başta zannettim ki Kur'an'dan başka bir şeyi okuyor. İmam kendince doğru okuduğunu sanıyordu ama maalesef çoğu şeyi yanlış okuyordu."*

Mültecilere göre imam, cemaatiyle insani ve sosyal ilişkiler noktasında iyi ve sıkı ilişkiler kuran, Arapçayı bilen, cemaatine karşı yumuşak bir dil tercih eden kişi olmalıdır. Farklı fikirlere karşı hoşgörüyü elden düşürmeyip cemaate liderlik edebilmelidir. Örneğin bir katılımcı (K2), bu konuya şöyle işaret etmiştir: *"İmam bir çocukla çocuk olabilmeli, bir gencin veya ihtiyarın seviyesine inip onunla sağlıklı bir iletişim kurabilmelidir. Farklı fikirlere açık olabilmeli. Çünkü cemaatten herkes imamla aynı düşünmek zorunda değil. İmam, biraz daha kuşatıcı olmalı. İnsanları manevi yönden yükseltebilmeli."* Bir başka katılımcı (K1) ise imamların kuşatıcı bir misyon yüklenmeleri gerektiğine şöyle işaret etmiştir: "*Müslüman kardeşliğini pekiştirecek faaliyetlerde bulunmalı. Örnek verecek olursak namazdan sonra mülteci çocuklar ile yerli çocukları bir araya getirip onlara bir oyun ortamı hazırlamalı, onlara kısa bir ders yapmalı."* Katılımcıların din görevlilerinden beklentileri ile din görevlisi yeterliklerinin denk geldiği ifade edilmelidir.[21]

1.3. Mültecilere Göre Din Hizmetleri

Katılımcılara cami içi din hizmetleri hakkındaki düşünceleri sorulmuş ve üç alt tema altında incelenmiştir. Hutbeler, vaazlar ve kandiller.

---

20 "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlilikleri"
(1. Kur'an-ı Kerim'i usulüne uygun okur. 2. Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüzü ile Yasin, Mülk, Hucurat, Fetih ve Rahman sureleriyle, Bakara 1-5, 255, 285-286, Haşr Suresi 20-24. ayetleri ve Kur›an›dan okunması mûtad olan kısımları (mihrâbiye/aşr) ezbere okur. 3. Kur'an-ı Kerim'den ezbere okuduğu sure ve ayetlerin anlamlarını bilir.)

21 "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlilikleri".

1.3.1. Hutbeler

Katılımcılar hutbede birtakım problemlere işaret etmiştir. Bunlar arasında hutbede Arapçaya yer verilmemesi, hutbenin hızlı okunması, hutbe içeriğinin bölgesel ihtiyaçlardan uzak olması ve imamların hutbede cemaati etkileyememesi sayılabilir. Örneğin bir katılımcı (K1) hutbenin sunuşu hakkında *"Hutbenin sunuş şekli ise genellikle cemaatin uyumasına sebep oluyor."* şeklinde bir ifadede bulunurken, bir başka katılımcı (K7) ise hutbenin çok hızlı okunduğuna şöyle dikkat çekmiştir: *"Hutbelerde metinler daha yavaş okunursa bizim için çok iyi olur. Türkiye'ye ilk geldiğim zamanlar Türkçem zayıftı. Hutbeler de hızlı okunuyordu. Çok az anlıyordum. Şimdi ise Türkçem iyi, hutbeleri de iyi anlıyorum ama bizler için hutbelerinden biraz daha yavaş okunması daha iyi olur."* Bir başka katılımcı (K3) ise hutbelerde Arapça dil sorununun görmezden gelinmemesi gereken bir durum olduğuna şöyle işaret etmiştir: *"Hutbeleri genelde çok az anlıyoruz. Evet benim Türkçem iyi, ben iyi anlıyorum ama yaşlılarımız çok az anlıyorlar. Camiye gelip dinleyip evlerine gidiyorlar. Yaşadığımız bölgede sayımız çok olduğu için hutbeler Arapça olsaydı eğer, bizler daha çok istifade ederdik."*

Her ne kadar DİB, Arapça dil sorununa yönelik bir çözüm olarak her hafta hutbeleri Arapça dahil farklı dillere çevirerek Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün internet sayfasında yayınlasa da,[22] kanaatimizce mülteciler açısından ihtiyaçları giderebilecek bir adım olmaktan bir hayli uzak görünmektedir. Çünkü gündelik hayatta işinde gücünde olan mültecilerin internet üzerinden hutbe okuyacak olmaları, mevcut realiteyle pek örtüşmemektedir.

Katılımcılar hutbe ile ilgili olarak öncelikle dil sorununa işaret etmiş ve bu konuda birtakım önerilerde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra katılımcılar hutbe okunurken hatiplerin usullerine dikkat çekmiştir.

Katılımcılara göre hutbenin konusu, yaşanılan bölgenin güncel ihtiyaçlarına göre belirlenmelidir. Onlara göre DİB tarafından ülke genelinde okutulan hutbe, söz konusu bölgesel problemleri çözüme kavuşturmaktan bir hayli uzak görünmektedir. Örneğin K1 *"… Maalesef gündemden kopuk*

22 *Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Faaliyet Raporu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 68.

meseleler ele alınıyor. Zaten yanlış bilmiyorsam DİB, tüm camilere hazırlanmış hutbeyi gönderiyor. İmamlar da onu okuyor. Bence hutbeler, güncel meselelerle doğrudan ilişkili olmalı…Bölgelerde var olan sorunlar hutbelerde ele alınmalı, imam, görev yaptığı yerdeki güncel meseleleri hutbede okumalıdır." şeklinde bir açıklamada bulunurken K5 ise Türk-mülteci kardeşliğini yakından ilgilendiren ırkçılık konusunun hutbede özellikle işlenmesi gerektiğine şöyle işaret etmiştir: *"Hutbelerde ırkçılık aleyhine bir konunun ele alınmasını isterdim. Ülkede çok fazla ırkçılık yapılmasına rağmen şimdiye kadar ırkçılığı kötüleyen bir hutbe dinlemedim. Irkçılık konusunun hutbede işlenmesi bence çok gereklidir."*

1.3.2. Vaazlar

Katılımcılar cami içi din hizmetlerinde önemli olan vaaz hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Mesela katılımcılar hutbeye nazaran vaazı daha etkili görmektedir. Zira vaazda vaizin konuyu seçme özgürlüğünün bulunduğuna işaret edilmiştir. Bu konuda K3 düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Vaazlarda hutbe gibi diyanete bağlı kalınmadığı için imam, cemaatin ihtiyacına göre konuları seçip anlatıyor. İmam, yaşadığı bölge halkının dilini, kültürünü kullandığı için etkisi de iyi oluyor. Bu şekilde çok faydalı oluyor."* Vaaz ve vaizleri değerlendirmede de katılımcılar diğer hizmetlerde olduğu gibi geldikleri ülke ile Türkiye'deki uygulamayı mukayese etmektedir. Mesela K4 Suriye ile Türkiye'deki vaazları şu şekilde mukayese etmiştir: *"Vaazları çok beğeniyorum. Suriye'de böyle bir şey yoktu. Burada ise namazdan önce imam, cemaate bir şeyler anlatıyor, şahsen faydalı olduğunu düşünüyorum."*

Vaaz hakkındaki bu olumlu düşüncelerin aksine vaazdaki konuların ve vaaz usulünün eleştirildiği de görüşmelere yansımıştır. Mesela katılımcı K2 bu konuya şu şekilde işaret etmiştir: *"Vaazlarda anlatılan konular güzel ama bilmiyorum ifade ediş şekli beni pek etkilemiyor. Gördüğüm vaizler, genellikle çok normal bir şekilde vaaz veriyorlar. Böyle çok sakin. Ama vaaz bence bizde bir şeyler uyandırabilmeli. Vaaz, içimize işleyecek şekilde olmalı. Cemaati uyutmamalı."* Katılımcı K5 ise içeriğe şu şekilde işaret etmiştir: *"Vaazlara çok katıldığımı pek söyleyemem. Ayda iki veya üç defa dinliyorum. Vaazlarda yaralara çok az basıldığını gördüm. Genellikle*

Cennet ve Cehennemden bahsediliyor. Mesela İstanbul'da son zamanlarda zekât, sadaka gibi mali ibadetlerden bahsediliyor." Katılımcı K6'da düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"Çok nadir, güzel vaazlar dinledim. İstifade ettiğim vaazlar çok az. Toplumdan çok kopuk konuların vaazlarda dile getirilmesi bana mantıklı gelmiyor."*

Vaazlarda ne tür konuların işlenmesi gerektiğine dair katılımcılar tarafından farklı görüşler ortaya konmuştur. Mültecilerin bir kısmı vaazlarda namaz ibadetine ağırlık verilmesini, güncel konuların ele alınmasını gerekli görürken, katılımcıların diğer kısmı ise camiden iyice uzaklaşan gençlerin camiye nasıl kazandırılacağının, gençlerin ve çocukların nasıl eğitileceğinin üzerinde durulmasını gerekli görmektedir. Örneğin bir katılımcı (K1) namaz ibadetinin önemine dair *"Etrafımıza baktığımız zaman gençlerin çoğunun namaz kılmadığını görüyoruz. Ben eminim ki hepsi namazın farz olduğunu biliyordur ama niçin namaz kılması gerektiğini bilmiyor. Vaazlarda "Allah bizden niçin bu ibadetleri yapmamızı istiyor" sorusuna yönelerek tebliğlerde bulunursak zannımca çok daha faydalı olacaktır."* şeklinde bir açıklamada bulunurken bir başka katılımcı (K4) ise eğitim meselesine dikkatleri şöyle çekmektedir: *"Vaazlarda çocukların, gençlerin nasıl yetiştirilmesi gerektiği, bence çokça işlenmelidir."*

1.3.3. Kandiller

Katılımcılara göre kandil programlarının yapılması, cemaatin birbirine olan manevi bağlarının kuvvetlenmesine, çocukların camiye bağlanmasına, Müslümanların kardeşlik düşüncesinin pekişmesine vesile olmaktadır. Örneğin bir katılımcı (K1) kandillerin sosyal ve manevi bağların güçlenmesindeki rolüne şöyle işaret etmiştir: *"Kandillerin kutlanması güzel bir şey. Suriye'de de kutlanıyordu. Müslümanları Cuma namazı dışında bir araya getiren bir etkinlik olması, çok iyi bir şey. Cemaatin birbirlerine olan sıcaklığını arttırıyor. O gecelerde verilen ikramlarla, hediyelerle cemaatin gönlü hoş oluyor, küçük çocuklar çok mutlu oluyor, camiye daha çok bağlanıyorlar."* Bir diğer önemli husus ise kandillerde yapılan dualar, okunan ilahiler, program esnasında veya sonrasında cemaate verilen ikramlar, Müslümanlar arasındaki sosyal ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin katılımcı K6 *"…kandiller, cemaatin İslam'la olan*

kültürel bağını ayakta tutuyor. Kandil geceleri camilerle salavatlar getiriliyor, ilahiler söyleniyor. Bunlar çok güzel şeyler. Ben kandillerin kutlanmasını, bu geleneğin devam etmesini çok istiyorum." şeklinde bu konudaki düşüncesini dile getirmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Mültecilerin cami ve cami içi din hizmetlerinden beklenti ve sorunlarının araştırıldığı bu araştırmada katılımcıların düşünceleri üç ana tema etrafında toplanmıştır. Katılımcılar camileri ibadet mekanları olarak görmekte ve herhangi bir şekilde yabancılık hissi meydana gelmediğine işaret etmiştir. Mültecilerin camilerde yabancılık çekmemeleri dinin ürettiği değerlerin coğrafyalar farklı olsa da geçerliliğine işaret etmektedir. Katılımcıların dikkat çektiği bir başka nokta ise camilerin temizliğidir.

Katılımcıların, cuma namazları dışında camilerin cemaatsiz oluşu, var olan cemaatin de çoğunluğunun yaşlılardan meydana gelişi, endişe duydukları konulardır. Yurtdışındaki Türk toplumu üzerine yapılan araştırmalarda da din görevlisinden bu yönde bir beklenti bulunmaktadır. Fransa'daki camilerde ve cemiyetlerde, din görevlilerinden beklenen başlıca hizmetlerden birisi de gençlerle etkili iletişim kurarak onlara rehberlik etmeleridir.[23] Bunun yanı sıra katılımcılar camilerde normal bir vatandaş gibi karşılandıklarına işaret ederken son zamanlarda istenmeyen tutumların oluştuğuna da işaret etmişlerdir.

Katılımcıların din görevlilerinin iletişimlerinden memnun oldukları görüşmelere yansımıştır. Katılımcılar din görevlilerinin sıcak tutuma sahip olduğuna, cenazeleri olduğunda taziyelerine geldiğine, mültecileri din kardeşi gibi gördüklerine işaret etmiştir. Cami cemaatinin din görevlilerinden beklentilerini ele alan araştırmalarda da din görevlilerinin iletişime açık ve sosyal olmasını beklemektedir.[24] Mültecilerin cami ve din görevlileri hakkındaki bu düşünceleri camilerimizin dini değerlerin önemli bir taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. Mülteciler gözünden din

[23] İsmail Sağlam, "Cami Cemaatine Göre Fransa'daki Türk Din Görevlilerinin İletişim Yeterlikleri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (01 Haziran 2011), 131.

[24] Çanakçı, "Cami Cemaatinin Din Görevlilerine Bakışı", 270.

görevlilerine karşı bu olumlu tutumu destekleyen araştırmalar vardır. Yabancı uyruklu öğrencilerden Müslüman olanların, Eskişehir'de dini yönden yabancılık çekmedikleri, buradaki insanları daha az dindar görmekle birlikte camiye devam ettikleri, gerektiğinde din görevlilerinden bilgi alışverişinde bulundukları anlaşılmıştır.[25]

Din görevlilerine ilişkin bu olumlu tutum caminin fonksiyonlarında farklılık göstermektedir. Zira katılımcılar din görevlilerini daha önce bulundukları ülkedeki caminin fonksiyonları ile mukayese ederek camilerin pasif kaldıklarına işaret etmiştir. Suriye'deki cami görevlilerinin toplum ile daha fazla ilişki içinde olduğunu, onların toplum tarafından daha çok tanındığına işaret ederek bu konudaki eksikliği gündeme getirmiştir.

Katılımcıların cami içi din hizmetleri hakkındaki düşüncelerini ise hutbeler, vaazlar ve kandiller şeklinde üç başlık altında incelenmiştir. Cami içi din hizmetleri hakkında katılımcılar hutbelerin sunuş şekline odaklanmış ve hutbelerin belirli bir merkezden olması nedeniyle ortaya çıkan dinlenilmemesi gibi olumsuz durumlara işaret etmiştir. Bu tür bir duruma daha önceki yapılan çalışmalarda da dikkat çekilmiştir. [26]Bunun yanı sıra hutbe gündemlerinin güncel olmadığına da dikkat çekilmiştir. Katılımcıların hutbe konusunda dikkat çektiği bir başka nokta ise dil konusundaki yetersizliğin ortaya çıkardığı anlama sorunudur. Zira katılımcılar Türkiye'ye ilk geldiklerinde hutbeleri anlamakta zorlandıklarını dile getirmişlerdir. Bu sorunun üstesinden gelinmesi çözüm olarak metinlerin daha yavaş okunması, en azından konunun birkaç Arapça cümle ile özetlenmesi teklif edilmiştir. Vaaz konusunda da katılımcılar farklı görüşlere sahiptir. Vaazın hutbe gibi merkeze bağlı kalınmamasına olumlu bir şekilde dikkat çekilmiştir. Katılımcılar camilerdeki kandil programlarının kardeşlik, dayanışma gibi önemli değerleri kazandırdığına işaret etmiştir.

25 Tosun vd., "Mülteci Öğrencilerin Eğitim Sorunları, Eğitim ve Din Eğitiminden Beklentileri", 25.

26 Çanakçı, "Cami Cemaatinin Din Görevlilerine Bakışı", 267; Lokman Cerrah, "Erzurum Kırsalında Din Görevlisi Algısı (Erzurum/Oltu Örneği)", *EKEV Akademi Dergisi* 87 (21 Eylül 2021), 369.

Kaynakça

Akkır, Ramazan. "Din, Sosyalleşme Ve Toplumsal Uyum: Suriyeli Mülteciler Örneği". *Şarkiyat* 11/2 (31 Ağustos 2019), 953-971.

Baltacı, Ali vd. "İmam Hatip Liselerindeki Suriyeli Öğrencilerin Din Eğitimi Sorunları: Çözüme Yönelik Nitel Bir Analiz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/2 (30 Kasım 2019), 307-336.

Baltacı, Ali vd. "Suriyeli Sığınmacı Öğrencilerin Din Eğitimi Sorunları: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Üzerine Nitel Bir Araştırma". *darulfunun ilahiyat* 30/2 (31 Aralık 2019), 383-405.

Beltekin, Nurettin. "Turkey's Progress Toward Meeting Refugee Education Needs The Example of Syrian Refugees". *Eurasian Journal of Educational Research* 16/66 (15 Aralık 2016), 175-190.

Berg, Bruce L. - Lune, Howard. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. ed. Asım Arı. Konya: Eğitim Yayınevi, 4. Baskı., 2019.

Cavkaytar, Atilla vd. "Suriyeli Mülteci Öğrencilerin Eğitim Yaşantılarının İncelenmesi". *Milli Eğitim Dergisi* 50/1 (22 Aralık 2021), 195-219.

Cerrah, Lokman. "Erzurum Kırsalında Din Görevlisi Algısı (Erzurum/Oltu Örneği)". *EKEV Akademi Dergisi* 87 (21 Eylül 2021), 341-362.

Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. ed. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım, 3. Baskı., 2013.

Çanakçı, Ahmet Ali. "Cami Cemaatinin Din Görevlilerine Bakışı: Balıkesir Örneği". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 1/2 (27 Aralık 2015), 253-282.

Çinemre, Semra. *Kitlesel Göç, Diyanet, Din Eğitimi -Suriyeli Göçmenlere Has Kur'an Kursları-*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Baskı., 2022.

Gelen, Ayşegül. *Suriyeli Sığınmacıların Topluma Entegrasyonunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Küçükçekmece Örneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Gerring, John. *Case Study Research: Principles and Practices*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2nd edition., 2016.

Karaman, Hayrettin vd. *Din Görevlisi Rehberi*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Baskı., 2016.

Kardeş, Servet - Akman, Berrin. "Suriyeli Mültecilerin Eğitimine Yönelik Öğretmen Görüşleri". *İlköğretim Online* 17/3 (31 Temmuz 2019), 0-0.

Martikainen, Tuomas. "Din, Göçmenler ve Entegrasyon". çev. Nebile Özmen. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (05 Mart 2014), 263-276.

Memduhoğlu, Hasan Basri - Kultas, Emrah. "Türkiye'de Bulunan Eğitim

Çağındaki Suriyeli Mültecilerin Eğitimi Sorunu (Van İli Örneği)". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/Özel Sayı (15 Şubat 2022), 28-55.

Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş -Nicel ve Nitel Yaklaşımlar-*. çev. Dursun Bayrak vd. Ankara: Siyasal Kitapevi, 2014.

Sağlam, İsmail. "Cami Cemaatine Göre Fransa'daki Türk Din Görevlilerinin İletişim Yeterlikleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (01 Haziran 2011), 121-145.

Subaşı, Münevver - Okumuş, Kübra. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (20 Haziran 2017), 419-426.

Şallı, Ayşe. "'Kriz'den 'Uyum'a Türkiye'deki Suriyeli Göçmenler ve Sosyo-Kültürel Boyutları Bağlamında Din". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (25 Haziran 2022), 24-45.

Tanrıkulu, Faik. "Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Çocukların Eğitim Sorunu ve Çözüm Önerileri". *Liberal Düşünce Dergisi* 86 (01 Ağustos 2017), 127-144.

Tosun, Aybiçe vd. "Mülteci Öğrencilerin Eğitim Sorunları, Eğitim ve Din Eğitiminden Beklentileri: Eskişehir Örneği". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1 (01 Haziran 2018), 107-133.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.

Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Faaliyet Raporu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.

"Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlilikleri". Erişim 22 Eylül 2022. https://www.dinihaberlerim.com/diyanet-isleri-baskanligi-personel-yeterlilikleri-nelerdir/

"Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı". Erişim 20 Eylül 2022. https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/sayfa/46/

"http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1715.pdf", ts. Erişim 20 Eylül 2022

"https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Sığınmacılar%20Genelgesi.pdf", ts. Erişim 20 Eylül 2022

"https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638". Erişim 18 Kasım 2022. https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638

"Kur'an Kursları Öğretim Programları". Erişim 20 Eylül 2022. https://egitimhizmetleri.diyanet.gov.tr/sayfa/489

BÖLÜM 3

HİZMET MAHALLİNE GÖRE CAMİ VE FONKSİYONLARI

DİN HİZMETLERİ BAĞLAMINDA ÇARŞI/MERKEZ CAMİLERİN ÖNEMİ (SAKARYA İLİ ÖRNEĞİ)

Davut KARAMAN
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
E-mail: davutkaraman54@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2778-8574

1. Giriş

Yaşadığımız bu asırda çok hızlı bir biçimde gerçekleşen çeşitli toplumsal, teknolojik, sağlık, bilimsel, ekonomik vb. gelişmelerin toplumları temelinden etkilediği, birçok toplumsal kurumun ise temelinden sarsıldığı gözlemlenmektedir. Dünyada bireylerin çok yönlü bir şekilde karakter ve kişiliklerinin oluşturulduğu yerlerin dini mekanlar olduğu görülmektedir. İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar camiler, toplumun her kesiminden, her yaş ve seviyeden insanları bir araya getiren, onları Allah'a kulluk bilinci ile kaynaştıran, ibadetlerin usulüne uygun olarak öğretilmesini kolaylaştıran, bireylere batıl inanç ve hurafelerden arındırılmış doğru dinî bilgilerin kazandırılmasını sağlayan önemli kurumlardandır.

Camilerimiz yaşadığımız yer kürede bireyleri birbirine bağlayacak çimento mahiyetinde önemli bir dinamiktir. İslam dininin kendisine yüklediği misyonu ifa ettiği sürece camiler toplumu kemale erdiren yaygın bir eğitim kurumu olarak görülmektedir. Bu bağlamda toplumların yetişmesinde özel ve kutsal bir görev üstlenen cami bir sosyal laboratuvardır. Ayrıca toplumu mobilize etmede gönüllü cemaati itibari ile cami ile yarışır ikinci bir kurumdan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Camiler hemen hemen

her yaşta insanın sığındığı bir asude mekândır. Camiler dilleri, kültürleri, yaşları, kıyafetleri, cinsleri, ırkları farklı insanların bir araya getirildiği ve bu bir araya gelmekle toplumsal çoğulculuğun, kardeşliğin, yardımlaşma, dayanışma birlik ve bütünlüğün sağlandığı eşsiz bir kurumlardır.[1]

İslam tarihinde camiler, sosyal kurumlar olarak toplumun her kesimi için namaz ibadetinin cemaatle yerine getirildiği bir ibadethane olduğu kadar, Kur'an ve sünnet kaynaklı İslam ahlakının hutbe ve vaazlar yoluyla toplumun çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı her kesimine ortalama bir dil ile aktarıldığı mekânlar olmuştur. İslam tarihi boyunca camiler, örgün bir eğitim kurumu gibi Kur'an okumanın öğrenildiği, tefsir, hadis, fıkıh gibi temel İslam bilimlerinin talim edildiği eğitim ve öğretim merkezleri olmuştur. Günümüzde de camiler bir yaygın eğitim kurumu olma özelliğiyle çocuklardan çok ileri yaşlılara kadar Müslüman toplum hayatının merkezinde olan kurumlardır.[2]

Din hizmetleri açısından caminin önemi caminin Müslümanların hayatının merkezinde bulunması ve dince yapılması veya sakınılması istenen bütün davranışların cami ile ilişkilendirilmiş olmasıdır. Din hizmetleri kapsamında, vaaz, hutbe, yaz kursları, cuma, bayram, cenaze ve beş vakit namazın kılınması gibi bedensel ibadetlerin, hatim, mevlit, asker uğurlama gibi toplumsal programların yoğun bir şekilde gerçekleştiği yerlerin başında çarşı/merkez camileri gelmektedir. Bu özellikleriyle camiler, bireylerin dini alanda sosyalleşmesinde önemli işlevleri ile yaygın dini eğitimde önemli bir ihtiyacı gideren başlıca dini kurumlar olarak da görülmektedir.

Ayrıca dijitalleşen dünyanın değişen koşullarına intibak sağlamak durumunda kalan örgün ve yaygın eğitim kurumları gibi bireylerin öncelikle manevi/ahlaki gelişimine katkı sağlayan ve cemaatin dini sosyalleşmesine etki eden dini eğitim kurumları içerisinde önemli bir yere sahip olan camilerinde değişime ayak uydurması beklenmektedir.

---

1 Zeki Tan, "Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Camilerin Önemi ve Yeni Mabet Dilinin İnşası", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (Aralık 2017), 122.

2 Mustafa Safa, "Üniversite Öğrencilerinin Kampüs Camii Alışkanlıkları ve Camiden Beklentileri: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Örneği", Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute AİCUSBED 7/1 (2021), 129.

Bireyin içinde bulunduğu yapıya uyum ve yapının değerlerini içselleştirme süreci sosyalleşme olarak tanımlanırken; sosyalleşmenin bireyin inanç, ibadet ve ahlak boyutunda gerçekleşmesine ise "dinî sosyalleşme" denilmektedir.[3] Bir sosyalleştirme etkeni olan camilerin, özellikle de çarşı/merkez camilerinin değişken özelliklere sahip cemaatin üzerindeki etkilerinin, cemaatin cami alışkanlıklarının ve din görevlilerinin cami ve cemaati hakkındaki düşüncelerinin bilinmesi oldukça önemlidir. Ayrıca camilerde gerçekleştirilen din hizmetlerinin cemaatin dini sosyalleşmesine olan katkısının belirtilmesi, din görevlilerinin yeterliliği, mesleki memnuniyet düzeylerinin ve camide gerçekleştirilen faaliyetlerin niceliği ve niteliğinin de ifade edilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın cami, din görevlileri, din hizmetleri ve cemaatin profili gibi konularda alana veri sunması bakımından önemli olacağı ve konuyla ilgili yapılacak bundan sonraki çalışmalara fikir vereceği düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Sakarya il ve ilçe merkezlerinde salt namaz saatiyle sınırlı kalmayıp; günün önemli bir bölümünde yoğun cemaate sahip olan çarşı/merkez camilerin yapısal profili, bu camilerde hizmet eden din görevlilerinin ve cemaatin profilini ve din görevlilerinin etkinliklerdeki yeterliliğinin ve görevlerindeki memnuniyet düzeylerini belirlemektir. Ayrıca diğer camilere göre daha farklı kültürlere sahip her yaş ve gruptan sürekli değişen cemaate sahip çarşı/merkez camilerinde yürütülen etkinliklerin ne olduğu, kapsamı ve cemaate olan katkısı, il/ilçe vatandaşlarının ve yetkililerinin bu camilere bakışı vb. hususların belirlenmesi de diğer bir amaç olarak gösterilebilir.

Bu amaçlar doğrultusunda konunun aşağıdaki sorular bağlamında incelenmesi önem arz etmektedir.

---

3 Darren E. Sherkat, *Dinî Sosyalleşme: Etkinin Kaynakları ve Failin Etkileri, Din Sosyolojisi Elkitabı,* (ed.), M. Dillon, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2014), 219.

- **Caminin Yeri ve Önemi**
- ✓ İslam'da caminin yeri ve önemi hakkında kısaca neler söylersiniz?
- ✓ Görevli olduğunuz caminiz bölgeniz için önemli midir? Niçin?
- ✓ Görev yaptığınız camiyi diğer camilerden ayıran/öne çıkaran özellikler var mıdır? Neler?
- **Caminin Yapısal Özellikleri/Profili**
- ✓ Görevli olduğunuz caminin yapısal özellikleri (fiziki durumu/donanımı) sizce yeterli midir? Caminizin fiziki özelliklerini kısaca tanıtır mısınız? (Caminizin mimari yapısı, yapılış tarihi/tarihselliği, cemaat kapasitesi, lojman durumu… vb.)
- ✓ Caminiz din görevlileri tarafından görev yapmak için tercih ediliyor mu? Niçin? (lojman durumu, merkezi konumda olması, cemaatin ilgi durumu, dernekleşme faaliyetleri… vb.)
- ✓ Caminizin kütüphanesi/okuma salonu var mı? Varsa aktif durumda kullanılıyor mu? Kaç tane kitap ve hangi tür kitaplar vardır?
- **Camide Gerçekleştirilen Faaliyetler ve Faaliyetlerin Önemi**
- ✓ Caminizde namaz haricinde gerçekleştirilen hizmetler nelerdir? (Dini-Sosyal-Kültürel-Sportif)
- ✓ Caminizdeki faaliyetlerin cemaatinizin dini yönüne katkı sağladığını düşünüyor musunuz? Niçin?
- ✓ Caminizde yıl boyunca devam eden faaliyetler var mı? Varsa nelerdir?
- ✓ Caminizde dönem dönem gerçekleştirilen faaliyetler var mı? Varsa nelerdir?
- ✓ Caminizde çocuklara/gençlere/yaşlılara yönelik ayrı ayrı faaliyetleriniz var mı? Varsa nelerdir?
- **Din Görevlilerinin Profili**
- ✓ Görev yaptığınız caminin özellikleri bakımından kendinizi mesleki açıdan yeterli görüyor musunuz? Neden?
- ✓ Mesleki gelişim bakımından aldığınız veya verdiğiniz hizmet içi kurslar/seminerler var mı? Varsa nelerdir?
- ✓ Mesleki gelişim bakımından katıldığınız hizmet içi kursları nasıl değerlendiriyorsunuz?

- ✓ Yöneticileriniz tarafından hizmetleriniz için maddi/manevi olarak taltif ediliyor musunuz?
- ➢ **Cemaatin Profili**
- ✓ Görevli olduğunuz camiye gelen cemaatinizin profiline dair neler söylersiniz? (Genel olarak cemaatinizin yaş oranı / meslek türüdine ve din görevlilerine bakışı)
- ✓ Cemaatiniz bilmediği konularda size soru sorar mı? Hangi konularda sorular yoğunlaşır?
- ✓ Cemaatinizin dini-sosyal merasimlerine katılım gösterir misiniz? Niçin?
- ✓ Cami cemaatiniz camide beş vakit namaz haricinde zaman geçirir mi? Niçin

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Modeli

Sakarya ili ve ilçelerindeki çarşı/merkez cami, din görevlileri ve cemaatin durumunu farklı açılardan incelemeyi amaçlayan bu çalışma nitel araştırma modelinde yapılandırılmıştır. Nitel araştırma, sosyal hayatla ilgili yapılan çalışmalarda çeşitli yaklaşımları ve metotları içeren geniş bir terimdir[4]. Nitel araştırma, "*gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma*" olarak tanımlanabilir.[5] Ayrıca nitel araştırma, insanın kendi sırlarını çözmek ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği toplumsal sistemlerin derinliklerini keşfetmek üzere geliştirdiği bilgi üretme yollarından birisidir.[6] Bu çalışmada nitel bir araştırma deseni olan durum çalışması esas

4 Johnny Saldana, *Fundamentals of Qualitative Research* (New York: Oxford Universty Press, 2011), 4.

5 Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 39.

6 Murat Özdemir, "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2010), 326.

alınmıştır. Creswell (2007)'e göre durum çalışması; araştırmacının zaman içerisinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları (gözlemler, görüşmeler, görsel-işitseller, dokümanlar, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır.[7]

3.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın katılımcıları, Sakarya'daki Adapazarı, Serdivan, Erenler, Akyazı, Hendek, Arifiye, Sapanca, Karasu, Kocaali ve Geyve ilçelerindeki çarşı/merkez camilerinde görev yapan 10 din görevlisinden oluşmaktadır. Araştırmada örneklem olarak ilçelerin belirlenmesinde nüfus yoğunluğuve il müftülüğünün görüşleri dikkate alınmıştır. Bu şekilde belirlenen toplam 10 cami görevlisi, araştırmanın örneklemi olarak seçilmiştir. Araştırma kapsamında görüşme yapılan din görevlilerinin özellikleri ve verilerin analizinde kendilerini temsilen kullanılacak olan kodlara Tablo 1'de yer verilmiştir:

Tablo 1: Çalışma Grubu ve Demografik Özellikleri

Kod	Cinsiyet	Görev	Hafızlık	Eğitim Durumu	Kıdem	Yaş	İlçe
K1	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	26+	51+	Adapazarı
K2	Erkek	Müezzin-Kayyım	Evet	Lisans	11-15	36-45	Serdivan
K3	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	16-20	36-45	Erenler
K4	Erkek	Müezzin-Kayyım	Evet	Lise	6-10	36-45	Arifiye
K5	Erkek	Müezzin-Kayyım	Hayır	Lise	11-15	36-45	Sapanca
K6	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	11-15	36-45	Akyazı
K7	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	26+	51+	Hendek
K8	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	21-25	46-50	Karasu
K9	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Önlisans	26+	51+	Kocaali
K10	Erkek	İmam-Hatip	Evet	Lise	26 +	46-50	Geyve

Tablo 1'e göre görüşme katılımcıların 7 tanesi imam-hatip iken; 3

[7] John Ward Creswell, *Qualitative İnquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches*. (USA: SAGE Publications, 2007).

tanesi müezzin-kayyım olarak görev yapmaktadır. Mesleki kıdem açısından 1 katılımcı 6-10 yıl arası, 3 katılımcı 11-15 yıl arası, 1 katılımcı 16-20 yıl arası, 1 katılımcı 21-25 yıl arası, 4 katılımcı ise 26 yıldan daha fazla mesleki kıdeme sahiptir. Yaş olarak 5 katılımcı 36-45 yaş aralığında, 2 katılımcı 46-50 yaş aralığında, 3katılımcı ise 51 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların 9 tanesi hafız iken; 1 tanesi ise hafız değildir. Katılımcıların eğitim durumları açısından 1 katılımcı lisans, 6 katılımcı ön lisans ve 3katılımcı ise Lise mezunudur. Katılımcıların görev yaptığı ilçeler ve görüşme yapılan katılımcı sayıları ise Adapazarı (1), Serdivan (1), Erenler (1), Arifiye (1), Sapanca (1), Akyazı (1), Hendek (1), Karasu (1), Kocaali (1) ve Geyve (1), olmak üzere toplam 10'dur.

3.3. Veri Toplama Araçları

Nitel araştırmalarda en sık kullanılan yöntem görüşmedir.[8] Bu çalışmada veri toplamada nitel araştırma yöntemlerinden en sık kullanılanı görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme, insanların bakış açılarını, öznel deneyimlerini, duygularını, değerlerini ve algılarını ortaya koymada kullanılan oldukça güçlü bir yöntemdir.[9] Görüşme yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve yarı yapılandırılmış olarak sınıflandırılmaktadır. Bu araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmede araştırmacı önceden belirlediği soruları sorar. Ancak gerekli görülen yerlerde yeni sorular sorabilir, soruların yerlerini değiştirebilir veya bazı soruları sormaktan vazgeçebilir. Araştırmacı, aldığı cevaplara bağlı olarak standart sorular dışında da ekstra sorular sorabilir. Nitel çalışmalarda görüşmelerin açık uçlu sorulardan oluşması ve daha az yapılandırılması tercih edilmektedir. Bu şekildeki görüşmeler katılımcının görüş ve deneyimlerini daha rahat anlatmasını sağlar.[10] Araştırmada kullanılan sorular öncelikle, araştırmacının cami ziyaretleri esnasında gözlemlediği

8 Robert K. Yin. *Qualitative Research from Start to Finish* (London: Guilford Publisher, 2011), 134

9 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 40.

10 Şener Büyüköztürk vd., Bilimsel Araştırma Yöntemleri (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012); Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 41.

sorunlar ve literatür dikkate alınarak hazırlanmıştır. Hazırlanan sorular öncelikle 2din görevlisine sorulmuş ve işlevselliği tespit edilmiştir.

3.4. Veri Toplama Süreci ve Analizi

Araştırmanın izin işlemleri sonrasında, araştırmanın katılımcı örneklemi 10 tane çarşı/merkez cami din görevlilerinden oluşmaktadır. Katılımcılar ile yarı yapılandırılmış nitel görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 2022 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında ziyaret edilen çarşı/merkez camilerinde gerçekleştirilmiş ve 2 tane katılımcının izni ile görüşmeler ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. 8 tane katılımcı ise görüşme talebimize iş yoğunluğu, randevu ayarlayamama, izinde olma vb. sebeplerle olumlu yanıt vermemekle birlikte görüşme formlarına yazı ile cevap vermeyi tercih etmişlerdir. Toplanan veriler analiz edilmeden önce, ses kaydına alınan görüşmeler deşifre edilerek metin haline getirilmiştir. Verilerin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır. Araştırmada içerik analizi kullanarak belirli kelimelerin, temaların veya kavramların varlığı, anlamları ve ilişkileri analiz edilebilir. İçerik analizi özellikle, doğrudan metinler ve/veya anlatı çözümlemeleri aracılığıyla sosyal etkileşimin niteliğini analiz etmede oldukça kullanışlı bir araştırma tekniğidir.[11] Bu kapsamda görüşme formunda yer alan her bir soru ile ilgili farklı olan tüm yargı veyaifadeler dikkate alınmış, içeriği aynı olan ifadelerden ise temsil yönü en güçlü olan ifadeveya yargı tercih edilmiştir. Ayrıca araştırmadakatılımcıların görüşlerini aynen yansıtmak amacıyla tırnak içine yerleştirilen doğrudan alıntılara da sık sık yer verilmiştir.

4. Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular araştırma sorularına uygun olarak başlıklandırılarak aşağıda sunulmuştur:

4.1. Çarşı/Merkez Camilerin Önemi

[11] Marilyn Domas White - Emily E. Marsh. "Content Analysis: A Flexible Methodology". *Library Trends* 55/1 (2006), 30-31.

Araştırmada din görevlilerine çarşı/merkez camilerin önemi ile ilgili yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplar Tablo 2'deki gibi kategorilendirilmiştir.

Tablo 2: Din Görevlilerine Göre Çarşı/Merkez Camilerin Önemine İlişkin Bulgular[12]

Kategoriler	**N**
Çarşı camileri bireylerin manevi gelişimine katkı sunulan merkezlerdir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camileri ulaşımı kolay ve merkezi konuma sahip yerlerdir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camileri cemaati çok kalabalık olan mekanlardır.	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K10
Çarşı camileri sosyal, kültürel ve ticari hayatın çevresinde yoğunlaştığı mekanlardır.	K1, K2, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10
Çarşı camileri farklı karakterlere sahip geniş kitlelerin bir araya geldiği merkezlerdir.	K1, K2, K3, K6, K7, K8, K9, K10
Çarşı camileri önemli programların (dini, ilmi ve sosyal) icra edildiği mekanlardır.	K1, K2, K4, K6, K7, K8, K9, K10
Çarşı camileri sosyal yaşam merkezleridir.	K1, K2, K4, K6, K7, K9, K10
Çarşı camileri ilim merkezleridir.	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K9

Tablo 2'deki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların tamamı tarafındançarşı camilerinin bireylerin manevi gelişimine katkı sunulan merkezler olduğu veçarşı camilerinin ulaşımı kolay ve merkezi konuma sahip yerler olduğu ifade edilmektedir. Katılımcıların dokuzar tanesi çarşı camilerinin cemaatinin çok kalabalık olduğu ve çarşı camilerinin sosyal, kültürel ve ticari hayatın çevresinde yoğunlaştığı merkezler oldukları belirtilmektedir. Ayrıca çarşı camilerinin farklı karakterlere sahip geniş kitlelerin bir araya geldiği merkezler olduğu ve çarşı camilerinde önemli programların (dini, ilmi ve sosyal) icra edildiği sekizer katılımcı;

[12] Tablo 2'deki N sütunundaki kodlar araştırmaya katılan 10 din görevlisinin çarşı/merkez camileri ile ilgili kategorize edilen ifadelere katılımını göstermektedir. Bir katılımcı konu ile ilgili birden fazla kategoriye giren görüş ifade edebilmektedir.

çarşı camilerinin ilim ve sosyal yaşam merkezleri olduğu ise yedişer katılımcı tarafından ifade edilmektedir. Bu kategoride son olarak altı katılımcı tarafındançarşı camilerinin dini, ilmi ve sosyal hayatımızda değişikliklere aracı olan merkezler olduğu belirtilmektedir.

Çarşı camilerinin bireylerin manevi gelişimine katkı sunulan merkezler olduğunu K2 (M (Müezzin-Kayyım)),*"camilerin insanlar arasındaki dini birlikteliği tamamlıyor ve huşu içerisinde ibadet yapmamızı sağlıyor…"* şeklinde aktarırken; K7 (İ (İmam-Hatip)) *Camilerimiz içlerinde huzur ve huşu ve gönül birliği ile Allah'a yöneldiğimiz mekanlardır…"*şeklinde görüşünü belirtmektedir.

Çarşı camilerinin ulaşımı kolay ve merkezi konuma sahip yerler olduğunu K1 (İ),*"…en önemli toplanma merkezidir. Burası adeta bir simge olmuştur. Çünkü köyden kentten kalkıp Adapazarı merkeze gelen buluşma noktasıdır. Müslümanların adres tarifi için bile bu camiyi merkeze aldıkları camimiz adeta buluşma mekanı olmuştur."* şeklinde belirtirken; K4 (M),*"Merkezi Camidir. …Konum itibariyle hem de yüksek hat treni ve şehirlerarası terminale yakınlığı sebebiyle ulaşımı kolay ve önemi daha iyi anlaşılmaktadır."* diyerek görüşünü ifade etmektedir.

Çarşı camilerinin cemaatinin çok kalabalık olduğunu K1(İ),*"…tabiri caizse her namaz bayram namazı gibidir özellikle öğle ve ikindi vakitlerinde her gün her yerden Sakarya'dan İstanbul'dan farklı ilçelerden ve köylerden nereden ne zaman kimin geleceği hangi bürokratın hangi rütbelinin veya rütbesizin gelip namaz kılacağı belli olmayan cemaati çok yoğun bir camidir."*şeklinde aktarırken ve çarşı camilerinin sosyal, kültürel ve ticari hayatın çevresinde yoğunlaştığı mekânlar olduklarını K4(M), *"…bulunduğu konum, ilçemiz merkez cami olması, ilçe esnafının yoğun olduğu bölgede olması, çevresinde çay ocaklarının bulunması ve içerisinde sıkça çeşitli programların icra edilmesi…"*şeklinde ifade etmektedir.

Çarşı camilerinin farklı karakterlere sahip geniş kitlelerin bir araya geldiği merkezler olduğunu K5 (M), *"…özellikle yerli ve yabancı turistlerin ziyaret ettiği merkezi konumdadır. …camilerimiz farklı statülere sahip kalabalık cemaat tarafından tercih edilen bir camidir. Bundan dolayı da farklı kültürlerin bir araya geldiği ve bu sayede birlik ve beraberliğin*

*oluşmasına vesile olan bir camidir."*şeklinde aktarırken;K5 (M), çarşı camilerinin önemli programların (dini, ilmi ve sosyal) icra edildiğini, *"…ilçesinin en büyük camii olup, büyük programların asker uğurlama, mevlit, cenaze ve dini ve tarihi anlamda önemli gün ve gecelere ait programlarının yapıldığı yerdir. Bu kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en güçlü olarak temsil edildiği yerdir."*şeklinde ifade etmektedir.

Çarşı camilerinin sosyal yaşam merkezleri olduğunu K10 (İ),*"…sosyal hayatın merkezidir. Çarşı camileri buluşma yeridir. Cemiyet yeridir. Cenazelerin defnedildiği yerlerdir. İnsanların sosyalleşmesi için çalışmaların yürütüldüğü yerlerdir."* şeklinde düşüncesini aktarırken;çarşı camilerinin diğer camiler gibi ilim merkezleri olduğunu K3 (İ),*"…camiler ilmi ameli ve sosyal yaşam merkezleridir. …sadece ibadet edilen değil ilim köprülerinin olduğu insanların sadece maddi felaketlerden değil manevi buhran yaşadığı anlardan kurtulmak için en değerli sığınağıdır…"*şeklinde belirtmektedir.

4.2. Çarşı/Merkez Camilerinin Yapısal Özellikleri

Araştırmada din görevlilerine çarşı/merkez camilerinin yapısal özellikleri ile ilgili yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplar Tablo 3'teki gibi kategorilendirilmiştir.

Tablo 3: Din Görevlilerine Göre Çarşı/Merkez Camilerin Yapısal Özelliklerine İlişkin Bulgular

Kategoriler	**N**
Çarşı camileri fiziki olarak kapasitesi büyük camilerdir.	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K10
Çarşı camileri tarihi ve mimari yapısıyla öne çıkan yerlerdir.	K1, K3, K4, K5, K6, K7, K10
Çarşı camileri din görevlilerinin çalışmak için tercih ettiği camilerdir.	K1, K2, K3, K4, K5, K7, K9
Çarşı camileri din görevlilerinin çalışmak için tercih etmediği camilerdir.	K2, K6, K8, K10
Çarşı camilerinin lojman sıkıntısı vardır.	K1, K5, K6, K7, K8
Çarşı camilerinin lojman sıkıntısı yoktur.	K2, K3, K4, K9, K10

Çarşı camilerindeki dernek faaliyetleri yeterlidir.	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K9, K10
Çarşı camilerindeki dernek faaliyetleri yeterli değildir.	K7, K8
Çarşı camilerinde kütüphane bulunmaktadır.	K2, K4, K8
Çarşı camilerinde kütüphane bulunmamaktadır.	K1, K5, K6, K7, K10

Tablo 3'teki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların dokuz tanesi tarafından çarşı camilerinin fiziki olarak kapasitesinin büyük olduğu, yedişer katılımcı tarafından da çarşı camilerinin tarihi ve mimari yapısıyla öne çıktığı ve çarşı camilerinin din görevlilerinin çalışmak için tercih ettiği camiler olduğu belirtilmekte iken; dört katılımcı tarafından ise çarşı camilerini din görevlilerinin çalışmak için tercih etmediği ifade edilmektedir. Ayrıca çarşı camilerinin lojman sıkıntısı olduğunu beş katılımcı belirtirken; yine beş katılımcı tarafından ise çarşı camilerinde lojman sıkıntısı olmadığı vurgulanmaktadır. Çarşı camilerindeki dernek faaliyetlerinin yeterli olduğu sekiz katılımcı tarafından belirtilirken; çarşı camilerindeki dernek faaliyetlerinin yeterli olmadığı ise iki katılımcı tarafından ifade edilmektedir. Son olarak Tablo 3'te çarşı camilerinde kütüphanelerin olduğu üç katılımcı tarafından açıklanırken; buna karşın çarşı camilerinde kütüphane bulunmadığı da beş katılımcı tarafından vurgulanmaktadır.

Çarşı camilerinin fiziki olarak kapasitesinin büyük olduğunu K6 (İ), *"…bugün camimizin fiziki durumu yeterlidir. Çünkü bayağı insanlar rahatça namaz kılıyor. Caminin cuma günleri olsa bile avlusu namaz kılmaya müsait alanımız var. 1971 yılında resmi olarak açılan camimiz 5 bin kapasitelidir."*şeklinde aktarırken; K9 (İ) *"…camimiz betonarme, yaklaşık 900 metrekare iç alanı olan iki katlı deprem sonrası perde betonlarla ve direklerle güçlendirilmiş yaklaşık ilave artırmalarla 2500 civarı cemaat kapasitelidir…"*diyerek camilerinin kapasitesinin çok büyük olduğunu vurgulamaktadır.

Çarşı camilerinin tarihi ve mimari yapısıyla öne çıkan yerler olduğunu K1 (İ), *"…Orhan Gazi'nin buyruğu ile 1325 yılında inşa edilmiş en eski tarihten izler taşıyan bir camidir. Cami tarihi sürecinde yarım olarak yıkılmış minaresi yıkılmış sonradan tekrar tamir görmüştür. Son halini bu şekilde almış ahşap ve duvarları taş ve tuğladan oluşan bir yapıya sahiptir…"şeklinde belirtirken;* aynı konuda K5 (M),*"…Camimizde Osmanlı*

*mimarisi bulunmaktadır. Camimiz 1554 yılında yapılmış, tarihi süreç içerisinde çoğu kez tadilat görmüştür…"*şeklinde düşüncesini açıklamaktadır.

Çarşı camilerinde çalışmayı din görevlilerinin tercih ettiğini K1 (İ), *"…camiler son zamanlarda gruplara ayrıldı 4 çeşit grup var. ABCD grubu A grubu camiler tarihi özelliği olan çok eskiye dayanan cemaati kalabalık olan şehrin en eski camisidir. Camimiz Sakarya'da A grubu cami olarak belirlenmiştir. Bu camide görev yapmak büyük bir şereftir…"*diyerek düşüncesini açıklarken; buna karşın K6 (İ), *"…Aslında her imam tarafından tercih edilmiyor. Çünkü merkez camii çok kalabalık oluyor ve sorumluluk fazladır. Devamlı programları var. Ayrıca lojmanda yok o yüzden herkes istemiyor."*şeklinde çarşı camilerinde çalışmayı din görevlilerinin tercih etmek istemediğini bazı sebepler sıralayarak vurgulamaktadır.

Çarşı camilerinin lojman sıkıntısı olmadığını ve diğer avantajlarını K3 (İ), *"…camimiz din görevlileri tarafından tercih edilen bir camidir. Merkez bir cami olması, lojmanlarının olması, cemaat durumunun iyi olması ve derneğimizin güzel ve gayretli çalışkan bir dernek olmasından dolayı camimiz tercih ediliyor."*şeklinde aktarırken buna karşın K8 (İ), *"…camimizin lojmanı yoktur. Lojman olmadığından dolayı bir müezzin kadrosu boş durumdadır. Kimse tercih etmiyor."*diyerek çarşı camilerinde lojman sıkıntısı olduğunu ifade etmektedir.

Çarşı camilerindeki dernek faaliyetleri yeterli olduğu K3 (İ), *"…Merkez bir cami olması ve derneğimizin güzel gayretli çalışkan bir dernek olması çalışmalarımızda bizi motive ediyor…"*diyerek aktarmaktadır.Buna karşın; K7 (İ) ise, *"…camimizde dernekleşme faaliyeti yoktur."* şeklinde dernekleşme faaliyetinin olmadığını belirtirken; K8 (İ) *"…Derneğimizin de ilgi ve alakası yeterli değildir."* şeklinde düşüncesini açıklamaktadır.

Çarşı camilerinde kütüphane bulunduğunu K2 (M), *"…camimizin kütüphanesi var ama okuma salonu yok aktif olarak kütüphane kullanılıyor. …kütüphanede daha çok Kur'an-ı Kerim, ilmihal ve Diyanet yayınlarına ait kitaplar bulunmaktadır…"*şeklinde görüşünü belirtmektedir. Buna karşın; K1 (İ), *"…camide kütüphanemiz için mekan müsait değil…"*, K7(İ) ise *"…camimizin müştemilatında kütüphane maalesef bulunmamaktadır…"* diyerek bu konuya dikkat çekmektedir.

4.3. Çarşı/Merkez Camilerinde Gerçekleştirilen Faaliyetler

Araştırmada din görevlilerine çarşı/merkez camilerinde gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplar Tablo 4'teki gibi kategorilendirilmiştir.

Tablo 4: Din Görevlilerine Göre Çarşı/Merkez Camilerinde Gerçekleştirilen Faaliyetlere İlişkin Bulgular

Kategoriler	**N**
Çarşı camilerinde faaliyetler periyodik olarak gerçekleştirilmektedir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinde dönemsel olarak faaliyetler gerçekleştirilmektedir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinde çocuklar, gençler ve yaşlılar için ayrı ayrı faaliyetler gerçekleştirilmektedir.	K2, K5, K7, K8, K9, K10
Çarşı camilerinde çoğunlukla dini içerikli faaliyetler gerçekleştirilmektedir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinde sosyal-kültürel faaliyetler gerçekleştirilmektedir.	K1, K3, K4, K9, K10
Çarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetler cemaatin dini/manevi yönüne katkı sağlamaktadır.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetler içerisinde yaz kursları öne çıkmaktadır.	K4, K5, K7, K8, K10

Tablo 4'teki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların tamamı tarafından çarşı camilerinde faaliyetlerin yılın tamamında, dönem dönem gerçekleştirildiği, çarşı camilerinde çoğunlukla dini içerikli faaliyetlerin gerçekleştirildiği veçarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetlerin cemaatin dini/manevi yönüne katkı sağladığı belirtilmektedir. Ayrıca çarşı camilerinde çocuklar, gençler ve yaşlılar için ayrı ayrı faaliyetler gerçekleştirildiği altı katılımcı tarafından belirtilirken; çarşı camilerinde sosyal-kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve çarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetler içerisinde çocuklar için düzenlenen yaz kurslarının öne çıktığı beşer katılımcı tarafından ifade edilmektedir.

Çarşı camilerinde faaliyetlerin yılın tamamında periyodik olarak gerçekleştirildiğini K1(İ), *"…cemaati bol olan bir cami olduğu için burada her gün müftülük tarafından görevlendirilmiş bir vaizimiz var ve bu vaiz her öğle namazından önce vaaz eder. Sabah namazında her sabah cami görevlerinin okuduğu mukabeleler var ve bunlar aralıksız yıl boyu devam eder.… merkezi sistem ezan yıl boyunca sesi güzel ve makamlara haiz 15-20 kişilik ekiple bu camide okunuyor…"* şeklinde açıklarken; K2 (M), *"…Her cuma sabahı cemaatimizin birlik ve beraberliğine katkı sunmak amacıyla çorba ikramı yapılıyor. Ayrıca her hafta bir hatim yapılıyor. Perşembeyi Cuma'ya bağlayan gece cuma geceleri ailece camide buluşuyoruz temalı program icra ediliyor.Her gün sabah namazından önce mukabele okunuyor ve cemaatimiz tarafından mukabele takip ediliyor."*

Çarşı camilerinde faaliyetlerin yılın tamamında değil de dönem dönem gerçekleştirildiğini K1(İ), *"…Milli günler ve özel gün ve geceler oluyor. Kimisi lokma, kimisi de helva dağıtıyor. Resmi bayramlarda da örneğin Sakarya'nın kurtuluşu, 30 Ağustos Zafer Bayramı veya buna benzer bütün programlar bu camide yapılıyor…"*şeklinde aktarırken; K2(M)'de*"…dönem dönem gençlik buluşmaları yapıyoruz. Gençlerle sohbet veya Kur'an-ı Kerim dersleri düzenli olarak gerçekleştiriliyor. İhtiyaç sahibi ailelerin tespiti yapılıyor ve ihtiyaçları imkanlar dahilinde giderilmesi için çeşitli programlar düzenleniyor…"* şeklinde aynı konuda görüşünü ifade etmektedir.

Çarşı camilerinde çocuklar, gençler ve yaşlılar için ayrı ayrı faaliyetlerin gerçekleştirildiğini K1(İ), *"…Gençlerin önemsediği etkinlikler yapılıyor. Mesela pazar sohbetleri yapılıyor ve gençler daha çok katılıyorlar. Sabah namazından sonra da çorba ikramı yapılıyor. Çanakkale Deniz Zaferi'nin yıl dönümünde tuzsuz çorbalar, şekersiz hoşaflar yapılıyor ve o anın gençler tarafında yaşanması sağlanıyor ve öğrencilerin ve gençlerin manevi/dini boyutlarının gelişmesine katkı sunuyoruz. Lokma dağıtımı ve aşure etkinliği yapılıyor. Yani dönem dönem ne ön plana çıkıyorsa hangi ikram önemli ise o faaliyetleri öne alıyoruz. Hem çocuklar, gençler hem de yaşlılar için faaliyetlerimiz çeşitleniyor ve burada devlet erkanının da çoğunlukla katkı verdiği ve hazır bulunduğu devamlı bir programa şahit oluyorsunuz…"* şeklinde aktarırken; K7(İ),*"…özellikle çocuklar için yaz Kur'an kursları düzenleniyor. Gençlere ve yaşlılara yönelik de elif cüzü ve Kur'an-ı Kerim*

okuma ve öğretme, hadis ve ilmihal dersleri verilmektedir. Çocuklar için sportif faaliyetler, futbol turnuvaları, yüzme seansları düzenlenmektedir." şeklinde aynı hususta düşüncesini aktarmaktadır.

Çarşı camilerinde çoğunlukla dini içerikli faaliyetler gerçekleştirildiğini K7(İ), *"…camimizde ekseri hafızlık merasimleri, icazet merasimleri yapılmakta ve yaz Kur'an kursları düzenlenmektedir. Önemli gün ve gecelerde kandil programları düzenlenmekte ve mukabele de aralıksız bir şekilde devam etmektedir. Vaaz ve İrşat faaliyetleri de camimizde yürütülen önemli faaliyetler arasındadır…"* şeklinde belirtirken; K4 (M),*"…cemaatimiz içerisinde gençler ve çocuklar için futbol turnuvaları düzenlenmektedir…" ve* K9 (İ),*"…genelde kış aylarında gençlik buluşmaları organize ediyoruz…"* şeklindeki görüşleriyleçarşı camilerinde sosyal-kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.

Çarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetlerin cemaatin dini/manevi yönüne katkı sağladığını K8 (İ), *"…camimizdeki yürütülen faaliyetlerin cemaatimizin dini yönüne katkı sağladığını düşünüyorum. Cemaatin ufkunu açıyor. Cemaatin dine olan algısında iyileştirmeler oluşturuyor. Cemaatimizin dini sosyalleşmesine katkı sağlıyor…"* şeklinde aktarırken; K2 (M), *"…evet cemaatimiz daha bilinçli hareket etmeye gayret ediyor. Cami içinde ve cami dışında da cemaatimizin farkı ortadadır. Dine ve din görevlilerine olan sevgileri ve hürmetleri hissediliyor. Camimizdeki programların cemaatimizin maneviyatına olan katkısı görülmektedir…"* şeklinde aynı konuda görüşünü belirtmektedir.

Ayrıca çarşı camilerinde gerçekleştirilen faaliyetler içerisinde yaz kurslarının öne çıktığını K8 (İ), *"…camimizde yapılan faaliyetler içerisinde yaz kursları yoğun bir şekilde yürütülmektedir…"* şeklinde bahsederken K7 (İ)'de aynı şekilde *"…camimizde çocuklar için yaz Kur'an kursları sekiz hafta boyunca çeşitli etkinlikler eşliğinde düzenleniyor…"* diyerek aynı hususu vurgulamaktır.

4.4. Çarşı Camilerindeki Din Görevlileri

Araştırmada din görevlilerine profilleri, mesleki gelişimleri ve görevlerine ilişkin memnuniyetleri ile ilgili yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplar Tablo 5'teki gibi kategorilendirilmiştir.

Tablo 5: Din Görevlilerine Göre Çarşı/Merkez CamileriDin Görevlilerinin Profilleri, Mesleki Gelişimleri ve Memnuniyet Düzeylerine İlişkin Bulgular

Kategoriler	**N**
Çarşı camilerinde görev yapacak kadar kendimi yeterli görüyorum.	Tüm Katılımcılar
Hizmet içi kurslara katılıyorum.	Tüm Katılımcılar
Hizmet içi kursları faydalı görüyorum.	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9
Hizmet içi kursların periyodik olarak düzenlenmesi gerektiğine inanıyorum.	K1, K3, K5, K7, K8, K9
Hizmet içi kurslar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in okunması ve öğretilmesi ile ilgili kurslar öne çıkmaktadır.	K1, K2, K3, K4, K5, K7, K8, K9, K10
Hizmetlerimiz için yöneticilerimiz tarafından taltif ediliyoruz.	K2, K4, K7 K8, K9
Hizmetlerimiz için yöneticilerimiz tarafından taltif edilmiyoruz.	K1, K3, K5, K6, K10

Tablo 5'teki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların tamamı tarafından çarşı camilerinde görev yapacak kadar kendilerini yeterli gördüğü ve mesleki gelişimleri için hizmet içi kurslara katıldıkları belirtilmektedir. Ayrıca katılımcıların dokuzar tanesi tarafından hizmet içi kursları faydalı gördükleri ve hizmet içi kurslar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in okunması ve öğretilmesi ile ilgili kurslaradaha çok katıldıkları ifade edilmektedir.Hizmet içi kursların periyodik olarak düzenlenmesi gerektiği altı katılımcı tarafından belirtilmektedir. Son olarak beş katılımcı tarafından hizmetleri için yöneticileri tarafından taltif edildikleri vurgulanırken; buna karşın hizmetleri için yöneticileri tarafından taltif görmedikleri yine aynı sayıdaki katılımcı tarafından ifade edilmektedir.

Çarşı camilerinde görev yapacak kadar kendimi yeterli gördüklerini K1 (İ),*"…38 yıllık bir çalışma hayatım ve tecrübem var. 22 senedir bu camide çalışıyorum. Kendimi yeterli görüyorum ama her an kendimizi geliştirmek zorundayız ve yetiştirmek durumundayız. Camimiz bu anlamda bir üniversite gibidir. Burada çalışmaya başlayan arkadaşlarımız kendini süreç içerisinde geliştiriyor ve önemli bir mevkiye geliyor."*şeklinde düşüncesini

aktarırken; K10 (İ),*"…Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından merkezi camiler için açılan görevli sınavlarında kıraat, ses, sada yönünden iyi ve halkla ilişkileri daha aktif olan arkadaşlar seçiliyorlar…"* diyerek aynı konudaki görüşünü sahip oldukları özelliklerle destekleyerek ifade etmektedir.

Mesleki ve kişisel gelişimleri için hizmet içi kurslara katıldıklarını ve katıldıkları hizmet içi kursların faydalı olduğunu K8 (İ), "…yüz yüze eğitim ve seminerlere sık sık katılıyoruz. Bizim mesleki açıdan gelişmemize hizmet için kurslar ve seminerler fayda sağlıyor. Özellikle kıraat, iletişim, halkla ilişkiler ve vaaz kursları mesleki ve kişisel bakımdan çok faydalı oluyor…" şeklinde aktarırken; K1 (İ), *"…Hizmet içi kursların devamlılığı önemli. Çünkü bizim din görevlilerinde kitap okuma alışkanlığı biraz zayıf kalıyor. Dolayısıyla kendini okuma alışkanlığı olarak geliştiren din görevlileri güzel hizmetler sunuyor ve cemaati etkileyebiliyor. Cemaate meramını anlatabiliyor ve günceli takip edebiliyor. Güncel hakkında her kritik değerlendirmeler yapabiliyor ve cemaatin üzerinde etkili olabiliyor. Hizmet içi kurslar kursların olması sayesinde oradaki havayı, atmosferi ve tecrübe paylaşımını görmek güzel oluyor. Hizmet içi kursların faydaları azımsanmayacak kadar çoktur…"*şeklindeki görüşüyle hizmet içi kursların önemini ve faydasını vurgulamaktadır.

Hizmet içi kursların periyodik olarak düzenlenmesi gerektiğini K7 (İ), *"…hizmet içi kurslar mesleki gelişim bakımından oldukça verimli olmaktadır ve periyodik olarak düzenli bir şekilde kursların devam ettirilmesini önemli bulmaktayım…"* şeklinde belirtirken; K5 (M*), "Hizmet içi kurslarını faydalı buluyorum. Hizmet içi kurslarının düzenli aralılarla devam etmesi gerektiğine inanıyorum. Hizmet içi kursları sayesinde yeni göreve başlamış görevlilerle tecrübeli hocalarımız bir araya gelebiliyor. Örnek faaliyetler hakkında istişarelerde bulunuyoruz. Biraz da istirahat etme durumu oluşuyor."* şeklindeki açıklamasıyla hizmet içi kursların devamlığının önemi yanında tecrübe paylaşımı noktasındaki faydasına da dikkat çekmektedir.

Hizmet içi kurslar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in okunması ve öğretilmesi ile ilgili kursların öne çıktığını K7 (İ), "*Kur'an-ı Kerim talimi kursları dönem dönem devam etmektedir. Hizmet içi kursu olarak katılmaktayız. Ayrıca hafızlık eğitimi ile ilgili seminerler de düzenlenmektedir."* şeklinde aktarırken; K2 (M),*"…etkin bir din görevlisi Kur'an-ı Kerim'i okuma becerilerine sahip olmalı ve vaaz etme yeteneğini geliştirilmiş olmalıdır. Bu*

*nedenle Kur'an-ı Kerim ile ilgili kurslara sık sık katılıyoruz."*diyerek aynı hususu vurgulamaktadır.

Hizmetleri için yöneticileri tarafından taltif edildiklerini K8 (İ), yöneticilerimiz tarafından bazen taltif ediliyoruz. Teşvik ediliyoruz. Teşekkür görüyoruz. Resmi anlamda Kaymakamlık tarafından da geçen yıl ödüllendirildik. Şeklinde aktarırken; buna karşın K1 (İ), *"…Yaptığımız çalışmalardan ve başarılarımızdan dolayı il müftülüğümüzden, yöneticilerimizden ve valiliğimizden bir teşekkürname ve bir başarı belgesi ile taltif ve teşvik görmüyoruz. Maalesef bu konularda zayıfız."* açıklamasıyla hizmetleri için yöneticileri tarafından teşekkür ve taltif görmediklerini ve camia olarak bu konularda zayıf olduklarını vurgulamaktadır.

4.5. Çarşı Camilerinin Cemaat Profili

Araştırmada din görevlilerine cemaatlerinin profillerineve cami ile ilişkileri ile ilgili yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplar Tablo 6'daki gibi kategorilendirilmiştir.

Tablo 6: Din Görevlilerine Göre Çarşı/Merkez Camilerin Cemaat Profiline İlişkin Bulgular

Kategoriler	**N**
Çarşı camileri değişken yapıda özellikleri bulunan cemaat profiline sahiptir.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinin görevlileri cemaatinin davet/ merasimlerine katılır.	Tüm Katılımcılar
Çarşı camilerinin cemaati din görevlilerine sıkça sorular yöneltir.	K1, K2, K3, K4, K5, K7, K8, K9, K10
Çarşı camilerinin cemaati genellikle ilmihal bilgisine dayalı soru sormayı tercih eder.	K1, K3, K4, K5, K7, K8, K9, K10
Çarşı camilerinin cemaati namaz vakitleri dışında da camide vakit geçirir.	K1, K2, K3, K6, K8, K9, K10
Çarşı cami cemaati içerisinde resmi makam sahibi yöneticilere sıkça rastlanılmaktadır.	K1, K6, K9, K10

Tablo 6'daki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların tamamı tarafından çarşı camilerinin değişken yapıda özellikleri

bulunan cemaat profiline sahip olduğunu ve çarşı camilerinin görevlilerinin cemaatinin davet/merasimlerine katılım gösterdiği belirtilmektedir. Katılımcılardan dokuz tanesi tarafından çarşı cami cemaatinin din görevlilerine sıkça sorular yönelttiği belirtilirken; katılımcılardan sekiz tanesi tarafından da çarşı cami cemaatinin genellikle ilmihal bilgisine dayalı soru sormayı tercih ettiği ifade edilmektedir.Ayrıca çarşı camicemaatinin namaz vakitleri dışında da camide vakit geçirdiği yedi katılımcı tarafından aktarılırken; çarşı cami cemaati içerisinde resmi makam sahibi yöneticilere sıkça rastlanıldığı ise, dört katılımcı tarafından vurgulanmaktadır.

Çarşı camilerinin değişken yapıda özellikleri bulunan cemaat profiline sahip olduğunu K2 (M), *"…cemaatimiz, camimiz merkezde olması itibariyle ağırlıklı olarak esnaf, işçi ve işveren, emekli ve kamu çalışanlarından çoğunlukla oluşmaktadır. Her yaş grubundan cemaatimiz olsa da genel olarak 30 yaş üstü cemaatimiz ağırlıktadır…"*şeklinde aktarırken; K8 (İ),*"…cemaatimiz çarşı merkezde çalışmakta olan esnaf, memur kesimi ve çoğunlukla çeşitli merkezi köylerden gelen, kışın ayrı yazın ayrı kişilerden oluşuyor. Cemaatimiz içerisinde turistik açıdan ilçemize gelen yazlıkçılardan da kişiler bulunuyor…"*şeklindeki açıklamasıyla da aynı duruma dikkat çekmektedir.

Çarşı cami cemaatinin davet/merasimlerine katılım gösterdiğini K1 (İ), *"…cemaatimizin davetlerine ve merasimlerine elimizden geldiğince katılmaya çalışıyoruz. Cemaatimiz bize davetiye verince o kadar heyecanlı ve istekli davetiye veriyor ki hocam benim cemiyetim de bulunsun istiyor. Davetlere icabet ettiğimizde de çok memnun kalıyorlar."*şeklinde aktarırken; K5 (M)'de *"…cemaatimizin cenazedir, Kur'an-ı Kerim okumadır, sünnet cemiyetidir, düğünleridir, asker uğurlamasıdır. Bu tür faaliyetlerine katılım göstermeye özen gösteriyoruz. Bu vesile ile cemaatimizi tanıyoruz. Onlar bizi tanıyor ve acılarını paylaşıyoruz, hüzünlerini paylaşıyoruz ve sevinçlerini paylaşıyoruz."*diyerek cemaatin davetlerine icabet etmenin din görevlileri ile cemaat arasında kaynaşmaya vesile olduğunu ve bu sayede hem din görevlilerinin hem de cemaatin camiye olan aidiyet duygusuna katkı sağladığını vurgulamaktadır.

Çarşı cami cemaatinin din görevlilerine sıkça sorular yönelttiğini K1(İ), *"Cemaatimiz gereğinden fazla çok soru sorar. Fıkıh, sosyal ve ailevi konularda özellikle miras ve boşanma konularında çok soru sorarlar. Biz çok ayrıntıya girmeden seviyelerine göre kendilerine cevap vermeye çalışıyoruz.*

Çetrefilli, karışık konularda müftülüğe yönlendiriyoruz. Boşanma konularına ve faiz meselelerinde çok fazla girmiyoruz. Tecrübelerimizle bunları aşıyoruz." şeklinde aktarırken; aynı şekilde K8 (İ) de, *"…daha çok dini olarak ilmihal konularında ve fıkhi konularda sorular yoğunlaşıyor. Güncel meselelerle ilgili de bazen sorularla karşılaşıyoruz. Karmaşık konularda cevaplar vermemeye çalışıyor ve ilçe müftülüğüne veya DİB fetva hattına yönlendiriyoruz."* şeklindeki açıklamasıyla cemaatinin farklı konularda bazen de ihtisas gerektiren huşularda sorular sorduklarını belirtmektedir.

Çarşı cami cemaati genellikle ilmihal bilgisine dayalı soru sorduğunu K10 (İ), *"…Genelde ilmihal ve ibadet ağırlıklı sorular geliyor. …bazen de güncel meselelerle ilgili sorularla da muhatap oluyoruz."*şeklinde aktarırken; K4(M)' de *"…cemaatimiz bilmediği konularda ve daha çok fıkhi, ilmihal bilgisi gerektiren konularda sorular sormaktadır."* diyerek aynı konuda fikrini beyan etmektedir.

Çarşı cami cemaatinin namaz vakitleri dışında da camide vakit geçirdiğini K8 (İ), *"Elbette cemaatimiz camide beş vakit namaz haricinde zaman geçiriyor. Değişen bir cemaat yapısı var. Özellikle öğle, ikindi ve akşama kadar camide devamlı bulunan bir cemaat yoğunluğu bulunuyor."*-şeklinde aktarırken;K1(İ)'de, *Cemaatimiz namaz haricinde oturmak dinlenmek ve buranın havasını teneffüs etmek için camide bekliyor. Cami içinde öğle namazı kılıyor diyelim ikindiye kadar camide bekliyor. Tesbihat çekiyor. Ruhen Dinleniyor. Merkezdeki stresten, yoğunluktan ve hareketlilikten uzak kalmaya çalışıyor. Bir de tarihi yapısı olması ve ecdadının ruhunu bu camide hissediyor. Çünkü bu bölgede caminin özelliklerine sahip başka cami yok."* diyerek caminin yapısal özelliklerinin ve bulunduğu konumun cemaatin camide vakit geçirmesine olan etkisini vurgulamaktadır.

Çarşı cami cemaati içerisinde resmi makam sahibi yöneticilere sıkça rastlanıldığı K6 (İ), *"…Camimiz değişken cemaat yapısına sahiptir. Cemaatimiz genellikle amir-memur kesimi, ilçe yöneticileri (kaymakam, belediye başkanı, ilçe müdürleri), öğle ve ikindi namazında çarşı esnafı, köyden ilçeye gelenler, akşam ve yatsı namazında ise işten dönen ve mahalle eşrafı cemaatimiz oluyor."* şeklinde aktarırken; K1(İ)'de *"…Burada her türlü meslekten adam var. Buraya çoğunlukla il müftüsü, ilçe müftüsü gelir, kimi zaman vergi dairesi müdürü gelir, kaymakam bey gelir, vali bey gelebilir, emniyet müdürü gelebilir.*

Bakanlar geldi diyelim %90 bu camiye gelir." diyerek il ve ilçe yöneticilerinin namaz kılmak için çarşı/merkez camilerini ziyaret ettiklerini belirtir.

Sonuç, Değerlendirme ve Öneriler

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren yaygın din eğitiminin önemli bir kısmını büyük ölçüde karşılayan ve toplumun manevi/ahlaki gelişiminin inşası için çok amaçlı olarak kullanılan dini kurumlar camilerdir. Bugün özellikle çarşı/merkez camilerinin üstlendikleri en önemli işlevlerden birisi toplumun dini sosyalleşmesine yönelik yerine getirdiği görevlerdir.

Hz. Peygamber'in Medine'de inşa ettirdiği Mescid-i Nebi ile başlayan geleneğin bir devamı olarak bilhassa çarşı/merkez camilerinin günümüzde de ibadet merkezi olmalarının yanı sıra, toplumun yetiştirilmesinde dini eğitim sunan yaygın eğitim merkezleri oldukları söylenebilir. Bu kurumlar özellikle dini faaliyetlerle birlikte sosyal sorumluluk organizasyonlarına ve kültürel programlara merkez oluşturmaktadır.

Çarşı/merkez camilerinin, cemaatin ve din görevlilerinin profili, camilerde yürütülen faaliyetler ve din görevlilerinin faaliyetlerdeki yeterliliği ile birlikte bireylerin dini sosyalleşmesine olan katkısının belirlenmeye çalışıldığı bu araştırmada ulaşılan sonuçlarışu şekilde sıralamak mümkündür:

- ✓ Çarşı/merkez camilerinin önemi bakımından; ulaşımının kolay ve merkezi konuma sahip yerler olduğu, sosyal, kültürel ve ticari hayatın çevresinde yoğunlaştığı, cemaatinin çok kalabalık olduğu, farklı karakterlere sahip geniş kitleleri toplayan merkezler olduğu görülmüştür. Ayrıca merkez/çarşı camilerinin toplumların dini sosyalleşmesine olan katkıları bakımından; toplumların dini, ahlaki ve manevi gelişimine katkı sunulan merkezler olduğu, önemli programların (dini, ilmi ve sosyal) icra edildiği, ilim ve sosyal yaşam merkezleri olduğu da tespit edilmiştir.

Bu özellikleriyle çarşı/merkez camilerinin diğer camilere göre daha fazla cemaate sahip olma, din hizmetlerini/faaliyetlerini ve sosyal, kültürel organizasyonları daha çok ve daha rahat yürütebilme ve topluma tesir edebilme bakımından daha avantajlı oldukları söylenebilir.

- ✓ Çarşı/merkez camilerinin yapısal özellikleri (profilleri)

bakımından; fiziki olarak kapasitelerinin büyük olduğu, çoğunlukla din görevlilerinin çalışmak için tercih ettikleri ve tarihi ve mimari yapısıyla da öne çıktıkları tespit edilmiştir. Buna karşın; çarşı/merkez camilerinin lojman sıkıntılarının olduğu, çoğunlukla kütüphanelerinin olmadığı, dernek faaliyetlerinde sıkıntıların bulunduğu ve din görevlilerinin az da olsa çalışmak için bu camileri tercih etmedikleri tespit edilmiştir.

Bu sonuçlara göre; çarşı/merkez camilerinin yapısal özellikleri içerisinde mimari yapısı ve kapasitelerinin büyüklüğü ile öne çıktıkları belirtilebilir. Ancak ilim merkezleri olarak görülen bu camilerin kütüphanelerinin az sayıda olması merkez, il/ilçe yöneticileri ve din görevlileri ile derneklerin bu konuya bakışının veya katkısının üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olduğu belirtilebilir. Ayrıca bu camilerde çalışan din görevlileri ile ilgili olarak lojman ve dernek gibi öncelikle ekonomik boyutu olan konularda sıkıntıların olması ve çok fazla sorumluluk yükleyen programların icra edilmesi nedeniyle de tercih edilmemesi gibi olumsuzlukların dikkate alınması gereken konular olduğu söylenebilir.

- ✓ Çarşı/merkez camilerinde gerçekleştirilen faaliyetler bakımından; özellikle dini faaliyetlerin hem periyodik olarak yılın tamamında ve hem de dönemsel olarak gerçekleştirildiği, sosyal, kültürel faaliyetlerin ise dönemsel olarak az da olsa gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Yine bu camilerde gerçekleştirilen faaliyetlerin çoğunlukla hem topyekün hem de ayrı ayrı yaş gruplarından oluşan cemaate yönelik yapıldığı ve gerçekleştirilen faaliyetler içerisinde çocuklar için yapılan yaz kurslarının öne çıktığı görülmüştür. Ayrıca araştırmada bu camilerde gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin cemaatin dini/manevi yönüne katkı sağlayarak cemaatin gelişmesine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu sonuçlara göre çarşı/merkez camilerinde yoğun olarak gerçekleştirilen hem dini/manevi hem de sosyal, kültürel faaliyetlerin cemaatin dini sosyalleşmesine katkısının önemli ölçüde olduğu belirtilebilir. Bu sonuçlar bağlamında çarşı/merkez camilerinde gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin cemaatin dini gelişimine olan katkısı göz önüne alındığında bu camilerin

yaygın din eğitimi kurumları olarak toplum üzerindeki etkisinin geçmişte olduğu gibi bugün de devam ettiğini göstermektedir.

- ✓ Çarşı/merkez camilerindeki din görevlilerinin profilleri, mesleki gelişimleri ve memnuniyet düzeyleri bakımından; bu camilerde çalışan din görevlileri kendilerini yeterli gördükleri, mesleki gelişimleri için hizmet içi kurs ve seminerlere katıldıkları ve katıldıkları tüm hizmet içi kurs ve seminerleri faydalı buldukları tespit edilmiştir. Ayrıca din görevlilerinin hizmet içi kurs ve seminerlerin periyodik olarak devam etmesi gerektiğini düşündükleri ve hizmet içi kurs ve seminerler içerisinde Kur'an-ı Kerim'in okunması ve öğretilmesi ile ilgili kursların ise öne çıkarıldığı görülmüştür. Buna karşın; araştırmada din görevlilerinin hizmetleri ve başarıları için yöneticilerini istedikleri düzeyde teşvik ve taltif konusunda yeterli görmedikleri de tespit edilmiştir.

Bu sonuçlara göre; bu camilerde çalışan din görevlilerinin kendilerine olan özgüvenlerinin yüksek olduğu, kendilerini mesleki gelişim açısından yetiştirme gayreti içerisinde oldukları belirtilebilir. Ancak bu camilerdeki din görevlilerinin mesleki gelişimleri için dini içerikli hizmet içi kurs ve seminerler kadar kişisel gelişimleri (iletişim, hitabet, hızlı okuma teknikleri, dijital okuryazarlık… vb.) için de hizmet içi kurs ve seminerlerin periyodik olarak düzenlenmesinin gerekli olduğu ifade edilebilir. Ayrıca hizmetlerinde başarılı olan din görevlilerinin de maddi/manevi teşvik ve taltif edilmesi noktasında yöneticilerin ketum davranması hususu da üzerinde düşünülmesi gereken bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda işin ehli olan, tecrübe ve birikimiyle öne çıkan veya mesleğe yeni başlamış ve kendini geliştirme gayretinde olan bireyler üzerinde zamanında yapılan teşvik ve taltifin mesleki ve kişisel anlamda kişiye olan katkısının yadsınamayacak kadar önemli olduğu göz ardı edilmemelidir.

- ✓ Çarşı/merkez camilerindeki cemaatin profili ve cami ile ilinti ve ilişkilerinin durumu bakımından; bu camilerin cemaatinin değişken profile (meslek, statü, cinsiyet, ikamet, yaş vb.) sahip olduğu, cemaatin özellikle ilmihal konularında soru soran bir yapıda olduğu, namaz haricinde de camide vakit geçirdikleri ve davet ve merasimlerine din görevlilerini davet ettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca merkez/çarşı camileri cemaatinin az da olsa il/ilçe yönetiminde söz sahibi kişilerin oldukları da görülmüştür.

Bu sonuçlara göre; bir yaygın eğitim kurumu olan camilerde cemaatin bilinçlenmesinde din görevlisine büyük sorumluluklar düştüğü belirtilebilir. Din görevlileri daima kalabalık bulduğu cemaati için istekli ve ısrarcı olmalı ve cami içi dersler, Kur'ân öğretimi, hutbe ve vaazlar yoluyla değişken profile sahip muhatap kitlede arzulanan değişim ve evrilmeyi yapabilmelidir. Bu bağlamda din görevlisi bu yapıya sahip cemaati fırsat bilmeli, bu fırsatların aynı zamanda kendisine ek bir sorumluluk getirdiğinin farkında olarak hareket etmelidir. Şüphesiz cemaatin eğitim ve bilinçlendirilmesi sadece din görevlisiyle halledilebilecek bir husus değildir. Cemaatin de gelişen bilgi edinme kaynak ve araçlarını kullanması ve kendini yenileyebilmesi onlardan beklenmektedir. Ayrıca çarşı camilerinin cemaat profili, din görevlilerinin kendini devamlı yenilemesini gerekli kılmaktadır. Bilinmelidir ki, toplumun tüm yönleriyle mercek altına aldığı din görevlileri kendini yenilemeyen kendinden yer ilkesini dikkate alarak dünyadaki gelişmeleri takip etmeli, özellikle din, cami, cemaat ve din görevlilerini ilgilendiren konularda güncel kalabilmelidir.

Araştırmada elde edilen sonuçlar ve yapılan değerlendirmeler sonrasında konu ile ilgili şu öneriler yapılabilir.

1. Ekonomik boyutu olan konularda özellikle lojman ve derneklerle ilgili sıkıntıların çözülmesi gerekmektedir.
2. Çarşı camilerinde gerçekleştirilecek programların planlı ve programlı olmasına önem verilmelidir. Ayrıca programların niceliğinden çok niteliğinin önemsenerek yapılmasına özen gösterilmelidir.
3. Programların sınıflandırılması bağlamında yıllık, aylık ve dönemlik faaliyetlerin belirlenmesine, etkinlik takviminin oluşturulmasına ve takvimin sosyal medya veya basın-yayın araçlarıyla ilan edilmesine çalışılmalıdır.
4. Din görevlilerinin hem kişisel hem de mesleki gelişimlerine katkı sağlayan hizmet içi kurs ve seminerlerin düzenli olarak gerçekleştirilmesine önem verilmelidir. Hizmet içi kurs ve seminer konularının belirlenmesinde din görevlilerinin istekleri dikkate alınmalıdır.
5. Din görevlilerine yönelik hem maddi hem de manevi anlamda taltiflerin zamanında yapılmasına özen gösterilmelidir.

6. Çarşı camilerinde görev almayı daha cazip kılmak için din görevlilerinin **özlük haklarında** iyileştirmeler yapacak yasal düzenlemeler yapılmalıdır. (Kademe artışı, maaşla ödül, ek ödeme... vb.).
7. Cemaatin sosyo-kültürel yapısı dikkate alınarak cami dersleri, ilim kürsüleri oluşturulmalı ve alanında uzman kişilerin (müftü, vaiz, kurs öğreticisi, özellikle akademisyen ve öğretmenler) bu derslerde veya kürsülerde görev almaları sağlanmalıdır.
8. Çarşı camilerinde hizmet edecek din görevlilerinin seçiminde liyakat esas olmalı ve rotasyon uygulaması dikkate alınmalıdır.
9. Çarşı camilerinde kütüphaneler veya kitap okuma salonlarının yaygınlaştırılmasına önem verilmelidir.

Kaynakça

Büyüköztürk, Şener vd.. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.

Creswell, John Ward. *Qualitative İnquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches*. USA: SAGE Publications, (2. Baskı), 2007.

Özdemir, Murat. "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2010), 323-343.

Safa Mustafa. "Üniversite Öğrencilerinin Kampüs Camii Alışkanlıkları ve Camiden Beklentileri: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Örneği". *Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute AİCUSBED* 7/1 (2021), 127-152.

Saldana, Johnny. *Fundamentals of Qualitative Research*. New York: Oxford Universty Press, 2011.

Sherkat, Darren E. *Dinî Sosyalleşme: Etkinin Kaynakları ve Failin Etkileri, Din Sosyolojisi Elkitabı,* (ed.). M. Dillon, çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2014.

Tan, Zeki. "Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Camilerin Önemi ve Yeni Mabet Dilinin İnşası". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7 / 15 (Aralık 2017), 109-123. https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.372767

White, Marilyn Domas - Marsh Emily E. "Content Analysis: A Flexible Methodology". *Library Trends* 55/1 (2006), 22-45.

Yin, Robert. K. *Qualitative Research from Start to Finish*. London: Guilford Publisher, 2011.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2008.

İZMİR İLİNDE KÖY CAMİLERİ VE FONKSİYONLARI (KARABURUN ÖRNEĞİ)

Kaşif ORHAN

Erciyes Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Din Eğitimi Bilim Dalı Öğrencisi
korhan3896@gmail.com

Giriş

Camiler ibadetin gerçekleştirildiği, kutsal mekânlardır. Köy camileri ise halk için ibadetlerin yanı sıra çeşitli sosyal uygulamalar için bir merkez konumunda bulunmaktadır. Zira kırsal şartlara göre mekân genişliği anlamında imkân sağlayan camiler, dini boyutunun yanı sıra sosyal hayatın da bizzat merkezinde bir konuma sahiptir.[1] Bu nedenle araştırmamızın konusu köy camilerinin fonksiyonları olarak seçilmiştir.

Teknolojik gelişmelerin ivme kazanmasıyla dünya hızla değişmektedir. Dünyadaki değişim ülkemizi de etkilemiş ve bu etkilenmeden payını alan yerlerden birisi de nüfuslarına oranla büyük şehirler olmuştur. İzmir Türkiye'nin üçüncü en çok nüfusuna sahip bir şehirdir. Bu şehir sanayisi, ticareti ve hatta turizmiyle Ege bölgesinin lokomotifi konumundadır. Bu sebeple değişen dünyadan etkilenen şehirlerin başında gelmektedir. Kıyı bölgelerinde köy yaşantısı, turizmin artması gibi

[1] Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 177-209.

farklı nedenlere bağlı olarak tarımsal alanda düşüşe sebep olmuştur. Bu durum nüfus artış hızına ve çeşitliliğine etki etmiştir. Köy, kasaba gibi küçük yerleşim yerlerinde de değişim kendisini göstermiştir. Bu durum yerleşim yerlerinin yaşam tarzını, dünya görüşünü etkilediği gibi köy camilerinin fonksiyonlarının hali hazırda ne olduğu üzerinde de düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Araştırmamızda bu mevcut durum tespit edilerek, varsa bu duruma ilişkin geliştirilebilecek çözüm önerileri ortaya konacaktır. Araştırmada ilçede görev yapan dokuz din görevlisi ile mülakat gerçekleştirilmiş ve çalışmanın alt problemini de oluşturan şu alt soru kendilerine yöneltilmiştir:

Bulunduğunuz bölgede halkın camiye bakış açısı hakkında düşünceleriniz nedir?

Caminiz hangi amaçlarla ve ne sıklıkla kullanılmaktadır?

Caminizin kullanım fonksiyonlarının geliştirilebilmesi için önerileriniz nelerdir?

Araştırmanın Amacı

Değişen dünyada camiiler üzerinde düşünürken köy camilerinin de konumunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmanın Ege bölgesinde öncü konumda olan İzmir ilinde gerçekleştirilmesi araştırmanın kapsamı açısından önemlidir. Araştırmada köy camilerinin fonksiyonları ortaya konarak bu işlevlerin geliştirilmesi adına önemli bir veri teşkil etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız nitel yaklaşımla hazırlanmış olup durum çalışması modelindedir tasarlanmıştır. Mülakat tekniği ile uygulanmış olan bu araştırma yarı yapılandırılmış şekilde gerçekleştirilmiştir. Veriler bir bütünlük içerisinde ele alınarak betimsel analizle yorumlanmıştır.

Araştırmanın Örneklemi

Karaburun ilçesi aynı zamanda bir yarımada olması, Ege denizine kıyısı olması sebebiyle diğer ilçelerle kıyaslandığında hem köy yaşantısı hem

yazlık hem turistik bir yaşam şeklinde sürmektedir. Farklı kültürlerin birlikte yaşadığı bu bölge araştırma verileri için çeşitlilik sunması öngörülmektedir. Araştırmamız İzmir'in nüfus yoğunluğunun yanı sıra köy yaşamının halen sürdürülüyor olması nedeniyle Karaburun olarak seçilmiştir. Amaçlı örneklem seçilerek benzer özellikte olan köyler bir arada ele alınması planlanmıştır. Buna göre mülakat Karaburun ilçesinde görevli 9 imam-hatip ile yapılmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanmasında yarı yapılandırılmış görüşme formu ile sorular hazırlanmıştır. Görüşme formu hazırlanırken açık ve anlaşılır bir dil kullanılmasına özen gösterilmiş, belirlenen sorularda konunun tüm yönlerinin açığa çıkartılması amaçlanmıştır. Görüşme esnasında katılımcılara görüşmeyi kaydetme talebi iletilmiştir. Katılımcıların tercihleri doğrultusunda olumlu bakanların görüşmeleri kaydedilerek yazıya geçirilmiş, kabul etmeyenler için görüşme esnasında alınan notlar kullanılmıştır. Görüşme esnasında katılımcılardan alınan cevapların karışmaması ve unutulmaması için akabinde cevapların doğru ve düzenli bir şekilde kaydedilmesi sağlanmıştır.

Katılımcıların sorulara dilediği gibi cevap vermeleri sağlanmış, sohbet ortamı olmasına özen gösterilerek görüşme kendi seyri içinde gerçekleştirilmiştir. Sorular yöneltilirken katılımcının kısa cevaplarında veya anlaşılmayan durumlarda soru tekrar edilmiş, sonda sorular bu kapsamda yardımcı olarak kullanılmıştır. Katılımcıların cevapları dikkatle dinlendikten sonra dönüt verilerek anlatılmak istenen husus görüşme esnasında teyit edilmiştir. Yine araştırmanın geçerliliğine ilişkin soruların anlaşılır olmasında katılımcılara zaman zaman literatüre ilişkin doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

Görüşme tekniği ile elde edilen bulgular sistematik ve açık bir biçimde betimlenmiş, daha sonra bu betimlemeden hareketle bulguların açıklanıp yorumlanarak bazı sonuçlara ulaşılmasına çalışılmıştır.2 Mülakatları

2 Ali Yıldırım Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018).

gerçekleştirdikten sonra araştırmada verilerden hareketle kodlar oluşturulmuş, daha sonra uygun temalar içerisinde kodlar birleştirilmiştir. Temalar oluşturulurken birbirine yakın olan kodların bir arada olmasına dikkat edilmiştir. Daha sonra kod ve temayı içine alacak şekilde bir bütünlük içerisinde kategoriler oluşturulmuştur.

Betimleme yapılırken herhangi bir öznel yorumun karışmasına izin verilmeden, yansız bir şekilde ortaya konulmasına dikkat edilmiştir. Verilerin analizinde Office araçları kullanılmış; kategori, tema ve kodlar buna göre düzenlenmiştir. Office araçları kullanılırken veri kaybının oluşmamasına azami derecede önem gösterilmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın katılımcılarına köy camilerinin fonksiyonlarının ne olduğu sorusu yöneltilmiş ve toplam 3 soru ile bu probleme cevap aranmıştır. Caminin fonksiyonunun ne olduğunu anlamak için bu mekâna bakışın nasıl olduğu sorusu önem arz etmektedir. Zira halkın camiye bakışı, kullanım alanları, ne sıklıkla kullandıkları gibi konularda bizlere ipucu verebilir. Bu kapsamda araştırmanın katılımcılarına bulundukları bölgede halkın camiye karşı düşüncelerinin ne olduğu sorusu yöneltilmiştir.

1. Halkın camiye bakış açısı hakkında düşünceleriniz nedir?

Din görevlilerinin tamamı halkın camiye bakışı hakkında görüş beyan etmekle birlikte bunu gerekçelendirme biçimleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkları; genelde halkın camiye olumlu baktıkları ve çeşitli nedenlerle bazı olumsuz düşüncelerin olabildiği şeklinde açıklamışlardır.

Görevliler camiye olumlu bakanları ifade ederken bu bakış açısını farklı nedenlere bağlı olarak açıklamışlardır. Buna göre katılımcılar halktan bazılarının bir **kutsal bilinciyle** ve yine bazılarının da **kültürel** olarak camiyi gerekli gördüklerini ifade etmişlerdir (9 katılımcı). Bu konuda görüş beyan eden katılımcılardan bazılarının görüşleri aşağıda örneklendirilmektedir.

Camiyi herkes sahipleniyor, bir kutsal bilinci var. İnsanların hocaya karşı bakış açıları büyük bir saygıyla bakar. (T7- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 1,5 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

1980'lere kadar cami ibadetin merkezi olmuş ancak buralar turizme açıldığında yavaş yavaş bu yerli olan halkında camiye bakışı kültürel olarak kalmış durumda. Nesiller arası keskin bir kırılma var. (T5- Din Görevlisi, Nüfus: 1000 Görev yılı: 7 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Halk nazarında, hiç camiye gelinmese de bayramdan bayrama da gelse orası köyümüzün camisi şeklinde görülmekte. Din cenazen olduğunda defnedeceğin söylediğinde Müslümanım diyeceğin folklorik bir bakış açısına sahip o da ihtiyaçsa. Din var olan bir şey o olması lazım deniyor ama hayata bir şey teklif ettiğin zaman o orada kalacak diyor. Özgürlükçü bakış içerisinde dinin yeri sınırlı. (T6- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 4 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Yukarıdaki görüşlerinde katılımcılardan T7, halk nazarında camiye karşı bir sahiplenmenin olduğunu saygıyla bakıldığını ifade etmiştir. Bunun yanında T5 ve T6 caminin halkın saygısı olmakla birlikte zamanla kültürel olarak kaldığını belirtmiştir. Bunu ifade ederken T5 turizme açılma ile birlikte kırılmanın olduğu, T6 ise dinin hayat içindeki yerinin özgürlükçü bakış içerisinde sınırlılığına değinerek konuyu açıklamışlardır.

Görevlilerin ifadelerine bakıldığında halk nazarında camiye saygı olmakla birlikte kültürel olarak sahiplenmenin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakış açısının geçmişten gelen örfleri, caminin bir kutsal bilinciyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Dine bakışın hayatın dinamiklerine karşı söz etmede sınırlı olduğu ifade edilmektedir. Bu durum günümüz dünyasının özgürlükçü bakış açısının etkili olması, tüketmeye endeksli bir toplum anlayışının etkileri olabilir. Yine bu özgürlük anlayışının dayattığı bir din alanı var ki bu da caminin 'folklorik' bir konumda kalmasına neden olduğu söylenebilir.

Görevlilerden bazıları halkın camiye karşı çeşitli nedenlerle **olumsuz baktıklarını** ifade etmişlerdir. Bu nedenler sırasıyla; *siyasi algılar (3), inanç farklılıkları (1) ve pandemi etkisidir*. (1) Katılımcıların görüşleri aşağıda bir bütünlük içerisinde verilerek yorumlanacaktır.

İnsanların camiye saygıları var ancak din görevlisi için aynı saygıyı gösterdiklerini söyleyemeyiz açıkçası. Görüştüklerimde bunun nedeni sorduğumda ise siyasete bağlıyorlar. Din görevlisinin siyasetle ilişkisinden dolayı soğuduklarını iddia ediyorlar. Bu biraz mesuliyeti üzerinden atma gibi de ama insanların bu konuda bir şikayetleri var. Bu insanlarla birebir konuştuğumda kulaktan dolma bilgilerle hareket ettikleri, bizzat kendilerinin tecrübe etmedikleri şeyleri mesele edinmişler. Sosyal medyanın olumsuz etkilerinden birisi böyle. Artık çarpışan fikirlerimiz değil bizi çarpıştıranlar. Artık insanlar fikirleri tartışmıyor maalesef. İletişim kurulduğunda bu algı kırılıyor. (T1- Din Görevlisi, Nüfus: 100, Görev yılı: 2 Öğrenim durumu: Lisans devam ediyor)

Halkın %2 veya 3 bir kesim inanç farklılıklarından dolayı gerekli görmüyor. (T2- Din Görevlisi, Nüfus: 300, Görev yılı: 2, Öğrenim Durumu: Lisans)

Pandemiyle birlikte insanlar cami olmasa da oluyormuş gibi bir düşünceye kapıldılar. Pandemi öncesi ile şimdi arasında cemaat sayısı olarak çok ciddi fark var. Bu da haliyle camiye bakışı ciddi anlamda etkiledi. (T2- Din Görevlisi, Nüfus: 300, Görev yılı: 2, Öğrenim Durumu: Lisans)

Katılımcıların ifadelerine bakıldığında T1 insanların camiye saygıları olmasına rağmen siyasi nedenlere bağlı olarak soğuduklarını ve önyargılı baktıklarını ifade etmektedir. Böyle bir algının oluşmasında ise 'kulaktan dolma bilgilerin etkili olduğu, sosyal medyadan çok etkilendiklerini, fikirlerin tartışılmadığını belirtmiştir. İletişim kurduklarında bunun giderildiğini dile getirmiştir. T2 ise inanç farklılığından dolayı camiyi gereksiz görenlerin olduğuna dikkat çekmiştir. Yine aynı katılımcı pandeminin olumsuz etkileri barındırdığını, insanlarda cami olmadan da oluyormuş algısının yerleştiğini ifade etmiştir.

Görevlilerin açıklamalarına bakıldığında siyasi anlayışların halk üzerinde baskın olduğu ve bunu da din görevlilerine yansıttıkları anlaşılmaktadır. Bu durum medya ve sosyal medyanın kutuplaştırıcı, palyatif gündemleri gün yüzünde tutmalarının etkilerinden kaynaklı olabilir. Nitekim katılımcı ifadesi ve diğer görüşlerine yer vermediğimiz açıklamalara da bakıldığında bu durum halkın camiye bakışını

etkilemektedir. Ancak burada T1'in de ifade ettiği gibi din görevlilerinin iletişim kurması önemli bir husustur. Zira insanların bu algılarının tecrübelerinden ziyade duyumlarından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

Bir diğer öne çıkan husus ise pandeminin etkisidir ki bu durum halk arasında caminin kapalı ortam olması ve camiye gitmeden de namaz olabilirmiş gibi bir algının oluşmasından kaynaklıdır. Küresel olarak 2020 yılında ortaya çıkan salgın sürecinde sadece kamu ve özel kurumlarında tedbir alınmasıyla sınırlı kalınmamıştır. Tarihinde ender rastlanacak bir şekilde ibadet mekânları da kapalı tutulmuştur. 2022 yıllarının başından itibaren salgısının etkisi giderek azalarak sosyal mesafe kuralları vb. tedbirler genişletilmiştir. Bu durum halk arasında yine bir panik havasının oluşmasına, camiye gelmemelerine neden olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan bir araştırmada; pandemi sonrası camiye gelme sıklığının zamanla arttığı ifade edilse de, tedbir amaçlı gelmeyenleri var olduğu ifade edilmektedir.[3] Bir diğer neden de T2'nin de ifade ettiği gibi halkın bireysel olarak hareket etmesine, cami yerine ev gibi kendi özel alanlarında ibadetlerini yapmalarına neden olmuştur. Cami, cem etmek toplamak anlamına gelmektedir ki Müslümanları bir arada tutan, dayanışmalarını sosyalleşmelerini, paylaşmalarını sağlayan bir özelliğe sahiptir.[4] Yine İslam dininde vakit namazları bireysel kılınabilse de cemaatle namazın kılınmasına önem verilmiş ve bunun bireysel kılınan namazdan çok daha faziletli olduğu belirtmiştir.[5] Katılımcı ifadesinde de geçtiği üzere cemaatin salgın sonrası tekrar camiye gelme alışkanlığını yitirmesinde pandeminin etkileri bulunmaktadır.

T2 son olarak cemaatten bazılarının olumsuz bakış açsını inançla ilişkilendirmiştir. Bireyin inancı ne olursa olsun bir başkasının kutsalına saygı göstermesi insani bir gerekliliktir. Bu gereklilik o bölgede yaşayan insanların çoğunu kapsaması veya kapsamamasıyla ilişkili değildir.

---

3 Mehmet Bekir Gültekin, "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği). Kocaeli İlahiyat Dergisi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (2020), 131-164.

4 "cami ne demek TDK Sözlük Anlamı" (Erişim 24 Kasım 2022).

5 "Diyanet Hadislerle İslam" (Erişim 24 Kasım 2022), 187.

Farklılıklarımızla bir arada yaşamayı öğrenmemiz gerekir. Bu durum Peygamberimiz'in Medine'ye hicretinde de görülmektedir. Allah Resulü burada bulunan Yahudilerle, Müslümanları bir sözleşme etrafında, şehrin birliği için toplamış, onların inançlarına herhangi bir yasaklama getirmemiştir. Yine pek çok etnik unsuru ve inanışı içinde barındıran Osmanlı'da insanlar tüm bu farklılıklarıyla bir arada yaşayabilmiştir. Bu farklılıkları kabullenmeyi başarabilirsek sözü edilen siyasi kutuplaşmalar, önyargılı bakışlar ve bunların ayrıştırıcı etkilerinin önüne geçilebilir.

Din görevlilerinin halkın bu bakış açılarından sonra camiyi hangi fonksiyonlarla kullandıkları sorusu yöneltilmiştir. Bu soruyla caminin kullanım amaçları hakkında görüşler alınmıştır. Aşağıda buna ilişkin öğreticilerin yoğunlaştıkları hususlar bir bütünlük içerisinde verilerek yorumlanacaktır.

2. Caminin kullanım fonksiyonları nelerdir?

Katılımcılar caminin kullanım amaçlarına ilişkin çeşitli hususlarda açıklamalarda bulunmuşlardır. Buna göre görevliler; namazlar (9), mevlitler/hayırlar (9), Ramazan ve diğer dini günler kandil günleri (2) eğitim imkânı (2), yaz kursu (9) gibi *doğrudan dini amaçlı* bir kullanımdan bahsetmişlerdir. Bir diğer husus ise ***doğrudan dini amaçlı olmayan amaçlarla***; bildirimler (3), turistik geziler (2), ve milli bayramlar (1) için kullanıldığı şeklinde açıklamada bulunmuşlardır.

Camilerin **doğrudan dini amaçlı** kullanıldığını ifade eden öğreticilerin görüşleri bir bütünlük içerisinde verilerek yorumlanacaktır. Katılımcıların görüşleri aşağıda örneklendirilmektedir.

Vakit namazlarında Cuma ve bayram namazlarında, cenaze namazlarında cami kullanılır. Vakit namazlarında katılım sayısı çok az bunu da belirtmek gerekir. (T8- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 1 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans devam ediyor)

Mevlitler camide de evde de okutulduğu olur. Bu bölgede mevlit kültürü, 40 52'sinde senei devriyesinde yine öldükten sonra 3 gün boyunca hane sahibinde kuran okuma yapılır. Osmanlıdan gelen bu gelenek de artık dinin suyunun suyunun suyu ve bunu da insanlar artık din olarak

algılıyorlar. (T5- Din Görevlisi, Nüfus: 1000 Görev yılı: 7 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Ramazan ayı iftarlar verilirse burada oluyor. Mukabele de camide oluyor. Ama bunun dışında kandiller de burada yapılır. (T4- Din Görevlisi, Görev yılı: 22 Nüfus: 120 Öğrenim Durumu: Ön lisans)

Hanımların kurslarını gerçekleştirebilecekleri bir yer var caminin hemen yanında. Diğer kurslarla birlikte gerçekleştiriliyor. (T4- Din Görevlisi, Görev yılı: 22 Nüfus: 120 Öğrenim Durumu: Ön lisans.)

Yaz kursu için çocuklar kullanıyor, çocuklar için bir oyun alanı. Sohbet muhabbet ettiğimiz bir yer. (T6- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 4 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Yaz kursu çok kısa süreli oluyor, aile de teşvik etmiyor veya serbest bıraktığı için olmuyor. (T2- Din Görevlisi, Nüfus: 300, Görev yılı: 2, Öğrenim Durumu: Lisans)

Öğreticilerin ifadelerine bakıldığında camiyi çeşitli açılardan kullandıkları anlaşılmaktadır. Buna göre katılımcıların tamamı camilerin cenaze, bayram ve cuma namazlarında sık kullanıldığını, vakit namazlarında da az da olsa kullanıldığını belirtmiştir. Bu bölgede yaygın olan bir diğer uygulama ise hayır faaliyetleridir. Bunlar kişinin vefatında 3. Gününde 7. Gününde 40'ında ve 52'sinde yapılmaktadır. Burada da camilerin kapasitelerine bağlı olarak cami etrafında mevlitlerle gerçekleştirilmekte ve yaygın bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulama değerlendirilebildiği takdirde din eğitimi adına bir fırsat oluşturulabilir, Ramazan ayı ve kandil günlerine dair her ne kadar az katılımcı (2) beyan etse de kullanıldığı söylenebilir. Bu sayının azlığının halkın nüfusu, katılım olarak yoğun ilgi göstermemesi, caminin fiziksel şartlarıyla ilişkileri olabilir. Camilerin eğitim imkânlarının da olduğu ifade edilmiş (2 katılımcı), diğer kurslarla birlikte olduğunda katılımın sağlandığı belirtilmiştir. Yaz kursu için ise görevliler, açıldığını ama sürekliliğin olmadığını; bazıları ise çok etkili kullanıldığını belirtmişlerdir. Bu da yine köyün genç nüfusu, cemaatin camiye ve dine bakış açısıyla ilişkileri olabilir.

Öğreticilerden bazıları da **doğrudan dini amaçlı olmamakla** birlikte caminin diğer kullanım alanlarına ilişkin açıklamada bulunmuşlardır.

Buna göre öğreticilerin yoğunlaştıkları hususlar aşağıda örneklendirilmektedir.

Camide anons için kullanılır. Resmi olan bildiriler burada yapılır. (T4- Din Görevlisi, Görev yılı: 22 Nüfus: 120 Öğrenim Durumu: Ön lisans)

Caminin tarihi bir geçmişi olmasından kaynaklı olarak gezi faaliyetleri yapanlar oluyor. (T2- Din Görevlisi, Nüfus: 300, Görev yılı: 2, Öğrenim Durumu: Lisans)

19 Mayıs 23 Nisan gibi günlerin kutlamalarını da camide yapıyoruz ve bu herkesin sevdiği bir şey. (T3- Din Görevlisi, Nüfus: 300 Görev yılı: 4 yıl Öğrenim Durumu: Ön lisans)

Öğretici ifadelerine bakıldığında camiler bildirim amaçlı (3), turistik faaliyetlerde (2) kullanılmaktadır. Camilerin turistik faaliyetler açısından etkililiği tarihi geçmişiyle ilişkili olabilir. Yine bir katılımcı da milli bayramlarda cami avlusunda bugüne özgü faaliyetler yaptıklarını ve bunun da çok olumlu olduğunu belirtmiştir. Bu durum camilerin imkânlarının önemli olduğunu bizlere gösterse de din görevlisinin bu konuda aktif olmasıyla da yakından ilişkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Öğreticilere camilerin fonksiyonlarının geliştirilmesi, mevcut imkânlarının artırılmasına dair önerilerinin ne olduğu sorulmuştur. Bu soruyla görevlilerin giriş kısmında problem olarak gördükleri hususlarda çözüm önerileriyle ilk elden cevapları alınmak istenmiştir.

3. Caminizin kullanım fonksiyonlarının geliştirilebilmesi için önerileriniz nelerdir?

Öğreticiler caminin fonksiyonlarının geliştirilmesi için yöneltilen sorulara farklı çözüm önerileri sunmuşlardır. *Fiziksel imkânlar, cami eksenli faaliyetlere yönelik öneriler, din görevlisine dair öneriler ve Diyanet İşleri Başkanlığına dair öneriler* hakkında açıklamada bulunmuşlardır.

Caminin **fiziksel imkânlarına** yönelik açıklamada bulunan öğreticiler, sosyal imkânların geliştirilmesi ve iyileştirilmesi gerektiği hakkında açıklamada bulunmuşlardır. (8) Buna dair öğretici görüşlerinden bazıları aşağıda örneklendirilmektedir.

Burası sahil yeri olduğu için gelenlerin duşlarını aldıkları, kıyafetlerini değiştirdikleri bir yer mevcut. Kadınlar için de bu kıyafet temini mevcut. Duş gibi konaklama, şark köşesi vs. bu imkanların olması daha da kullanışlılığını artıracaktır. Bir de camiler neden köyü ilgilendiren konular camide konuşulmasın. Peygamberimiz döneminde dahi önemli konular camide konuşulmuş. (T1- Din Görevlisi, Nüfus: 100 Görev yılı: 2 Öğrenim Durumu: Lisans devam ediyor)

Caminin bahçesinde çay ocağı var, imam odası var halka açık. İnsanların normal hayatı da konuşabilecekleri bir yer var. Dolayısıyla namaz kılmasa da yine geliyor. Bunun korunması lazım. (T3- Din Görevlisi, Nüfus: 300 Görev yılı: 4 yıl Öğrenim Durumu: Ön lisans)

Şadırvanlar dışarıda örneğin, soğuk bölgede de olmamız hasebiyle, insanların üşüdüğü bir yer haline geldi, şadırvanların kesinlikle gözden geçirilmesi lazım. Camiyi öyle bir sunmalı ki gerçekten camiye gelsin rahat etsin. (T5- Din Görevlisi, Nüfus: 1000 Görev yılı: 7 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Camilerin ulaşımının kolay olması gerekiyor. Bizim köy özelinde söyleyecek olursak, yokuşta kaldığı için cami hakikaten güç olabiliyor. Gelmek isteyen her türlü gelir o ayrı bir konu ama yapılırken bu hususa dikkat edilerek yapılması lazım diye düşünüyorum. (T8- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 1 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans devam ediyor).

Öğreticilerin ifadelerine bakıldığında kıyı bölgesinde olmasına bağlı olarak duş alma imkânlarının cami yanında olmasını gerekli görmüşlerdir. (T1) Yine camilerin çay ocağı, imam odası gibi halkla iletişimin sağlandığı bir şekilde oluşturulmasının önemine dikkat çekmişlerdir. (T3) Bu imkânlar camiyi ibadet merkezi olmasının yanı sıra T1'in ifade ettiği gibi halkı ilgilendiren meselelerin konuşulduğu bir konum da yapabilir. Sosyal imkânların iyileştirmesine dair bir diğer öneri de T5'in ifade ettiği camilerin şadırvan imkânlarının geliştirilmesiyle ilgilidir. İnsanların bu konuda

sıcak su, havlu vb. gibi imkânlarla rahat edebilecekleri bir halde olması önemlidir. Özelde T8'in belirttiği hususu öne çıkarmak gerekirse camilerin erişilebilirlik imkânlarının gözden geçirilmesi, yapım aşamasında ulaşımın kolay olduğu yerlerin seçilmesi faydalı olacaktır.

Katılımcılar **cami eksenli faaliyetlere** ilişkin açıklamada bulunmuşlardır. Buna dair öğreticiler, *kadınların eğitiminin önemli olduğuna (2), çocuklara yönelik faaliyetlerin artırılması gerektiğini* belirtmiştir. (5)

Cami eksenli faaliyetlere yönelik önerilerde görevlilerden bazıları kadınların eğitiminin önemine ilişkin önerilerde bulunmuşlardır. (2) Buna dair katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda örneklendirilmektedir.

Kadınlarla eğitime başlamak gerekiyor ki bu bölgede kadınların inançları, hassasiyetleri daha kuvvetli. Bu anlamda halk eğitim kurslarının sayısının artırılması cami merkezli olması önemli bu korunmalı. (T4- Din Görevlisi, Görev yılı: 22 Nüfus: 120 Öğrenim Durumu: Ön lisans)

Bu başlık görevlilerin çocuklara yönelik vurguladıkları hususlarla birlikte ele alınacak olduğu için herhangi bir açıklama yapılmayacaktır. Görevlilerin **çocuklara yönelik** faaliyetlerine ilişkin görüşlerinden (8 katılımcı) bazıları aşağıda örneklendirilmektedir.

Gençler bulunduğunda şayet sadece ibadet boyutuyla bakmaktan ziyade ders çalışabilecekleri, oynayabilecekleri bir alanda olması lazım. (T1- Din Görevlisi, Nüfus: 100 Görev yılı: 2 Öğrenim Durumu: Lisans devam ediyor)

Cami marketleri gibi çocukların camiye teşviki sağlanabilir. Bunlar biraz imkân meselesi. Yine bilgisayar ihtiyaçlarını çıktı vs. karşılasalar teşvik edici olur diye düşünüyorum. (T2- Din Görevlisi, Nüfus: 300, Görev yılı: 2, Öğrenim Durumu: Lisans)

Çocuklardan küçük yaşlardan başlarsak ancak olur. Diğer türlü bu yerleşik ananelerin değişmesi çok zor. Yaz kursu bir tohum gibi düşünebiliriz. Bu değişimin bilinçli bir anne baba bilinciyle olup ilkokulun orta okulun yeni bir anlayışla kurulması oluyor. Teoriyi doğrudan hayatın pratikleriyle bütünleştirerek, sevdirme metoduyla uygulanması lazım. Ayrıca

diğer alanlarda da uygulanması lazım. (T7- Din Görevlisi, Nüfus 100, Görev yılı: 1,5 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Cami eksenli faaliyetlere yönelik görevlilerden bazıları kadınların eğitimi üzerinde durmuştur. Buna göre T4'ün görüşte bulunduğu bu husus fonksiyonları kısmında da ifade ettikleri arasındadır. Kadınların dini hassasiyetinin yüksek olduğuna dikkat çeken katılımcı, halk eğitim kurslarını da ekleyerek cami hizmetlerinin yürütülmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Çocuklara yönelik faaliyetlerde ise çocukların oynayabilecekleri, ders çalışabilecekleri alanların olmasının caminin fonksiyonunu artıracağı üzerinde durulmuştur. Yine katılımcılardan T2 ise cami marketi gibi uygulama yapılabileceğini, bilgisayarla kırtasiye ihtiyaçlarını görebileceklerini ifade etmiştir. Katılımcıların bu ifadeleri caminin kullanımını artırmaya dönük önerilerdir. Camilerin sadece ibadet boyutundan köy içerisinde pek çok ihtiyacı karşılayan bir konumda olması işlevsel hale getirmesine katkı sağlayabilir.

Bu kapsamda katılımcıların ele aldıkları bir diğer öneri ise eğitimin küçük yaşlarda başlamasıdır. Bu noktada öğreticiler din eğitiminin küçük yaşlardaki bireylerde etkili olabileceğini ifade etmişlerdir. Din eğitimine başlama yaşı çocukların dine dair sorgulamalarının ortaya çıktığı dönemde olabilir. Yine küçük yaşlarda temeli atılan öğrenmeler çocuğun ileriki yaşlarının temelini oluşturur.[6] Bu anlamda öğreticilerin ifade ettikleri hususlar dikkate değerdir. Din görevlilerinin yaz kurslarını aktif hale getirmesi, Diyanet İşleri Başkanlığının (DİB) cami eksenli din hizmetlerinde çocuklara yönelik çalışmaların öne çıkartılmasına katkı sunabilir. Katılımcıların burada üzerinde durduğu bir başka husus ise din eğitiminin diğer alanlarla birlikte bütünlük arz etmesidir. Bu konu T5'in din görevlisine dair sözleriyle de yakından ilişkilidir. Eğitimin buna göre kurgulanması, hakikatin kimde ve neyde, nasıl tezahür ettiğinin bilgisinin bütüncül bir yaklaşımla sağlanması önemli olacaktır. Bu durum çok yönlü çalışmalar yapılmasını, eğitim faaliyetlerinin yeniden ele alınmasını, bu kapsamda fikirler üretilmesini gerekli kılmaktadır.

6 Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (İstanbul: İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012).

Katılımcılardan bazıları **din görevlisinin önemine** ilişkin açıklamada bulunmuşlardır. (6) Buna dair görüşlerden bazıları aşağıda örneklendirilmektedir.

Bunda diyanet görevlisinin dini gerçekten bir sosyolog edasıyla anlaması önemli. Sosyolog derken, dini sosyal hayata indirgemiş olması. İnanılmaz bir bilgi yoksunluğu var ve dolayısıyla anlatmada sorunlarımız var. Bir din görevlisi, fizikten kimyadan toplumdan bilecek ki dinleyen insanlar da demek ki kuran böyle din böyle diyebilsin. T5- Din Görevlisi, Nüfus: 1000 Görev yılı: 7 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Din görevlisi biraz önce bahsettiğimiz bu olumsuz bakış açısını değiştirmesi için sosyal olmalı, toplum sosyolojisini iyi bilmeli, tarafsız olmalı, dışlayıcı olmamalı. İnsanlarla iletişim kurmaya açık olmalı. Model olmalı, söylemle değil eylemle hareket etmeli. (T9- Din Görevlisi, Nüfus: 300 Görev yılı: 23 yıl, Öğrenim Durumu: Lise)

Öğreticiler din görevlisinin toplumu tanımasını gerekli görmüşlerdir. T5, bilgi eksikliğine bağlı olarak anlatmada da sorunlar yaşandığını dile getirmiştir. Bilimsel gelişmelerin önemine dikkat çekilen bu hususta din görevlisinin meseleleri izah ederken bütünsel bir anlayışla anlatması önemlidir. Böyle olduğu takdirde insanların gerçeği delilleriyle öğrenmelerine, inanç anlamında problemler yaşamamalarına yardımcı olabilir. Bu durum aynı zamanda toplumu tanımayı da gerekli kılmaktadır. Nitekim her iki katılımcının da ifade ettiği üzere din görevlisi toplumun diline hâkim olabilmelidir. Ayrıca tarafsız olmalı, dışlayıcı olmamalı ve iletişim kapılarını daima açık tutmalıdır. Bu olduğu takdirde bireylerin olumsuz bakışları kısmında geçen politik kutuplaşmanın önüne geçilebilir. İnsanlar doğruyu, kitaplardan veya çeşitli iletişim araçlarından öğrenmelerinden ziyade bizzat bulunduğu bölgenin din görevlisinden ilk elden öğrenmesi daha faydalı olabilir.[7] Bu da iletişim kanallarının açık olmasıyla, dışlayıcı olmamayla yakından ilişkilidir. Zira ilgili başlıkta da görevlilerin ifade ettiği üzere iletişim kurulduğunda bu sorunların çözülmesi daha kolay olabilmektedir.

[7] Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/2 (2007), 1-10.

Katılımcılardan bazıları **Diyanet İşleri Başkanlığına dair önerilerde** bulunmuşlardır. (2) Buna dair görüşlerden bazıları aşağıda örneklendirilmektedir.

İslam dininde caminin fonksiyonu, hayatın bizzat olduğu yer. Camilerin bu kadar mazlum hale gelmesinde çocuklar camiye getirilmez, uyulmaz gibi fetvaların etkisi var böyle olunca da insanların ibadet yapması nefislerine ağır geliyor. Bunların değişmesi lazım. (T5- Din Görevlisi, Nüfus: 1000 Görev yılı: 7 yıl, Öğrenim Durumu: Lisans)

Camiler için imamların tuttuğu resmi bir defter olabilir. Durum tespit raporları gibi insanlar neyi önemsiyorlar, manevi anlamda neye ihtiyaçları var, adetleri neler, neyi sever bunları bilmesi çok güzel olacaktır diye düşünüyorum. Bu da yeni gelen kişinin plan program yapması anlamında, insanların ihtiyaçlarına göre yaklaşması anlamında önemli. (T1- Din Görevlisi, Nüfus: 100 Görev yılı: 2 Öğrenim Durumu: Lisans devam ediyor)

Öğreticilerden T5, caminin hayatın bizzat kendisi olduğunu ama yanlış fetvalar yüzünden insanların camiden soğuduklarını ifade etmiştir. Bu kapsamda DİB'nın yayınlayacağı içeriklerle bilgilendirilmeleri sağlanabilir. İslam dininin kolaylığı teşvik ettiğinin anlatılması camiyi herkesin kullanabileceği bir mekân haline gelmesi anlamında önemli olabilir. Burada dikkat çeken bir diğer öneri ise T1'in ifade etmiş olduğu durum tespit raporu da diyebileceğimiz açıklamasıdır. Halkı tanıma anlamında önemli sayılabilecek bu öneri din görevlisi için bir kolaylık sağlayabilir. İnsanların hassasiyetlerini, ilgilerini, adetlerini öne çıkaran bir çalışma din görevlisinin kuracağı iletişimde yapacağı faaliyetlerde etkili olabilir.

Sonuç ve Öneriler

Din görevlileri halkın camiye bakışını genel anlamda olumlu olduğunu bununla birlikte ona kültürel bir anlam yüklediklerini dile getirmiştir. Bunun etkilerine ilişkin modern dünyanın dine tanıdığı alanın sınırlı olması, sadece cenaze ve bayram namazlarında hatırlanması olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılar olumsuz veya önyargılı diyebileceğimiz düşüncelerinin de olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılara göre bunun nedeni

ise; siyasetle ilişkilendirilmesi, medya ve sosyal medyanın etkisidir. Son olarak katılımcılardan bazısı da bu olumsuz bakış hakkında pandeminin etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Bu olumsuz bakışların kırılması için din görevlisinin rolünün önemli olduğu, iletişim kurmasının etkili olacağı söylenebilir. Dinin kültürel düzeyde kalmaması için cami eksenli faaliyetlerin artırılmasının dolayısıyla din görevlisinin aktif olmasının önemli olduğu söylenebilir.

Katılımcılar caminin fonksiyon alanlarına ilişkin olarak doğrudan dini amaçlı kullanımın olduğunu ifade etmiştir. Bunlar; namazlar (9), mevlitler/hayırlar (9), Ramazan ve diğer dini günler kandil günleri (2) eğitim imkânı (2), yaz kursudur. (9) Bir diğer husus ise doğrudan dini amaçlı olmayan; bildirimler (3), turistik geziler (2), ve milli bayramlardır. (1) Buna göre görevliler camileri çeşitli amaçlarla kullanmaktadır. Cenaze ve bayram namazlarında sık kullanılmaktadır. Yaygın olarak yapılan mevlit/hayırların din eğitimi için fırsat bilinmesi önemlidir. Yaz kursu açılmakla birlikte nüfusa bağlı olarak veya kişilerin tercihlerine dayalı olarak sürekliliği bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ramazan ve kandil günleri de yine bu kapsamda değerlendirilebilir. Caminin eğitim imkânlarının olması, farklı faaliyetlerle çeşitliliğin sağlanması önemlidir.

Katılımcılar önerilere ilişkin olarak; fiziksel imkânlar, cami eksenli faaliyetler, din görevlisine dair öneriler, DİB'na dair öneriler hakkında açıklamada bulunmuşlardır. Buna göre caminin imkânlarının iyileştirilmesine dair görevliler; bölgenin sahil kesimi olması sebebiyle duş imkânlarının sağlanması, yine namaz için kıyafetlerini değiştirecekleri alanların oluşturulması, çay bahçesi, imam odası gibi alanların bir arada bulunması, şadırvan imkânlarının iyileştirilmesinin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Camilerin fiziksel imkânlarına bağlı olarak kullanım alanları genişlemekte veya azalmaktadır. Karaburun bölgesinin konumuna göre imkânların iyileştirilmesi önemlidir. Cemaatin sadece ibadetle camiyi ilişkilendirmesinden ziyade buna ek olarak diğer sosyal tesislerin de cami alanında bulunması önemlidir. İnsanların kaynaşmasını, önemli konularını yine cami etrafında ele almalarını sağlayabilir.

Cami eksenli faaliyetlerde kadınların eğitimlerinin göz ardı edilmemesi önemlidir. Bu noktada Halk Eğitim Merkezleri iş birliğinde, diğer kurslarla

birlikte din eğitiminin yapılması, caminin fonksiyonlarını arttırabilir.[8] Bunun için caminin çocuklar için küçük yaşta başlaması önemli bir husustur. Bu konuda yaz kursları bir fırsat olabilir. Çocukların ilgilerini camiye çekmek için ihtiyaçlarını camiden karşılamaları sağlanabilir. Bunun için bilgisayar imkânı, oyunlarını camide oynamaları yine cami etrafında etüt merkezleri diyebileceğimiz ders çalışma ortamları sağlanabilir.

Katılımcılar din görevlisine dair iletişime açık olması, modelliği, toplumu bilmesi, çağın getirdiği bilimsel gelişmelerden haberdar olması gerektiğini belirtmişlerdir. Din görevlisinin bu tutumunun cami için oluşan ve oluşabilecek önyargıların kırılmasında etkili olabilir. Yine gerçekleştireceği din eğitimini halkın ihtiyaçları doğrultusunda planlaması, anlatımlarında diğer alanları kapsayacak şekilde bütüncül bir bakış açısıyla gerçekleştirilmesi önemlidir.

Katılımcılar DİB'na dair önerilerinde ise; halkı camiden ve ibadetten uzaklaştırabilecek fetvaların yeniden ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Din görevlilerinin bulundukları bölgeyi tanıma ve plan yapabilmeleri adına oluşturulacak bir durum tespit defterinin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre dini hayatın kolaylaştırıcı olması, bu yönde bilgilendirmelerin yapılması, alışılmış yanlış kanaatlerin önüne geçilmesi adına önemli olabilir. Durum tespit defteri de din görevlisinin bulunduğu bölgeyi tanıması, iletişimlerini geliştirmesi adına dikkate değer bir öneri olarak kabul edilebilir. Böylece yeni atanan görevlilerin muhtemel iletişim kazalarının önüne geçilmesi sağlanabilir.

Kaynakça

Ahmet Akın. "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 177-209.

Hasan Şimşek, Ali Yıldırım. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 11. Baskı., 2018.

Hüseyin Yılmaz. "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (2007), 107-130.

[8] Hüseyin Yılmaz, "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (2007), 107-130.

Kerim Yavuz. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 3.Baskı., 2012.

Mehmet Bekir Gültekin. "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği). Kocaeli İlahiyat Dergisi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (2020), 131-164.

Nesimi Yazıcı. "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/2 (2007), 1-10.

"cami ne demek TDK Sözlük Anlamı". Erişim 24 Kasım 2022. https://sozluk.gov.tr/?kelime=cami

"Diyanet Hadislerle İslam". Erişim 24 Kasım 2022. https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php

BÖLÜM 4

KAMPÜS CAMİLERİ VE HİZMET ALANLARI

BİR KAMPÜS CAMİİ VE EĞİTİM KURGUSU

Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Din Eğitimi Anabilim Dalı

isaglam@uludag.edu.tr - ORCID https://orcid.org/0000-0003-1666-6360

Giriş

İbadet yapılan yerler geçmişten günümüze her toplumda dikkat çekmiştir. Her dinin kendine özgü ibadet yerleri bulunmakta ve bazı istisnalar hariç yönetimler her inancın ibadetlerlerine karışmamayı genel bir prensip olarak algılamışlardır. Yeryüzünde ilk kurulan ibadet yerinin Kâbe olduğunu Kur'an-ı Kerim'den öğreniyoruz.[1] Zamanla da ibadet yerleri hem çoğalmış hem de farklı isimler almıştır.[2]

Dünya tarihine bakıldığında Müslümanlarda olduğu gibi diğer din mensuplarının da çok görkemli ve çeşitli fonksiyonları icra eden ibadet yerleri geçmişten günümüze varlığını korumaktadır. Bu gerçek ibadet yerlerinin toplumsal yapının vazgeçilmez bir unsuru olduğunu göstermektedir. Ancak ibadet yerlerinin icra ettikleri fonksiyonlar tarihi seyir içerisinde yer ve sosyal yapıya göre farklılıklar arz etmektedir.

Tevhid inancına sahip toplumlar için ibadethane başlangıcı Kabe'nin Hz. Adem (as) tarafından inşasıyla başlasa da[3] örnek alınan uygulama, Hz. Peygamber (sav)'ın Medine-i Münevvere'de Mescid-i Nebevi'yi sahabe ile

1 Âl-i İmrân 3/96.

2 Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Cami" (Erişim 18 Eylül 2022).

3 Önkal - Bozkurt, "Cami".

beraber inşası ve yaptığı faaliyetlerdir. Bu manada Hz. Peygamber (sav)'in hayatından itibaren günümüze kadar Müslümanların cami / mescit / ibadethane ile olan ilişkilerine baktığımızda, istisnalar hariç adeta hayatın cami merkezli olduğunu görürüz. Tarih boyunca müştemilatıyla beraber camiler isteyen her Müslümanın rahatlıkla girebileceği, ibadet edebileceği, ihtiyaçlarını giderebileceği, derdini anlatabileceği, bilmediklerini öğrenebileceği, her türlü yardım alabileceği ve yardım edebileceği mekânlar olmuştur.

Camilerin mevcudiyetinin asıl maksadı ibadet edilen yer olsa da,[4] bu maksat hiçbir zaman aşılmaması gereken bir sınır olarak algılanmamıştır. İslam tarihi boyunca camiler ibadethane olmakla beraber sosyo-kültürel ve özellikle ilmi hayatın hep merkezi olmuşlardır. Türkiye'de Cumhuriyet tarihine geldiğimizde camilerin yönetim ve işleyiş şeklinde bazı değişiklikler ve aksamalar olmuştur.[5] Ancak günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı idaresinde ve gayretli bazı vakıf ve derneklerin katkısıyla ibadetle beraber camilerin bir kültür merkezi, eğitim yuvası, gençlik merkezi, aşevi gibi fonksiyonları da icra etmeye başladıklarını görmekteyiz.[6] Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk vatandaşlarımızın camileri okyanusta sığınılan bir ada gibi algıladıklarını ve kullandıklarını, ibadetle beraber birçok sosyo-kültürel faaliyet merkezi olarak değerlendirdiklerini görmekteyiz.[7]

Camiler, görevlileri ve yöneticileri vasıtasıyla bulundukları her yerde toplumun bütün kesimlerine ulaşmalı ve hitap etmelidir. Çocuk, genç, yaşlı, kadın, erkek, zengin, fakir, öğrenci esnaf vb. toplumun her kesimine hitap edecek proje ve programlar ihdas ve icra edilmelidir. Bu manada mahalle camilerinden bazı örnek faaliyetleri zaman zaman basın yayın yolu ile duyduk ve takdir ettik. Bu projelerin birçoğu Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından toplanarak kitap haline getirilmiştir.[8]

4 "Mescitler Allah'a ibadet etmek içindir. Öyle ise Allah'tan başka hiçbir varlığa dua/ibadet etmeyin" el-Cin 72/18. Ayrıca bkz. et-Tevbe 9/108; el-Bakara 2/114.

5 Önkal - Bozkurt, "Cami", 53-56.

6 Bünyamin Albayrak (ed.), *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler* (Ankara: Diyanet İşleri Başakanlığı, 2020).

7 İsmail Sağlam, *Batı Avrupa'da Yaşayan Türklere Göre Din Görevlileri ve Cami Etkinlikleri Yeterliği* (Emin Yayınları, 2010), 160-238.

8 Çeşitli projeler için bkz. Albayrak, *Cami Görevlilerinden*.

Öte yandan Türkiye'de sayıları 208'i bulan üniversitelerimiz[9] önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora olmak üzere toplam 8.288.959 (sekiz milyon, iki yüz seksen sekiz bin, dokuz yüz elli dokuz) öğrenciye eğitim öğretim vermektedir.[10] Devletimizin "Her ile bir üniversite" politikasına paralel olarak, "Her üniversiteye bir cami" parolasıyla üniversitelerimizde camilerin hizmeti ve inşası devam etmektedir. Yetkililerden aldığımız bilgiye göre şu an 190 kampüs cami bulunmakta ve 262 din görevlisi bu mekânlarda hizmet vermektedir.

Üniversite gençliği bir milletin en dinamik gücüdür. Bu gençlik üniversite döneminde aldığı eğitim öğretim ile kendini yetiştirmekte, meslek sahibi olmakta, bilgi ve becerisini geliştirmekte, tarih ve medeniyet bilinci edinmektedir. Üniversiteler bir yandan resmi programlarını dünya standartlarına ve meydana gelen gelişimlere göre geliştirirken, öte yandan örtük programlarla da öğrencilerinin kimlik, kişilik, sanat, estetik vb. alanlarda kendilerini geliştirecekleri imkânları onlara sunmak durumundadır. İşte o zaman gençliğimiz adına geleceğe güvenle bakabiliriz.

Tam bu noktada kampüs camileri önemli fonksiyon oynayabilirler. İbadet yapılan bir yer olmanın yanında kampüs camileri; gönüllülük esasına dayalı, ticari kaygıdan uzak, rektörlüklerin ve Diyanet İşleri Başkanlığının katkı ve rehberliğinde tamamen sivil, yaygın ve informel eğitim mantığı ile öğrencilere hizmet verebilirler. Bunun için cami dernek veya vakıfları, bağışlarla maddi giderleri karşılama ve koordinasyonu sağlama görevini üstlenebilirler.

Konunun anlaşılması için üst paragraflarda geçen "örtük program, yaygın eğitim ve informel eğitim" kavramlarını açıklamak istiyoruz:

Örtük program, eğitim literatüründe önemli bir yere sahip olan ve eğitimin amaçlarının gerçekleşmesinde lojistik destek sağlamayı ifade eden bir kavramdır. Phillip Jackson'ın, örtük program (hidden curriculum)" kavramını ilk defa "Life in Classrooms" isimli eserinde kullandığı ve bundan öğrencileri etkileyen resmi olmayan bir sistemin varlığını kast

9 YÖK, "Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı" (Erişim 22 Eylül 2022).

10 YÖK, "Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı".

ettiği bilinmektedir.[11] Daha sonra örtük program eğitimin vazgeçilmez bileşenlerinden birisi olarak hem alan yazında hem de uygulamada sürekli gündem de olmuştur.[12] Örtük program, resmi olarak yazılı ve zorunlu olan açık programın yanında, bu programa ruh katan, kalitesini ve verimini artıran bir özelliğe sahiptir. Örtük program olumlu yönde kurgulandığında öğrencilerin motivasyonunu artıran, iletişimlerini kolaylaştıran, doğal ortamda eksiğini dolaylı olarak görmeye fırsat tanıyan, kendi kendine harekete geçmeye zemin hazırlayan, bilgi ile beraber kültür aktarımına imkân tanıyan, kuruma aidiyet bağlarını kuvvetlendiren, sosyal sorumluluk bilincini geliştiren ve isteyen herkesin kolay ulaşabildiği bir program olarak değerlendirilebilir. Örtük program aynı zamanda boşluk kabul etmeyen bir özelliğe sahiptir. Olumlu örtük programların varlığını hissettirmedikleri yerlerde, olumsuz örtük programlar devreye girer. Gayesizlik, zamanı boşa harcama, zararlı madde kullanımı, kendini işe yaramaz görme, şiddet vb. meşru olmayan fiillerin benimsendiği örtük programlar öğrencileri etkisi altına alır. Dolayısıyla olumlu örtük program sistemlerinin güçlenmesi tıptaki koruyucu hekimlik gibi bir işlev görmektedir.

Yaygın eğitime gelince, toplumun ihtiyaçları ışığında belli bir amaca yönelik, geneli kapsayacak türden çeşitli eğitimlerin verildiği ve bu eğitimlerin kurumların belirleyeceği takvim ve saate bağlı kalınarak yapıldığı, talep edenlerin başarılı olması halinde ise karşılığında sertifika aldıkları eğitim sürecidir.[13] Üniversite ortamında çeşitli enstitü, fakülte ve yüksekokullar vasıtasıyla bilgi ve mesleki eğitim kazandırılırken sivil bir organizasyonla öğrencilerin resmi derslerini tamamlayıcı, farklı ilgi alanlarına hitap edici bilimsel ve sanatsal kurslar yaygın eğitim mantığıyla organize edilebilir.

---

11 Margolis, M., *The Hidden Curriculum İn Higher Education*, (New York and London: Routledge Falmer:, 2001).

12 M Cemiloğlı, "Cemiloğlu, M. (2006) Eğitim Bilimi Açısından Örtük Program ve Halk Alıntılarının Örtük ProgramBağlamındaDeğerlendirilmesi, S:2.257- 269.", *UludağÜniversitesiEğitimFakültesiDergisi* 2 (2006), 257-269. A Elitok Kesici, *Ortaöğretim öğretmenlerinin sınıf içi iletişimde kullandıkları örtük programın özellikleri. (Doktora Tezi), Aydın*. (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Adnan Menderes, 2010).

13 MEB, "Mesleğim Hayatım, Yaygın Eğitim" (Erişim 22 Eylül 2022).

İnformel eğitim, yaşam içinde kendiliğinden gerçekleşen, katılım kuralları olmayan, katılımcının değerlendirme kaygısı yaşamadığı, yaş, cinsiyet ve eğitim seviyesi olarak herkesin katılabildiği, açık uçlu ama doğduğumuz andan hayatımızın sonuna kadar istemli veya istemsiz içerisinde bulunduğumuz eğitim şeklidir. Eğitim kurumlarında formel eğitimde geçirdiğimiz zaman dilimini hayatımızın geriye kalan ve informel eğitime maruz kalan kısmıyla kıyasladığımızda, informel eğitimle geçen örümüzün oranının %90'ların üzerinde olduğu görülür. Kampüs camileri aynı zamanda bir informel eğitim merkezi olma özelliğini taşımak durumumdadır. Çeşitli sosyal, kültürel, bilimsel ve sanatsal faaliyetlerin icra edilmesi durumunda bu mekânlar, bütün öğrenciler için doyumlu vakit geçirilen ve informel olarak eğitildikleri mekânlar haline dönüşebilecektir.

Kampüs Camileri Eğitim Bileşenleri

Girişte yapılan değerlendirme ve açıklamalardan sonra şimdi "Bir Kampüs Camii ve Eğitim Kurgusu" isimli bu tebliğimizde "Üniversite Rektörlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı (İl Müftülüğü) ve Kampus Camii Derneği / Vakfı" başlıkları altında kampüs camilerinde nasıl işbirliği yapılacağını ve sorumluluk paylaşılacağını irdelemeye çalışalım.

Şekil 1: Kampus Camii Eğitim Kurgusu Bileşenleri

Şekil 1'de de görüldüğü gibi kampüs camilerinin eğitim kurgusunun üç doğal bileşeni vardır. Cami dernek / vakıfları genellikle bu camilerin bağış yolu ile inşasını üstlenen ve büyük fedakârlıklarla tamamlanmasını temin eden kuruluşlardır. İnşa ve imar faaliyetinden sonra eğitim faaliyetlerinin organizasyonunda görev üstlenmeleri ve maddi destek temin etmeleri bu kuruluşlardan beklenebilir. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığı / il müftülükleri yine doğal olarak bu camilerdeki irşat ve eğitim faaliyetlerinin önemli bileşenidir. Yeterli ve nitelikli personel istihdamından, Türkiye Diyanet Vakfı imkânlarını kullandırmaya varıncaya kadar çok önemli katkılar bu kurumdan beklenebilir. Üniversite rektörlüklerine gelince kampüsün ev sahibi olarak, Diyanetin ve cami derneklerinin yapacağı katkıyı önemseyip, üniversitenin akademik birikim ve deneyiminin kampüs camilerinde de öğrencilerin hizmetine sunulmasına imkân tanıyabilir.

Yukarıda bahsedildiği şekliyle bu üç kurumun, kampüs camilerindeki eğitim ve sosyo-kültürel faaliyetlerine yapabilecekleri katkıyı detaylandırmaya çalışalım:

Üniversite rektörlükleri, sahip oldukları fakülte, enstitü, araştırma merkezleri, idari ve akademik kadrolarla büyük bir potansiyele ve deneyime sahiptir. Asıl işleri örgün yapıda öğrencilere gerekli eğitimi vermek ve araştırma yapmaktır. Ancak kampüsün bir yaşam alanı haline gelmesi, bilgi ile beraber üniversite kültürünün oluşması, ders ve araştırma saatlerinin dışında öğrencinin bu mekânda verimli ve anlamlı vakit geçirmesine bağlıdır. Nitekim üniversitelerin Sağlık Kültür ve Spor Daireleri, Sürekli Eğitim Merkezleri, Kariyer Uygulama ve Araştırma Merkezleri gibi yapılar öğrencilerin sınıf dışındaki eğitim ve ihtiyaçlarıyla ilgilenmektedirler. İşbirliği içerisinde kampüs camilerinde yapılacak eğitimin kurgu ve icrasında, akademisyenlerden, idari ve diğer personelden, yararlanma yollarını rektörlükler açabilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı / İl Müftülüğü, nerede olursa olsun camilerdeki din hizmetlerinin ve eğitim faaliyetlerinin yetkili kuruluşudur. Camilerin ibadetlere her zaman açık ve elverişli olmasını, ezan, vaaz, hutbe vb. görevlerin aksamadan yerine getirilmesini temin eden, görevlendirme yapan, takip ve denetlemede bulun kuruluş hiç şüphesiz Diyanet İşleri

Başkanlığı ve bu kuruma bağlı müftülüklerdir. Yine birçok projeyle birlikte cami dersleri ve çeşitli kursların düzenlenmesi de camilerde yapılan diğer faaliyetlerdir. Görüldüğü üzere Diyanet İşleri Başkanlığı da camilerdeki eğitim faaliyetleri açısından hem büyük bir deneyime hem de kapasiteye sahip bir kuruluştur.

Cami dernekleri / vakıfları ise bir sivil toplum kuruluşu olarak her zaman halkımız ile camiler ve burada görev yapanlar arsında köprü vazifesi görmüştür. Camilerin imar, inşa, bakım ve onarımıyla beraber yapılacak her türlü faaliyete lojistik destek sağlama bu kuruluşlar vasıtasıyla olmaktadır. Nitekim istisnalar hariç her caminin yapımında ve faaliyetlerinin sürdürülmesinde mutlaka bir dernek veya vakıf görev üstlenmiştir. Resmi ve özel teşebbüsün yanında üçüncü bir ayak olan vakıf/ dernek geleneği bizim tarihimizde ve medeniyetimizde çok eski ve derin izlere sahiptir. Bugün de bu geleneğin sürdüğünü ve önemli işlevler yerine getirdiğini görmekteyiz. Kampüs camilerinde verimli, kapsayıcı ve hayırsever halkımızın katkısını alarak bir faaliyet yapılmak isleniyorsa, cami derneklerinin / vakıflarının da hizmetin bir ucundan tutmasına imkân tanınması gerektiği söylenebilir.

Kampüs Camilerinde Yapılabilecek Faaliyetler

Daha önce kampüs camilerinde yapılabilecek eğitim faaliyetlerinin "örtük program, yaygın eğitim ve informel eğitim" kavramları kapsamında yapılabileceğini ifade etmiştik. Tabii ki yapılabilecek faaliyetlerin şekli ve kapsamını belirlerken camilerim mimari yapısı ve müştemilatını da dikkate almak gerekecektir. Biz aşağıda açıklamaya çalışacağımız faaliyetleri, inşaatı devam eden Bursa Uludağ Üniversitesi Yeni Camii mimarisini ve müştemilatını dikkate alarak sıralamak istiyoruz. Söz konusu caminin müştemilatıyla beraber mimari projesinden bazı resimleri "Ekler"de bulabilirsiniz.

- Sempozyum, konferans, seminer, panel gibi salon programları düzenlenebilir. Dönemlik, yıllık veya farklı zaman dilimleri esas alınarak seri halinde bu etkinlikler yapılabilir. Dünya çapında üne sahip konuşmacılar / katılımcılar yanında amatör ruhla yetişmek üzere olan öğrenci veya öğretim elemanlarına da konuşmacı

olarak imkân tanınabilir. İlmi, fikri, ekonomik, teknolojik, sosyal, kültürel vb. hayatı ilgilendiren çeşitli konular gündeme alınarak tartışılabilir, dinleyicilere adeta bir bilgi panayırı yaşatılabilir.

- Lisans ve lisansüstü öğrenim gören öğrencilere zorlandıkları derslerde ek dersler verilebilir. Bu ders "uzman akademisyenden", "tutor eğitim" veya "akran eğitimi" olmak üzere üç yolla verilebilir. Şöyle ki mutlaka uzman bir akademisyenin ek dersine ihtiyaç varsa gerekli organizasyon yapılarak öğrenci akademisyenle bir araya getirilir ve ihtiyaç duyulan ek ders yapılır. Öğrencilerin zorlandıkları dersler, konular veya ileride lisansüstü eğitime hazırlık dikkate alınarak bu organizasyon yapılabilir. Geliştirilecek sisteme göre belli periyotlarla bu öğretime imkân tanınabilir. İkinci yol olarak, öğrencilerin öğrenme güçlüğü yaşadığı konuları öğrenmelerinde üst sınıflardan bir öğrenci veya yetişkinden destek alarak gerçekleştirmeleri anlamına gelen ve bireysel öğretim etkinliği olan "tutor" destekli öğrenmeden yararlanılabilir. Üçüncü olarak da öğrencilerin birbirlerine yardım etmesi, bilgi ve tecrübelerini birbirlerine aktarması biçiminde uygulanan bir öğretim yöntemi olarak "akran" öğrenmesi devreye sokulabilir. Aynı sınıfta olmalarına rağmen bazı öğrencileri bazı dersleri daha iyi anlayabilir ve anlatabilirler. Bu organizasyonun yapılması durumunda hem öğrenciler arasında sosyal etkileşim hem de bilgi alış verişi sağlanmış olacaktır.
- Öğrencilere alanları dışında ilgi duydukları konularda eğitim imkânı tanıyan dersler / kurslar organize edilebilir. Sözgelimi Bursa Uludağ Ünitesinde 4 enstitü, 15 fakülte, 3 yüksekokul ve 15 meslek yüksekokulu ile 70 binin üzerinde de öğrenci bulunmaktadır. Mühendislik okuyan bir öğrenci, herhangi bir sosyal alana ilgi duyabilir, örgün olarak alma imkânı bulamadığı "yönetim, organizasyon, ekonomi, işletme, eğitim vb. bir alanda kendini geliştirmek isteyebilir. Böyle bir öğrenci grubunun oluşması halinde halk eğitim merkezleri de deveye sokularak bu hizmet üretilebilir. Mühendis ama eğitimden anlayan, eğitimci ama veteriner veya tıp konusunda önbilgilere sahip, ziraatçı ama edebiyat merakını gideren öğrencilerin yetişmesine imkân

tanınabilir. Böylece resmen "yandal" veya "çift anadal" yapma imkânı bulamayan ama farklı bir alanda kendini geliştirmek isteyen öğrencilere fırsat tanınmış olacaktır.

- Yukarıdaki maddeye benzer şekilde istek olması halinde tefsir, hadis, fıkıh, siyer, İslam tarihi, İslam düşüncesi, dinler tarihi, din sosyolojisi, din psikolojisi ve din eğitimi gibi alanlarda özgün dersler verilmesi planlanabilir. Özellikle İlahiyat fakültesindeki akademisyenlerden üniversitenin isteyen öğrencilerin yararlanmasının önü açılabilir.
- Sanatsal faaliyetlere ve derslere yer verilebilir. "İlim vücut ise sanat da ruhtur." sözü dikkate alınarak sanatın çeşitli kollarında atölyeler açılarak isteyen gönüllülerin sanatsal faaliyetlerle buluşması sağlanabilir. Ebru, hat, musiki ve diğer sanat dallarında eğitim organizasyonları yapılarak, güzel sanatlar fakültesi, konservatuvar ve ilahiyat fakültesinin ilgili anabilim dallarından yararlanılabilir.
- Etkili vaaz, hutbe ve cami dersleri organize edilebilir. Özellikle vaaz ve hutbeler gündeme uygun ve gençlerin dikkatini çekecek şekilde planlanıp icra edilebilir. Öte yandan cami dersleri çerçevesinde isteyen herkesin Kur'an-ı Kerimi okumayı öğreneceği ve ilmihal bilgi eksikliklerini giderebileceği dersler verilebilir. Bunun için özellikle Diyanet İşleri Başkanlığının kampüs camilerine liderlik kabiliyeti olan ve üst düzey donanımlı görevliler istihdam etmesi önem arz etmektedir.
- Camilerin mimari yapılarının elverdiği ölçüde öğrenci topluluklarının faaliyetlerine ev sahipliği yapması beklenebilir. Tanıtım satandı, kermes ve diğer projelerini gerçekleştirmelerine imkân tanınabilir.
- Cami dernekleri bütün bu faaliyetlerin icra edilmesinde katılımcıların huzurunu, dinginliğini, ihtiyaçlarını rahatlıkla gidermesini temin etmek için profesyonelce tedbirler almalıdır. Aşevi, çay ocağı, dinlenme mekânları ve diğer müştemilatını efektif kullanıp, üstün hizmet anlayışıyla ikramlarda cömert davranmalıdır.

Kampüs Cami Faaliyetleri İçin Teşkilat Şema Önerisi

Her ciddi kurumun mutlaka bir teşkilat şeması bulunur. Bu şema üzerinde yapılan çizime göre her birimin adlarının yazılması ve kimlerin hangi görevleri üstleneceklerinin belirtilmesiyle fonksiyonel teşkilat şeması halini alır. Görev ve sorumlulukların açık seçik olması, geri dönüşümlerin dikkate alınarak, yapılacak işlerin planlı, programlı ve kaliteli olmasını beraberinde getirir. Adeta görünmeyen bir üniversite gibi eğitim faaliyetleri kurgulanan bir yapıda, mutlaka birim ve kişilerin görev tanımlarının yapılması, yetki ve sorumluluklarının belirtilmesi gerekecektir.

Öneri mahiyetinde kampüs camilerinin eğitim faaliyetlerinin yönetimi için şu teşkilat şemasını sunabiliriz:

Şekil 2: Kampus Camii Eğitim Teşkilat Şeması

Yukarıda Şekil 2'de belirtilen teşkilat şemasındaki yapıyı şöyle açıklayabiliriz:

Üst kurul: Burada Diyanet İşleri Başkanlığı, Rektörlük ve Cami Dernek / Vakıf Yönetimini temsil eden üst düzey en az birer yönetici bulunabilir. Bununla beraber bu her üç kurum da, yapılacak eğitim faaliyetleri alanına yönelik kendi teşkilatındaki dairelerden / birimlerden birer ikişer elemanı üst kurula üye olarak gönderebilir. Bu kurul yapılacak eğitim faaliyetlerinin genel çerçevesini ve politikasını belirler. Her dönem

veya yılsonunda geri dönüşlerle beraber değerlendirme yapar ve yeni kararlar alır. Katılımcılar arasında protokolde en önde olan kişi bu kurula başkanlık eder.

Eğitim komisyonu: Bu komisyon işin mutfağı mahiyetindedir. Yapılacak eğitim faaliyetlerinin bütün detayları, nasıl koordine ve icra edileceği burada hazırlanır. Üniversite, Diyanet / Müftülük ve Cami Derneği / Vakfı ilgili birimlerindeki daire başkanı, müdür, uzman vb. personelini bu kurula üye olarak verebilir. Aynı vasıfla "üst kurula" verilen elemanların burada da olması tavsiye edilir.

Eğitim koordinatörü: Eğitim faaliyetlerinin planlama, yürütme, denetleme ve raporlama işlemleri için birinci derece yetkilendirilen ve sorumlu tutulan kişidir. Eğitim koordinatörü hem üst kurulun hem de eğitim komisyonunun aynı zamanda üyesidir. Donanımlı bir sekretarya ile teşkilat şemasında hem kendinden üstteki hem de alttaki birimlerle irtibat, fikir alışverişi ve koordinasyon içinde hizmet üretir. Sahip olunan beşeri ve maddi imkânları üstün kalitede hizmet üretebilmek için harekete geçirir.

Akademik faaliyetler birimi: Bu birim eğitim koordinatörünün altında yukarıda belirtilen sempozyum, panel, konferans gibi faaliyetleri organize eder, planlar ve yönetir. Yine yaygın eğitim kapsamında yapılması gereken dersler de bu birim tarafından deruhte edilir.

Kültür ve sanat faaliyetleri birimi: Yukarıda maddeler halinde sıralanan kampüs camiinde icra edilmesi gereken bütün kültürel ve sanatsal faaliyetleri bu birim organize eder, planlar ve yönetir.

Ek ders organizasyon birimi: Gerek lisans gerekse lisansüstü öğrencilerin ihtiyaç duydukları ek dersleri "uzman akademisyen, tutor eğitim veya akran eğitimi" şeklinde yapılmasını organize eder, planlar ve yönetir.

Cami dersleri ve irşat faaliyetleri birimi: Özellikle cami görevlilerinin sevk ve idare edeceği, ileri ihtisas gerektirmeyen her branştan insanın katılıp istifade edebileceği ilmihal ve dini bilgi alt yapısı oluşturacak dersleri organize eder, planlar ve yönetir. Yine cami atmosferinde etkili vaaz, hutbe ve sohbetlerin gerçekleştirilmesi bu birimden beklenir.

Sonuç

Yaşamış olduğumuz çağ ve memleketimizin şartları dikkate alınarak, üniversite gençliğine en üst seviyede bilgi, kültür, tecrübe ve görgü aktarabilmek için resmi ve örtük programlar çerçevesinde kurumların işbirliği yapması ve sonuç odaklı stratejiler geliştirmesi içtenlikle üzerinde durulması gereken bir konudur. Üniversite gençliği bir milletin ve devletin en kıymetli hazinesidir. Bu hazinenin millet ve devlet lehine işlevsel hale gelmesi, eğitim, kültür ve medeniyet hamleleriyle mümkündür.

Arzu edilen şey, üniversiteden mezun olacak bireyin alanıyla ilgili üst düzey bilgi ve tecrübeyle dananmış olmasıyla beraber, milli ve manevi değerlerle mücehhez, tarih ve medeniyet şuuruna sahip olmasıdır. Öğrenimi boyunca elde ettiği birikimi milletinin ve insanlığın hizmetine sunmaktan iftihar eden, bilimsel, teknolojik ve ahlaki alanlarda her zaman gelişim ve ilerlemeye açık nesillerin yetişmesi eğitim kurumlarımızın en büyük başarısı olacaktır.

Kaynakça

Albayrak, Bünyamin (ed.). *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler*. Ankara: Diyanet İşleri Başakanlığı, 2020.

Cemiloğlu, M. (2006) "Eğitim Bilimi Açısından Örtük Program ve Halk Alıntılarının Örtük ProgramBağlamındaDeğerlendirilmesi,.S:2.257- 269." *UludağÜniversitesiEğitimFakültesiDergisi* 2 (2006), 257-269.

Elitok Kesici, A. *Ortaöğretim öğretmenlerinin sınıf içi iletişimde kullandıkları örtük programın özellikleri. (Doktora Tezi),, Aydın.* Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü: Adnan Menderes, 2010.

Margolis, M. *The Hidden Curriculum İn Higher Education,*. New York and London: Routledge Falmer:, 2001.

MEB. "Mesleğim Haytım, Yaygın Eğitim". Erişim 22 Eylül 2022. https://meslegimhayatim.meb.gov.tr/egitim/yaygin-egitim

Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". Erişim 18 Eylül 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi

Sağlam, İsmail. *Batı Avrupa'da Yaşayan Türklere Göre Din Görevlileri ve Cami Etkinlikleri Yeterliği*. Emin Yayınları, 2010.

YÖK. "Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı". Erişim 22 Eylül 2022. https://istatistik.yok.gov.tr/

Ekler:

Ek 1: Caminin Dış Görünümü 1

Ek 2: Caminin Dış Görünümü 2

Ek 3: Camii İşkelet Görünümü

Ek 4: Caminin Temel Özellikleri

Ek 5: Caminin Detay Özellikleri 1

Ek 6: Caminin Detay Özellikleri 2

ÇOK YÖNLÜ BİR CAMİ ÖRNEĞİ OLARAK IĞDIR ÜNİVERSİTESİ KAMPÜS CAMİSİ

Araş. Gör. Dr. Emrah EKER
Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
eposta: emrah.eker@igdir.edu.tr
https://orcid.org/ 0000-0001-8958-1099.

Giriş

Ülkemizde 2021-2022 akademik yılında öğrenim gören üniversite öğrenci sayısı YÖK verilerine göre 8.296.959'dur.[1] Diğer yandan akademisyen sayısı ise 184 bini aşmış durumdadır. İdari personel ve de lojmanlarda kalan personel aileleri de göz önünde bulundurulduğunda ülke nüfusunun yaklaşık 10'da birinin yıl içerisinde zamanlarının önemli bir bölümünü kampüs ortamlarında geçirdiği ifade edilebilir. Anadolu'dakiler başta olmak üzere pek çok üniversite öğrencisinin kampüslerde yer alan KYK yurtlarında ikamet ettikleri düşünüldüğünde azımsanmayacak sayıdaki öğrencinin 9 aylık eğitim-öğretim döneminde hemen hemen bütün vakitlerini kampüs ortamında geçirdiği düşünülebilir. Kısacası ülkemizde var olan 200'ü aşkın üniversite, eğitim ve idare binalarıyla, açık ve kapalı sosyal alanlarıyla baskın çoğunluğu gençlerimiz olan 8,5 milyon vatandaşı eğitim-öğretim hayatları boyunca kampüslerinde ağırlamaktadır.

Yukarıda yer verdiğimiz bu nicel veriler insanların temel ihtiyaçlarından biri olan ibadet mekanlarının da kampüslerde varlığını zorunlu hale

[1] Yükseköğretim Kurulu (YÖK), "Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi" (Erişim 05 Eylül 2022).

getirmektedir. Her geçen gün sayıları artan üniversite/kampüs cami ve mescitleri akademik/idari personel ve öğrencilerin gün içerisinde ibadetlerini yapabilecekleri ve hayatın yoğun gündeminden bir nebze sıyrılarak kendi iç dünyalarına dönebilecekleri mabedler olarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Ancak bazı örneklerde üniversite/kampüs cami ve mescitlerinin işlevlerinin bunlarla sınırlı olmadığını belirtmek mümkündür[2]. Bu bildirimizin amacı da mezkur işlevlerin yanı sıra Cuma ve Bayram namazları ve de Kandil Geceleri gibi müstesna gün ve gecelerin ihya edildiği, İlahiyat Fakültesi'ndeki Kur'an Okuma-Tecvid ve Din Hizmetleri Uygulamaları gibi derslerin uygulama alanı olarak kullanıldığı, -lojmanlarda kalanlar başta olmak üzere- akademik ve idari personel aile ve

[2] Bu bağlamda ilk olarak İmam-Hatip Mehmet Atalay'ın Camiakademi projesi kayda değerdir. İlk defa OMÜ Kampüs Camisi bünyesinde hayata geçen bu proje için bknz: Mehmet Atalay, "Üniversite Camii Merkezli Danışmanlık ve Eğitim Hizmetleri: OMÜ Kampüs Camii Örneği (Camiakademi)", *Cami ve Cemaatinin İnşâ ve İhyâsı-VI. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu*, ed. M. Ali Orak (Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 219-231.; Mehmet Atalay, "Üniversite Gençliğinin Milli Birlik ve Dinî Tasavvur İnşâsında Kampüs Câmileri ve Görevlilerinin Rolü", *Birlik v Beraberlikte Cami ve Din Görevlilerinin Rolü-8. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Tam Metin Bildirileri,* ed. Recep Yıldız (İstanbul: 2017), 273-288.; Mehmet Atalay, "Cami Kültür ve Medeniyetinin Üniversite Gençliğine Tanıtılmasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kampüs Camii Örneği", *IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu-Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, ed. Mustafa Sürün (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019), 565-576.; Mehmet Atalay, "Üniversite Camilerindeki Manevi Danışma ve Rehberlik Hizmetleri Bağlamında Din ve Davet Dilimiz", *Davet Dili*, ed. Mehmet Nurullah Aktaş vd. (İstanbul: Mütercim Yayınları, 2021), 531-545.; Ayrıca bknz: Fatih Kurt, *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler* (İzmir: DİB Yayınları, 2020.; Eyüp Gani, "Çankırı Karatekin Üniversitesi Öğrencileri ve Akademisyenleri ile Toki Evleri Yeni Camii'nin Gönül Birlikteliği", *Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Cami ve Din Görevlileri-V. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri*, ed. Taha Nas (İstanbul: Yecder Yayınları, 2015), 190-193.; Mustafa Safa, "Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Kampüs Camii Ekseninde İslami İlimler Fakültesi Kız Öğrencilerinin Cami ve Cemaat İlişkilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 7 (Aralık 2020), 110-134.; Mehmet Okuyan, "Üniversite Camilerinde Vaaz ve İrşat*", Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-I*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 565-575.; Zeki Tan, İmamlar Ne İş Yapar (İstanbul: Ark Yayınları, 2015).; Rahime Çelik, Sare Evcimik, "Okul-Cami Buluşması Projesi Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 457-486.

çocuklarına yönelik Diyanet'e bağlı yetişkin ve 4-6 yaş Kur'an Kursu'nun yer aldığı ve de Cami Derneği-Üniversite-DAP ortak çalışmasıyla bünyesinde Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi, oyun odası, maker tasarım atölyesi ve ders çalışma salonunun yer aldığı bir Gençlik Merkezi'nin de bulunduğu çok yönlü bir kompleks olma özellikleri ile örneklik teşkil edebilecek bir Kampüs Camisi'ni tanıtmaya çalışmaktır. Tüm bunları tek bir yapı olarak bünyesinde bir araya getirebilen hacmi ve gerekli donanımına sahip olan Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi bay-bayan abdesthaneleri, ibadet bölümleri ve de yine öğrenci ve lojman sakinlerinin haftalık okuma ve diğer etkinliklerini icra edebilecekleri etkinlik salonları ile hem mimari hem de sunduğu imkanlar açısından takdir görmektedir.

Bu bildirinin konusu olan Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi'nin inşa ve planlama süreçlerine, gerçekleştirilen projelerin nasıl, hangi birim ve kurumlar ile gerçekleştirildiği ve yürütüldüğüne ve de gelecekte başka hangi adımların atılacağına dair veriler ilgili birimlerin yetkili ve gönüllüleriyle yapılan görüşmelerle elde edilmiştir. Ayrıca bu çalışmayla, mezkur hizmetlerden faydalanan cami cemaatinin görüşlerine de başvurularak beğendikleri ve eksik gördükleri hususların tespit edilmesiyle bu Kampüs Camisinin daha verimli ve işlevsel bir şekilde hizmet hayatını sürdürebilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Iğdır Üniversitesi

Iğdır Üniversitesi ilk olarak 1995 yılında Kafkas Üniversitesi'ne bağlı bir Meslek Yüksekokulu olarak hizmet vermeye başlamıştır. 2006 yılında yine Kafkas Üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi açılmış ve her geçen gün personel ve öğrenci sayısı artmıştır. Nihayetinde 22.05.2008 tarihinde bağımsız ve müstakil bir devlet üniversitesi olarak kurulan Iğdır Üniversitesi 2021-2022 verilerine göre 11 fakülte[3], 4 meslek yüksekokulu[4], 24

[3] Ziraat Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm Fakültesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi ve Diş Hekimliği Fakültesi.

[4] Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Iğdır Meslek Yüksekokulu, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Tuzluca Meslek Yüksekokulu.

araştırma ve uygulama merkezi ve de Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ile hizmet etmeye devam etmektedir. Bünyesinde 49 adet ön lisans ve 34 adet lisans olmak üzere toplam 83 adet bölüm ve program bulunmaktadır. 13 bine yakın öğrenciye sahip olan üniversite 38 farklı ülkeden 758 yabancı öğrenciyi Iğdır'da ağırlamaktadır.

Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

15.07.2009 tarihinde resmi olarak kurulan İlahiyat Fakültesi günümüzde 53 akademisyen[5] ile üç bine yakın öğrenciye Lisans (Örgün ve İkinci Öğretim), Lisansüstü, İLİTAM ve (%100) Arapça Lisans düzeyinde eğitim vermektedir. Fakültenin idari ve akademik personel odaları ile sınıfları merkez kampüs olan Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü'nde bulunmaktadır. Fakülte binasına yaklaşık 200 metre yakınlıkta ise Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi yer almaktadır. Kampüs camisi aynı zamanda İlahiyat Fakültesi Tatbikat Camisi olarak işlev görmektedir.

Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi

Iğdır Üniversitesi Camii Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı desteğiyle inşa edilerek 10.11.2017 tarihinde resmi olarak kullanıma açılan caminin Cami İbadete Açılış Beraati'ndeki verilere göre toplam alan 3000 m3, kapalı alan 1400 m3 ve iç alanda ibadet edebilecek cemaat kapasitesi ise 3 bin kişi olarak belirtilmiştir.

Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi

Iğdır Üniversitesi bünyesinde günümüze dek 5 adet proje DAP (Doğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı) desteğiyle tamamlanmıştır. Bunlardan biri de Öğr. Gör. Mustafa Cesur'un yürütücülüğünü gerçekleştirdiği ve 2019'da tamamlanan "*Iğdır Üniversitesi Çocuk ve Gençlik Kütüphanesi Yapım İşi Projesi*"dir.[6] Caminin altındaki kata inşa edilen ve "Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi" olarak isimlendirilen bu yapı

5 3 adet Profesör, 11 adet Doçent, 17 adet Doktor Öğretim Üyesi, 4 adet Öğretim Görevlisi, 18 adet Araştırma Görevlisi.

6 Bknz: Iğdır Üniversitesi DAP Projeleri (Erişim 29 Ağustos 2022).

gerçekleştirilen protokol ile aynı zamanda Iğdır Müftülüğü'ne bağlı bir Gençlik Merkezi'dir. DAP Kalkınma İdaresi Başkanı Adnan Demir "Semt Kütüphaneleri" projesi ile tüm bölge illerde semtlere kütüphaneleri kurmayı ve böylelikle bölge insanının okuma imkanlarına erişimini kolaylaştırmayı ve okuma alışkanlığına olumlu yönde katkı sunmayı amaçladıklarını belirtmiştir.[7] Projenin hedeflerini dört başlık altında özetleyen Demir; 1) Erişilebilir kütüphaneler kurmayı, 2) Cami ve kütüphane arasında bağ kurmayı, 3) Mahalle ve kütüphane arasında bağ kurmayı ve de 4) Verimli vakit geçirilebilecek ortamlar hazırlamayı temel hedefler olarak dile getirmiştir. Demir bu projenin mekanları olarak ise; 1) Camilerin kullanılmayan alanları, 2) Taziye evleri, 3) Kamuya ait atıl alanlar, 4) Mevcut il/ilçe halk kütüphaneleri, 5) Üniversitelerdeki atıl alanlar, 6) Parklarda bulunan uygun alanlar ve de 7) Atıl halde bulunan tarihi yapılar olarak belirlediklerini ifade etmektedir. Proje kapmasında planladıkları yapılarda bulunmasını düşündükleri alanlar ise şu şekilde sıralanmıştır: 1) Kütüphane bölümü, 2) Bilgisayar ve Bilişim Sınıfı, 3) Çalışma ve etüt odaları, 4) Gösteri ve söyleşilere açık bir tiyatro düzeni, 5) Spor ve sosyal etkinlik alanları, 6) Ebeveynler için mini kreş imkanı, 7) Eğitim ve seminer odaları ve 8) Mutfak. Tüm bu proje detayları göz önünde bulundurulduğunda Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi bünyesinde kurulan Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi'nin projenin hedefleri ve teknik gereksinimleri açısından oldukça uygun bir mekan olduğu ifade edilebilir.

Yöntem

Giriş bölümünde belirtildiği üzere bu çalışmanın amacı Iğdır Üniversitesi'nin DAP'ın "Semt Kütüphaneleri" kapsamında kabul edilen Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi projesini tanıtmak, Kampüs Camisi ve kütüphane bağını gözlemlemek, bu yapı bünyesinde verilen hizmetleri artı ve eksi yönleriyle değerlendirmek ve daha iyi hale getirebilme hususundaki görüş ve önerileri derleyerek ilgili birim ve yetkililere sunmaktır. Bu bağlamda nitel bir araştırma yöntemi olan görüşme/mülakat yöntemi uygulanmış olup Proje Yürütücüsü, Kampüs Camisi İmam-Hatibi, Üniversite Genel Sekreteri, üç akademisyen ve -ikisi eski, biri mevcut- üç kütüphane

7 Doğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (DAP). "Semt Kütüphaneleri" (Erişim 15 Eylül 2022).

görevlisi olmak üzere toplam dokuz kişiyle yarı-yapılandırılmış sorular çerçevesinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler çerçevesinde elde edilen bulgular SWOT analizi baz alınarak dört başlık altında değerlendirme ve yoruma tabi tutulmuştur.

Bulgular

Çalışma boyunca gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulgulardan hareketle verilerin SWOT analizine uygun şekilde dört başlık altında toplamak Kampüs Camisini ve bünyesinde barındırdığı 4-6 Yaş Kur'an Kursu ve Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesini kategorik olarak güçlü ve zayıf yönleri açısından değerlendirmeyi kolaylaştıracağı gibi geleceğe dönük fırsat ve tehlikelerin belirlenmesi açısından da fikir verici ve yön gösterici olacaktır. Bu bağlamda Güçlü Yönler kategorisinde 9, Zayıf Yönler kategorisinde 8, Fırsatlar kategorisinde 5 ve de Tehditler kategorisinde 6 alt başlık tespit edilmiştir.

Güçlü Yönler

Görüşmelerden elde edilen verilere göre Kampüs Camisi'nin güçlü yönleri; "işbirliğine açık yönetim", "yapı mimarisi", "çok yönlü/fonksiyonlu sosyo-kültürel çevre", "eksiksiz bir cami hizmeti", "mevcut kadro", "cemaat profili", "tatbikat/uygulama camisi", "lojman sakinleri memnuniyeti" ve de "kampüs dışı hizmet alanı" olarak belirlenmiştir.

a) İşbirliğine Açık Yönetim

Öncelikle çok yönlü bu yapı fikrinin ortaya çıkması, planlanması, tasarlanması, kaynak bulunması ve inşası süreçlerinde kendini gösteren gönüllülük esasına dayalı ve insicam içerisinde çalışan bir yönetim kadrosunun varlığı katılımcılar tarafından güçlü yön olarak dile getirilmiştir. Bu bağlamda G.S. şu ifadelere yer vermiştir:

> "Biz şu açıdan şanslıydık. İyi bir yönetim kurulu kurmuştuk ve herkes bu işte gerçekten gönüllüydü. Allah rızası için, hiçbir dünyevi menfaat beklemeden herkesin bu caminin bir an önce kampüste yapılması noktasında bir talebi vardı. İkincisi ise hem dönemin rektörü hem de şuan ki rektörümüz, her ikisi de sürece DİB ile de iletişim halinde

olarak destek oldular, katkı sağladılar. Dönemin başkanı Mehmet Görmez de şu anki Başkan Ali Erbaş da kampüste var olan bu nitelikteki bir camiyi görünce desteklerini esirgemediler. Biz iyi bir yönetim iyi bir proje ile gittik. Yönetimde Genel Sekreter, Genel Sekreter Yardımcısı, İlahiyat Fakültesi'nden hocalar, şehirden avukatlar vardı. Yani hepsi eğitimli, nitelikli insanlar ve gönüllü olarak katıldılar bu işe ve bu konuda üniversite yönetimi de ciddi manada bu yönetimin çalışmalarını destekledi. Proje başarılı bir projeydi. Netice de başarılı oldu." (G.S.)

Diğer katılımcılar da benzer şekilde Cami dernek ve yönetiminin işbirliğine dayalı başarılı bir performans sergilediklerini, görev dağılımının iyi planlandığını dile getirmişlerdir:

"Caminin derneği -caminin borçları vardı- daha çok onun ödenmesi noktasında çalışıyorlar. Sağ olsun Rektör Bey de bu konuda onlara destek oluyor. Borç henüz bitmedi. Dernek de sağ olsun farklı illere giderek bu borcun kapanması için destek talebinde bulunuyorlar. Yani dernek daha çok işin maddi kısmıyla ilgileniyor, iç işlerimize karışmıyorlar." (İ.H.)

"Kampüs camisinin üç kurumla hareket etmesi kurumların işbirliğine bağlı. Kurumlar işbirliği yaparsa camiye avantajı oluyor, aksi halde dezavantajı. Burada işbirliği söz konusu." (Ak-1)

b) Yapı Mimarisi

Katılımcıların dile getirdikleri diğer bir güçlü yön ise Kampüs Camisi'nin mimari ve işlevsel açından oldukça başarılı olduğudur. Zira Kampüs Camisi inşa planı yapılırken sadece namaz kılınacak yer olarak tasarlanmamış, çok yönlü aktivitelere zemin sunması amaçlanarak planlanmıştır. Bu bağlamda Kampüs Camisi inşa süreçlerine ilk günden bu yana şahitlik eden, sürecin içerisinde bizzat yer alan Üniversite Genel Sekreteri'nin ifadeleri konuyu açıklar niteliktedir:

"Bizim inancımız gereği bulunduğumuz yerlerde ibadethane olması gerekiyor. Şehit Bülent Yurtseven Kampüsümüz ise şehirden yaklaşık 15 km uzaklıkta yer alıyor. Üniversitenin master planı yapılırken ibadet yeri olarak cami yeri de zaten senato kararı ile ayrılmıştı. Daha sonra bu yeni üniversite kampüsüne lojmanlar, derslik binası, rektörlük şekillenmeye başladıktan sonra caminin yeriyle ilgili de biz gerekli çalışmaları yaptık. Dönemin rektörü İbrahim Hakkı Yılmaz hocamla birlikte

> senato kararı ile tahsis edilen yere gittik. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'na bu konuda destek için gidildi. Bu caminin yapımı %90 oranda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın desteği ile gerçekleştirilmiştir. Zaten o dönem Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez hocamızın "*Her Kampüse Bir Cami*" diye bir sloganı vardı. Bu basında da yer almıştı. Biz camiyi yapmaya başladık. Ama yaparken komplike bir yapı olarak düşündük… Camimizin şöyle bir özelliği daha var fark ettiyseniz. Camide avize yok, çok geniş, ferah, güzel bir kubbesi var. Yani caminin içine girdiğinizde cami size bir ferahlık hissi veriyor."

G.S.'nin ifadelerinden anlaşılacağı üzere Kampüs Camisi, dönemin Diyanet İşleri Başkanı'nın telkinleri ve de Diyanet'in "*Her Kampüse Bir Cami*" kampanyası ile çok yönlü bir külliye tarzında tasarlanmıştır. Mimari açıdan yapı içerisinde namaz kılma yeri dışında 1600 metrekare civarında kapalı alanın olması Semt Kütüphanesi ve 4-6 Yaş Kur'an Kursu gibi birim ve projelerin hayata geçirilmesine imkan sağlamıştır. Diğer yandan caminin 1400 metrekarelik ibadet kısmı ise geniş kubbesi ve bayanların ibadetlerini gerçekleştirebileceği geniş mahfil alanı ve cami içinde abartıya kaçmayan sade tezyini ile görüşmeye katılan katılımcıların beğenilerine mazhar olmuştur. Bu bağlamda Ak-2 "*Caminin ikinci katı oldukça geniş ve ferah. Cuma namazları ve diğer vakitler için bayan öğrencilerin de camiye gelmesi konusunda teşvik edici çalışmalar yapılabilir.*" ve Ak-3 ise "*Cami mimarisinde abartıdan kaçınılmış, sade ve içi çok ferah.*" şeklindeki yorumlarını dile getirmişlerdir.

c) Çok Yönlü/Fonksiyonlu Sosyo-Kültürel Çevre

Katılımcılar Kampüs Camisinin çok yönlü sosyo-kültürel bir çevre oluşturması açısından önemli bir ihtiyaca cevap verdiğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda bu yapı altında hem çocuk, hem genç hem de yetişkinlere hitap ettiği, her yaş grubuna yönelik kaliteli vakit geçirebilecek mekan ve imkanların söz konusu olduğu dile getirilmiştir. Aşağıda buna yönelik bazı katılımcı görüşleri yer almaktadır:

> "Kampüsler örnek yaşam yerleridir. Bir cami, 5 vakit ezan okunup namaz kılındıktan sonra kapısının kitlenip gidildiği yerler olmamalı. Camiler Kur'an öğretimiyle, adabı muaşeret noktasında, kitap okuma noktasında, ilim-irfan eğitimi noktasında bunların tamamı camilerde yer alması gereken ve ailelerin gönül rahatlığıyla çocuklarını

gönderebildiği yerler olması hasebiyle önemli yerler. Bizim camimizde bunu tam anlamıyla yerine getirebiliyor diyebilirim… Mehmet Görmez hocamızın da Rektör Beye o vakit söylediği şuydu; Öğrencinin sadece namaz kılmaya geldiği bir cami olmamalı. Kitap da okuyabilsin, masa tenisi de oynayabilsin, namaz da kılabilsin, Kur'an da öğrensin, yani bir yaşam merkezi tarzında düşünün şeklinde söylemişti. Biz de o şekilde aslında düşündük camiyi." (G.S.)

"Şuan camimiz bir külliye hükmünde elhamdülillah. Üst cami, alt kütüphane, küçük çocuklar için ayrı bir kütüphane var, oyun odaları var, bilgisayar sınıfı var, yani o konuda güzel." (İ.H.)

"Hem çocuklara hem gençlere hem de yetişkinlere hitap edebiliyor olması güçlü yönleri arasında." (EG-1)

"Sadece namaz kılınan bir yer değil, çok farklı etkinliklere imkan ve zemin hazırlayabilen bir yapı." (EG-2)

"Sadece namaz için camiye gelinmiyor, farklı etkinlikler için cami ve alt bölümde daha fazla vakit geçirme imkanı var. Örneğin hafta sonu ailece gidildiğinde öğle ile ikindi arasında kaliteli vakit geçirme imkanı mevcut." (Ak-2)

"Hem ÖSYM ve diğer benzeri sınav vakitlerinde hem de üniversitenin vize ve final dönemlerinde ders çalışmak için tercih edilen bir yer. Hatta öyle oluyor ki, kimi zaman masalar doluyor, oturup yerde, halıda ders çalışanlar bile oluyor. Ders çalışmak için sadece ilahiyat öğrencileri gelmiyor, farklı bölümlerden farklı tarzdaki öğrenciler de -namaz kılmayanlar dahil- gelip burada ders çalışıyor." (EG-2)

"Kampüs Camisinin Türkiye'de ilk olma özelliği var. Yani bu denli kapsamlı, kütüphanesiyle, mimarisiyle, 4-6 yaş kursuyla, akıl-zeka atölyesiyle, robotik kodlama sınıfı ve teknik donanım imkanlarıyla başka bir örneği olmadığını biliyoruz." (M.G.)

Öğrenci, Personel ve Diğer Yetişkinlere Yönelik Hizmet ve Etkinlikler

Genel olarak çok yönlü bir sosyo-kültürel çevreyi haiz olduğunu dile getirdikten sonra daha özelde öğrenci, personel ve diğer yetişkinlere yönelik hizmet ve etkinlikleri sıralamak gerekirse, bunlar arasında; tefsir ve hadis okumaları gibi ilahiyat takviye dersleri, müftülük personeline

yönelik haftalık sohbetler, lojmanda kalan kadınların kendi aralarında gerçekleştirdiği okuma programları, Ramazan'da teravih sonrası geniş katılımlı -çay ikramı eşliğinde yapılan- cemaate açık sohbetler sıralanabilir. Aynı zamanda Kampüs Camisi İlahiyat Fakültesi'nin Kur'an Okuma ve Tecvid gibi uygulamalı derslerine de ev sahipliği yapmaktadır. Katılımcıların bu bağlamdaki görüşleri ise aşağıdaki gibidir:

> "Bir de şundan da bahsedeyim, biz burada nüzul sırasına göre Kuran okuma programı başlatmıştık. İlahiyattaki alanında uzman bir hocamız riyasetinde. Müftülükteki hocalarımız da haftada bir gün olan bu derse gelip dinliyorlardı. Böyle hem ilim hem muhabbet ortamları da oluyordu yani. O vakit dönem boyunca 10 sure işledik bu şekilde… Yine fakülteden bir hoca ile Hadis Okumaları dersleri yapıldı... Yine dönem içerisinde kadınlar aşağıdaki odalarda kendi arasında okuma programları yapıyorlar… Bir de Ramazan'da ekstra olarak Teravih sonrası çay eşliğinde sohbet programları oluyor." (İ.H.)

> "Gerek akademik-idari personel gerek öğrenciler gerekse de lojman sakinleri buradaki alanları ilmi ve dini programlar için kullanabiliyorlar. Örneğin özellikle Ramazanda mesela teravih sonrası cemaatin çoğu aşağı kütüphaneye iniyor, burada vaazdan öte karşılıklı muhabbet şeklinde ilmi meseleler ele alınıyor. Sadece ilahiyatçılar değil farklı disiplinden hocalar da kendi konularına yönelik konulara değiniyor. Çay ikramı oluyor." (M.G.)

> "İlahiyat Fakültesi uygulama derslerinin işlenmesine imkan veriyor cami. Mekan açısından özellikle İlahiyat Fakültesine güzel bir zemin sunuyor." (Ak-3)

Çocuk ve Gençlere Yönelik Hizmet ve Etkinlikler

Çocuk ve gençlere yönelik hizmet ve etkinlikler de Kampüs Camisi'nin güçlü yönleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda farklı alanlarda çok sayıda etkinlik yapıldığı hem Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi sosyal medya hesaplarına hem de katılımcı yorumlarına yansımaktadır. Verilen hizmet ve yapılan etkinlikler; çocuk kütüphanesi ve oyun alanı, mini amfi, sinema günleri, akıl ve zeka oyunları, masa tenisi, masal atölyesi, robotik kodlama, semester ve yaz tatillerinde yaz kursları, ödüllü namaz etkinlikleri, piknik etkinlikleri, bilgi okur-yazarlık atölyesi, dijital

okur-yazarlık atölyesi, çeşitli ofis ve tasarım program eğitimleri şeklinde sıralanabilir. Bu bağlamda kimi katılımcı görüşleri ise aşağıdaki gibidir:

> "Çocuk kütüphanesi kısmımız var. Bunun içerisinde Masal Atölyemiz var. Ekip halinde çocuklar gelince veya ziyaretler olunca beraberce masal dinleyebiliyorlar. Anneler de gelip çocuklarına masal okuyabiliyorlar veya yaşı biraz büyükse çocuğu kendisi okuyor, oynuyor annesi de kendisi okuma yapabiliyor… Çocuk kütüphanesi kitaplık açısından da zengin. Çok çeşitli kaynaklarımız var çocuk edebiyatına yönelik. Ayrıca Legolar, yapbozlar, oyuncaklar var, çocuklar bunlarla da oynuyorlar. Bazen ilkokullar geziye geliyor, öğretmenleri burada etkinlik yapıyor. Burada ayrıca mini anfimiz var. Bunun dışında Tasarım Atölyemiz var. Maker Tasarım Atölyesi ismiyle. Buradaki amaç ise dijital çağda yaşıyoruz malum, bu çağın gerektirdiği temel beceriler var, bu temel becerileri kazandırmak. 6 adet bilgisayarımız var, robotik kodlama için -kodlama robotları deniyor bunlara- macblok kodlama robotlarımız var. Yani kodlamaya başlamanın ilk adımı. Bilgisayardan da öğrenebilirsin burada uygulamadan da. Burada sana oyun oynar gibi kod öğretiyor bu, yani onun temelini anlatıyor. Burada Dijital Çocuk Akademisi'nde toplam altı başlıkta kodlamanın temellerinden başlayarak hepsi anlatılıyor… Burada biz bir sürü de sertifika aldırdık çocuklara BTK akademi kapsamında. Ondan sonra Turkcell Geleceği Yazanlar'dan aynı şekilde. Bir de Dijital Gençlik Akademisi başlatacaktık araya yaz tatili girdi. Şimdiki programımız o, Dijital Gençlik Akademisi." (P.Y.)

> "Semester tatilinde mesela namaz etkinliği yaptık. Her namazın bir puanlaması vardı. Mesela Öğlen namazı 10 puan, Yatsı namazı 20 puan gibi. Katılanların hepsine hediyeler verdik ama en fazla puan alanı ayrıca ödüllendirdik. Yine film seyrettiriyoruz, oyunlar, etkinlikler, piknikler organize ediyoruz." (İ.H.)

> "Teknik imkan ve donanım olarak çok güçlü bir Cami. Projeksiyon cihazları, bilgisayarlar, robotik kodlama sınıfı, mutfak, lavabo gibi imkanlar açısından çok fonksiyonlu bir kampüs camisi." (EG-1)

d) Eksiksiz Cami Hizmeti

Katılımcılara Kampüs Camisi'ni diğer camilerle kıyasladıklarında ne gibi artı veya eksilerinin olduğu sorulmuştur. Genel görüş Kampüs

Camisi'nin diğer camilerde var olan dini hizmet ve imkanlar açısından bir eksiği olmadığı, bilakis artılarının söz konusu olduğu yönündedir. Bu bağlamda dile getirilen ifadeler aşağıdaki gibidir:

> "Camimizde diğer camilerde olduğu gibi beş vakit namaz her daim kılınıyor. Yine Cuma ve Bayram namazları da hakeza, hepsi kılınıyor. Kandil programları, ramazan mukabeleleri vesair hepsi var. Hatta Kandil programlarını öğrencilere yaptırıyoruz burada… 4-6 yaş kursumuz 5-6 senedir var. Üniversite personelimizden bir akademisyenin eşi diyanette 4-6 yaş hocası, o bakıyor. Üniversite şehir merkezinden biraz uzakta kaldığı için gidip gelinmesi kolay olması açısından lojmanlarda kalan bu bayan hocamız bu görevde değerlendirildi. Bir de lojmanlardaki yetişkin hanımlarla da eşim ilgileniyor fahri olarak. Sadece lojmanlar değil, üniversitede okuyan kız öğrencilerimizden de bu kursa katılanlar oluyor." (İ.H.)

> "4-6 yaş kursu etkinlikleri de burada yapılıyor. Hocalar derslerden sonra veya etkinlik saatlerinde çocukları buraya getirip oyun odalarında, masal odalarında faaliyet yapıyor." (M.G.)

> "7 ciltlik Riyazu's-Salihin eserini takip ediyoruz. Benim buradaki 4 yıllık görev zamanımda bu 7 ciltlik eseri 4 defa bitirdik. Her vakitten sonra mutlaka bir hadis, açıklaması ve hadisten öğrendiklerimiz şeklinde okumaya devam ediyoruz." (İ.H.)

> "Cami namaz aralarında kapanmıyor, sürekli açık olması çok iyi. Aynı şekilde lavabo ve wc'nin de açık ve temiz olması güzel." (Ak-3)

> "Diğer camilere kıyasla ekstra olarak kütüphane ve etkinlik odaları bulunuyor." (EG-1)

e) Mevcut Kadro

Görüşmelerde elde edilen verilerden hareketle Kampüs Camisi'nin halihazırdaki resmi ve gönüllü kadrosunun nitelik açısından güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle proje yöneticisinin kütüphanecilik/bilgi-belge yönetimi alanında uzman olması, genç ve daha önce manevi danışmanlık görevini ifa etmiş ve aynı zamanda hali hazırda doktora eğitimine devam eden bir İmam-Hatib'in mevcut olması Kampüs

Camisi'nin güçlü yönleri arasında değerlendirilebilir. Aşağıda ifadeler bu bağlamda fikir vermektedir:

> "DAP'tan geçen aylarda bir ekip geldi, üç akademisyen, Erzurum Üniversitesi hocaları, DAP görevlendirmiş. DAP'ın bugüne kadar yaptığı bu tarz semt kütüphanelerini gezip rapor yazıyorlar, bunun için görevlendirilmiş. Onlar da itiraf etti, burayı zor vermişlerdi ama gezdiğimiz yerler içerisinde ilk defa böyle kapsamlı, bu kadar faaliyeti olan bir yer gördük dediler. Ancak dedim ya sürdürülebilirlik burada devreye giriyor. Ben kütüphanecilik kökenli olduğum için buradaki kütüphaneyi kurmakta hiç zorluk çekmedik. Zaten bu benim şimdiye kadar kurduğum 4. kütüphanem oldu. Uluslararası bir sistemde kurduk Yordam Otomasyon Sistemi kullanılıyor şuan. Sürdürülebilirlik kısmını ben yürütüyorum şuan. Gönüllü sayılırız." (P.Y.)

> "Kimi zaman maddi sıkıntı yaşayan öğrenciler gelip bize başvurdular. Bu konuda sıkıntılarının olduğundan bahsettiler. Biz de elimizden geldiğince onlara destek olmaya çalıştık. Yine bazen ailevi veya farklı psikolojik sıkıntılar yaşayan öğrencilerin de geldiği oldu. Onların dertlerini dinleme noktasında kapımızın her zaman onlara açık olduğunu ifade ediyoruz, destek olmaya veya gereken yerlere yönlendirmeye çalışıyoruz. Bir de daha önce ben 3 yıl KYK yurtlarında Manevi Danışman olarak rehberlik yaptım. O yüzden öğrenciyi iyi tanıyabiliyorum yani ne gibi sıkıntıları var, ne gibi çözümler üretebiliriz. Bu noktadaki öğrencilere faydalı olma açısından benim için iyi bir tecrübe olmuş oldu." (İ.H.)

f) Cemaat Profili

Kampüs içerisinde yer alan Cami eğitim-öğretim dönemlerinde öğrencilerin ağırlıklı olduğu, diğer dönemlerde ise personel ve lojman sakinlerinin ağırlıklı olduğu bir cemaat profiline sahiptir. Bu nedenle cemaat ve Cami görevlileri arasında bir insicam ve işbirliği söz konusudur. Bu durum ise görüşmelere şu ifadelerle yansımıştır:

> "Cemaat ile ilişkiler gayet iyi, yani karşılıklı bir saygı durumu var. Aynı zamanda yeri geliyor işte geçen mesela cemaatten bir akademisyen hocamız çiğköfte yaptı, bir araya geldik, muhabbet ettik. Yine sağ olsunlar gönüllü olarak camiye destek olmaya çalışan hocalarımız var. O konuda iyi yani." (İ.H.)

g) Tatbikat/Uygulama Camisi

Kampüs Camisi aynı zamanda İlahiyat Fakültesi Tatbikat Camisi olarak da isimlendiriliyor. Bu nedenle İlahiyat Fakültesi'nin Kampüs Camisi ile olan ilişkisi görece daha kuvvetlidir. Mesleki alana yönelik kimi uygulama dersleri de camide işleniyor. Bu bağlamda hem caminin imamı hem de misafir öğretim görevlisi olarak Kuran Okuma ve Tecvid derslerine giren Kampüs Camisi İmam-Hatib'i şu ifadelere yer vermektedir:

> "Şuan üniversitede Misafir Öğretim Görevlisi sıfatıyla Kur'an derslerine de giriyorum. Geçen dönem 1 ve 2. sınıflara ben girdim. Dersleri de burada işledik ki zaten ders içeriği de böyle bir ortam için daha müsait sınıf ortamına nazaran. Yani haftanın 4-5 günü burada Kur'an dersi yapılıyor. 3 ve 4. sınıfların hocası da buraya gelip dersini işliyor. Bu hususta Rektör beyin de arzusu bu yönde, camiyi aktif hale getirelim, dersleri de burada işlemeye gayret gösterelim düşüncesinde kendisi. Aynı zamanda burası zaten İlahiyat Fakültesi Tatbikat Camisi olarak da geçiyor. Pandemi sonrasında devam etmedik henüz ama öncesinde hocalarımızın yönlendirmesiyle belirlenen öğrencilerimizi sırayla hutbe ve müezzinlik gibi görevlerde uygulamalar yaptırdık." (İ.H.)

h) Lojman Sakinlerinin Memnuniyeti

Kampüs Camisi'nin bir diğer güçlü yönü ise akademik ve idari personel ve de öğrenciler dışında lojmanlarda kalan personel eş ve çocukları için de güvenilir ve ulaşılabilir imkanlar sunmasıdır. Bu bağlamda katılımcılar görüşlerini şu cümlelerle ifade etmişlerdir:

> "Lojmanlarda kalmıyorum ama idari olarak lojman komisyonundayım. Hocalarımızın çoğu lojmandan yer talebinde bulunduklarında C bloktan istiyorlar, nedeni de şu; camiye yakın diye. Yani camiye çocuklarını gönderme hususunda lojman sakinlerinin memnuniyetleri söz konusu." (G.S.)

> "Kampüs Camisi'nin çocuklara da hitap ediyor olması özellikle lojman sakinleri açısından çok memnuniyetle karşılanıyor. Hem aktiviteler çocukların gelişimine katkı sağlıyor hem de aileler çocuklarının güvenli bir ortamda olmaları nedeniyle gönül rahatlığıyla gönderebiliyorlar. Zira bir telefonla bize ulaşabiliyor, çocuklarının durumlarını öğrenebiliyorlar." (M.G.)

"Cami içi ve etrafında geniş ve güvenli bir alan söz konusu." (Ak-2)

I) Kampüs Dışı Hizmet Alanı

Son olarak Kampüs Camisi'nin güçlü yanlarından biri olarak kampüs sınırları dışındaki insanlara da hizmet etmesi şeklinde zikredilebilir. Bu bağlamda EG-1 özellikle TOKİ konutlarında kalanların eşleri ve çocuklarıyla burada vakit geçirdiklerinden ve de Kampüs bitişiğindeki köy sakinlerine kitap hediye edilmesi konusundan bahsetmektedir. Aynı zamanda Diyanet'in her din görevlisinin 10 gence ulaşması ve de "sabah namazı buluşmaları" kapsamındaki projeler çerçevesinde belirli aralıklarla etkinlikler düzenlendiği katılımcılar tarafından dile getirilmiştir:

> "Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş'ın şöyle bir projesi vardı; her din görevlisi 10 gence ulaşacak diye. Mesela bu proje kapsamında imamlarımızın takip ettikleri bu gençlere yönelik burada program yaptık. Yani onları araçlarla getirdik, gezdirdik, faaliyet yaptık. Hem burayı tanıtmış hem de onlarla vakit geçirmiş olduk… Sabah Namazı Buluşmaları projesi kapsamında araçlarla gençleri buraya getirdik. Vali ve Müftü beyin katılımıyla bu buluşma ayda bir bazen iki ayda bir düzenlendi. Müftülük sağ olsun bu proje kapsamında ekonomik olarak destekte bulundu. Namaz akabinde kahvaltı yaptık tüm gençlerle." (İ.H.)

Zayıf Yönler

Görüşmelerden elde edilen verilere göre Kampüs Camisi'nin zayıf yönleri; "lokasyon", "ulaşım", "abdesthane ve lojman", "görevli eksikliği", "yetki ve sorumluluk problemi", "tanıtım", "manevi danışman" ve "cami çevresi oturma alanları" başlıkları altında toplanmıştır.

a) Lokasyon

Katılımcılardan bazıları Kampüs Camisi'nin zayıf yönleri olarak yapının mevcut konumunu dile getirmişlerdir. Bu bağlamda şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Biz camiyi oraya değil de yola yakın bir yere yapsak daha iyi olurdu. Yani vatandaş da kullanırdı, daha kendini gösterirdi mimari proje, zira çok güzel bir mimarisi var. Kampüsün içine girene kadar Ziraat

Fakültesi'nin minareleri gibi görünüyor arka taraftan. Yani lojmanların karşısında bir boşluk var, camiyi oraya oturtur, oraya dışardan da bir yol verir, yoldan gelen geçenlerin de kampüsteki camiden istifade etmesini isterdim. Böyle bir pişmanlığım var." (G.S.)

"Konum olarak cami oraya değil de lojmanların önünde bulunan boş alana konumlandırılabilirdi. Hem yoldan geçenler için de camiye gelmek daha kolay olurdu." (Ak-2)

b) Ulaşım

Kampüs Camisi'nden ziyade üniversitenin zayıf yönlerinden biri de ulaşım meselesidir. Henüz tam oturmamış olan servis sistemi öğrencinin kampüse ulaşımı ve merkeze dönüşünü sorunlu hale getirmektedir. Doğal olarak kampüste yer alan Kampüs Camisi de bu problemden etkilenmektedir. Bu bağlamda katılımcılar şu ifadelere yer vermiştir:

"Tabi cami merkezden biraz uzakta, ana kampüste. Bu kampüste devam eden yurt inşaatları henüz bitmediği için gençler merkezdeki yurt ve evlerde kalıyorlar. Her daim de buraya gelip gitmek için araç bulamıyorlar. O noktada ulaşım kolay ve yeterli olsa onlar da daha çok istifade eder." (İ.H.)

"Kampüs merkezden uzak olduğu için halkın ve öğrencilerin ulaşımı ve semt kütüphanesinden istifadesi çok mümkün olmuyor." (EG-2)

c) Abdesthane ve Lojman

Caminin zayıf yönlerinden biri de abdesthane ve lojmandır. Caminin kapasitesi göz önüne alındığında abdesthanenin daha da genişletilmesi gerekmektedir. Camiye ait bir lojman ise bulunmamaktadır. Bu husus görüşmelerde şu şekilde dile getirilmiştir:

"Caminin şuan lavaboları var ama yetersiz, bunun büyütülmesi söz konusu ilerde. Bir de caminin kendine ait lojmanı yok, üniversitenin lojmanı kullanılıyor." (İ.H.)

d) Görevli Eksikliği

Bazı katılımcılar kampüs camisi ve altında faal olan bölümler göz

önünde bulundurulduğunda mevcut görevlilerin sayıca yeterli olmadığını ifade etmişlerdir. Aşağıda buna dair katılımcı görüşlerine yer verilmiştir:

> "Şu anda tek görevliyim. Müezzin arkadaş var ama onu farklı yere görevlendirdiler… Açıkçası tek görevli olması hasebiyle biraz sıkıntı oluyor. İki görevli olsa daha rahat ilerler. Beş vakit burada bulunmak zorundayız müezzin farklı bir yere görevlendirildiği için." (İ.H.)

> "Burada çok çeşitli etkinlik alanları var. Buraya burayı çevirecek bir personel gerekli. Bir yandan kütüphanecilik/bilgi ve belge yönetimi eğitimi almış diğer yandan projeksiyon cihazını, bilgisayarları, robotik kodlama aletlerini, aklı ve zeka oyunlarını bilen, anlayan bir personel lazım. Diğer yandan küçük çocuklar da geliyor, onlarla da alan uzmanı bir personel ilgilenmeli." (EG-2)

> "Bu yapıyla ilgili teknik anlamda sorumlu bir şahıs yok. Örneğin boyanması gereken bir yer var. Ben İlahiyat Fakültesi Sekreteri'ni arıyorum, o ona o ona yönlendiriyor, iş aksıyor, kalıyor. Zira direkt buranın muhatabı değil aslında ama başka da kimse yok. Buranın teknik işlerinden sorumlu görevlisi netleştirilmeli." (M.G.)

e) Manevi Danışman

Kampüs Camisi'nin zayıf yönleri ile ilgili görevli eksikliği konusu zikredilmişti. Ancak bir katılımcı bu eksikliğin giderilirken takip edilen yolun pek sağlıklı olmadığını dile getirmiştir. Bu bağlamda katılımcı görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

> "Kampüs camilerinde İmam haricinde ayrıca Manevi/Dini Danışman da görev yapmalıdır. Ancak bu konuda Diyanet'in gerek 4-6 yaş eğitmenliği gerek manevi danışmanlık için kendi memurlarını kısa bir hizmet içi eğitimle bu görevlere getirilmesini pek sağlıklı bulmuyorum. Manevi danışmanlık bölümleri var artık, bunlardan mezun olanların bu görevlere gelmesi gerek. Aynı şekilde okul öncesi eğitim mezunları alınarak onları bir eğitimden geçirerek diyanetin istihdam etmesi daha doğru olur kanaatindeyim." (Ak-1)

f) Yetki ve Sorumluluk Problemi

Kampüs Camisi altında yer alan Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi

çerçevesinde en temel problem projenin yetki ve sorumluluk tanımlarıdır/alanlarıdır. Bu bağlamda üniversite projeyi tamamlayıp teslim ettikten sonra yazıya dökülmeyen bir protokol çerçevesinde yetki ve yürütme müftülüğe bırakılmış durumdadır. Ancak sonraki süreçte müftünün değişmesi ile devam eden bir dizi gelişme sonucunda yetki ve sorumluluk alanlarıyla ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda belirsizliklerin giderilmesi ve üniversite ile müftülüğün yeniden bir araya gelerek yeni bir protokole imza atmaları gerekli görülmektedir. Katılımcıların bu bağlamdaki görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

> "Çözüm için müftülüğün sahiplenmesi lazım, sonuçta burası cami, her zaman bir bütün olacak camiyle. Aslında bu örnek bir proje oldu, Türkiye'de bunun örneğini belki bulamazsın bu kapsamda. Yani ben hani az çok Türkiye'deki kütüphaneciliği takip ediyorum, yaklaşık 17 yıldır bu meslek içerisindeyim, kendi mesleğim… Aslında burası müftülük için güzel bir hizmet alanı. Çünkü üniversite var, yurt gelecek, 7/24 faaliyetlerle güzel hizmetler yapabilir gençlere yönelik… Zaten onlar da şuan Gençlik Merkezimiz var diyor, tabela astılar, geliyorlar, raporlarına işliyorlar, Ankara'ya gönderiyorlar yani şuan onların bir hizmeti aslında. Ama tam farkında değiller. Aslında proje bittiğinde rektörlük ve müftülük bir araya geldi, görüşme oldu. Rektör bey iki tane eleman istedi müftülükten. Bu iki eleman geldi, ben onlara eğitim verdim kütüphanecilik sistemi konusunda… Ama ikisini de aldılar. Oradaki hata, protokolde ben bunun yazıya döküldüğünü zannediyordum ama yazıya dökülmemiş, sözde kalmış. Bir tane kadrolu eleman verdiler, ama sesi güzel diye onu da merkez camiine aldılar. O da aslında ilgiliydi. O geldi onla başladık eğitime, baktık 3 ay sonra onu da aldılar. Sürdürülebilirlik olmuyor." (P.Y.)

> "Bir de mesela müftülükteki kimi arkadaşlardan "üniversitede adam mı kalmamış, niye müftülükten adam alıyorlar" diye bunun konuşulduğunu duyduk. Burası asıl itibariyle, resmiyette Diyanete bağlı. Üniversite projeyi yapıp teslim etti. Müftülüğün daha çok sahiplenmesi lazım ve şehirde gençlere en kolay ulaşabileceği bir mekan olarak görmesi lazım. Aslında bizim dönemde bir süre her hafta bir imam gençlerle burayı ziyarete geldiler. Gelen imamların çok hoşuna gitmişti mekan. Kimileri ben de camiye buna benzer bir mekan yapacağım dedi." (EG-2)

g) Tanıtım

Diyanet TV "Hayata Dokunanlar" serisinin 105. bölümünde Iğdır'a yer vermiş ve Kampüs Camisi bünyesindeki Gençlik Merkezi'nin tanıtımını da yapmıştır. Ancak Iğdır Üniversitesi öğrencilerinin bu kütüphaneden haberdar olup olmadıkları net değildir. Zira katılımcılar bu bağlamda yaşadıkları şahitliklerini aşağıdaki şekilde ifade etmişlerdir:

> "Tanıtım konusunda çok zayıf. Çok kez karşılaştım, abdest için gelince "aaa burda böyle bir yer mi varmış, ilk defa görüyoruz" diyen öğrenci ile. Bu nedenle afişler asılabilir, broşür hazırlanabilir ve kayıt esnasında öğrencilere verilebilir. (M.G.)

"Üniversite websitesi bölümünde yer var ama sadece başlıklar duruyor, altları doldurulmamış, hiç bilgi girilmemiş." (EG-2)

> "Tanıtımı zayıf. Örneğin oryantasyon programlarında burasının tanıtımı yapılabilir. Kampüse tabela, yönlendirme levhaları konulabilir." (EG-1)

h) Cami Çevresi Oturma Alanları

Son olarak bir katılımcı ise cami çevresinde yer alan oturma alanlarının yeterli olmadığını, bunun da Kampüs Camisi'nin zayıf yönlerinden biri olduğunu dile getirmiştir:

> "Çevre düzenlemesinde bazı eksiklikler var, örneğin kamelyalar konulabilir, sadece bir tane var. Oturma bankı hiç yok." (EG-2)

Fırsatlar

Kampüs Camisi çerçevesinde fırsatlar başlığı altında ise; "yurt binasının tamamlanması", "külliyenin genişletilmesi", "öğrencilerin mesleki ve kişisel gelişimleri", "hutbe ve vaazlarda çeşitlilik" ve de "kitap kafe" alt başlıkları yer almaktadır.

a) Yurt Binasının Tamamlanması

Kampüs içerisinde inşaatı yakın zamanda tamamlanacak olan 3 bin kişilik bir yurt aktif hale gelecektir. Bu bağlamda Kampüs Camisi için akşam vakitlerinde yeni etkinlik fırsatlarının doğacağı düşünülmektedir.

Bu bağlamda katılımcılar açılacak yurdun kız öğrenci yurdu olarak işlev göreceği bilgisi doğrultusunda bayan personele ihtiyaç duyulacağını, bu takdirde akşam vakitlerinde kız öğrenciler için farklı etkinlikleri hayata geçirmenin mümkün olacağını dile getirmişlerdir:

> "Şimdi şöyle biliyorsunuz, DİB bünyesinde irşat büroları var. Hanım kardeşlerimizin de görev yaptıkları birimler. Bugüne kadar böyle bir talep/ihtiyaç olmadı ama böyle bir talep olduğunda eminim müftülük bunu olumlu karşılayacaktır. Oradaki bir hanım kardeşimizin kız öğrencilerine yönelik hizmet vermesi orada değerlendirilebilir." (G.S.)

> "Caminin fiziki yeterliliği açısından sıkıntı yok. Ancak şuan için yurdun bayanlara yönelik olması düşünülüyor. Bu durumda ekstra bir bayan görevliye ihtiyaç duyulabilir. Bu bağlamda öğrencilere yönelik kurslar açılabilir. Hafta sonlarını değerlendirebilecekleri etkinlikler ve kurslar açılabilir, bu şekilde değerlendirilebilir." (İ.H.)

b) Külliyenin Genişletilmesi

Görüşmelerde Kampüs Camisi İmam-Hatibi, fırsatlar bağlamında daha önce sözü geçen ancak fiiliyata geçmemiş şu hususta söz etmiştir:

> "Bir de ileride üniversite öğrencilerinin hem hafızlık yapıp hem ilahiyat okuyabilecekleri yatılı bir Kur'an kursu tarzında çok güzel bir proje olabilir. Aslında bu konuyu daha önce müftülük olarak Rektör beye açtık, Rektör bey de yer gösterdi. Ancak o vakit şehir merkezinde yapımı devam eden bir kurs vardı, onun inşası nedeniyle bu konu ertelendi, ileri de bu fırsat değerlendirilebilir." (İ.H.)

c) Öğrencilerin Mesleki ve Kişisel Gelişimleri

Katılımcıların çoğu fırsatlar başlığı altında gerçekleştirilebilecek çok sayıda proje ve etkinliğin mümkün olduğunu dile getirmişlerdir. Bu bağlamda öğrencilerin gerek mesleki gerek kişisel gelişimlerine katkı sunacak çok sayıda atölye ve etkinliğin Kampüs Camisi bünyesinde gerçekleşmesi mümkün görülmektedir. Bu çerçevede katılımcıların dile getirdikleri görüşlerden bazılarına aşağıda yer verilmiştir:

> "Biz burada Canva'yı da öğrettik çocuklara. Bu zamanda aslında her şey o kadar kolay ki, herkes tasarımcı olabilir, herkes yazılımcı

olabilir, bir ilahiyatçı neden yazılımdan uzak olsun mesela hocam, bir ilahiyatçı yazılımla uğraşıp bir probleme çözüm üretebilir. Uygulama yapabilir. Şuan mesela ben Metaverse eğitimini aldım, hafta iki gün 4 ay devam etti. Türkiye Metaverse Platformu var, oradan eğitim alabiliyorsunuz. Oradan belge de aldık. Şuan gündem mesela Metaverse ama ilahiyatçılar uzak. Şuan orada bekleyen büyük tehlikeler var." (P.Y.)

"Türk toplumunda camilerde sadece ibadet etme algısı var. Halbuki örneğin biz Ürdün'de camiyi çok amaçlı kullanırdık. Caminin imamı doktorayı savununca mesela camide meşru dairede eğlence bile yapmıştık. İlahiler, ikramlar vesair. İtikaflar olsun diğer ders halkaları çok daha renkli ve bereketli geçiyordu. Bu kampüs camisinde de diğer camilerimizden farklı olarak özellikle gençlere yönelik çokça etkinlik düzenlenebilir. Cami ve altındaki alanlar bunun için çok müsait. Özellikle kampüs içindeki yurt açıldığında bu gibi etkinlikler organize edilmeli." (Ak-2)

"Burada şu ihtiyaç var, yani öğrenciler biz olduğumuz dönemde bizlere farklı sorunlarını açabiliyor, danışabiliyorlardı. Bizler de elimizden geldiğince yardımcı olmaya çalışıyorduk. Bu bağlamda tecrübeli bir manevi danışman ataması yapılabilir Diyanet tarafından. İlahiyat öğrencilerine yönelik mesleki eğitimler verilebilir. Burada özellikle 3 ve 4. sınıflardan sınavlara girecek öğrencilere imamlık konusunda, kıraat konusunda yardımcı oluyorduk, dersler veriyorduk. Bu geliştirilerek devam edebilir. Kariyer planlama olarak genel bir rehberlik hizmeti de sunulabilir. Zira biz buradaki bu minvalde yapılan hizmetlerden güzel dönüşler alıyorduk." (EG-1)

"Kampüs camimizde ders halkaları gerçekleştirilebilir. Birkaç örneği oldu ama istikrarlı olmalıdır. Yani uzun süreli devam eden bir ders halkası daha verimli olur." (Ak-1)

d) Hutbe ve Vaazlarda Çeşitlilik

Fırsatlar açısından katılımcılardan biri Kampüs Camisi'nin bir yükseköğretim kurumu içerisinde yer olması hasebiyle kendi gündemini hutbe ve vaaz konusu etmesinin daha faydalı olacağını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

"Hutbe aslında kampüse uygun olarak kaleme alınabilir. Merkezden gelen yazıdan ziyade özellikle üniversite gençliğini ilgilendiren ahlaki ve

itikadi meselelere değinen hutbeler hazırlanmalı… Camide hutbe ve vaazlarda İlahiyat ve hatta diğer fakülte hocalarından istifade edilebilir. Her hafta farklı bir sima, farklı bir konu daha cazibedar olur." (Ak-3)

e) Kitap Kafe

Fırsatlar başlığı altında son olarak cami altında halihazırda atıl olan bir bölümün kafe/kantin olarak değerlendirilebileceği dile getirilmiştir. Bu bağlamda katılımcıların önerileri şu şekildedir:

"Kütüphane arkasında boş büyük bir salon daha var. Orası kafeteryaya dönüştürülebilir." (EG-2)

"Kütüphaneden ziyade daha cezbedici hale getirmek için dizaynı kitap kafe formatına çevrilebilir ve burada söyleşiler ve sair etkinlikler ile caminin cazibesi artırılabilir." (Ak-1)

Tehditler

Kampüs Camisi çerçevesinde tehditler başlığı altında; "Kampüs Camisinin Tatbikat Camisi olarak kullanımı", "manevi ve dini danışmanların nitelikleri", "kitap ödünç alma sistemi", "kütüphanede yeme-içme", "lojman" ve de "idare ve yetki" alt başlıkları yer almaktadır.

a) Kampüs Camisinin Tatbikat Camisi Olarak Kullanımı

Çalışmada Kampüs Camisi'nin güçlü yönleri arasında camiin ilahiyat fakültesi öğrencileri için tatbikat/uygulama camisi olarak kullanılması katılımcılar tarafından dile getirilmişti. Ancak bir katılımcı ise bu konuda farklı düşündüğünü ifade etmiştir:

> "Tatbikat/Uygulama Camisi olma konusunda şimdi öğrenci son sınıfa kadar tam olarak ne olacağını kestiremiyor. O yüzden diyanete girecekse de buna çok geç karar veriyor. O yüzden yeterince imamlık ve vaizlik meziyetleri edinme konusunda çok istekli ve ilgili olmuyorlar. Diğer yandan ilahiyat öğrencilerine tatbikat yaptırılacak ise bunun yeri kampüs camisi olmamalıdır. Bu durumda öğrenciye de yazık olur, cemaate de. Eskiden olduğu gibi bu uygulamalar taşrada, mahalle

camilerinde olmalıdır. Öğrenci ilk amatörlüğünü bu gibi yerlerde çok daha rahat geçirebilir. (Ak-1)

b) Manevi ve Dini Danışmanların Nitelikleri

Tehditler başlığı altında dile getirilen bir diğer husus ise 4-6 yaş Kur'an Kursu ve Manevi Danışmanlık/Rehberlik hizmetlerinde istihdam edilen personelin niteliğine yöneliktir. Bu bağlamda katılımcı görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

> "Yurt açıldığında hanım dini danışman lazım olur. Ama dediğim gibi Diyanet bu işi topal aksak yürütüyor. Yani yapmış olmak için yapıyor gibi. Alıyor ilahiyatçıyı psikolog yapıyor, okul öncesi eğitimcisi yapıyor. Bir boşluk dolduruluyor gibi gözüküyor ancak ileride bunun zararı görülebilir." (Ak-1)

c) Kitap Ödünç Alma Sistemi

Kütüphane görevlilerinden bir katılımcı ise kütüphanedeki kitap ödünç alma sistemine dair görüşlerini tehditler başlığı altında şu şekilde açıklamaktadır:

> "Kitap ödünç alma bilinci ve takibi oturmadığı için şuan mesela kitap ödünç almış, vakti dolmuş, 2-3 sefer aramama rağmen halen daha kitap iade etmeyenler var, ben biliyorum. Hali hazırda bir yaptırım da yok, yani kimi kütüphanelerde vaktinde iade olmayınca bir para cezası var. Bir şekilde bu konu netleşmeli, bir yaptırım olmalı, işin ciddiyeti vurgulanmalı." (M.G.)

d) Kütüphane İçinde Yeme-İçme

Kütüphanede hali hazırda sadece ücretsiz olarak çay ve su ikramı yapılmaktadır. Ancak ayrı bir çay içme mekanı bulunmamaktadır. Diğer yandan kütüphaneye gelen öğrenciler kimi zaman yanlarında yiyecek getirebilmektedir. Bazı katılımcılar bu hususta şu ifadelere yer vermiştir:

> "Çay ve su ikramı var ancak çay içme mekanı ayrı olmalı. Biz kütüphaneye yiyecek içecek sokulmasın dedik ancak idare çaya izin verilmesini söyledi. Bu hem kitapların hem çalışma masalarının hem de halıların kirlenmesine neden oluyor. Uzun vadede çay ve suların

dökülmesi ile halılarda kokuya, kitapların yıpranmasına ve masaların da eskimesine neden olabilir. Bu konu yeniden ele alınmalı." (M.G.)

"Öğrenciler çöplerini bırakıyorlar. Özellikle küçük çocuklar dikkat etmiyor, yedikleri ve içtikleri şeylerin ambalajlarını masaya bırakıp gidebiliyor." (EG-1)

e) Lojman

Kampüs Camisi'nin zayıf yönleri başlığı altında lojman eksikliği dile getirilmişti. Halihazırda Cami İmamı Rektörlüğün izni ile üniversite lojmanında ikamet etmektedir. Ancak katılımcılar bunun şuan bir sorun teşkil etmese de ileride problem oluşturma ihtimaline değinmişlerdir:

"Lojman yok. Mevcut yönetim imama üniversite lojmanlarını kullanma hususunda izin veriyor ancak ileride gelecek farklı bir yönetim buna izin vermeyebilir. Bu durumda imamın merkezden gelip gitmesi oldukça zor olacaktır." (Ak-2)

"Buraya atanacak personelin barınma sorunu çözülmeli. Zira çeşitli programlar olduğu vakit geç saatlere kaldığımızda şehre dönüş sorunu yaşıyorduk. Yani buradaki personele gereken barınma imkanı sağlanmalı." (EG-1)

f) İdare ve Yetki

Tehditler başlığı altında dile getirilen son husus ise Kampüs Camisi ve altındaki birimlerin idare ve yetkisinin farklı kişi ve oluşumlara bırakılmaması yönünde olmuştur. Bu bağlamda katılımcı görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

"Cami daha işlevsel hale getirilmek istenirken idare ve yetkinin her zaman Diyanet'in elinde olması önemli. Aksi halde farklı şahıs ve oluşumlar yapıyı kendi ajandalarına yönelik kullanma gayreti içine girebilirler." (Ak-3)

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada her geçen gün sayıları artan öğrenci ve eğitim kadrosuyla ve buna paralel olarak genişleyen sosyo-kültürel alanlarıyla yüksek

öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kampüslerdeki mabed ihtiyacı ve bu bağlamda çok yönlü/fonksiyonlu bir kompleks olma özelliği ile örneklik teşkil edebilecek Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi konu edilmiştir. Caminin bir yandan tanıtımı yapmak, diğer yandan ise bünyesindeki birimler ile daha işlevsel hale nasıl gelebileceği hususunda fikir edinmek amacıyla burada resmi veya gönüllü olarak bulunan kişiler ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler neticesinde Kampüs Camisi'nin hem güçlü ve zayıf yönleri belirlenmiş hem de sahip olduğu fırsatlar ile karşılaşabileceği tehditler tespit edilmiştir. Bu bağlamda toplanan veriler Güçlü Yönler temasında 9, Zayıf Yönler temasında 8, Fırsatlar temasında 5 ve de Tehditler temasında 6 başlık altında toplanmıştır.

Elde edilen bulgular göstermektedir ki, Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi hem mimarisi hem fiziki ve teknik imkanları hem de bünyesindeki Çocuk ve Gençlik Semt Kütüphanesi ile ülkemizin ender camileri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda Kampüs Camisi'ni bu konuma yükselten güçlü yönleri arasında işbirliğine açık bir yönetim kadrosu ile çok yönlü/fonksiyonlu sosyo-kültürel çevre ve buna imkan sağlayan mimari yapı ön plana çıkmaktadır. Özellikle yakın zamanda faaliyete geçecek olan kampüs içi yurt binaları bir fırsat olarak değerlendirilmeli ve buna yönelik adımlar şimdiden atılmalıdır. Diğer yandan zayıf yönleri arasında öne çıkan yetki ve sorumluluk alanındaki belirsizlikler ve yapıyı sahiplenme ve daha işlevsel hale getirme hususlarındaki bazı sorunlar önem arz etmektedir. Bu problemlerin giderilmesi zor görülmemekle birlikte problemin yetkililerce masaya yatırılması ve yeni bir protokole imza atılmasına yönelik bir gayretin lüzumu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmayla birlikte tespit edilen fırsat ve tehditler de dikkate alınarak öncelikle yetki ve sorumluluk alanlarının belirlenmesi ve bir protokol çerçevesinde yazıya dökülmesi, son olarak Üniversite ve Müftülük yetkililerine yapılacak durum tespit sunumuyla mezkur zayıf yönlerin giderilmesi çerçevesinde adımlar atılmasına karar verilmiştir. Böyle bir sonuca hizmet etmesi ve de Iğdır Üniversitesi Kampüs Camisi'nin güçlü yönlerini modelleyecek üniversitelere fikir vermesi/yön göstermesi açısından bu çalışma ilgili kurum ve kuruluşlara katkı sunabilir.

Kaynakça

Atalay, Mehmet. "Cami Kültür ve Medeniyetinin Üniversite Gençliğine Tanıtılmasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kampüs Camii Örneği", *IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu-Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, ed. Mustafa Sürün, 565-576. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.

Atalay, Mehmet. "Üniversite Camii Merkezli Danışmanlık ve Eğitim Hizmetleri: OMÜ Kampüs Camii Örneği (Camiakademi)", *Cami ve Cemaatinin İnşâ ve İhyâsı-VI. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu*, ed. M. Ali Orak, 219-231. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Atalay, Mehmet. "Üniversite Camilerindeki Manevi Danışma ve Rehberlik Hizmetleri Bağlamında Din ve Davet Dilimiz", *Davet Dili*, ed. Mehmet Nurullah Aktaş vd. 531-545. İstanbul: Mütercim Yayınları, 2021.

Atalay, Mehmet. "Üniversite Gençliğinin Milli Birlik ve Dinî Tasavvur İnşâsında Kampüs Câmileri ve Görevlilerinin Rolü", *Birlik v Beraberlikte Cami ve Din Görevlilerinin Rolü-8. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Tam Metin Bildirileri,* ed. Recep Yıldız, 273-288. İstanbul: 2017.

Çelik, Rahime - Evcimik, Sare. "Okul-Cami Buluşması Projesi Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 457-486.

DAP, Doğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. "Semt Kütüphaneleri". Erişim 15 Eylül 2022, https://www.youtube.com/watch?v=DfQ1Hcb7E7w

Gani, Eyüp. "Çankırı Karatekin Üniversitesi Öğrencileri ve Akademisyenleri ile Toki Evleri Yeni Camii'nin Gönül Birlikteliği", *Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Cami ve Din Görevlileri-V. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri*, ed. Taha Nas, 190-193. İstanbul: Yecder Yayınları, 2015.

Iğdır Üniversitesi DAP Projeleri. Erişim 29 Ağustos 2022. https://www.igdir.edu.tr/dap

Kurt, Fatih. *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler,* İzmir: DİB Yayınları, 2020.

Okuyan, Mehmet. "Üniversite Camilerinde Vaaz ve İrşat*", Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-I*, 565-575. Ankara: DİB Yayınları, 2013.

Safa, Mustafa. "Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Kampüs Camii Ekseninde İslami İlimler Fakültesi Kız Öğrencilerinin Cami ve Cemaat İlişkilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 7 (Aralık 2020), 110-134.

Tan, Zeki. İmamlar Ne İş Yapar, İstanbul: Ark Yayınları, 2015.

YÖK, Yükseköğretim Kurulu. "Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi". Erişim 05 Eylül 2022. https://istatistik.yok.gov.tr/

KAMPÜSLERİN KALBİ CAMİLER VE GENÇLİK ÖZELİNDE SOSYO-MANEVİ HİZMETLER (İTÜ KAMPÜS CAMİİ -CÂMİAKADEMİ- ÖRNEĞİ)

Mehmet ATALAY
Uzman İmam-Hatip,
İstanbul Teknik Üniversitesi Abdülhakim Sancak Camii
mehmet_atalay@hotmail.com

Giriş

Zaman, mekan, imkan ve insan kavramları varlık tasavvurunun anlaşılması noktasında en temel unsurlar olsa gerek. Bu unsurlar her halükarda birbirleriyle zorunlu bir ilişki içerisindedirler. Gerçekliği inkar edilemeyen bu zorunlu ilişki aslında bir tür karşılıklı sorumluluğu ve muhtaçlığı da içermektedir. Zikredilen kavramlar özellikle insanın var olma ve varlığını devam ettirme sürecinde zorunlu maddi alanlar gibi görünse de asıl itibariyle mana ikliminin inşa, imar ve ihyasında en önemli değerlerdir. Hatta değişmez manevi sabitelerin kazanımı için vazgeçilmez maddi değişkenlerdir. Bu unsurlardan en mühimi olan insan neslinin dünya serüveninin en nadide dönemi her halde gençlik dönemleridir. Gençlik dönemi gelişim, değişim ve dönüşüm süreçleri, yukarıdaki temel kavramlar içerisinden adeta süzülerek geçer ve insanın anlam arayışında en dinamik istasyonlar olarak kabul edilebilir.

Gençlerin içinde yaşadığı sosyo-psikolojik şartlar, dîni algılama biçimi, kulluk ve ibadet tasavvuru, karşılaştığı maddi-manevi sorunlar zaman içerisinde şekil ve içerik itibariyle değişebileceğinden, sahadaki soru ve

sorunlara yeni ve orijinal çözümler üretmeyi zorunlu kılmaktadır. İslâm tefekkürü, insanı sadece maddi çerçevede değil aynı zamanda mana yönüyle de değerlendirdiğinden en başından itibaren mabet ve mektep merkezli, çift kanatlı bir anlam medeniyeti inşa etmiştir. Kaldı ki dinler, hiçbir zaman bir görüş, bir tefekkür, bir idrak konusundan ibaret kalmamış, aksine daimi bir duygu, iradeli bir davranış ve sistemli bir davranış olarak ortaya çıkmıştır.[1] Kadim medeniyetimiz kendi insanını, tarihini, şiirini şuurunu, mizahını, folklorunu, kültür ve sanatını milli ve dini değerler etrafında şekillendirmiştir. Müslüman aklı sağlam bir maziden sağlıklı bir âtî neşet etmek gayesiyle, insan-ı kamil tasavvurunu vazgeçilmez bir sabite kabul ederek, mabet ve mektep merkezli medeniyeti temel yaşam felsefesi olarak kabul etmiştir. Çünkü insan bu dünyaya anlamsız, hikmetsiz ve sebepsiz gelmemiştir ki bu yüzden de onun manasız ve gayesiz yaşaması muhaldir.

Problem Durumu

Din insanlığın kopmaz bir parçası olarak her zaman var ola gelmiştir. Aynı zamanda fertler ve toplumlar için en büyük bir ihtiyaçtır. Acaba, insandaki bu din ihtiyacı tabii ve zaruri bir ihtiyaç mıdır, yoksa bazı iddialarda yer aldığı gibi ilim ve tekniğin ilerlemesiyle insanlar bu ihtiyacı duymayacaklar mıdır? Gerçekte böyle bir soruya verilecek cevap akli olacaksa, yapılan araştırmalar dinin tabii ve zaruri bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.[2]

İnsanlık tarihi boyunca tüm toplumların maddi-manevi yatırım yapmak zorunda oldukları en temel meselelerinden birisi hiç şüphesiz, o toplumun en dinamik kesimi ve gelecek tasavvurunun en önemli unsuru olan gençler olmuştur. Yeryüzünde ilk tartışmayı, ilk kavgayı[3], ilk iyilik ve kötülük hareketini Hz. Âdem (as) in çocukları[4] olan iki genç gerçekleştirmiştir. Millet ve devlet ölçeğinde kitlesel değişim ve dönüşüm süreçlerinin baş aktörü çoğu zaman yine gençler olmuştur. Böyle stratejik bir önemi haiz olan gençler üzerinde yapılacak her türlü tasarruf ve ortaya konulacak tasavvur günümüzde de son derece önem arz etmektedir.

1 Hans Freyer, Din Sosyolojisi, çev.; Turgut Kalbsüz, Ankara 1964, s.38.

2 Osman Pazarlı, Din Pskikolojisi, Remzi Kitabevi, 3. Basım, İstanbul 1982, sayfa.37.

3 Orhan, Hançerlioğlu *"Düşünce Tarihi",* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.132

4 Kur'an-ı Kerim, Maide, 27

Gençler üniversite ortamında farklı inançlar ve görüşlerle karşılaşınca kendi dini görüşlerini daha objektif olarak yeniden gözden geçirmek durumunda kalacaktır. Okuduğu çeşitli dersler ve kitaplar, insanların gerçeği bulmak için nasıl çaba gösterdiklerini ve bu konuda birçok farklı görüşün ortaya çıktığını anlamasına yardım edecektir.[5] Gençlerin potansiyel enerjilerinin legal yollarla karşılanması, sosyo-manevi beklentilerinin yerine getirilmesi noktasında çok ciddi ve çok yönlü çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. İnsan, doğası gereği tek boyutlu bir varlık değildir. Zira onun hem maddi hem de manevi yönüyle doğru anlaşılması, eğitilmesi, tamamlanması ve sağlıklı bilgi ve duygularla beslenmesi gerekmektedir.

Tüm dünyada üniversiteler gelişmişliğin ve medeniyetin sembolleri olmuşlar ve çağın getirdiği sorunlara çözümler üretmeye çalışmışlardır. Bugün bu çabalar daha da çeşitlenerek devam etmektedir. Ancak, insanın doğasında potansiyel olarak var olan maneviyat ihtiyacına ve anlam arayışına tatmin edici çözümler üretmek için maneviyat destekli uygulamalara da ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Bazı ön yargılar, iletişim ve bilgi eksikliği gibi sebeplerle genel olarak dini duygu ve pratiklerin üniversite ortamlarında arzu edilen düzeyde oluşturulamadığı, bu anlamdaki en küçük bazı kıpırdanmaların dahi dikkat çekici bulunduğu gözlemlenmektedir. Dinden ve dinin tavsiye ettiği davranış biçimlerinden çeşitli sebeplerle soyutlanan özelde üniversite gençliği ama genelde dünya gençliği, yaşadığı manevi sorunları aşamamış, kriz ataklarıyla baş başa kalmış ve adeta bunalıma terk edilmiş bir görünüm arz etmektedir. Yaşadığı fikrî ve duygusal bunalım onu farklı arayışlara itmekte, farkında olmadan hakikat temeline oturmayan çok zararlı dînimsi ya da farklı zararlı ideolojik ve mistik yapıların tesirinde kaldığından buhranı maalesef daha da artmaktadır.

Üniversite döneminde içerisine girilen yeni sosyal çevre, arkadaş grubu ve anne-baba-akraba denetiminden uzakta bulunma bileşenleri, genci nasıl hareket edeceği konusunda kararsızlığa sevk eder. Önceden öğrenilen ya da yeni kazanılan dini bilgilerin yaşanan dünya ile bağdaşmaması gençlerin

5 Erdoğan Fırat, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusunun Din Psikolojisi Açısından Araştırılması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977, s.38-39.

dinsel öğretileri gereksiz bulması sonucuna yol açabilir.[6] Bu bağlamda cemiyetimizin maddi-manevi gelişim sürecinde, gençler adına üretilecek hizmetlerin stratejik önemi tespit edildikten sonra, sosyal dokumuzu oluşturan tüm asli öğelerin eşgüdümlü ve fonksiyonel bir tarzda harekete geçirilmesi lüzumu da ortaya konulmalıdır. Bu bağlamda tarihî perspektife baktığımızda, İslam'ın ilk yıllarında Tevhit inancını gönüllere yerleştirmeye öncelik ve ağırlık veren Hz. Peygamberin(sav), İslam medeniyetini kurarken; kurumsal alanda ilk olarak mescit inşası, öncelikli sünneti olmuştur denilebilir.[7]

İnsanımız, kadim kültür tarihimiz boyunca çoluk çocuğuna bu mukaddes yerleri tanıtır. cami ile nefes alır, cami ile yaşar. Problemlerinden, sıkıntılarından cami cemaatiyle konuşup istişare ederek kurtulur. Diğer kardeşlerinin durumunu görüp öğrenir, onların yardımına koşar. Sevinç ve üzüntüler, birlikte paylaşılır. Çünkü camiler bunun için vardır.[8] Camilerimiz, barış, kardeşlik, eşitlik, sevgi, saygı ve kültürlenme mekanlarıdır. Bu sebepten dolayı dinimiz cami yapmayı, yapımında yardımcı olmayı teşvik etmiş bu konuda gayret gösterenlere büyük mükâfatlar vaat etmiş,[9] aynı şekilde camilerde Allah'ın adının anılmasını engelleyen ve harap olması için uğraşanları da tehdit etmiştir.[10]

Netice olarak diyebiliriz ki; ülke içinde ve dışında yaşayan tüm gençlerimizin şahsında, milletimizin geleceğinin imar, ihya ve inşası, milli ve dini dokumuzun emniyet ve selameti açısından, geçmişten günümüze cami merkezli dini sosyal çalışmaların planlı, programlı ve istikrarlı bir şekilde yürütülmesi hayatî önem taşımaktadır. İnsanımızı ev sıcaklığı ve güven ortamı içerisinde birleştirecek, barıştıracak ve bağrına basacak yegâne merkezin cami olduğu gerçeği asla unutulmamalı ve gerekli zihnî/fiziki/idari/psiko-sosyal alt yapı için ne gerekiyorsa yapılmalıdır. Bu noktada özellikle üniversite kampüslerine inşa edilecek camilerin önce sağlıklı bir gençlik fikri,

6 Mualla Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2. Baskı, Ankara 1991, s.38

7 İsmail L. ÇAKAN, "Cami-Mescid-Medeniyet", "Cami Yazıları", D.İ.B. Yay. 2012. s. 51.

8 Çetin, Abdurrahman, "Cami ve Müslüman", Atınoluk Dergisi 1995 - Haziran, Sayı: 112, Sayfa: 012

9 Buharî, Salat, 65; Müslim, Mesacid, 24.

10 Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/114.

istikbal gündemi, bu minvalde fiziki alt yapısı ve stratejik bir planı olmalıdır. 7/24 uyumayan bir kampüsün camisinin ve ünitelerinin günde birkaç saat açık ve aktif olması asla düşünülemez. Uyuyanları uyarma, düşeni kaldırma, zayıfı tutma, kaybolanı bulma, ağlayanı güldürme, evsize ev, yersize yer, düşküne umut olma misyonu ve vizyonu olması beklenen bir yapının, işleyişin ve görevlilerinin uyuya kalması, duyarsız, ilgisiz, yetersiz, ciddiyetsiz, umursamaz ve vizyonsuz durumda olmasının üzüntü verici hatta incitici olduğu düşünülmektedir. Bu saiklerle meseleye bakıldığında cami içi ve cami dışı din hizmetleri pratiklerinin yeniden güncellenerek lokasyon/problem ve çözüm merkezli projelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

İnsanın doğasında potansiyel olarak var olan sığınma, danışma, yardım dileme, eğitim ve rehberlik ihtiyacının karşılanma, makul bir sosyal çevre içerisinde aidiyet hissetme gibi zaruri ihtiyaçları vardır. Önemli olan, bu ihtiyaçların en doğru zaman ve mekânda, en doğru usul ve kişilerce karşılanmasını sağlamaktır. Ancak ülkemizde uygulanan mevcut din hizmeti anlayışının ve alan gerçekliğinin bu ihtiyacın karşılanması noktasında yeterli olup olmadığı tartışmalıdır.

Bu çalışmada özellikle üniversite gençliğinin, yukarıda sözü edilen manevi ve sosyal ihtiyaçlarının, kalp ve zihin dağınıklığının, cami merkezli sosyal din hizmetleri çerçevesinde nasıl karşılanacağı ve yürütüleceği noktasında, sahada uygulanabilir bazı teklif ve öneriler ortaya konulacaktır. Çalışma muhatap kitle olarak üniversite öğrencilerini merkeze almakla birlikte, genel anlamda tüm gençlere yönelik cami merkezli yaygın din eğitimi ve sosyal din hizmetlerinin fikrî zeminini belirleme, muhtevasını, müfredatını, hedef kitlelerin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden oluşturma ve cami merkezli sosyal din hizmetlerinin kurumsallaşmasının sağlanmasına yönelik tespit ve değerlendirmeler çerçevesinde olacaktır.

Kadim kültür, inanç ve medeniyet hafızamızın asli unsurlarından olan cami ve gençlik ikilisinin neden, nasıl, ne ile, kiminle, nerede, ne zaman buluşturulacağı ve barıştırılacağı sorularına cevap arama ve güzel örnekler geliştirme sorumluluğumuz aşikardır. Günümüzde gençler, sosyo-psikolojik ve güncel ihtiyaçlarına kendi dilleriyle cevap bulamadıkları ve sorunlarına makul ve sürdürülebilir çözümler üretilemediği için genellikle camiye çok

fazla rağbet etmemektedirler. Gitseler bile rutin namaz ibadetlerini yerine getirdikten sonra insan, mekan ve işlev açısından kendilerini cezbedecek şeyler bulamadıkları için maalesef camiyi terk edip gitmektedirler. Gençliği anlamak, geleceği inşa etmek demektir. İslam'ın mabedi ve Kâbe'nin birer şubesi sayılan camilerin safları, genç nesillerden mahrum kaldığında da o mabet, kimsesiz bırakılmış olmaktadır. Gerçek böyleyken, cami hizmetlerini yürüten bazı görevlilerimizin ve cami derneklerinin bu hassasiyeti göz ardı ediyor olmalarını görmek ayrıca düşündürücüdür.

Din sadece vicdanlarda ve düşünsel planda yaşayan ve yaşanan bir olgu değildir. Dinin asıl gayesi içsel anlamda insanı teskin ederken; sosyal anlamda da ona biçim veren, olgunlaştıran ve dinamik bir maneviyat duygusuna sahip kılmaktır. Bu duygunun insana çocukluktan itibaren verilmeye başlanması ve gençlik döneminde zamanla içselleştirilip şahsiyet haline getirilmesi beklenir. Yeni çevre yeni meşguliyetler neticesinde genç, oluşan değişim ve dönüşümlerle birlikte dine dayanan bir hayat felsefesine ihtiyaç duyar. Çünkü din hayatta yapılması gereken diğer uyumlara (ait olma, emniyet duygusu) katkıda bulunur.[11]

Ayrıca özellikle gencin hayatında umut ve inanç psikolojisi adeta her şeydir. Öyle ki onları kaybeden her şeyini kaybeder. Zira umut, inanç temeli üzerine oturmaktadır. İnancın kaybolması demek, aynen bir binanın temelinin çökmesiyle yok olması gibi insanın hayatının felç olması demektir. Onun için kişinin yaşayabilmesi ve umut edebilmesi için inanması gerekmektedir. Esasen insanın inançsız yaşayabilmesi ve umut edebilmesi mümkün mü? Bir bebeğin annesinin göğsüne bağlanması, bir insanın kendisine, sevdiklerine ve etrafında ilişki kurduğu insanlara inanması, hayat için geçerli olan birtakım davranış kurallarına inanması gerekmez mi? Dolayısıyla umut her şeyden önce bir inanç işi olmaktadır. Umut, insanın kendisine, diğer insanlara, hayata inanması, inanç duyması demektir. Bu nedenle gencin yine özellikle üniversite sürecinde yaşadığı maddi manevi umutsuzluk, yalnızlık, anlam arayışı vb. durumların en az zararla atlatılabilmesi noktasında kampüs camileri, görevlileri ve dernek mütevellileri ve diğer kurumsallar müşterek bir refleks ve kalıcı projeler üretebilmelidirler.

11 Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, İnkılap ve Aka, 8. Basım, İstanbul 1979, s. 107.

Bu çerçevede ifade edilmelidir ki din hizmeti kavramını sadece "din" in doğru bir şekilde anlatılıp yaşanmasını sağlamak sınırları içinde algılamak, bir noktada dinin varlık hikmetini gözden kaçırmak anlamına gelecektir. Madem din "iyi insan-iyi kul" u amaçlıyor, o halde bu amaca ulaşmak için gerekli olan her şeyin gerçekleşmesine çalışmak da "dini" dir. Bu sebeple din hizmeti sunanların, içinde bulundukları çevrenin sosyal ve kültürel hayatında etkin, diriltici ve oldurucu bir rol üstlenmesi gerekir.

Son dönemlerde çok fazla konuşulan konulardan birisi de hiç şüphesiz din değiştirme vakalarında görülen hızlı artıştır. Gerek geçmişte gerekse günümüzde insanların, bağlı oldukları dini terk ederek bir başka dine geçiş yapmaları zaman zaman rastlanan sosyo-psikolojik bir olgudur. Bireysel olduğu kadar kitlesel de gerçekleşebilen din değiştirme olaylarının çok değişik biçimleri olduğu gibi, çok değişik sebep ve faktörlere bağlı olduğu da bilinen bir gerçektir.[12] Ulaşım ve iletişim imkânlarının her geçen gün hızla arttığı, farklı din, inanç ve kültür sahibi insanların ilişki ve temaslarının sıklaştığı, küresel çapta bir mübadelenin yaşandığı, aile bağlarının oldukça zayıfladığı günümüzde din değiştirme olaylarına daha sık rastlanması da şaşırtıcı olmayacaktır.

Özellikle üniversite gençliğini yakından ilgilendiren Türkiye'deki din değiştirme hadiselerinin sosyal ve ekonomik mahrumiyetlerden kaynaklandığını söyleyebileceğimiz gibi, bir takım ruhsal ve manevi tatminsizlikler vb. insanî problemlerden kaynaklandığını da söyleyebiliriz. Hıristiyanlığı tercihte entelektüel dini söylemden çok, birey açısından pratik ya da fonksiyonel olarak kişiye yardım sağlayıcı unsurlar öne çıkmaktadır.

Bir örneklem grubuyla yapılan çalışmada din değiştirme yaşı 15 ile 30 arasında değişmekte birlikte, yoğunluk 20'li yaşlardadır. Türkiye'de bu konuda yapılan başka bir çalışmada 21-25 yaşları arasındaki din değiştirenler % 22'lik oranla ikinci sırada yer almaktadır.[13] Ortaya konulan bu gerçekler; dinin ve dînî duygunun sosyal yönünü merkeze alan anlayıştan hareketle,

12 Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi, Ankara 2003, s. 294.

13 Süreyya Canbolat, "Bir Kelam Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebeplerin Tarihte ve Günümüzde İslâm'dan Dönmeyle İlişkisi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst, 2003) s. 8.

Üniversite Camileri ekseninde Dînî sosyal hizmetlerle gençlerin eğitim, sosyo-kültürel ve manevi yönden problemlerini tespit edip, onların cami ve görevlisinden beklentilerini ortaya koyarak ve onlara nasıl bir din hizmeti sunulabilir sorusuna cevap aramayı zorunlu kılmaktadır. Bu bilgiler ışığında Üniversite Camilerinde görev yapmak isteyen din görevlileri, bu hizmetin sadece kubbenin ve cübbenin içine hapsedilemeyecek kadar şâmil bir vazife olduğunu müdrik ve muhatap oldukları kitlenin niteliğinin ve ihtiyaçlarının farkında olmalıdırlar. Üniversiteli gençlere yapılacak din hizmetinde Allah'ın Kur'an'da "*Allah'a çağıran, salih amelde bulunan ve: Gerçekten ben müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü kimdir?*"[14] ayetiyle çizdiği evrensel, sade, temiz ve düz bir bakışa sahip nebevî usulle hareket etmelidirler. Ayrıca bu camilere görevli atamalarında hem kurumsal hem de bireysel anlamda önceden hazırlıklı olunmalıdır. Bununla birlikte sahadaki başarının artması için görevlilerin dini danışmanlık ve rehberlik konusunda, sosyoloji, psikoloji, iletişim, bilişim, sosyal medya, davranış bilimleri, din ve mezhepler tarihi, diksiyon, musıki, hitabet, zarafet, ziyafet, kıyafet ve ziyaret konularında iyi düzeyde yeterliliği olması gerektiği düşünülmektedir.

Yaşanılan tüm bu gerçekler ve dolayısıyla oluşan gerekçeler, bir örneklem olarak İstanbul Teknik Üniversitesi Abdülhakim Sancak Camii Külliyesinde, üniversite öğrencilerine yönelik halen uygulanan cami merkezli sosyal din hizmetlerinin fikir ve pratikleri anlamında zeminini oluşturmuştur. Kampüslerin kalbi mesabesinde görülen kampüs camii külliyesinde çalışılan proje; dinî/manevi danışmanlık, şahsiyet eğitimi, din eğitimi, milli-manevi, tarihi ve kültürel konularda ortaya konulan genel rehberlik ve kişilik gelişimi uygulamalarını kapsamaktadır.

Bu eğitim ve rehberlik sürecinde temel hedef gençlerle cami merkezli dinî, sosyal, manevi, kültürel, sportif, edebi, sanatsal, teknik, teknolojik ve bilimsel konularda araştırmalar yaparak elde edilen sonuçlar doğrultusunda sosyal projeler üretmek ve uygulamaktır. Proje spesifik olarak İstanbul Teknik Üniversitesi Ayazağa Kampüsü başta olmak üzere bağlı diğer kampüslerdeki lisans ve lisansüstü öğrencilerinin yaşayabilecekleri muhtemel kimlik ve anlam arayışı, aidiyet sorunları, maddi-manevi ve fikrî

[14] el-Fussılet, 41/33.

alanlarda ihtiyaç duydukları rehberlik uygulamaları ve sosyal din hizmetlerini ve gerekli ortamları üretir.

Projenin temel amacı "Sosyal Din Hizmeti" anlayışından hareketle, üniversite camilerinde dini danışmanlık ve rehberlik uygulamaları çerçevesinde gençlerin eğitim, sosyo-kültürel ve manevi alanlardaki ihtiyaç ve problemlerini tespit etmektir. Sonrasında onların kampüs camii ve görevlilerinden beklentilerini ortaya koyarak bu minvalde gerekli altyapıyı oluşturup uzman desteği sağlamaktır. Ayrıca kampüs havzasının diğer paydaşları olan akademisyen, personel ve özel sektör çalışanlarına yönelik inovatif bir anlayış çerçevesinde cami merkezli sosyal, ilmî, dinî, kültürel vb. alanlarda hizmet üretmektir. Böylelikle camiyi sosyal bir buluşma ve gelişme mekânı haline getirmek suretiyle üretken, aktif ve cemiyet hayatına katkı sağlayan arı, duru ve doğru bir cami, cemaat ve cemiyet tasavvuru inşa edebilmektir. Projenin ana fikrinin oluşması ve uygulanması sürecinde elde edilen veri ve tecrübelerin, diğer üniversite camilerinde görev yapan din görevlileri için de uygulanabilir bir model olacağı düşünülmektedir.

Üniversite Kampüs camilerindeki cemaat yapısının kendine has özelliği ve stratejik önemi herkesçe malumdur. Bundan dolayıdır ki bu insanların önündeki İmam-Hatip/Müezzin-Kayyım (Din Görevlisi), camide namaz kıldırmanın dışında, onlara dini, sosyo-kültürel ve entelektüel konularda da danışmanlık ve rehberlik yapmak gibi sosyal bir sorumluluğa sahiptir. Bilinmelidir ki günümüz insanının soru ve sorunları sadece fetva ihtiyacı ile sınırlı değildir. Fetva kadar fetvadan önceki ve sonraki süreçlerin muhataplar açısından kritik ve değerli olduğu düşünülmektedir. İşte bu kritik sürecin adı "Dini Danışmanlık ve Rehberlik" sürecidir. Özellikle proje bu kritik ve hassas süreçlere "Cami Merkezli Sosyal Din Hizmetleri" bağlamında manevi destek sunmayı amaçlamaktadır.

Cami Merkezli Danışmanlık ve Eğitim (Câmiakademi) kurumsalında yürütülen projenin uygulandığı İstanbul Teknik Üniversitesi Kampüs Camii 06.09.2019'da resmi olarak hizmete açılmıştır. Kampüs havzası paydaşlarının kampüs camii öncesi dönemde ibadet mekânı ihtiyaçları fakültelerdeki küçük mescitlerle karşılanmıştır. Bu mescitlerde aktif ve sürekli bir uzman din görevlisi olmadığı için arzu edilen şekliyle bir din hizmeti uygulanamamıştır. Dolayısıyla kampüste ibadetler çoğunlukla bireysel

olarak yapıldığından cami cemaati ve cami işletmeciliği fikri, kültürü, tecrübesi ve hassasiyetleri henüz oluşmamıştır.

Üniversite öğrencileri sosyo-kültürel, dinî, manevi faaliyetlerini çoğunlukla kulüp, vakıf, dernek vb. oluşumlar marifetiyle yürütme imkanına sahip olmuşlardır. Bu oluşumların sosyal faaliyetlerini çoğunlukla lokal olarak yaptığı ve birbirleriyle paydaş projeler üretip uygulama noktasında beklenilen düzeyde ortak bir refleks ortaya koyamadıkları müşahede edilmiştir. Sahada yapılan bazı faaliyetler öğrenciler açısından faydadan uzak olmamakla birlikte, mevcut parçalanmışlık ve dağınıklığın gençlerin zihnî, fikrî ve manevi bünyesinde, gelecekte telafisi zor bazı sorunları oluşturacağı öngörülmüştür. Bu hakikati dile getiren öğrencilerin, mezunların ve diğer paydaşların konuyla alakalı görüşleri ve diğer sosyal çıktılar doğrultusunda Câmiakademi projesi İTÜ Kampüs Camii özelinde, "Arınmak, Durulmak ve Doğrulmak için Yeniden Cami" ve "Mabedin ve Mektebin Gölgesinde Bir Gençlik" mottolarıyla yerindelik esasına göre yeniden güncellenerek muhtemel bazı maddi-manevi zarar ve hasarları en aza indirebilme çabasına girilmiştir. Yapılan saha etütlerinde özellikle gençlerin zihin ve gönül dünyalarında "cami, cemaat, imam, ibadet, İslam kardeşliği, mensubiyet, salih amel, ilim, bilim, aile, helal, haram, ahiret, cennet, cehennem, tasavvuf" gibi bazı temel kavram ve değerlerimizin tasavvur ve tefekküründe savrulmaların oluştuğu gözlemlenmiştir.

Projenin uygulama süreçleri ve sonuçlarından günlük cami cemaati, cemaat olup olmamasına bakılmaksızın ulusal/uluslararası düzeyde lisans/yüksek lisans öğrencileri ve ortaöğretim öğrencilerinin öncelikle istifade etmesi hedeflenmektedir. Bununla birlikte manevi danışmanlık ve dini rehberlik hizmeti talep eden akademisyen, idari personel, hizmet personeli ve bölgedeki diğer üniversite öğrencileri de proje süreçleri ve faydalarından istifade edebilmektedir.

Projenin Kurumsallaşma ve Uygulama Süreci

1. Projenin fizibilite çalışmaları

a. Projenin teori ve pratiğinin sağlam ve sağlıklı bir "sebep-amaç-süreç-sonuç ilişkisi" içerisinde yürütülebilmesi için öncelikle "mekân-zaman-insan-zemin" etütleri yapılarak şu sorulara cevaplar aranmaya çalışıldı:

1. Projenin maddi-manevi hazırlık, planlama ve uygulama aşamalarında hangi fizik mekân ve imkanlara ihtiyaç vardır?
2. Projenin maksimum fayda/faaliyet ve minimum zaman/maliyet dengesi için akademik takvimin hangi zaman dilimleri, ne kadar süre, ne amaçla ve nasıl kullanılmalıdır?
3. Proje pratiklerinin uygulanacağı havzanın ve muhatap kitlenin fikir, kültür, gönül, dil, inanç, ihtiyaç ve yaş profili nedir/nasıldır?
4. Muhatap kitlenin soru/sorunlarını ve beklentilerini doğal gözlem ve mülakat yoluyla sahada tespit etmek suretiyle, bu doğrultuda nasıl bir yol haritası oluşturulabilir?
5. Genel kitlenin klişe cami algısı endeksini dikkate alarak, öncelikle hangi adımlar atılmalı ve faaliyetlerde nasıl bir dil, üslup ve hangi enstrümanlar kullanılmalıdır?
6. Muhatap coğrafyanın inanç haritası bağlamında, dini/dinimsi, ideolojik ve potansiyel etki/tepkiye sahip oluşumlar nelerdir?

b. Sahada devam eden doğal gözlem süreci, muhatap kitleden gelen sorular, sorunlar, teklifler, tespitler, eleştiriler ve ortaya çıkan ihtiyaçlar çerçevesinde;

1. Projenin temel felsefesi ve hedefleriyle ilgili olarak üniversite yönetimi, müftülük, akademisyenler, personel, öğrenciler, kulüpler, özel sektör temsilcileri ve Kampüs Camii Dernek Yönetim Kurulu ile gerekli istişare, bilgilendirme ve değerlendirmeler yapıldı.
2. Projenin teorik ve pratikleriyle alakalı yurt içinde ve yurt dışında yapılmış muadil proje ve uygulamalar araştırılıp incelendi ve değerlendirildi.
3. Proje pratiklerinin dönemsel ve yıllık bazda, ortalama maddi maliyetleri, manevi riskleri değerlendirilerek ihtiyaç duyulacak maddi-manevi paydaşlar tespit edildi.
4. Kampüste faaliyet gösteren kulüp, vakıf, dernek vb. STK temsilcileri ile tanışılıp ihtiyaçlar, proje süreçleri, hedefleri ve paydaşlıklar konusunda istişareler yapıldı.

2. Gerçekleştirilen Faaliyetler

a. Fizik-mekan çalışmaları

1. Caminin alt katı çok amaçlı etüt, eğitim, sohbet, seminer, spor, oyun, dinlenme, kütüphane, ders çalışma, atölye vb. faaliyetler için 7/24 esasıyla kullanıma sunuldu.
2. Caminin dört ayrı bölümünde yine ihtiyaç ve şartlara göre 7/24 esasıyla kullanılabilen internet destekli butik online kütüphane ve ders çalışma üniteleri oluşturuldu.
3. Cami revaklarının altında depo olarak kullanılan mekanlar temizlenip ıslah edilerek, teknik projeler için uygulama atölyeleri, sohbet ve ders çalışma alanlarına dönüştürüldü.

b. Kültürel-sanatsal ve dijital/teknolojik faaliyetler

1. Öğrencilerin bilimsel, teknik ve teknolojik çalışmalarına destek olmak amacıyla; biri otonom-elektrikli araç (KASVA1773) diğeri insansız hava aracı (GÖKBÖRÜİHA) iki teknoloji takımıyla proje paydaşlığı yapılarak maddi-manevi ve lojistik katkı sağlandı.
2. Projeye sosyal medya desteği sağlamak, online ve mobil eğitim hizmetleri vermek, edebi, sanatsal ve bilimsel çalışmalar yayınlamak, "salih amel atölyesi" ile öğrencilerin ilmî, manevi ve kültürel hayatına katkı sağlamak amacıyla https://camiakademi.com/ internet sitesi kurularak hizmete sunuldu.
3. Yaz Kur'an Kurslarında ve diğer eğitim alanlarında veliler, eğitimciler ve öğrencilerin kurs sürecini daha kolay ve verimli geçirebilmeleri için caminin genç ekibiyle "Bizim Cami" mobil uygulaması geliştirildi.

c. Dini Danışmanlık ve Eğitim Faaliyetleri

1. Câmiakademi Haftalık Eğitim, Danışmanlık ve Rehberlik Programları dahilinde;
   - Her Pazartesi; Takrirli "İslam İlmihali", "İhya Dersleri", "Tefsir Atölyesi",
   - Her Salı; Tarih bilinci üzerine beylerle "İz Bırakanlar" dersi,
   - Hanımlarla "Kültür Sohbetleri" ve Speaking Clup İngilizce dersleri,

- Her Çarşamba; Beylerle tefsir okumalarında "Kur'an Atölyesi" dersleri,
- Hanımlarla Kur'an kıssaları ile "Yed-i Beyza" ve "Hadis Atölyesi" dersleri,
- Her Perşembe; Peygamber ve sünnet tasavvuru için beylerle "Hadis İklimi",
- Akidevî sapma ve savrulmaların önüne geçebilmek için ortak "Akaid Dersleri",
- Beylerle "Kur'ân-ı Kerim'i Öğrenme ve Okuma" dersleri,
- Üniversite yönetimi akademisyen, personel, lojman sakinleri, esnaf ve öğrencilerle periyodik olarak "İftar Sofraları" oluşturuldu.
- Yatsı öncesi hafta içinde okunan hatim ve tesbihatın duası yapıldı.
- Her Cuma; Seher vakti kahvaltılı "Kavramlarla Takrir ve Tahlil" dersleri,
- Sabah namazı cemaatine uhuvvet vesilesi olarak "ballı süt" ikramı yapıldı.
- Hafta sonlarında cami içi ve dışı tanışma/kaynaşma etkinlikleri gerçekleştirildi.

2. İlköğretim öğrencileriyle "Camide Çocuk Var" eğitim/etkinlik ve oyun günleri,
3. Gençlere yönelik "Modern Javascript" bilgisayar kodlama ve "Python ile Programlamaya Giriş" bilgisayar eğitim programları,
4. Her ayın son Pazar günü canlı yayın olarak "Hayat ve Hakikat Atölyesi",
5. Gençlerin ilmî ve manevi hayatına katkı sağlamak üzere "Özel Ders Halkaları",
6. Öğrenci ve personele yönelik manevi danışmanlık ve dini rehberlik hizmetleri,
7. Öğrencilerin katkısıyla değişik etkinliklerle "Kandil Geceleri" organizasyonları,
8. Çocuklara yönelik "Yaz Kur'an Kursları" cami müştemilatında

hazırlanan oyun ve eğlence grupları, sinema, yarışma, resim vb. saha etkinlikleriyle yapıldı.

9. Projenin planlı, istikrarlı, teşkilatlı ve inşa edici şekilde yürütülmesi için öğrencilerin kabiliyetleri çerçevesinde "Câmiakademi Koordinatörlük Sistemi" oluşturuldu.
10. Câmiakademi Eğitim, Kültür ve Yardımlaşma Derneği ve gönüllüler marifetiyle ihtiyaç sahibi öğrencilere cami merkezli karşılıksız burs desteği sağlandı.
11. Kampüs Camii'nin 7/24 hayat veren ve hayat bulan bir cami olması adına, gönüllü öğrencilerle birlikte eğitim-öğretim dönemi boyunca "Cami Ribatları" adıyla mabed açık tutulmak suretiyle ev sahipliği ve naipliği çalışması yapıldı.

3. Projeye Eklenecek Yeni Etkinlikler / Boyutlar

1. "İnteraktif Akademik Seminerler",
2. "Kitap Okuma ve Özet Sunum Günleri",
3. Cuma namazları öncesinde ilim ve bilim insanlarının katılımıyla "B/ilim Kürsüsü",
4. Üniversite personeli ve akademisyenlere yönelik "Kur'an-ı Kerim ve Meal Dersleri",
5. İşitme ve görme engellilerin Cuma namazı ve diğer etkinliklere katılımı ve azami istifadesi için "Görsel metin, işaret dili ve Braille alfabesiyle hutbe ve ders Sunumu",
6. Cami külliyesi çevresinde çok amaçlı gençlik etüt ve eğitim merkezi projesi,
7. Caminin uygun bir bölgesinde görsel ve dijital panolar oluşturulup süreli, eğitici ve öğretici yayınlar yapılması,
8. Son sınıf öğrencilerine yönelik uzman kişiler marifetiyle "Aile içi İletişim ve Ebeveyn Kültürü" konularında danışmanlık ve eğitim seminerleri,
9. Öğrencilerle spor, sinema, tiyatro, musiki, ebru, hat, resim, izcilik, çevrecilik vb. gençlik grupları ve atölyelerinin oluşturulması planlanmaktadır.

4. Projenin Çıktıları ve Yaygın Etkisi

Hedeflere ulaşmak için gerekli olan zihinsel, kurumsal, yapısal ve psikolojik dönüşümler büyük ölçüde gerçekleştirilmiş, caminin hem mabed hem mektep olduğu düşüncesi teori ve pratiklerle içselleştirilmiştir.

1. Cami, gençlerin ve diğer muhatapların zihninde sadece namaz kılma mekânı olmaktan çıkmış; sosyal bir merkez, yaşam alanı ve sıcak bir aile yuvasına dönüşmüştür.
2. Projenin başladığı günlerde öğrencilerin cami ve imamla olan münasebeti, sadece namaz kılıp gitmek iken; ilerleyen zamanlarda bu durum daha samimi bir zemine oturarak ilmî, beşerî ve sosyal manada kaliteli samimi birliktelikler meydana gelmiştir.
3. Okulda ve diğer sosyal mekanlarda zihnen ve bedenen yorulan öğrenciler, mabedin gölgesini manevi bir liman, tanışıp kaynaşma ve güven mekanı bilerek gelmiştir.
4. Cami merkezli organizasyonlar idareci, halk, akademisyen, personel ve öğrencileri mabedin gölgesinde buluşturarak cemaatten cemiyete doğru bir değişim oluşturmuştur.
5. Câmiakademi, gençlerin kariyer ve gelecek planlamalarına manevi bir boyut kazandır- mış ve "bir ayağı mabette bir ayağı mektepte olan" mücehhez ve münevver bir neslin nüvesini oluşturmuştur.
6. Öğrencilerin moral ve motivasyonu cami merkezli sosyal etkinliklerle üst düzeyde tutularak; akademik başarı ve kariyer planlamalarına olumlu katkıda bulunulmuştur.
7. Öğrencilerin maddi-manevi ihtiyaçları için kurduğu bazı mensubiyetlerin, daha sonra çeşitli mecburiyet ve mahkûmiyetlere dönüşmemesi için fikrî ve zihnî anlamda rehberlik ve danışmanlık yapılmıştır.
8. Üniversite öğrencileri tarafından ilköğretim ve ortaöğretim öğrencilerine yönelik akademik tanıtım ve sosyal destek seminerleri verilmiştir.

5. Projenin Güçlü ve Zayıf Yönleri

a) Güçlü Yönleri

1. Üniversite yönetimi, akademya, personel, il-ilçe müftülüğü, cami derneği ve öğrencilerin projeye tam gönüllülükle sahip çıkmaları.

2. Kampüs ve çevre lokasyon imkânlarının projeye katkısının sağlanabilir ve sürdürülebilirliği.
3. İdari, akademik, teknik, psikolojik ve lojistik katkıların sağlanabilir ve sürdürülebilirliği.
4. Hedef kitlenin genç, üretken ve projenin süreç ve sonuçlarına dokunabiliyor ve doğrudan ihtiyaç duyuyor olması.
5. Çevre esnafın cami ve öğrenciler konusundaki hassasiyetlerinin ekonomik, manevi, lojistik katkıya dönüşebilmesi.
6. Caminin kampüsün merkezinde, yurtlara yakın ve her yönüyle işlevsel, dinamik bir lokasyonda bulunması.

b) Zayıf Yönleri:

1. Kampüs Camilerinde sosyal din hizmetleri bağlamında Dini Danışmanlık ve Rehberlik konusunun literatürde, zihinlerde ve pratiklerde henüz çok yeni olmasının getirdiği sorunlar.
2. Üniversite kampüslerindeki sosyo-kültürel yapı, inanç ve değerler dokusunun homojen olmamasının getirdiği hassas sosyolojik zemin.
3. Projenin uzun ömürlü ve sağlıklı olabilmesi için cami görevlilerinin ekip ruhu, fikir ve eylem birliği içerisinde çalışmasının zorluğu ve aynı zamanda da zorunluluğu.

Sonuç ve Öneriler

- Tüm bunlarla birlikte projenin temel felsefesi ve çıkış noktası, en kritik kesim olan gençlere yönelik cami merkezli eğitim, danışmanlık ve rehberlik faaliyetidir.
- Üniversite camilerinin stratejik önemi ve gençlik özelinde düşünüldüğünde, bu ve benzer projelerin üretilip sürdürülebilirliği hayati önem taşımaktadır.
- Projenin sürdürülebilirliği ile ilgili en önemli husus, genel manada cami ve imam kavramları algısındaki toplumsal sabitelerin/ön yargıların değişmesidir.
- Projenin uygulanması ve sürekliliği için cami görevlilerinin yeterli ilgi, bilgi, tecrübe ve formasyona sahip olması gerekmektedir.

- Mesai kavramının ötesinde adanmışlık şuuru içerisinde her zaman ve her yerde hizmet edilmesi lüzumu vardır.
- Projede hizmet alımı ve paylaşımı yapılan şahıs, kurum ve kuruluşlarla nitelikli ve istikrarlı iletişimlerin sürdürülmesi gerekir.
- Akademisyen ve öğrencilerle özel ve kaliteli birlikteliklerin devamı sağlanmalıdır.
- Projeye her yönüyle destek olan şehir esnafı ve diğer paydaşlarla nitelikli ve seviyeli iletişimin devamı sağlanmalıdır.
- Proje uygulanan camilerdeki görevlilerin yerlerine atanacaklara, projenin ana fikri, geçmişi, uygulama süreci ve geleceği hakkında tecrübe paylaşımı sunumu yapılmalıdır.
- Yeni atanacak görevlilerin projeyi devam ettirebilecek gönüllülük, yetkinlik ve saha tecrübesine sahip olmaları aranmalıdır.
- Kampüs Camii görevlileri ünitelerin eğitim ve etkinlik bağlamında işletilmesi sürecinde kesinlikle alanları boş bırakmamalıdır. Bununla birlikte sadece bir şeyler yapıyor/yapılıyor görüntüsü oluşturmak için mekanları birilerine ihale edip taşeron mantığıyla hareket etmemeleri istikrar ve istikbal için elzem olduğu kadar stratejiktir.
- Projeye en önemli ve istikrarlı lojistik, stratejik ve kurumsal desteğin il ve ilçe müftülüklerinden beklenildiği/geldiği bilinmeli, iletişim ve istişareler sağlıklı ve en üst düzeyde tutulmaya çalışılmalıdır. Ayrıca kurumsal desteğin idareciler özelinde keskin değişikliklere maruz kalmaması için devlette ve hizmette devamlılık esastır düsturuyla hareket edilmelidir.
- Projenin uzun vadeli olabilmesi için her eğitim öğretim sezonu başlangıcında yeni öğrencilere ulaşılması, faaliyetlerin tanıtılması ve oryantasyon sürecinin işletilmesi gerekmektedir.
- Proje ruh ve mana kökü itibariyle bir pergel misali sabit ayağı mabedin üzerinde, diğer ayağıyla kainatı dolaşan mefkûresiyle yani koordinatları nebevi örneğimiz olan "suffe" modeliyle yürütülen bir cami gençlik çalışmasıdır. Dolayısıyla keyfiyeti ve kemiyeti açısından mevcut ve olası tüm sosyo-manevi-beşerî-siyasi-fikrî-ideolojik vb hastalık ve zafiyetlerden titizlikle korunması; özellikle

onun tedavi edici, kurucu, koruyucu ve taşıyıcı dinamiklerini zayi etmemek açısından elzemdir.

Sonuç olarak camilerimizin gerçek varlık sebep, vizyon ve misyonlarına, kadim kültür medeniyet tasavvurumuzun korunmasına matuf bir disiplin, teşkilatlanma ve uygulamalarıyla; akidesi camide yeşeren ve şekillenen, dünya-ahiret muvazenesini gözeterek vakti ve yeri geldiğinde, mabedde kazandığı birikim, çevre, tecrübe, muhabbet ve ufukla sadece kendi işlerini değil; yeni nesil camileri, cemaati, cemiyeti imar edecek, yönetecek ve işletecek nesillerin ihyasına çalışılmaktadır. Bu vizyon da kampüslere cami yapmanın daha ötesinde, camileri birer kampüs haline getirmekle gerçekleşebilir.

Kaynakça

Canbolat, Süreyya, *Bir Kelam Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebeplerin Tarihte ve Günümüzde İslam'dan Dönmeyle İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, ss. 8.

Çakan, İsmail L., *Cami-Mescid-Medeniyet, Cami Yazıları*, DİB Yayınları, 2012, ss. 51.

Çetin, Abdurrahman, *Cami ve Müslüman*, Altınoluk Dergisi, Haziran 1995, Sayı 112, ss. 12.

Enç, Mithat, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İnkılap ve Aka, 8. Baskı, İstanbul 1979, ss. 107.

Fırat, Erdoğan, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusunun Din Psikolojisi *Açısından Araştırılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977, ss. 38-39.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi,* çev.; Turgut Kalbsüz, Ankara 1964, ss. 38.

Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, ss. 132.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi,* Ankara 2003, ss. 294.

Kuran-ı Kerim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 14. Baskı, Ankara 2022, ss. 17, 111, 479.

Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, 3. Basım İstanbul 1982, ss 37.

Selçuk, Mualla, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, TDV Yayınları, 2. Baskı Ankara 1991, ss.38.

BÖLÜM 5

YURT DIŞINDA CAMİLER VE FONKSİYONLARI

ALMANYA'DAKİ CAMİ KÜLTÜRÜ VE FONKSİYONEL DURUMU (BERLİN ÖRNEĞİ)

Doç. Dr. Cuma KARAN
Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ABD Öğretim Üyesi

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nda birçok noktada yıkım yaşayan, en çok da erkek nüfusu kaybeden Almanya, tekrar toparlanması için işçi alımına başlamıştır. Özellikle de Türkiye'den giden işçiler 1960 yılından itibaren dışardan giden Müslüman işçi nüfus ile oraya giden ilk Müslüman jenerasyonuyla Müslümanların sayısının artışı bu dönem ile başlamıştır. Oraya giden ilk kuşak yaşlılardan bizzat dinlediğimiz; namazlarını kılmak için derme çatma kulübeler şeklinde yapılar yapmaya başlamışlardır. Daha sonra çatı katlarına taşıdıkları mescitleri, ilerleyen dönemlerde özellikle Cuma ve bayram namazlarını kılmak için kilise, spor sahaları ayrıca belediyeden aldıkları izinlerle boş arazilerde yerine getirmeye başlamışlardır. Bilahare aldıkları veya kiraladıkları yerleri mescide dönüştürerek günümüzdeki dördüncü kuşağa kadar getirmişlerdir.

Bugün Avrupa'nın birçok merkezinde camiler vardır. Müslümanların yoğunluklarına paralel olarak cami sayıları da değişmektedir. 4.7 ile 4,4 milyon[1] arasında değişen Müslüman nüfusuyla Almanya'da 2022 yılı

[1] https://de.statista.com/themen/878/muslime-und-islam/#topicHeader__wrapper (Erişim: 10.09.2022)

itibariyle irili ufaklı toplam 2800 cami mevcuttur. Bu camilerden yaklaşık 900 civarı ise 1984 yılında Köln'de kurulan Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB)'e[2] ait camilerdir.[3]

DİTİB'ten sonra sayı olarak ikinci derecede camiye sahip çatı kuruluş ise 1976 yılında Köln'de kurulan ve bünyesinde 500 civarında cami barındıran İslam Toplumu Millî Görüş (IGMG)'dur.[4] Almanya'nın birçok yerinde cami ve kültür hizmetleriyle bu anlamda Almanya Türk işçilerinin çatı kuruluşu olarak camilerin toplandığı ikinci topluluktur.

Bunun dışında, bugün Almanya'da üçüncü büyük çatı kuruluş olan ve bünyesinde 300 civarında cami barındıran "İslam Kültür Merkezleri Birliği" (VIKZ)'dir. Bu topluluk, Süleyman Hilmi Tunahan Efendi'nin sevenleri tarafından, "Süleymancı" olarak da bilinen insanların kurmuş olduğu kuruluştur. Bunlar dışında da gerek Berlin'de gerekse Almanya genelinde farklı adlar altında kurulan derneklerin çatısında camiler mevcuttur.[5]

Türkler' in dışında Arapların ve diğer Müslüman ülke vatandaşlarının da açmış olduğu cami ve kültür merkezleri Almanya'da bu anlamda Müslüman nüfusun artışına katkı sağlayan mekânlardır. Bugün bu katkıda bulunanların çoğu; Türkiye, Tunus, Eski Yugoslavya ve Kafkasya'dan gelen Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu çalışmamızın hedefi Almanya'daki Müslümanların veya buraya gelen Türklerin izini takip etmekten çok, Berlin merkezli I. Dünya Savaşı ile beraber günümüze kadar geçen bu zaman diliminde yapılan cami hizmetlerinin kısa bir geçmişi ve şu andaki çalışmaları hakkında bilgi vermek, bu çalışmaları değerlendirmektir.

Bu amaçla çalışmamızda "Almanya'daki Cami Kültürünün Tarihine Kısa Bir Bakış" "Almanya'da Müslüman ve Onlara Ait Camiler"

---

2 DITIB Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V. Resmi link adresi için bkz. https://www.ditib.de/default.php?id=5&lang=en (Erişim: 10.09.2022)

3 https://www.arti49.com/almanyada-2800-cami-var-2105612h.htm (Erişim: 11.06.2022)

4 Islamische Gemeinschaft Millî Görüş. Resmi link adresi için bkz. https://www.igmg.org/tr/

5 Bu dernek ve kuruluşlar için bkz. Aslan, Ahmet. "Almanya'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili", İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7/15 (Aralık 2019), 13 vd.

konusunda bilgi verdikten sonra "Berlin Örneği" başlığında da farklı yapıda olan iki caminin çalışmalarına bakılacaktır.

1. Almanya'daki Cami Kültürünün Tarihine Kısa Bir Bakış

Yaygın kullanımla "Gurbetçiler" olarak adlandırılan ve atmış sene önce Almanya'ya göç etmeye başlayan insanlarımız, Almanlar tarafından "Gaster Arbeiter" (misafir işçi), Türkiye'de ise "Almancı" olarak adlandırıldı. Anadolu'da, çoğunun eğitimle tanışma imkânı bulamadığı, doğduğu topraklarda annesini-babasını, eşini, çoluk-çocuğunu bırakarak, bir traktör parası veya küçük bir dükkân sermayesi biriktirir biriktirmez memleketine dönmeyi düşünen bu misafir işçilerin/Almancıların, Almanya'ya gelişlerinin 2021'de 60. yılı kutlandı.

Dilini ve kültürünü bilmediği bu topraklarda yaşamak, ayakta durabilmek, gurbetçilerimiz için maddi manevi anlamda çok kolay olmadı. Anne baba gibi bütün sevdiklerinden uzak bir gurbet diyarında yaşamaya çalışıyorlardı. Günlük problemlerde yardım isteyecek ne bir rehberi ne de dini anlamda başvuracak hocaları vardı. Böyle bir ortamda dinî hassasiyetlerinden gelen bir heyecanla birkaç kişi bir araya gelerek barındıkları Heimlarının yanı başında, bodrumda, çatı katlarında ya da barakalarda; seccadelerle süsledikleri bu yerlere "mescit" adını verdiler. Bu mescitlerinin her birinin kendine has birer hazin hikâyesi vardır. Konuyu akademik olarak ele alanlardan Tuba Işıl Yiğit, bu süreci şu satırlarla ifade etmektedir:

"1961'den itibaren Federal Almanya'ya göç etmeye başlamış olan Türk kökenli işçi ailelerinin büyük bir kısmı burada hâlâ hayatlarını sürdürmektedirler. Göçün ilk yıllarında İslâmî ibadetlerini, gelenek, görenek ve âdetlerini yaşa(t)mak için, bir araya gelen inançlı Türk göçmen aileleri, Alman yasalarının kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak "Hinterhofmoschee" (arka avlu camii) diye nitelenen camiler kurmaya başlamışlardır. Bu camiler, az çok dinî bilgisi olan veya Türkiye'deki İmam-Hatip Okullarından mezun olarak bilinen kişiler tarafından imamlık ve hatiplik yapılmak ve diğer bazı dinî hizmetleri yerine getirmek suretiyle idare edilmişlerdir."[6]

[6] Tuba Işık Yiğit, "Almanya'da İslâm Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (Haziran 2010), 299- 314.

TAVAK adlı kuruluşun Şubat 2010'da yayımladığı araştırma sonuçlarına göre, Çin ve Hindistan'dan sonra dünyada en fazla göç veren üçüncü ülke Türkiye'dir. Ayrıca yurt dışında yaşayan 6,5 milyon Türk bulunmakta ve bunların 2 milyon 700 bini Almanya'da yaşamaktadır. Almanya'da yaşayan Türklerin 950 bini ise Alman vatandaşlığına geçmiş bulunmaktadır. Alman toplumu içinde uzun yaşama deneyimi bulunan ve en fazla nüfusa sahip yabancı grup Türklerdir. Bu anlamda Almanya'da entegrasyon başta olmak üzere göç ve göçmenlerle ilgili meseleler söz konusu olduğunda akla ilk gelen ve bu konularda üzerinde araştırma, inceleme ve yorum yapılan grup da genelde Türkler olmaktadır. Yine Almanya'da Türklerin en yoğun yaşadıkları şehirler başta Berlin olmak üzere Münih ve Stuttgart'tır.[7]

Almanya'da ilk caminin yapılması Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm (1713-1740) 1732 yılında kendisine hediye edilen 20 Türk için Garnizyon Kilisesi'nin yanındaki salonu cami olarak ayırmasıyla başladı. Daha sonra çeşitli ülkelerden ve farklı Müslüman milletlerden esir veya hür olarak buraya gelenler tarafından camiler açılmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren de Türk işçiler için çalıştıkları firmalarda mescitler açılmıştır. Essen Demir Yollarında çalışanlar için 1964 yılında 8 adet mescit, açılmış, Deutsch Budesbahn'a ait Hannover istasyonunda ise 2 vagon mescit haline getirilerek Müslüman işçilerin ibadet ihtiyacı karşılanmıştır.[8]

2. Almanya'daki Camiler ve Cami Mimarisi

Bugün Almanya'nın 16 eyaletinde Müslümanlara ait camiler vardır.[9] 16 eyalette bulunan camilerin yaygınlık kazanmasının 1960'ta başladığını söylemek mümkündür.[10] Bu tarihten itibaren Almanya'da artan işçi göçüyle

7 Nermin Abadan Unat *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa,* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 323.

8 Geniş bilgi için bkz. M. S. Abdullah, *Geschichte des İslam in Deutschland*, (Graz-Wien-Köln: Verlag Styria,1981), 74 vd.

9 Bu eyaletlerdeki cami listesi için bkz. https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_von_Moscheen_in_Deutschland#Berlin (Erişim: 10.09.2022)

10 Albrecht Fuess, "(Architektonische) Transparenz von Moscheen im Migrationskontext", *Moscheen in Bewegung: Interdisziplinäre Perspektiven auf muslimische Kultstätten der Migration*, edited by Ömer Alkın, Mehmet Bayrak and Rauf Ceylan, (Berlin: Boston: De Gruyter, 2021), 25-40.

beraber sayısal ve ekonomik artışın etkisiyle ilerleyen yıllarda "Moscheevereine/Cami Dernekleri" etrafında kurumsallaşmışlardır. Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan istatistiki veriler de bunu doğrulamaktadır.[11] Alman Federal Göç ve Mülteciler Dairesi tarafından Aralık 2015'te yapılan bir araştırmaya göre, Almanya'da 4.400.000 ila 4.7 arasında değerlendirilen Müslümanların genel nüfusa oranı genel nüfusun %5,4 ve %5,7'sine karşılık gelmektedir.[12]

Başkent ve aynı zamanda bir eyalet olan Berlin'de yaklaşık 250-300 bin Müslüman yaşamaktadır.[13] Bunun 124.000'i Türkiye'den gelen Müslümanlardır.[14] Türklerden 80.000 ise Alman vatandaşlığına geçmiştir.

Malum olduğu üzere I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı devleti Almanya ile müttefik idi. Bu tarihten geriye doğru baktığımızda da bu iki devlet arasında bazı bağlantılar vardı. Bunlardan biri de "ältestebestehende Moschee Deutschlands in Berlin-Wilmersdorf" olarak bilinen; Almanya'daki mevcut en eski cami; *Berliner Moschee, Indische Moschee* veya *Ahmadiyya-Moschee* olarak bilinen camidir. Berlin'deki ilk camiler ile ilgili şu iki camiyi söylemek mümkündür.

2.1. Ahmadiyya Moschee

Pakistan'daki *"Ahmadiyya Anjuman Isha'at-i-Islam Lahore (AAIIL)"* oluşumu tarafından inşa edilen *Ahmadiyya* olarak bilinen cami[15] 1924

11 Vorarlbergs Moscheegemeinden Die Organisationen und ihre Entwicklung, (Ein Forschungsbericht von okay.zusammen leben/Projektstelle für Zuwanderung und Integration Im Auftrag der Vorarlberger Landesregierung), Dornbirn, (März 2019) https://www.okay-line.at/file/656/okay-studie-vorarlberger-moscheegemeinden-final-interaktiv-4okt.pdf (Erişim: 10.09.2022)

12 Nina Hechenblaikner, "Moscheen in Deutschland und Österreich. Grundrecht oder Provokation?" (June 2018), 366.

13 https://www.tagesspiegel.de/berlin/islamisches-gemeindeleben-die-zahl-der-moscheen-in-berlin-steigt/22806924.html (Erişim: 10.09.2022)

14 http://arsiv.ntv.com.tr/news/195909.asp#:~:text=Berlin%27de%20123%20bin%20605%20T%C3%BCrk%20ya%C5%9F%C4%B1yor&text=Berlin%20%C4%B0statistik%20Dairesi%27nden%20bug%C3%BCn,605%20T%C3%BCrk%27%C3%BCn%20ya%C5%9Fad%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20belirtildi. (Erişim: 10.09.2022)

15 Cami ile ilgili geniş bilgi için bkz. https://www.ezw-berlin.de/publikationen/lexikon/ahmadiyya/ (Erişim: 10.09.2022)

yılında Hindistan'daki "Tac Mahal" tarzı mimarisiyle Alman mimar K. A. Hermann tarafından yapılmaya başlanmış, 1926 yılında ise ibadete açılmıştır. II. Dünya Savaşındaki yıkım ve sonrasında yaşanan bazı su baskınlarıyla büyük hasar gören cami restore edilerek yakın zamanda 13 Ağustos 2022 yılında yeniden ibadete açılmıştır.[16] Bugün Hindu Müslümanların yönetiminde olan cami 400 kişilik bir kapasiteye sahiptir.[17]. Kādiyânîlik'in[18] kurucusu olan Mirza Ğulam Ahmed'in düşüncesine bağlı olan cami onun ismine atfen "Ahmadiyya Moschee" olarak tanımlanmıştır.

Bkz. https://de.m.wikipedia.org/wiki/Wilmersdorfer_Moschee# (Erişim: 10.09.2022)

Almanya'nın "Weimar Cumhuriyeti" (9 Kasım 1918- 28 Şubat 1933) döneminde inşa edilmiş olan bu cami zaman zaman ihtidalara ev sahipliği yapmıştır. 1934 yılında Alman çifti (Abdullah Dayer ve Fatima Adaresh) bu camide imam tarafından ilk ihtida ile nikahları kıyılırken, Muhammed Asad ve Aziza Asad adını alan Leopold Weiß ve Elsa Schiemann-Specht gibi Yahudiler de dahil olmak üzere çok sayıda mühtedinin ilgisini çekmiştir.[19]

16 http://berlin.ahmadiyya.org/news/reports-2022/ceremony-aug-2020.htm (Erişim: 10.09.2022)

17 Fiziki olarak 26 metre genişliğe 32 metre yüksekliğe sahip olan cami, bir kubbe ve çift minareden müteşekkildir

18 Kādiyânîlik için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Kādiyânîlik" DİA, (TDV. Yayınları, 2001), 24/137-139.

19 Geniş bilgi için bkz. Nasır Ahmet, *Die Berliner Moschee und Mission der*

Resimler için bkz. https://de.m.wikipedia.org/wiki/Wilmersdorfer_Moschee (Erişim: 10.09.2022)

Yukardaki resimde de görüldüğü gibi Türk Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa (ö. 1934)[20] Nisan 1926 yılında bir Ramazan Bayram namazını bu camide ifa etmiştir. O dönemde bugünkü gibi farklı İslami yorum veya değişik İslam ülkelerine bağlı farklı fikirlerin inşa ettikleri cami kültürüne pek rastlanılmıyordu.

Bu cemiyetin Almanya'da çok önemli faaliyetleri olmuştur. Bunların başında Mevlana Sadreddin tarafından çıkarılan Almanca Kur'an tercümesi gelmektedir. Cami ikinci dünya savaşı sırasında büyük zarar gördü, minareleri tamamen yıkıldı. Savaş sonrası, dağılan cemaati toplamak ve camiyi onarmak bir hayli zaman aldı. Hamburg, Frankfurt ve diğer yerlerdeki Ahmediyyelere ait camilerin artmasıyla ile beraber fikri anlamda ayrılıklar ve sapmalar baş gösterince büyümeleri durdu. Bunların yerine Almanya'da İslami hizmetler Türklerin kurduğu camilerde yoğunlaştı.[21]

Ahmadiyya-Bewegung zur Verbreitung des Islam, (Berlin: Published by Berlin Muslim Mission Die Moschee, 2006), 40

20 Kemaleddin Sami. Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. *Askeri Mecmua*, "Merhum Kemaleddin Sami Paşa'nın Hal Tercümesi", Sayı: 5, (1934), 459,460.; https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kemalettin-sami-pasa-1884-1934/ (Erişim: 10.09.2022)

21 Cemal. Tosun, "Almanya'da· Türk-İslam Kültür Merkezleri: Camiler*", İslami Araştırmalar Dergisi*, 6/ 3 (1992), 175.

2.2. Moschee Wünsdorf

Bu caminin kuruluşunun I. Dünya Savaşı'na kadar giden bir geçmişi, hazin bir öyküsü vardır. İngiliz ve Fransızlar Afrika'daki sömürgelerinden çok sayıda Müslüman'ı "Halife"yi yani sözde Osmanlıyı kurtarma adına savaştırmak üzere aldatarak getirmiştir. İngiliz ve Fransızlar tarafından Almanya'ya karşı savaştırılan bu Müslümanlardan bazıları Almanlar tarafından esir edilmiş ve Almanya'daki esir kampında toplatılmıştır. İngiliz ve Fransızlara karşı Almanlar Osmanlı ile müttefikti. Osmanlının başta Afrika olmak üzere İngiliz ve Fransa'nın sömürge toprakları üzerindeki Müslümanlar üzerinde ciddi bir nüfuzu vardı. Bu Müslümanların İngiliz ve Fransızlar tarafından kandırıldığının anlaşılması üzerine Doğu İstihbarat Birimi kurucusu ve yöneticisi olan Oppenheim, 14 Eylül 1914 tarihinde dışişlerine yazdığı bir raporda, Almanya'nın elinde bulunan Müslüman esirlerin "Turkos" olarak tanımlayıp "Turkos für deutsche Dienste nutzbar zu machen/ Almanlar'ın menfaatine kullanma" noktasında acilen bir hazırlık yapmanın gerekliliğine yer veriyordu.[22] Bu amaçla sayıları on binleri bulan bu Müslüman esirleri bilgilendirmek ve onları halifeye düşman olan Fransız ve İngilizlere karşı savaştırmak için Osmanlıdan yardım istenmiştir. Özellikle de Almanya yetkilileri tarafından Mehmet Akif Ersoy'un bu amaçla Berlin'e gelmesi bizzat Osmanlı Devletinden talep edilmiştir. Akif'in güçlü hitabeti, Fransızca ve Arapça diline hâkimiyetinin de bunda etkili olduğu düşünülebilir. Şeyh Salih et-Tunusî ile beraber 1914 yılının Kasım ayında Berlin' e gelerek bu esir kampında irşatta bulunup, CİHAD[23] isminde bir dergi çıkarmıştır.

---

22 Höpp, Gerhard; "Muslime in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wünsdorf und Zossen, 1914–1924", Zentrum Moderner Orient Geisteswissenschaftliche Zentren Berlin e.V. (Berlin: Das Arabische Buch, 1997), 37.

23 Höpp, 101; "Wünsdorf'ta bulunan HİLAL (Halbmondlager) esir kampındaki Müslüman savaş esirlerini bilgilendirmek için çıkartılan CİHAD isimli gazete Arapça, Almanca, Türkçe (Tatarca) dillerinde yayınlanmaktadır. Başlığın sağında ve solunda "Allah yolunda öldürülenlere ölüler demeyin. Hayır, onlar diridirler. (Bakara Suresi 154) ayeti ve Hz. Muhammed'in "Cennet, kılıçların gölgesi altındadır "hadisi yer almaktadır." Nazım Elmas, agm, 55.

الجهاد

الجنة تحت ظلال السيوف

وقاتلوهم حتى لا تكون فتنة

وقاتلوا في سبيل الله

اتقوا الله وكونوا مع الصادقين

ان تنصروا الله ينصركم

جريدة اسبوعية تعلم المسلمين الاوراق طوابع اعلانهم جرائدهم مجانا

برلين ١٥ يوليه سنة ١٩١٧

عدد -٦٠-

Berlin

den 15. Juli 1917

EL DSCHIHAD

Zeitung für die muhammedanischen Kriegsgefangenen

Nr. 60.

Arabische Ausgabe

الأحوال السياسية

في بلاد انجلترا من الطيارات الالمانية

وان انجلترا لتنظر نظر الباهت الذاهل

الى عدم فائدة الوسائل التي اتخذها

فاذا ارتكبت انجلترا على مساعدة من

احدى ممالك الحلف الاخرى

كان ارتكابها هذا واهيا. فشلا

Resim için bkz. https://moscheestrasse.wordpress.com/ (Erişim: 10.09.2022)

Kamptaki Müslüman esirlerin talebi üzerine Kültür Bakanlığı ve askeri birimlerin bir fizibilite çalışmasıyla bu talebi makul gören Alman hükümeti esir kampında cami yapılması için 45 bin mark ödenek ayırmıştır ve caminin yapımını Charlottenburg'da faaliyet gösteren, Stiebitz ile Köpchen adlı iki firma üstlenerek 5 hafta gibi kısa bir süre içerisinde ahşaptan

olan bu camiyi bitirmişlerdir. Hatta İslam kültürüne hâkim olan Openheim, inşaat başlamadan önce kıble, minber, mihrap ve abdesthaneyle ilgili çalışma yapmıştır.[24]

"Cami, 13 Temmuz 1915 tarihinde bir Alman hükümet yetkilisi, Alman genelkurmay yetkilisi, bir Alman generalin yanında Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa, elçilik sekreteri Menemenli Zade Ethem Bey ve Askeri Ataşe Cemil Bey'in de yer aldığı geniş çaplı bir açılışla hizmete başlamıştır. Açılış konuşmasında kamp komutanı Albay Östfeld, bu caminin esir Müslümanlara Alman İmparatoru'nun bir hediyesi olduğunu ifade etmiştir. Bu açılışla beraber minareden ezan okunmuş ve esirlerle beraber toplu halde namaz kılınmıştır. Beş vakit ezan okunmuş olduğu bu camide dini vecibeler anlatılmış ve açılışından kısa süre sonra 12 Ağustos 1915'de burada ilk Ramazan Bayramı namazı kılınmıştır."[25]

Resim için bkz. https://www.google.com/search?q=moschee+w%C3%BCnsdorf&sxsrf=ALiCzsafoWxwdHuo-5bigI6P7yMFpDKFg:1672151181153&source=lnms&tbm=isch&sa=X&sqi=2&ved=2ahUKEwiJ7KbJgJr8AhUKi_0HHTuuAXUQ_AUoAnoECAEQBA&biw=1920&bih=880&dpr=1 (Erişim: 10.09.2022)

24 Geniş bilgi için bkz. Çolak, 93.

25 Höpp,; 121, 122.; Ayrıca bkz. Çolak, Fatih. "Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami", *Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış,* Editörler: Mehmet Altunkaya vd. (Konya: Palet Yayınları, 2019), 293.

"Osmanlı'nın gönderdiği heyet Wünsdorf'taki Müslüman esirlere, savaşın kim ile kimler arasında olduğunu anlatacak, gerçeğin bilinmesini sağlayacaktı. Âkif bu görevle zaman zaman Wünsdorf'a gidip, orada Alman-Osmanlı ittifakının dostluk nişanesi olarak yaptırılan camide Müslüman esirlere güvenilir bir ağızdan gerçeği anlatacaktı. Gerek Alman, gerek Osmanlı kayıtlarında Mehmet Akif Ersoy'un va'z ve irşatta bulunduğu caminin bu olduğuna dair kesin veya doğrudan bir kaynak olmamakla beraber gazeteci Eşref Edip,[26] Almanya'daki Müslüman esir kamplarını Müslüman esirlerin durumunu görmek ve onlara bazı şeyleri anlatmak için gittiğini söylemektedir.[27] Ayrıca ve o dönemde Hilal (Halbmondlager) esirler kampında ahşap olarak hızlıca inşa edilen caminin bu olduğu gerçeğinden yola çıkararak kayıtlarda başka bir caminin de ismi geçmediği bilgisinden yola çıkarsak, Mehmet Akif Ersoy'un Berlin'de vaaz ve irşatta bulunduğu caminin "Wünsdorf Camisi" olduğu seçeneği dışında başka bir seçenek kalmamaktadır.

Kalabalık bir esir nüfusun yer aldığı esir kampında o dönemde cemaatle kılınan namazlar ve verilen hutbelerin resimlerinden de görüldüğü gibi Müslüman esirlerin dini ibadetleri konusunda gerekli ortamlar oluşturulmuştur. Ondan daha öncesinde de cami mimariyle yapılan yapılar olmuşsa da Almaya da topraklarında ibadet amacıyla inşa edilen ilk cami şüphesiz ki Wünsdorf Camisidir. [28] Bu cami Alman İmparatorluğunun Müslüman esirlere bir hediyesiydi. Bu kampdaki faaliyetler ve bu eksende çekilen resimler Alman İmparatorluğu tarafında reklam amacıyla da kullanıldı; Alman İmparatorluğu'nun hoşgörüsü öne çıkarıldı.[29] Böylece bu

26 Eşref Edip, *Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, (1938), 1/39, 40, 41, 90.

27 Kadir Kon, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman İttifakı ve Mehmed Âkif'in Almanya'ya Gidişi", Dosya Editörleri: Mehmet Cemal vd. *Mehmet Akif'in Mısır ve Almanya Günleri,* (T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı), s. 10. Link için bkz. https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/2020/2020Belgeler/Mehmet%20Akif%E2%80%99in%20M%C4%B1s%C4%B1r%20ve%20Almanya%20G%C3%BCnleri.pdf (Erişim: 10.09.2022)

28 Martin Gussone, *Die Moschee im Wünsdorfer ‚Halbmondlager' zwischen ihd-Propaganda und Orientalismus,* (2010), 175.

29 Martin Gussone, 205.

camiyi aynı zamanda İmparatorun Müslüman dünyasıyla olan dostluğunun ilanı ve Alman-Türk kardeşliğinin bir reklamı olarak görmek mümkündür. Caminin müştemilatı; duş kabinleriyle beraber caminin bitişiğinde yer alan merkezi hamam'ın yanı sıra cami girişinin batısında bulunan gasilhane, ayakkabılık, ve çamaşırhaneden oluşmaktaydı.[30] Kübbetu's-Sahra'dan ilham alınmış bu caminin Kubbesinin üzerinde hilalın varlığına işaret eden Martin Gussone caminin fiziksel ve fonksiyonel bütün boyutlarına geniş yer vermiştir. [31]

Resim için bkz. https://moscheestrasse.wordpress.com/ (Erişim: 10.09.2022)

30 Martin Gussone, 206.; Höppe, 115.

31 Geniş bilgi için bkz. Martin Gussone, Die Moschee im Wünsdorfer ‚Halbmondlager' zwischen ihd-Propaganda und Orientalismus, (2010),

400 kişilik kapasiteye ve 240 metrekare olan tek minareli cami artan sayıya cevap veremeyince yanında üç bin kişilik üstü branda ile örtülü iki baraka inşa edilmiştir.[32] O döneme ait resimlerde de görüldüğü gibi burada bulunan Müslümanlar için bu cami bir yaşam merkeziydi.[33] Bilgilendirmenin, eğim moral ve motivasyonun merkeziydi. On binleri aşan bir esir kampında ölenler de caminin etrafında yer alan kabristana defnedilmişlerdir. Kampın içindeki caminin yanında mezarlık vardır.[34] Bugün hala bu mezarlıktan eserler görmek mümkündür. Dolayısıyla bu mezarlık aynı zamanda "şehitlerin" yer aldığı bir mekân olmasıyla Berlin'de "şehitlik" olarak değerlendirilmesi lazım.

Aşağıdaki resimlerin birinde o kampta vefat eden Müslüman esirlerin defnedilişleri görülürken, diğer resimlerde ise bugünkü şekli ile mezarlık adına dikilmiş anıt ve yenilenmiş bazı mezarlar görülmektedir.

32 Höpp, 121.; Çolak, Fatih. "Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami", 293.

33 Martin Gussone, 209. https://www.academia.edu/2113242/Die_Moschee_im_W%C3%BCnsdorfer_Halbmondlager_zwischen_%C4%9Eihad_Propaganda_und_Orientalismus (Erişim: 10.09.2022)

34 Geniş bilgi için bkz. İdris Ertürk, "Almanya'da Unutulmuş Bir Camiimiz ve Şehitliğimiz" https://www.academia.edu/32116450/Almanyada_Unutulmu%C5%9F_Bir_Camiimiz_ve_%C5%9Eehitli%C4%9Fimiz_%C4%B0dris_Ert%C3%BCrk_pdf (Erişim: 10.09.2022)

Von der Feier des Beiramfestes im mohammedanischen Gefangenenlager in Wünsdorf bei Zossen: Die gefangenen Russen mohammedanischen Glaubens während des Gebets.
Aus der Leipziger „Illustrirten Zeitung".

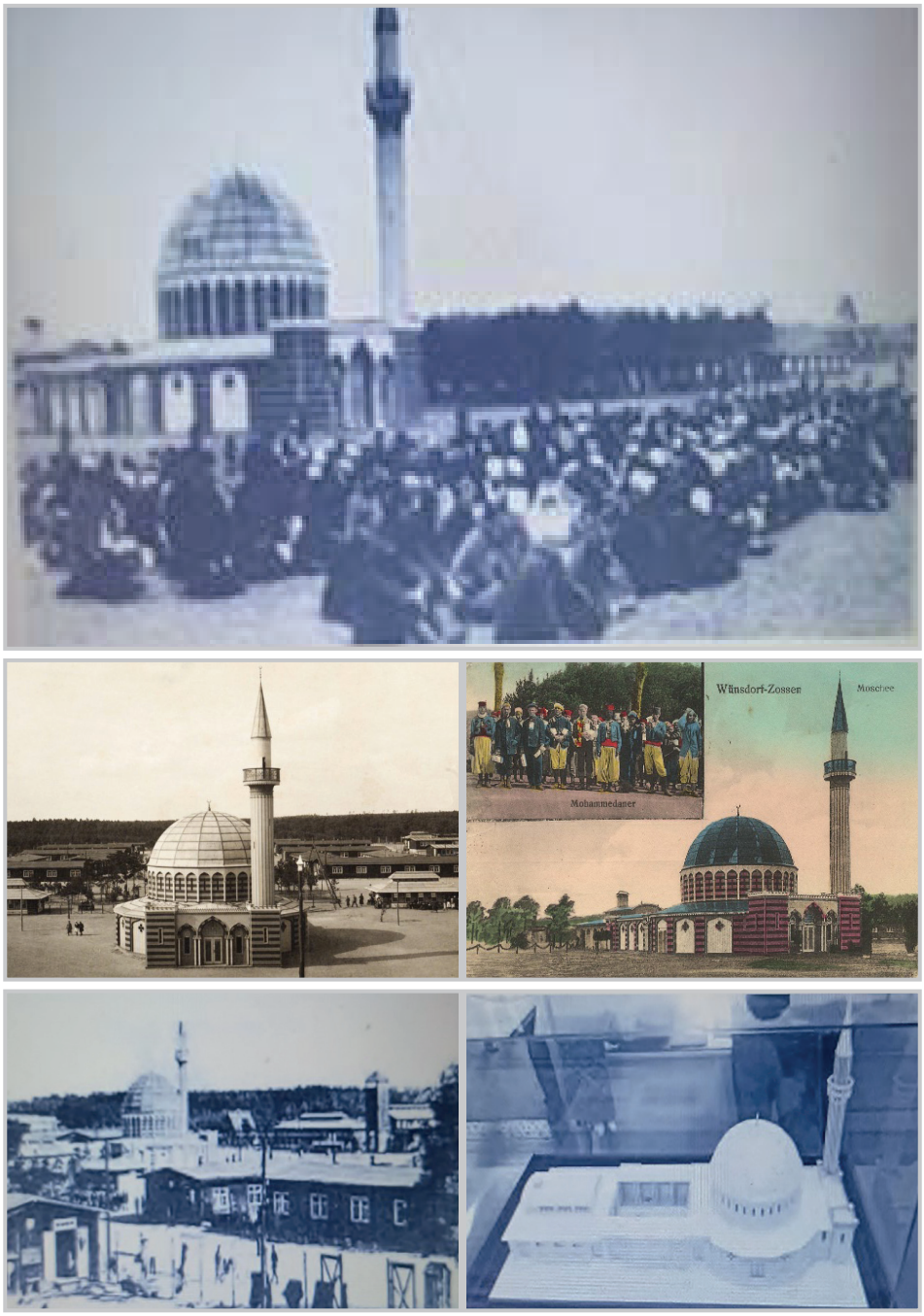

Resim için bkz. https://moscheestrasse.wordpress.com/ (Erişim: 10.09.2022)

Berlin'e 45 km mesafedeki Wünsdorf'ta Hilal adlı esir kampında Müslüman esirler için 1915 yılında yaptırılan bu ahşap cami 1933 yılında yıktırılmıştır.[35] Bu caminin yıkılışını anlamak için o dönemde Alman kamuoyundaki bazı fanatik insanların durumunu Akif'in şu satırlarından anlamak mümkündür:

"Ben mühim bir vazife ile Berlin'e gitmiştim. O aralık Almanya hükümeti bize dedi ki, bizim Meclis-i Mebusanımızdaki Katolik mebuslar kıyamet koparıyorlar. Almanlar gibi mütemeddin bir millet, nasıl olur da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu bizim için zul değil midir? Diyorlar. Aman, makaleler yazınız, biz onları Almanca'ya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu, bunların nazarında taayyün etsin. Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlar vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları, hele müsteşrik denilip de Şark lisanlarına, Şark ulum-u fününuna, Şark ahlak ve âdâtına vakıf olan adamları mensup oldukları milletin efkârını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar zehirlemişler ki, orada bir anlaşma husulüna imkân yoktu. Biz o sırada kendimizi onlara tanıtmak için, elden geldiği kadar çalıştık. Lakin tamamıyla muvaffak olduğumuzu asla iddia edemem, taassupları yaman."[36]

Aşağıdaki iki resimde[37] de görüldüğü gibi kampın dağıtılmasından sonra ahşap bir yapı olan bu camiden geride sadece temelleri kalmıştır.

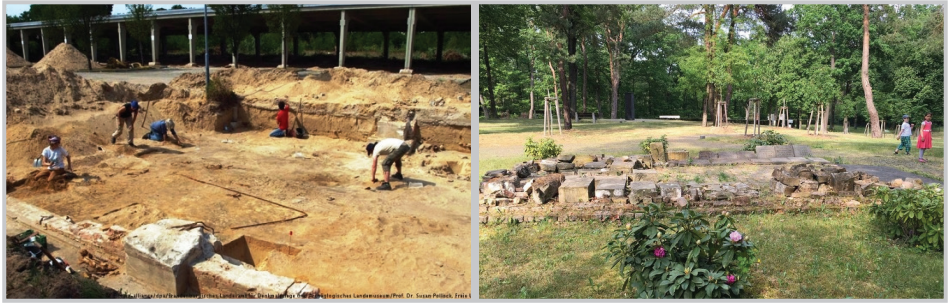

35 Geniş bilgi için bkz. Nazım Elmas, "Berlin'de Bir Millî Şair: Mehmet Âkif Ersoy". *Mehmet Âkif 100 Yıl Sonra Berlin'de*, (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları,2015), 50-59.

36 Eşref Edib, 45.

37 Bu resimler için Dr. İdris Ertürk Bey'e teşekkür ediyorum.

2.3. Almanya'da Cami Mimarisinin Etkisi

İslam Kültürün en önemli taşıyıcı sembolü olan camiler, fiziki ve fonksiyonel anlamda Almayandaki etkisini görmek mümkündür. Fiziki yapısıyla, mimari üslubu bizzat Almanları etkilerken, fonksiyonel boyutuyla da Müslümanın inşa ettiği camilerdeki etkisinin varlığından bahsetmek mümkündür.

Fiziki, mimari üslup noktasında baktığımızda Avrupa'nın birçok merkezinde görüldüğü Almanya'nın değişik şehirlerinde İslam Mimarisinin muhteşem esintilerini görmek mümkündür. Oryantalizm/Doğuya has olan her şey Batının hoşuna gitmiş ve dikkatini çekmiştir. Bu sebeple Almanya'nın bazı yerlerinde İslam medeniyetinin özellikle de mimari alındaki etkisiyle burada yapılan eserler hala dimdik ayaktadır. "Batı bugün bu durumu saklama gereğini duymuyor, bilakis "Die Gartenmoschee -ein Sinnbild für Toleranz" "Bahçe Camisinde" olduğu gibi bunu "hoşgörünün bir sembolü" olarak da görüyorlar."[38] "İslam Cami Mimarisi"nin özellikle de Almanya'daki etkisine, izdüşümüne birkaç örnek üzerinde bakmakla yetineceğiz.

2.3.1. Schwetzinger Moschee:

"Moschee im Schwetzinger Schlosspark" renginden dolayı "Rote Moschee /Kızıl Cami" olarak da bilinir.[39] Şu anda bağlı bulunduğu eyalet Almanya'nın Baden-Württemberg Belediye sayfasında ise "Die Gartenmoschee" şeklinde geçer.[40] Bu yapının tanıtıldığı sayfasında "Faszınıerende Verbındung Von Orıent Und Okzıdent/ Doğu ve Batının Büyüleyici Kombinasyonu" şeklinde atılan başlıkta;

"Nicolas de Pigage, 1779-1795 yılları arasında merkezi binası, iki minaresi ve ibadethanesi olan bahçeli camiyi inşa etti. Johann Fischer von Erlach'ın tasarımları bunun için bir model oldu. Olağanüstü bahçe

38 https://www.schloss-schwetzingen.de/erlebnis-schloss-garten/garten/anlage/gartenmoschee Aynı bölgede cami ile beraber bir kilise ve bir de sinagog inşa ederek üç dinin mabedini sembolik olarak inşa edilmiştir.

39 Geniş bilgi için bkz. https://de.wikipedia.org/wiki/Moschee_im_Schwetzinger_Schlossgarten (Erişim: 10.09.2022)

40 Bkz.https://www.schloss-schwetzingen.de/erlebnis-schloss-garten/garten/anlage/gartenmoschee (Erişim: 10.09.2022)

mimarisiyle Batı ve Doğu mimari sanatının büyüleyici birleşimle oluşmuş bir şaheserdir. Minare, köşk ve hilallerin yanında barok kubbeler, sivri pencereler ve kemerli revaklarla bütün ihtişamıyla ayaktadır."[41] Cami mimariyle yapılmış olan bu saray ibadet amaçlı olmayıp sanat ve zevk eseri olarak yapıldığını söylemek mümkündür. 1970'lerde buranın bayram namazında Müslümanlar açıldığı hatta daha sonra buranın Müslümanlar tarafından satın alınma teşebbüslerine rağmen bunun gerçekleşmediği o dönemin tanıklardan nakledilmiştir.[42]

41 https://www.schloss-schwetzingen.de/erlebnis-schloss-garten/garten/anlage/garten-moschee Ayrıca bu cami haberleri ile ilgili bkz. https://www.yenisafak.com/yazarlar/suleyman-gunduz/schwetzingen-camisi-51479

42 Caminin, tüm dinlere ve kültürlere hoşgörülü olunduğunun bir sembolü olarak saray bahçesinde yer verilmiş olması da düşünülebilir. Ancak buna rağmen 70'li yıllarda bölgeye giden Türklere henüz ibadethaneleri yokken bayram namazlarını burada kılmaları için izin verilmiş ve mezkûr eksikleri tamamlanarak burada bir dönem bayram namazları kılınmıştır. Bkz. Muhammed Enes Midilli, https://www.dunyabizim.com/gezi-mekân/alman-krali-nin-sarayinda-cami-h6952.html; Ayrıca Bkz. Ahmet Atak, "Almanya'nın İlk Camisi Büyülüyor", *Avrupa Hürriyet*, Schwetzingen, (Erişim: 10.09.2022) link için https://avrupa.hurriyet.com.tr/haberler/mobile/933339/almanyanin-ilk-camisi-buyuluyor

Resimler için bkz. https://de.wikipedia.org/wiki/Moschee_im_Schwetzinger_Schlossgarten

Caminin içinde ve dışındaki duvarlarda bulunan 23 Arapça yazıdan 18'inin altında Almanca tercümesi bulunuyor. [43] Bunların içinde hatalı

[43] Bu sözlerden bazıları şunlardır: İhtiyacın kadar altın ve alabildiğince bilgelik edin", Ahmağın kalbi ağzında, er kişinin dili kalbindedir" "Söz gümüş, sükût altındır", "Zenginlik ve dünya geçicidir, iyi ameller ebedidir" "Her şeyi arzulayan elini boş gider."

yazılar vardır. Yazıtların 1794'te Alman taş yontucusu tarafından yazılı bir örnekten aktarıldığı ve bu sırada hataların meydana geldiği belirtiliyor.[44]

Almanya'nın ilk camisi olarak adlandırılan bu yapı cami olmamasın rağmen cami mimarisiyle yapılmış olması mimari alanında Doğu mimarisinin Batıya olan etkisinin somut bir örneği olarak tanımlamak mümkündür. Zira Batı bu dönemde klasik Mağribi mimarisinden ve daha geniş İslam mimarisinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Neo-Mağribi mimarisi ile buralarda bu tür yapılar artmıştır. Aksi bir durum ise Osmanlı'da kendini göstererek Batı tarzı yaşam hayatta olduğu gibi mimaride de kendini göstermiştir.

2.3.2. "Die Moschee" von Potsdam

Doğu sanatından cami mimarisinin Almanya'da "Schwetzinger Moschee"den sonra etkilediği ikinci yapı "Die Moschee von Potsdam"ı göstermek mümkündür. [45] İsminden de anlaşılacağı gibi burası Potsdam Camisi olarak geçer. Ancak "Dampfmaschınenhaus (Moschee)"[46] olarak da bilinir. Tanıtım sayfasındaki bilgilere dönemin Alman Kralı IV. Friedrich Wilhelm (1841-43)'te çevredeki bahçelerin sulama işlemleri özellikle de Sanssouci Parkı'ndaki çeşme için bir su pompası yaptırmak istemiş. Bunun için beğendiği bu cami mimarisi ile Ludwig Persius tarafından Prusya'nın en güzel buharlı santralini yaptırdı. İnşa edilen bu buhar makinesi, Almanya'nın en eski bir buhar makinası olarak 82 beygir gücüyle o dönemde Prusya'nın en büyük ve en güçlü buhar makinesiydi. Daha sonra bunun yerini 1895'te yerini 106 hp'lik bir model bilahare 1937'de elektrikli pompalarla değiştirildi. Bu cami mimarisi 1985'ten beri müze olarak ziyaretçilere açıktır. Bugün hala orijinal

44 Ahmet Atak, "Almanya'nın ilk camisi büyülüyor: SCHWETZİNGEN"), *Hürriyet Avrupa, (15 Haziran 2011* https://avrupa.hurriyet.com.tr/haberler/mobile/933339/almanyanin-ilk-camisi-buyuluyor (Erişim: 10.09.2022)

45 Çolak, Fatih. "Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami", *Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış* Editörler: Mehmet Altunkaya vd. (Konya: Palet Yayınları, 2019), 290.

46 Adres: Breite Str. 28, 14471 Potsdam, Almanya. Link: https://www.spsg.de/schloesser-gaerten/objekt/dampfmaschinenhaus-moschee/ (Erişim: 10.09.2022)

durumunu koruyan bu yapıdaki buharlı makineler de 1986-1988 yıllarında elden geçirilmiştir. [47]

47 https://www.spsg.de/schloesser-gaerten/objekt/dampfmaschinenhaus-moschee/ (Erişim: 10.09.2022)

Resim: Potsdam Moschee (Cami)'den bazı kareler. Resimler için Mustafa Aydın'a teşekkür ederim.

Resmi isminin "Moschee" olarak geçmiş olması; "yapı olarak cami mimarisine sahip olması, bir "mabet" amacıyla değil, Batı mimarisinin Doğu mimarisinin cazibesine kapıldığı cami görseliyle yapıldığı, böylesi bir isimle adlandırılmış olması mümkündür. Almanya'nın diğer yerlerinde gördüğümüz örneklerden yola çıkarak o dönemde İslam medeniyetine ait özellikle de mimarideki büyüleyici yapılar Batıların ilgisini çekmiş ve bunun bir neticesi olarak cami mimarisi bu tür yapıların büyüleyici modeli olmuştur.

2.3.3. Yenidcze Sigara Fabrikası

Buna bir örnek ise Almanya'nın Saxony eyaletindeki Dresden şehrinde 1907 ve 1909 yılları arasında mimar Mart'in Hammitzsch tarafından inşa edilmiş olan "Yenidze sigara fabrikası"[48] binasıdır.[49] Cami mimari ile yapılmış olan bu binanın hikâyesi şu şekildedir:

48 Adres: Weißeritzstr. 3, 01067 Dresden, Almanya.

49 Adnan Menderes bu sigarayı içiyordu, 27 Mayıs Darbesinden sonra halk bu sigarayı içmekten çekinde ve böylece gözden düştü. 27 Mayıs darbesinden hem sonra "27 Mayıs" ismiyle sigara üretildi. Bkz. https://www.haberturk.com/yasam/haber/50217-27-mayis-sigarasi (Erişim: 10.09.2022)

"Salem Aleiküm" adlı bizde de "Salem" olarak bilinen sigara markasının sahibi iş adamı Hogo Zietz sigara işletmelerinin tütününü, o dönemde Osmanlı toprakları sınırında bulunan bugünkü Yunanistan- Makedonya sınırında bulunan Yenidze (Yunanca Giannitsa, Türkçe ise İskeçe) bölgesinden ithal ediyordu. Ancak 20. yy başlarında Almanya çıkarılan bir kanunla Dresden'de, şehir merkezine ve çevresine görüntü kirliliği oluşturacak, estetikten yoksun binaların yapılması yasaklandı. Bunun üzerine Hogo Zietz, dikkatleri üzerine çekmeyecek, şehir dışında ayrıca Şark tütününün kullanıldığı 'Salem Aleikum' sigaralarının da reklamını yapacak bir fabrika binası yaptırdı. Bu fabrikanın binası Osmanlının ilk Mısır Beylerbeyi olan Hayır Beğ'in (ö. 928/1522)[50] yaptırdığı cami ve türbesi model alınarak yapılmıştır. Şu anda iş yeri olarak kullanılan binanın son beşinci katı bir kaffe/restoran olarak kullanılmaktadır.

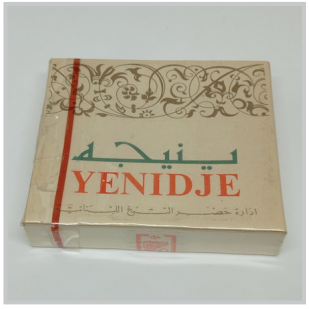

50 Hayır Beğ hakkında geniş bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Es-Seyyid, "Hayır Bey" DİA, (TDV. Yayınları, 1998), 17/49-50.

Resimler için bkz. https://www.istockphoto.com/tr/search/search-by- asset?affiliate-redirect=true&assetid=686312176&assettype=image&utm_campaign=ADP_photo_sponsored&utm_content=https%3A%2F%2Fpixabay.com%2Ftr%2Fphotos%2Fsigara-fabrikas%25C4%25B1-yenidze-dresden-5994306%2F&utm_medium=affiliate&utm_source=pixabay&utm_term=zigarettenfabrik+yenidze (Erişim: 10.09.2022)

2. 3. 4. Ters Etkileşim "Dolmabahçe Sarayı"

Batı kültürü, İslam'ın özellikle de cami mimarisinden etkilenirken Osmanlı'da da o dönemde batının etkisini birçok alanda olduğu özellikle de Mimari alanında görmek mümkündür. "18. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Türk mimarisinde Batı tesirleri görülmeye başlanmış ve Türk Rokokosu" denilen süsleme şekli, Batı tesiri altında kalarak yapılan neobarok tarzı köşk, kasır ve sebillerde kendini göstermeye başlamıştır. Buna en iyi örnek ise Dolmabahçe Sarayı'dır. Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan Dolmabahçe Sarayı beş milyon altına mal olmuştur. Avrupa mimarî üsluplarının karışımı olan eklektik bir üslupta yapılan bu saray, Ermeni mimarlar Garabet Amira Balyan ve oğlu Nigoğos Balyan tarafından 1843-1855 yılları arasında inşa edilmiştir.[51]

[51] Bu konudaki resim ve geniş bilgi için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dolmabah%C3%A7e_Saray%C4%B1#Mimari_bi%C3%A7imi ; https://www.millisaraylar.gov.tr/saray-kosk-ve-kasirlar/dolmabahce-sarayi (Erişim: 10.09.2022) Bu sarayın mimarisi Batı tarzı ile inşa edilmiş içerdeki mefruşat da aynı şekilde Batı tarzı ile donatılmıştır. Mesela bu saraydaki tabaklar, sürahiler "Kralların Camı" olarak bilinen

3. Berlin'de Müslümanlara Ait Camiler

Bugün Alman'ın diğer merkezlerinde olduğu gibi Berlin'de İslam'ın farklı anlayışlarına mensup grupların açtığı camiler vardır. Selefilerin, Lübnan ve İran bağlı ayrı ayrı Şii grupların, son dönemde ortaya çıkan liberal çevrelerin ve daha farklı anlayışa sahip insanların kurdukları dernekler ve bunlara bağlı camilerin sayısı gün gittikçe artmaktadır. Almanya'da Müslümanlar, kendi aidiyet ve kültürlerini camiler etrafında korudukları dikkate alındığında birçok ülkeden buraya göç etmiş Müslüman toplulukların kurduğu camiler üzerinde bu farklılığı ve çokluğu anlamak mümkündür.

Almanya'da Müslüman nüfusun en yoğun olduğu merkezlerin başında da Berlin gelmektedir. Bu Müslüman nüfusun da çoğunluğunu Türkiye'den insanlar oluşturmaktadır. Bundan dolayı Berlin'in merkezi olan Kreuzberg için "kleine İstanbul/Küçük İstanbul" denilmektedir. Bu Müslüman nüfus beraberliğinde İslami kültüre ile birlikle Müslümanların inşa edip etrafında şekillendiği camilerin sayısına da yansımıştır. "Berlin İslam'ın Almanya kurumsallaşmasının kilit merkezini oluşturur."[52]

"Moser Camları" ve daha sonra 1907 yılında üretilen Royal 9000 serisi ile donatılmıştır. Özellikle Sultan II. Abdülhamid Han'ın n siparişi üzerine Dolmabahçe Sarayı için özel sofra takımı üretilmiştir. Bkz. Aydın, Ceylan&Nurten Öztürk,"Bir Zarafet Timsali: Moser Camı ve Dolmabahçe Sarayı Koleksiyonu'ndan Örnekler", *Milli Saraylar: Sanat - Tarih - Mimarlık Dergisi*, sayı: 4 (2008), 93-98

52 Martin Klapetek, "Şehitlik Mosque and the Islamic Cemetery at Columbiadamm: Islam in Public Space",
(July 2019), 71. https://www.researchgate.net/publication/337730812_Sehitlik_Mosque_and_the_Islamic_Cemetery_at_Columbiadamm_Islam_in_Public_Space_Studia_Religiologica_2019_521_63-77 (Erişim: 10.09.2022)

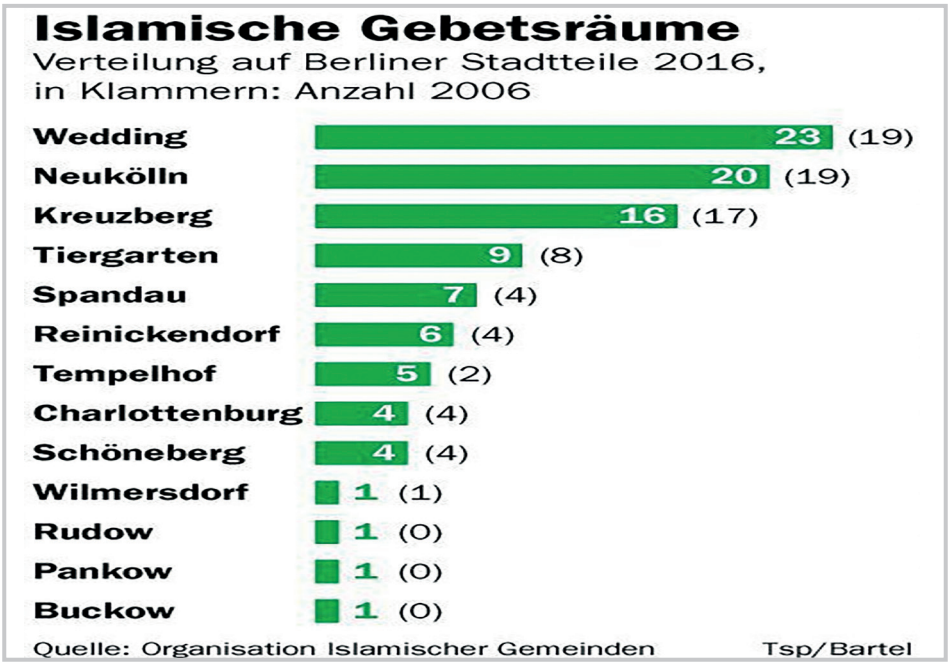

Bu cami çokluğu Almanya siyasetçilerinde de dikkatini çekmiş olmalıdır. Zira Berlin Senatosu'nun Entegrasyon ve Göç'ten sorumlu delegesi Günter Piening göre Berlin, Almanya'nın cami yoğunluğunun en fazla olduğu yerdir. Osloer Strasse'nin kuzeyi ve güneyindeki mahallede. 1.5 kilometrekarelik alanda; Şiiler ve Sünniler, Bengalliler, Almanlar, Araplar ve Türkler' e ait on iki cami ve İslami derneklerle mahallenin adeta Müslüman bir kaleye dönüştüğünü "Berliner Morgenpost" haber yapmıştı.[53]

Almanya'ya Türk işçilerin yoğunlaştıkları 1960 yılından itibaren, buralara okumaya gelen öğrencilerin de sayısında artış olmuştur. Bu artışın sonucu olarak Almanya'ya gelen Türkler 'in Almanya'da ilk açtıkları cami, 1979 yılında Hannover/Braunschweig'daki cami olmuştur.[54]

53 *Berliner Morgenpost,* 16.08.2006 tarihli internet haberi. Bkz. https://www.morgenpost.de/printarchiv/berlin/article104610132/Soldiner-Kiez-An-jeder-Ecke-eine-Moschee.html (Erişim: 10.09.2022)

54 Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1993), 23. Bu caminin açılış serüveni hakkında bkz. Şakir Tarım, "Avrupa İlk Cami Nasıl Açıldı?", *Milli Gazete*

İtalyan sosyolog Stefano Allievi Avrupa'daki camileri ayırdığı 3 kategori, Almayanın diğer bölgelerinde olduğu Berlin'deki durum için de geçerlidir:[55]

a. İslami merkezler durumda olup ibadet ile beraber kültürel aktivitelerin de yapıldığı mekânlardır. İslam kültür merkezi konumdadır. Avrupa'nın büyük merkezlerinde vardırlar.
b. Görsel açıdan da cami yapısıyla öne çıkan mekânlardır. Minare gibi cami sembollerin dışa yansıdığı yapılardır.
c. Küçük mescitler olarak da adlandırılan, her etnik yapının kendilerine ait tuttukları küçük yapılardır.

Stefano Allievi'nin yaptığı bu sınıflandırmanın sınırını kesin bir şekilde belirlemek mümkün olmasa da kısaca cami; mekânlarını; kültür merkezleri, büyük ve caminin minare birçok özelliğini üzerinde taşıyan cami ile küçük yapılar şeklinde ibadet ve mahalleye hitap eden ibadet merkezli yapılardır.

Bu tasnifattan sonra Berlin'de değişik millet ve farklı dini düşünce çevrelerine ait yüze yakın cami içerisinde kendine ait özellikleriyle örnek olması anlamada iki camiyi kısaca tanıttıktan sonra bu camilerin ortak çalışma faaliyetlerini değerlendireceğiz.

3.1. Şehitlik Cami

Şehitlik Camisi, Avrupa'da Osmanlı cami mimariyle caminin bütün özelliklerini üzerinde taşıyan ve mülkiyeti Türkiye hazinesine tescilli Türk Büyükelçiliğine, yönetiminin ise DİTİB'e bağlı olmasıyla beraber birçok fonksiyonel özelliği noktasında çalışmamızın içinde ilk sırayı almıştır.

DİTİB'e ait Şehitlik Camisi, Osmanlı arazisi üzerinde inşa edilmiş, toprağı Osmanlıya ait olan ve Osmanlı mimarisiyle inşa edilmiş çift minareli bir camidir. Bahçesinde I. Dünya Savaşında yaralanıp Berlin'de tedavi

(30 Eyl 2013) https://www.milligazete.com.tr/makale/860383/sakir-tarim/avrupada-ilk-cami-nasil-acildi (Erişim: 10.09.2022)

55 Stefano *Allievi, Conflicts over mosques in Europe*, (London: Policy issues and trends 2009), 17-18.

görürken vefat eden şehitlerin ve çeşitli Müslümanların kabirlerinin yer almasından dolayı "Mescid-ü Meşhed'it-Türki" ismiyle bugün "Şehitlik Camisi" olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı'nın Almanya ilk büyükelçisi olan Ahmet Resmi Efendi (1763-64)'den[56] sonra büyük III. Sultan Selim döneminde Osmanlının olan üçüncü büyükelçi olan Giritli Ali Aziz Efendi (15 Haziran 1797-29 Ekim 1798)[57] 29 Ekim 1798 yılında Berlin'de vefat edince, şimdiki Urban sokağı ile

56 Geniş bilgi için bkz. Walter Enderlein, *Die Erste Türkische Gesandtschaft in Berlin, 1763*, Staatliche Museen zu Berlin, 1987.

57 https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27nin_Almanya_B%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7isi (Erişim: 10.09.2022)

Blücher sokağının arasındaki (Şu andaki Aziz Nesin Grunschule'e yakın) bir yere 30 Ekim Salı günü defnedilmiştir. Osmanlı 2. Maslahatgüzarı Mehmed Esad Efendi vefat edince de 1804'te aynı yere defnedilmiştir. Fransızların Prusya'yı işgalleri sırasındaki yönetim karışıklıklarından dolayı mezarlık unutulmuş ve bir süre sonra tarla haline dönen mezâr yeri 1836 yılında bir köylü tarafından tekrar bulunmuştur. Prusya Kralı III. Wilhelm bulunan mezarlığın çevresine duvar ve demir ile koruyucu yaptırtarak çevresinin de ağaçlandırmıştır.[58] Kâtip Rahmi Efendi (ö. 1839), hariciye görevlisi Aziz Ağa ve Rasim Efendi de (ö.1853) buraya defnedilmişlerdir. Bu mezar alanında askeri kışla için alan genişlemesi ihtiyacını karşılamak için Osmanlı Sultanı Abdülaziz'den de izin alınarak, 19 Aralık 1866 günü biraz ötedeki yeni mezarlığa, yani günümüzdeki Colombiadamm 128 numarada tahsis edilen ve tapusu yine Osmanlı'nın olan bu son yerine, Osmanlı Elçisi Aristaki Bey'in de bulunduğu bir tören ile "Mezâristan-ı İslamî"ye, yani bugünkü Berlin Şehitlik Mezarlığı'na taşınmıştır. Çevresine koruyucu duvar ve içerisine mezarlıkların bakımı ve beklenebilmesi için küçük bir bekçi evi yapılmıştır.

(Şehitlikte her bir ülkeden insan metfun olduğu gibi Türkiye'nin değişik illerinden de insanlar metfundur.)[59]

58 Onun hatırasına Kaiser II. Wilhelm'in 1898 yılı sonbaharında Osmanlıların hükümdarını ziyaretinin "şükran hâtırası" olarak yaptırıldığı çeşme, bugün Sultan Ahmet meydanında "Alman Çeşmesi" olarak da bilinen çeşmedir. Bkz. Semavi Eyice, "Alman Çeşmesi", DİA, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1989), 2/506.

59 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Alaattin Uca& Ahmet Hamdi Can, 1261 vd.

Abdülaziz'in emri ile burada metfun olanların anısına Prusyalı Mimar Gustav Voigtel tarafından, oryantalist stilde tasarlanan bu giriş kapısı inşa ise de 1938 yılında Tempelhof Havaalanı'nın genişletme projesi kapsamında yıkılmıştır. Daha sonra aynı stilde şu andaki isimlerini de üzerinde yazılı olduğu şekliyle abide inşa edilmiştir. Daha sonra ise buraya defnedilen Müslümanların sayısı artmıştır."[60] Türk Büyükelçiliğine ait mezarlık arazisinin ortasında DİTİB tarafından 1996 yılında temeli atılan Şehitlik Camisi'nin inşaatı, 2005 yılında tamamlanmıştır. Cami, Hilmi Şenalp tarafından 17. ve 18. Yüzyıldaki Osmanlı mimarisi tarzında yapılmıştır. 1500 kişilik kapasitede olan cami Osmanlı mimarisinin Türk İslam sanatının çeşitli örneklerini ve özellikle hat ve süsleme sanatlarını en güçlü şekliyle üzerinde taşıyan Avrupa'nın çift minareli nadir camilerindendir.[61] Şu andaki son şekli ise hemen yani başında çeşitli sanat örneklerinin sergilendiği bir kültür evi, bir konferans salonu ve eğitim yapılan çeşitli birimler bulunmaktadır.

3.2. Mevlâna Cami

"Milli Görüş" olarak Türkiye'de dini içerikli bir yapısıyla beraber siyasi kimliğiyle de öne çıkan bir hareket Prof. Dr. Necmeddin Erbakan'ın liderliğinde gelişmiştir.[62] Avrupa'da resmi olarak siyasi faaliyetlerden uzak duran Millî Görüş, *sosyal, kültürel ve Dini* alanda İslam'ın

60 Kadri Akkaya, "Mezaristan-ı İslamî ya da Berlin Şehitlik Câmî Mezarlığı", S*abah Ülkesi (Aylık Kültür Sanat ve Felsefe) Dergisi,* sayı: 35, (2013), Bu konuda bkz. Mehmet Yavuz, "Berlin'de Türk-İslam: Mimarisi" *Sanat Dergisi*, 14, (2008), 87-93. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2602/33500 ; Ahmet Hamdi Can & Alaattin Uca, "Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/3 (Eylül 2019), ss 1236-1308.; Cemal. Tosun, "Almanya'da· Türk-İslam Kültür Merkezleri: Camiler*",* 174.

61 Bu cami mimarisin bir aynısı da Japonya'nın Tokyo kentinde aynı mimar tarafından yapılmıştır. Bkz. https://tokyocamii.org/tr/history/ (Erişim: 10.09.2022)

62 Millî Görüş Hareketi'nin Fikriyatı ve Almanya oluşumu hakkında geniş bilgi için bkz. Atiye Emiroğlu Bayir & Necmi Uyanık, "Millî Görüş Teşkilatı'nın Almanya'da Din Eğitimi Çalışmaları" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/1 (Mart 2020), 787 vd. ; Selman Yılmaz, "Millî Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi" İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5/4, (2016), 1180.

sosyal ve siyasal boyutunun hayatta yansıması noktasını önemseyen[63] ve Almanya'daki çoğu Türkiye kökenli Müslümanlara yönelik hizmet yürüten bir organizasyondur. Son dönemler siyasetten uzak, sosyal, kültürel ve dini konularda Almanya'ya gelen gurbetçilerin etrafında toparlandığı ilk yapı olmasıyla çalışmamızda yer verilmiştir. Berlin'deki bu yapının merkezi Mevlâna Camisidir.

"Die Islamische Gemeinschaft Millî Görüş Berlin (IGMG-Berlin)"[64] Berlin İslam Federasyonu'na bağlı hizmetlerini sürdüren Mevlâna Camii[65] 1999 yılında arsasıyla birlikte satın alındı. Caminin yeni inşaat çalışmalarıyla 1200 metrekare üzerinde inşa edilen cami 4 katlıdır. Giriş katı alışveriş merkezi diğer katlar ise eğitim ve ibadethane olarak hizmet verecek şekilde planlanmıştır.[66] Daha önce bu caminin olduğu çevrede bir keller (bodrum)'da başlayan cami, 1977 yılından daha sonra şu andaki caminin bulunduğu yerde boşalan bir fabrikanın yerine kiracı olarak geçildi. Yeni alınan yerle beraber şu andaki cami tamamlandı.

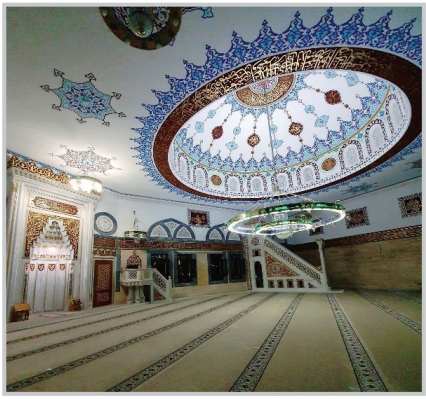

Mevlâna cami salt bir mekânsal fiziki yapı olmayıp "Milli Görüş" düşüncesinin merkezi konumuyla bu düşüncede olan "milli görüş

63 İslam'ın sosyal ve siyasal anlatımından dolayı zaman zaman Alman Devleti tarafında özellikle de Anayasayı Koruma Dairesi tarafından faaliyetleri izlenmektedir.

64 https://de.wikipedia.org/wiki/Mevlana-Moschee_(Berlin) (Erişim: 10.09.2022)

65 Adres: Skalitzer Str 131-132 Berlin.

66 https://www.berlinturk.com/de/node/14015 (Erişim: 10.09.2022)

cemaatine" mensup insanların etrafında toplandığı, dini, fikri, kültürel ve sosyal ihtiyaçların karşılandığı fonksiyonel bir yerdir.

Mevlâna camisinde yapılanlar arasında başta Müslümanların dini ihtiyaçlarının karşılanması yanında Almanya'da doğup büyüyen ve dilini bilen genç imamlarla gayrimüslimlere Almanca diliyle tebliğ yapılmakta hatta hutbeleri bile Almanca okunmaktadır.[67]

Buna karşın Almanya Şehitlik camisinde olduğu gibi bu camiye yönelik de zaman zaman ırkçı saldırılar vuku bulmaktadır.

4. Camilerin Fonksiyonel Durumu, Faaliyet Alanları:

Bugün gerek cami cemaatinin gerekse bunlara üye olan veya "moscheeverein" denilen cami dernekleri yöneten kişiler üçüncü ve dördüncü jenerasyon olarak buraya 1960 yılından itibaren gelen işçilerin çocukları, torunlarıdır.

İlk kez 1964 yılında %7.5 ile istatistiklerde yer almaya başlayan Türk işçiler kısa süre sonra 1972 yılında %20.4 oran ile Yugoslavya'nın (%20.3) önüne geçerek birinci sırada yer almıştır. [68] 1988 yılı sonu itibariyle Almanya'da yaşayan nüfusun %7.5'ini oluşturan 4.489.105 (Yaklaşık 4.5 milyon) yabancı işçiden yaklaşık içte birini (1.523.678 kişi) Türk Vatandaşı olan insanlardan oluşuyordu.[69] Büyük kısmı biraz para biriktirip kısa bir süre sonra dönmeyi hedeflerken, Almanya devleti de onları uzun süre tutma yerine bunları geri gönderip bunların yerine yenilerini getirmeyi hedeflemişti. Ancak ortaya çıkan durum tam bunun tersi oldu; rotasyonu ekonomik olmayacağını anlayan Alman devleti eski işçileri Almanya'da tutmaya başladı. Kısa süreliğe ailesine geride bırakarak yalnız gelip birkaç sene içinde ekonomik birikimle dönmeyi düşünen gurbetçi işçiler bu sefer yerine uzun süre burada kalma durumuyla karşılaşıldı. Özellikle de Türkiye ile yapılan "1961

67 Bu konudaki bilgileri bizimle paylaşan İGMG Berlin Bölgesi İrşad Başkanı Ömer Gündoğdu Hocam'a ve Cami cemaati Ömer Aydın Bey'e teşekkür ediyorum.

68 Achim Scrader-Bruno W. Nikles-Harmurt M. Griese, *Die Zweite Generation, Königstein*, (1977), 16.

69 Geniş bilgi için bkz. Cemal Tosun, "Federal Almanya'da Yaşayan Türklerin Din Eğitiminde Caminin Yeri ve Din Görevlilerinin Yeterlilikleri", (Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 1992), 2 vd.

tarihli İşgücü Kabul Anlaşmasında" Türk işçilerin Almanya'da en fazla iki yıl kalabilecekleri sınırlaması, 1964 yılında yapılan düzenleme ile bu kısıtlama ortadan kaldırıldı ve işçiler ailelerini yanlarına almaya başladılar.[70] Ailelerini yanlarına alma ile "geçici işçi" olmaktan "kalıcı işçi" olmaya doğru giden bu süreçte beraberinde ciddi bazı problemleri getirdi. Bu problemleri; *Konut problemi, Dil problemi, Ana Dilin yetersizlik problemi, İş ve Meslek problemi, Eğitim problemi, İntegrasyon problemi, Din Eğitimi problemi* gibi biri dizi ciddi problemlerle karşılaşıldı.[71]

Yukarda gurbetçi Müslümanların yaşadığı problemlerin hepsine çözüm olmasa da büyük çoğunluğuna çare olacak olan camiler bu anlamda hem problemlerin çözümünde hem de gurbetçilerin gündeminde oldu. Her cami bulunduğu yere adeta bir mum gibi kendi çapında etrafında kümelenmiş gurbetçilere ışık vermeye çalıştı. Bu açıdan bakıldığında Almanya'daki birçok camide görüldüğü Berlin'de de camilerin faaliyet alanlarını üç alt başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar; *Sosyal Alanda, Kültürel Alanda* ve *Dini Alandaki* faaliyetleridir.

Genel olarak Hz. Peygamber dönemi cami işleviyle mukayese ettiğimizde Avrupa'daki camilerin fonksiyonel durumu bu anlamda İslam ülkelerine nispetten daha da ilerdedir.

Bu faaliyetlerin bazıları birden fazla alana da yönelik olabilmektedir. Dolayısıyla keskin bir şekilde bunları ayrıştırmak mümkün olmasa da kısa şöyle sıralamak mümkündür.

4.1. Sosyal Alandaki Faaliyetler:

Yabancı bir ülkede bulunmanın kendi içinde doğal olarak doğurduğu problemler vardır. Coğrafi, kültürel, dini, ekonomik ve dil ile ilgili birçok problemin muhatabı olan bu gurbetçi insanların çoğu camilerin üyeleri ve aynı zamanda bu camilerin daimî cemaati oldular. Dertleşmenin, dilleriyle soydaşlarıyla konuşmalarının, anladıkları dil ile dinlerini öğrenmelerinin,

70 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Aslan, "Almanya'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili", 7/15 (2019), 9.

71 Geniş bilgi için bkz. Cemal Tosun, "Federal Almanya'da Yaşayan Türklerin Din Eğitiminde Caminin Yeri ve Din Görevlilerinin Yeterlilikleri", 2 vd.

memleket haberlerini duymalarının, hatta yer yer memleketin helal yemeklerini bu gibi yerlerde beraberce doya doya yemelerinin, helal alışveriş ve kasaplık gibi helal kesim gibi işlemlerinin organize edildiği, bilgi ve tecrübe paylaşımında bulunmalarının, iş bulma ve yeni iş teşebbüslerinde bulunmanın ana üstü, merkezi camiler olmuştur. Hz. Peygamber'in Medine dönemindeki gayrimüslimlerin içinde azınlık olan Müslümanları için "Mescid-i Nebevi" ne ise Türkiye ve diğer İslam ülkelerinden gelen gurbetçi Müslümanlar için de başta Berlin olmak üzere Avrupa'nın geleninde de camilerin konumunun o mesabede olduğunu söylemek mümkündür. Camilerin etrafında açılan lokaller bu sosyal faaliyetin merkezini oluşturmaktadır. Yalnızlığın, bireyselciliğin egemen olduğu Avrupa toplumunda Ramazan ayı iftar sofraları çok sayıda insanın aynı masa etrafında toplanmalarını sağlamaktadır. Bu durum sadece Müslüman cemaat bireylerini değil, zaman zaman Müslüman olmayan insanları bile mutlu etmeye vesile olmaktadır. Müslüman toplumun cömertlik ve ikram özelliğinin kendini göstermesi noktasında sadece sosyal veya dini bir boyut olmaktan öte kültürel bir alana da hizmet etmektedir. Müslüman toplumun bu paylaşımcı, samimi iftar sofraları rahmet ve merhamet duygularının öteki kültür mensuplarına göstermenin en somut ortamı olmuştur.

Cami dernekleri tarafında zaman zaman düzenlenen kermesler de camilere ekonomik katkı sağlama noktasında önemli bir faaliyet olarak görülmektedir. Özellikle de cami cemaatinden veya üyelerinden olan bayanların yoğun mesaisiyle, pasta börek, ev yemekleri tatlı vb. yiyeceklerin satılmak suretiyle paraya dönüşmesinde önemli bir işlev görmektedir.

Bazen kışın dışarda kalan birçok insana dini ve dili gözetilmeden çorba ve içecek dağıtılarak sosyal yaşamda bu tür insanlara yönelik sosyal işlevini yerine getirmektedirler.

4.2. Kültürel Alandaki faaliyetler

Berlin'deki camilerin her biri kendi çapında bulunduğu konum ve sahip olduğu fiziki ve idari kapasitesi nispetinde cemaatine yönelik kültürel faaliyetlerini sürdürmektedir. Her millete veya devlete mensup olan Müslümanların kendilerine ait mescitleri açmalarının en önemli

yansıması kültürel değerlerine hizmet etmeleri ve kendi kültürlerini Müslümanların ortak değeri olan dini değerlerle beraber ifade etmesi bu kültürünü cami çatısı altında yaşatmasıdır. Mevlâna camisinde olduğu gibi zaman zaman Nasrettin Hoca ve Hacivat Karagöz oyunları düzenleyerek kültürel çalışmalara destek verilmektedir.

a. Açık Kapı Günleri

Almanya'nın birleştiği gün olan 3 Ekim Tarihinde "Tag der offenen Moschee"[72] Açık cami günü olarak 1 gün boyunca camiler dışardan gelecek olan ziyaretçilere açıktır. Buraya gelen ziyaretçiler, Cami, İslam ve İslami ritüeller hakkında sorular sormakta, namaz ezan gibi bazı ibadetlerin pratiğini camilerde görebilmektedirler. Bu anlamda İslam kültürünün tanıtımında camiler büyük bir rol oynamaktadır.

b. Düğünler, Mevlit ve Doğum Günleri Programları

Düğün salonları yerine İslami hassasiyeti olan gençler düğün ve nişan programlarını cami veya caminin salonlarında yapmaktadırlar. Bazı Müslümanlar nikâhlarını da özellikle camide kıydırmaya özen göstermektedirler. Buna Türk ve başka kökenden milletler de katılmaktadır.[73] Bu vesileyle camiler, en mutlu günleri olan düğünlerinin mekânı aynı zamanda vefat etmiş yakınlarını yâd etme adına okunan Kuran'ın ve mevlitlerin dinlenildiği mekânlar olarak bir araya gelmelerine vesile olmaktadır. Bu etkinlikler bazen büyük camilerde, bazen kültür merkezlerinde, bazen de normal mahalle mescidinde icra edilmektedir.

Ülkemizde İslami kesim açısında çok yaygın olmasa da Avrupa'da doğum günleri ile ilgili kutlamalar bütün canlılığını korumaktadır. Özelliklede çocuklar açısından çok önemsenen ve hediyelerle beraber kutlanan anlamlı bir gündür. Doğu kültürüyle mukayese ettiğimizde Batı kültüründe insanların sık sık bir araya gelmeleri çok yaygın olan bir durum

72 https://de.wikipedia.org/wiki/Tag_der_offenen_Moschee (Erişim: 10.09.2022)

73 Örneğin bir Türk kızıyla evlenen Yusuf İslam olarak bildiğimiz meşhur sanatçı İngiliz vatandaşı Cat Stevens'ın oğlunun nikâhını burada din görevlisi olarak görev yapan Dr. Mehmet Tekin Hoca Efendi kıymıştır. Bu konudaki bilgileri bizimle paylaştığı için Hocam' teşekkür ediyorum.

değildir. Ancak bir araya geldikleri günlerden biri de doğum günleridir. Böylesi nadir bir durumun kutlanması karşısında Müslüman toplumun bireyleri olan cami cemaati de aynı hassasiyetle özellikle de çocukların ve gençlerin doğum günlerini cami lokallerinde, tatlı ikramlarıyla, hediyelerle ve dualarla kutlayabilmektedirler.

c. Konferanslar

Gittikçe artan Müslüman nüfusa paralel olarak zaman zaman dini veya milli konularda uzman kişilerce bilgilendirme ihtiyacı duyulduğunda cami yönetimi tarafından bu tür programlar düzenlenmektedirler. İletişimin ve ulaşımın artmasıyla beraber cami yönetimi de cemaatini daha iyi bilgilendirme istediği nispetinde konferanslar tertip edilebilmektedir.

d. Kitapevleri

Kültür merkezlerinde, büyük camilerin içinde veya dışında ayrılmış özel mekânlarda başta Kuran ve diğer dini eserler olmak üzere elektronik materyallerin satışı da cami faaliyeti bünyesinde oluşan bir hizmet olarak görülmektedir.

4.3. Dini Eğitim Alanındaki Faaliyetler

Camilerin icra ettiği en önemli görevlerin başında şüphesiz ki dini eğitim gelmektedir. Bu dini eğitimi; vaaz, cami dersleri, kuran ve dini bilgiler dersi şeklinde sıralamak mümkündür.

Vaazlar: Camilerin cemaatine yönelik dini anlamda en çok icra ettikleri belli zamanlarda yaptıkları vaazlardır. Vaazlar genellikle cuma günü, kandil gecelerinde ve Ramazan günlerinde icra edilmektedir. Bayanlar için de zaman zaman bu vakitler dışında belirledikleri saatte özel vaaz programları icra edilmektedir.

Cami Dersleri: Cami cemaatin yönelik vaaz programları dışında belirli konularda verilen derslerdir. Bunlar bazen ibadet, muamelat konularında olduğu bazen İslam Tarihi, Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen başlıklar olabilmektedir.

Kuran Dersleri: Camilerde icra edilen en önemli faaliyet halkalarından biri de özellikle de çocuklardan başlamak üzere gençlere ve yetişkinlere Kuran-ı Kerimi yüzünden okumak, Namaz Surelerini ezberlemek, okumada ileri seviyede olanlara ise tecvitle okumayı öğretmek bu halkanın en önemli başlıklarıdır.

Bedi Besmele: Besmele ile başlamak anlamına gelen bu etkinlik 11 yıldır Şehitlik Camisinde Kutlanılmaktadır. İlkokula yeni başlayacak olan çocukların camide onların hoşuna gidecek elbise ve hediyeler hazırlanmakta, çocuklar sevdikleriyle beraber camide hocaların a refakatinde hoşnut olacakları programların sonunda dua ve günün anısına bir hatıra ile etkinlik bitirilmektedir. Okul öncesi cami bir ortamda çocuk için özel sayılan bugün de böylesi bir etkinlik dini ve kültürel açıdan ciddi olumlu sonuçlara vesile olmaktadır.[74]

5. İlerleyen Zaman Dilimine Uygun Bazı Teklifler

Dinamik olan toplumsal hayata paralel hatta önce gitmeyen bir din hizmetinin asrın problemlerine çare olamayacağı tartışmasızdır. Bu noktadan bakıldığında Avrupa'daki cami hizmetleri bünyesinde toplumun gereksinimlerine yönelik bazı yeni etkinlikleri düzenlemesi kaçınılmazdır. Bunlardan bazılarını kısaca maddeler halinde sunmakla yetineceğiz:

a. Yaşlılarımıza Yönelik "Huzur Evlerinin" Açılması.
b. "Aile İletişim Merkezlerin" bütün merkezi camilerde kurulması.
c. Dini Cemaatlerinin çatı kuruluşlarının ortaklaşa oluşturacağı "Helal Gıda Sertifikasının" işlerlik kazanması.
d. Cami Dernekleri bünyesinde gençleri motive etme adına "Spor Kulüplerin" kurulması
e. Şehrin dışında en Az 100-200 dönümlük mezarlık için arazinin alınması ve "Aile Mezarlığına" öncülük edilmesi.
f. "Nöbetçi Cami ve Din Görevlisi" uygulamasının başlatılması

[74] Bu konudaki bilgileri bizimle paylaşan DİTİB Berlin Eyalet Birliği Başkanı Fatih Eroğlu Hocam'a teşekkür ediyorum.

g. Dini telkin, moral ve motivasyon açısından "Hastahane Din Hizmetlerinin" Aktif hale getirilmesi

h. Camilerin arkasında çoğunlukla her ne kadar bağlı bulunduğu bir millet, kültürel olarak destek gördüğü bir kuruluş varsa da artık Avrupa coğrafyasında aidiyet ifadesi olan masum "milli" değerleri korumakla beraber "ümmet" argümanlarını daha çok öne çıkarmalıdır. Aksi halde İslam coğrafyasındaki tefrika buraya sıçrayabilir.

Sonuç

Avrupa'nın genelinde Berlin özelinde Müslüman toplumun cami tarihi, kültürü ve fonksiyonel geçmişi geniş ve detaylı bir çalışmanın konusudur. İslam medeniyetin sembollerinden olan cami olgusunun mimari ve işlevsel anlamda kendi coğrafyanın dışına kendi mensuplarından daha erken gitmiş ve orada mimari etkisini gösterebilmiştir. 18. Yüzyılda Almanya'da cami mimarinin somut yapıları bazen bir saray şatosu, bazen bir fabrikanın mekânına damgasını vurmuştur. Nitekim Berlin çevresinde "Die Moschee von Potsdam" ve "Yenidcze" Siğara Fabrikası'nın binalarında mimarinin bütün ihtişamını gösterebilmiştir. Esir Müslümanlar için Berlin yapılan ve ilk mabet özelliği olan Wünsdorf Camisi; bir yandan yapıldığı dönemin atmosferiyle bizleri geçmişe götürürken, diğer taraftan da o mabedin yıkılmış hali ve geride hazin hikâyesidir. Esir kampında yapılan bu cami kadar buranın yanı başında yapılmış olan "mezarlık" da en az cami kadar anlamlı ve tarihi bir gerçektir. Bugün Berlin'de sadece bir şehitlik değil, bununla beraber iki şehitlik mekân vardır. Wünsdorf mezarlığında metfun olanlar ile Şehitlik Camisi'nde metfun olanlar arasında hiçbir fark yoktur. Zira iki tarafta Müslüman olmakla beraber iki yerin de resmi muhatabı "Büyükelçilik" olmuştur. Onun için bugün büyükelçiliğe bu eski camiyi Alman ve Türk beraberliğinin bir sembolü olarak aynı mimari ile resimlerde geçtiği şekliyle inşa etmek, buradaki mezarlığı "şehitlik" olarak anmaktır. Berlin temsil ve fonksiyonel açıdan en önemli camilerden olan Şehitlik, Mevlâna ve diğer camilerin işlevsel konumları gün gittikçe daha önemini göstermektedir. Bir dinin, bir kültürün, bir toplumun kimliğini üzerinde taşıyan bu camiler bugün sadece bir mabet değil aynı zamanda

çok fonksiyonel, çok amaçlı mekânlar olarak hitap ettiği toplumsal yaşamın merkezindedirler. Camiler, yetişkinleri kötü alışkanlıklara karşı koruyan yerler olduğu gibi yaşlanmış ve işsiz kalmış dindaş ve soydaşlarımızın kötü alışkanlıklardan korunması ve zamanlarını yararlı işlerle geçirerek bir rehabilite merkezi görevini ifa etmesi noktasında da önemli mekânların başında gelmektedir. Bütün bu yönleriyle baktığımızda Avrupa camilerini, bugünkü İslam coğrafyasındaki camilerle mukayese ettiğimizde Asr-ı saadet dönemindeki caminin fonksiyonel durumuna daha yakındır. Bir asra yakın bir zaman diliminde Müslüman toplumun beraberlik harcı mesabesinde camilerin işlevini günümüzün gelişen ve değişen süreçlerine göre tekrar gözden geçirmeli, oluşan eksiklikleri gidermenin yollarına bakılmalıdır. Salt bir mekândan daha fazlasına sahip olan caminin fonksiyonel durumu tekrar günümüzün koşulları muvacehesinde gözden geçirmelidir. Artan yabancı düşmanlığa karşı, cami mimarisi ve hoşgörüsü Alman tarihindeki kültürel ve hayranlık duygusuyla inşa edilmiş olan cami mekânları referans gösterilerek, "İslam Almanya'ya ait" ise bu inancın camileri de Almanya kültürünün artık bir parçası olduğu noktasında çalışmalara yoğunluk verilmelidir.

Kaynakça

Achim Scrader-Bruno W.Nikles-Harmurt M.Griese, *Die Zweite Generation, Königstein*, 1977.

Ahmet Hamdi Can & Alaattin Uca, "Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/3 (Eylül 2019), 1236-1308.

Akkaya, Kadri. "Mezaristan-ı İslamî ya da Berlin Şehitlik Câmî Mezarlığı", *Sabah Ülkesi (Kültür Sanat ve Felsefe) Dergisi,* sayı: 35, (Köln, 2013). Link için bkz. https://www.sabahulkesi.com/2013/04/01/mezaristan-%C4%B1-islami-ya-da-berlin-%C5%9Fehitlik-cami-mezarl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-kadri-akkaya/

Albrecht Fuess," (Architektonische) Transparenz von Moscheen im Migrationskontext", *Moscheen in Bewegung*: Interdisziplinäre Perspektiven auf muslimische Kultstätten der Migration, edited by Ömer Alkın, Mehmet Bayrak and Rauf Ceylan, Berlin-Boston: De Gruyter, 2021, 25-40.

Aslan, Ahmet. "Almanya'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/15 (Aralık 2019), 1-40.

Atak, Ahmet. "Almanya'nın ilk Camisi Büyülüyor: SCHWETZİNGEN"), *Hürriyet Avrupa, (15 Haziran 2011* https://avrupa.hurriyet.com.tr/haberler/mobile/933339/almanyanin-ilk-camisi-buyuluyor.

Atiye Emiroğlu Bayir & Necmi Uyanık, "Millî Görüş Teşkilatı'nın Almanya'da Din Eğitimi Çalışmaları" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/1 (Mart 2020), 781-798.

Ceylan, Aydın& Öztürk, Nurten. "Bir Zarafet Timsali: Moser Camı ve Dolmabahçe Sarayı Koleksiyonu'ndan Örnekler", *Milli Saraylar: Sanat- Tarih-Mimarlık Dergisi, sayı*: 4 (2008), 93-98.

Çolak, Fatih. "Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami", *Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış* Editörler: Mehmet Altunkaya vd. Konya: Palet Yayınları, 2019, 289-305.

Elmas, Nazım. "Berlin'de Bir Millî Şair: Mehmet Âkif Ersoy." *Mehmet Âkif 100 Yıl Sonra Berlin'de*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları,2015, 50-59.

Enderlein, Walter. *Die Erste türkische Gesandtschaft in Berlin, 1763*, Staatliche Museen zu Berlin, 1987.

Ertürk, İdris. "Almanya'da Unutulmuş Bir Camimiz ve Şehitliğimiz" https://www.academia.edu/32116450/Almanyada_Unutulmu%C5%9F_Bir_Camiimiz_ve_%C5%9Eehitli%C4%9Fimiz_%C4%B0dris_Ert%C3%BCrk_pdf

Höpp, Gerhard; "Muslime in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wünsdorf und Zossen, 1914 – 1924", *Zentrum Moderner Orient Geisteswissenschaftliche Zentren Berlin e.V.*-Das Arabische Buch, Berlin 1997.

https://de.m.wikipedia.org/wiki/Wilmersdorfer_Moschee#

https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_von_Moscheen_in_Deutschland#Berlin

https://www.tagesspiegel.de/berlin/islamisches-gemeindeleben-die-zahl-der-moscheen-in-berlin-steigt/22806924.html

https://docplayer.org/24125071-Muslimische-gruppierungen-in-deutschland.html

https://www.sehepunkte.de/2010/02/15579.html

Klapetek, Martin. "Şehitlik Mosque and the Islamic Cemetery at Columbiadamm: Islam in Public Space", (July 2019.) https://www.researchgate.net/publication/337730812_Sehitlik_Mosque_and_the_Islamic_Cemetery_at_Columbiadamm_Islam_in_Public_Space_Studia_Religiologica_2019_521_63-77

Martin Gussone, "Die Moschee im Wünsdorfer ‚Halbmondlager' zwischen ihd-Propaganda und Orientalismus*", Beiträge zur Islamischen Kunst und Archäologie herausgegegeben von der Ernst-Herzfeld-Gesellschaft,* Band 2, Redaktion: Markus Ritter und Lorenz Korn (Wiesbaden, 2010) https://www.academia.edu/2113242/Die_Moschee_im_W%C3%BCnsdorfer_Halbmondlager_zwischen_%C4%9Eihad_Propaganda_und_Orientalismus

Nasır Ahmet, *Die Berliner Moschee und Mission der Ahmadiyya-Bewegung zur Verbreitung des Islam(Lah-ore)*, Berlin: Published by Berlin Muslim Mission Die Moschee, 2006.

Nina Hechenblaikner, "Moscheen in Deutschland und Österreich. Grundrecht oder Provokation?" historia.scribere 10 (2018) https://www.researchgate.net/publication/326899893_Moscheen_in_Deutschland_und_Osterreich_Grundrecht_oder_Provokation

Ruhi, Fığlalı, Ethem. "Kādiyânîlik" DİA, TDV. Yayınları, 2001, 24/137-139.

Selman Yılmaz, "Millî Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 5/4, (2016), 1165-1185.

Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Hayır Bey" DİA, İstanbul: TDV. Yayınları, 1998, 17/49-50.

Stefano Allievi, *Conflicts over mosques in Europe*. Policy issues and trends, London 2009.

Tarım, Şakir. "Avrupa İlk Cami Nasıl Açıldı?", *Millî Gazete* (30 Eylül 2013) https://www.milligazete.com.tr/makale/860383/sakir-tarim/avrupada-ilk-cami-nasil-acildi (Erişim: 10.09.2022)

Thomas Lemmen, *Der Islam in Deutschland* . https://docplayer.org/77761944-Der-islam-in-deutschland-dr-thomas-lemmen.html

Tosun, Cemal. "Almanya'da· Türk-İslam Kültür Merkezleri: Camiler", ***İslami Araştırmalar Dergisi, 6/ 3*** (1992), 173-180."Mosques;.Turco-Islamıc Cultural Centers In Germany*", Journal of Islamiche Research* 6/ 3, (1992) Link için bkz. http://isamveri.org/pdfdrg/D00064/1992_3/1992_3_TOSUNC.pdf

Tosun, Cemal. "F. Almanya'da Yaşayan Türklerin Din Eğitiminde Caminin Yeri ve Din Görevlilerinin Yeterlilikleri", *Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi*, 1992.

Tosun, Cemal. *Din ve Kimlik*, Ankara: TDV. Yayınları, 1993.

Unat, Nermin Abadan *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Vorarlbergs Moscheegemeinden Die Organisationen und ihre Entwicklung, (Ein Forschungsbericht von okay.zusammen leben/Projektstelle für Zuwanderung und Integration Im Auftrag der Vorarlberger Landesregierung), Dornbirn, März 2019. https://www.okay-line.at/file/656/okay-studie-vorarlberger-moscheegemeinden-final-interaktiv-4okt.pdf

Yavuz, Mehmet. "Berlin'de Türk-İslam: Mimarisi" *Sanat Dergisi*, 14, (2008), 87-93. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2602/33500

Yiğit, Tuba Işık. "Almanya'da İslâm Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19/2, (Haziran 2010), 299-314.

KIRGIZİSTAN'DA CAMİLERİN (MESCİTLERİN) FONKSİYONLARI VE BİR ÜNİVERSİTE CAMİSİNDE VERİLERİN HİZMETLERİN ANALİZİ

Prof. Dr. Mehmet KORKMAZ
Erciyes Ün. İlahiyat Fakültesi/Kayseri
mkorkmaz@erciyes.edu.tr

Giriş

Coğrafi olarak Orta Asya'da yer alan Kırgızistan her ne kadar nüfus itibariyle %85 oranında Müslümanlardan oluşsa da 1990 yılında bağımsızlığını kazanmadan önce, 70-80 yıl kadar Sovyetler Birliğinin idaresinde kalmış, bu dönem zarfında bir taraftan kominizim bir taraftan ateizmimle ilgili baskı ve propagandaların etkisi altında kalmıştır. Söz konusu dönemde ülkedeki tüm dini faaliyetler yasaklanmış, din eğitimi veren kurumlar kapatılmıştır.[1] Bununla birlikte, Kırgız halkı Müslümanlık bilincini kuşaktan kuşağa örtük de olsa aktarabilmiştir. Nitekim bağımsızlığın kazanılmasından sonra hızlı bir şekilde ülkede mescitler açılmaya dini faaliyetler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ülkede 1991 yılında 39 cami/mescit varken, bu sayı 2018'de 3.000 civarına gelmiştir. Söz konusu mescit ve camilerin inşasında gerek ülkedeki zengin ve duyarlı Müslümanların ve gerekse de Türkiye, Katar, S. Arabistan, Pakistan, Mısır gibi ülkelerden gelen yardımların katkısı olmuştur.

Kırgızistan'da cami ve mescitlerin idaresi, görevlilerin tayini özerk bir yapıya sahip olan Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (Müftiyat)

[1] Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 12.

tarafından gerçekleştirilmektedir.[2]Bu kuruma devletin yardımı yoktur. Yerleşik halkın yardımları ve dışarıdan yani farklı ülkelerden gelen yardımlarla faaliyetlerini yürütmektedir. Cami ya da mescitlerin görevlilerini bu kurum onaylamakta, söz konusu görevliler halktan gelen yardımlarla bu görevlerini sürdürebilmektedirler.

Dost ve kardeş ülke olan Kırgızistan'ın eğitim ve din hizmetleri alanında ihtiyaç duyduğu yardımlara karşılık veren ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu ülkede hem örgün (üniversite, lise orta ve ilkokul) hem de yaygın eğitim kurumları (çeşitli mescitler- camiler, Kur'an kursları) inşa etmiştir. Bu çerçevede, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş İmam Hatip lisesi, Araşan İmam Hatip Koleji örgün din eğitimi kurumlarına örnek olarak gösterilebilir.[3]

Türkiye yaygın din eğitimi alanında da çeşitli camiler yapmıştır. Örneğin, Orta Asya'nın en büyük camisi bu ülkeye yapılmıştır. (Bişkek Merkezde İmam Serahsi Camii), Yine bu çalışmaya konu olan ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kampüsünde bulunan Abdülkerim Satuk Buğra Han camisi de bunlardan birisidir. Bunların dışında yine Özgen şehrinde İmam Serahsi Camisi, Oş imam Hatip Lisesi camisi bunlardan bazılarıdır.

Bu bağlamda bu bildiride Kırgızistan'da yaygın din eğitiminin ve camilerin durumu çeşitli açılardan ele alındıktan sonra, temel konumuz olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kampüsünde bulunan Satuk Buğra Han camisinde gerçekleştirilen faaliyetler analiz edilecektir. Bu bağlamda araştırmanın temel bazı soruları şöyledir: Bahsi geçen camide verilen hizmetler nelerdir? Bunlara ilişkin istatistiksel veriler nelerdir? Söz konusu hizmetlerden hareketle, Kırgızistan'da dini durum, camilerin fonksiyonları ve Kırgız toplumunun dinle ilgili sorun ve ihtiyaçları nasıl analiz edilebilir.

1. Yöntem

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kampüsünde bulunan Abdülkerim Satuk Buğra Han camisinde verilmekte olan hizmetleri çeşitli

2 Kırgızistan Müslümanları Din İdaresi "Müftiyat" (KDMİ) (Erişim 10 Mayıs 2022).

3 Mehmet Korkmaz, "Türkiye'nin Kırgızistan'daki Mesleki Din Eğitimine Katkıları: İmam Hatip Liseleri (Teoloji Kolejleri) Örneği". *Kırgızistan Araştırmaları*. Ed. Cengiz Buyar (Bişkek: BYR Publishing, 2020), 155.

açılardan ortaya koymayı amaçlayan bu araştırma, "tarama modeli" esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda söz konusu camide verilen hizmetler mümkün olduğu ölçüde aynen ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamında söz konusu camide görev yapan imamlara ve müezzine doldurtulan görüşme formlarından elde edilen veriler çeşitli analizlere tabi tutularak, betimlenmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Araştırmaya ilişkin veriler araştırmacı tarafından hazırlanan ve cami görevlilerinin doldurduğu günlük cami faaliyet formlarından elde edilmiştir. Bu formun geliştirilmesi sürecinde camide görevli bulunan imamlarla ve müezzinle burada gerçekleştirilen faaliyet çeşitlerine dair ön görüşmeler yapılmış, daha sonra bu görüşmeler doğrultusunda ekte verilen "Cami Faaliyet Formu"nu geliştirerek, bu formun gayesi, işlevleri, nasıl doldurulacağı ve değerlendirileceği gibi konularda cami görevlilerini bilgilendirmiştir.

Söz konusu formlarda, camide rutin olarak gerçekleştirilen hutbe, vaaz, sohbet gibi etkinliklerden farklı olarak, imam odasına gelip görevlilerden dua isteme (rukye), yardım talepleri, bebeklere isim koyma, ihtida, nikah kıyma ve itikadi, fıkhi konularda gelen sorulara ilişkin kayıtlar bulunmaktadır.

Bahsi geçen kayıtlar hem nicel hem de nitel olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, bu çalışmada 01 Kasım 2017- 30 Mart 2018 arasında, yaklaşık, altı aylık sürede, söz konusu camiye gelerek görevlilerle görüşen kişi sayısı, talep ettikleri hizmet türü, sorun ve ihtiyaçlara dair analizler yapılmıştır. Bahsi geçen formlardan elde edilen veriler belli temalar altında tasnif edilerek, analiz edilmiş, yer yer bunlara dair somut örneklerle bu veriler desteklenerek, yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır.

2. Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Mescit ve Camiler

Orta Asya'nın en eski toplumlarından olan biri olan Kırgızlar, coğrafyanın da etkisiyle düzenli devletler kurmakta zorlanmışlar, kimi zamanlarda hanlıklar şeklinde yönetimler kurmuş olsalar da genel itibariyle farklı devletlerin hakimiyetinde kalmışlardır. Bununla birlikte, Kırgızistan'ın güney batısında bulunan Talas bölgesinde 751 yılında ve Abbasiler ile birlik olan Karluklar ile Çinliler arasında yapılan "Talas Savaşı" bu coğrafyada yaşayan halklar için bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş bölge

halklarının İslam'la tanışmasında ve Türklerin İslam'ı kabul ederek bu dinin daha geniş coğrafyalara yayılmasında etkili olmuştur.

Sonraki asırlarda da Kırgızlar İslam kültürü içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu durum 1800'lü yılların sonuna kadar devam etmişken, 1860'lara doğru bölgede Rus hakimiyeti güç kazanmaya başlamış, Müslüman Kırgız halkları bu duruma karşı çeşitli mücadeleler vermiş olsa da güçleri yetmemiş ve 1918 tarihinde bütün Türkistan coğrafyası Rusların yönetimine geçmiştir. Bu durum 31 Ağustos 1991 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte, bağımsız Kırgız Cumhuriyeti kurulmuştur. Ruslar bölgede hakim oldukları zaman diliminde, kominizim ve ateizmi devlet politikası olarak benimsemişler, bu politikanın bir sonucu olarak, Müslüman halka tam bir asimilasyon politikası uygulamışlar, İslam dinini unutturmak için din eğitimi kurumlarını kapatmışlar, her türlü din eğitimi faaliyetini yasaklamışlardır.[4]

Bağımsızlık sonrasında ise halk kendi geçmişine dönmek ve unutturulan kültürünü yeniden canlandırmak için hızlı bir arayış içine girmiştir. Bu çerçevede ülkede 16 Aralık 1991'de yürürlüğe giren, "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar" kanunuyla birlikte, din eğitimi alanında önemligelişmeleryaşanmıştır. Bir taraftan İslam diniyle ilgili bilgiler bazı kültür dersleri içinde (adeb dersi/sabağı) yer almaya başlarken, diğer taraftan Müslümanların her türlü dini ihtiyacını karşılamak amacıyla ülkede 1993 yılında "Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi" (Müftiyat) ya da diğer adıyla "Kırgızistan Müslümanlarının Dinî İdaresi" (KMDİ) kurulmuştur.[5]Aslında bu kurumun başlangıcı 1943 yılına kadar da götürülebilir. Zira o dönemde bölge alimleri toplanmış ve bu kurumun benzeri olan Kazıyat faaliyete başlamıştır. Ancak Müftiyat kuşatıcılık ve organizasyon bakımından, kaziyatdan daha geniş bir

4 Yusubov, Elvin, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016, Bakıt Murzaraimov - Mustafa. Köylü, "Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Faaliyetleri ve Camiler",*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* 23/1 (Haziran 2019), 193-211. https://doi.org/10.18505/cuid.525999. Timur Kozukulov, "Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum", Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1/1 (Mayıs 2015) 177-209.

5 Kozukulov, Timur. "Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum". Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1/1 (Mayıs 2015). 177-209.

hizmet ağına sahiptir. Öte yandan 1996 yılında ise, devlet yönetimi içinde "Din İşleri Devlet Komisyonu" kurulmuştur.[6]

Bu iki kurumdan ilki sivil alandaki İslam din eğitimi faaliyetlerini sevk, idare ve (kısmen) finanse ederken, diğeri yani (Din İşleri Devlet Komisyonu) ise hangi dinden olursa olsun dinle ilgili tüm kurumları ve oluşumların açılış ve yürütme süreçlerini kontrol eden bir kurum olarak yapılandırılmıştır. Dolayısıyla bu kurum icracı değil, izin ve denetim aracı olarak faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla, laik devlet olma gerekçesinden hareketle, din-devlet ilişkilerinde tarafsız olduğunu beyan etmiş, dini konulardaki teşkilatlanmaları cemaatlere ya da topluma bırakmıştır. Hangi dinden olursa olsun, dinî teşkilatlar devletten ekonomik bir destek almamaktadırlar. Dolayısıyla, bu kurumlara kendi faaliyetlerini sürdürebilmek için, ticari faaliyette bulunma hakkı verilmiştir.

Müftiyat (KDMİ) ise sadece İslam din eğitimi için oluşturulmuş, sivil bir inisiyatiftir. Halkla devlet arasında köprü konumundadır denilebilir. Bu kurum devletten herhangi bir destek almamaktadır. Müftiyatın önemli gelir kaynaklarından birisi, camilerden toplanan yardımlar, diğeri ise hacca giden hacıların yapmış oldukları bağışlardır. Ayrıca yurt dışından gelen yardımlar da burada önemli bir miktar oluşturmaktadır. Özetle ifade etmek gerekirse, devlet yapısı içindeki yeri, finans ayağı, görevli seçimleri vb. hiç benzemese debu oluşumun işlevlerinin bir kısmının belli oranda ülkemizdeki Diyanet İşleri Başkanlığı'na benzediği söylenebilir. Bu kurum cami, medrese, kuran kursu vb. yerlerin açılması, idare edilmesi, hac ve umre hizmetleri, fetva hizmetleri, davet hizmetleri, basın yayın hizmetleri vb. işlevleri yerine getirmektedir.[7]

Kırgızistan'da bağımsızlık sonrasında çok sayıda medrese ve mescit açılmıştır. Bu mescitlerin geneli tek katlıdır. Çoğunda namaz kılınan geniş bölüm ve bazılarında da bir avlu içinde birkaç oda bulunmaktadır. Yukarıda da söylendiği gibi, ülkede 1991 yılında 39 cami/mescit varken, bu sayı 2018'de 3.000 civarına gelmiştir. Yıldan yıla da hala bu sayı artış

6 Kırgızistan Din İşleri Devlet Komisyonu (KDİDK). "Din İşleri Devlet Komisyonu". Erişim 15 Haziran 2022. http://religion.gov.kg/ky)

7 Murzaraimov-Köylü, "Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Faaliyetleri ve Camiler", 205.

göstermektedir. Söz konusu mescitlerin/camilerin yapımı yardımseverler tarafından karşılanmaktadır. Bu konuda dış yardımlarda önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda Kozukulov şunları söylemektedir: "*Müftülüğün finans kaynakları; halktan toplanan yardımlar, hac geliri, yurt dışından gelen yardımlar ve fitrelerdir. Bazı haftalar, cuma namazı öncesi cemaatten para toplanır. Bu paraların bir kısmı camiye, bir kısmı bölge kadılığına, bir kısmı da Merkez Müftülüğüne paylaştırılır. Aynı zamanda her caminin imamı Müftülüğe aylık belli miktarda para ödemek zorundadır. Camilere Kadılık tarafından aylık belli miktarda para verilmesini zorunlu hale getirmişlerdir. Bölgelere göre miktarı farklıdır, mesela 500 somdan 1000 soma kadar tutmaktadır. Gelir olarak, halka hizmet karşılığında alınması şeklindedir. Mesela, nikâh 100 som, bebeğin kulağına ezan okunmasına 100 som cenaze 200 som vs.*"[8]

Bu alıntıdan da anlaşıldığı kadarıyla, camilerde görev yapan din görevlileri, devletten herhangi bir maaş almadıkları için, hayatlarını idame ettirebilmek için, yapmış oldukları hizmetlerin karşılığında halktan birtakım yardımlar almaktadırlar. Yukarıda da söylendiği üzere, bu durum söz konusu mesleğin itibarını zedelemekte, din görevlilerinin niteliğinin düşük kalmasına zemin hazırlamaktadır.

Camilerde görev yapan imamlar büyük kısmı ülkedeki çeşitli medreselerden mezundurlar. Bazıları ise Pakistan gibi ülkelerde eğitim almışlardır. Ülkedeki medreseler de örgün eğitim sistemi içinde kabul edilmediğinden, programları ve eğitim süreçleri oldukça zayıftır. Bu yüzden buradan yetişen ve camilerde görev yapan imamların mesleki bilgi ve beceri düzeyleri düşüktür.[9] Müftiyat imkan buldukça bu görevlilere hizmet içi eğitim vererek bu konudaki ihtiyaçları kısmen de olsa karşılamaya çalışmaktadır. Diğer taraftan söz konusu mescitlere görevli seçimi konusu da belli bir sisteme oturtulmamıştır. Halk mahalle ya da köyündeki mescit için imam bulmakta, büyük ölçüde ücretini de kendi ödemektedir. Dolayısıyla, devletin bu konuda bir desteği yoktur. İmamların sosyal güvencesi yoktur, onlar halkın yardımları ve cenaze, nikah vb. merasimlerde

8 Kozukulov, "Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum", 203.

9 Cebeci Suat. "*Kırgızistan'da Dini Durum ve Din Eğitimi-Durum Analizi ve Öneriler*", Araştırma Projesi Raporu, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, 2018.

verilen yardımlarla hayatlarını idame ettirmektedirler.[10] Ayrıca Müftiyatın imamların seçim sürecinde bir sistemi söz konusu değildir. O sadece halkın bulduğu imamı tanıma işlevini yerine getirmektedir.

Kırgızistan'daki mescit ve camilerde, halkın talepleri doğrultusunda çeşitli yaygın din eğitimi faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Burada görev yapan imamlardan bazılarına "moldo" (bizdeki adıyla "molla") denilmektedir.[11] Bu görevliler oluşturdukları ders halkaları ile öğrencilere, Kur'an-ı Kerim okuma, Arapça, Fıkıh, İnanç, İbadet vb. konularda dersler vermektedirler. *"Bu moldoların bazıları Arap ülkelerinde veya Pakistan'da bellibir eğitim görmüş olsalar bile çoğunluk, doğru dürüst bir eğitimden yoksundur ve bu nedenleKur'an'ı bile doğru bir şekilde okuyamamaktadırlar. Ayrıca bunların pedagojik ve dini bilgileri de oldukça az ve eğitim tecrübeleri de yetersizdir."*[12]

Tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi, Kırgızistan camilerinde de halka belirli zaman dilimlerinde hutbe ve vaazlar verilmektedir. Her ne kadar vaazlar güney bölgelerinde Özbekçe, kuzey bölgelerinde Kırgızca yapılıyor olsa da hutbeler tüm ülkede Arapça okunmaktadır. Dolayısıyla yaygın din eğitiminde önemli bir iletişim vasıtası olan hutbeler bu işlevini yerine getirme konusunda eksik kalmaktadır. Kırgızistan'daki camiler hakkında verilen bu özet bilgilerden sonra, aşağıda bildirinin temel konusu olan camide verilen diğer hizmetlere ilişkin bulgular ortaya konacaktır.

3. Abdülkerim Satuk Buğra Han Camisinde Verilen Hizmetlere İlişkin Bulgular

Bu başlık altında önce kısaca bahse konu cami hakkında bilgilere yer verilmiş, daha sonra bu camide verilen hizmetlere ilişkin analiz ve değerlendirmeler ortaya konmuştur.

3.1. Abdülkerim Satuk Buğra Han Camisi Hakkında Kısa Bazı Bilgiler

Söz konusu caminin yapılması fikri Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin açılmasıyla doğrudan ilgilidir. Söz konusu

---

10 Murzaraimov- Köylü, "Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Faaliyetleri", 196.

11 Yusubov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi, 116.*

12 Hidayet Aydar, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*. (Bişkek: Başak Yayınları, 2009, 147,Yusubov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi, 153 vd.*

üniversite 1997-1998 eğitim öğretim yılında açılmasına rağmen ilahiyat fakültesi Eylül 2011 tarihinde faaliyete başlamıştır. Söz konusu fakültenin eğitime açılması ile birlikte, burada eğitim görecek öğrencilerinin meslekî eğitimi için bir tatbikat camisine ihtiyaç duyulmuştur. Öte yandan söz konusu üniversitenin bulunduğu bölgede yoğun bir nüfus (bunlardan önemli bir kısmı burada bulunan üniversite, lise, ilk ve ortaokullarda görev yapan Türk vatandaşları olmak üzere) olmasına rağmen, geniş bir caminin olmaması da bunda etkili olmuştur.

Bu bağlamda bahsi geçen caminin kuruluşu Manas Üniversitesi Rektörlüğü ile İlahiyat Fakültesi Dekanlığı tarafından kurulan bir vakıf aracılığıyla gerçekleştirilmiş, bu amaçla 2012 yılı başında kurulan Avrasya Bilim ve Kültür Vakfı (ABİKVA), hem İlahiyat Fakültesi binasının hem de uygulama camiinin yapımını üstlenmiştir. İnşaat maliyetleri çok yüksek ve zahmetli olan böyle bir camiin yapımı Manas Üniversitesi'nin yanı sıra Türkiye'deki belli bazı kurum ve kuruluşlar ile birçok hayırseverin yüklü miktardaki katkıları sayesinde bitirilebilmiştir. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Diyanet Vakfı, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu Başkanlığı, TİKA ve İstanbul'daki pek çok varlıklı hayırsever bu caminin yapımına destek vermiştir. Bütün bu süreçlerde en önemli rolü dönemin İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Suat Cebeci üstlenmiştir.

2016 yılında ibadete açılan bahsi geçen caminin namaz kılınabilen kapalı alanı 2500 m²dir. Kapalı alanda yaklaşık 4 bin kişi aynı anda rahatlıkla namaz kılabilmektedir. İhtiyaç halinde bu sayı 5 bine kadar da çıkabilmektedir. Osmanlı mimarisi tarzında inşa edilen ve iki büyük minaresi olan bu caminin alt kısmı da oldukça fonksiyoneldir. Cami, sadece bir ibadethane olarak değil, 500 m²lik büyük salonu, okuma ve seminer odaları ile adeta kültür merkezi olarak kullanılabilecek bir külliye şeklinde dizayn edilmiştir. Yine Cami'nin altında görevli evleri (lojman), geniş bir abdesthane bölümü, tam donanımlı bir gasilhâne, morg ve depolar mevcuttur.[13]

Abdulkerim Satukbuğra Han Camii açıldığı günden bugüne, vakit ve cuma namazlarının cemaatle eda edilmesine imkan sağlamasının yanı sıra, cami görevlileri tarafından verilen çeşitli hizmetlerle faaliyetini

13 Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, "İlahiyat Fakültesi Camisi" (Erişim 22 Temmuz 2022).

sürdürmektedir. Söz konusu camide 3 görevli bulunmaktadır. Aynı zamanda ilahiyat fakültesinde kadrosu bulunan ve doktora eğitimlerine devam eden bu görevliler Cami imamları: Okutman Farhat Yusupov, Okutman Sabır Murataliyev, ve Müezzin: Araştırma Görevlisi Şohimardan Orunbekov'dur.

Abdülkerim Satuk Buğra Han Camisinde Verilen Hizmetlere İlişkin Bulgular

Hz. Peygamber (sav) den bugüne camiler her devirde bir ibadet mekanı olmanın yanı sıra, başta eğitim olmak üzere, sağlık, sosyal yardımlaşma, ticaret, sanat, yerine göre yönetim, adliye vb. işlevleri görmüşler. Devlet organizasyonlarının çeşitlenmesi ile birlikte bazı işlevlerini onlara devretmişlerdir. Bununla birlikte, camiler her devirde Müslümanların bir araya geldiği, birlikte dua/ibadet ettiği, paylaşma, yardımlaşma, birlik-beraberlik duygularını yaşadıkları, sorunlarına çözüm aradıkları, birlikte eğitim gördükleri mekanlar olmuştur.

Tablo 1'de görüleceği üzere, Abdülkerim Satuk Buğra Han camisi de tarihi ve kuruluş misyona uygun olarak bugün bu ve benzeri işlevleri sürdürmeye çalışmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, söz konusu camide vakit ve Cuma namazları cemaatle kılınmakta, bunun dışında özellikle yaz aylarında olmak üzere, 150-200 kadar kursiyere de Kur'an eğitimi verilmektedir. Aşağıdaki şemada renkli olarak gösterilen bu hizmetler bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Bunların dışında verilen hizmetleri gösteren şema şu şekildedir:

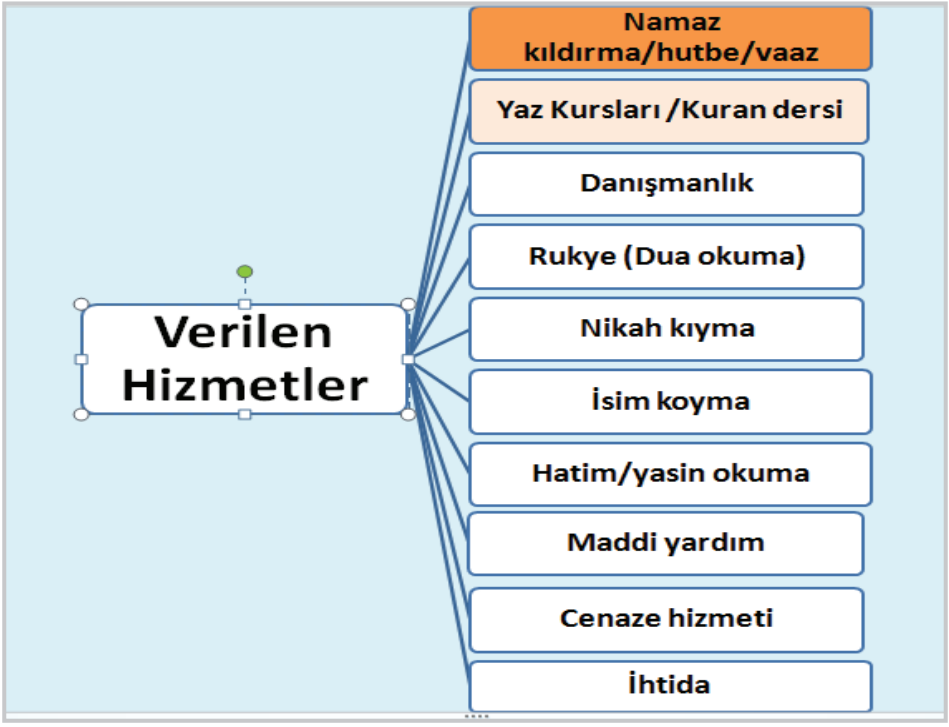

Yukarıdaki şemada da görüleceği üzere, bahsi geçen camide, dini konularda danışmanlık, rukye (çeşitli sebeplerle gelenlere) dua okuma, nikah kıyma, isim koyma, hatim/Yasin okuma, maddi yardımda bulunma ve cenaze ile ilgili işlemleri gerçekleştirme başlıklarından oluşmaktadır. Bu araştırma için geliştirilen formdan hareketle, 01 Kasım 2017- 30 Mart 2018 arasında verilen hizmet alanları ve bu hizmetlerden yararlanan kişilerin sayısına ilişkin bulgular şöyledir:

Tablo. 1: Hizmet Türleri ve Kişi Sayısına İlişkin Tablo

Verilen Hizmet Türleri	**Yararlanan Kişi Sayısı**
Rukye: (Çeşitli sebeplerle görevliden dua okuma talebi)	590 kişi
Dini ve Psikolojik Konularda Danışmanlık	230 kişi
İsim koyma	46 kişi
Nikah Kıyma	84 kişi
Hatim Merasimi	20 kişi
Maddi yardım	26 kişi
Cenaze hizmeti	10 kişi
İhtida	4 kişi
TOPLAM	1010 kişi

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, söz konusu camiye çeşitli sebeplerle gelen ve dini konulardaki sorunlarına çözüm arayan kişilerin sayısı binin üzerindedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, vakit ve Cuma namazlarına gelenler bu sayıya dahil değildir. Yukarıdaki sayılar söz konusu caminin bulunduğu çevre itibariyle önemli bir çekim merkezi olduğu ve halkın burada verilen hizmetlere güven duyduğu şeklinde yorumlanabilir. Görevlilerin doldurdukları formlara bakıldığında söz konusu kitlenin çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır. Kadınlar gerek kendileri gerekse çocukları için çeşitli taleplerde bulunmaktadırlar. Bunlardan bazı örneklere aşağıda değinilecektir. Bununla birlikte, gençler, yetişkin ve yaşlılar da çeşitli konularda buraya gelip hizmet talep etmektedirler. Şimdi söz konusu hizmetlerin içeriğine ve gelen taleplere biraz daha detaylı olarak bakalım.

a. Rukye (Dua okuma): Rukye: "Sözlükte "yukarı çıkmak; okuyup üfleyerek tedavi etmek" mânalarındaki rukye (raky, rukıyy) kelimesi terim olarak "şifa veya korunma amacıyla Kur'an'dan bir bölümü, ilâhî isim ve sıfatları yahut bir duayı okuyup üflemek" anlamında masdar ve "üfürük, nazarlık, muska" anlamında isim olarak kullanılır.[14] Bu duaların kâğıt üzerine yazılıp taşınan şekline muska denir."[15]

Peygamberimizin çeşitli ayet ve duaları şifa niyetine okuduğu ve okumayı tavsiye ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte, fıkıh literatüründe bu

14 İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, "rḳy" md.; Lisânü'l-ʿArab, "rḳy" md.; Kāmus Tercümesi, "rḳy", "ʿavẕ" md.leri.

15 İlyas Çelebi, "Rukye". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 20 Haziran 2022.

konuda çeşitli görüşler ve tartışmalar da mevcuttur. Örneğin, sihir, büyü veya kötü niyetle dua vb. okumak hiçbir şekilde caiz görülmemiş, hatta yasaklanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu da 28 Eylül 1979 tarih ve 1883 sayılı kararında, Cenâb-ı Hak'tan şifa umarak hastalara Kur'ân-ı Kerîm ve şifa ile ilgili dualar okumanın câiz, halkı kandırmak ve gaipten haber vermek amacıyla üfürükçülük yapmanın ise dinen yasak olduğunu belirtmiştir.

Ülkemizde durum böyle olmakla birlikte, Kırgızistan'daki yaygın adetlerden birisi de hasta ya da çeşitli sorunları olan kişilerin şifa bulmak ya da dertten kurtulmak maksadıyla, din görevlilerinden dua okuma talebinde bulunmalarıdır. Dolayısıyla halkın camilerden böyle bir beklentileri olunca, din görevlileri bu taleple gelen vatandaşları geri çevirmemekte, onlara Kur'an-ı Kerimden ayetler, çeşitli dualar okuyarakgelenlere nasihatte bulunmaktadırlar.

Abdülkerim Satuk Buğra Han camisine rukye için gelen 600 civarındaki kişinin profiline bakıldığında, bunların önemli bir kısmının kadınlar olduğu görülmektedir. Kadınlar özellikle çocuklarını buraya getirerek, onlara dua talebinde bulunmaktadırlar. Formlarda yazılanlara göre, aileler çocuklarının gece, karanlık korkusu, kötü rüyalar görmesi, çocuklarına sihir/büyü yapıldığı düşüncesi, vesvese vs. gerekçelerle dua edilmesini istemektedirler. Bunların dışında gençler ve yetişkinler de (depresyon, bunalım, hastalık, ticaret, eğitim, evlilik vb. nedenlerle dua talebi için görevlilere gelmektedirler. Bahsi geçen formlara yazılan örneklerden bazıları şöyledir:

"Yurt dışına çalışmaya gideceğim dua edin", "Cüzdanımı ve telefonumu çaldırdım dua edin", "Hasta çocuklarımız var, dua edin", "Ameliyata gireceğim dua edin", "Çocuğumun kulağı duymuyor, dua edin", "Ellerim titriyor, dua edin", "Bize büyü yapılmış, dua edin", "Elimde/ayağımda yara çıktı, dua edin","Aklıma kötü düşünceler geliyor, dua edin", "Evlenmek istiyorum dua edin", "İş yeri açtım, işlerim kötü gidiyor dua edin", "Oğlum Moskova'da çalışıyor, ona dua edin","Uyuyamıyorum, dua edin", "Kocam içki içiyor, dua edin""Rüyamda küçük kızlar görüyorum, yemeğimi çalıyorlar, rukye okunduktan sonra iki gün rahat ediyorum, sonra yine rüyama giriyorlar (Kadın) vb.)", "Hastaneye gittim iyisin dediler ama benim her yerim sıcak, Kur'an okunsa geçer mi"? "Dedem suya kapıldı. 20 gündür

kayıp, bulamadılar. Rüyama giriyor, ekmek dağıttım, dua etmenizi istiyorum". "Doktora gittim, depresyondayım, ilaç verdiler geçmedi, kendimi öldürmek istiyorum, ne yapacağım bilemiyorum. Bana rukye yapın"

Bu örneklerden bazılarından da anlaşılacağı üzere, buradaki en büyük sorun, halkın dini konulardaki bilgisizliğidir.Görevlilerle yaptığımız görüşmelere göre, rukye talebi ile gelen kim olursa olsun, dua edilmekte ve sorun yaşadıkları konularda dini içeriklinasihat ve tavsiyelerde bulunulmaktadır. Görevliler gelen kişilerden bazılarını Müftüyata, bazılarını ise sağlık kurumları gibi yerlere yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir.

b. Dini ve Psikolojik Konularda Danışmanlık: Camiye gelenlerin önemli bir kısmı ise dini ve psikolojik sorularına çözüm bulmak amacıyla din görevlilerine başvurmaktadırlar. Söz konusu dönemde yaklaşık 230 kişi camiye gelerek çeşitli sorunlarını görevlilere iletmiş, yardım talebinde bulunmuştur.

Buraya gelenlerin profiline bakıldığında bunların genellikle 25-35 yaş arası genç nüfus olduğu görülmektedir, Bununla birlikte orta yaş üstü yetişkinler hatta yaşlılar da çeşitli konularda sorular sorarak, görevlilerden rehberlik yapmasını istemektedirler. Tıpkı rukye örneğinde olduğu gibi burada da kadınların soruları belli bir yoğunluk teşkil etmektedir. Söz konusu kişilerin sorunları çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin bunlardan en yaygın olanı evlenme, boşanma ile ilgili konulardır. Bunu ibadet (özellikle namazla) ve temizlikle ilgili sorular takip etmektedir. Söz konusu sorulardan dikkat çekenler belli temalara ayrılarak, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2: Sorulan Soru Alanları ve Bazı Soru Örnekleri

Evlilik-Nikahla ilgili sorular	*Gayri Müslim'le evlilik (Çinli) yapabilir miyim? (Erkek)* *Hristiyan bir hanımla uzun yıllardır evliyim ve çocuklarımız oldu, dini nikahımız yok, Şimdi ne yapmak gerekir?* *Hristiyan'la evlenebilir miyim?* *Evlenmek istiyorum, Evleneceğim kız nasıl birisi olmalı?* *4 ay sonra resmi olarak evlenmek üzere, şimdi nikah kıydırabilir miyiz?*

Boşanma ile ilgili sorunlar	*Boşanma (telefonla, yüz yüze) nasıl olur?* *Boşanmak isteyen kadın ne yapmalı?* *Kocamdan ayrılalı 2 sene oldu? Bana talak verdi mi? Bilmiyorum? Yeniden evlenebilir miyim?* *Kocam sarhoşken 3 talak verdi, aradan 6 sene geçti, tekrar ailemizi düzeltilebilmenin yolu var mı?* *Adam evlenmiş, eşiyle 8 ay yaşamış, küçük kızıyla kalmış, eşiyle kavga etmiş, "babanın evine git" demiş, hanımı 4 sene gelmemiş, boşanmış sayılırlar mı?* *Erkek arkadaşımla 2 aydır küsüz, ne yapmalıyım (beni boşamış sayılır mı?) (Nikahı bilmiyor?)* *Kocam yurt dışına (Rusya) çalışmaya gitti 6 yıldır gelmedi, hiç haber yok boşanmış olur muyum?* *Benim kocam yok, fakirim, kızımı evlendirmiştim o da eşinden ayrıldı, küçük çocuğu var, devletin bu tür kişilerin kalması için önerdiği yerlerden birine gönderdik, ama orada Hristiyan dinini öğretiyorlarmış, ne yapmamız gerekir?*
Aile içi geçimsizlikle ilgili sorular	*Alkolik bir kocam var ne yapacağım? 30 yıldır buna katlandım. Artık takatim kalmadı. Namaz yok, oruç yok, benim de ibadetlerime mani oluyor. Kocamdan ayrılabilir miyim?* *Çalışmaya giden ve para göndermeyen kocam var? Ne yapayım, ayrılayım mı?* *Eşimi sevmiyorum, ne yapmalıyım?* *Maddi sorunlardan dolayı ailemiz bozulmak üzere, 3 çocuğum var, kayın validem ve kayın biraderlerle sert kavgalarımız oldu? Ne yapmalıyım?* *Aile sorunları (kavga ve geçimsizlikler çok fazla) ne yapmalıyız (3-5 kişi)* *Eşimin kardeşine 10 yıldır ben bakıyorum, eşim hep annesine gidiyor, bunalmış durumdayım, şer'i bir çözümü var mı? (erkek)* *Eşim Rusya'da çalışıyor, kazandığı parayı babasına gönderiyor, hamileyim, muhtacım, ne yapmam gerekir?*

	Eşimle aramız bozuk, hanım "hep ben çalışıyorum, sen çalışmıyorsun, ben sana bakıyorum" diyor, ben yurt dışında çalışmak istiyorum ama hanım (pasaportumu saklamış) ne yapmalıyım?
	"Evleneli 4 gün oldu. Aniden hanım, seninle yuva kuramam, ilk kocam (7 ay önce ondan ayrılmıştım) tekrar çağırdı. Onunla yuva kuracağım dedi." Evleneceğimde bu kız bana "evet" demişti. Şimdi böyle diyor, ne yapmamız gerekiyor"
	"Benim iyi bir işim var, kocam çalışmamı istemiyor, sen çocuklarına bak diyor, ben çocuklara da sana da bakarım. Sen çalışma diyor, ben ise işimi bırakmak istemiyorum. Ne yapmamızı önerirsiniz."
Fıkhi sorular:	***İbadetleri öğrenme isteği*** *(namaz nasıl kılınır) Tesbih namazı, Cuma namazı, nasıl kılınır,*
Ağırlıklı	
olarak	*Duha namazı ne zaman kılınır?*
namazlarla ilgili	*Kaza namazlarını ne zaman kılmalıyım? Her kaza için ezan okumalı mıyım?*
	Hacet namazı nedir? Nasıl kılınır?
	Teheccüd namazı nedir?
İbadetler	*İstihare nedir? nasıl yapılır,*
	Kerahet vakitler ne zamandır?
	Namazların kazası, eksik rekatın tamamlanması nasıl olur?,
	Namaz kılmakta sıkıntı çekiyorum?
	İmamın arkasında *eksik rekatlar nasıl tamamlanır?*
	Ben köyde Hanefilere göre, burada Selefilere göre namaz kılıyorum (Namazda elin bağlaması gibi şekilsel konular) hangisi doğru?
	Kadınlar Cuma günü evde Cuma kılar mı?
	Ezandan önce namaz kılınır mı?
	İki gün önce alkol alan adam, (yarın) Ramazan oruç tutabilir mi?
Cenaze vb.	*Ninem vefat etti. Benuzakta olduğum için, cenazesine ve 40 günlük Kur'an okuma merasimine katılamadım. Şimdi oraya gitmeden burada Kur'an okutsam, hayır yapsam olur mu?*

	Cenazeye yapılacak işlemler? Cenaze nasıl kefenlenir?
	"İki sene önce kardeşimiz Rusya'da vefat etti, cenazesi orada Kırgız mezarlığına gömüldü. Şimdi halk dedi-kodu yapıyor, onun cesedini memleketimize getirip, yeniden cenaze işlemi yaptırmak istiyoruz, nasıl yapalım?
Temizlik vb.	*Temizlikle ilgili (eldeki akıntı, pantolondaki çamur, (köpek yağıyla tedavi olur mu?)*
	Elimde yara var abdest nasıl olacak?
	Gusül abdesti nasıl alınır,
	(Küvet kıbleye bakıyor, abdestim olur mu?
	Giyim- kuşam nasıl olmalı?
	Kadınlar süs için tırnaklarını uzatabilir mi?
	Saç boyasının altına gusül abdesti geçer mi?
Psikolojik sorunlar	*Stres ve Manevi bunalım bu konuda çok soru gelmiş, pek çoğu dua istemiş (Rukye)*
	Vesvese, yersiz korkular (Kendini hasta hissetme, ölmüş babasını sürekli rüyasında görme,
	Rüyalarımda kötü şeyler görüyorum? Dua edin?
	Kalbim sıkılıyor, psikologa gittim, faydası olmadı? Ne yapmalıyım? (Rukye okur musunuz?)
	İntihar etmeyi düşünüyorum, ne yapmalıyım?
	Kızım hasta bazen gülüyor, bazen ağlıyor, çocukları da var ben çok yoruldum. Hastanede durumu değişmedi, size getirsem dua okur musunuz?
	Askeriyede çalışıyorum, hastalandım, gülünmeyecek şeylere bile durduk yerde gülüyorum. Ne yapmalıyım?
Para-psikolojik sorunlar	*Sihir-büyü ile ilgili sorular (içimde cin var, evimiz büyülenmiş,*
	Çalıştığım eczanede garip şeyler/kişiler görüyorum, korkuyorum, ne yapmam gerekir?
	"İçimde cin var, bazen erkek, bazen kadın sesiyle bana sesleniyor, bazen benden çıkıp, kızıma da giriyor, kızıma girdiğinde kızım beni dövüyor" (yaşlı kadın)
Eğitimle ilgili	*Yakında evleneceğim, nikahla ilgili bilgi almak istiyorum,*

sorunlar	***Çocuğumuz çok geç oldu, şimdi 19 yaşında*** *ama hiç sözümüzü dinlemiyor, ne yapmalıyız?* *24 yaşındayım, okuldan atıldım, ne yaptıysam derslerim, işlerim yolunda gitmiyor, ne yapabilirim?* *Herkesin ilim öğrenmesi şart mıdır?* *Kur'an öğrenmek istiyorum, Hafızlık yapmak istiyorum, ne yapmam gerekir?* *Mealle hatim edebilir miyim? Abdestsiz okunur mu?* *Kur'an'da çağdaş ilimler var mı?* *Kur'an'ın Rusça çevirisi var mı?*
Ekonomiyle ilgili sorular	***Şirkete dini isim koymak istiyoruz,*** ***İşsizim dua edin,*** *Yeni yıl için oyuncak satabilir miyim?* *Banka kredisi kullanabilir miyim?* *Tefeciye (Lombard) eşya bırakabilir miyim?* *Faizden para alabilir miyim?* *Arkadaşım rüşvet alıyor, dini hükmü nedir?* *Yaşlılar için bakım evi açtık, ücretle bakıyoruz, Orada Rus ve Koreli yaşlılar da var, onlar öldüklerinde cenazelerine, taziyeye gidiyoruz, dinen bir mahsuru var mı? biz sadece gönülleri olsun diye gidiyoruz, ritüellere katılmıyoruz.*
Dini gruplarla ilgili sorunlar	*Şiiler kimlerdir? Müslüman mıdır? Bizden farkı nedir?* *Selefiler kimlerdir? Amaçları nedir?* *Tebliğ cemaatinin istediği, davete çıkmak zorunlu mudur?, İslam'daki hükmü nedir?*
Diğer bazı sorular	*Babam Müslümandı, vefat etti. Annem Rus ben Hristiyan'ım. Babama hatim indirmek istiyorum.* *Ailemizde sarhoşluk illeti olanlar var, kurtulmak için ne yapmamız gerekir?* *Adamın birisi çocuğuna isim koydurmak için gelmiş ama kendisi sarhoştu"* *Kayın validem oğluna lanet ediyor, Allah kabul eder mi?* *İsmimi sevmiyorum, değiştirebilir miyim?*

Yukarıda yer alan tabloda da görüldüğü üzere, bahsi geçen camiye gelerek çeşitli sorunlarına cevap arayan halkın talep ve beklentileri analiz edildiğinde şunlar söylenebilir:

– Soruların büyük bir ibadetlerle ilgilidir. Bu bağlamda halk, namaz, oruç, zekat, abdest, gusül, cenaze gibi konularda çok çeşitli sorular sormuşlardır. Bu durum onların dinin ibadet gibi temel konularında bile önemli bilgi eksikliklerinin olduğu ve bu eksikliklerini gidermek için arayış halinde oldukları şeklinde yorumlanabilir.

– Bir diğer büyük sorun alanı evlilik, boşanma ve aile içi çatışma ve huzursuzluklarla ilgilidir. Bu tür soruların içinde gayri müslimle evlenme, dini nikaha ihtiyaç duyma, boşanma (çok sayıda), özellikle dışarıda çalışmaya gitme, eşiyle ve çocuklarıyla uzun süre ilgilenmeme, alkol kullanma gibi sorunlar oldukça fazladır. Bu bulgular bize Kırgız toplumunun aile yapısına dair de ilginç ipuçları sunmaktadır. Gerçekten de Kırgızistan'da geleneksel aile yapısı kuvvetli olmakla birlikte, son yıllarda bu yapı derinden sarsılmış, yurt dışına çıkma, aldatma, alkol vb. kullanma gibi sorunlardan dolayı, parçalanmış aileler ve çocuklarının sayısı artmaktadır. Bu konudaki daha detaylı bilgiler için Amber'in ve Ünal'ın çalışmalarına bakılabilir.[16]

– Bir diğer önemli sorun alanı psikolojik olanlardır. Bu çerçevede, farklı yaşlardan insanlar camiye gelip, stres, depresyon, vesvese, kötü rüyalar görme, intihar eğilimi vb. sebeplerle dua talebinde bulunmaktadırlar. Bu durum, onların manevi bir buhran içinde olduklarını göstermektedir. Söz konusu buhranda onların dinle ilgili bilgi düzeylerinin yetersizliğinin etkisinin olduğu da söylenebilir. Diğer taraftan bu durum onların bu sorunların çözümünü dinde gördükleri şekline de yorumlanabilir.

– Başka bir tür sorun alanı ise sihir, büyü, cin vb. konularıyla ilgilidir. Orta Asya'da bu tür inançların yaygın olduğu gözlenmektedir.

– Sorun alanlarından bir diğeri ise, eğitim-öğretim ve öğrenme ile ilgilidir. Bu grupta kimileri çocuklarının daha iyi terbiye alması için,

16 Sadık Amber, "Kırgızistan'da Boşanma Sebepleri ve Kırgız Halkına Sosyal Tesirleri", *Yeni Fikir Dergisi*, Güz-Kış 13/27 (2021), 40-55. Ali Ünal, "Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 25 (Güz 2016), 229-259.

kimileri Kur'an'ı öğrenmek için, kimileri, derslerinin iyi gitmesi için neler yapılabileceğini sormuşlar ve görevlilerden dua ve tavsiye istemişlerdir.

– Başka bir grup ise ekonomi ve ticaret ile ilgidir. Onlardan bazıları gerçekleştirmiş oldukları ticari faaliyetlerin dini hükümlerini öğrenmek için, yine kimileri banka, tefeciler vb. ile ilgili ticari işlemlerin meşruiyetini öğrenmek için çeşitli sorular sormuşlardır. Bu durum onların dini hassasiyetlerinin yüksek olduğu ve dinin sadece camilerdeki değil, ticaret hayatındaki işlevini de öğrenme çabası içinde olduklarını göstermektedir.

– Sorulan sorulardan bir diğeri ise dini gruplarla ilgilidir. Çalışmanın girişinde de ifade edildiği üzere, diğer Orta Asya ülkelerinden farklı olarak, Kırgızistan'da dini özgürlük bakımından bir genişlik ve rahatlık olduğu, bu rahatlık ortamından dolayı gerek İslam içi, gerekse diğer dinlerden çok çeşitli grupların burada faaliyet gösterdikleri herkesçe bilinmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan halkının İslam'la yeniden tanışmasında etkili olan ve en ücra köylerde bile faaliyet gösteren, aslen Pakistan kökenli olan "tebliğ cemaati, müntesiplerini Pakistan, Mısır ya da ülke içindeki medreselerinde eğiterek, onlara cami imamlığı, müezzinlik yaptırmaktadır. Bu kişiler belli zaman dilimlerinde köy köy, ev ev gezerek, eşleriyle birlikte, yerel halka, İslam dinin tanıtmakta, onlara inanç, ibadet, ilmihal, Kur'a okuma gibi dersler vermektedirler. Bu uygulamaya "davet" denilmektedir. Onların anlatmış oldukları İslam din yorumu esasen, Kırgız geleneklerinden biraz farklıdır. Buna rağmen, söz konusu grup, Kırgız gençleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Yukarıdaki soruların Selefilik, Şiilik, Tebliğ Cemaati, davet vb. üzerinden gelmesi, bazılarının bu tür uygulama biçimlerini daha önce görmemiş, duymamış olmalarından kaynaklanmaktadır.

c. İsim Koyma: Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere, Kırgız halkının dinle olan ilişkisi, yaşamış olduğu tarihsel tecrübelerle (Rusların hakimiyeti, komünizm ve ateizm propagandasına maruz kalma gibi) doğrudan ilişkilidir. Atadan-anadan görme kültür içinde İslam dini ile ilgili bilgi ve tecrübelerin, kulaktan duyma yoluyla edinilen, yüzeysel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte özellikle bağımsızlığını kazanmasından sonra, dini alanda bir uyanış yaşandığı ve halkın bir arayışa girerek İslam'la yeniden tanıştığı da söylenebilir. Bu bağlamda bilinçli olan bazı vatandaşların dinini öğrenmek için camilere, kurslara yöneldikleri

görülmektedir. Onlardan bazıları öğrendikleri bu yeni bilgiler doğrultusunda, kendilerine daha önce verilen ve anlamsız buldukları isimleri değiştirmek için, kimileri de yeni doğan bebeklerine isim koymak için camiye gelerek görevlilere başvurmuşlardır.

Yukarıda belirtilen süre içinde 50'ye yakın isim koyma merasimi gerçekleştirilmiştir. Görevliler bu kişilerin taleplerini yerine getirerek, onlara açıklama, tavsiyelerde bulunmuş ve yardımcı olmuştur. Örneğin eski ismi "Adinay" olan bir bayanın adı kendi isteği ile "Vesile", "Canara" olan başka bir bayanın ismi "Naime" olarak değiştirilmiştir. Bunların dışında yeni doğan bebeklere, sünnete uygun olarak, kulaklarına ezan ve kamet okunarak, ailelerinin istekleri doğrultusunda, isim konulmaktadır. Görevliler tarafından konular bazı isimler şunlardır: *"Bekhan", "Asman", "Alinur", "Akram", "Tair", "Kanıbey", "Adeline", Şabdan", "Ayşa", "Nurtay", "Bektur", "Aylin", "Kalmurza", "Bayemir", "Umay", "Alimerdan", "Aruzat", "Yasmin", "Aylina", "Umar, "Amina", "Alimkan","Aruke", "Amira","Alihan", "Simbat", Erkayım", Nuremir" ,"Kanıkey" vb.*

Yukarıdaki isimler söz konusu ülkedeki din diline ilişkin de fikir verici niteliktedir. Onlar daha çok çevrelerinde duydukları isimleri koymaktadırlar. Bu konudaki ilginç bir diğer örnek şöyledir: *"Adamın birisinin çocuğunun ismi Umar (Ömer)miş, bu ismin oğluna ağır geldiğini ve değiştirmek istediğini söylemiş"* Görevli bu algının yanlış olduğunu söylemiş ve dua etmiş.

d. Nikah Kıyma: Camiye gelen kimi vatandaşlar ise kendilerinin dini nikahının kıyılmasını talep etmektedirler. Belirtilen tarihler itibariyle, söz konusu camide 84 çiftin nikahı kıyılmıştır. Normalde resmi nikahları olmasına rağmen, çiftlerin camiye gelerek dini nikah kıydırma ihtiyacı hissetmeleri, halkın dini konulara olan ilgisine dair önemli bir diğer gösterge olarak da değerlendirilebilir. Bu çerçevede bahsi geçen camide ilgili yasal mevzuata uyarak, resmi nikah belgeleri ve şahitleri olan kişilere dini nikah merasimi gerçekleştirilmektedir. Bu arada görevliler nikah için gelenlere İslam'da evlilik ve aile hayatı, yeni sorumluluklar vb. ile ilgili nasihat ve açıklamalarda bulunmaktadırlar. Bazen farklı ülke vatandaşlarına da bu merasim yukarıdaki şartlar doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. (Örneğin Çinli erkek- Kırgız kadın, Pakistanlı erkek-Tatar kadın vb).

e. Hatim Merasimi: Türkiye'de olduğu gibi, Kırgızistan'da da hatim merasimleri ve Yasin okuma gibi merasimler halk nazarında önemli görülmektedir. Bununla birlikte bizde olduğu gibi kandil gecelerinin kutlanması gibi yaygın bir adet bulunmamaktadır. Camiye gelen insanlar, kendileri tam olarak bilmeselerde çeşitli vesilelerle hatim veya Yasin okutma talebinde bulunmaktadırlar. Yukarıda belirtilen süre zarfında camimizde 20 hatim merasimi gerçekleştirilmiştir. Kimi vatandaşlar vefat eden akrabaları için böyle bir talepte bulunmuşlardır. Bu konuda ilginç örnekler de vardır. Örneğin, bir kişi, "*Babam Müslümandı, vefat etti. Annem Rus, ben Hristiyan'ım. Babama hatim indirmek istiyorum.*" demiştir. Görevliler bu talebi de karşılamışlardır. Yine başka birisinin talebi şöyledir: *"Babam birkaç gün önce vefat etmişti, Pazar günü saat 15.00 de Kur'an okutabilir miyim?"*

f. Maddi Yardım hizmeti: Kırgızistan gerek devlet yönetimi ve sosyo-ekonomik açıdan gelişmeye devam etmekte olan bir ülkedir. Bu anlamda halkın büyük bir kısmı hayvancılık ve kısmen de tarımla geçimini sağlarken, pek çoğu da pazarlarda satıcılık ve yurt dışına çalışmaya giderek yaşamlarını idame ettirmeye çalışmaktadırlar. Özetle ifade etmek gerekirse, halkın önemli bir kısmının ekonomik anlamda yardıma muhtaç olduğunu söylemek, abartılı bir ifade olmaz. Kimi ihtiyaç sahibi vatandaşlar da bahsi geçen camiden yardım talebinde bulunmaktadırlar. Çok defa, caminin böyle bir hizmetinin olmadığı ya da çok sınırlı olduğu vurgulanarak, söz konusu kişiler çeşitli kurumlara yönlendirilmekteyse de kimi vatandaşlar da imkanlar ölçüsünde boş gönderilmemeye çalışılmaktadır. Çok defa bu hizmet camide toplanan yardım kasasından veya maddi yardım edeceğini beyan eden kişilerin talepleri doğrultusunda sağlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin kimi imkan sahipleri, yapmış olduğu yardımın sadece öğrencilere verilmesini talep edebilmektedirler. Bu bağlamda, fakir ailelere, öğrencilere gerek maddi olarak gerekse kurban kesip dağıtmak şeklinde yardımlar yapılabilmektedir.

g. Cenaze Hizmeti: Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere, söz konusu camide özel olarak, cenaze hizmetleri için de kapalı bölümler oluşturulmuştur. Bunun için kış/yaz şartlarına uygun, gasilhane ve morg tesis edilmiştir. Yukarıda sözü edilen dönem itibariyle bahsi geçen camide 10 cenaze (çocuk ve yetişkin cenazesi) hizmeti (yıkama-kefenleme-namaz vb.) verilmiştir.

h. İhtida: Söz konusu camide araştırma süreci içinde bir Hollandalı ve bir Rus olmak üzere iki kişi kendi istekleri ile Müslüman olmuşlardır.

i. Kur'an Dersi ve hafızlık: Camide her gün düzenli olarak 4-5 kişi Kur'an dersi almakta ve hafızlık yapmaktadırlar. Bunun dışında isteyenlere Kur'an dersi de verilmektedir.

Sonuç

Araştırma konumuz olan caminin bulunduğu ülke olan Kırgızistan uzun yıllar Sovyet Rusya'nın yönetimi ve politik etkileri altında kalmıştır. Dolayısıyla Komünizm felsefesinin doğal bir sonucu olarak, uzun bir süre yöneticiler dine mesafeli, hatta karşı bir duruş sergilemiş, halk Müslüman olsa bile, dinleri ile ilgili bilgileri ne resmi ne de özel kurum ya da kuruluşlardan yeterince öğrenememişlerdir. 1991 yılından sonra yani bağımsızlık sonrasında ise devlet laiklik ilkesini benimsemekle birlikte, dini alanda serbestlik politikasını uygulamış, ancak kendisi bu konuda, dinle ilgili okul açma, cami açma, okullara din dersi koyma gibi konularda teşvik, destek noktasında biraz daha geri planda kalmıştır. Bu durumda halk din hizmeti ve din eğitimi ihtiyaçlarını karşılamak için kendi çabaları ile girişimlerde bulunmuştur. Bu süreçte, gerek ülke içinden ve özellikle de ülke dışından gelen yardımlarla çeşitli din eğitimi kurumları (medreseler, kurslar, kolejler) cami ve mescitler inşa edilmiştir.

Söz konusu camilerin en büyüklerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti inşa etmiştir. Bunlardan birisi de Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yerleşkesinde bulunan Abdulkerim Satuk Buğra Han camisidir. Söz konusu cami, 2016 yılında hizmete açılmıştır. Halen İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları da olan iki imam ve bir müezzin tarafından bu cami hizmetlerine devam etmektedir.

Söz konusu camide vakit ve Cuma namazlarının dışında halka çeşitli hizmetler de verilmektedir. Bunlar; rukye (dua okutma), danışmanlık, nikah kıyma, isim koyma, maddi destekte bulunma, ihtida edenlere rehberlik, hatim okuma ve ders verme gibi hizmetlerden oluşmaktadır. Söz konusu hizmetleri takip ve analiz etmek için araştırmacı tarafından (MK)

bir form oluşturulmuş ve bu hizmetler takip ve düzene oturtulmaya çalışılmıştır.

Söz konusu formlardan hareketle, 01 Kasım 2017- 30 Mart 2018 tarihleri arasına bu camiye gelerek, hizmet alanların sayısı ve talep ettikleri hizmet çeşitleri belirlenmiştir. Buna göre, bahsi geçen dönemde 1000'den fazla kişiye yukarıdaki hizmetler verilmiştir. Bu hizmetlerin içinde danışmanlık hizmeti, rukye okuma, nikah kıyma, isim koyma gibi işlemler öne çıkmıştır.

Rukye okuma/okutma Kırgızistan'da yaygın bir gelenektir. Bu bağlamda insanlar gerek hastalık gibi çeşitli rahatsızlıklar gerekse diğer bazı farklı sebeplerle (psikolojik, ekonomik, sosyal vb.) camiye gelip kendilerine dua edilmesini talep etmektedirler. Bu süreçte onlardan bazıları da çeşitli konulardaki sorularını görevlilere sorarak yardım istemektedirler. Dini rehberlik ve danışmanlık bağlamında değerlendirebileceğimiz bu sorunlar analiz edildiğinde bunların evlilik, boşanma, aile içi huzursuzluklar, psikolojik ve para-psikolojik sorunlar olduğu anlaşılmaktadır. Halkın danıştığı konuların başında ise ibadetlerle ilgili konular gelmektedir. Bunu gündelik hayat, ticaret, vb. izlemektedir. Bütün bu sorular Kırgızistan toplumuna dair de önemli ipuçları sunmaktadır. Söz konusu halkın %80 gibi büyük çoğunluğu Müslümandır. Onlar, yeniden dini konularda bir uyanış ve arayış içindedirler. Ne var ki bu konuda devlet tarafından desteklenmiş profesyonel ve bilimsel din eğitimi hizmetlerinin yeterli olduğunu söyleyebilmek güçtür. Halk kendi çabalarıyla ve biraz da yurt dışından gelen desteklerle bu konudaki ihtiyaçlarına çözüm bulmaya çalışmaktadır.

Bizim bu çalışma bağlamında hazırlamış olduğumuz form bile din görevlileri için ufuk açıcı olmuş ve kendilerinin dini danışmanlık ve rehberlik gibi konularda yetersizliklerini fark etmelerine zemin hazırlamıştır. Onların talebi özellikle ülkemizdeki ilahiyat fakülteleri gibi kurumların kendilerine daha fazla ulaşıp, profesyonel destek sağlamalarıdır. Bu araştırmada ortaya konulan bulgular sınırlı da olsa belli bir resim çizmektedir. Bu alanda daha derinlemesine araştırmaların yapılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

Amber, Sadık. "Kırgızistan'da Boşanma Sebepleri ve Kırgız Halkına Sosyal Tesirleri", *Yeni Fikir Dergisi*, Güz-Kış 13/27 (2021), 40-55.

Aydar, Hidayet. *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi.* Bişkek: Başak Yayınları, 2009.

Cebeci Suat. "*Kırgızistan'da Dini Durum ve Din Eğitimi-Durum Analizi ve Öneriler*", Araştırma Projesi Raporu Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, 2018.

Çelebi, İlyas, "Rukye". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 20 Haziran 2022.https://islamansiklopedisi.org.tr/rukye

KDİDK. Kırgızistan Din İşleri Devlet Komisyonu. "Din İşleri Devlet Komisyonu". Erişim 15 Haziran 2022. http://religion.gov.kg/ky

Erdem, Mustafa. *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat.* Ankara: TDV Yayınları, 2005.

KDMİ, Kırgızistan Müslümanları Din İdaresi. "Müftiyat". Erişim 10 Mayıs 2022. https://muftiyat.kg/

Korkmaz, Mehmet. "Türkiye'nin Kırgızistan'daki Mesleki Din Eğitimine Katkıları: İmam Hatip Liseleri (Teoloji Kolejleri) Örneği". *Kırgızistan Araştırmaları*. Editör Cengiz Buyar. 153-174 (Bişkek: BYR Publishing, 2020).

Kozukulov, Timur. "Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (Mayıs 2015). 177-209

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. (KTMÜ). "İlahiyat Fakültesi Camisi" Erişim 22 Temmuz 2022. https://manas.edu.kg/tr/theology/theology/mosque

Murzaraimov, Bakıt- Köylü, Mustafa. "Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Faaliyetleri ve Camiler" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* 23/1 (Haziran 2019), 193-211. https://doi.org/10.18505/cuid.525999

Ünal, Ali. "Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 25,(Güz 2016). 229-259.

Yusubov, Elvin. *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

BÜYÜK BRİTANYA'DA BİR İSLAM MERKEZİ: DOĞU LONDRA CAMİ VE FONKSİYONLARI

Rumeysa BİÇER
Yüksek Lisans Öğrencisi, Yalova Üniversitesi
rumeysabicerr@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-9603-7032

Sümeyra ARICAN
Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi
sumeyra.arican@yalova.edu.tr
Orcid ID: 0000-0003-3158-1840

Giriş

İngiltere'nin mevcut nüfusu, verilere erişim sağlanan 13 Eylül 2022 tarihi itibariyle 68.677.073'tür. İngiltere nüfusu toplam dünya nüfusunun 0,87%'sini oluşturmaktadır [1]. En son yayınlanan verilere göre İngiltere' de yaşayan Müslüman sayısı 3.372.966'dır[2]. 33.111.246 Hristiyan'ın yaşadığı ve 68 milyondan fazla nüfusa sahip İngiltere'de Müslümanlar azınlık durumunda olmaktadır. Ancak 1961 yılında kaydedilen verilere göre söz konusu yıl ülkede yalnızca 50 bin olan Müslüman sayısının 60 küsur yıllık bir zaman içerisinde yaklaşık 67 katına çıkmış olması İslam'ın İngiltere'de ne kadar hızlı yayıldığını ortaya koymaktadır. Veriler incelendiğinde gün geçtikçe rakamların arttığı görülebilmektedir. İngiltere'de yaşayan Müslümanların ibadet edecek veya dindaşlarıyla bir araya gelecek bir mekân bulamayışlarının bir sonucu olarak kurulan Londra'nın en eski camii olan Doğu Londra Camii faaliyete geçtiği yıldan bu zamana dek Müslümanlara hizmet etmeyi amaç edinmiş bir kuruluştur[3].

1 Worldometer (WM), «U.K. Population 2022» (Erişim 13 Eylül 2022).
2 Office for National Statistics (ONS), *Muslim Population in the UK* (2 Ağustos 2018).
3 East London Mosque (ELM), *Ramadan (PDF: East London Mosque* 2018), 19.

Yöneticileri ve mütevelli heyeti ile caminin hedefi Müslümanlara olan hizmette ve Müslüman sayısını arttırmada sürekli ilerlemektir. Müslümanlara ibadet ve sosyal paylaşım mekânı tanınması yanında camiye bağlı ek yapılar ile çeşitli organizasyonlar da eş zamanlı yürütülmektedir. Bunun yanında cami, ihtiyaç sahiplerine yardım ulaştırmakta, kendi yardımlarının yanı sıra pek çok yardım kuruluşuyla da iş birliği yapmaktadır. Yardım amaçlı kurulan ortaklıklar ile toplanan bağışlar birleştirilmekte acil yardım ve afet bölgelerine ulaştırılmaktadır. Buna ilaveten İslam'ın yayılması için de faaliyetler planlanmaktadır. Örneğin 'VVM' 'Camimi Ziyaret Edin' etkinliği kapsamında gayrimüslim kişiler camide özel olarak ağırlanmakta, İslam ile ilgili soruları cevaplanmakta, kendilerine İslam ve Kur'an-ı Kerim anlatılmakta ve ikramlar yapılmaktadır. Doğu Londra Camii'ne gelerek her yıl 100'den fazla insan İslam'ı seçmektedir [4].

1. Doğu Londra Camii, Londra Müslüman Merkezi ve Meryem Merkezi'nin Tarihi

Doğu Londra Camii Vakfı (East London Mosque, ELM) kuruluşunun ilk adımları 1910 yılında başlamıştır. Söz konusu yılda Londra'da yaşayan Müslümanlar, ibadet ihtiyaçları için bir cami inşa etmeye karar vermişler ve Londra Camii fonunu açmışlardır. 1926 yılı itibariyle fonun büyümesiyle bir güven beyanı gerçekleştirilmiştir. Cami fonunun toplandığı 1910 ile 1940 yılları arası dönemde Cuma namazları ve çeşitli faaliyetlerin gerçekleşmesi için caminin yapılması düşünülen 'Commerical Road' üzerinden odalar kiralanmıştır. 1940 yılında otuz yılda toplanmış olan fon ile yine caminin inşası için düşünülen 'Commerical Road' üzerinde üç evin satın alınması ve bu evlerin İslam kültür merkezi ve camiye dönüştürülmesiyle caminin inşası için ilk adımları atılmıştır. Cami ve merkez 1 Ağustos 1941 yılı cuma günü ibadete açılmıştır. İbadethanenin açılış duası dönemin Suudi Arabistan Büyükelçisi Şeyh Hafız Vahap tarafından yapılmıştır. Londra' da Müslüman ibadethanesinin gerekliliğini destekleyen hem Müslüman hem de gayrimüslim kişiler yıllar boyunca ELM fonu için üstlenilen görevlerde gönüllü olarak faaliyetler yürütmüşlerdir. Tarihçi yazar Prof. T. W. Arnold, bir dönem fona fahri sekreterlik yaparak katkıda bulunanlar arasında yer almıştır.

[4] East London Mosque (ELM), "My ELM" (Erişim 09 Eylül 2022).

1975 yılında Büyük Londra Konseyi zorunlu bir satın alma emri ile 'Commerical Road' üzerinde bulunan ibadethane binasını satın almıştır. Günümüzde 'Whitechapel Road' üzerinde bulunan mevcut cami inşa edilene dek olan süreçte ibadet için geçici binalar sağlanmıştır. Yeni cami 'Whitechapel Road' üzerinde inşa edilmiş, 1985 yılında inşası tamamlanmıştır. İbadete açılan cami çok geçmeden İngiltere'nin Doğu bölgesinde sembolik bir merkez haline gelmiştir. Caminin kişi kapasitesi başlangıçta yeterli olsa da zamanla artan cemaat sayısı nedeniyle yetersiz gelmeye başlamış, ayrıca caminin vakfında yürütülen ve planlanan projelerin gerçekleştirilmesi için de ayrı bir alana ihtiyaç duyulmuştur. 1999 yılında bu amaçla ELM binasının bitişiğindeki arsanın alınmasına karar verilmiş ve bir kampanya başlatılmıştır. Başlatılan kampanya neticesinde caminin yanındaki arsa da cami arazisine dahil edilmiştir. 2001 yılında halkın cami inşası için bağışladığı tutara ek olarak dönemin İngiltere Prensi olan Prens Charles ve Suudi Arabistan Prensi Muhammed Faysal'ın da desteği ile cami yanında yeni bir Londra Müslüman Merkezi inşa etme projesi başlatılmıştır. Londra Müslüman Merkezi 2004 yılında halka açılmış ve faaliyetlere başlanmıştır. Yıllar geçtikçe caminin gerek cemaati gerek yürütülen projeleri artmıştır. Kadınlara özel bir alana ihtiyaç hissedilmesiyle 2013 yılında Meryem Merkezi açılmış, cami binalarına eklenerek faaliyetlerine başlamıştır. 2015 yılında ise camiye komşu olan bir sinagog satın alınmış ve camiye bağlı zekât merkezi haline getirilerek cami yapılarının son eklentisi haline getirilmiştir. Mevcut durumda cami ve ek yapıları 7 bin kişiyi kabul edebilecek kapasiteye ulaşmıştır.[5]

Doğu Londra Camii yalnız doğu Londra'nın değil, Avrupa'nın da en eski camilerinden birisidir[6]. Zaman geçtikçe aralarına yenileri eklenen faaliyetleriyle de Britanya gündeminde sürekli adı geçen cami, kraliyet ailesi, milletvekilleri ve belediye başkanları gibi ülke içinde önemli konumlarda yer alan kişilerden zaman zaman ziyaretler almaktadır [7]. Bununla birlikte cami hizmetleri kendi mekânında sınırlı kalmamış, faaliyetlerini farklı

5 East London Mosque - London Muslim Centre, *Annual Review* (England: East London Mosque, 2021), 6.

6 Muslim Council of Britain (MCB), "Colour, Crafts, Conversations and a Cuppa: The Spectacular Return of the National 'Visit My Mosque' Campaign " (Erişim 11 Eylül 2022).

7 *MyELM Brochure* (England: East London Mosque&London Muslim Center, 2020), 13.

mecralara da taşımıştır. Doğu Londra Camii, Britanya tarihinin internet üzerinden ilk halka açık sohbet yayını yapan camiidir[8]. Faaliyetleri ve büyüklüğü ile pek çok ırktan Müslümana hizmet eden camiye çoğunlukla bölgede sayıca daha fazla olan Bengalli Müslümanlar gelerek ibadet etmektedir. Bunun nedenlerinden biri caminin bulunduğu bölgede ikamet edenlerin genellikle Bengal'den göç etmiş olmalarıdır. Bengalliler kadar fazla sayıda olmasa da Somalili Müslümanlar da yine Doğu Londra'yı yaşamak için tercih etmekte ve cami cemaatinin bir kısmını oluşturmaktadır.[9]

2. Osmanlı Müderrisi Halil Hâlid Bey'in Doğu Londra Camii'ne Katkıları

Caminin inşa edildiği yıllarda İngiltere'de bulunan Osmanlı müderrisi Halil Halid Bey, caminin yapımını bizzat önemsemiş, Londra Müslümanlarının cami sahibi olabilmeleri ve rahatça ibadet etme mekânı bulabilmeleri için o dönem İstanbul'da yayınlanan Sırat-ı Müstakim ve Sebîlürreşad gibi dergi ve gazetelerde Müslüman halktan maddi yardım talep eden yazılar yayınlamıştır. Yine bu dönemde fona destek amaçlı Türkiye'ye ve Mısır'a ziyaretlerde bulunarak bağış toplama faaliyetlerinde bulunmuştur[10]. Doğu Londra Camii arşivlerinde bu faaliyetlerin tutanakları mevcuttur. Halil Halid Bey, 1910 yılı mart ayında Sırat-ı Müstakim'daki yazısında;

> *"Londra' da büyük bir ibadethaneye ihtiyaç vardır ve bu amaçla para temini için İslam cemiyeti tarafından bir plan hazırlanmıştır. Londra' ya inşa edilecek bir cami İslami duyguları da canlandıracak bir aktivite merkezi olacaktır.*
>
> *Londra' da bir caminin varlığı diğer tüm Batı şehirlerine hayırlı bir öncül olacaktır. Doğu'da nüfuz sahibi olacak kadar güçlü olan Avrupa Hıristiyanlığına, Batı'daki manevi gücüyle İslam'a saygı duyma zamanının geldiğini gösterecektir.*

8 The Kashmir Monitor (KM), «`Visit My Mosque': Battling Islamophobia, London Muslims Open Masjid Doors for All Faiths to Clear Misconceptions» (Erişim 06 Eylül 2022).

9 Elisabeth Becker, *Mosques in the Metropolis: Incivility, Caste and Contention in Europe* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 2021), 134.

10 Mustafa İsmet Uzun, "Halil Hâlid Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/313-316.

Hindistan'dan emekli bir yargıç olan ve bugün ailesiyle birlikte İngiltere'de ikamet eden saygıdeğer Seyyid Emir Ali ile mütevazi görüşümü paylaştığımda, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanları öncü ise, emin olun diğer Müslümanlar bu erdem yolunu izleyecektir. Diyelim ki Türkiye'de 5.000 lira toplandı, Hindistan'da 15.000 lira toplayabilirim" dedi. Bu fikri zengin bir Mısırlıya anlattığımda ise "Her taraftan yardım gelmeye başlarsa 500 lira bağışlayacağım" dedi.

Bu görüşmeler sonrasında Osmanlı Bankası'nın Londra şubesine gittim. Yöneticiye vizyonumu anlattım ve Osmanlı Bankası şubelerinin Osmanlı topraklarındaki insanlardan bağış toplayarak (memalik-i Osmaniyye) Londra şubesine gönderip gönderemeyeceğini sordum. Banka yöneticisi, Osmanlı topraklarındaki insanlara hizmet sunmanın bankanın sorumluluğunda olduğunu ve izin için İstanbul'daki merkeze yazacağını söyleyerek destekleyici bir yanıt verdi…

Bir veya iki yıl içinde Londra'da bir cami inşasının adımlarını görebilirsem, hayatımın en büyük ve kutsal mutluluğuna ulaştığımı düşüneceğim. Bu davadaki problemler sayısız olacak, ancak İngilizlerin dediği gibi problemler üstesinden gelmek için vardır. Her halükârda hidayet ve yardım Allah'tandır"[11] ifadelerini kullanmıştır.

Halil Halid Bey'in bu yazısı cami fonu oluşturulmadan önceki süreci anlatmaktadır. Böylece cami inşa süreci hakkında da günümüze ulaşan süreçleri aktarmıştır. Halil Halid Bey, Osmanlı Bankası yöneticisi ile görüştükten sonra yöneticinin merkezden izin almasını beklememiş, İstanbul 'a giderek cami fonu için ilk banka hesabını İstanbul'da açmıştır.

28 Ekim 1910 tarihinde yayınlanan bir raporda Halil Halid Bey'in Londra camiinin inşasına öncü olduğu ve Müslüman ebeveynlerin çocuklarını okumak için İngiltere'ye göndermelerinin onun örnekliğinde kolaylaştığından söz edilmektedir. İlgili rapor;

"Halil Halid Bey tarafından Londra'da cami yapılması için bir hareket başlatıldı. Hindistan, Mısır ve Türkiye'den İngiltere'ye eğitim amacıyla gelen Müslümanların sayısının artması göz önüne alındığında, oğullarını

11 East London Mosque (ELM), "An Ottoman Connection with the East London Mosque – Halil Halid Bey" (Erişim 07 Eylül 2022).

İngiltere'ye okula veya üniversiteye göndermek isteyen Müslüman ebeveynlerin, eğer varsa, bunu daha güvenle yapacakları öngörülmektedir.

Caminin, siyaset dışındaki tüm konuların tartışılabileceği bir okuma salonu, kütüphane ve amfiye sahip olması amaçlanmıştır. Şimdiden söz konusu harekete bağlı Türklerden İstanbul' daki Osmanlı Bankası tarafından abonelikler alınıyor ve Hindistan, Mısır ve Büyük Britanya'da Türkiye ile ilgilenen herkesin de desteği sağlanacak."

Halil Halid Bey'in ve diğer fon görelilerinin yoğun çabaları sonucu fon toplanmış ve cami inşasına başlanmıştır.[12]

3. Doğu Londra Camii ve Bağlı Yapıların Fonksiyonları

3.1. Londra Müslüman Merkezi

Londra Müslüman Merkezi (LMC), Doğu Londra Camii'nin kapasitesinin sürekli artan cemaati karşılamaya yetmemesi ve faaliyet ve projelerin yürütüleceği bir merkeze ihtiyaç duyulması üzerine ortaya çıkmış ve 2004 yılında kapıları halka açılmıştır. Merkezde ibadet alanlarına ek olarak çok amaçlı salonlar bulunmakta, her yıl 100'den fazla seminer gerçekleşmektedir[13]. Bu seminerlerden bazılarının konuk konuşmacıları Müslüman olmayan ancak Müslüman halkı ilgilendiren alanlarda konuşmalar yapan kişiler de olabilmekte, ayrıca tüm halka açık seminer veya yayın programları da gerçekleştirilmektedir [14]. Doğu Londra Camii'nin 2016 yılında yayınladığı 'Ramazan' isimli dergide buna bir örnek bulunmaktadır. Peter Oborne isimli gazeteci Londra Müslüman Merkezi'nde gayrimüslimler tarafından Müslüman halka karşı alınan tavır ve negatif ayrımcılık hakkında bir konuşma yapmıştır. Verdiği seminerde şu ifadeleri kullanmıştır.

"Müslümanlara hiçbir açıklama yapılmadan banka hesaplarını kapatıyorlar, bu oldukça şok edici. Hayır kurumları da aynı şekilde saldırıya uğramakta, bu da para transferlerini çok zorlaştırmaktadır. Bu durum, basında nadiren yer alır. Diğer azınlıklara saldıramayacağınız şekilde İslam'a ve

12 ELM, "An Ottoman Connection with the East London Mosque – Halil Halid Bey".

13 East London Mosque (ELM), *Ramadan (PDF: East London Mosque* 2014), 15.

14 East London Mosque (ELM), *Ramadan (PDF: East London Mosque* 2016), 10.

Müslümanlara saldırabilirsiniz; bu söylem üzerine çalışmalar yaptım ve Başbakan bile bu söylemi utanç verici bir şekilde teşvik ediyor. Önleme stratejisi, Müslümanları hedef alan yeni bir düşünce suçu biçimi yarattı. Müslümanları ikinci sınıf vatandaşa çevirme tehlikesiyle karşı karşıya olduğumuzu kesinlikle düşünüyorum" [15]

3.2. Meryem Merkezi (Maryam Center)

Meryem Merkezi, Doğu Londra Camiine bağlı olan ve 2013 yılında halka kapılarını açan, yalnızca kadınlara yönelik hizmetler sunan bir mekândır. Söz konusu hizmetler; ibadet alanı, salonlar, Baraka Khan ziyaretçi Galerisi, Fitness Merkezi, Dini Danışmanlık Servisleri, kızlara özel eğitim verilen 'Meryem Akademi'den oluşmaktadır. Salgın döneminde de Meryem Merkezi'nde çalışmalar sürmeye devam etmiştir. Bu süreçte 'Sağlıkta İnanç' isimli bir proje başlatılmış, 250'den fazla kadın katılımcı ile internet üzerinden bir dizi seminer düzenlenmiştir. Seminer konuları; ruh sağlığı bilinci, diyabet ve komplikasyonları önleme, Peygamber tıbbı, İslami bakış açısıyla sağlıklı beslenme ve başa çıkma gibi içeriklere sahiptir. Buna ek olarak ebeveynlere yönelik bir dizi 'Ebeveynlik Seminerleri' de verilmiştir. Seminerler İngilizce ve Bengalce dilinde profesyoneller tarafından sunulmuştur [16]. Yine kadınlara özel olarak gerçekleştirilen ve yoğun talep alan tecvit dersleri de bu mekânda verilmeye devam etmektedir.

3.3. Baraka Khan Ziyaretçi Galerisi (Baraka Khan Visitor Gallery)

Meryem Merkezi'nin içine ziyaretler ve özel toplantılar için 'Baraka Khan Ziyaretçi Galerisi' açılmıştır. Söz konusu galerinin kurulma amacı, ziyaretçileri hoş bir mekânda karşılamaya özen göstermenin yanı sıra dini konularda yanlış anlaşılmaların, toplum projelerinin ve İslam hakkında yapılacak sergilerin konuşulacağı bir mekâna ihtiyaç duyulmasıdır [17]. Baraka Khan Galerisine ismini veren Baraka Khan, Meryem Merkezi'nin yapımı için bağış toplamış, akciğer kanserinden dolayı 25 yaşında hayatını kaybetmiş olan İngiliz Müslüman bir

15 ELM, *Ramadan, 2016.*

16 East London Mosque - London Muslim Centre, *Annual Review*, 13.

17 East London Mosque (ELM), "Baraka Khan Visitor Gallery" (Erişim 09 Eylül 2022).

kadındır. Baraka Khan kendini farklı inanç ve kültürler arası anlayışı arttırmaya adamıştı. Daha önce 'Macmillan Kanser Tedavi Merkezi', 'Great Ormond Street Hastanesi' ve 'Meryem Merkezi' için bağış toplamış olan Baraka Khan vefat etmeden önce Cambridge Üniversitesi'nde eğitim almaktayken bir cami yapılacağını ve maddi destek gerektiğini duymuş, bunun üzerine üniversite içerisinde bir bağış kampanyası başlatmıştır. Onun başlattığı kampanya ile neredeyse tamamı üniversite öğrencilerinden oluşan bağışçılardan toplam 350 bin sterlin toplanmıştır. Baraka Khan toplanan tutarı cami fonunu yürüten vakfa bağışlandıktan kısa zaman sonra, yüksek lisans derecesini almasına 2 gün varken[18] hayatını kaybetmiş, fonuna büyük yardım sağladığı, şu an 'Cambridge Ekolojik Merkez Camii' ismini taşıyıp Avrupa'nın ilk ekolojik camisi olan, pek çok Müslümana ibadet alanı sağlayan ve tıpkı 'Doğu Londra Cami' gibi çok çeşitli faaliyetler yürüten camiyi görememiştir[19]. İngiltere Müslümanları arasında saygıyla anılan ve vefatına dek 600 bin sterlinden fazla miktarın hayır ve iyilik için toplanmasını sağlayan Baraka Khan'ın anısına, Doğu Londra Camii' ne bağlı Meryem Merkezinin ziyaretçi salonuna ismi verilmiştir. Bugün hala Cambridge Merkez Camii imamları ve gezi rehberleri Baraka Khan'dan bahsetmekte, sağladığı yardımlar sonucu inşa edilen camide ismi anılmaktadır. Baraka Khan isminde kurulan bir vakıf da bulunmaktadır. Vakıfta yapılacak camiler veya var olan cami giderleri için aktif olarak para toplanmakta ve gerekli yerlere bağışlanmaktadır [20]. Bugün Doğu Londra Camii başkanlığında gerçekleşecek her türlü proje bu salonda görüşülmektedir. Baraka Khan Ziyaretçi Galerisi'nin bir başka özelliği ise Londra Müslüman Merkezi'nde gerçekleşen arıcılık faaliyetlerinin temsil ve gözlem alanı olmasıdır. Kovanları merak eden ziyaretçiler için galerinin içerisine cam panellerden inşa edilmiş bir gözlem alanı oluşturulmuştur. Arıcılığın çoğu LMM' de gerçekleşse de gözlem yapmak isteyen ziyaretçiler için birkaç kovan Meryem Merkezi'nde tutulmakta, oluşturulan alan sayesinde koruyucu kıyafet giymeksizin izlemeye imkân vermektedir.

18 Baraka Khan (BK), "Home | Baraka Khan" (Erişim 09 Eylül 2022).

19 Bi' Dünya Haber, "Cennetini İnşa Eden Genç: Baraka Khan» (Erişim 09 Eylül 2022).

20 BK, "Home | Baraka Khan".

Açıldığından beri gözlem alanı birçok okulu, ziyaretçiyi ve hatta İngiltere Prensesi Anne'yi ağırlamıştır [21].

3.4. Londra Müslüman Merkezi'nde Arıcılık

2011' den bu yana Londra Müslüman Merkezi'nin teras katında cami görevlisi bir çift olan Halil ve Selma Attan tarafından arıcılık yapılmaktadır. BBC haber merkezinin çift ile yaptığı röportajda arıların bakımını yapan Halil Attan şu açıklamayı yapmıştır:

> "*Bakımını yaptığımız arılardan elde edilen bal kesinlikle bir dükkândan satın aldığınızdan çok farklı. Köklerimize dönerek çevreyi biraz daha fazla düşünmeliyiz. İnsanları doğa ile daha fazla temas ettirmeye ihtiyacımız var. Bizim dinimiz de buna değinir. İnsanın çevresiyle ilgilenmesi gerektiğine ve doğayla alakasının nasıl olması gerektiğine vurgu yapar. İnsanlar artık bu tür şeyleri önemsemiyor ve buz bunu tekrar geri getirmeye çalışıyoruz."*

Merkezin terası şu an 7'den fazla kovana ev sahipliği yapmaktadır [22] Çiftle yapılan bir başka röportajda Selma Attan yürüttükleri faaliyet için *şu* ifadelerde bulunmuştur [23].

> *"Cami, toplumumuzun temel direğidir ve bunun çevre sorunları hakkında farkındalık yaratmanın yanı sıra doğaya daha fazla bağlanmak için harika bir fırsat olacağını düşündük. Bu kadar çok kovan olması gibi bir niyetimiz yoktu, 2011'de başladık ve şimdi burada Doğu Londra Camii'nin çatısında yedi kolonimiz var! Bir arı kolonisinde, yılın zamanına bağlı olarak yaklaşık 10.000-60.000 işçi arı ve bir kraliçe arı bulunur. Kovanlardan aldığımız bal, cami bağış toplama etkinlikleri için kullanılır ve VIP ziyaretçilere bağışlanır. Ancak arıların sadece bal değil, birkaç farklı ürün ürettiğini belirtmekte isterim."*

3.5. Doğu Londra Camii Arşiv Projesi

1910 yılından başlayan Doğu Londra Camii arşivleri, Londra'nın en eski camisinin arşivi olması ve Doğu Londra' da bulunan Müslüman

21 East London Mosque (ELM), *Ramadan (PDF: East London Mosque* 2018), 26.

22 *BBC News*, "Bees Living on Top of a London Mosque" (Erişim 11 Eylül 2022).

23 Barts Health NHS Trust (NHS), "Creating a buzz at the East London Mosque» (Erişim 13 Eylül 2022).

nüfusun niteliklerini barındırması bakımından çok önemlidir. Cami arşivi, belirli bir hazırlık aşamasından sonra 2017 yılında Londra belediye başkanı Sadiq Khan tarafından açılmıştır [24]. Arşiv, şu an Meryem Merkezi içerisinde özel olarak hazırlanmış 'Arşiv Odası'nda tutulmaktadır [25]. Caminin internet sitesinde bulunan bir bağlantı ile kolaylıkla erişim sağlanabilen arşivleri tanıtım için hazırlanmış bir internet sitesi de bulunmaktadır. Burada Doğu Londra Camii'nin ve Müslüman Merkezi'nin şimdiye dek yapılan faaliyet ve işlevlerinin yanı sıra arşivlenen belgeler arasında yıllık raporlar, tutanaklar, fotoğraflar, evlilik kayıtları, resmi yazışmalar, bağış toplama verileri, mimari ve inşaat kayıtları, basında yayınlanmış metinler, cenaze fonları ve camiye ait tüm finans verileri bulunmaktadır.

Arşiv projesinde sorumlu olan Dr. Jamil Sherif'in Doğu Londra Camii, 2017 yılı Ramazan Dergisindeki ifadeleri şöyledir:

> *"Arşivler, gelecekteki yerel tarih projeleri, soy kütük araştırmaları, biyografik çalışmalar ve topluluk gelişimi çalışmaları için bir hazine durumundadır. Dokümanlar arasında yardım ve tavsiye arayan sıradan halktan mektuplar bulunduğu gibi ve aynı zamanda zamanın söz edilir kişilerinden yazışmalar var, örneğin Churchill'in Harrow'daki çağdaşı, roman yazarı ve Kuran'ı Arapça' dan İngilizce 'ye çeviren İngiliz Müslüman lider Marmaduke Pickthall, Abdullah Yusuf Ali ve Profesör Hamidullah gibi diğer büyük alimlere ait dokümanlar da mevcuttur. Koleksiyondaki belgelerin kesin sayısını ölçmek zordur, ancak 26 lineer metreyi kapsar- diğer Müslüman kuruluşlardan ve camilerden gelen mektuplar, fon başvurularından alınan makbuz defterleri, kampanya ve lobi ayrıntıları, evlilik kayıtları ve merkezi ve yerel hükümetle yazışmaları içerir. Bu kadar çok sayıda kaydın korunması, İkinci Dünya Savaşı gibi birçok karışıklık göz önüne alındığında dikkate değerdir ve tamamen kayıt tutma ve seleflerinin çalışmalarını koruma konusunda titiz olan seçkin Mütevelli Heyetlerinin özverisinden kaynaklanmaktadır. Belki 250.000 kayıt vardır ve Doğu Londra Cami Arşivi, Müslümanların nasıl yerleştiğini ve köklerini kurduğunu anlatan bir caminin tarihi ve faaliyetlerinin bir deposu olarak Batı Avrupa'da belki de benzersizdir."* [26]

---

24 ELM, *Ramadan*, 2018, 20.

25 East London Mosque (ELM), *Ramadan (PDF: East London Mosque* 2017), 50.

26 ELM, *Ramadan,* 2017.

Arşiv kayıtları internet ortamında da muhafaza edilse de internet üzerinden direkt erişim sağlanamamakta, erişim sağlamak isteyen araştırmacıların yetkililer ile iletişime geçerek randevu almaları gerekmektedir. Tüm veriler erişime açık olmadığı gibi kişilere ait özel bilgilerin bulunduğu belgelere erişim de kısıtlanmıştır. Her faaliyet için bağış kabul eden caminin arşiv çalışmaları için düzenlenen internet sitesinde de yine aktif bir bağış butonu bulunmaktadır [27]. Ortaya çıkan arşiv projesi kapsamı ve orijinalliği ile "The Muslim News Awards for Excellence 2022" etkinliği kapsamında "İman ve Amel Özel Ödülü" nü almaya hak kazanmıştır [28]

3.6. Maddi Yardımlar, Sosyal Etkinlik ve Hizmetler

Doğu Londra Camii bir ibadet mekânı olması yanında ek binaları ve hizmetleriyle hem bir sivil toplum kuruluşu hem de sosyal etkileşim merkezidir. Camide, diğer camilerde olduğu gibi ibadet edilmekte ve eğitimler verilmekte bununla birlikte sık sık şehadet eden insanlara da şahit olunmaktadır. Caminin resmi kayıtlarına göre şimdiye dek 1500'den fazla insan Doğu Londra Camii'ne gelerek İslam'ı kabul etmiştir. Her yıl yaklaşık 100 insan cami sınırları içerisinde İslam'ı kabul ederek Müslüman olmaktadır. Camiye bağışlanan paralar ile yardıma ihtiyacı olan ailelere maddi destek sağlanmaktadır. Zor geçinen ve yiyecek temininde zorlanan kişiler için bir gıda bankası kurulmuştur. Yine savaştan kaçarak ülkeye sığınan mültecilere de kucak açılmakta, her tür yardım bu kişilere de sağlanmaktadır [29]. Ayrıca mültecilerin işe girebilmesi için temel beceri desteği ve dil desteği de kurumun projelerinden biri olarak halihazırda sunulmaktadır [30]. 2022 yılının ocak ayında Doğu Londra Camii ve İngiltere İslami Yardım Kuruluşu (İslamic Relief) bir araya gelmiştir. Pandemi dönemi sonrasında finansal olarak zorluk çeken aileler ile mülteci ailelere 500 adet kışlık gıda yardım paketi dağıtılmıştır. Meryem Merkezi Başkanı Sufia Alam ile yapılan röportajda yardım faaliyetine yönelik şu açıklamalarda bulunmuştur:

---

27 East London Mosque (ELM), "The ELM Archives" (Erişim 05 Eylül 2022).

28 East London Mosque & London Muslim Centre, «Special Award for ELM Archives», *Twitter* (1 Temmuz 2022, 05:00).

29 East London Mosque (ELM), "ELM Live Video» (Erişim 09 Eylül 2022).

30 *MyELM Brochure, 7.*

"Birçok savunmasız aile kışın soğuğunda mücadele ediyor ve topluluklarımızda ihtiyacı olan herkese ulaşmamız önemlidir. İnsanlar, ihtiyacı olan kimselere yardım etmek için cömertçe sadaka verdiler, verilenler ile yardıma ihtiyacı olanlara kışlık gıda paketleri hazırlandı."[31]

Salgın döneminde de cami kapalı olsa da faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Cami faaliyetlerine kayıtlı 500' den fazla gönüllü ile salgın döneminde 7.500' den fazla Müslüman ve gayrimüslimin evi ziyaret edilmiş, yaşlı ve hastalara destek olunmuştur. Sokağa çıkma yasağının uygulandığı dönemlerde evlere dağıttıkları broşürlerde, ağır hastalıkları olan ve markete çıkamayan bireylere caminin numarasını arayarak yardım isteyebilecekleri iletilmiştir. Salgın döneminde belirli saatlerde İslami yayın yapılmış ve önemli sayıda dinlenmeye ulaşılmıştır. Buna ek olarak salgında evden çıkamayıp bunalan çocuklar için bir çocuk saati programı planlanmış, çocuklara hikâye dinleyebilecekleri bir yayın düzenlenmiştir [32].

Müslüman ülkelerde meydana gelen afet ve felaketler için de Doğu Londra Camii bünyesinde bağış toplanmakta, afetin meydana geldiği ülkeye yardım edilmektedir. Örneğin Bangladeş' te meydana gelen sel felaketi için çeşitli yardım kuruluşları ile iş birliği yapılarak yardımlar ulaştırılmıştır. Şimdilerde ise Pakistan' da meydana gelen sel felaketi için bağış toplanmaya ve ulaştırılmaya devam edilmektedir.

3.7. Hayır Maratonu (Muslim Charity Run)

Yıllık raporlardan edinilen bilgiler doğrultusunda "Hayır Maratonu (Muslim Charity Run)" isimli koşunun son 9 yıldır gerçekleştiği görülmektedir. Fiziksel aktivitenin ruh sağlığını olumlu etkilediğini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır [33]. Buna ek olarak dindaşlar ile bir araya gelmenin bireylere manevi boyutta da olumlu etkileri bulunmaktadır.

31 Islamic Relief (IR), "Islamic Relief UK and East London Mosque help struggling families in London" (Erişim 12 Eylül 2022).

32 Arab News (AN), "UK Mosques Adapt for Ramadan Amid Coronavirus Pandemic" (Erişim 12 Eylül 2022).

33 Hilmi Karatosun, "Fiziksel Aktivite ve Ruh Sağlığı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Yaşam Dergisi* 2/2 (2010), 21.

Maratonun ilan edildiği sayfa ve broşürlerde de katılan kişilerin bu yönde kazanımlar sağlayacaklarına vurgu vardır. Bu yılki ilana göre yılın maratonu 9 Ekim 2022 tarihinde İngiltere'de bulunan Tower Hamlets Victoria Park' ta gerçekleşecektir. Etkinlik 5 km'lik bir mesafenin koşulması ile tamamlanmaktadır. Etkinliğe her yaştan erkek katılabilmekte, kızlar ise 12 yaşından küçük olmak şartıyla kayıt yaptırabilmektedir. Bireysel kayıt yanında kurumlar ve camiler için de toplu kayıt imkânı bulunmaktadır. Camilerin kayıt yaptırması halinde üyelerine koşucu numaraları sağlanmakta, üyeler bir araya gelerek maratona katılım sağlamaktadır. Kaydolan kurum ve camiler maratonu kendi iletişim kanalları aracılığıyla ilan ederek kendi bağışlarını toplayabilmekte ve cemaatine de birlikte yapabilecekleri bir etkinlik sunmuş olabilmektedirler. Bu yılın kurum kayıt miktarı 250 sterlin olarak belirlenmiştir [34]. Maratonun gerçekleşeceği yerde sağlık ekipleri bulundurulmaktadır. Ayrıca koşu için gelen ebeveynlerin çocuklarının vakit geçirebilmeleri için kurulan park yerleri de mevcuttur. Maraton sonunda kazanan kişilere ödül olarak madalya takdim edilmektedir. Geçmiş yıllarda kurumsal katılımcı başına yaklaşık 300 sterlin toplanmış, yardım amaçlı toplanan tüm paralar ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır.

3.8. 'Camimi Ziyaret Edin' Hareketi (VMM)

'Visit My Mosque', 'Camimi Ziyaret Edin' hareketi 7 yıl önce Londra' da İslamofobiyi önlemek üzere 20 caminin katılımıyla ortaya çıkmış, Britanya Müslüman Konseyi tarafından yönetilen ulusal bir faaliyettir. Yıllar geçtikçe katılan cami sayısının artmış olup, 2022 yılının 3 ve 4 Eylül tarihlerinde 7'ncisi düzenlenen etkinliğe ülke çapında 250' den fazla cami katılım göstermiştir. Her yıl belirli günlerde İslam dinine mensup olmayan ancak İslam'ı öğrenmek isteyen veya aklında soruları bulunan kişilerin İslam'ı öğrenmelerine teşvik ve yardım amacıyla gönüllü camiler kapılarını tüm inançlardan insanlara açmaktadır. Zamanla oldukça ünlenen faaliyete başbakan, milletvekilleri, belediye başkanları gibi üst düzey politikacılar da katılmaktadır[35]. Doğu Londra Camii de bu faaliyete ilk zamandan

[34] Muslim Charity Run (MCR), "Charity Registration" (Erişim 09 Eylül 2022).

[35] Visit My Mosque (VMM), "About 2022" (Erişim 11 Eylül 2022).

itibaren katılan ve öncü konumda olan camilerdendir. Hareket günlerinde camiye gelen misafirlere bilgilendirme yanında çay ve tatlı ikramı da sunulmaktadır. El yazması Kur'an-ı Kerim sergisi gezdirilmekte, isteyen kimselerin namaz kılan kişileri izlemelerine olanak tanınmaktadır. Camiyi ziyaret eden kadınlar için çeşitli renk ve desenlerde örtüler bulunan bir tesettür standı bulunmakta, görevliler isteyen kişilerin tesettürü denemelerine yardımcı olmaktadır. 'Camimi Ziyaret Edin' hareketi kapsamında Doğu Londra Camii'nde gerçekleştirilen bir başka etkinlik ise hat sanatı için kurulan stantlardır. Gelen ziyaretçilerin istedikleri yazıyı hat sanatında yazmalarına olanak tanınmaktadır. Caminin bir bölümünde de İngiltere' de Müslüman olmak, İslam ve Kur'an konuları konuşmacılar ile tartışılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in İngilizce dilinde bir nüshası gelenlere hediye edilmektedir [36]. Bu yıl söz konusu hareket günlerinde Doğu Londra Camii'ni ziyaret eden ruh sağlığı uzmanı Colin John verdiği röportajda uzun zamandır İslam ile ilgilendiğini ve etkinlik sonrasında da İslam'ın kapsayıcılığından özellikle etkilendiğini ifade etmiştir [37].

3.9. Doğu Londra Camii' nde Ramazan Ayı ve Yardım Faaliyetleri

Ramazan ayı tüm İslam alemi için büyük önem arz etmektedir. Oruç tutmanın İslam'ın şartlarından olması ve oruç tutulan ay olan Ramazan ayının Kur'an-ı Kerim (Bakara 183-85) ve hadislerde övülmesi sebebiyle Müslümanlar bu aya ve ibadete saygı duyup önem vermektedir. Ayrıca her Müslümana farz olan oruç ibadetinin bireysel ve sosyal faydaları da bulunmaktadır. Ramazan orucunun kişinin stres ve depresyon düzeyini düşürdüğü, kaygıyı azalttığı ve ruh sağlığına olumlu etkilerde bulunduğu bilimsel çalışmalarda bulgulanmıştır[38]. Buna ilaveten cemaat halinde gerçekleştirilen ibadetler kişilerin yalnızlık hislerini gidermekte, sosyal dayanışma oluşturmaktadır[39].

---

36 ELM, *Ramadan*, 2016, 8.

37 KM, "Visit My Mosque".

38 Özgür Erdem, "The Investigation of the Effects of Ramadan Fasting on the Mood State of Healthy Volunteer Persons", *Aile Hekimliği ve Palyatif Bakım* 3/1 (2018), 6.

39 Nurullah Altaş- Mustafa Köylü (ed.), *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 107.

Doğu Londra Camii' ne Ramazan ayı boyunca 250 binden fazla Müslüman ibadet için gelmekte, her gün 500 kişiye de cami ve Müslüman merkezi içerisinde iftar yemeği verilmektedir. Doğu Londra Camii sözcüsü kendisiyle yapılan röportajda "*Camide oruç açmak, büyük bir topluluk ve aidiyet duygusu veriyor. Ramazan, Doğu Londra Müslümanlarını bir araya getiriyor ve hem kendileri hem de başkaları hakkında daha bilinçli olmalarını sağlıyor*"[40] ifadeleriyle orucun ve toplu ibadetin kişiye olan olumlu etkilerine vurgu yapmıştır. Camilerin kapalı olduğu salgın dönemi boyunca toplanan bağışlar ile Ramazan ayında hazırlanan iftar yemekleri başta sağlık çalışanları olmak üzere, mülteci ailelere ve ekonomik sıkıntı çeken ailelere dağıtılmıştır. Yalnız iftar yemeği değil, erzak paketi ve temizlik ürünleri de sahiplerine ulaştırılmıştır. Ramazan ayında caminin bu faaliyetinde görev alan bir görevliden aktarılan cümleler şu şekildedir; *"İslam dininde insanlara yemek yedirmek ister misafiriniz ister fakir ve muhtaç olsun çok teşvik edilen bir iyiliktir. İftar kampanyasına birçok kişi bağışta bulunuyor ve onlar tarafından finanse ediliyor."* Yardımlardan faydalanmak isteyenlerin herhangi bir dine mensup olmaları beklenmemekte, yardım talebi için cami ile iletişime geçmeleri yeterli olmaktadır. Salgın döneminde toplanan para bağışı ülke içerisindeki ihtiyaç sahipleri için harcandıktan sonra kalan para ile Bangladeş' bulunan Müslümanlara da yardım gönderilmiştir.[41]

3.10. Doğu Londra Camii Danışmanlık Hizmetleri

Doğu Londra Camii görevlileri ve mütevelli heyeti, kurum kurulduğu dönemden itibaren ülkedeki mültecilere yardımlarda bulunmuşlardır. Maddi yardımlara ek olarak savaş ve afet gibi durumların kişilerde bırakabileceği olumsuz etkileri de göz önünde bulundurduklarından, söz konusu kişiler için ücretsiz danışmanlık hizmeti vermektedirler. Camide yalnız mülteciler için değil ihtiyacı olan tüm Müslümanlar için İslami Danışmanlık Hizmeti ücretsiz sunulmaktadır. Meryem Merkezi de

40 Greg McNeill-Moss, "Ramadan: Iftar Meals Unimpeded by Covid Restrictions for First Time in Three Years", *Newham Recorder* (08 Nisan 2022).

41 Arab News (AN), "London mosque provides iftar meals to key workers, needy during Ramadan" (Erişim 12 Eylül 2022).

kuruluşundan itibaren kadınlar için İslami Danışmanlık hizmetini yine ücretsiz olarak sunmaktadır [42]. Kadınlar Meryem Merkezi'ne gelerek depresyon, anksiyete, yas, duygusal sorunlar gibi konularda nitelikli danışmanlardan hizmet alabilmektedir. Salgın döneminde desteğe ihtiyaç duyan kişi sayısının artmasıyla, hizmet telefon ortamına ve internet ortamına da aktarılmış, geçmiş yıllarda ortalama yıllık 100 olan danışan sayısı 2021 yılında 797'ye yükselmiştir.[43]

3.11. Doğu Londra Camii Yayınları

Doğu Londra Camii'nin internet sitesi üzerinden de erişim imkânı tanıdığı birden fazla yayını bulunmaktadır. 2010 yılından itibaren yayınlanan ve caminin yıllık faaliyet değerlendirmelerini içeren yıllık raporların yanı sıra 2014'te yayınlanmaya başlayan ve sonuncusu 2019'da yayınlanan, Ramazan ayına özel 'Ramazan' isimli dergilere de erişim mümkündür. 'Ramazan' dergilerinde, Ramazan ayı, oruç, siyer, aile, yardımlaşma gibi ana konular üzerine çeşitli bilim insanlarının yazılarına yer verilmektedir.

3.11.1.Yıllık Raporlar (Annual Reviews)

Doğu Londra Camii'nin resmi internet sitesinde erişim imkânı bulunan yıllık raporların ilki 2010 yılında yayınlanmıştır. 2010 yılından bu zamana dek raporlar yayınlanmaya devam etmektedir. Raporlarda söz konusu sene içerisinde gerçekleşen camii faaliyetleri açıklanmakta ve o yılın hem finansal hem sosyal açıdan değerlendirmesi yapılmaktadır. Yıllık raporların içeriği giriş, din hizmetleri, eğitim-öğretim, sosyal refah, sosyal uyum, bağış toplama, cami ve eklentileri ile finansal durum başlıkları yer almaktadır.

Raporlarda ilk olarak cami başkanının ön sözü sonrasında uzman yöneticinin yıl değerlendirme özeti kısmına yer verilmektedir. Giriş kısmından sonra din hizmetleri bölümü bulunmaktadır. Din hizmetleri kısmında raporun kapsadığı yılın Ramazan ayının verileri, caminin İngilizce, Arapça, Bengalce gibi farklı dillerde sunduğu din eğitimi faaliyetleri,

42 ELM, *Ramadan*, 2014, 8.

43 East London Mosque - London Muslim Centre, *Annual Review*, 12.

internet ve radyo üzerinden yayınlanan sohbet yayınları[44], dini bayramlarda gerçekleşen olaylar ve camiye ait çeşitli istatistikler dini hizmetler bölümünde açıklanan verilerdendir.

Din Hizmetleri bölümü sonrasında eğitim-öğretim kısmı yer almaktadır. Bu kısımda caminin iş birliği içerisinde olduğu resmî kurumlar, dernekler, gönüllü faaliyetler veya İslami okullar ile yürütülen faaliyetler ortaya konulmaktadır. Caminin belirli kuruluşlar ile eğitimde katılım ve devamlılığı arttırma amacı taşıyan ve raporların yayınlanmaya başlamasından beri süre gelen iş birlikleri bulunmaktadır. ISAP; 'Ortaklığa dayalı Okula Devamlılığı ve Başarıyı Artırma', LEA; 'Doğu Londra Akademisi', SIS; 'Cumartesi Orta Okulu', LII; 'Londra İkra Enstitüsü', JMC; 'Genç Müslüman Akademisi' gibi kuruluşlar ve projelere ek olarak, gündüz vakti olmayanlar düşünülerek oluşturulan ve hemen hemen her yıl 250' den fazla öğrencisi bulunan akşam medreseleri, duyma engelli kişilere yönelik yapılan ders faaliyet haberleri, okula takviye yaz kursları ve kütüphane içerikleri de bu alanda aktarılan verilerdendir.

Sosyal Refah kısmında camiyle ilgili olsun veya olmasın, Londra Müslüman toplumunun sosyal hayatının her alanındaki gelişmeler ve istatistikler aktarılmaktadır. Örneğin 2017 yılının raporuna göre, cami imamı 326 dini nikah kıymıştır. Buna ek olarak cami ve Meryem Center tarafından sağlanan danışmanlık hizmetleri, çeşitli atölyeler, gerçekleşen konferans haberlerine de yine bu kısımda yer verilmektedir. Yıl içerisinde gerçekleştirilen ve birçok kurumla iş birliği içerisinde yürütülen paneller, galeriler ve gezi bilgilerine 'Sosyal Uyum' kısmında yer verilmektedir.

Sadaka faaliyeti olarak son 9 yıldır gerçekleşen 'Hayır Maratonu (Muslim Charity Run)', internet tabanlı bağışlar, 'Hayır için Bisiklet Sürüşü (Ride for Your Mosque) , caminin internet sitesi üzerinden kabul edilen reklamların ücretleri gibi bağış amaçlı tüm organizasyonlar 'Bağış Toplama (Fundraising)' kısmında derlenmektedir.

Yıllık raporlarda yayınlanan bir diğer kısım olan 'Premises' bölümünde ise cami ve ek binalarda meydana gelen faaliyetlerden söz edilmektedir.

[44] Bu sohbetler son yayınlanan verilere göre 11 milyondan fazla tıklamaya ulaşmıştır.

Örneğin caminin teras bölümünde yapılan arıcılık hakkındaki gelişmeler yıllık olarak 'Arıcılık' alt başlığında açıklanmaktadır. Bununla birlikte caminin resmi internet sitesinde camide yapılan arıcılıkla ilgili güncel haberlerin aktarıldığı bir 'Arı Bloğu' da bulunmaktadır. Finansal Durum bölümünde tablolar halinde gelir-gider rakamları aktarılmaktadır. Buna ek olarak vakıf mütevellilerinin isimlerine de bölüm sonunda yer verilmesi ile yıllık rapor sona ermektedir.

3.11.2. Doğu Londra Camii Resmi İnternet Sitesi

Doğu Londra Camii'nin resmi internet sitesi aktif olarak cami ve bağlantılı yapıların tüm faaliyetlerini içermektedir. Şimdiye dek 18 milyondan fazla ziyaretçi sayfaya erişim sağlamıştır [45]. Gerçekleşecek her yeni aktivitenin bu sistem üzerinden duyurulması yanında gerçekleşmiş her faaliyet de yine sisteme yüklenmekte ve ilgilenenlere sunulmaktadır. Sitede caminin tüm sosyal medya hesaplarının direk bağlantıları, Londra namaz vakitleri, bağış butonları, camiyle bağlantılı olan ek yapıların internet siteleri bulunmaktadır. Sitenin ana sekmelerinde ise hakkımızda, İslam ve haberler, ses ve videolar, mekân kiralama, 'neler oluyor?', hizmetler ve destek sekmeleri bulunmaktadır.

Hakkımızda:"Genel Bakış" sekmesi ile başlamaktadır. Genel bakış sekmesinde caminin vizyon ve misyonu, cami yöneticileri ve mütevelli heyeti tanıtılmaktadır. Hakkımızda sekmesindeki bir sonraki kısım "tarih ve arşivler" dir. Bu kısımda cami tarihi kısaca anlatılmakta ve başlangıçtan itibaren kaydedilen veri arşivlerinden söz edilmektedir. Sonraki sekme olan "raporlar ve yayınlar" kısmında caminin tüm faaliyetlerini içeren yıllık raporlara çevrimiçi erişim imkânı sunulmuştur. Yine camiyle ilgili yayınlara da bu sekmeden ulaşılabilmektedir. Hakkımızda sekmesinin son kısmı olan "açık pozisyonlar" da ise herhangi bir mevcut istihdam veya gönüllü alımı yapılacaksa bu kısımda duyurulmaktadır.

Haberler ve İslam: İlk kısım olan "haberler" bölümünde önemli güncel olaylar aktarılmaktadır. "İslam hakkında" bölümünde ise İslam dininin

[45] East London Mosque (ELM), "Muslim Charity Run is Back for 2022!" (Erişim 09 Eylül 2022).

kısa bir tanıtımı yapılmış ve ibadetler ayrı ayrı açıklanmıştır. Sonraki kısım olan "İmam' ın Kürsüsünden" bölümünde ise yazıya dökülmüş İslami sohbetlere erişilebilmektedir. Bu sekmenin son kısmı "Arı bloğu" dur. Yıl boyunca yürütülen arıcılık faaliyetiyle ilgili tüm gelişmeler sitenin bu kısmında yer edinen bir blog ile ilgililere aktarılmaktadır.

Ses ve Video: Camide gerçekleşen tüm sohbetler eş zamanlı olarak canlı yayınla izlenebilmektedir. Ses ise sadece sohbet zamanında değil 7 gün 24 saat kesintisiz yayınlanmaktadır. Başka bir deyişle internet sitesinde bulunan bir buton ile cami sesi her an ulaşılabilir durumdadır. Bunun yanında yayınlanan sohbetler, kalıcı olması amaçlanarak bir video sanal ortamı olan Youtube' da bulunan camiye ait kanala yüklenmekte böylece geçmiş sohbetlere de istendiği an erişim sağlanabilmektedir. Ses ve video sekmesinden camide verilen Cuma hutbelerinin videolarına da tercihe bağlı Türkçe, İngilizce, Bengalce altyazılı olarak erişilebilmektedir.

Mekân Kiralama: Londra Müslüman Merkezi' nde bulunan salon ve seminer merkezi, kişiler veya kurumlar tarafından gerçekleşecek olan organizasyonlar için kiralanabilmektedir. Bir tablo halinde kişi kapasitesi ve metrekare bilgisi verilen salonlar büyüklüğüne göre değişen ücretlerle kişilere kiralanmaktadır. Düğün salonları 700 kişiyi kapsayacak kadar büyük ve 2 adettir. Konferans ve seminerler için ise büyüklüğü değişen 9 farklı mekân bulunmaktadır. İslam' a uygun törenler düzenlenebilen bu salonlar ülkede azınlık olan dolayısıyla kendine uygun mekân bulmakta zorlanan Müslümanlar tarafından oldukça ilgi görmektedir.

'Neler Oluyor?': Bu sekme caminin faaliyetlerini içermektedir. Camide sürekli devam eden veya gerçekleşecek olan etkinlikler bu kısımdan duyurulmaktadır. Sekmenin ilk kısmı "etkinlik ve kurslar" başlıklı bölümdür. Burada hemen hemen her yıl gerçekleşen "Müslümanlar için Yardım Koşusu" nun ilanı, "Ulusal Gençlik Kur'an Yarışması" ilanı, "Allah'ı 99 ismiyle tanımak" adlı haftalık dersin ilanı, "Kızlar için tecvit dersleri", "Haftalık genel dersler" ve son olarak "Yeni Müslümanlar için kurulan Sınıf" ilanları yer almaktadır. Sonraki bölüm olan "kültürel çeşitlilik" kısmında ise "İslam Farkındalık Kursu" nun ilanı yer almaktadır. Sonraki kısım "turlar" bölümüdür. Camiye yapılacak gezi amaçlı turlar

için bilgilendirmeler ve kıyafet kuralları bu kısımda verilmektedir. Son olarak "konumumuz" bölümünde cami konumu ayrıntılarıyla açıklanmaktadır.

Hizmetler: Hizmetler sekmesi ise caminin sunduğu tüm hizmetler detaylarıyla açıklanmaktadır. Hem yetişkinlere hem çocuklara yönelik İslami eğitimlere ait bilgiler, Meryem merkezi kadın hizmetlerinin detayları, İngilizce işaret dili desteği, ücretsiz sunulan manevi danışmanlık hizmetlerinin içeriği, Meryem merkezinde bulunan, Müslüman erkek çocuklar için hazırlanmış resmi kayıtlı tıbbi bir oda numarasına ve hekime sahip olan sünnet odası, düğün ve cenaze hizmetlerinin tümü bu sekmede detaylarıyla açıklanmaktadır. Eklenen yeni hizmetler ile internet sayfası da güncellenmektedir.

Destek: Destek sekmesinde camiye sağlanabilecek tüm yardım türleri bulunmaktadır. İlk kısım olan "My ELM" sekmesinden "My ELM" nin ne olduğu anlatılmakta ve özel internet sayfasına erişim için bağlantı bulunmaktadır. "My ELM" özel internet sayfasında ise camiye bağışlanan maddi yardımlar ile neler yapıldığı, söz konusu paraların nereye harcandığı gözler önüne serilmektedir. Bunun yanında "My ELM" sayfasında farklı miktarlar karşılığında üyelik türleri bulunmaktadır. Örneğin 25 veya 50 sterlin ödendiği takdirde "cami arkadaşı" üyelik türüne kaydolma imkânı vardır. "Cami arkadaşı" üyelik türünü seçildiğinde; hoş geldin paketi, kişiye özel kart, çevrimiçi film serisi, sergilere erken erişim, hatıra parası, ELM balı, bayram kahvaltısı vb. pek çok kişiye özel hizmet sunulmaktadır. Bir diğer üyelik türü ise "cami ortağı" ismini taşımakta ve 50 sterlin karşılığında edinilmektedir. "Cami arkadaşı" üyelik türünü satın alanlara sunulan tüm hizmetlere ek olarak özel davetlere katılma imkânı ve iş teklifleri gibi hizmetler de bu paketi satın alanlara sunulmaktadır. Ücretsiz edinilebilen üyelik ise "MyELM Elçisi" isimli üyeliktir. Ücretli üyelere sunulan hizmetler bu türde yoktur. Üyelik açıklamalarında "MyELM Elçisi" üyelik türünün, camii faaliyetlerine destek sağlamak isteyen ve başka insanlara bu amaçla ulaşmak isteyen kimseler için olduğu aktarılmaktadır. Yine cami sorumluları ve faaliyet ekibi ile iletişimde olarak yardımcı olmak isteyen gönüllüler için de ayrıca bir üyelik sekmesi "My ELM" internet sayfasında bulunmaktadır. Camiye sağlanan maddi yardımlar ile ihtiyacı olanlara

günlük 2 bin tabak sıcak yemek dağıtılmakta, 200'den fazla kişi İslami eğitim almakta, 250' den fazla hafız yetiştirilmekte, cenaze masrafları karşılanmakta, halka hizmet eden 5 imama hizmet karşılığı ödenmektedir [46]. Bunun yanında destek için açılmış çeşitli çevrimiçi alışveriş sayfalarında bağış bölümleri bulunmaktadır.[47]

Sonuç

Durmaksızın gelişen ve değişen dünyada ibadethaneler ve fonksiyonları, bu gelişim ve değişimlerden olumlu anlamda faydalanarak halka olan hizmeti çeşitlendirmek ve çağın insanına yine gelişimler vasıtasıyla daha fazla hitap edebilmek adına zenginleştirilmelidir. Müslümanların azınlık olduğu İngiltere'de bulunan Doğu Londra Camii de bunu amaç edinmekte ve fonksiyonlarını devamlı artırmaktadır. Hem gayrimüslim halkı önemseyerek onlara İslam'ı tanıtmak amaçlı organizasyonlar yürütülmekte hem ihtiyaç sahipleri ve mültecilere yardımlar ulaştırılmakta hem de mevcut Müslüman halka en iyi hizmeti sunabilmek adına gerek sosyal ortamda gerekse yüz yüze gerçekleşecek şekilde yarışmalar, dersler, sempozyumlar, cami ziyaret ve tanıtım günleri, İslami yayınlar, arşiv projesi ve çocuklara yönelik içerikler cami yetkilileri ve gönüllüleri tarafından camide ve ek binalarında halkın hizmetine sunulmaktadır. Gerçekleştirilen etkinliklere yoğun katılım ve ilginin var olmasına ek olarak her yıl yaklaşık 100 kişinin camiye gelerek İslam'ı seçmesi de çalışmalarının olumlu karşılık verdiğinin birer göstergesi olarak kabul edilebilecektir.

Kaynakça

Altaş, Nurullah - Mustafa Köylü (ed.). *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2017.

AN, Arab News. "London mosque provides iftar meals to key workers, needy during Ramadan". Erişim 12 Eylül 2022. https://www.arabnews.com/node/1842881/world

AN, Arab News. "UK Mosques Adapt for Ramadan Amid Coronavirus

46 "My ELM".

47 East London Mosque (ELM), "Shop to Support Us!" (Erişim 09 Eylül 2022).

Pandemic". Erişim 12 Eylül 2022. https://www.arabnews.com/node/1665406/world

BBC News. "Bees Living on Top of a London Mosque". Erişim 11 Eylül 2022. https://www.bbc.com/news/av/uk-england-london-45057954

Becker, Elisabeth. *Mosques in the Metropolis: Incivility, Caste and Contention in Europe*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2021.

Bi' Dünya Haber. "Cennetini İnşa Eden Genç: Baraka Khan" Erişim 09 Eylül 2022. https://www.bidunyahaber.org/cennetini-insa-eden-genc-baraka-khan/

BK, Baraka Khan. "Home | Baraka Khan". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.barakakhan.com/

East London Mosque & London Muslim Centre. "Special Award for ELM Archives". *Twitter*. 1 Temmuz 2022, 05:00. Erişim 12 Eylül 2022. https://twitter.com/elondonmosque/status/1542870780626833408

East London Mosque - London Muslim Centre. *Annual Review*. England: East London Mosque, 2021. https://www.eastlondonmosque.org.uk/Handlers/Download.ashx?IDMF=e4c46921-188e-4e5a-a23a-6e955da99cd7

East London Mosque. *Ramadan*. PDF: East London Mosque, 2014.

East London Mosque. *Ramadan*. PDF: East London Mosque, 2016.

East London Mosque. *Ramadan*. PDF: East London Mosque, 2017.

East London Mosque. *Ramadan*. PDF: East London Mosque, 2018.

ELM, East London Mosque. "An Ottoman Connection with the East London Mosque – Halil Halid Bey". Erişim 07 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/halil-halid-bey

ELM, East London Mosque. "Baraka Khan Visitor Gallery | East London Mosque". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/baraka-khan-visitor-gallery

ELM, East London Mosque. "ELM Live Video | East London Mosque". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/live

ELM, East London Mosque. "Muslim Charity Run is Back for 2022!". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/Event/muslim-charity-run-is-back-for-2022

ELM, East London Mosque. "Shop to Support Us!" Erişim 09 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/Listing/Category/shop-to-support-us

ELM, East London Mosque. "The ELM Archives". Erişim 05 Eylül 2022. https://www.eastlondonmosque.org.uk/archives

Erdem, Özgür. "The Investigation of the Effects of Ramadan Fasting on the Mood State of Healthy Volunteer Persons". *Aile Hekimliği ve Palyatif Bakım* 3/1 (2018), 1-6. https://doi.org/10.22391/fppc.398323

IR, Islamic Relief. "Islamic Relief UK and East London Mosque help struggling families in London | Islamic Relief UK". Erişim 12 Eylül 2022. https://www.islamic-relief.org.uk/islamic-relief-uk-and-east-london-mosque-distribute-food-packs-to-help-struggling-families-in-london/

Karatosun, Hilmi. "Fiziksel Aktivite ve Ruh Sağlığı". *Süleyman Demirel Üniversitesi Yaşam Dergisi* 2/2 (2010), 9-13.

KM, The Kashmir Monitor. "`Visit My Mosque': Battling Islamophobia, London Muslims Open Masjid Doors for All Faiths to Clear Misconceptions", 06 Eylül 2022. https://www.thekashmirmonitor.net/visit-my-mosque-battling-islamophobia-london-muslims-open-masjid-doors-for-all-faiths-to-clear-misconceptions/

MCB, Muslim Council of Britain. "Colour, Crafts, Conversations and a Cuppa: The Spectacular Return of the National 'Visit My Mosque' Campaign -". Erişim 11 Eylül 2022. https://mcb.org.uk/press-releases/colour-crafts-conversations-and-a-cuppa-the-spectacular-return-of-the-national-visit-my-mosque-campaign/

ME, My ELM. "My ELM". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.myelm.org.uk/#-Mission-Statement

McNeill-Moss, Greg. "Ramadan: Iftar Meals Unimpeded by Covid Restrictions for First Time in Three Years". *Newham Recorder*. 08 Nisan 2022. Erişim 12 Eylül 2022. https://www.newhamrecorder.co.uk/news/ramadan-east-london-mosque-8886046

MCR, Muslim Charity Run. "Charity Registration". Erişim 09 Eylül 2022. https://www.muslimcharityrun.co.uk/charity-entry/

MyELM Brochure. England: East London Mosque, 2020.

NHS, Barts Health NHS Trust. "Creating a buzz at the East London Mosque". Erişim 13 Eylül 2022. https://www.bartshealth.nhs.uk/news/creating-a-buzz-at-the-east-london-mosque-13059

ONS, Office for National Statistics. *Muslim Population in the UK* (2 Ağustos 2018). https://www.ons.gov.uk/aboutus/transparencyandgovernance/freedomofinformationfoi/muslimpopulationintheuk/

Uzun, Mustafa İsmet. "Halil Hâlid Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

VMM, Visit My Mosque. "About 2022". Erişim 11 Eylül 2022. https://visitmymosque.org/about-2022/

WM, Worldometer." "U.K. Population 2022". Erişim 13 Eylül 2022. https://www.worldometers.info/world-population/uk-population/

DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA AVRUPA MÜSLÜMANLARININ CAMİ EKSENLİ KİMLİK MÜCADELESİ

Dr. Yusuf DOĞAN
Emekli Müftü
yusuf.dogan16@hotmail.com

Giriş ve Genel Durum

Avrupa'nın İslam'la tanışması asırlar öncesine dayansa da Müslümanların Avrupa'daki mevcut varlıkları 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Batılı ülkeler kalkınma hamlelerinde ihtiyaç duydukları işgücünü karşılamak üzere İslam ülkelerine yönelmişler, bunun sonucunda İslam ülkelerinden Avrupa'ya kitlesel göç başlamıştır. Diğer taraftan İslam coğrafyasında meydana gelen karışıklıklar nedeniyle Avrupa'ya iltica hareketleri baş göstermiş, böylece Avrupa'da Müslümanların nüfusu daha da artış göstermiştir. Bugün artık İslam Avrupa'da Hıristiyanlıktan sonra ikinci din, Müslümanlar da Avrupa toplumunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Türkiye'den giden göçmen işçilerin Avrupa'ya adımlarını attıkları altmışlı yıllarda, Avrupa'nın da Türkiye'nin de işçilere yönelik bir politikaları olmamıştır. On yıllar boyunca bu işçiler misafir olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu işçilerin dini görevlerini yerine getirmede, kimliklerini muhafaza etmede ne Avrupa'nın ne de Türkiye'nin bir adımı ve arayışı olmamıştır. Gerçekte işçilerin de kendilerini misafir gibi görmelerinden dolayı

kalıcı planlar yapma düşünceleri olmamıştır. Onlar daha ziyade kendi camilerini açarak, derneklerini kurarak bu ihtiyaçlarını karşılama hususunda geçici çözümler bulmaya çalışmışlardır. Yetmişli yıllardan itibaren kendilerini misafir olarak konumlandıran bu işçilerin aile birleşimleri gerçekleşmeye başlayınca çözüm arayışları daha bir ciddiyet kazanmış, farklı dini cemaatler eliyle camiler açılmış, dernekler kurulmuştur. Sonuç itibarı ile dini cemaatlerin örgütlenmesi, Türkiye'yi Avrupa'daki vatandaşlarına hizmet götürme sorumluluğuna sevk etmiştir. Bu süreçte gerek Müslümanların cami merkezli başta ibadetleri olmak üzere örgütlü eğitim ve kültürel faaliyetlerini gerekse Türkiye'nin Avrupa'daki vatandaşlarına hizmet götürme konusundaki çabalarını başta Almanya olmak üzere Batılı ülkeler desteklemiştir. Çünkü bu gelişmelerin her kesim tarafından misafir işçiler olarak değerlendirilen Müslümanların misafir olarak bulundukları Avrupa toplumuna uyumlarını, döndüklerinde de kendi vatanlarında uyum içerisinde hayatlarını devam ettirmelerini sağlayacağı düşünülmüştür.

Doksanlı yıllardan itibaren misafir olarak değerlendirilen Müslüman işçilerin kalıcı olmaları anlaşılınca işin seyri değişmiş ve döndüklerinde kendi vatanlarında uyum sorunu yaşamamaları konusu gündemden düşmüş, aksine kalıcı oldukları ülkede uyum sorunu yaşamamaları hususunda çare arayışları başlamıştır. İkibinli yıllara gelindiğinde artık Müslüman işçilerin ikamet ettikleri ülkenin vatandaşlığına geçmeleri gündeme gelmeye başlamıştır. Bu süreç çifte vatandaşlıkla başlamış, sonrasında vatandaşlığa geçenlerin sayısı artarak bugün Avrupa'da neredeyse % 50 oranına ulaşmıştır. Böylece artık Avrupa, misafir işçiler için değil Avrupalı Müslümanlar için politika üretmeye başlamıştır.

Müslümanların Avrupa'da kalıcı hale gelmeleri birçok yönden Batılı ülkeleri tedirgin etmekte, bu durum İslam ve Müslümanlar üzerine yeni senaryoları ve çözüm arayışlarını beraberinde getirmektedir. ABD'de ve Batı Avrupa ülkelerinin çeşitli merkezlerinde yaşanan ve Müslümanlarla ilişkilendirilen terör olayları ile; İslam'ın medeni olmadığı, şiddet içerdiği veya şiddet içeren yapılar ürettiği şeklinde oluşturulan negatif algı sonucu İslam ve Müslümanlar Avrupa ülkeleri tarafından güvenlik konusu olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu durum Batının bakışını değiştirmiş; Müslüman göçmen işçiler ilk zamanlarda olumlu anlamda "misafir işçi" iken sonra

"göçmen işçi" daha sonra "yabancı", bir süre sonra da "sorun" olarak ifade edilmeye başlanmıştır. "Yabancılar sorunu" olarak tartışılan problemler zaman içerisinde önce "Türk" sonra "Müslüman Türkler" daha sonra "Müslüman yabancılar" ve nihayet "İslam ve Müslüman sorunu" tartışmasına dönüşmüştür.[1] Bugün artık göçmen işçilerin entegrasyonu yerine İslam'ın ve Müslümanların entegrasyonundan bahsedilmektedir.

Günümüzde Avrupa'nın ikinci en büyük dini grubu Müslümanlardan oluşmaktadır ve araştırmalara göre bu oran gelecekte giderek artacaktır. Her geçen gün artan Müslüman nüfus, Avrupa'nın İslamlaşmasıyla bir yönüyle daha çok Müslüman nüfuzu anlamına gelmekte ve bu durum Batıyı kaygılandırmaktadır. Hiç göç olmasa dahi Avrupa'daki Müslüman nüfusun, gelecek 30 yılda % 4,6- 7,4 arasında artış göstererek üç katına çıkacağı, buna karşılık Avrupalı yerli nüfusun düşüş göstereceği tahmin edilmektedir. Sadece Almanya örneği incelendiğinde, hâlihazırda ülkede % 6 olan Müslüman nüfusun 2050'ye kadar % 20'ye yükselmesi beklenmektedir. Bu oran gelecekte Almanya'da her beş kişiden birinin Müslüman olabileceği anlamına gelmektedir.[2] Bu gelişmeyi *Economist* dergisi şu şekilde dile getirmektedir: Avrupa'nın birçok yerinde mahalli gazeteler, Pierre ve Charles gibi isimlerin ölüm haberlerini duyururken, Musa ve Fatihlerin de doğum haberlerinden bahsetmektedir.[3]

Diğer bir kaygı da Hristiyanlığın asırlardır hüküm sürdüğü Avrupa'da, Hıristiyanların kiliselere gösterdiği ilginin azalmasıdır. Araştırmalara göre; Batı Avrupa toplumunun % 27,5'i herhangi bir dine inanmamakta, büyük bir çoğunluğu vaftiz edilen 15 Batı Avrupa ülkesinde yaşayan halkın yaklaşık üçte biri kendilerini ateist olarak tanımlamaktadır.[4] Bunun sonucu olarak bakım masrafları nedeniyle sayıları belli olmamakla beraber satılığa çıkarılan çok sayıda kapalı kiliseler Müslümanlar tarafından satın alınarak camiye

1 Merdan Güneş, *Devlet, Kilise ve Cami. Almanya'da Din ve Eğitim Politikaları* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 188.

2 Selim Vatandaş, *Avrupa'da Müslüman Nüfusun Yükselişi Üzerine* (İNSAMER, 2019), 2.

3 Mustafa Köylü – İbrahim Turan, "AB-Türkiye İlişkilerinde Din Faktörü: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 5-34.

4 Kamuran Samar, "Araştırma: Batı Avrupa'nın üçte biri dine inanmıyor, dini kurumların tutumu dinden soğutuyor", *Euronews* (7 Ocak 2019).

dönüştürülmektedir. Bu gelişmeler Avrupa toplumlarında, Avrupa'nın köklü bir değişime uğrayarak İslamileşeceği korkusuna neden olmaktadır.

Tüm bu yaşananlar doğal olarak Avrupa'da İslam karşıtlığını tetiklemektedir. Dolayısıyla Avrupa'da yaşayan Müslümanların dini ve sosyokültürel varlıkları, yaygınlaşan İslamofobi, güçlenen yabancı düşmanlığının doğurduğu aşırı sağcı politikalar nedeniyle tehdit altındadır. İstatistiksel olarak bugün Avrupa'da en çok ayrımcılığa uğrayan grupların başında Müslümanlar gelmektedir. 2019 yılında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından kayıt altına alınan Türk vatandaşlarına yönelik 253 saldırının % 58,9'luk büyük kısmı, Türk nüfusun en yoğun olduğu Almanya'da gerçekleşmiştir. Türk vatandaşlarının en çok saldırıya uğradığı ilk 5 ülke sırasıyla; Almanya, Fransa, İsviçre, İngiltere ve Hollanda olmuştur. Saldırıların % 50'si İslamofobik, %32'si ise ırkçı saldırılardır.[5] Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansının Haziran 2020'de yayımladığı ankette, Avrupa Birliği vatandaşlarının % 22'sinin Müslümanlara komşuluk etmekten rahatsız olduğu, % 21'inin başörtülü bir Müslüman kadını işe almak istemediği, Müslümanlara yönelik fiziki saldırıların ve sosyal medyada nefret söyleminin en çok Avrupa'da yaşandığı, aşırı sağ grupların kampanyalarında Müslüman karşıtlığının ana unsur haline geldiği ifade edilmektedir.[6]

İslam ve Müslümanlar hakkında eskiden beri var olan olumsuz algı, "Avrupa'nın İslamileşeceği" senaryosu ile daha da güç kazanmaktadır. Bunun sonucu olarak Avrupa'daki İslam ve Müslüman karşıtlığı Avrupa Birliği Devletlerini yeni arayışlara sevk etmiştir. İslam'ı ve Müslümanları batı toplumu ve değerleri için tehdit ve tehlike olarak gören kesimlerin yürürlüğe soktukları Avrupa İslam'ı projesi çözüm yolu olarak gösterilirken, Avrupa'nın İslamileşeceği korkusu da böylece bertaraf edilmektedir. Avrupalı devletler tarafından tasarlanan ve siyasi liderlerin kendi ülkelerinde "Alman, Hollanda veya Fransız İslam'ı" kavramları ile destek verdikleri Avrupa İslâm'ı projesi ile ya sorun olan İslam kimliği Avrupa'ya uydurulmalı ya da İslam Avrupa'da bir kimlik olacaksa Avrupalı olmalıdır. Çünkü

5 Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), *Yurt Dışındaki Türk Vatandaşlarını Hedef Alan Saldırılar* (Ankara: YTB, 2019), 5.

6 Ömer Faruk Yıldız, Uluslararası kuruluşlara göre 2020'de Avrupa'da İslamofobi artış gösterdi, *Anadolu Ajansı,* (Erişim 04.12.2022).

reforme edilmemiş İslam ve Müslümanlar, içeriden gelen ve dini-kültürel yapıyı tehdit eden sosyolojik bir tehlike olarak algılanmaktadır.[7]

Projenin hayata geçirilmesi için bazı ülkeler tarafından devlet eliyle birtakım örgütlü çalışmalar yapılmıştır. Avrupa yasalarındaki din- devlet ayrılığı ilkesine ters düşmesine rağmen bu oluşumlar bizatihi siyasi otoritenin inisyatifi ile Müslüman toplumdan talebi doğrultusunda başlatılmış ve devletin yönlendirmesi, denetimi ve kontrolü altında süregelmiştir. Fransa'da ilk adımı 1990'larda atılan ve dönemin Fransa İçişleri Bakanı Nicolas Sarkozy'nin önemli katkılarıyla 2003 yılında kurulan Fransız İslam Dini Konseyi (Conseil Français du Culte Musulman-CFCM), Belçika'da 1999'da kurulan Belçika Müslümanları Konseyi (Exécutif des Musulmans de Belgique-Exécutif), Almanya'da dönemin içişleri Bakanı Wolfgang Schäuble'nin katılımıyla 2006'da başlatılan Almanya İslam Konferansı (Deutsche Islamkonferenz-DIK) bu oluşumlar cümlesindendir.[8] Yüzlerce cami derneklerinin bağlı olduğu İslami çatı kuruluşlarına yasal hakları olmasına rağmen "dini cemaat statüsü" verilmezken, bizatihi devletler eliyle İslam Konseyleri oluşturulması manidardır. Bu platformların oluşumunda birçok gerekçe gösterilse de bunlardan daha çok her ülkenin sosyal ve kültürel yapısına uyarlanmış yeni bir İslam ve Müslüman modeli inşa etme eğilimi ağır basmaktadır. Bu çalışmaların ana gayesinin ev sahibi ülkelerde İslam'ın normalleşmesinin sağlanması olduğu üst düzey siyasiler tarafından da alenen ifade edilmektedir. Dönemin Fransa İçişleri Bakanı Nicolas Sarkozy'nin ifadesiyle amaç, İslam'ın "banalleşmesi", yani "İslam'ın diğer dinlerden biri haline gelmesinin" sağlanmasıdır. Son zamanlarda Fransa'da İslam'ı "krizde bir din" olarak adlandıran Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un meclisten geçirmek istediği "Cumhuriyet ilkelerine bağlılık" yasası Fransız İslam'ı oluşturmanın adımlarındandır.[9] İlki 2006 yılında yapılan ve Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında eşit şartlarda diyalog kurma ve problemlerine ortak çözüm arama platformu olarak ilan edilen Alman İslam Konferansının 2018 yılında yapılan

7 Merdan Güneş, ""Euro-İslam" mı "Avrupalı İslam" mı? Avrupa'da Müslümanların Geleceği", *Kilitbahir* 19 (Eylül 2021), 18.

8 Zana Çıtak, "Avrupa İslamı, Ulusal İslam(lar) ve Müslüman Konseyleri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi* 19/73 (2021), 80,81.

9 Çıtak, "Avrupa İslamı, Ulusal İslam(lar) ve Müslüman Konseyleri", 81.

dördüncüsünün teması "Almanya'da yaşanan, Almanya kökenli ve Almanya için bir İslamiyet" olarak belirlenmiştir. Dördüncü dönem toplantısının daha önce "İslam Almanya'ya ait değildir" görüşünü dillendiren, konferans öncesinde de bir gazeteye "Alman hayat tarzını ve değerlerini paylaşan bir İslam" temalı bir yazı kaleme alan dönemin İçişleri Bakanı Horst Seehofer'in başkanlığında gerçekleşmesi konferanslar zincirinin ana hedefini göstermektedir. Buna göre İslam bu haliyle Almanya'ya ait değildir ve reforme edilmelidir. Bu görüş 2002 yılında dönemin İçişleri Bakanı Sosyal Demokrat Partili Otto Schily tarafından da dillendirilmiş, Schily Müslümanların asimile edilerek entegre edilmesinin bir Avrupa İslam'ı oluşturulmasına katkı sağlayacağını ifade etmiştir.[10] Buradan, Batı Avrupa'daki bu oluşumların; devletlerin kendi sosyal, siyasal ve kültürel yapılarıyla uyumlu bir İslam üretme arayışları çerçevesinde iç emniyet politikalarını ve entegrasyon beklentilerini Müslümanlara dayattığı bir mekanizmaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

Batılı ülkelerin ortaya koyduğu projelerindeki hedefleri; Batı değerleriyle uyumlu, demokrasi ve modernite ile barışık, yerlileşmiş ve normalleşmiş bir Avrupa İslam'ı ve böyle bir İslami kimliğe sahip, Avrupa'da yaşayabilir ve kendisi ile yaşanabilir bir Müslüman profili geliştirmektir. Bunun gerçekleşmesi ise bu kimliği kazandıracak İslam içeriğinin oluşturulması, bu içeriği benimseyip öğretecek ve buna göre din hizmeti verecek insan gücünün yetiştirilmesi ile mümkündür.[11] Eğitim yoluyla Müslümanların eğitilmesinin yanında yurtdışından gelen imam ve eğitimcilere ihtiyaç duyulmayacaktır. Bu yolla Müslümanlar "tanımlanabilir, tasarlanabilir, planlanabilir ve daha kolay yönetilebilir bir nesneye/vatandaşa" indirgenebilecektir. Globalleşen modern dünyada eğitim felsefesinin en önemli hedeflerinden birinin "uyumlu vatandaş yetiştirme" olduğu tezi de bunu güçlendirmektedir.[12] Avrupa ülkelerinin çoğunun imam ve din dersi öğretmenlerini artık İslam ülkelerinden getirmek yerine kendi ülkelerinde

10 Mesut Arslan, *Din Devlet İlişkileri Bağlamında Almanya'da İslam İlahiyat Fakülteleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (2019),43,44.

11 Cemal Tosun, "Avrupa'da İslam İlahiyatı: Almanya Odaklı Bir İnceleme" *Dini Araştırmalar* 23/59, (Aralık 2020), 297.

12 Güneş, ""Euro-İslam" mı "Avrupalı İslam" mı? Avrupa'da Müslümanların Geleceği", 19.

yetiştirmeyi planlamaları ve Almanya Osnabrück Üniversitesi İslam İlahiyatı Profesörü Rauf Ceylan'ın, Almanya'da imamı kim yetiştiriyorsa onun İslam hakkında söz sahibi olacağı şeklindeki tespiti,[13] İslam ilahiyatları üzerindeki kaygı ve eleştirileri haklı çıkaracak mahiyettedir.

Bugün geldiğimiz noktada Avrupa ülkeleri, Müslümanların kimliklerini korumada yegâne merkez olan camiler ve imamlar üzerinden bünyesindeki Müslümanları kendi sosyal ve kültürel yapısına uyumlu hale getirmeye çalışırken, bu gelişmeler karşısında Türkiye gibi ülkeler de vatandaşı olarak değerlendirdiği bu insanlara dair asimilasyon karşıtı politikalar geliştirmek zorundadır.

Bu konuda iki amaca matufen "**eğitim seferberliği**" devreye sokulmalıdır. Eğitim seferberliğinin birinci amacı; Müslüman toplumun asimilasyonunun önüne geçmek, ikincisi de bunu gerçekleştirecek olan imam, İslam dersi öğretmeni, manevi danışman alanlarında elemanlar yetiştirmektir. Birinci amaca hizmet edecek olan kapsamlı eğitim çalışması; cami–aile-okul üçlüsünü içine alacak şekilde, oluşturulacak dernekler marifetiyle okul öncesinden başlayıp üniversite eğitimine kadar sürecin takip edileceği eğitim çalışmasıdır. Diğeri de bu çalışmaya; din hizmeti vereceği düşünülen imam, İslam dersi öğretmeni, manevi danışman alanlarındaki elemanların hafızlık, imam hatip ve akademi eğitimlerini devreye sokabileceğimiz eğitim çalışmasıdır.

Bu çalışmanın amacı eğitimi merkeze alarak öncelikle Müslümanların ve nesillerinin asimile olmadan yaşadıkları topluma entegre olmalarının sağlanması, ikinci olarak da bunu sağlayacak olan din hizmeti verecek olan elemanların Avrupa'da eğitilmesi konusunda yeni bir anlayış ve metot geliştirme çabasıdır. Konu ile ilgili olarak kişisel tecrübelerim yanında yüksek lisans/doktora düzeyinde yapılmış akademik çalışmaları, yazılmış kitap ve makaleleri gözden geçirerek konunun dini, sosyal, siyasal ve tarihi arka planı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Müslümanların Avrupa geçmişi, Avrupa'da Din Devlet ilişkisi ve Müslümanların konumu, dini cemaat statüsü ve İslami cemaatler, Avrupa'da Müslümanların kimliklerinin muhafazasında camilerin ve imamların rolü, son olarak mahallinde din hizmeti elemanı yetiştirme konusunda yapılabilecek çalışmalar ile teklif ve öneriler sunulmuştur.

13 Güneş, *Devlet, Kilise ve Cami,* 186.

Bu çalışmada Avrupa, hem coğrafi anlamda hem de dini-kültürel kimlik anlamında kullanılmaktadır. "Avrupa'da yaşayan Müslümanlar" ifadesi ile kastedilen Balkanlar dışında Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Batı Avrupa ülkeleri ile Amerika, Kanada ve Avustralya'da yaşayan Müslümanlardır. Araştırma ölçütleri olabildiğince Avrupa üzerinden ve ağırlıklı olarak Almanya üzerinden verilecektir. Zira Almanya Avrupa Birliğinin en güçlü lokomotif ülkesi ve Müslüman Türk nüfusu ile cami ve dernek sayısı itibariyle Almanya dışındaki tüm sayının üzerinde bir yapıya sahiptir.

1. Avrupa'da Din-Devlet İlişkisi ve Müslümanların Konumu

Avrupa'da din devlet ilişkisi denildiğinde bu "kilise-devlet" ilişkisi olarak anlaşılmalıdır. Kilise, hem Hıristiyan imanını benimseyenlerin meydana getirdiği dinî cemaati hem de Hıristiyan geleneğinin bütününü ifade eder. Buna göre kilise ve Hıristiyanlık birbirinin yerine kullanılabilen kavramlardır.[14] Bu ilişkinin, Hristiyanlığın Avrupa'ya ulaşmasından beri var olduğunu söylemek mümkündür.

Ortaçağlardan itibaren başlayan Katolik kilisesi ile devlet arasındaki iktidar mücadelesi ve yetki sınırlarının belirlenmesindeki tartışmalar sonucu papalar, kralları ve derebeylerini bile aforoz edecek kadar ileri gitmişler, kiliseye bağlanmayan veya kilise egemenliğine karşı çıkanları doğrudan mahkemelere, yani engizisyona tabi tutmuşlardır. 1517 yılında Almanya'da ilahiyatçı Martin Luther'in Katolik kilisesine karşı başlattığı reform hareketi de, din özgürlüğünü sağlamak yerine Hıristiyanlıkta yeni bir mezhep olarak Protestanlığın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Katolik kilisesine karşı Martin Luther ve diğer din adamlarıyla başlayan reform hareketi Katolikler ile Protestanlar arasında başlayan amansız mücadeleye dönüşmüş, Avrupa nüfusunun üçte birinden fazlasının ölümüyle sonuçlanan ve 30 yıl savaşları olarak tarihe geçen mezhep savaşları 1648 Westfalya Barış antlaşmasına kadar sürmüştür.[15]

Avrupa'da sanayi devrimi ile meydana gelen köklü değişim Fransa'da

14 Mehmet Aydın, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/12.

15 Muhterem Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 3-4.

1789 ihtilali ile yepyeni bir hüviyete bürünmüştür. İhtilalin hedef seçtiği Kilise; Hıristiyanlığın izlerinin silinmesi, ayinlerin engellenmesi amacıyla Pazar tatilinin kaldırılması, ruhbanların ücretlerinin kesilmesi, kilisenin gelirlerinin kısıtlanması gibi tedbirlerle ağır baskılara maruz bırakılmıştır. İhtilalciler için artık tek bir din vardır, o da Protestanlık ya da Katoliklik değil akıl dinidir. Hatta bu yeni dinin 15 maddelik ilmihali 1793'de Milli İhtilal Meclisi tarafından kanunlaştırılmıştır.

19. Yüzyıl boyunca devam eden Kralcılar, Cumhuriyetçiler ve Kilise arasındaki tartışmalar ve mücadele nihayet 9 Aralık 1905 tarihli "kiliselerle devletin ayrılması" yasalarıyla sonuca bağlanmıştır.[16]

Din devlet ilişkilerinde Avrupa üç mezhebi bölgeye ayrılmaktadır:

1. Katolik ülkeler: Belçika, Fransa, İrlanda, İtalya, Portekiz, İspanya.
2. Karma (Katolik ve Protestan) ülkeler: İngiltere, Hollanda, Kuzey İrlanda, Almanya.
3. Protestan (Luteran) ülkeler: Danimarka, İzlanda, Norveç, İsveç.[17]

Batı Avrupa'da din-devlet ilişkileri, geleneksel olarak Hıristiyanlığın merkeze alındığı üçlü bir sınıflandırmaya dayalıdır:

Din-devlet ayırımına dayalı (separation) Sistemler: Fransa, İrlanda, Belçika ve Hollanda, "din-devlet ayırımına dayalı (separation) sistemi" kabul eden ülkelerdir.

Anlaşmalı (concordatarian) Sistemler: İtalya, Almanya ve İspanya anlaşmalı sistemi benimsemiş ülkeler olarak isimlendirilirler. Çünkü bu ülkelerde, bazı dini gruplarla (Roma Katolik kilisesi gibi) anlaşma (concordat) ve (diğer dinî gruplarla olduğu gibi) uzlaşma (agreement) temeline dayanmaktadır.

Ulusal Kilise (National Church) Sistemleri: Norveç, Danimarka ve İngiltere, Devlet Kilisesi veya Ulusal Kilisesi olan ülkelerdir.

---

16 Ethem Ruhi Fığlalı, "Din ve Devlet İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 8/38 (Temmuz 1997), 585-587.

17 Bülent Şenay, "Avrupa Birliğinin Dini Kimliği ve Avrupa'da Dinler: Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm ve İslam", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002), 135.

Kültürel açıdan bakılırsa bu üçlü ayrım; devlet kilisesi olan Protestan devletler, anlaşmalı Roma Katolik devletler ve laik devletler (Fransa gibi) şeklinde aralarında bölünmüş olan Avrupa'nın bir izdüşümüdür.[18]

Avrupa Birliği, temel yasalarında din ve Kiliseler yer almamıştır. Kilise ve devlet arasındaki ilişkiler ve din eğitim ve öğretimi ile ilgili uygulamalar, üye ülkelerin kendi yasa ve mevzuatlarına göre yapılmaktadır.[19] Almanya'da din ile devletin birbirinden ayrılmasından sonra ilişkiler iki taraf arasında yapılan "Devlet Kilise Sözleşmeleri" veya "Din-Devlet Hukuku Sözleşmeleri" kavramı ile şekillenmiştir. Geleneksel olarak, devlet ile Katolik Kilisesi arasındaki sözleşmeler "Konkordato", Protestan Kilisesi ile devlet arasındaki anlaşmalar "Kilise Hukuku Sözleşmeleri", Yahudi veya Müslüman dinî cemaatlerle yapılan sözleşmeler ise "Din-Devlet Sözleşmeleri" olarak adlandırılmaktadır. Almanya'da anayasa hukuku alanındaki din ve dini cemaatlerle ilgili düzenlemeler çoğunlukla eyaletlerin görev alanına girdiği için, bu alandaki sözleşmelerin de çoğu eyaletler düzeyindedir. Katolik kilisesi ile imzalanan sözleşmeler uluslararası sözleşme niteliğinde, eyaletlerin ya da devlet kurumlarının ulusal kiliseler ve dinî cemaatlerle imzaladıkları sözleşmeler ise hâkim görüşe göre kamu hukuku sözleşmeleri olarak kabul edilmektedir.[20]

Avrupa'da devletin din ile ilişkisinin Hıristiyan/kilise merkezli olduğunu belirtmiştik. Ülkeler arasında bazı farklılıklar olmakla beraber bir kısım Avrupa ülkelerinde genel olarak devlet- kilise ilişkilerinde öne çıkan hususlar şöyledir:

Almanya'da din ve devlet ilişkileri "ayrılık içinde işbirliği" ya da devletin dini aktif bir şekilde desteklemesi anlamında "pozitif tarafsızlık" şeklinde tanımlanmaktadır. Alman yasalarında laiklik ve sekülerizm gibi kavramlar kullanılmamıştır. Devletin dine yaklaşımını belirleyen üç temel kavram;

18 Silvio Ferrari, "İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli", Çev. Mehmet Salih Kumaş, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 13/1,* (2004), 301-303.

19 Mehmet Zeki Aydın, "Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması", *Mehmet Zeki Aydın* (Erişim 3 Aralık 2022).

20 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği,* 205.

tarafsızlık, hoşgörü ve eşitliktir.[21] Almanya'da devlet, tüzel kişilik olarak tanıdığı dinler adına vergi toplar ve bunları din temsilcilerine dağıtır. Vergi ödemek istemeyen vatandaşlar ise zorlanmaz ancak kilisenin sağladığı imkânlardan yararlanamazlar. Ayrıca Almanya'da devlet gerek eğitim ve gerekse sosyal hizmetler alanında dini kurumlarla işbirliği içerisindedir.[22]

İngiltere'de din ve devlet ilişkisini düzenleyen bir anayasal hüküm bulunmamaktadır. İngiltere'nin resmi kilisesi olması sıfatıyla Anglikan kilisesinin sahip olduğu bir takım ayrıcalıklar, haklar mevcuttur.[23] Birçok devlet töreni dinî törenle yapılmaktadır. Devlet başkanı yani Kral aynı zamanda Anglikan Kilisesinin başkanı olup, başbakanın teklifi ile din görevlilerini atar.[24]

İsviçre'de ülkenin bir resmi devlet dini yoktur. Dine ilişkin meseleleri halletme yetkisi, Anayasaya göre, kantonlardadır.[25]

2000 yılına kadar resmi devlet dini olarak Evanjelik Luteryenliği kabul eden **İsveç**'te bu tarihten itibaren devlet ve kilise ayrılığı vardır.[26]

Hollanda, Avrupa'da din ve devlet ilişkilerini ilk ayırmaya başlayan devletlerden birisidir. Hollanda'da dini özgürlükler, nihai olarak 2002 Anayasasında kabul edilmiş ve garanti altına alınmıştır.[27] Devlet hiç bir dini tartışmada taraf tutmaz ve sosyal yaşantıda din kuralları ile ilgili düzenleyici işlem yapamaz, kurallar koyamaz. Öte yandan hangi dine mensup olursa olsun, devletten yardım isteyen bir dini kurumu da geri çevirmez.[28]

Fransa'da din ve devlet ilişkisi, dünyada ilk örneği olan "Laiklik" adı altında yeni bir temele dayandırılmıştır. 1905 tarihli yasa, din ve vicdan

---

21 Hüdai Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, Rapor. *TBMM Araştırma Merkezi Müdürlüğü*, (2011), 6; Nuran Kızmaz - Fabio Vicini, "Sekülerizm Bağlamında Azınlıkların Durumu: Almanya'daki Müslüman Türkler Örneği", *Toplum Bilimleri Dergisi* 12/23 (2018), 30.

22 Hafize Şule Albayrak, "Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 192.

23 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği*, 314.

24 Aydın, "Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması", 8.

25 Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 56.

26 Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 52.

27 Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 38.

28 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği,* 312.

özgürlüğünü garanti altına alarak, devletin hiç bir dini olmadığı ve hiç bir dini tanımadığı, maddi olarak desteklemediği, teorik olarak hiç bir dini öne çıkarmadığı bir sistem kurmuştur.[29] Fransa'da devlet, dini grupları vergiden muaf olan ibadet dernekleri ve vergiden muaf olmayan kültürel dernekler şeklinde ikiye ayırmıştır. İbadet dernekleri sadece ayinsel hizmet ve uygulama olarak tanımlanan dini faaliyetler organize edebilirler. Vergi muafiyetine tabi olmayan kültürel dernekler, gelir getirici faaliyetlerde bulunabilirler ve yaptıkları kültür ve eğitim faaliyetlerinden dolayı devletten mali yardım alabilirler.[30]

Danimarka'da anayasa, Evanjelik Luteryen Protestanlığın kilisenin resmi dini olduğunu, kralın bu dine mensup olması gerektiğini ve devletin bu kiliseyi destekleyeceğini ifade etmektedir. Anayasa Mahkemesinin kararına göre, diğer dini gruplara devlet bütçesinden mali destek sağlanması için anayasanın değiştirilmesi gerekmektedir.[31]

Belçika Anayasası, 2007 tarihli yasa ile dini ve felsefi temelde yapılan ayrımcılıkları yasaklamaktadır. Hükümet Katoliklere, Protestanlara, Yahudilere, Anglikanlara, Müslümanlara ve Ortodokslara "tanınmış" statüsü vermekte, bu gruplar hükümetten, bölgesel ve yerel yönetimlerden mali destek almaktadırlar. Ancak, uygulamada, Katolik Kilisesi, eşitler arasında birinci konumdadır. Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, teoride devlet bütün dinlere eşit mesafede dururken, Hristiyan dini cemaatler, gerek kurumsal gerekse bireysel din özgürlüklerinden daha fazla yararlanmaktadır.[32]

Avusturya'da 1867'den beri din ve devlet ayrıdır. Devlet ve baskın mezhep olan Katolik Kilisesi arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere 1934 yılında imzalanan Konkordat günümüzde hala uygulanmaktadır.[33]

1.1. Din-Devlet İlişkisi Bağlamında "Dini Cemaat Statüsü" ve İslami Cemaatler

Avrupa ülkelerinin çoğu, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesini ve/veya Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesini

29 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği,* 307,308.
30 Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 35.
31 Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 27.
32 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği,* 311.
33 Bkz. Şencan, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 13.

imzalamışlardır. Bu maddeler, bir din veya inanca sahip olma ve onu ilan etme hakkını korumayı amaçlayan ortak bir öze sahiptir. Bu haklar; aşağıda başlıklar halinde de verileceği gibi toplanma, ibadethane kurma ve yaşatma, dinî yayınlar bastırma ve dağıtma, dinini öğretme, kişilerden ve kurumlardan bağış isteme ve kabul etme gibi hakları içermektedir.[34]

Bazı farklılıklara rağmen birçok Avrupa Birliği ülkesindeki dini cemaatlerle devlet arasındaki ilişkiler, bir piramit örneğiyle ortaya konulabilir:

Piramidin en altında devletle en az işbirliği içinde olan dinî topluluklar vardır. Genel olarak bunlar, kamu hukukunun imkân verdiği bir kurum olarak tüzel kişilikler olabilirler ve buna binaen menkul ve gayrimenkul alıp satmak, anlaşmalar yapmak ve yardım kabul etmek gibi temel bazı tasarruflarda bulunabilirler. Fakat devletten malî yardım alamaz, kitle iletişim araçlarından istifade edemez ve okullarda kendi dinî doktrinlerini öğretemezler. Batı Avrupa ülkelerindeki cami derneklerinin hemen hepsi bu en alt guruba girmektedir.

Piramidin orta kısmını oluşturan ikinci sıradaki dini topluluklar, genellikle vergiden muaf olma veya düşük vergi verme şeklinde devletten malî destek alırlar. Topluluk yöneticileri devletçe geçerli kabul edilen evlilik veya diğer dinî törenleri yaptırmaya yetkilidirler. İbadet yerlerinin inşa masrafları devlet veya yerel yönetimler tarafından karşılanır. Bu topluluklar daha ziyade dinî kuruluşlar için çıkarılmış özel yasalarla yönetilirler. Piramidin en altından ikinci kısmına çıkış, bir çeşit, devlet tarafından kayıt altına alınma veya tanınma anlamına gelir. Yani bir tür devlet kontrolüne girme demektir.

Piramidin üçüncü kısmında ise devletle en fazla işbirliğine giren dinî gruplar vardır. Devlet kiliseleri/ulusal kiliseler, anlaşmalı devletlerdeki Roma Katolik Kilisesi ve Yunanistan'daki Ortodoks Kilisesi piramidin bu kısmında yer alır. Hâkim bir pozisyonda oldukları ülkede, devletle kurdukları bağlantılar sonucu, o dinî grubun özel ihtiyaçlarını olabilecek en güzel şekilde karşılayan özel yasal düzenlemeler yapılmaktadır.[35]

Batı Avrupa'daki bazı anayasalarda ve devletlerle dini cemaatler arasında yapılan sözleşmelerde, dinî gruplar dinî olmayan gruplara göre daha

34 Ferrari, "İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli", 305.

35 Ferrari, "İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli", 308.

fazla bir özerkliğe sahiptir. Aynı şekilde dini cemaatler arasında Hıristiyan cemaatler de diğer dini cemaatlere göre daha imtiyazlıdır. Devletlerin hukuk sistemlerinde farklılık olmakla beraber Hıristiyan cemaatler arasında da Katolik mezhebi diğer Hıristiyan mezheplere göre imtiyazlıdır. Örneğin devletlerin Katolik mezhebi ile yaptığı sözleşmelerin uluslararası geçerliliği bulunmaktadır. Almanya'da üniversitelerde profesörlerin atanmasında Katolik kiliselerine itiraz hakkı tanınırken, Protestan kiliselerine sadece görüş bildirme hakkı verilmiştir. Sözleşmelerdeki bu dil farkı, Roma-Katolik Kilisesinin itirazının bağlayıcı Protestan kilisesinin bağlayıcı olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.[36]

Sözün özü; her şeye rağmen Hıristiyanlık tüzel kişilik statüsünden de öte din devlet ilişkilerinde merkezi bir role sahiptir. Sözgelimi Belçika ve İrlanda, "din devlet ayırımına dayalı sistem"i benimseyen ülkeler olmalarına ve kilise ile bir anlaşmalarının bulunmamasına rağmen Roma Katolik Kilisesi bu ülkelerde, "anlaşmalı" ülkelerde olduğundan daha iyi bir hukukî statüye sahiptir.[37] Fransa din devlet ayırımının en katı bir şekilde uygulandığı ülke olmasına rağmen özellikle Katolik Kilisesi, toplumsal hayatın içindeki ağırlığını sürdürmektedir. Papa 23. Jean'ın ifadesiyle, "Fransa Hıristiyanlık ekmeğinin piştiği fırındır." Charles de Gaule de bunu "Hıristiyanlık ekmeğinin piştiği millet" olarak tarif etmiştir. Anayasasında; "Cumhuriyet hiçbir dini tanımaz ve desteklemez ve de hiçbir dinin din adamı maaşını ödemez." denilerek din-devlet arasındaki mesafeye vurgu yapılmıştır. Bununla beraber kanunda; ilk ve ortaöğretim okulları, hastaneler ve hapishaneler gibi devlet kurumlarında dini uygulamaların özgür bir şekilde yerine getirilmesi amacıyla papazların giderlerini devletin karşılayacağı, rahiplik hizmetleri ile ilgili harcamalar için devlet bütçesinden ödenek ayrılması imkânının olduğu ifade edilmiştir. Hıristiyanlığın ayrıcalığı Hollanda'da da kendini göstermekte, her türlü din ve inanç topluluğuna açık olan dernek ve vakıf seçeneğinin yanı sıra, sadece kiliselere açık olan özel bir tüzel kişilik biçimi de bulunmaktadır.[38] Almanya da Anayasa gereği din-devlet ilişkilerini ayırarak nötr bir tutum benimsese de bu

[36] Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği,* 220.

[37] Ferrari, "İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli", 302.

[38] Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu (AGİT-DKİHB) Venedik

nötrlük çoğunlukla prensipte kalmıştır. Zira devletle Katolik ve Protestan Kiliseleri arasında kurulan sıkı ilişkiler ve tanınan haklar neticesinde Kilise, Almanya'da devletten sonra ikinci büyük güç haline gelmiştir.[39]

Almanya'da dini cemaatler, "kamu tüzel kişiliği" ya da "dini cemaat" statüsüne sahip olmak istediklerinde aşağıdaki şartları taşımaları gerekir:

– Yapısı ve üye sayısı ile süreklilik arz etmesi ve kamu tüzel kişiliği olarak kendilerine verilen hakları uygulayacak ve kullanacak durumda olması gerekmektedir.

– Dini cemaatler hukuka bağlı olmak, bu bağlılıklarını kuruluş tüzüklerinde açıkça ifade etmek ve faaliyetleri ile de bunu göstermek zorundadırlar.

– Almanya'da kurulmuş bir dini cemaat olmalıdır.

Almanya'da şimdiye kadar Müslüman cemaatlerden Ahmediyye Cemaatine Hessen ve Hamburg eyaletlerinde "dini cemaat" statüsü tanınmıştır. Anayasal olarak hiçbir engel olmamasına karşın, bilhassa İslam dininin özelliğinden kaynaklanan ve kilise sistemi gibi gerçek kişilerden oluşan düzenli bir üyelik sistemi olmadığı gerekçesiyle bu durum anayasal bir problem olarak görülmektedir. Bazı eyaletler ise, getirilen yasal düzenlemelerle İslami cemaatlere yönelik "dini cemaat" statüsünü anayasada yazılandan daha ağır şartlara bağlayarak, bunu idari bir işlem olma özelliğinden çıkarıp siyasallaştırmaktadırlar.

1980 yılından beri faaliyette olan ve 17 adet cami cemiyetinin üye olduğu Berlin İslam Federasyonu, eyalet tarafından 1998 yılında "dini cemaat" olarak eyalet tarafından tanınmıştır. Berlin İslam Federasyonu Berlin eyaletinde verilen İslam din derslerinin hamisi ve uygulayıcısıdır. Hamburg ve Bremen eyaletlerindeki sözleşmede taraf olan DITIB Dini Cemaat olarak tanınırken, Hessen eyaletinde İslam din derslerini vermeye yetkili dini cemaat olarak tanınmaktadır.

İslami cemaatlerin "dini cemaat" olarak kabul edilip edilmemeleri eyaletlere göre farklılık arz etmektedir. İslami cemaatlerle devlet

Komisyonu, *Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler* (İstanbul: İnanç Özgürlüğü Girişimi, Ekim 2015), 25.

39 Mustafa Köylü, "Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4, 233.

sözleşmelerinin yapıldığı eyaletlerde, sözleşmenin tarafları olan Bremen ve Hamburg'taki İslami organizasyonlar "dini cemaat" olarak tanınmışlardır. Aynı şekilde bu iki eyalette İslam dininin özel bir yorum biçimi olarak kabul edilen Aleviler de "dini cemaat" olarak sözleşmede taraf olmuşlardır. Rheinland Pfalz eyaletinde ise DITIB, organizasyon yapısında Türkiye Cumhuriyeti'nin etkisi olması sebebiyle "dini cemaat" olarak kabulü tavsiye edilmemiştir.[40]

Avrupa'da dini cemaatlere sunulan hak ve imtiyazlar, bahse konu olan "kamu tüzel kişiliği" ya da "dini cemaat" statüsü ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yönüyle Müslümanların da "dini cemaat" statüsüne sahip olmaları çok önemlidir. Çünkü Müslümanların Hıristiyanlar gibi bireysel ve kurumsal din özgürlüğüne sahip olabilmeleri; dini, sosyal ve kültürel haklardan onlar gibi istifade edebilmeleri "dini cemaat" statüsüne sahip olmalarına bağlıdır. Almanya örneğinden hareketle, "dini cemaat" statüsü ya da "kamu tüzel kişiliği" hakkı elde etmenin sağladığı imkânlara göz attığımızda, Hristiyan din ve mezheplerin hatta Yahudilerin sahip olduğu geniş haklardan Müslümanların nasıl mahrum bırakıldığını görebiliriz.

Dini cemaatlerle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen sözleşmeler genelde takdim ve önsözden sonra aşağıdaki hususları ve madde başlıklarını ihtiva edebilmektedir:

Din Özgürlüğü ve Kendi İç İşlerinde Bağımsız Olma: Sözleşmelerin ilk maddesinde, din özgürlüğünün garanti altına alınması ve kiliselerin kendi iç işlerinde bağımsız olmaları vurgulanmaktadır.

Tarafların Birlikte Hareket Etmeleri ve Karşılıklı İyi Niyet Hükümleri: Kilisenin planladığı işlerle ilgili olarak kilisenin menfaatlerinin dikkate alınması, ortaya çıkan fikir ayrılıklarının karşılıklı iyi niyetle ve dostane şekilde çözümlenmesini amaçlayan hükümler yer almaktadır.

Kilise Vergisi ve Vergi İdaresi: Dinî cemaatlere, idaresini vergi dairelerinin üstlendiği kilise vergisi toplama hakkı verilmektedir.

Kiliselerin Malları: Kilise mallarının ve mülkiyetinin güvenliği ve garanti altına alınması yer almaktadır.

40 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği*, 276.

Para Toplamaya İlişkin Hususlar: Kiliselerin para toplayabileceklerine dair hükümler yer almaktadır.

Sosyal Yardım ve Hayır Kurumları: Kiliselere, sosyal işlerde ve sağlık alanlarında kendi kurumlarını kurma ve işletme hakkı tanınmaktadır.

Gençlik Çalışmaları ve Yetişkinlerin Eğitimi: Kiliselerde, gençlik ve yetişkinlerin eğitimleri alanında yapılan çalışmaların mali yardımlar da dâhil olmak üzere desteklenmesi, gençlik hizmetlerinde kiliselerin yüklenici olarak rol alması hükme bağlanmaktadır.

Anaokulları: Dinî cemaatlerin anaokulları işletebilmesine ilişkin düzenlemeler, devlet tarafından bu alanda yapılacak mali yardımlara ilişkin taahhütler yer almaktadır.

Manevi Destek Hizmetleri: Kamu kurumlarındaki manevi destek hizmetlerine ilişkin faaliyetlerin desteklenmesi, bu hizmetlerden dolayı ortaya çıkacak kamu masraflarının devlet tarafından karşılanacağı yer almaktadır. Yahudilerle yapılan sözleşmelerde, kamu kurumlarındaki yemeklerde, dinî kurallara (Helal veya Koşar) riayet edilmesine dair hükümler yer almaktadır.

Bayram Günlerine İlişkin Düzenlemeler: Yahudi cemaati ile yapılan sözleşmelerde, Yahudilere ait dinî bayram ve özel günler tek tek sayılmaktadır.

Radyo-Televizyon Kontrol Kurullarında ve Diğer Toplumsal Kurullarda Temsil: Dini cemaatlere; özel yayın kuruluşu kurma ve işletme hakları, kamuya ait medya kurumlarında ve özel yayın kuruluşlarında, tebliğ ve manevi destek amaçlı yayın saatlerinin verilmesi, medya-yayın organlarının kurullarında üye ve temsilci bulundurma imkânı tanınmaktadır. Bazı sözleşmeler; medya organlarının, halkın ahlaki ve dinî inançlarına saygı gösterilmesine ilişkin hükümleri ihtiva etmektedir.

Mezarlık ve Cenaze İşleri: Dinî cemaatlere kendi mezarlıklarını kurma, genişletme ve işletme, mezarlıklarda anma günleri, ayinler ve dini törenler yapma, mezarlıklarla ilgili harç ve vergi alma, mevcut bütçe kalemleri çerçevesinde dinî cemaatlere mali destek verileceği hususları yer almaktadır.

Teoloji Fakülteleri/Öğretmen Yetiştirme: Devletin dinî cemaatlerin inançları doğrultusundaki öğretilerine müdahale edemeyeceği, müfredat içeriklerinin her bir dinî cemaatin öğretisi doğrultusunda düzenleneceği,

dini cemaatin ilahiyat fakültelerinde personel ve öğretim üyelerini görevlendirme hakkı yer almaktadır. Bazı sözleşmelerde, dinî cemaatlerin bilimsel yeterliliği ölçmek için kendi sınav komisyonunu oluşturabileceği, kendi sınavlarını yapabileceği, eğitim ve sınav yönetmeliklerinin hazırlanmasında onaylarının alınacağı hüküm altına alınmıştır. Aynı şekilde kiliselere, öğretmenlik eğitimi alanında katılım hakkı tanınmaktadır.

Eğitim İşleri ve Kamu Okullarında Din Dersleri: Dinî cemaatlere, özel okul ve yüksekokul gibi eğitim kurumlarını tesis ve açma hakkı, din dersi konusunda; dersin içeriğinin dinî cemaatin temel esaslarına uygunluğunun denetimi imkânı verilmektedir. Eyaletlerde farklı uygulamalar olmakla beraber; derslerin kapsamı, ders müfredatının ve planlarının oluşturulması, ders materyallerinin onaylanması, din dersi öğretmenlerinin yeterliliğinin belirlenmesi, derslerin işleyişinin kontrolü, öğretmen olarak din adamlarının atanmasına ilişkin hususlarda düzenlemeler yer almaktadır.

Harç ve Vergiden Muaf Olma: Dinî cemaatlerin, eyalet hukukundan kaynaklanan işlemlerde harç ve vergilerden muaf tutulacağı öngörülmektedir.[41]

Konuyu özetleyecek olursak; dini cemaatlerin tüzel kişilik elde etmeleri AİHS'nin 9. Maddesi ile kazanılmış bir haktır. Aralarında Avrupa ülkelerinin de bulunduğu 57 katılımcı devletin yer aldığı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) katılımcısı devletler; AİHM Sözleşmesi'nin 9. maddesi kapsamında "mensup oldukları devletin anayasal çerçevesi içerisinde inançlarını yaşayan veya yaşamaya hazır olan inanç topluluklarının, söz konusu ülkede bu türden topluluklara sağlanan statünün kendilerine de tanınması yönündeki taleplerini karşılamayı" taahhüt etmişlerdir.[42] Bu taahhüt Avrupa'da ikinci büyük topluluğu oluşturan Müslümanların da "dini cemaat" statüsü hakkı elde etmelerini gerektirmektedir. Ancak Avrupa'daki din devlet ilişkileri ile ilgili hukuk sistemi, hâkim din olan Hıristiyanlık merkeze alınarak oluşturulduğu için Müslümanlar dikkate alınmamaktadır. Hatta Müslümanlara yasa ile verilmiş haklar dahi yasa değişikliği yapılarak ellerinden alınmaktadır. Örneğin Avusturya'da devlet;

41 Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği*, 214-227.

42 AGİT-DKİHB, *Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler,* 20.

1912 tarihli İslam yasası ile Müslümanlara olumlu bir yaklaşım içerisinde iken, 2015 yılındaki yeni İslam yasası ile İslami cemaatler Hristiyan ve Yahudi cemaatler seviyesinden aşağı çekilerek ikinci sınıf cemaat statüsüne indirilmiştir. İslami cemaatlere yeni yasa ile daha kısıtlayıcı düzenlemeler getirilerek devlet kontrolü altına alınmaya çalışılmış, böylece kendi iç işlerinde bağımsız olabilmesinin önüne geçilmiştir.[43]

Batı Avrupa'da diğer dini gruplara verilen en temel hakların Müslümanlara verilmemesi ne devletlerin ne Müslümanların yararınadır. Bu durum kültürlerarası farklılıkları derinleştiren, Müslümanları ötekileştiren ve içinde yaşadıkları topluma entegrasyonunu değil bilakis yabancılaşmasını doğuran bir anlayıştır. Bugün; Müslümanlara ait yüzlerce cami derneğinin bağlı olduğu DİTİB vb. çatı kuruluşlarının "dini cemaat" statüsüne sahip olmaları hakları iken, söz konusu olan İslam ve Müslüman olunca maalesef bu haktan mahrum bırakılmaktadırlar. Bir kısım eyaletlerin bazı Müslüman çatı kuruluşlarına verdiği "kamu tüzel kişiliği" hakkı ise şekilden ibarettir.

Yukarıda piramit örneğinde verildiği gibi Müslümanların düzenli olarak bir araya geldiği en küçük olmakla beraber en etkin ve en yaygın dini cemaat yapılanması camiler ve cami cemiyetleridir. Bir taraftan Müslümanların Avrupa toplumuna uyum sağlayamamalarının önündeki en büyük engel olarak gösterilen imamlar ve camiler, diğer taraftan Müslümanlarla devlet arasında aracı olabilecek tek merci olarak görülmektedir. Camiler ve imamların bu gücünün farkında olan Batılı ülkeler Avrupa yasalarına aykırı olmasına rağmen camileri ve imamları kontrol altına alarak Müslümanları ehlileştirme yoluna gitmektedir. Bunun yolu ise imamları kendi üniversitelerinde yetiştirmek, böylece Avrupa İslam'ı projesine uygun olarak yeni bir İslam ve Müslüman kimliği inşa etmektir.

2. Avrupa'da Cami ve Kimlik

Kur'an-ı Kerim mescitleri inşa ve imar etmenin imani bir görev olduğunu ifade etmektedir (Tevbe; 9/18). Hz. Peygamber de İslam medeniyetinin temellerinin atıldığı Medine'ye hicretinde, kendisi için barınacağı bir ev edinmeden önce Mescid-i Nebi'yi inşa ve imar etmiştir. Bu nedenle Avrupa'ya ayak basan göçmen Müslümanlar, ilk iş olarak bulundukları

[43] Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği*, 72,73.

yerlerde cami inşa ve imar etmeyi en kutsal vazife ve Müslüman kimliğe sahip oluşlarının bir gereği saymışlardır.

Kimlik kavramı kısaca "kim?" sorusunun cevabıdır. Kimlik, insanın doğuştan getirdiği birtakım genetik özellikleri ile oluşan kişiliğinin yanında dış dünya ile etkileşim sonucu edindiği duruştur. Din, dil, kültür, ırk, renk vb. özellikler fert ve toplum kimliğinin belirleyicileridir. Özellikle din, kimliğin oluşumunda başat rol oynar. Avrupa'daki göçmen Müslümanlar için kimlik denildiğinde akla İslam gelmelidir. Çünkü Soğuk Savaş sonrası dünyada, ideoloji siyaseti yerine kimlik siyasetinin geçmesi ve bunun sonucunda da dinî kimliğin başka her türlü kimlikten daha öncelikli ve başat bir kimlik olarak tanımlanması, Avrupa'da göçmen konusunu İslam'la özdeşleştirmiştir.[44]

İslami kimliğin inşasında kurumsal anlamda aile, okul, cami üçlüsünün etkisi büyüktür. İnsanlığın tarihi kadar eski olan aile ve din birbiriyle sıkı ilişki içinde, birbirini besleyen ve koruyan iki ana kurumdur. Dinin kurduğu ve koruma altına aldığı en etkili alanlardan biri olan aile, aynı zamanda dinin en iyi korunabildiği ve varlığını en kolay şekilde sürdürebildiği kurumdur. Daha sonra dış dünyada kimliğe etki edecek unsurlar içerisinde başta örgün eğitim kurumu olan okulda, yaygın eğitimin en önemli mekânı camide sonra da sosyal çevrede dini inanç ve kültürel değerlerini öğrenerek ve pratiğe dönüştürerek bunları içselleştirir.[45]

Kuşaklar ilerledikçe Avrupa'daki Müslümanlar arasında Avrupa kültürünü benimseme düzeyinin arttığını görmek tabii bir durumdur. Sonraki kuşaklar yaşadıkları ülke okullarında eğitim görmüşler ve bu yüzden batı toplumunun kültürel değerlerini ve yaşam tarzını kanıksamış, arkadaş çevrelerinin çoğu Hıristiyanlardan oluşmuş, eş seçimlerini dahi yerlilerden yapmayı tercih etmişler, sosyalleşme sürecini bu ülkede gerçekleştirmiş böylece İslam kimliğinden ve değerlerinden önemli ölçüde uzaklaşmışlardır. Ailede ve camide öğrenilen ve yaşayarak içselleştirilen değerler okuldaki eğitimle desteklenmiyorsa ya da tersi bir eğitimle değersizleştiriliyorsa bu, kimliğin aşınmasına sebep olacaktır. Dahası iki farklı öğreti

44 Çıtak, "Avrupa İslamı, Ulusal İslam(lar) ve Müslüman Konseyleri", 74.

45 Yusuf Doğan, *Mabet Kimlik İlişkisi Bağlamında Ayasofya'daki İkonaların Fıkhi Yönü*. Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu. DİB Yayınları. Ankara (2021), 317.

arasında kalarak yerel değerlerden de kopuk olarak kimliksizleşecektir. Avrupa'da Hıristiyan din ve kültürünün hâkim olduğu toplum içinde yaşayan Müslüman birey açısından kimlik, her zaman her yaştan ve her kesimden Müslümanların bir araya gelme imkânı bulabildikleri cami ile yerini belirsizleştirmekten kurtarmanın adıdır. Diğer bir ifade ile bireysel Müslüman kimliğin, cami ile sosyal kimliğe dönüşmesidir.

2.1. Avrupa Müslümanlarının Kimlik Mücadelesinde Camilerin ve İmamların Rolü

Tarih boyunca birey ve toplumun kimliklerinin göstergelerinden birisi belki en önemlisi, ait oldukları dinin mabedidir. Sadece İslam mabedi değil, diğer semavi dinlerin mabetlerinin, hem mimari hem de işlevsel açıdan kimliği etkilediği muhakkaktır. Üç semavi dinin mabet isimleri kök itibariyle "toplama/toplanma" anlamlarındadır. Her üç dinin mabetlerinin etimolojik ve işlevsellik açıdan ortak anlamı olan "toplama/toplanma" özelliği; anlamsız, gayesiz, şekilden ibaret bir eylem değil, aksine kendilerince yüce bir ideale hizmet eden, kimlik inşa edici eylemlerdir.[46]

Cami; dini, manevi, eğitim ve sosyokültürel anlamda İslam toplumunun yaşayışında bütün hayat faaliyetlerinin açıldığı bir kaynak ve temel müessesedir. İslam kültür ve medeniyetinin yeryüzünde egemen olduğu dönemlerde cami her daim hayatın merkezinde yer almıştır. Merhum Sezai Karakoç'un dediği gibi; "Camilerimiz toplumun en kutlu ve en canlı müesseseleri olduğu zamanlar, dünyanın en üstün toplumu idik. Camiyi hayattan sürmeye başladık başlayalı, adeta ilâhi bir ceza olarak, biz de hayattan sürülmeye başladık."[47] Avrupa'da İslami kimliğimizle hayatta kalabileceksek; yine Karakoç'un; "mihrabıyla bir mabet, minberiyle bir toplum ve bir devlet, kürsüsüyle bir mektep"[48] şeklindeki cami tarifini işlevsel hale getirerek camilerimizi sadece bir mabet olarak değil, profesyonelce işletilen bir eğitim, kültür, sanat merkezi olarak daima canlı tutmamız gerekmektedir. Bu; sadece bizim Avrupa'daki İslam ve Müslüman varlığımızın devamını sağlamayacak, aynı zamanda inancımızın, kültür ve

46 Doğan, *Mabet Kimlik İlişkisi Bağlamında Ayasofya'daki İkonların Fıkhi Yönü*, 328

47 Sezai Karakoç, *Günlük Yazılar II Sütun*, (İstanbul: Diriliş Yayınları, 1975), 500-502.

48 Karakoç, *Günlük Yazılar II,* 522.

medeniyetimizin Batı toplumuyla buluşmasının, böylece Avrupa'nın İslamlaşmasının da önünü açacaktır. Bu yönüyle Avrupa'daki her bir cami, Kur'an-ı Kerim ve dini bilgilerin hem teorik hem de pratik olarak öğrenildiği yerler olması yanında, başta okul öncesi eğitim ve ders dışı etkinliklerin merkezini oluşturacak şekilde, eğitim kriterlerinin titizlikle uygulandığı birer eğitim kurumu işlevini haiz olması gerekmektedir.

Avrupa'da Müslüman fert ve toplumun dini/manevi ve kültürel kimliğinin inşa ve idamesinde camiler, cami cemiyetleri ve buralarda din hizmeti veren imamların önemi ve gücü batılı devletler tarafından bilinmektedir. Nitekim Almanya Federal göç ve Mülteciler Dairesinin Türkiye ve Uyum Araştırmaları Merkezi Vakfı işbirliğinde Alman İslam Konferansı adına "Almanya'da İslami Camiada Yaşam" başlıklı yapılan araştırmaların sonuçlarında camilerin, İslami cemaatlerin ve din görevlilerinin önemli fonksiyonlarının olduğu sonucu çıkmıştır.[49] Avrupa'da caminin ve imamın merkezi rolü bilinip görüldüğü içindir ki Avrupa ülkeleri hep birden bu hususu gündemlerine almışlardır. Bu nedenledir ki; İslam ve Müslüman kimliğin oluşumunda camilerin ve buralarda görev yapan imamların İslam toplumu nezdindeki etki ve itibarları bir kısım çevreler tarafından Hıristiyan kimliği ve batı toplumu için tehdit ve tehlike ve bir sorun olarak algılanabilmektedir. Bu sorunu çözmeye yönelik olarak; Avrupa'nın dini, kültürel ve sosyal şartlarına göre uyarlanmış, böylece Avrupa değerleriyle uyumlu yaşamayı mümkün kılacak bir İslam anlayışı ve Müslüman kimliği geliştirmek hedeflenmiştir. Bu kimliği kazandıracak olan da camilerde imam, okullarda İslam dersi verecek olan öğretmenlerdir. Buna göre din hizmeti verecek insan gücünün yetiştirilmesi için başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesi cami imamlarını ve din dersi öğretmenlerini artık İslam ülkelerinden getirmek yerine kendi kurumlarında eğitmeye başlamışlardır.

Öne geçmek, sevk ve idare etmek, önder, lider anlamına gelen imam kelimesi terim olarak hem camide cemaate önderlik eden kimse hem de devlet başkanı anlamına gelmektedir.[50] Geçmişte olduğu gibi bugün de cami

[49] Dirk Halm- Martina Sauer- Jana Schmidt- Anja Stichs, "Almanya›da İslami Camiada Yaşam- Alman İslam Konferansı, Özet", *BAMF* (Erişim 3 Aralık 2022).

[50] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/178.

eksenli her tür etkinliğin mimarı öncelikle imamlardır. Cami toplumun kalbi, imam da caminin kalbidir. İmam; Peygamber makamını temsil gibi bir sorumluluk taşıdığını yüreğinde derinden hisseden, bunun heyecanını ve coşkusunu sürekli kuşanandır. O makama getirilen kimse Hz. Peygamber'in sahip olduğu tüm imani ve ahlaki olgunluğa sahip olmalıdır. İmam öncelikle örnekliği ile önder olandır. İyi insan denildiğinde ilk gösterilen, çevresine iyiliği getiren ve yayandır. Önüne düştüğü insanların sorumluluğunu omuzlarına yüklenendir. Doğumundan ölümüne Müslümanların sevinçlerini ve acılarını paylaşan, her yaştan ve her kesimden insanların sorunlarını çözen, içinde yaşadığı toplumun tüm kesimleriyle sevgi, barış ve güven ilişkisi kuran, toplumu İslam'la, İslam'ı toplumla buluşturan, toplumun İslami kimliğini camide şekillendiren en merkezi kişiliktir. Nurettin Topçu'nun tanımıyla İmam; "ruhların kurtarıcısı, ahlak yaramızın doktorudur. Kin ile kibirden temizlenmiş, menfaatlerden sıyrılmış, nefsini unutmuş, kalbi ve kafası ile bütün kulların imdadına koşmak isteyen, dünya gözüyle gönülsüz, Allah gözünde kahraman hizmet eridir". Hz. Peygamber'in bizzat inşa ettiği ve yönettiği Medine'deki Mescid-i Nebi nasıl ki İslam ümmetinin ilk neslinin İslam kimliğinin oluşumunda model ise sonrasında inşa edilen cami ve mescitler de oralarda görev yapan Peygamber varisi imamlar marifetiyle İslam toplumunun kimliğinin inşa ve idamesinde modeldir. Çünkü imam cemaat ilişkisi Peygamber ümmet ilişkisi gibidir.

2.2. Din Hizmeti Verecek Elemanların Mahallinde Eğitimine Yönelik Teklifler

Çalışmamızın ana ekseni genelde Müslümanların, özelde ise sayıları milyonlara ulaşan Avrupa'daki vatandaşlarımızın kimlikleri ile varoluş mücadelesidir. Avrupa'da var oldukları andan itibaren kurdukları derneklerle camiler açan Müslümanlar, ibadetten sosyal faaliyetlere kadar kendi bilgi ve becerileriyle camileri yaşatmaya çalışmışlardır. Dini, sosyal, siyasal, kültürel tüm özellikleri ile Hıristiyanlığın hayata egemen olduğu batı toplumunda, Müslümanları İslam kimliği ile bugüne kadar koruyan camilerin ve cami cemiyetlerinin oluşumunda imamından cemaatine, derneğinden çatı kuruluşlarına kadar emeği geçen herkese teşekkür ve dualar etmek bizlere bir görevdir. Bugün Avrupa'daki camiler; Müslüman kimliğin oluşum ve gelişimine katkı sağlayacak şekilde eğitim amaçlı mekânlar, çay ve sohbet salonları, market, lokanta, berber gibi hayatın birçok alanında ihtiyacın karşılandığı

merkezler olmuştur. Almanca, Türkçe dil kursları, hafta sonu kursları, meslek, sanat kursları, okul derslerine ve ev ödevlerine yardım kursları, nişan, düğün, sünnet merasimleri, iftar programları, erkek, kadın, gençlere yönelik seminerler/bilgilendirme toplantıları, bilgi yarışmaları, kermes, önemli gün ve gecelerde programlar, açık kapı günleri gibi aktiviteler Müslüman kimliğin korunması ve canlı tutulmasını sağladığı gibi yerli Hıristiyan toplumla diyalog ve entegrasyona da katkıda bulunmaktadır.

Ancak geldiğimiz noktada camilerde daha ne tür faaliyetler yapabileceğimiz değil, faaliyetlerin planlayıcısı ve uygulayıcısı olan imamları mahallinde nasıl eğitebileceğimiz konusunu konuşmamız gerekmektedir. Müslüman kimliğin muhafaza edildiği tek ve en emin sığınak olan camilerin, biz Müslümanların kontrolünden çıkma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu aşikârdır. Avrupa üniversiteleri Müslümanların ihtiyaç duyduğu imam ve İslam dersi verecek öğretmenleri yetiştirmek üzere İslam İlahiyat enstitüleri açmışlar, hatta buralardan mezun ettikleri gençler bizim camilerimizde imam olarak görev almaya başlamışlardır. Sadece Almanya genelinde hem erkek hem de kadın 2015-2016 güz döneminde İslam İlahiyatı alanında yaklaşık 1.800 öğrenci kayıt yaptırırken, 2016-2017 güz döneminde bu rakam 2000 öğrenci civarındadır.[51] Müslümanlar bu konuyu önemsemez hala geçici bir kısım önlemlerle süreci yönetmeye çalışırlarsa; her Müslümanın birer Luther olması gerektiğini söyleyen,[52] Hz. Peygamber'in tarihsel gerçekliği olmayan efsanevi bir lider olduğunu iddia eden[53] hocaların elinde Hıristiyan- oryantalist bakış açısıyla yetişenler tevhidin ve vahdetin sembolü olan camilerimizde imam, okullarda İslam dersi öğretmeni olarak görev alacaklardır. Almanya Osnabrück Üniversitesi İslam İlahiyatı Profesörü Rauf Ceylan'ın; Almanya'da imamları kim yetiştirirse, İslam hakkında onun söz sahibi olacağının altını çizmesi,54 Avrupa'nın imam eğitimine müdahil olmalarındaki gerçek

51 Mesut Arslan, *Din Devlet İlişkileri Bağlamında Almanya'da İslam İlahiyat Fakülteleri*. Yüksek Lisans Tezi, (2019), 104.

52 Ahmet Dağ, "Avrupa ve Modernite Sarmalında Bir İslam Arayışı Olarak: Euro-İslam", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, 168.

53 WDR, "Streitfall: Hat Mohammed gelebt? Debatte unter Islamwissenschaftlern" (Erişim 3 Aralık 2022).

54 Güneş, *Devlet, Kilise ve Cami. Almanya'da Din ve Eğitim Politikaları,* 186.

maksadı ortaya koymaktadır. Amaç İslam'ın ve İslam mabedi olan caminin genleriyle oynayarak Müslüman topluma yeni bir kimlik kazandırmaktır.

Bu gelişmeler Müslümanlar ve onların nesilleri için caminin ne denli hayati önem arzettiğini göstermektedir. Çözüm yolu, ellerinde kalan tek müessese olan camilerle ilgili yeni bir anlayış ve bakış açısıyla projeler geliştirmektir. Bütün mesele; İslam medeniyetinin oluşumunun temellerinin atıldığı ve tarih boyunca bu medeniyetin taşıyıcısı olan İslam mabedine yeniden bu ruhu kazandıracak yeni bir format atmaktır.

Bizim görüşümüze göre, konuyu imam yetiştirmekten öteye götürerek, "eğitime müdahil olan topluma ve hayata müdahil olur" fehvasınca tümüyle eğitime müdahil olmamız gerektiğidir. Dolayısıyla Avrupa'da kimlik mücadelesinin bundan sonraki aşamasında camiyi merkeze alarak "topyekûn eğitim seferberliği" başlatmaya ihtiyacımız vardır. Aşağıda ayrıntıları verilecek olan bu seferberlik; ihtiyaç duyduğumuz din hizmeti verecek ihlaslı, bilgili, liyakatli gençlerin yetiştirilmesini, böylece Müslüman kimliğin Avrupa'da devamını sağlayacak, aynı zamanda hayatın her alanında kimlikli nitelikli eleman yetiştirmenin de imkânını verecektir. Araştırmalarda; Avrupa'daki vatandaşlarımızın neredeyse yarıdan fazlasının yaşadığı Almanya'da gençlerimizin %12'sinin liseye, %3'ünün de üniversite ve yüksekokula gidebildiği tespit edilmiştir.[55]

Artık Avrupa'da kalıcı olan İslam ve Müslüman varlığının sürekli olabilmesi için üç alana dair etkin çalışmalar ve insan kaynağı oluşturmamız gerektiği izahtan varestedir. Faaliyetlerimizin merkezine eğitimi aldığımızda din hizmetine dair üç alanda eleman yetiştirme konusunda başarılı olma şansını elde edebiliriz:

İmam: Avrupa'da İmam eğitimi ve istihdamı konusu din dersi öğretmenliği konusunda olduğu gibi doğrudan devletin sorumluluk alanına girmemektedir. Bu konu doğrudan cemaatleri ilgilendirmektedir. Türkiye senelerdir DİTİB bünyesinde ihtiyaç duyulan görevlileri, derneklere maddi külfet oluşturmayacak şekilde karşılamıştır. Diğer çatı kuruluşlar da kendi imkânları ile camilerde hizmeti aksatmayacak şekilde bugüne gelmişlerdir. Avrupa'da Müslüman kimliğinin hala varlık göstermesinde, bugüne kadar

55 Cem Dalaman, "Almanya'da Türk Öğrenciler Başarısız", VOA (Erişim 3 Aralık 2022).

hizmet veren kuruluş, dernek ve din görevlilerinin samimi ve fedakârane çabalarının olduğu muhakkaktır. Ancak gelinen noktada bazı Avrupa ülkelerinin dışarıdan imam alımını durdurması, bazılarının imamların girişini zorlaştırması, daha da önemlisi ihtiyaç duydukları imamları kendi üniversitelerinde yetiştirmeye başlamaları Müslümanların konuya ciddi olarak eğilmesini gerekli kılmıştır. İmam ihtiyacının karşılanması amacıyla 2006 yılında uygulamaya konulan ve senelerdir yürütülen Uluslararası İlahiyat Programı'ndan (UİP) da umulan sonuç alınamamıştır. Konuyu daha geniş perspektiften ele alarak ihtiyaç duyduğumuz imamların eğitim düzeneğini Avrupa'da kurma zorunluluğu doğmuştur. Cami merkezli okul öncesi eğitimden başlayarak; bir taraftan örgün eğitimin ilkokul, lise aşamaları diğer taraftan alt yapı çalışmaları kapsamında hafızlık/İmam Hatip Okulu, Avrupa Diyanet Akademisi aşamalarını takip edip, Almanya'da bir üniversitede İslam İlahiyat Eğitimi sonrası istihdamda bulunacak şekilde bir yol takip edilebilir.

Öğretmen: Avrupa'daki okullarda İslam Din Dersi; gençlerimizin dini ve ahlaki değerlerini yitirmemeleri, kültürleri ile olan bağlarını korumaları, kimliklerini kaybetmeden yaşadıkları ülkeye uyum sağlamaları, farklı din, görüş ve düşüncelere karşı hoşgörülü olmaları, olası kötü alışkanlıklardan korunmaları vb. bakımlardan büyük önem taşımaktadır. Derslerin müfredatı ve bu dersleri verecek öğretmenlerin nitelikleri ise ayrı bir önemi haizdir. Hukuki olarak hiçbir İslami cemaatin devlet desteği ile öğretmen yetiştirme ve atama yetkisi bulunmamakla beraber aşağıda verilecek olan öğrenci sayılarına baktığımızda devletin atayacağı öğretmenlerin alt yapılarını cami merkezli bizim oluşturmamızın zarureti anlaşılmaktadır.

Avrupa'daki okullarda, Müslüman çocuklara yönelik din eğitimi ile ilgili uygulamalar, yaşadıkları ülkelere göre farklılık göstermektedir. İngiltere, Almanya, Avusturya, Belçika, Hollanda, Danimarka, İsviçre resmî ve özel tüm ilk ve orta dereceli okullarında din derslerine yer veren ülkelerdir. Bunlardan Almanya, Belçika, Hollanda ve Avusturya'da öğrenciler, din ya da ahlak dersinden birisini zorunlu olarak seçmektedir. Sadece Fransa'da resmî okullarda din dersi yer almamaktadır.[56]

[56] Hatice Demirbaş, "Eğitim- Kültür Açısından Avrupa'daki Türk Çocukları. Sorunlar ve Çözümler", (Ankara: *Nobel Yayıncılık*, (2014), 48.

Son değerlendirmelere göre sadece Almanya genelinde İslam Din Dersi verilen okul sayısı 917 olarak tespit edilmektedir. Yaklaşık 1.000.000 Müslüman öğrencinin katıldığı bu dersler İslam Dersi formatında değil dinlerden bağımsız olarak seküler ahlak dersi formatında verilmektedir.[57] Belçika'da 1.500 kişilik öğretmen kadrosuyla yaklaşık 110.000 Müslüman öğrenciye okullarda İslam din dersi verilmektedir.[58] İngiltere'de okullarda öğrenim gören yaklaşık 500 bin Müslüman çocuk vardır. Bu sayı, toplam eğitim alan çocuk sayısının yüzde 6'sına tekabül etmektedir.[59]

Bu sayı Avrupa'da Müslümanların birlik olup "dini cemaat" statüsü kazanmalarının önemini gösterirken, İslam dersi verecek öğretmenlerin Müslümanların elinde yetişmelerinin de önemini ortaya koymaktadır. Eğitim alanında çok etkin olan kilise, din dersini verecek olan öğretmenin yetişmesinde ve tayininde birinci derecede yetkili ve sorumludur. İmam yetiştirme programlarına ilaveten din dersi öğretmeni yetiştiren bölümlerle birlikte şu an itibariyle sadece Almanya'daki İlahiyat eğitimi veren Üniversite sayısı on civarındadır.[60]

Kamuoyu tartışmalarında İslam ülkelerinde öğretmenlik mesleğini tamamlamış ve Avrupa'ya gelmiş öğretmenlere pek de sıcak bakılmamaktadır. Bu kişilerin, eğitimini aldıkları ülkelerin ideolojik görüşlerini taşıdığı ve Avrupa değerlerinden uzak olduğu varsayılmaktadır.[61]

Manevi Danışman: Dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanlar için kurumsal anlamda camiler birer manevi danışmanlık ve terapi merkezleri, imamlar da dini/manevi danışmandırlar. Ülkemizde ve Avrupa'daki din hizmetlerinin deruhte edilmesinde ilk sırada yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın her kademesindeki görevlileri de manevi danışman olarak isimlendirilmeseler de fonksiyonel olarak dini, manevi danışmandırlar. Özellikle de Avrupa'da yaşayan Müslümanların kimlik problemi yaşamamaları,

57 Güneş, *Devlet, Kilise ve Cami. Almanya'da Din ve Eğitim Politikaları,* 257, 258.

58 Hakan Aydın, "Avrupa Okullarında İslam Din Dersleri", *Perspektif* (Erişim 3 Aralık 2022).

59 Muhammed Esat Altıntaş, "Batı Avrupa'da Özel Müslüman Okullarının Karşılaştıkları Sorunlar: İngiltere, Hollanda ve Fransa Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12/30 (Aralık 2015), 75.

60 Güneş, *Devlet, Kilise ve Cami,* 330.

61 Aydın, "Avrupa Okullarında İslam Din Dersleri".

değerlerini kaybetmemeleri için camiler ve buralarda görev yapan imamlar hayati önem taşımaktadırlar. Dolayısıyla günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı imam eğitimine salt beş vakit namaz kıldıran kişi olmanın ötesinde anlam yükleyerek geniş çaplı, kapsayıcı bir çalışmanın içine girmelidir.

Batı toplumlarına baktığımızda, bir kısım dini kurum, kilise ve sinagogların dışarıdan psikiyatrist ya da psikolog istihdamı yoluyla bu hizmeti devam ettirmeye çalışırken, pek çoğunun da bizzat kendi din adamlarını bu alanda yetiştirmek suretiyle cemaatlerine, özellikle ruh sağlığı konusunda hizmetler sunduğunu görmekteyiz. Özellikle son zamanlarda, bazı dini okulların klinik alanlarda kendi elemanlarını yetiştirmeleri daha dikkat çekicidir.[62] Kiliseler; manevi bakım ve danışma eğitimi verdikleri din adamları ile fakirlikten evlilik sorunlarına; ruhsal hastalıklardan hasta ziyaretlerine; iş bulmadan alkol ve uyuşturucu bağımlılığına; depresyondan evlilik ve ailevi sorunlara varıncaya kadar çok geniş bir alanda hizmet sunmaktadır. Bugün ABD' de ciddi anlamda bireysel sorunu olan kişilerin %39'u, din adamlarından yardım almaktadır. Bu yardım oranı bir bütün olarak psikiyatristlerden, psikologlardan, doktorlardan, evlilik danışmanlarından ve sosyal çalışma uzmanlarından alınan yardımların toplamından daha fazladır. Amerika'da artık, din adamlarının psikolojik danışmanlıkla ilgili ders alıp almadıkları değil, seküler sağlık kurumlarında çalışan kişilerin dini ve manevi eğitim almalarının gerekliliği tartışılmaktadır.[63]

ABD'de 3 bin, İngiltere'de 66'sı Yahudi ve 25'i Müslüman olmak üzere tam ve yarı zamanlı 4 bin 500, Hollanda'da 2011 kayıtlarına göre 100 bakım kurumunda 850 civarında manevi danışman olduğu saptanmıştır. Hapishanelerde ise 250 manevi danışmanın 60'ının Müslüman olduğu bilinmektedir.[64]

Çalışmanın adımlarını şöylece sıralamak mümkündür:

62 Mustafa Köylü, "Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 73.

63 Mustafa Köylü, "Din Hizmetlerinde Çağdaş Yönelimler ve Faaliyetler. ABD ve Kanada Örneği". *1. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007),* Editör Mehmet Bulut (Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 536,537.

64 Merve Reyhan Baygeldi, "Türkiye'de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler", SETAV (Erişim 3 Aralık 2022).

2.2.1. Kurumsallaşma: "Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği" Kurulması

Avrupa'da başlatılacak olan eğitim seferberliği, kapsayıcı ve kuşatıcı olması yönüyle Almanya'daki Müslümanların çoğunluğunu temsil eden bir üst çatı kuruluş olan Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (Koordinationsrat der Muslime in Deutschland-KRM) üzerinden yürütülebilir. KRM; Müslümanları ilgilendiren meselelerde onları temsil etmek amacıyla Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB), Almanya İslam Konseyi (Islamrat), İslam Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ) ve Almanya Müslümanlar Merkez Konseyi (ZMD)'inin katılımıyla 2007 yılında Köln'de kurulmuştur. 2019'da Almanya İslam Arnavut Merkezleri Birliği (UIAZD) ve Almanya Faslılar Merkez Konseyi (ZRMD)'nin katılımıyla KRM üye sayısını artırmıştır.[65] Bu kurumlar geçmişte olduğu gibi bugün de Almanya'da İslami yaşam biçimini benimseyen cami cemaatlerinin çoğunluğunu temsil etmektedirler.

Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (Koordinationsrat der Muslime in Deutschland-KRM) bünyesinde, faaliyet alanı sadece eğitim, kültür ve sanat olacak bir dernek kurulmalıdır.

Avrupa merkezli hayata geçirilecek ve eğitim, kültür, sanat ve sosyal alanlarda araştırmalar yapabilecek, yayınlar hazırlayacak, alandaki kurumlar ve kişiler arasında iletişim ağı kurabilecek, Müslümanlar dışındaki kişi ve kurumlar için de bir referans noktası olabilecek bir merkez olarak Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (Koordinationsrat der Muslime in Deutschland-KRM) bünyesinde bir dernek (**Ör: Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği**) kurulabilir. Dernek; Eğitim, Kültür, Sanat ve Araştırma birimlerini bünyesinde barındıran, idari ve mali olarak esnek, istikrarlı ve kapsayıcı yapıda olmalıdır.

Vatandaşlarımızın yoğun olarak yaşadığı bölge Batı Avrupa'dır. Avrupa'da da Almanya binden fazla camisi, 3 milyona ulaşan Türk nüfusuyla vatandaşlarımızın en yoğun yaşadığı ülke olması nedeniyle merkez Almanya olabilir. Öncelikle Almanya'da merkezi bir bölge belirlenerek fiziki mekân,

65 Muhammed Suiçmez, "Avrupa'da İslami Temsil Kurumları. Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (KRM)", *Perspektif* (Erişim 3 Aralık 2022).

tefriş, araç-gereç ve diğer donanımlarıyla bir mekân hazırlanabilir. Bu derneğin Müslümanların yaşadığı her Avrupa ülkesinde uzantısı olabilir.

Böyle bir çalışmanın hangi vasıfları haiz kişi ve kurumlarla yapılması gerektiğine karar verilerek bir proje ekibi oluşturulabilir. Hangi ülkede eğitim çalışması yapılacaksa o ülkenin yasaları, eğitim sistemi, İslami eğitim veren kurumları, İslami anlamda faaliyet gösteren dernek ve vakıfları ile sosyal yapısı üzerine bir araştırma ve çalışma yapılabilir. Kurumsal anlamda vizyon ve stratejilerde eşleşebilecek yapılar araştırılıp belirlenebilir. Daha sonra da proje uygulama planı hazırlanabilir.

"Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği" adına istikrarlı ve hızlı karar alabilecek merkezi ve daimî bir yönetim/icra kurulu, hizmet kalitesi ve mali şeffaflığı denetleyen bir denetim kurulu oluşturulabilir. Görev alacak idareci ve eğitimciler, Avrupa'da daimî oturumu olan, alanında yetkin ve tecrübeli kişilerden seçilmelidir. Yönetim Kurulu, DİTİB Almanya ağırlıklı olmak üzere diğer Avrupa ülkeleri temsilcilerinden oluşturulabilir. Oluşuma her açıdan destek verecek olan derneklerden de temsilciler alınabilir.

Finansal olarak bağımsız, sürdürülebilir ve hesap verebilirliğin sağlanması amacıyla, kurulacak olan Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneğine, KRM' e üye çatı kuruluşlarından Avrupa'daki DİTİB Merkezli tüm dernekler ile programa dâhil olarak, destek vermek isteyen diğer İslami çatı kuruluşlardan ve derneklerden mali imkânları ölçüsünde katkı sağlanabilir. Buna ek olarak, kaynakları ve yükümlülükleri incelenerek akredite edilen Avrupa fonları, uluslararası fonlar ve bireysel bağışlardan da faydalanılabilir.

Bu üst çatı kuruluşla eşgüdüm içerisinde profesyonelce faaliyet yürütecek, cami dernekleri bünyesinde ve cami adına alt dernekler kurulabilir (Ör: Fatih Camii İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği). Cami merkezli eğitim hizmeti verecek olan alt derneklerin kurulacağı öncelikli camiler; camilerin konumu, cemaat durumu, öğrenci durumu, cami dernek yönetiminin konuya yaklaşımı gibi hususlarda alan çalışması yapılarak belirlenmelidir. Alt derneğin yönetimi, imkân nispetinde bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel yapısına vakıf, eğitim sürecini yaşadığı bölgede tamamlamış, derneğin misyonu ile uyumlu entelektüel kişilerden oluşmalıdır.

2.2.2. "Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği"nin Altyapı Çalışmaları

Derneğin altyapı çalışmaları, cami merkezli oluşturulacak olan dernekler marifetiyle gerçekleştirilebilir. Bunun ilk merhalesi Okul Öncesi Programdır. Sonrasında örgün eğitim safhasındaki ders dışı etkinlikler merhalesi çok önemlidir. Ardından akademi öncesi Hafızlık/İmam Hatip programı ile Akademi ve Yüksekokul safhası ile süreç tamamlanabilir.

Okul Öncesi Programı

Bu program, hayatın tüm alanlarında olduğu gibi istediğimiz vasıfta cami merkezli din hizmeti verecek eleman yetiştirmenin ilk adımıdır. Eğitim, insan hayatında doğumla başlayıp hayatın her safhasında belli değişim ve dönüşümlerle süren eylemin adıdır. Okul öncesi eğitim doğumla, hatta anne ile başlar, çocuğun okula başladığı güne kadar devam eder. Çocukluk dönemi insan hayatının en değerli aşamalarındandır. Araştırmalara göre 17 yaşına kadar olan zihinsel gelişmelerin % 50'si dört yaşına, %30'u dört yaşından sekiz yaşına, % 20'si ise sekiz yaşından on yedi yaşına kadar oluşmaktadır. Çocukların zihinsel ve kişilik gelişiminin % 70'i 0-6 yaş arasında tamamlanmaktadır.[66] Bütün bu oranlar okulöncesi eğitimin ne denli önemli olduğunun birer göstergesidir. Kişiliğin temelinin atıldığı okul öncesi yıllarda verilen olumlu ya da olumsuz eğitimin, tüm eğitim kademelerini, hatta tüm yaşamı etkilediği düşünüldüğünde bu dönemde verilen eğitimin önemi bir kat daha artmaktadır. Okul öncesi dönem çocukların fiziksel, sosyal, duygusal ve bilişsel gelişimlerinin en hızlı olduğu çağdır.

Okulöncesi eğitim, tüm Avrupa ülkelerinde hükümet programları ve yatırımların temel hedeflerini ve odak noktalarını oluşturmaktadır.

Her Müslüman ebeveyn çocukları için iyi bir eğitimin yanında kendi dini inançlarını önemseyerek anaokulunu buna göre seçer. Ahlak, taharet ve mahremiyet eğitimlerinin İslami hassasiyetlere uygun olarak verilmesi, yiyeceklerin helal olup, domuz eti veya katkı maddelerini içermemesi

66 Nuray Senemoğlu, "Çocuk Hakları, Çalışan Çocuklar ve Eğitim Sorunları", *Nuray Senemoğlu* (Erişim 3 Aralık 2022).

ebeveynlerin çocuklarını İslami bir anaokuluna göndermek isteyişlerinin ardındaki en önemli nedenler arasındadır.

Genel olarak Avrupa ülkelerinde İslami anaokullarının açılmasına hukuki bir engel bulunmamaktadır. Bu hususta da Avrupa'nın İslam'a ve Müslümanlara olumsuz ve önyargılı bakışı belirleyici olmaktadır. Avrupa genelinde sağ siyasetin güçlenmesi, İslami anaokullarını da etkilemekte ve Müslümanlar bu hususta zorluklarla karşılaşmaktadır. Avusturya'da önceleri teşvik ve destek verilen İslami anaokulları, 2015 yılında yürürlüğe giren İslam Yasası ile mercek altına alınarak Viyana'da yaklaşık 150 tane İslami anaokulu 450 tane İslami çocuk grubu farklı gerekçelerle kapatılmıştır. Fransa'da 2018'de kabul edilen yasa tasarısı ile denetimler sıklaştırılarak özel okulların açılması zorlaştırılmasına rağmen 2019 istatistiklerine göre devletten hiçbir maddi destek almadan yürütülen sözleşmesiz özel okulların % 4'ü Müslüman değerlere göre eğitim vermektedir. İslami anaokulları konusunda en özgürlükçü yaklaşımın İngiltere ve Belçika'da, en katı yaklaşımların ise Avusturya ve Fransa'da olduğu görülmektedir.[67] Belçika'da Katolik anaokulu ve ilkokullarında dersler çoğunlukla dua ile başlamaktadır. Yine bu okullarda ve her sınıfta haç vb. dinî resim ve levhalar bulunmaktadır.[68] Almanya'da henüz resmî olarak sadece 30 tane İslami anaokulu vardır. Almanya'da anaokullarının büyük bir kısmı kiliselere aittir. Devlete ait anaokullarında dinî motifler sürekli kullanıldığı gibi, kiliseye bağlı anaokullarında da din eğitimi hizmeti sunulmaktadır. Almanya'da belediyeler, kiliseler, sosyal yardım kuruluşları, şirketler, kamu yararına çalışan dernekler ve çok nadir de olsa "özel anaokulu" statüsüyle olmak şartıyla bireyler anaokulu açabilirler.[69]

Almanya örneğinden hareketle bu konuda İslami cemaatlerin çalışmalarının yetersiz olduğu görülmektedir. Çünkü bu alan özel ilgi gerektiren, resmi prosedürü olan, ilgili mercilerde işlemleri takibini yapabilecek dil ve

67 Meltem Kural, "Batı Avrupa'da İslami Anaokullarının Bilançosu" *Perspektif* (Erişim 3 Aralık 2022). Arzu Ağırman, "Anaokullarının Müslüman Çocuklar Açısından Önemi", *Perspektif* (Erişim 3 Aralık 2022).

68 Aydın, "Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması".

69 Rukiye Özmen, "Almanya'da "İslami Anaokulu" Mümkün mü?", *Perspektif* (Erişim 3 Aralık 2022).

mevzuat bilgisine sahip elemanların bulunmasını gerektirmektedir. Evet İslami bir anaokulu açmak istemek, profesyonel çalışmanın yanı sıra sizin kimliğinizle ve kimliğinizin buradaki yansımasıyla da yakından alakalıdır. Ancak yarım asrı aşkın bir süredir bulunduğumuz Avrupa'da okul öncesi anaokullarındaki başarısızlığımızı, konuya ciddiyetle ve profesyonel bakış açısı ile yaklaşmadığımıza ve bu doğrultuda gerekli çalışmaları yapmayışımıza bağlamak gerekir. Avrupa gibi gayrimüslim toplumlarda, Müslüman ebeveynler tabii olarak çocukları için kendi dinî görüş ve inanışlarına uygun anaokulu arayışına girmektedir. Hassasiyetlerinin önemsenmesi ve çocuklarının evde gördüğü dinî ve ahlaki değerleri anaokulunda da görebilmesi arzusu bir tarafa, okul öncesi eğitim programı Avrupa sosyal ortamında yeni nesillerin helal lokma ile serpilip büyümesi gayesiyle dahi İslami cemaatlerin üzerinde hassasiyetle çalışması gereken bir alandır. Bu alanda hizmet verebilmek için resmi kanallar zorlanmalı, önümüze konulan tüm engellemelere rağmen yılmadan konunun halli için çaba sarf edilmelidir.

Ders Dışı Etkinlikler/Okul Derslerine Yardım Kursları

Yukarıda önerilen dernek bünyesinde okul-öğrenci-veli koordinasyonu ile okullarda ders dışı etkinlikler olabileceği gibi okul dışında da birçok etkinlikler yapılabilir. Eğitimi en genel anlamıyla kültürel değerleri bireye kazandırma süreci olarak tanımlarsak; öğrencilerin kişisel, akademik, sosyal ve fiziksel gelişimlerine sundukları katkılar açısından ders dışı etkinlikler, okuldaki eğitim süreci kadar önem arz etmektedir. Hatta bir yönüyle okullar öğretim işlevi görürken ders dışı etkinlikler ise eğitim işlevi görmektedir.

Avrupa'da cami bağlantılı eğitim, kültür, sanat derneğinin Müslümanların şimdi ve gelecekte kimlikli, kişilikli, onurlu toplum oluşturmalarında çok etkin rol alacağı muhakkaktır. Temel alanlar çerçevesinde yürütülen tüm aktivite, yarışma, tören, tanıtım günü, mezuniyet günü, yayın, müzik, halk oyunu, tiyatro, kampanya, ziyaret, gösteri, şenlik, şiir dinletisi, turnuva, konferans, panel, sempozyum, imza günü, fuar, sergi, kermes, gezi, proje hazırlama vb. sosyal etkinlikler okullarda yürütülen ders dışı etkinliklerin kapsamı içerisindedir. Avrupa'da Ders dışı etkinlikler; fiziksel, duygusal, sosyal ve ahlaki gelişimi destekleyen, akademik çalışmaları zenginleştiren, zamanı doğru ve etkili kullanmayı öğreten, estetik duyarlılık

katan, liderlik ve öz disiplin gibi kişisel becerilerin hayatın içinde uygulanarak kazanılmasını sağlayan çalışmalar olarak sunulmaktadır.

Ders dışı etkinliklerle öğrencilerde özgüven ve sorumluluk duygusu gelişir, bilimsel, sosyal, kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlerle milli, manevi, ahlaki, insani ve kültürel değerleri güçlenir. Ders dışı etkinlikler, özellikle Avrupa'daki yeni nesillerin kimliklerinin oluşumu ve güçlenmesinde bir bilinç eğitimi işlevi görmektedir. Cami merkezli sosyal aktivitelere ilaveten, Kudüs-Mescid-i Aksa ziyaretleri, Umre ziyaretleri, Çanakkale şehitleri, İstanbul, Bursa Edirne gibi tarihi ve kültürel mekânların ziyareti amacıyla Türkiye'ye yapılacak seyahatler vb. aktiviteler Avrupa'da doğup büyümüş gençlerimizin zihin ve gönül dünyalarında olumlu ve kalıcı izler bırakacaktır. Almanya'da bizzat kuruculuğunu yaptığım bir eğitim merkezinde, öğrencilerimizden kız-erkek bir gurupla beraber Çanakkale şehitlerini ziyaret ettiğimizde onların hıçkırarak ağlayışları, oraların toprağını alıp kolye halinde boyunlarına asmaları bu tür etkinliklerin özellikle Avrupa'daki yeni kuşakların İslami kimliklerinin oluşmasında hayati önemi haiz olduğunu göstermektedir.

Yapılan araştırmalar; öğrencilerin başarıları için gerekli olan; sebat etme, grup içi çalışma, sorumluluk alma, girişimcilik, liderlik ve zaman yönetimi gibi becerilerin ders dışı etkinliklerle elde edildiğini, ders dışı etkinliklere katılım ile ortaöğretim, üniversite ve mesleki kariyer başarısı arasında olumlu bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Çeşitli ders dışı etkinliklere katılım ile sosyal ağları genişleyen öğrenciler, ekip çalışması yaptığı insanlara güven duyma ve işbirliği yapmayı öğrenmektedirler. Sportif etkinliklere katılımla; sağlıklı olmalarına, sigara, içki, madde bağımlılığı gibi zararlı alışkanlıklara karşı daha akılcı seçimler yapmalarına yardımcı olmaktadır.[70]

Ders dışı etkinlikler içerisinde çok önemli bir faaliyet alanı da öğrencilerin ev ödevlerine yardım ve derslere destek kurslarını da içeren etüt programlarıdır. Geçmişte Türkiye'de dershane adı altında öğrencilere okul dışı yardım kursları olarak uygulanan bu program Avrupa'da her

[70] Begüm Erikçi, "Okullarda Ders Dışı Etkinliklerin İşlevleri", tedmem (Erişim 3 Aralık 2022).

camimizin bulunduğu bölgede müsait ise cami bünyesinde, değilse cami ile bağlantılı olarak merkezi bir yerde açılmalıdır. Bu eğitim merkezlerinin işlevi; sadece çocuklarımızın eğitimdeki başarılarını değil, inançlı, ahlaklı, sorumlu, kimlikli ve kişilikli, özgüven sahibi birer birey olarak yetişmelerini sağlayacaktır. Herkese açık olan bu eğitim merkezleri farklı inanç gurubundan ve farklı kültürden çocukların da katılımıyla onlarla tanışma, sağlıklı arkadaşlık kurma ve olumlu akran ilişkileri geliştirme şansına sahip olacaktır. Bu eğitim merkezlerinin İslam toplumu açısından gayr-i müslim toplum nezdinde olumsuz olan imajımızın olumlu hale dönüşmesine de katkısı vardır. Şöyle ki; Almanya örneğinde vatandaşlarımızın yaşadığı hemen her bölgede bir ya da birden fazla "kültür dernekleri" (Kultur Verein) vardır. Bunlar; tabelalarında kültür derneği yazsa da bizim ne inancımız, ne örf, adet ve geleneğimizle ne de kültürümüzle bağdaşmayacak özelliklere sahip derneklerdir. Almanya'da kamuoyunun bizi ve bizim kültürümüzü bu dernekler üzerinden tanıyor ve tanımlıyor olmaları, olumsuz imajımız açısından içler acısı bir durumdur.

Okulda yabancı bir Müslüman genç olarak çocuklarımızın emsallerinden geri kalmayarak aşağılık kompleksinden kurtulmaları, özgüvenlerinin yüksek tutulması ve yükseköğretimde yeteneğine göre istediği bir üniversiteyi okuyabilme şansını yakalayabilmeleri ders dışı etkinliklere katılımı ile ev ödevlerine yardım ve ihtiyaç duyulan derslerde alacağı takviye kurslarına bağlıdır. Bu aynı zamanda gelecekte din hizmeti vermeye müsait olacak gençlerin belirlenmesi ve o minvalde geleceğe hazırlık olacak şekilde din eğitimini de eğitim sürecine dâhil etme imkânı sağlayacaktır. Bu alanda müştemilatı uygun olan camilerde önceliği bu alana tahsis ederek her bölgede pilot çalışmalar yapılmalıdır.

Kur'an/Hafızlık Kursu-İmam Hatip Okulu

Müslümanlara camilerde din hizmeti verecek, okullarda Müslümanların çocuklarına İslam dersi verecek, Müslüman topluma dini-manevi anlamda rehberlik edecek elemanların bilgi, bilinç ve donanım itibariyle daha iyi yetişebilmesi için İlahiyat öncesi İslami eğitim önem arz etmektedir. Türkiye'de Kur'an Kursu eğitimi almış, hafızlık yapmış, sonrasında İmam Hatip Lisesini bitirmiş bir gencin İlahiyat eğitimi nasıl daha başarılı ve kaliteli

olacaksa, Avrupa'da İlahiyat okuyacak bir gencin Yüksek Okul öncesi böyle bir altyapı eğitimi alması da öylece kaliteli olacaktır. Bizim bu çalışmamızdaki nirengi noktası da budur. İster Avrupa ülkelerinde oluşturulan İslam İlahiyat programlarından mezun olsun, ister Türkiye veya diğer İslam ülkelerindeki İlahiyat fakültelerinden birini bitirmiş olsun ya da UİP programına dâhil edilmiş olsun, hazırlık düzeyindeki bir ön eğitim programından geçmeden öğrencilerin başarı şansı düşüktür. Dahası bu ön hazırlık eğitiminin, okul öncesinden başlayarak örgün eğitimin tüm aşamalarında devam etmesi gereken bir süreç olduğunun hesaba katılması gerekmektedir.

İmam Hatip Okulu, Avrupa ülkelerinin her birinde açılabilir. Ülkenin eğitim sisteminde zorunlu eğitim sürecini tamamlayan öğrenciler arasından seçilerek alınacak bu öğrenciler yatılı olarak kabul edilirler. Eğitim dili Türkçe olabilir. Bu okulu bitiren öğrenciler kabiliyetlerine, ilgi ve alakalarına göre yönlendirilerek İmam, Din Dersi öğretmeni ya da Manevi danışman olarak yükseköğretim eğitimleri tamamlatılır.

2.2.3. "Avrupa İslam Akademisi"nin Kurulması

Avrupa'da merkezi bir ülkede (Almanya) Avrupa İslam Eğitim, Kültür ve Sanat Derneği bünyesinde Avrupa ülkeleri ile Amerika ve Avustralya'da imam, İslam dersi öğretmeni ve manevi danışman alanlarında din hizmeti verecek kişilerin mesleki eğitimi ile hizmet içi eğitim faaliyetlerini yürütmek üzere "Avrupa İslam Akademisi" adı ile bir akademi kurulabilir. Akademi, kurulduğu ülke yasaları ile uyumlu bir tüzüğe sahip olmalıdır.

Asil ve yedek üyelerden oluşan Akademi Bilim Kurulu olmalı. Akademi; organizasyon (örgütsel), mali, istihdam ve bilimsel anlamda özerk olmalıdır.

Avrupa İslam Akademisi; Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Dini Yüksek İhtisas Merkezlerinde olduğu şekliyle tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi temel İslami ilimlerin kaynağından öğretileceği formatta olmalıdır. Buraya seçilecek öğrencilerin bu formata adaptasyonu ise Akademi öncesi küçük yaştan itibaren başlayıp eğitim kademelerinde yapılacak planlı programlı ciddi çalışma ile mümkün olabilir.

Avrupa İslam Akademisi; Avrupa'da Fakülte/Akademi/Enstitü düzeyinde İslam İlahiyatı üzerine eğitim veren üniversiteler, Türkiye'de lisans

düzeyinde dinî eğitim veren yükseköğretim kurumları, görevinin gerektirdiği diğer ulusal ve uluslararası kurum, kuruluş ve kurullarla iş birliği ve ortak çalışma yapabilir, mesleki ve bilimsel ilişkiler kurabilir, araştırmalarda bulunabilir, eğitim programları uygulayabilir, danışma kurulları ve komisyonlar oluşturabilir.

Görev alanıyla ilgili olarak; konferans, panel, seminer, sempozyum ve benzeri dini, ilmi, sosyal ve kültürel etkinlikler yapabilir. Yine görev alanıyla ilgili olarak araştırma ve yayın faaliyeti yürütebilir.

Avrupa Diyanet Akademisinde ders vermek, araştırma ve uygulama faaliyetlerinde görev almak üzere, dört yıllık dinî yükseköğrenim mezunu olup dinî yüksek ihtisas merkezinde eğitimini tamamlamış veya ilahiyat alanında doktora yapmış olanlar arasından; dinî musiki, kıraat gibi özel yetenek gerektiren konularda ise dört yıllık dinî yükseköğrenim mezunu olanlar arasından, yapılacak sınavda başarılı olanlar Avrupa Diyanet Akademisinde eğitim görevlisi kadrolarına atanabilir. Türkiye'de Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezleri ya da İlahiyat Fakültelerinden emekli olmuş hocalardan uygun görülenler, oturumları alınarak sürekli eğitim görevlisi olarak görevlendirilebilir.

Akademide eğitime alınacak öğrencilerin mezun oldukları okul, yaş, bilgi seviyesi vb. alım kriterleri Akademi Bilim Kurulu tarafından belirlenir. Oluşturulacak sınav kurulunun yapacağı sınav sonucu kayıt yapılır. Avrupa'nın her ülkesinden, öğrenci kabulü yapılabilir. Eğitim-öğretim tamamen ücretsiz ve yatılı olmalı, öğrencilere ücretsiz iaşe-ibate ve aylık burs imkânı sağlanmalıdır.

Kalite güvence süreci olarak eğitim faaliyetinin bir standart çerçevesinde resmi olarak onaylanması anlamında Sertifikasyonu gerçekleştirilebilir. Akademik programın yeterliliğinin gerektirdiği bilgi, beceri ve yetkinliği kazandırmak üzere teorik ve uygulamalı olarak verilen eğitimin şartlara uygun olarak verildiğini ölçen değerlendirme ve dış kalite güvence akreditasyonu yapılmalıdır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada; Avrupa'yı yurt edinen genelde Müslümanların, özelde vatandaşlarımızın kendi dini ve kültürel değerlerini kaybetmeden hayatlarını devam ettirebilmelerinin yol ve yöntemini araştırmaya çalıştık.

Araştırmamızın eksenini camiler ve imamlar oluşturmaktadır. Çünkü Müslümanların bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da İslami kimlikleri ile varlıklarını devam ettirecekleri sığınakları, Peygamber varisleri imamlar elinde genetiği bozulmamış camilerdir. Camiler; İslam'ın inanç, ibadet, ilim, fikir, irfan, hikmet, sanat ve insana dair tüm değerlerin talim ve tahsil edildiği birer merkez olması yanında, asırlar öncesinde Mescid-i Nebi'de temelleri atılan İslam medeniyetinin bugüne taşıyıcıları olmuşlardır. İslam ve Müslüman varlığından rahatsız olan Avrupa, sorunu esastan çözmek üzere "Avrupa İslam'ı" adı ile yerli/ulusal yeni bir İslam üretmek ve Müslümanları bu yeni yerli İslam ile ehlileştirmek yoluna gitmektedirler. Bunun gerçekleşmesi için yetiştirdikleri imamlar eliyle bir çeşit "İslam'a karşı İslam" planını uygulamaya koymaktadırlar. Bu çalışmalarında mesafe alırlarken Müslümanların buna seyirci kalmaları ve hala taşıma su ile değirmen döndürmeye çalışmaları kabul edilebilir değildir. Yapılması gereken hiç vakit kaybetmeden Avrupa'da yaşayan Müslümanların yaşadıkları bölgelerde eğitim çalışmalarına başlamak ve Cami imamlığı başta olmak üzere din hizmeti verecek elemanlarımızı Avrupa'da yetiştireceğimiz sistemi kurmaktır.

Konu ile ilgili önerilerimiz aşağıdadır:

- ✓ Çalışmanın kapsamı, camiyi merkeze alan tüm boyutlarıyla bütüncül bir eğitim faaliyeti olmalıdır.
- ✓ Üzerinde çalıştığımız; Avrupa'da ihtiyaç duyulan elemanların eğitilmesi ve hizmete hazır hale getirilmesinin yukarıda sayılan tüm aşamalarının eğitim süreçleri Avrupa'da gerçekleşmelidir. Dolayısıyla çalışma, bütüncül bir bakış açısıyla "eğitim seferberliği" sloganı ile başlatılmalıdır. Böylece eğitimde olmamız gereken yer hedefe konulmalıdır. Çünkü üzerinde çalıştığımız alandaki başarımız eğitim alanındaki başarımızla doğru orantılıdır.
- ✓ Eğitimde önceliği imam eğitimine vermeliyiz. Çünkü cami toplumun kalbi, imam da caminin kalbidir. Kalp olmaz ya da arızalı olursa nasıl ki bedenin azaları çalışmaz ya da arızalı çalışır, aynı şekilde imam olmaz ya da nitelikli olmazsa toplumun kalbi olan cami işlev göremez hale gelir. Mahallinde yetiştirilecek olan imamlar Avrupa'nın dini, sosyal, kültürel ve siyasal yapısını bilerek, ruh köklerine bağlı, ilim, irfan ve hikmetle mücehhez, Rıza-i Bari'yi en

yüksek gaye edinerek yetişecek olurlarsa o imamın cemaati ümmetin öncü kuşağı Sahabe gibi, cami Mescid-i Nebi gibi, caminin bulunduğu mahal Medine gibi olur. İslam toplumu canlı ve diri olmakla kalmaz, her bir cami İslam kültür ve medeniyetinin merkezi olur.

- ✓ Cami bireysel olduğu gibi sosyal kimliğin de inşa merkezidir. Cami merkezli eğitimin başında olan imamın bu açıdan da önemi büyüktür. Bu çalışma meyvelerini verene kadar Avrupa'da görevlendirilecek olan elemanların nitelikleri tekrar gözden geçirilmeli, camide beş vakit namaz kıldırmanın ötesinde bir nitelik ve performans gerektireceğinden onların cami görevliliği yanında böylesine önemli eğitim çalışmasında aktif görev alabilecek, hesabi değil hasbi olanlardan seçilmesi konusunda titiz davranılması sağlanmalı, gerekirse re'sen görevlendirme yapılmalıdır..
- ✓ Faaliyetin merkezi Almanya olmalıdır. Yukarıda zikredilen gerekçeler yanında Alman yasaları; devletle dini cemaatler arasındaki ilişkide, devletin dini aktif bir şekilde desteklemesi anlamında pozitif tarafsızlık içermektedir. "Dini cemaat" statüsü verilmediği için Müslümanlar devletten herhangi bir destek alamasalar da anayasayla düzenlenen devlet-kilise işbirliği, kamusal alanda varlıklarını devam ettiren yüzlerce camide Müslümanlara ibadetleri yanında gerçekleştirecekleri eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetlerinde avantaj ve kolaylık sağlayacaktır.
- ✓ Üst çatı kuruluş olan "**Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (KRM)**"ni oluşturan çatı kuruluşların yöneticileri ve ilgili görevlileri ile toplantılar yapılarak, istişarelerde belirlenen yol haritası doğrultusunda bir plan hazırlanmalıdır.
- ✓ Önce zihni altyapı çalışması yapılmalıdır. Her bir çatı kuruluş kendi alt birimleri ve cami görevlileri ve dernekleri aracılığı ile konuyu kendi cemaatleri ile paylaşmalı, konunun anlam ve önemi her bir Müslümanın zihinlerinde ve gönüllerinde yer bulmalı, böylece motivasyonları sağlanmalı, sonra da teklif ve temennileri alınmalıdır.
- ✓ DİTİB olarak; her ülke müşavirlikleri bir plan dâhilinde ataşelikleri harekete geçirmeli, ataşelikler de cami görevlileri ve dernekleri

harekete geçirerek tüm vatandaşlara ulaşarak konunun önemi anlatılmalıdır.

- ✓ Her ataşelik bölgesinde önce cami görevlileri, dernek başkanları, kadın kolları başkanları, gençlik başkanları ile ayrı ayrı toplantılar yaparak hem konunun önemi ve ayrıntılar paylaşılmalı hem de onların görüşleri alınmalıdır.
- ✓ Yurtdışı şartlarında vatandaşlarımızın anlayabileceği şekilde konuyu enine boyuna işleyebilecek konuşmacılar belirlenerek görevlendirilmelidir.
- ✓ Konunun fikri altyapısının oluşması süreci takip edilerek yapılan istişarelerdeki teklif ve temenniler rapor edilmelidir.
- ✓ Sürecin sonunda çatı kuruluşların temsilcileri ile değerlendirme toplantısı yapılarak uzlaşma sağlanan ortak hususlar doğrultusunda eğitim mekânları ve programları hayata geçirecek adımlar atılmalıdır.
- ✓ Avrupa'da Müslümanlara sahih, sağlıklı ve başarılı din hizmeti verecek imam, öğretmen ve manevi danışman olacak eleman yetiştirmek için uzun ve kısa vadede üç aşamalı eğitim faaliyetini hayata geçirmek gerekmektedir: **Okul Öncesi Eğitim, Hafızlık/ İmam Hatip Eğitimi, Avrupa İslam Akademisi.**
- ✓ Uzun vadede uygulanabilecek bir adım olarak her ülkede; bölgesi, cemaat potansiyeli ve müştemilatı uygun olan camiler belirlenerek "okul öncesi eğitim" hamlesi başlatılmalıdır. Bunun için fiziki mekân, insan kaynağı ve program hazırlanmalı, resmi olarak açılabilecek ülkelerde/bölgelerde işlemler başlatılmalı, gayr-ı resmi açılacaklar için de hemen harekete geçilmelidir.
- ✓ Ülkelerin Müslüman nüfus yoğunluğu ve coğrafi durumu dikkate alınarak belli bölgelerde Yatılı Hafızlık/İmam Hatip eğitimi müfredatının uygulandığı yatılı eğitim kurumları oluşturulmalıdır. Yatılı Hafızlık/İmam Hatip eğitiminin dili Türkçe olmalıdır.
- ✓ Yatılı Hafızlık/İmam Hatip eğitimine alınacak öğrencilerin üniversiteye girişini sağlamak üzere lise eğitimini (Almanya'da Abitur) de tamamlamaları sağlanmalıdır.
- ✓ Avrupa İslam Akademisine alınacak öğrenciler, alt yapı eğitimi

olan Hafızlık/İmam Hatip eğitimini tamamlayanlardan olmalı ve alımlar mülakat/sınav yoluyla olmalıdır.

- ✓ Avrupa İslam Akademisi eğitimine devam eden ya da bitiren öğrencilerden imam olarak yönlendirileceklerin Almanya'da İslam İlahiyat eğitimi veren bir Üniversitenin ilgili bölümünü de bitirmeleri sağlanmalıdır. Üniversite eğitimine yönlendirilen öğrencilere yurt ve burs imkânı sağlanmalıdır. Aynı şekilde öğretmen ya da manevi danışman olarak yönlendirileceklerin de kendi alanları ile ilgili bir üniversiteye yönlendirilerek, alanlarında Avrupa'da görev alabilecek eğitimi almaları sağlanmalıdır. Eğitimlerini tamamlayanların resmi olarak görev almalarının takibi ciddiyetle yapılmalıdır.
- ✓ Öğrenciler arasında akademik başarı elde edebilecekler belirlenerek Almanya'daki üniversite eğitimine ilaveten Türkiye veya Arap ülkelerindeki öne çıkan üniversitelerle bağlantılı olarak yapacağı akademik çalışmalarla, Avrupa Üniversitelerine İslam İlahiyatçısı yetiştirme planları yapılmalıdır.
- ✓ Eğitimin tüm aşamalarında erkek öğrencilerle beraber kız öğrencilerin de hesaba katılması gerekmektedir. Dolayısıyla bu programlarda Müslüman kadın dinî önderlerin de yetişmesi hedeflenmelidir.
- ✓ Okul öncesinden başlayarak aile, cami işbirliği içerisinde eğitim süreçlerini tamamlayana kadar konunun ciddiyeti daima canlı tutulmalıdır. Avrupa üniversitelerinde Hristiyan-oryantalist bakış açısıyla verilebilecek İslam İlahiyat eğitiminin olumsuz etkisinin önüne ancak bu şekilde geçilebilir.
- ✓ Eğitime alınacak öğrencilere verilecek ilk eğitim "niyet eğitimi" olmalıdır. Müslümanların dini ve kültürel değerlerini yaşama ve yaşatmayı hedefleyen programımızda eğitime alacağımız öğrencilerin Rıza-i Bari'yi gözetme, yani vereceği hizmette, yapacağı çalışmalarda öncelikle ve sadece Allah'ın rızasını gözetme samimiyetini kazanmaları sağlanmalıdır.
- ✓ "Niyet eğitimi" küçük yaştan itibaren başlamalı, bunun için de halen bu hizmeti veriyor olanların da aynı şekilde niyet tashihine

gitmeleri gerekmektedir. Türkiye'den gönderilecek görevlilerde aranacak birinci özellik bu olmalı, sınavla değil niyetindeki samimiyet ve bilgi becerileriyle temayüz etmiş olanlar yurtdışında görevlendirilmelidir.

- ✓ Allah'ın rızasını gözetme, hizmette istihdam edilenlerin maddi ve manevi haklarının öteleneceği anlamına gelmez. Programı uygulayıcılar, çalışanların emeklerinin karşılığını vermede, özlük haklarının karşılanmasında gereğini yapmalıdırlar. Bunun için çatı kuruluşları ve derneklerin mali hesapları bu programa odaklanmalı, gelirler öncelikle bu hizmete tahsis edilmelidir.

Kaynakça

Ağırman, A. (2020). Anaokullarının Müslüman Çocuklar Açısından Önemi. *Perspektif*.

Albayrak, H.Ş. (2015). Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi. Sayı 48, s. 185-198.*

Altıntaş, M.E. (2015). Batı Avrupa'da Özel Müslüman Okullarının Karşılaştıkları Sorunlar: İngiltere, Hollanda ve Fransa Örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12 (30), 69-103.

Anadolu Ajansı https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uluslararasi-kuruluslara-gore-2020-de-avrupa-da- islamofobi-artis-gosterdi/2463174

Arslan, M. (2019). Din Devlet İlişkileri Bağlamında Almanya'da İslam İlahiyat Fakülteleri. *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.

Aydın, M. "Kilise", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/12. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Aydın, M.Z. (2005). Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması (Bu Tebliğ, 2-3 Mart 2005 Tarihlerinde Yarınlar İçin Düşünce Platformu Tarafından Ankara'da Yapılan "Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitimi ve Öğretimi" Konulu Sempozyumda Sunulmuştur.)

Aydın, H. (2017). Avrupa Okullarında İslam Din Dersleri. *Perspektif,* 266.

Baygeldi, M.R. (2018). *Türkiye'de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler*. SETAV: İstanbul.

Çıtak, Z. (2021). Avrupa İslamı, Ulusal İslam(lar) ve Müslüman Konseyleri. *Journal of Education Science Society,* 19 (73), 71-91.

Dağ, A. (2018). Avrupa ve Modernite Sarmalında Bir İslam Arayışı Olarak: Euro-İslam. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2).

Demirbaş, H. (2014). *Eğitim- Kültür Açısından Avrupa'daki Türk Çocukları. Sorunlar ve Çözümler*. Nobel Yayıncılık: Ankara.

Dilbirliği, M. (2020). *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kırıkkale- Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kırıkkale.

Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler (2015).

Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu. Venedik Komisyonu. İstanbul.

Doğan Y. Mabet Kimlik İlişkisi Bağlamında Ayasofya'daki İkonların Fıkhi Yönü. Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu. DİB Yayınları. Ankara 2021. S.313-347

Euronews. https://tr.euronews.com/2019/01/07/arastirma-bati-avrupa-nin-uc-te-biri-dine-inanmiyor-dini-kurumlarin-tutumu-dinden-sogutuyor

Ferrari, S. (2004). İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli. (Mehmet Salih

Kumaş, Çev.). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt: 13, Sayı: 1, s. 303- 319.*

Fığlalı, E.R. (1997). Din ve Devlet İlişkileri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XII (Sayı 38).*

Güneş, M. (2022). *Devlet, Kilise ve Cami. Almanya'da Din ve Eğitim Politikaları.*

İstanbul: Ketebe Yayınları.

Güneş, M. (2021). "Euro-İslam" mı "Avrupalı İslam" mı? Avrupa'da Müslümanların Geleceği Kilitbahir|, 19, 8 – 47.

Halm, D., Sauer, M., Schmidt, J. ve Stichs. A. (2012). Almanya'da İslami Camiada Yaşam- Alman İslam Konferansı, Özet. *Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*. https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/TR/Forschung/fb13-islamisches-gemeindeleben-kurzfassung_tr.pdf?__blob=publicationFile&v=10

Karakoç S. (1975). *Günlük Yazılar II Sütun*, İstanbul: Diriliş Yayınları.

Köylü, M. (2017). Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 4.*

Köylü, M., Turan İ. (2008). Din Hizmetlerinde Çağdaş Yönelimler ve Faaliyetler. ABD ve Kanada Örneği. *1. Din Hizmetleri Sempozyumu- 3-4 Kasım 2007*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.

Köylü, M., Turan İ. (2010) AB-Türkiye İlişkilerinde Din Faktörü: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (29), 5-34.

Köylü, M. (2007). Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23 (23), 65 – 92.

Kural, M. (2020). Batı Avrupa'da İslami Anaokullarının Bilançosu: *Perspektif*.

Küçükaşçı, M. Sabri, İmam. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 22, s. 178-181). Ankara: TDV Yayınları.

Osnabrück İslam İlahiyat Enstitüsü/Islamische Theologie Osnabrück,

https://www.irp-cms.uni-osnabrueck.de/startseite.html?no_cache=1 (03.11.2022)

Özmen, R. (2020). Almanya'da "İslami Anaokulu" Mümkün mü? *Perspektif*.

Senemoğlu N. (2001). Çocuk Hakları, Çalışan Çocuklar ve Eğitim Sorunları, (3 Aralık 2022).

Suiçmez M. Avrupa'da İslami Temsil Kurumları. Almanya Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (KRM). *Perspektif*.

Şenay B. (2002) Avrupa Birliğinin Dini Kimliği ve Avrupa'da Dinler: Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm ve İslam, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1, 122-166.

Şencan, H. (2011). Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi. Rapor. *TBMM Araştırma Merkezi Müdürlüğü*, Ankara.

Tosun, C. (2020). Avrupa'da İslam İlahiyatı: Almanya Odaklı Bir İnceleme. *Dini Araştırmalar*, 23(59), 285-308.

Vatandaş, S. (2019). Avrupa'da Müslüman Nüfusun Yükselişi Üzerine. *İNSAMER*.

VOA, https://www.voaturkce.com/a/almanyada-t%C3%BCrk-%C3%B6%C4%9Frencilerinba%C5%9Far%C4%B1-oran%C4%B1-tart%C4%B1%C5%9F%C4%B1l%C4%B1yor/1896852.html / WDR.https://www1.wdr.de/dossiers/religion/islam/islamtheologenausbildung116.html (21.11.2022)

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (2020). *Yurt Dışındaki Türk Vatandaşlarını Hedef Alan Saldırılar 2019*. Ankara.

https://tedmem.org/blog/okullarda-ders-disi-etkinliklerin-islevleri19 Eylül 2018/Kategori: Blog/Yazar: Begüm Erikçi

BÖLÜM 6

CAMİ MERKEZLİ DİN HİZMETLERİ

CAMİLERİN İTİKAF İBADETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Ali GÜL
Samsun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
ali.gul@samsun@edu.tr – https://orcid.org/0000-0002-1016-5832

Giriş

Cami Arapça "Cem" kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelmektedir. Başlarda sadece Cuma namazı kılınmak için kullanılmakta iken sonraları bu kelime genelleştirilmiştir.[1] Mescid ise Arapça'da "eğilmek, tevazu ile alnı yere koymak" anlamında "secde edilen yer" manasında kullanılmaktadır.[2] Türkçe'de minberi bulunan ve Cuma Namazı kılınan büyük ma'bede *cami*, içinde Cuma Namazı kılınmayan mahalle ma'bedine *mescid* denilmektedir.[3] İlk İslam kaynaklarında cami yerine mescid kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimenin milattan önce V. Yüzyıla dayandığı bilinmektedir. Batı dillerinde cami karşılığı olarak kullanılan mosque, mosquée vb. kelimelerin mescidin farklı telaffuzundan doğduğu söylenmektedir.[4]

Kur'an'ın bildirdiğine göre "insanlar için inşa edilen ilk ma'bed Kâbe'dir.[5] Hz. Peygamber yeryüzünde ilk mescidin Mescid-i Harâm, ikincisinin ise

1 "İslam Ansiklopedisi", « Cami md.», (Ankara: TDV Yayınları, 1993).
2 Ahmet Doğan, "Büyük Türkçe Sözlük, Ankara: Akçağ Yayınları", (2009).
3 "İslam Ansiklopedisi"" Mescid" md.
4 "İslam Ansiklopedisi"" Mescid" md.
5 Buhârî, *"Enbiyâ'", 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2.*

Mescid-i Aksâ olduğunu açıklamıştır.[6] İslam'dan sonra ise ilk mescit Kuba Mescidi, ikincisi ise Mescid-i Nebevi'dir. Daha sonrasında İslam'ın daha fazla insana ve geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte camilerin sayısı artmış ve mimari açıdan da büyük değişiklikler göstermiştir.

Hıristiyan ve Yahudi toplumlarında ma'bedler sadece dini ritüellerin icra edildiği yerler olarak değerlendirilirken[7] İslâm toplumlarında camiler, hem dini ritüellerin ifa edildiği ma'bedler hem de toplumsal hayatın merkezi olarak kabul görmüşlerdir.[8]

İslam'ın ilk zamanları olan Hz. peygamber ve sahabe döneminde mescidlerin çok geniş fonksiyonu vardı. Ma'bed olmasının yanında eğitim kurumu, idari ve adli işlemlerin görüldüğü yer, hastane, hayır kurumu, ordugah/karargah olarak kullanılmaktaydı.[9] İslam devleti teşkilatlandıkça yeni hizmet binaları inşa edilmiş tarih boyunca zaruri durumlarda kullanılmış olsa da mescitler esas fonksiyonuyla hizmet etmeye devam edegelmiştir. Ancak mescitlerdeki eğitim öğretim faaliyeti İslam'ın ilk dönemlerinden günümüze aralıksız sürmüştür.

Hz. Peygamber, eğitim faaliyetinin mescid merkezli uygulamasını yapmıştır.[10] Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılar'da da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Günümüzde de Kur'an-ı Kerim öğrenme, düzenli vaaz hizmeti, gençlik faaliyetleri aracılığıyla eğitim-öğretim faaliyetleri devam etmektedir.[11]

Allah'ın adının anıldığı ve kulluğun yerine getirildiği mescitler Allah'ın en sevimli mekanları,[12] Allah'ın nurunun aydınlattığı yerler olarak[13]

6 Buhârî, *"Enbiyâ'", 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2.*

7 Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi:(İnsan Yaratılışındaki İlahi Felsefe)* (MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013).

8 Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet* (Esra Fakülte Kitabevi, 1999).

9 Hüseyin Algül - Osman Çetin, *İslam Tarihi*(Gonca Yayınları, 1997).

10 Zübeyir Aslan, "Mescidin Fıkhî Hükümleri", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (1998), 352-403.

11 Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

12 Müslim*, "Mesâcid", 288.*

13 *en-Nûr 24/35-36*, ts.

zikredilerek sevap kazanma ve sosyal dokunun güçlenmesi anlamında namazların cemaatle camide kılınması övülmüştür. Namaz haricinde mescidde bulunmanın[14], Allah'ı anmanın, tefekkür ve tedebbür etmenin faziletli olduğu ve sevap kazanmaya vesile olduğu[15] belirtilmiştir.

Camide bulunmanın en güzel hallerinden biri i'tikâf ibadetidir. "Kişinin kendisini sıradan davranışlardan uzak tutmasını, ibadet amacıyla ve belirli bir şekilde camide kalmasını ifade eden" kavrama i'tikâf, bu ibadeti yerine getirenlere mu'tekif denmektedir.[16] İ'tikâfa en elverişli mekânlar Kur'an'a göre camilerdir.[17]

İ'tikâf nas ile sabit hükümler gereğince Hz. İsmail'den Hz. Muhammed (SAV)'e kadar tekamül ederek ve olgunlaşarak gelen bir ibadettir.[18] Müslümanların Allah'a karşı kulluk görevini yerine getirmek amacıyla Ramazan ayının son on gününde camide inzivaya çekilme, halvet ve uzlet tecrübesini yaşamasıdır. Manevi yükseliş, günahlardan arınma, kendini muhasebeye çekme, yaratıcı katında değer kazanma aracı olmanın yanında i'tikâf, insanın tekamül ettiği, insan-ı kamile ulaşmayı hedeflediği bir eğitim sürecidir. İ'tikâftan istenilen faydayı elde etmek için İ'tikâfın yapılacağı caminin fiziksel koşulları, bu süreçte yürütülen organizasyon ve i'tikâf programının sağlıklı yürümesi önem arz etmektedir.

Alanyazın incelendiğinde unutulmuş sünnetlerden olan[19] i'tikâfın çalışmalarda da çok fazla yer almadığı görülmüştür. Yenen (2016)[20] "Kişilik ve karakter oluşumunda "itikâf" ibadeti" adlı din sosyolojisi alanındaki çalışmasında i'tikâf ibadetiyle ilişkili "uzlet", "halvet", "çile" ve "erba'in" gibi kavramlardan yola çıkarak "Yalnızlık Kavramı ve Yalnızlık Teorileri" açısından şahsiyet terbiyesi çerçevesinde değerlendirmiştir.

14 *İbn-i Mâce, Mesâcid, 19.*
15 *Müslim, Mesâcid, 272.*
16 "İslam Ansiklopedisi".,İtikafmd.
17 *el-Bakara 2/187.*
18 "İslam Ansiklopedisi"., İtikaf md.
19 Muammer Yakışır, "Unutulan Sünnetlerden İtikaf", (2008).
20 İbrahim Yenen, "Kişilik ve Karakter Oluşumunda 'İtikâf' İbadeti", *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*(Ordu, 2016).

Karakaş (2019)[21] "İtikafın Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti Üzerine Etkisi" çalışmasında i'tikâf ibadetinin manevi zekâ, dînî şuur ve endişe şiddeti konularında insan psikolojisi üzerindeki dönüştürücü etkileri araştırılmıştır. İtikaf öncesi ve sonrası katılımcılara Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti ölçekleri 25 katılımcıya uygulanmıştır. Öntest ve sontest sonuçları karşılaştırıldığında i'tikâfın sonunda manevi zekâ ortalamasında istatiksel olarak anlamlı bir artış, endişe şiddeti ortalamalarında anlamlı bir düşüş gözlenmiştir. Dînî şuur ortalamasında anlamlı olmayan düzeyde kısmi bir artış görülmüştür. Sonuçlara göre i'tikâf ibadetinin 15-20 ve 21-30 yaş gurupları üzerinde daha etkili olduğu gözlenmiştir. Yüceer (2020)[22] "İtikaftan Uzlete, Uzletten Halvete, Halvetten İtikafa: Ziyâiyye Ekolünde Bir Eğitim Yöntemi Olarak Halvet ve Dönüşüm" adlı çalışmasında yeni belgelerden istifade ile Gümüşhânevî'nin halvet uygulaması, halvete hangi bölgelerden kimlerin rağbet ettiği, hangi amaçlarla bu yolu tercih ettikleri, halvetten çıkanlardan beklentileri ve halvetin tarikat/din için etkileri araştırılmıştır. Türkiye'de 1974 sonrası halvetin i'tikâfa dönüşüm sürecine işaret edilmiş ve çalışmanın sonunda yeni elde edilen belgeler neşredilmiştir. Karakaş ve Habergetiren (2020)[23] "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma" adlı çalışmasında itikâfa giren 39 gönüllü katılımcıya öntest ve sontest olmak üzere Kısa Semptom Envanteri ve Maneviyat Ölçeği uygulanmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların maneviyat ortalamalarında artış, Kısa Semptom Envanteri ortalamalarında anlamlı olmayan düzeyde düşüş gözlenmiştir. Maneviyat en çok 31-40 yaş aralığındaki bireylerde artış göstermiştir. Psikopatolojide en fazla düşüşün yaşandığı yaş aralığı ise 61-70 yaş aralığı olmuştur. Bu sonuç itikâfın genel ruh sağlığını kısmen olumlu etkilediği şeklinde yorumlanmıştır.

---

21 Ahmet Canan Karakaş, "İtikâfın Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti Üzerine Etkisi", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2019), 1-12.

22 Hür Mahmut Yücer, "İtikaftan Uzlete, Uzletten Halvete, Halvetten İtikafa: Ziyâiyye Ekolünde Bir Eğitim Yöntemi Olarak Halvet ve Dönüşüm", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 4/1 (2020), 1-43.

23 Ahmet Canan Karakaş - Ömer Faruk Habergetiren, "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 1 (ts.), 101-118.

İtikaf ibadetini ele alan çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu, var olan çalışmaların ise din psikolojisi ve din sosyolojisi alanlarından olduğu görülmüştür. Bir din eğitimi kurumu olan camilerin i'tikâf ibadeti yönüyle ele alınmamış olması alanyazın açısından eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu durum böyle bir çalışmanın yapılması konusunda motivasyon kaynağı olmuştur.

Ramazan ayının son on gününde camilerde yapılan i'tikâf ibadeti şahsiyet terbiyesi, nefis tezkiyesi ve manevi birikim kazanma ile insan-ı kamil olma yolunda önemli bir ibadettir.[24] Araştırmamız günümüzde diğer ibadetler kadar yaygın olarak yerine getirilemeyen ve cami merkezli ibadet olan i'tikâf ibadetinin kurum ve kuruluşlarca yaygınlaştırılması, imkanların kolaylaştırılması, erişilebilir kılınması, tanıtılması ve teşvik edilmesi konusunda resmi ve sivil toplum kurum ve kuruluşlarınca mevcut durumun değerlendirilerek yapılması gerekenleri belirlemeyi hedeflenmektedir. İtikaf ibadetini yerine getiren mu'tekiflerin camide bu ibadeti yerine getirirken zorlandıkları hususlar, caminin fiziki şartlarının i'tikâf için uygun olup olmadığı ve düzenlenmesi gereken kısımların araştırılması önem arz etmektedir. Bu çerçevede araştırmanın problem cümlesi şu şekilde netleştirilebilir. Camilerin i'tikâf ibadeti için uygunluğu ve ilgili kurumların desteği ne düzeydedir?

1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, i'tikâf ibadeti açısından camiyi konumlandırmak, camilerin fiziki yapısının i'tikâf ibadeti için uygunluğunu belirlemek, kurum ve kuruluşların cami merkezli yapılan bu ibadetin yaygınlaştırılması, tanıtılması ve teşvik edilmesi konusundaki durumunu belirlemek ve derinlemesine sonuçlara varmak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik yaklaşım temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojik yaklaşım, birkaç kişinin bir fenomen veya kavramla ilgili yaşanmış deneyimlerini belirlemeyi ve yorumlamayı amaçlar[25] Bu çalışmada da mu'tekiflerin i'tikâf sürecinde cami merkezli deneyimlerinin ele alınması nedeniyle fenomenolojik yaklaşıma uygun olarak yapılmıştır.

---

24 Adem Karataş, *Hz. Peygamber'in İ'tikaf İbadeti* (Kitapmatık Yayınları, 2014).

25 John W Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (Siyasal Kitabevi, 2018).

1.1. Çalışma Grubu

Çalışma, random yöntem ile seçilen 2022 yılı Ramazan ayında Samsun, İstanbul, Sivas, Ordu, Mardin illerinde on gün boyunca i'tikâfa giren, mu'tekiflerden oluşmaktadır. Çalışma grubu tabloda özellikleri verilen mu'tekiflerden seçilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubunun Özellikleri

Sıra No	Mesleği	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Yaşı	Kaç Defa İtikâfa Girdiği
K-1	Diş Hekimi	Erkek	Lisans	28	5
K-2	Daire Başkanı	Erkek	Lisans	54	7
K-3	Yayın Danışmanı	Erkek	Yüksek Lisans	32	6
K-4	Milli Eğitim Uzmanı	Erkek	Lisans	43	3
K-5	Öğretmen	Erkek	Yüksek Lisans	42	2
K-6	Araştırma Görevlisi	Erkek	Lisans	35	3
K-7	Üniversite Öğrencisi (Hukuk)	Erkek	Lisans (Devam)	21	2
K-8	Öğretmen	Erkek	Lisans	38	1
K-9	Yazılımcı	Erkek	Lisans	29	3
K-10	Esnaf	Erkek	Lise	52	7

1.2. Verilerin Toplanması

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunun oluşturulmasında öncelikle literatür taranmış ve araştırma problemi temelinde sorular oluşturulmuştur. Görüşme öncesi mu'tekif katılımcılara çalışma hakkında genel bilgi verilmiştir. Görüşmeler 01.08.2022-20.08.2022 tarihleri arasında online ya da yüz yüze yapılmış, her bir görüşme ortalama 30 dakika sürmüş, katılımcıların bilgisi dâhilinde ses kayıt cihazıyla kaydedilmiştir.

1.3. Verilerin Analizi

Araştırmada nitel verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bundan dolayı ilk olarak görüşme kayıtları araştırmacı tarafından kelime işlemci programı aracılığıyla yazılı hale getirilmiştir. Daha sonra hatalı yerler düzeltilmiş ancak konuşmalardaki anlatıma dokunulmamıştır. Ardından araştırmada elde edilen tüm veriler okunarak kodlanmıştır. Ortaya çıkan kodlar "İtikaf İbadetinde Caminin Yeri" ana teması altında alt temalara ayrılmıştır.

2. Bulgular

2.1. İtikaf Caminin Konumu

Katılımcıların görüşleri değerlendirildiğinde "İtikaf camisi şehirde mi, taşrada mı olmalı?" sorusuna farklı yanıtlar geldiği görülmüştür. Bazı katılımcılar itikaf için seçilen caminin şehir merkezinde olmasını arzularken bazısı şehirden uzak sessiz bir yerde yapılmasını tercih etmiştir. Bazısına göre caminin nerede konumlandığından çok beraber itikafa girilen ve on gün boyunca aynı ortamın paylaşıldığı mu'tekiflerin itikafın ruhuna uygun özellikli insanlar olmaları önceliklidir.

İ'tikâf özünde halvet ve uzleti andırdığından bir katılımcı her ne kadar itikaf camisinin şehirden uzakta ve tenhada olmasını arzulasa da onun şehrin merkezinde olması gerektiğini savunmaktadır: "*….diyorum ki başta gideyim bir köy camii bulayım kendime Kastamonu'da böyle uzakta sessiz dağlar başında… hayır! sünnetin şehrin kalbinde yani hemen köşe başında bütün o günahların işlendiği yerin dibinde orada o mescitte ihya edilmesi ve bunun bir numune olması bir örnek olması ve mümkün olduğunun gösterilmesi meselesi*" (K-3). K-1 ise i'tikâf camisinin şehirden uzak olması görüşündedir: *"Dünyalıklardan birazcık da olsa uzak bir camide i'tikâfa girdik. Benim şahsi fikrim de öyle olmalı yani çok kalabalığın olmayacağı böyle cami olmalı.*" (K-1). K-4 caminin konumunun önemli olmadığını esas önemli olanın daha çok mu'tekiflerin vasıfları olduğunu belirtmiştir: *"Caminin şehir merkezinde veya taşrada olması çok bir anlam ifade etmiyor. 10 gün boyunca caminin içindesin, içerinin uygunluğu, gürültü yapılmaması, malayani konuşulmaması önemli. Oradaki insanların şuurlu*

olması gerekiyor, davranış biçimleri, hareketleri diğerlerini rahatsız etme hassasiyetinin önemli olduğunu düşünüyorum" (K-4).

2.2. Caminin Mimari Olarak Uygunluğu

İtikaf yapılan caminin mimari olarak itikaf ruhuna uygun olarak tasarlanması önem arz etmektedir. Caminin mimari yapısına ilişkin katılımcı görüşleri incelendiğinde öne çıkan hususların, itikaf ibadeti için cami mimarisinin uygun olmadığı, mimari düzenlemenin gerekli olduğu görüşleri öne çıkmaktadır.

2.2.1. Camilerin Mimari Yapısının Yeterlilik Durumu

Bir katılımcıya göre camilerin büyük çoğunluğu mimari olarak itikaf için yetersizdir. *"Türkiye'deki camilerin belki %95'i maalesef mimariden kaynaklı i'tikâfa çok uygun olmuyor"* (K-1). Katılımcılardan K-6 itikaf ibadetinin yılda on günlük zaman dilimi periyodunda gerçekleştirildiğinden müstakil olarak bir mekan tahsisinin zor olduğu gerçeğiyle her şeye rağmen bu ibadetin yapılabiliyor olmasından memnudur: "*Camilerde i'tikâf odası yapmak istediğinizde 15-20 metrekarelik bir alanın camiden koparılması anlamına gelir. Artık üst katlar komple mu'tekiflere ayrılıyor. Çoğu zaman zorluk oluyor buna rağmen çok olumlu bir şey olarak bakıyorum bu ibadetin halen yapılıyor oluşuna, bunun yaşatılmaya çalışılıyor oluşuna…"* (K-6).

2.2.2. Mimari Düzenleme İhtiyacı

Katılımcılardan K-3 ise camilerin mimari anlamda planlarının çizilme aşamasında i'tikâf ile ilgili bölümlerin hazırlanması görüşündedir: "*İnşaatı yapılacak şartnameye "burası Ramazan'ın belli günlerinde şu kadar kişi için, ortalama şu hizmetler için kullanılacak" şeklinde planlama aşamasında düzenlenebilir*" (K-3). Diğer bir katılımcı ise mimari olarak caminin bu ibadet için düzenlediğini belirtmektedir. *"Cami itikaf için uygun hale getirildi. Yani cami müştemilatındaki Sıbyan Mektebini biz kullandık. Orada yatıp kalkıyorduk iftarları orada ediyorduk. Geri kalan zamanda camiye iniyorduk"* (K-9). *Caminin içerisindeki insanı olabildiğince tutma olabildiğince insanlarla teması kesme mantığıyla baktığımız zaman bu anlamda bir mimari çalışma cami merkezli yapılabilinir*" (K-1).

2.3. Caminin Fiziki İmkanları

İtikaf ibadetinde caminin fiziki imkanlarına ilişkin sorulara katılımcıların verdikleri cevaplar incelenmiş, öne çıkan hususların, mutekifin cami dışıyla irtibatını kesme, kollektif şuur oluşturacak ortam, uyku müştemilatı, portatif mekânsal düzenlemeler, mutfak imkanı, caminin ısı şartları, itikaf yapılan mekanın temizliği, tuvalet ve banyo imkanı hususlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

2.3.1. Mutekifin Cami Dışıyla İrtibatını Kesme

İtikaf ibadetinde itikafa girilen camiden mazeretsiz dışarı çıkılması itikafı bozmaktadır. Abdest ve tuvalet gibi zaruri ihtiyaçlar için çıkılması itikafı bozmasa da itikaf, dış dünya ile irtibatı keserek ya da bunu minimum düzeye indirerek Allah için camide bulunma üzerine kurgulanan bir ibadet olduğundan cami dışına çıkılması hoş görülmemektedir.[26] Bu hususta K-2 kodlu katılımcı "*İtikafta temel unsur dışarıyla temasın kesilmesi, olabildiğince o manevi ortamda bulunmanız sizin feyiz ve bereketinizi daha çok artırıyor*" (K-2). demektedir. Katılımcılardan K-1 itikaf odasından dışarıya çıkmadan geçişin yapılabilmesi için "*Cami ile itikâf odası arasında bir bağlantının olması lazım"* (K-1), derken K-5 memnuniyetsizlikle dışarı çıkıp dolanarak camiye girdiklerini belirtmiştir.

2.3.2. Kollektif Şuur Oluşturacak Ortam

Fiziksel ortamla ilgili katılımcıların nasıl bir ortam beklediklerine dair sorulara verilen cevaplarda bazı katılımcılar kendilerine yalnızlık sunan bir ortam arzuladıklarını belirtirken bazı katılımcılar ise kollektif ortamdan hoşlandıklarını belirtmişlerdir. K-9 kodlu katılımcı, cemaat ruhunu geliştirdiğinden dolayı aynı ortamda itikafa girmeyi tercih etmektedir. "Ay*nı yerde bir sofra kuruyoruz, aynı yerde namaz kılıyoruz. Bu çok güzel bir şey yani halka yapıp orada hatim okunabilmesi, sohbet edilmesi bence daha sağlıklı geliyor bana Uyku ayrı namaz yeri ayrı yemek yeri ayrı ve oralar sadece o işler için kullanılıyor. O işler bitince atıl kalıyor ona gerek yok"* (K-9).

[26] Mehmet Şener, "İ'tikaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1993.).

2.3.3. Uyku Müştemilatı

Katılımcıların uyku düzeni ve uyunacak mekânın uygunluğu konusundaki sorulara verdikleri cevaplarda uyku müştemilatının önemli yere sahip olduğu görülmüştür. Katılımcıların çoğunluğu nitelikli ibadetin nitelikli uyku ile olabileceğini ifade etmişlerdir. Bununla ilgili K-8 kodlu katılımcı ışıkların yanıp sönmesinden ve sesten rahatsızlık duyduğunu belirtmektedir. "*Zaten mesela ben uykusu çok hassas olan bir insanım, yani ilk şeyde uyanan bir insanım orada hiç uyuyamazsan zaten uykun olmazsa zaten alt üst olur, uykunuzu tam olarak almak zorundasınız*" (K-8). Bundan dolayı diğer katılımcı uyku için ayrı bir mekanın olması konusunda ısrar etmektedir. "*Bir yatakhane olması daha da güzel olur. İmkansızlıktan dolayı uyuyorsunuz, kaldırılıyorsunuz, aynı yerde oturuyorsunuz. Öbür noktadaki bir misafirhane gibi istirahat yeri dediğimiz yer özel eşyalarınızın bulunduğu bir ortamın olması güzel olur"* (K-2).

Diğer bir katılımcı ev konforundan farklı olarak mütevazi bir ortama razı olduğunu belirtmekte ayrı mekanlar yerine tek mekanda uyunabileceğini belirtmektedir. "*Hususi yataklar konulmamalı, zeminin üstünde çok ince bir şilte olur bir minder olur"* (K-5). diğer bir katılımcı uyudukları mekanı tasvir etmektedir. *"Cami içerisinde ya da müştemilatında tek bir mekan olduğunda 10-15 kişiyle paylaşıyorsunuz. U divan sistemi vardı orada uyundu, oraya sığmayanlar orta yerlere işte battaniye minder açtılar orada yattık"* (K-9).

2.3.4. Portatif Mekânsal Düzenlemeler

Daha önce belirtildiği üzere itikaf yılda on gün süren ve az sayıda müminin talip olduğu bir ibadet çeşididir. Bundan dolayı kalıcı yapılanmalar için imkân bulmak zor olmakta böyle bir imkan sunulsa bile bir katılımcının ifadesiyle atıl kaldığından dolayı tekrar işler hale gelmesi konusunda zorlanılmaktadır(K-4). Katılımcılardan bazılarının portatif mekanlar hazırlanmasına dair önerisi mekânsal anlamda kullanışlı bir alternatif görünmektedir. Bir katılımcı *"Bir iki tane bölüm olsa çünkü diğer girdiğimiz camilerde yani çok fazla bazen i'tikâfın kendi manasında bir duruş var ama o duruşu bazen yakalayamayabiliyoruz"* (K-6). Önerisini sürdürerek *"Yani perde olabilir, ahşaptan koruyucu bölmeler falan oluyor, geçici onlar olabilir. Biri birinden bağımsız alanlar oluşturulabilir"* (K-6) şeklinde

görüşünü netleştirmektedir. K-10 kodlu katılımcı ise ev sahibi rolüyle bu görevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve imamlara yükleyerek mekanın önceden hazırlanmasını önermektedir. *"İtikafa girecek olan insanların portatif olarak kalabilecekleri yerlerinin belli olması lazım*" (K-10)

Diğer bir katılımcı da portatif çözümler çerçevesinde yemek ısıtmak ve çay demlemek amacıyla mutfağın da portatif olabileceğini önermektedir. "*Ocak portatif olabilir. İllaki mutfak gerekmiyor"* (K-9).

2.3.5. Mutfak İmkanı

İtikaf özünde bir riyazet, nefis terbiyesi, nefis tezkiyesi olduğundan çok yemek yenilmesi önerilmemektedir. Mu'tekifler az yemek yese de caminin yemek için fiziki olarak uygunluğu dikkate değer görülmektedir. Araştırmaya katılan mu'tekiflerden bazıları camideki yemek müştemilatının eksik olmasını eleştirmektedir: Örneğin bir katılımcı *"Yani bir işte bir çay ocağı bir mutfak ve küçük bir ısıtıcı olabilecek şekilde* (K-8) düzenleme yapılmasını önermektedir. K-1 kodlu katılımcı da itikaf odasından ayrı olarak bir mutfak tahsis edilmesinin uygun olacağını belirmiştir. "*odanın birisi mutfak şeklinde olup orada işte tüplü veya doğalgazlı bir şekilde yemekleri ısıtabilecek şekilde olması lazım"* (K-2).

Diğer bir katılımcı mutfak olduğunda yemek kokuları vs. olabileceği ihtimalini de dikkate sunar. "*Mutfak olduğunda oralarda yemek kokusu olabilir. Bundan dolayı a*raştırmaya katılan bazı mu'tekiflerin yemek müştemilatı konusunda çok da ısrarcı olmadıkları görünmektedir: *"İlla ki hususi bir müştemilat olmak zorunda değil"* (K-3).*"Yemekhanenin olması sadece i'tikâf için ihtiyaç mıdır senenin on günü için gerekli midir? İtikafın dışında da diğer aylarda da bir ihtiyaç olmalı ki yemekhane olsun. Yemeği caminin içinde serip yiyorsunuz zaten yemekhaneye çıkmaktan ziyade.."* (K-4).

Katılımcıların genel görüşleri çerçevesinde mutekiflerin genellikle yemek için tek kullanımlık malzemelerle ihtiyaçlarını giderdiği(K-9) bir katılımcının görüşüyle de desteklenmektedir. *"yani bir buzdolabı, bir küçük bir lavabo yani onların orada yıkanıp düzenlenebileceği şekilde kesinlikle orada olması lazım"* (K-9), bundan dolayı müstakil mutfaktan ziyade basit ihtiyaçlar için ısıtıcı ve lavabonun (ayak mutfağı) yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2.3.6. Caminin Isı Şartları

Son yıllarda Ramazan ayı bahar mevsimine denk gelse de caminin ısı faktörü mu'tekifler için önem arz etmektedir. İtikaf yapılan mevsimin kışa doğru gittiği düşünülürse katılımcıların görüşleri değerlendirildiğinde itikaf yapılan caminin yazın sıcak olması, kışın soğuk olması dikkate alınması gereken bir husus olarak durmaktadır: *Bu yıl yazın i'tikâf yapmıştım. Yani sıcaklık ortamı da camide en azından ayarlanmıştı. İstanbul'da ilk kaldığım camide çok soğuk günler vardı. Sağ olsun görevli arkadaşlar odanın içerisinde sobalar falan filan onları hemen gösterip o ihtiyacımı da gidememe vesile olmuşlardı* (K-9).

2.3.7. İtikaf Yapılan Mekanın Temizliği

İtikafa girilen ortamın temizliğine dair sorulara katılımcıların verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde çoğu caminin bu anlamda temiz olduğu, bazı yerlerde temizliğin kendileri tarafından yapıldığı ve bazı camilerde ise görevlilerce yapıldığı tespiti öne çıkmaktadır. Katılımcılardan K-3 genel itibarıyla temiz olduğunu belirtirken, mu'tekiflerin bu konuda hassas davrandıkları K-6 tarafından belirtilmiştir. *"Temizlik konusunda zaten mu'tekifler de dikkatli insanlar açıkçası temizliğini önemsiyorlar. Herhangi bir şekilde eksik gedik bırakmadan da temizleyip uygun bir şekilde hemen bir sonraki muhattabına aktarıyorlar o anlamda sıkıntı yaşamadım"* (K-6). *O alanlar temiz olmalı, banyosu tuvaleti temiz olmalı, kullanışlı olmalı abdesthanesi kirli olmamalı*(K-9). K-10 bu konuda müftülüklerin hassas davranmaları gerektiğini belirtmektedir. *Eğer camide i'tikâf yapılacaksa oraya özenli bir çalışma yapılıyor ve temizliğiydi oradaki temizlik araç gereçleri yerleştiriliyor, i'tikâfa hazırlık yapılıyor* (K-10).

2.3.8. Tuvalet ve Banyo İmkanı

Araştırmaya katılan mu'tekifler tuvalet imkanının kısmen elverişli olduğunu ve çözülebildiğini belirtse de çoğunluğu duş imkanının önemli bir sorun olduğunu zikretmektedir. K-4 kodlu katılımcı bu hususu zorluk olarak belirtmiştir. "*Tuvalet banyo dışarı çıkmadan ihtiyacınızı giderebileceğiniz yerde olmalı o önemli ama karda kışta soğukta özellikle kış aylarında sıkıntı oluyor. O yüzden yani kullanışlı bir ortamda olmalı illa içinde değil*

yanında olur bitişik olması iyi olur" (K-4). Bir katılımcı bazı mu'tekiflerin duş almak için morgu kullandıklarını üzülerek ifade etmektedir: *"Mesela bir camide sıcak su vardı ama duş bölümü yoktu. Mu'tekifler duş almak için morgu kullanıyorlardı….Morgda temizlendiler duşlarını aldılar ama hakikaten zor"* (K-6). *.Bir diğer katılımcı ise tuvalet ve banyonun itikaf odasındaki atmosferi etkilememesi gerektiğini hatırlatmaktadır. "Kokusuyla, oluşuyla, sesiyle, ortamıyla o odayı zedelememeli yani burada ergonomik olarak bakılması gerekir. Dolayısıyla ortak mekanda yapılması daha makul yani"* (K-2).

2.4. Cami Cemaati ile Etkileşimi

İtikaf uzlet ve halvet tecrübesi olduğundan insanlarla iletişimin sınırlı tutulması tavsiye edilir. Ancak camiye gelen cemaat ile bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimin olumlu yanları olduğu gibi istenmeyen tarafları da olabilmektedir. Katılımcılar genellikle cami cemaatiyle az görüşebildiklerini, caminin fiziki ortamının bu etkileşim konusunda çok etkili bir faktör olmadığını belirtmişlerdir. Katılımcı görüşlerine göre cami cemaati ile etkileşimde öğreticilikle örnek olma ve sınırlı iletişim hususlarında yoğunlaştığı görülmüştür.

2.4.1. Cemaat Etkileşiminde Öğreticilik ve Örneklik

Bir katılımcı cemaat için öğretici rolünü "*Cami cemaatinin hoşlarına gitti, çoğu cami cemaati de i'tikâfı öğrenmiş oldu"* (K-1) *diğer bir katılımcı ise "cemaatin mu'tekifleri görünce çok mutlu oluşu inanılmaz farklı bir güzellik duygu"* (K-6) *olarak belirtmektedir.*

2.4.2. Cemaatle İletişimin Sınırlı Oluşu

Bir katılımcı *"Cami cemaatiyle sınırlı bir ilişkimiz oldu"* (K-3) diyerek, diğer bir katılımcı ise bu etkileşimin sınırlı fakat gönülden olduğunu dile getirmektedir. *"Cami cemaatiyle de tabii hep bakışlarla bir iletişiminiz oluyor. Onların size karşı hürmetlerini sevgisini saygısını çok iyi hissediyorsunuz size ikramda bulunuyor"* (K-2). *Tabi bu sınırlılıkta vaktin geç olması ve mu'tekiflerin günün yorgunluğu ile bitkin düşmesi de bir etkendir. "Teravihlerde görürdük orada karşılaştık ama sohbet falan olmadı direk*

i'tikâfa geri iniyorsun zaten bir de geç saat oluyor pek muhabbet olmuyor yatsı namazından sonra" (K-4).

2.5. Kamu/Özel Kurum ve Kuruluşları İle Sivil Toplum Örgütlerinden Beklentiler

İtikaf ibadetininin yaygınlaştırılması, mevcut imkanların zenginleştirilmesi için kamu/özel kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütlerinden beklentilere dair katılımcılara yöneltilen sorulara verilen cevaplar çerçevesinde temalar oluşturulmuştur. Bunlar yeni bir dil geliştirilmesi, din görevlilerinin örnekliği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşvik ediciliği, Milli Eğitim Bakanlığı'nın teşvik ediciliği, özel şirketlerin teşviği, sivil toplum kurulularının öncülüğü, tanıtım ve bilinçlendirme çalışmaları, lojistik destek, proje tabanlı çalışmalar, itikafla ilgili yayınlar, internet, yemek temini hususlarında yoğunlaştığı görülmüştür.

2.5.1. Yeni Dil Geliştirilmesi

Bir katılımcı i'tikâfın yaygınlaştırılması için yeni bir dil geliştirilmesini önermektedir. *"...alışkın olduğunuz Diyanet dili de değil yani daha ne bileyim daha kapsayıcı daha gerçekçi farklı bir dil kullanmak lazım. Diyanet hutbeleri ile olmadığı gibi…bu işin bir muhabbet dili bulunması lazım"* (K-3). Bu kapsayıcı dil camiye dair rehberlik olarak da değerlendirilebilir."[27]

2.5.2. Din Görevlilerinin Örnekliği

İtikaf konusunu halka anlatan, gerekli temrinleri sağlayanların başında din görevlileri gelmektedir. Katılımcılardan gelen cevaplar da bu durumu desteklemektedir. Ancak katılımcılardan bazıları din görevlilerini örneklik konusunda yeterli görmemektedir. *"İşte müftüler i'tikâftan bahsedip hiçbir müftünün itikâfa girmemesi gibi ya da hiçbir imamın i'tikâfa girmemesi gibi ama mesela bizim hocamız bizimle i'tikâfa giriyordu, oradaydı, bizimleydi. Onun tesiri başka oluyor tabiiki"* (K-3). Diğer bir katılımcı ise imamın beraber itikafa girmesini büyük bir hürmet ile ifade

[27] Mustafa Fatih Ay, "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 79-103.

etmektedir. *"Mesela benim son girdiğim camide imam bütün i'tikâf boyunca o da i'tikâftaydı. Bu kadar kendini adayan bir insan görmedim açıkçası. keşke herkes öyle olsa çok büyük saygı duydum"* (K-6).

2.5.3. Diyanet İşleri Başkanlığının Teşvik Ediciliği

Camide yürütülen bir ibadet olduğundan DİB tüm süreçte etkili bir kurum olmasının yanında toplumu ve özellikle gençleri teşvik için yapması gerekenleri bir katılımcı öneri olarak belirtmiştir. *"Diyanet İtikafa giren tüm gençlere i'tikâfın sonunda hediye dağıtılacak, yemekler bizzat Diyanet tarafından iftar ve sahurda gençlere yemek getirilecek, Gençlere böyle cezbedebilecek bir battaniye hediye edilebilir veya uyku tulumlarından gençler çok hoşlanıyor, tulum hediye edebilir"* (K-1).

2.5.4. Milli Eğitim Bakanlığının Teşvik Ediciliği

Bir katılımcıya göre Türkiye'nin eğitiminden sorumlu kurum olan MEB itikaf konusunda gençleri teşvik etmeli, bilgilendirmeli ve eğitmelidir. *"Mesela Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından gençlerin cami ortamında bir gün geçirmelerini sağlamak, bu tarz etkinlikleri gençlere teşvik anlamında daha cazibeli bir hale getirmeli, Diyanetle işbirliği halinde bunu sahiplensin gündemine alsın afişler assın Ramazan'ın son 10 günü i'tikâfa hazır mıyız diye. Bunu Türkiye'de kurumsal bir hale getirebilir"* (K-2).

2.5.5. Özel Şirketlerin Teşviği

Bir katılımcıya göre özel sektörün de itikaf konusunda gerekli desteği ve teşviği göstermesi gerektiğini belirtmektedir. "Mesela Albaraka Türk şunu demeli i'tikâfa giren arkadaşlara işte yani onlara özel izin veriyoruz demesi lazım, izinlerinden düşmüyoruz, hatta katkı sağlıyoruz. Diyanet Albaraka ile konuşsun katılım bankalarıyla örnek olması açısından söylüyorum" (K-3).

2.5.6. Sivil Toplum Kuruluşlarının Öncülüğü

İtikaf konusunda sivil toplum kuruluşlarına da görev düşmektedir. Bir katılımcıya göre onların da bu konuda hassas davranarak teşvik edici ve ayarlayıcı kurum olarak devrede olması gerektiğini belirtmektedir. *"Müsiad desin ki i'tikâfa girenlerin bize bağlı şirketler, izinlerinden düşmesin ona imkan sağlasınlar hatta teşvik edici olsunlar. Şu kadar para veriyoruz desinler ondan*

sonra biz i'tikâfta iş adamlarını gençleri ondan sonra liselileri görelim. O noktada bu kurumlar bir farkındalık yaratmaya çalışsınlar" (K-3).

2.5.7. Tanıtım ve Bilinçlendirme Çalışmaları

Katılımcıların görüşleri değerlendirildiğinde toplumun itikaf hakkında çok bilgi sahibi olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde açıklamaktadır. *"İ'tikâf nedir acaba işte on gün camide kalınır mı vs. tereddütleri var halkın… yani camide mi kalınırmış, çarpılırım gibi şeyler var"* (K-10). Bundan dolayı bir katılımcının bu konuyla görüşleri şu şekildedir. *"Birincisi afiş tanıtımı yapılabilir. Gençlere ve halka yönelik bir i'tikâf programı yapılabilir. Haydi çocuklar camideki mantıkla orada hediyenin cidden işe yaradığını gördüm*" (K-2). Diğer bir katılımcı ise bilinçlendirme çalışmasının topyekûn hareketle ülkeye yayılmasını önermektedir. *"Muhafazakâr ya da seküler fark etmeksizin şehrin her yerinde bütün kılcal damarlarında yani bu sünnet ihya edilebilir. Oradaki yerel insanlar tarafından farklı kesimlerden insanlar katılacak filan bu şekilde kapsayıcı bir davet olması lazım yoksa hadi i'tikâf sünnetini ihya edelim, camilerimize gelelim, camiler gençlere"* (K-3). Bunu başarmak için bir katılımcı DİB ve STK'lar tarafından organize edilecek, ikramı onlar tarafından karşılanacak büyük çaplı itikaf organizasyonunun teşvik ve tanıtım için önemli olacağını belirtmektedir. (K-10)

2.5.8. Lojistik Destek

Katılımcıların görüşleri çerçevesinde itikafa girenlere özellikle DİB tarafından gerek teşvik etme gerekse bu ibadeti kolaylaştırmak amacıyla malzeme v.b konusunda destek olmasını önermektedirler. Bir katılımcı Diyanet'in i'tikâfa girenlere birtakım hazırlık yapmasının, i'tikâf seti adı altında mütevazi bir paket hazırlamasının uygun olacağını düşünmektedir: *"Mesela bir uyku seti, havlu seti, diş fırçası, diş macunu gibi yani hacca gidiyormuş gibi diyanet i'tikâf seti hazırlasa bu dünya çapında bir iş olur" (K-7)* diğer bir katılımcı DİB'in bu malzemeleri makul bir ücret karşılığında mutekiflerin istifadesine sunabileceğini önermektedir. "*Diyanet kendi sistematiği üzerinden bir tulum satabilir. Fiyatı da uygun tutabilir. Çünkü gelenlerin hepsi aynı tecrübede olmuyor i'tikâfa kimisi süngeri ile geliyor kimisi sadece bir nevresimi ile geliyor kimse hiçbir şey ile gelmiyor*" (K-6).

2.5.9. Proje Tabanlı Çalışmalar

Bir katılımcı itikafı bilen ve itikafa giren sayısının az olmasını göz önüne alarak bu hususta ki, teşvik ve yaygınlaştırılma faaliyetini "Camide Kamp" şeklinde oluşturulacak proje ile yapılmasını savunmaktadır. *"Burada ailelerin mesela baba oğul şeklinde son on gün camide yapmalarını teşvik edelim. illa on gün değil birkaç gece camide kamp şeklinde veya işte babayla aileyi evlatları annelerle kızları camide kalmaya Ramazan ayının son 10 günü boyunca ya camide yatırmaya teşvik edebilirsiniz"* (K-4).

2.5.10. İtikafla İlgili Yayınlar

Bir katılımcı ise i'tikâf konusundaki yayınları eksik bularak yayınların halkın teveccühüne uygun şekilde yaygınlaştırılmasını önermektedir: "*İ'tikâfla ilgili herhangi bir şey okumak istediğinizde önünüzde fıkıh metninden başka bir şey gelmiyor. Neredeyse birkaç tasavvuf ehlinin kendi tarikatları mucibince yazmış olduğu şeyler var. Vaizlerin, imamların, Kur'an Kursu eğiticilerin bu işin ne kadar hoş bir şey deneyim olduğuna dair en azından bir saha çalışması alan çalışması da yapması lazım"* (K-6), diğer bir katılımcı itikafın sosyolojik ve psikolojik boyutlarına inerek yayın yapılmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır: *"Yayın yapması lazım bir defa Diyanet'in, hakikaten fikri bir mevzu olmaktan çıkartması lazım yaşamın bir parçası olduğunu bir boyutu olduğunu deklare etmesi lazım"* (K-8).

2.5.11. İnternet İmkanı

İtikafın gençlere sevdirilmesi açısından internet de sunulabilecek imkanlar arasında yer alabilir: Katılımcılardan K-2 gençlerin itikaf konusundaki ilgilerini arttırmak için internet hizmeti sunulmaya başlandığını belirtmiştir. *"Artık gençlerin teveccüh etmesi için internete girme saati bile konuldu. İnternete girmek isteyen gençlere meşru bir zeminde izin verilmesi de öngörülüyor"* (K-2).

2.5.12. Yemek Temini

Daha önce belirtiğimiz gibi yemeği itikaf mahallinde pişirmektense dışarıdan temin etmenin daha makul olduğu katılımcıların ortak görüşüdür. Dışarıdan gelen yemekte ise cemaat tarafından getirilmesinin en

uygunu olacağı, bunun yanında Diyanet, Kızılay ve cami dernekleri tarafından getirilebileceği görüşü hakimdir. Ancak belediye tarafından getirilmesi konusunda rezerv konulabildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede bir katılımcı itikaf duyarlılığı oluşması açısından cami cemaati tarafından yemek getirilebileceğini belirtir. "*Bence o i'tikâfın bereketine ortak olmaları açısından, imam efendiler tarafından organize edilecek şekilde i'tikâfa giren insanlar kendilerine dışarıdan değil de oradaki cemaatten ağabeyler, amcalar…çünkü bizzat görecekler onu, o hayrı görecekler, o teşvik edici olur. Belki diyecekler, niyet edip sizin gibi i'tikâfa giremedik ama destek olalım dedik"* (K-3). Diğer bir katılımcı resmi mercilerden de yemeğin temin edilebileceğini belirtir. *"Eğer i'tikâf standartlarına uygun yapılırsa bir Kızılay'dan, caminin derneğinden yararlanılabilir. Bunu cami dernekleri sahiplendiği zaman cami içinde bir anlamda farkındalık da olmuş olur"* (K-7). Bir katılımcı ise bazı mu'tekiflerin belediye gibi kurumlardan yemek temini konusunda tereddütlüdür: *"Bazı insanlar belediyenin vermiş olduğu yemeklerde rezerv koyabiliyorlar. bir uç ve hassas bir düşünce bu da*" (K-5).

2.6. Sağlık Önlemleri

İtikafa sağlıklı girmenin yanında i'tikâf boyunca sağlıklı kalmanın ve bunun takibinin yapılmasının önemli ve insani bir durum olduğu malumdur. Bu konuda katılımcılara sorulan sorulara verilen cevaplar değerlendirildiğinde temaların itikaf öncesi sağlık, itikaf esnasında sağlık ve itikaf sonrası sağlık olarak yoğunlaştığı görülmektedir.

2.6.1. İtikaf Öncesi Sağlık

Bir katılımcı mutekifin itikafa girmeden önce sağlık şartlarını dikkate alarak kronik rahatsızlığı varsa itikafa girmemesi, özellikle içerisinden geçtiğimiz pandemi koşullarını da göz önünde bulundurarak bulaşıcılık özelliği olan rahatsızlığı mevcutsa itikafa girmemesi gerektiğini ve koruyucu sağlık tedbirlerine riayet edilmesini önermektedir. *"Gelen kişilerin kronik rahatsızlığı varsa bilinmeli ve gelmemeli bulaşıcı hastalığı varsa, çok kalabalık olmamalı, aşırı kalabalığa müsaade edilmemeli."* (K-4) diğer bir katılımcı ise benzer görüşleri paylaşmaktadır. "*Orada biraz daha açlık*

durumunu yaşıyorsunuz. Uykuyu biraz daha minimize ediyorsunuz. Biraz daha vücuda yükleniyorsunuz dolayısıyla burada müzmin rahatsızlığı olan bir insanın i'tikâf yapması uygun olmayabilir (K-2).

2.6.2. İtikaf Esnasında Sağlık

Kendisi de hekim olan bir katılımcı Diyanet ve Sağlık Bakanlığı arasında imzalanacak protokol mucibince itikaf esnasında yaşanabilecek sağlık sorunlarına karşı önlem almayı önermektedir. *"Sağlık problemlerine karşı dışarıda bir ambulansın beklemesi lazım veya i'tikâfa acil durumlarda kullanılabilecek malzemelerin de olduğu bir çantayla birlikte bir acil tıp teknikeri veya hemşire aynı i'tikâfta bulunabilir diye düşünüyorum. Yani diyelim on kişi girdi i'tikâfa on birinci kişide acil tıp teknikeri veya hemşire olsun. Diyanet bu şekilde bir görevlendirme altında Sağlık Bakanlığı ile bir protokol imzalasın, on günlüğüne bir hemşire alsın i'tikâfa girenlerden, şu da olabilir i'tikâfa girmeden önce i'tikâfa gireceklere ilk yardım eğitimi verilebilir"* (K-1). Bir katılımcı ise itikaf esnasında muhtemel sağlık sorunlarına karşı daha serinkanlı -yaklaşmaktadır. *"Yani normalde evdesiniz ya da camidesiniz. Orada acil durum söz konusu olduğunda ambulans çağırabilir olması lazım zaten orada insanlarla birlikte olduğu için o irtibatlar sağlanır"* (K-3).

2.6.3. İtikaf Sonrası Sağlık

Bir katılımcı bir arada bulunma ve aynı havayı teneffüs etmeden dolayı i'tikâftan çıktıktan sonra sağlık problemi yaşadığını belirtmektedir.: *"İtikaftan çıktıktan bir hafta sonra bir hafta kadar yattım, hacdan döndüğüm gibi… genelde diğer arkadaşlarım da benzer bir şekildeydi. bayram namazı kılıp çıktım, hasta ateşler içindeydim* (K-8).

2.7. Güvenlik Önlemleri

Güvenlik insanoğlunun birincil ihtiyaçlarındandır. İtikaf yapılan cami ve çevresinin güvenliği mu'tekiflerin ibadetlerini rahatlıkla yapabilmesi için önemlidir. Katılımcıların bu konudaki cevapları incelendiğinde itikaf yapılan mekanda güvenlik, cami dışı güvenlik olarak temalara ayrıldığı görülmektedir.

2.7.1. İtikaf yapılan Mekanda Güvenlik

Bir katılımcı hususi eşyalarının cami içerisinde muhafazası konusunda sıkıntı yaşadığından dolayı bu konuda öneri sunmaktadır. *"İtikafa girilen alanın güvenli tutulması, kilitli tutulması, giriş çıkışlarının takip edilmesi önemli. Çünkü normalde kullanılmayan bir müştemilat ama o süreçte giren çıkan insanlar var namaz vakitlerinde herkes camide ve orada kimse yok herkesin orada özel eşyaları, laptopları telefonları var paraları var vs. onun da kontrol edilmesi çok önemli"* (K-3).

2.7.2. Cami Dışı Güvenlik

Bir katılımcı güvenlik konusunda sorun yaşamasa da caminin meyhaneye yakın bölgede olduğundan sarhoşlarla karşılaşabildiğini bu noktada bazı tedbirler alınması gerektiğini belirtmektedir. *"Diyanet özel güvenlik mi olur dışarıda veya bir polis memuru görevlendirilir yine protokol imzalanıp yani bir nöbetçi bekletilebilir. Yine güvenliği sağlamak için mahalle bekçileri de var artık mahalle bekçileri oradaki normal işte gezilerini biraz artırabilir yani caminin etrafında"* (K-1).

2.8. İtikafa Dair Resmi İşlemler

Diyanet İşleri Başkanlığı camilerin fiziksel koşulları, donanım, ulaşım gibi imkanlarını dikkate alarak her ilde i'tikâf camileri belirlemektedir. İtikaf ibadeti için belirlenen camilerden herhangi birine gitmek isteyenler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın belirlediği resmi işlemleri yerine getirerek talep edilen evrak ve dilekçe ile bulunduğu il ya da ilçe müftülüğüne başvurmaktadır. İncelemeler neticesinde mu'tekif adayının i'tikâfa girmesinde mahzur görülmüyorsa kişi bilgilendirilerek i'tikâfa girmesine izin verilir. Covid 19 pandemisi nedeniyle üst üste yapılamayan i'tikâf ibadeti 2022 yılında 11.000 camide yapılmıştır.

Bir katılımcı başvuru sürecini şu şeklide özetlemektedir. *"Diyanete siz şahsen başvuruyorsunuz, nüfus cüzdanınız ve aile hekiminden almış olduğunuz bir sağlık raporuyla beraber. onlar da muhtemelen kaymakam oluru ile…kamu görevi olarak o i'tikâfa giren kişinin sağlık durumu yerinde mi değil mi güvenlik açısından bir sıkıntı olur mu olmaz mı anlamında bunu bir anlamda korumak zorunda"* (K-2). Araştırmaya katılan mu'tekiflerden

bir diğeri başvurunun kolaylaştırılması ile ilgili önerisi bulunmaktadır. *"Başvuru meselesi e-devlet üzerinden hani böyle bir yerlere gitme mecburiyetinde kalmadan online kolaylıkla yapılabilmesi lazım"* (K-3).

2.9. Kadın Cemaatin İ'tikâfı

Fıkhi manada çoğunluğa göre kadınların da erkekler gibi i'tikâfa camide girmeleri şarttır. Ancak Hanefî fakihleri onların evin münasip bir yerinde i'tikâfa girmelerini tercih etmiştir.[28] Araştırmaya katılan mu'tekiflerden bu konuda alınan cevapların kadın cemaatin teşvik edilmesi, kadın cemaat için fiziksel düzenleme hususlarında yoğunlaştığı görülmüştür.

2.9.1. Kadın Cemaatin Teşvik Edilmesi

Bir katılımcıya göre tüm alanlarda varlığını gösteren kadınların da i'tikâfa girmelerinin önemli olduğunu belirtmiştir. *"Çalışırken de yüzde ellimiz kadın neredeyse şu anda Türkiye'de üniversitede % 52 kadın olmuş, erkekler %48 de kaldı. Şimdi bizden daha yoğun bir kitlenin erişmek istediği bir ibadete nasıl mani olabiliriz. Bütün alanların düzenlenmesi lazım şimdi bu insanları bu kadar yoğunlukta toplumda olduğu bir durumu görmezden gelemeyiz Diyanet'te en azından bu konuda kadın mu'tekif sayısını arttırarak topluma en azından yayabilir*" (K-6).

2.9.2. Kadın Cemaat İçin Fiziksel Düzenleme

Diğer bir katılımcı camilerin fiziksel anlamda kadınların ihtiyacına cevap verecek tarzda düzenlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. *"Camilerdeki kadınlara ayrılan mekanların ya da yeni yapılacak camilerde kadınların bebeklerini emzirecekleri, işte lavaboya erişimi, mahremiyet konuları, ondan sonra cuma namazlarında hutbe dinleme talepleri karşılanmalı"* (K-3).

Sonuç ve Tartışma

Caminin İslam'ın ilk günlerinden bu yana Müslümanları toplayan, ümmet olma bilinci aşılayan, cemaat ruhunu nakşeden bir özelliği bulunmaktadır. Istılahi anlamda farklılıklar olsa da mescid ve cami kavramı İslami literatürde birbirinin yerine kullanılagelmektedir. İlk dönemlerden

[28] "İslam Ansiklopedisi"., İtikaf md.

günümüze cami çok fonksiyonlu bir müessesedir. Adliye, karargah, hastane vs. gibi çok yönlü kullanılmıştır. İbadethane olmasının yanında günümüze kadar en etkili kullanımı ise eğitim kurumu olmasıdır. Cami din eğitimi ve öğretiminin en önemli kurumudur.

Camiler beş vakit namazın, cuma ve diğer namazların cemaatle kılınması yanında bazı nafile ibadetlerin yapıldığı yerdir. Camilerde yerine getirilen i'tikâf ibadeti de bu ibadetlerdendir. Ramazan ayının son on gününde uzlet, halvet hâli yaşamak, Allah'ın rızasını kazanmak için camide ibadet ve zikirle meşgul olmaktır. İtikaf günümüzde unutulmaya yüz tutmuş sünnetlerden kabul edilir.

Caminin i'tikâf ibadeti için ne anlama geldiğini, caminin i'tikâf ibadeti için uygunluk durumunu, kurumların ve mesuliyet sahibi bireylerin i'tikâf ve cami için ne gibi sorumlulukları olduğunu araştırdığımız bu çalışmada 2022 yılında i'tikâfa giren on mu'tekif ile görüşme yapılmış ve temalara ayrılan görüşme sonuçları bulgular kısmında ele alınmıştır.

Araştırma sonucunda;

Katılımcılardan bazısına göre itikafın şehrin merkezindeki bir camide yapılması daha kıymetli görülmektedir. Bazı katılımcılar ise sûfi mantığı ile halvet ve uzlet halini yaşama, dünya ve dünyalıklardan uzaklaşmak için sakin, uzak bir yerde itikafa girmeyi tercih etmektedir. Bazısına göre ise esas olan refiktir. İnsanı huzurlu kılan kiminle ibadet maksadıyla birlikte olduğundur. Buradan yola çıkarak denilebilir ki itikafa girilecek caminin konumuyla ilgili tercih kişilerin haleti ruhiyesine dayalı olarak şekillendirdikleri tercihleridir.

Araştırmaya katılanların görüşlerine göre Türkiye'deki camilerin büyük çoğunluğu mimari açıdan i'tikâf ibadeti için uygun değildir. Ancak buna rağmen bu ibadetin yapılıyor olması sevindiricidir. İtikaf ibadeti yılda on gün yapılan ve çok fazla kişi tarafından tercih edilen bir ibadet olmadığından mimari anlamda kalıcı bölümlemeler yapmanın kullanım ve süreklik anlamında zor olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Böyle olsa da imkanlar dahilinde camilerin yapım aşamasında planlarının itikaf ibadeti dikkate alınarak yapılması hem itikaf ibadetinin devamlılığı açısından hem de mutekiflerin bu ibadeti rahat yapmaları açısından faydalı olacağı neticesine varılmıştır.

İtikaf caminin fiziki imkanlarının sorgulandığı bölümde katılımcıların cevaplarından yola çıkarak öne çıkan hususların, mutekifin cami dışıyla irtibatını kesme, kollektif şuur oluşturacak ortam, uyku müştemilatı, portatif mekânsal düzenlemeler, mutfak imkanı, caminin ısı şartları, itikaf yapılan mekanın temizliği, tuvalet ve banyo imkanı hususlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Camilerin itikafın ruhuna uygun olarak dış dünya ile izole ortam oluşturmasının önemli olduğu gerçeğiyle bazı camiler bu özellikte olmakla birlikte bazı camiler ise bu imkanı sunamamaktadır. Bu durum ise mu'tekiflerin ibadetlerini yaparken zorlanmalarına neden olmaktadır.

Yemek, uyku, namaz, sohbet ve ibadetlerin aynı ortamda yapılmasının zorluklarının yanında kollektif şuur oluşturması anlamında kıymetli olduğu görülmektedir. Cemaat ortamında bulunulduğundan itikafta uyku sorunlu bir kısım olmaktadır. Her ne kadar mu'tekifler konforlu bir uyku ortamı iddiasında bulunmasalar da müstakil alanlar tahsis etmenin güç olmasından dolayı bir bireyin alması gereken asgari uykuyu alamadığı anlaşılmaktadır. Camilerde müstakil alan oluşturmanın bu hususstaki problemleri çözeceği düşünülmektedir.

Günümüz modern dünyasında her türlü soruna pratik çözümler üretilebilirken itikafa girilen ortamla ilgili de benzer çözümler üretilebileceği görüşü ortaya çıkmaktadır. İtikafa girilen alanda geçici düzenlemeye imkân tanıyan portatif materyallerle fiziksel yetersizliklerin giderilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer yandan müstakil mutfak yerine yemek ısıtıp çay demlenecek ısıtıcı, portatif mutfak mu'tekiflerin ihtiyacını gidermeye yetecektir.

Camilerin itikaf açısından fiziki olarak en önemli yetersizliği tuvalet ve banyonun erişilebilir özellikte olmamasıdır. Kimi itikaf camilerinde banyonun dahi olmaması, tuvaletin dışarıda olması mu'tekiflere büyük zorluk çıkarmaktadır. Bu konuda gerekli fiziksel düzenlemenin yapılmasının ehemmiyetli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kamu/özel kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütlerinden beklentilere dair görüşler temalandırıldığında yeni bir dil geliştirilmesi, din görevlilerinin örnekliği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşvik ediciliği, Milli Eğitim Bakanlığı'nın teşvik ediciliği, özel şirketlerin teşviği, sivil toplum

kurulularının öncülüğü, tanıtım ve bilinçlendirme çalışmaları, lojistik destek, proje tabanlı çalışmalar, itikafla ilgili yayınlar, internet imkanı, yemek temini hususlarında yoğunlaştığı görülmüştür. Bu temalardaki hususların kurumların koordinesinde bilinçli, düzenli ve devamlı olarak işletilmesi, yaygınlaştırılması itikaf ibadetinin geniş çevrelerde duyulması, anlaşılması, tatbik edilmesini sağlayacaktır.

İtikaf ibadetinde sağlık tedbirlerinin ve güvenlik önlemlerinin alınması hususu araştırmanın sonuçlarından bir tanesidir.

Camilerin toplumun her kesiminde yer alan kadınlar için uygun hale getirilmesi, itikaf ibadeti için kadınların teşvik edilmesi, bu ibadet için fiziksel koşulların sağlanması bir eksikliği tamamlama anlamında gerekli olduğu sonucunu bize göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde itikaf ibadetinin bu yönüyle ele alınmamış olması araştırmayı özgün kılmaktadır. Araştırmanın derinlemesine mülakat yöntemiyle yürütülmesi araştırılmak istenen konunun ötesine geçerek alanla ilgili detaylı ve nitelikli bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Bu araştırmada itikaf ibadeti açısından camilerin yeterlilik durumu ele alınmış, eksik yönler tespit edilmiş, geliştirilebilecek hususlar açıklanmıştır. Bulguların dikkate alınarak ilgili kurum ve kuruluşlarca yapıcı faaliyetlere dönüştürülmesi önem arz etmektedir. Böyle bir sürecin itikaf ibadetinin yaygınlaştırılmasına ve mu'tekiflerin bu ibadeti daha sağlıklı şartlarda yapmasına aracılık edeceği düşünülmektedir.

Öneriler

Diyanet İşleri Başkanlığı

İtikaf ibadetinin yaygınlaştırılması için gerekli tanıtım faaliyetleri yapılmalı

İtikaf ibadetinin halka ve özellikle gençlere öğretilmesi için seviyelerine uygun yayınlar hazırlanmalı,

Camilerin i'tikâf için düzenlenmesi, tefriş edilmeli,

Cami tuvalet ve banyolarının mu'tekiflerin dışarıya çıkmasına mahal vermeyecek şekilde, kullanıma uygun vaziyette hazır hale getirilmeli,

Mümkün ise mutfak, mümkün değil ise yemek ısıtmak, çay hazırlamak için ocak, lavabo içeren küçük bölme hazırlanmalı,

Caminin ısıtma ve soğutma sistemleri mu'tekifler için hazır hale getirilmeli,

İtikafa girenlerin yemek ihtiyacı karşılanmalı,

İtikafa girenlerin kişisel ihtiyaçlarını giderebilmesi için malzeme çantası hazırlanıp takdim edilmeli,

İtikafa giren gençlerin teşviki için hediye takdimi yapılmalı,

İtikaf esnasında yaşanabilecek sağlık problemlerine karşı bilgilendirme yapılması, ecza dolabı hazır edilmeli, mu'tekiflerden bazılarına ilk yardım eğitimi verilmeli.

Emniyet ile irtibata geçilerek i'tikâf yapılan caminin güvenliğinin sağlanması hususunda daha hassas davranılması sağlanmalı,

Mu'tekiflerin kişisel eşyalarının güvenliğini sağlamak için kilitli eşya dolabı konulmalı,

İtikaf için başvuruların e-devlet üzerinden alınmalı,

Bazı camilerin kadın cemaatin katılması için uygun hale getirilmesi, kadın cemaatin i'tikâfa ilgisi arttırılmalı.

Din Görevlileri

Bizzat mu'tekiflerle i'tikâfa girerek cemaatin i'tikâfa ilgisi arttırılmalı.

Din öğretimi Genel Müdürlüğü

Diyanet ile işbirliği içerisinde gençlerin i'tikâfa katılımı arttırılmalı,

"Cami kamp" fikrini hayata geçirerek gençlerin Ramazan'ın son on gününde camiye yöneliminin arttırılmalı.

Sivil toplum kuruluşları

İtikafın yaygınlaştırılması için tanıtım ve teşvik faaliyetlerinin arttırılmalı,

Diyanet ile işbirliği içerisinde i'tikâfa girenlere destek olunmalı.

Özel sektör

İtikafa girmek isteyen çalışanlara izin konusunda gerekli yardım sağlanmalı.

Kaynakça

Algül, Hüseyin - Çetin, Osman. *İslam tarihi*. Gonca Yayınları, 1997.

Aslan, Zübeyir. "Mescidin Fıkhî Hükümleri". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (ts.), 352-403.

Ay, Mustafa Fatih "İmkan ve Sınırlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Bağlamında Cami Rehberliği Hizmeti", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 79-103.

Buhârî, "Enbiyâ'", 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2.

Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Siyasal kitabevi, 2018.

Doğan, Ahmet. "Büyük Türkçe Sözlük, Ankara: Akçağ Yayınları".

el-Bakara 2/187. – *en-Nûr 24/35-36*.

Güç, Ahmet. *Dinlerde Mabed ve İbadet*. Esra Fakülte Kitabevi, 1999.

İbn-i Mâce, Mesâcid, 19, ts.

"İslam Ansiklopedisi". C. VII. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi:(İnsan Yaratılışındaki İlahi Felsefe)*. MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.

Karakaş, Ahmet Canan. "İtikâfın Manevi Zekâ, Dînî Şuur ve Endişe Şiddeti Üzerine Etkisi". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2019), 1-12.

Karakaş, Ahmet Canan - Habergetiren, Ömer Faruk. "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 1 (ts.), 101-118.

Karataş, Adem. *Hz. Peygamber'in İ'tikaf İbadeti*. Kitapmatik Yayınları, 2014.

Müslim, Mesâcid, 272. – *Müslim, "Mesâcid", 288*.

Onay, Ahmet. "Cami eksenli din hizmetleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

Şener, Mehmet. "İ'tikaf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1993.

Yakışır, Muammer. "Unutulan Sünnetlerden İtikaf".

Yenen, İbrahim. "Kişilik ve Karakter Oluşumunda 'itikâf' İbadeti". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*. Ordu, 2016.

Yücer, Hür Mahmut. "İtikaftan Uzlete, Uzletten Halvete, Halvetten İtikafa: Ziyâiyye Ekolünde Bir Eğitim Yöntemi Olarak Halvet ve Dönüşüm". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 4/1 (2020), 1-43.

CAMİ MERKEZLİ VE CAMİ DIŞI DİN HİZMETLERİ BAĞLAMINDA 11. CAMİ GÖREVLİLERİ ÇALIŞTAYINA SUNULAN PROJELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Merve SERTBAŞ
Erciyes Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
mervesrtbs05@hotmail.com

A. Giriş

Cami merkezli düzenlenen din hizmetlerini etkinleştirmek ve yaygınlaştırmak üzere başarılı proje sahibi cami görevlileriyle çalıştaylar düzenlenmektedir. Hemen her yıl düzenlenen bu çalıştayların 2021 yılında 11.si gerçekleştirilmiştir. Çevrim içi olarak düzenlenen çalıştaya 18 ilden 21 din görevlisi katılmış ve proje sunumlarını gerçekleştirilmiştir. Bu çalıştayda 2021 yılı Başkanlık bünyesinde düzenlenen proje yarışmasında dereceye giren 3 proje ile görev mahallinde farkındalık oluşturmuş 17 projenin sunumu gerçekleştirilmiştir. Bir gün boyunca 15'er dakikalık oturumlar halinde düzenlenen çalıştayda her bir din görevlisinden kendisine verilen sürede projesini tanıtması istenmiştir. Çalıştay dört oturum halinde düzenlenmiştir ve her bir oturum sonunda değerlendirme (soru- cevap) yapılmıştır. Projeler derece alan/uygulanmamış ve uygulanmış/uygulanmakta olan projeler şeklinde gruplandırılmıştır. Araştırmacı da proje sahibi (derece kazanmış proje) olarak bu çalıştaya katılmıştır.

Görev mahallinde farkındalık oluşturmuş cami görevlilerinin yürüttüğü projeler takip edilerek tecrübe paylaşımında bulunulmuştur.

Cami görevlileri çalıştayı için proje seçmeleri şöyle yapılmaktadır: Görev yerinde aktif ve örnek çalışmalar gerçekleştiren cami görevlileri Müftülükler tarafından tespit edilmektedir. Uygulamada başarı kazanmış projelerin proje tanıtım formuna uygun şekilde yazılması istenmektedir. Müftülük bünyesinde en az üç kişiden oluşan proje tespit komisyonu oluşturulmaktadır. Proje tespit komisyonu uygulanmış veya uygulanmakta olan örnek projeler arasından iki tanesini seçerek çalıştaya katılması için Başkanlığa göndermektedir.[1]

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Camiler tarih boyunca toplum hayatında manevi, sosyal ve kültürel olarak önemli bir konuma sahip olmuştur. İbadethane olmasının yanı sıra birliği ve dayanışmayı geliştirme, eğitim ve sosyalleşme açısından toplumun bütün kesimlerine hizmet sunmaktadır. Camilerden beklenen dini ve sosyal fonksiyonların yönetiminden imam- hatip ve müezzin kayyımlar sorumludur. Diyanet İşleri Başkanlığı cami hizmetlerini geliştirmek, camiye ilgiyi arttırmak, cami içi/ dışı din hizmetleri faaliyetini yaygınlaştırmak, camilerin toplumun yeni ihtiyaç ve beklentilerini karşılamasını sağlamak amacıyla çeşitli projeler ve faaliyetler gerçekleştirmektedir. Her yıl Başkanlık tarafından cami görevlileri arasında örnek projeleri yaygınlaştırmak ve aralarında tecrübe paylaşımını sağlamak amacıyla Cami Görevlileri Çalıştayı düzenlenmektedir. Camiler ve Din Görevlileri Haftası münasebetiyle 12 Ekim 2021 tarihinde "11.Cami Görevlileri Çalıştayı" gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmanın amacı görev mahallinde aktif olarak uygulanmış 17 projenin cami içi ve cami dışı din hizmetleri açısından değerlendirilmesidir. Uygulanmış olan örnek projelerin camilerin fonksiyonu açısından incelenmesi, toplumun ihtiyaçlarını ne kadar karşıladığının değerlendirilmesi, projelerin uygulamadaki sorunlarının tespit edilmesi ve ülke genelinde daha etkin yürütülmesi adına öneriler sunulması hedeflenmektedir.

1 "12.Cami Görevlileri Çalıştayı" (T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2022).

Cami görevlileri tarafından il bazında bireysel olarak uygulanmış ve çalıştaya sunulmuş olan bu projelerin değerlendirilmesine yönelik yapılmış bilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Bu araştırmayla elde edilen verilerin ve ulaşılan sonuçların şu katkıları sağlaması beklenmektedir: Cami içi ve cami dışı din hizmetlerinin incelenmesine dair çalışma yapacak diğer araştırmacılara katkı sağlayabilir. Bu örnek projelerin il bazında ve ulusal düzeyde uygulanmasına yönelik rehberlik edebilir. Din görevlilerinin bu alanda yeni projeler geliştirmesi noktasında fikirler sunabilir.

2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılıkları altı temel durum üzerinden biçimlenmiştir. Birincisi araştırmanın yöntemiyle ilgilidir. Veri toplama yöntemlerinden sadece mülakat kullanılmış; gözlem, anket vb. yöntemlere yer verilmemiştir. Mülakat yöntemine dair sınırlılıklar bu çalışma için de geçerlidir. İkincisi çalışma grubuyla ilgilidir. Araştırmanın çalışma grubunu proje sahibi 10 cami görevlisi (imam hatip ve müezzin kayyım) oluşturmaktadır. Üçüncüsü araştırmanın konusuyla ilgilidir. Bu kapsamda çalışmamızın konusu uygulanmış/ uygulanmakta olan ve çalıştaya sunulmuş projelerle sınırlıdır. Dördüncüsü zamanla ilgilidir. 2021 yılında on birincisi gerçekleşen Cami Görevlileri Çalıştayında yer alan projeler incelenmiştir. Beşincisi ise verilerin analiziyle ilgilidir. Araştırmamız kapsamında ulaşılan sonuçlar; çalıştay seçmeleri için proje sahibi cami görevlileri tarafından hazırlanan ve kitap olarak yayımlanan proje tanıtım formları ile katılımcıların görüşlerinden elde edilen verilerle sınırlıdır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, sosyal olay ve olguları bulundukları çevre içerisinde araştırıp anlamaya, daha önceden toplanan bilgilerden hareketle bilinmeyen birtakım hususları açıklamaya ve toplanan veriler doğrultusunda araştırma sürecinin yeniden şekillenmesine imkân sağlar.[2] Nitel araştırma desenlerinden

[2] Kolektif, *Din Sosyolojisi Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, ts.), 10-13.

durum çalışması benimsenmiştir. Durum çalışmasında bir duruma ilişkin etkenler (ortam, bireyler, olaylar, süreçler vb.) bütüncül yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkilediği ve ilgili durumdan nasıl etkilendiği üzerine odaklanılır.[3] Durum çalışması bir durumun kendi gerçekliği içinde farklı boyutlarıyla incelenmesine imkân sağlar.

3.1. Veri Toplama Yöntemi

Veri toplama tekniklerinden mülakata yer verilmiştir. Mülakatlarda proje sahibi/uygulayıcısı cami görevlileriyle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bazı soruların önceden belirlendiği bazılarının ise açık uçlu olarak bırakıldığı yarı yapılandırılmış görüşmeler zengin ve kapsamlı bilgi toplanabilmesine imkân tanımaktadır. Günümüz araştırmalarında internet önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim internet yoluyla yapılan araştırmalar zaman ve mekân/uzak mesafeler konusunda araştırmacıya kolaylık sağlar. Katılımcılarla yapılan görüşmeler bireysel ve çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir.

Araştırmamız kapsamında yapılan görüşmelerde cami görevlilerine şu sorular yöneltilmiştir:

- Projenizin hedef kitleye, kuruma ve topluma hangi katkıları sağladığını düşünüyorsunuz?
- Projenizi uygularken idari, ekonomik ve toplumsal (cemaat, proje katılımcıları vb.) açıdan karşılaştığınız sorunlar, olumsuz tutum ve davranışlar nelerdir?
- Projenizin ve Başkanlık bünyesinde uygulanan benzer projelerin daha etkili ve verimli olması için önerileriniz nelerdir?

3.2. Verilerin Analizi

11. Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri kitabındaki proje formlarından hareketle araştırmanın kavramsal çerçevesi (alt temalar, kategoriler) oluşturulmuş ve görüşme soruları belirlenmiştir. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerden elde edilen veriler betimsel

[3] Robert K. Yin, *Durum Çalışması Araştırma Uygulamaları*, çev. İlhan Günbayı (Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2017), 4-5.

olarak analiz edilmiştir. Bu çerçevede toplanan veriler; belirlenen kategoriler- alt temalar doğrultusunda sistematik bir biçimde ve literatür ışığında betimlenerek açıklama, yorumlama ile sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızda geçerliği ve güvenirliği sağlamak için araştırma sürecine (amaç, yöntem, sınırlılıklar, veri toplama araçlarının geliştirilmesi, verilerin toplanması analizi vb.) ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

3.3. Çalışma Grubu

Araştırmada mülakat yapılacak cami görevlilerini belirlemek için amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik ve ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Maksimum çeşitlilik örneklemesinde katılımcı bireylerin belirli alanlarda farklı özelliklere sahip olması gözetilerek çeşitlilik örnekleme yansıtılmaya çalışılır.[4] Uygulanmış 17 örnek proje; projelerin hedef kitlesi/uygulama alanı/uygulandığı iller/uygulama süresi/bütçesi/projeyi uygulayan din görevlilerinin statüsü olmak üzere belirli kriterlere göre gruplandırılmıştır. Belirlenen ölçütler doğrultusunda katılımcılar seçilmiştir. Bu grupların her birinden en az bir katılımcının bulunmasına dikkat edilmiş; toplamda proje sahibi 10 cami görevlisiyle mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Böylece maksimum çeşitlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Mülakat süresi ve verilerin analiz süreci dikkate alınarak yeterli sayıda din görevlisiyle görüşmeler yapılması planlanmıştır. Mülakat öncesinde Diyanet İşleri Başkanlığından araştırma izni alınmıştır. Cami görevlileri araştırma hakkında bilgilendirilmiş ve bu doğrultuda araştırmaya katılmak için gönüllü olan ilk 10 din görevlisi ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakat sürecinde etik ilkelere bağlı kalınmıştır. Araştırmada cami görevlilerinin görüşlerine yer verirken katılımcılara K1, K2… K10 şeklinde kod isimler verilmiştir.

Araştırmanın evreninde 21 din görevlisi yer almaktadır. Çalıştaya sunulan 20 proje bulunmaktadır. Projelerden birini 2 din görevlisi uygularken diğer tüm projeler sadece 1 din görevlisi tarafından

[4] Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 122.

uygulanmıştır. 11. Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri kitabında[5] yer alan bilgilere göre proje sahibi katılımcıların cinsiyet durumuna göre dağılımında 20'si erkek, 1'i bayandır. Unvan/görev alalına göre dağılımı ise şöyledir: 1'i din hizmetleri uzmanı, 1'i 4/B Kur'an kursu öğreticisi, 3'ü müezzin kayyım ve 16'sı imam hatiptir. İlgili tabloda katılımcıların görev yerine de (il ve cami/kurs adı) yer verilmiştir. Bu 21 din görevlisinden sadece 10 tanesi araştırmanın örnekleminde yer almaktadır. Araştırmaya katılan cami görevlilerine ilişkin bazı bilgilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Cami Görevlilerine İlişkin Bazı Kişisel Bilgilere İlişkin Bulgular

	Unvanı	**Görev Süresi**	**Mezuniyet Durumu**
K1	Müezzin Kayyım	10 yıl ve üzeri	Ön lisans
K2	Müezzin Kayyım	25 yıl ve üzeri	Ön lisans
K3	Müezzin Kayyım	1-5 yıl	Ön lisans
K4	İmam Hatip	10 yıl ve üzeri	Ön lisans
K5	İmam Hatip	25 yıl ve üzeri	Ön lisans
K6	İmam Hatip	15 yıl ve üzeri	Lisans
K7	İmam Hatip	15 yıl ve üzeri	Lisans
K8	İmam Hatip	15 yıl ve üzeri	Lisans
K9	İmam Hatip	25 yıl ve üzeri	Lisans
K10	İmam Hatip	15 yıl ve üzeri	Ön lisans

[5] Diyanet İşleri Başkanlığı, "11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri" (Ankara, 2021), 10.

Tablo 1'de görüldüğü üzere araştırmaya katılan ve görev mahallindeki projesiyle ön plana çıkan görevlilerin tamamı erkektir. Cami merkezli ve cami dışı din hizmetlerinde erkek din görevlilerinin aktif olduğu söylenebilir. Bu durumun camilerin dini ve sosyal fonksiyonlarının yönetiminden imam hatiplerin ve müezzin kayyımların sorumlu olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Ancak İslam tarihinde camilerin fonksiyonu göz önünde bulundurulduğunda bayan din görevlilerinin -namaz saatlerini ve caminin uygunluk durumunu dikkate alarak- bayanlara, genç kızlara ve çocuklara yönelik cami içi/dışı din hizmetlerinde aktif olabilir. Katılımcıların unvanına/görev alanına bakıldığında cami içi ve dışı din hizmetlerinde müezzin kayyıma kıyasla imam hatiplerin daha çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu durumun nedenleri araştırılabilir. Cami görevlilerinin çoğunun görev süresi 10 yıldan fazladır. Buradan hareketle cami içi ve cami dışı din hizmetlerinde mesleki tecrübesi fazla olan din görevlilerinin daha aktif olduğu söylenebilir. Mezuniyet durumuna ilişkin dağılımda ise cami görevlilerinin çoğunun ön lisans mezunu olduğu görülmektedir.

B. Bulgular ve Yorum

Proje planlan amaçlara ulaşmak için belirli bir ekip tarafından belirli bir zaman ve mekânda, sınırlı bir bütçeyle yapılan faaliyetleridir.[6] Projeler bir sorunu çözüme kavuşturmak, beklenti ve ihtiyacı karşılamak, mevcut durumu iyileştirmek üzere düzenlenebilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde din eğitimi, din hizmetleri başta olmak üzere pek çok alanda projeler planlanmakta ve uygulanmaktadır. Başkanlık tarafından tüm illerde uygulanan ulusal projeler, İl Müftülükleri tarafından il bazında uygulanan yerel projeler ve din görevlilerinin kendi gayretiyle uyguladığı bireysel projeler bulunmaktadır. Bu projeler Başkanlık bünyesinde farklı uygulayıcılar tarafından gerçekleştirilmektedir. Din görevlilerinin bireysel olarak düzenlediği proje alanlarından biri camilerdir. Cami görevlileri (imam hatip ve müezzin kayyım) görev mahallinde farklı projeler planlayıp uygulayabilmektedir. 11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri kitabında bu projelerden bazılarına

6 Abdullah Çorak, "Proje Yönetimi", *Demiryolu Mühendisliği* 2 (2015), 52-54.

yer verilmiştir. İlgili kitapta yer alan proje tanıtım formları proje sahibi cami görevlileri tarafından hazırlanmıştır. Bu formda proje sahibi cami görevlisine ait bazı bilgiler (isim, unvan, görev yeri, iletişim), genel bilgiler (paydaş kurumlar, proje sahibi kurum, projenin süresi, hedef kitle) ve proje özeti (amaçlar, planlanan faaliyetler, sonuçlar, kaynak ve maliyet) yer almaktadır.[7] Araştırmamız kapsamında uygulanmış/uygulanmakta olan 17 projenin değerlendirilebilmesi için bu proje formlarındaki bilgilerden ve görüşme verilerinden istifade edilmiştir. Proje isimleri, amacı ve içeriği, projelerin uygulandığı yer ve zaman, hedef kitle, proje maliyeti, proje kapsamındaki faaliyetler, işbirliği yapılan kurumlara ve sonuçlara ilişkin bulgulara 11. Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri kitabından ulaşılmıştır. Projenin katkıları, proje uygularken karşılaşılan sorunlar ve projelerin verimliliğini arttırmaya yönelik önerilere dair bulgular ise cami görevlileriyle yapılan mülakatlardan elde edilmiştir. Verileri daha sistemli sunmak ve yorumlamak üzere proje tanıtım formlarından ve katılımcılarla yapılan görüşmelerden yola çıkarak her bir alt temaya dair tablolar oluşturulmuştur Projelere dair ilgili alt temalar aşağıda sırayla ele alınmış; veriler yorumlanarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır:

Projelerin İsimleri: Projelerde muhatabın dikkatini çeken ilk unsurlardan biri projenin ismidir. Henüz içerik hakkında bilgisi olmayan kişiler projenin isminden hareketle bir ön bilgi edinirler. Bu sebeple projelerin ismi açık, etkili ve anlaşılır olması; projenin amacına ve içeriğine ışık tutması önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında incelenen ve 2021 yılında düzenlenen Cami Görevlileri Çalıştayına katılan projelerin isimlerine aşağıda yer verilmiştir:

7 "12. Cami Görevlileri Çalıştayı Seçmeleri İçin Proje Tanıtım Formu" (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022).

Tablo 2: 11. Cami Görevlileri Çalıştayında Yer Alan Projelerin İsimlerine İlişkin Bulgular

Proje Yarışmasında Dereceye Giren ve Henüz Uygulanmamış Olan Projeler	Cami Görevlilerinin Görev Mahallinde Uyguladığı Örnek Projeler
Vefalı Gönüller Vefalı Şehirler	Asla Yalnız Değilsin
Özgüven Sahibi Vefalı Genç	Biriz Beraberiz
Vefakâr Gencim, Değerlerimizin Bilincindeyim	Cami Merkezli Gençlik
	Çocuklar Soluğu Camide Alıyor
	Din Gönüllüsüyüm, İhtiyaç Sahiplerine Köprüyüm
	Etkili Din Gönüllüsü
	Etkin Din Gönüllüsünün Görev Mahallindeki Rolü
	Gençlerle Sanat Camide Güzel
	Gençliğe Değer Yaz Kampı
	Gönüllü İmam- Hatip Ve Müezzin-Kayyım Yetiştirme
	Hayatın (Köyün) Merkezi Cami
	Hezârfen Gençlik
	Kardeş Kardeşin Emanetidir
	Mahalle- Cami Buluşması
	Niçin Ve Nasıl İnanayım?
	Yolumuz Camiden Geçer
	Ziyaret Edilmeyen Fakir Aile Kalmasın

Tablo 2'ye bakıldığında proje isimlerinin kelime grubu veya cümle şeklinde olduğu görülmektedir. İsimler projelerin içeriği (yardım, paylaşma, birlik ve beraberlik vb.) ve hedef kitlesi (çocuklar, gençler, ihtiyaç sahipleri, din görevlileri vb.) hakkında fikir vermektedir. İlgili tabloda en az 2, en fazla 7 kelimelik proje isimleri yer almaktadır. Projelerin isimleri

yeterli uzunluk/kısalıktadır. Çok uzun olan isimlerin akılda kalması ve anlaşılması zor olmaktadır. 11. Cami Görevlileri Çalıştayı kitabında yer alan proje tanıtım formları incelendiğinde isimlerin projelerin amacı ve içeriği ile örtüştüğü söylenebilir.

Projelerin Uygulandığı Yerler: Projeler sınırları belirli bir mekânda uygulanmak üzere planlanır. Cami görevlilerinin görev yerlerindeki idari- sosyal- kültürel- ekonomik imkânlar farklılık göstermektedir. İller arasında yaşanabilen bu durumun yanı sıra aynı il içerisinde merkez ve ilçeler arasında bile imkânlar açısından farklılıklarla karşılaşılabilmektedir. Bu farklılıklar projenin aşamalarını önemli ölçüde etkileyeceğinden projeler planlanırken ve uygulanırken mahalli şartların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. 11. Cami Görevlileri Çalıştayındaki projelerin bölge, il ve il içi uygulama alanı şöyledir:

Tablo 3: Projelerin Uygulandığı Bölge ve İllere Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

Coğrafi bölge	**Görev Yeri**	**Proje Sayısı**
Akdeniz	Antalya- Mersin	2
Ege	Denizli- Manisa	2
Güneydoğu Anadolu	Kilis	1
İç Anadolu	Aksaray- Kırıkkale- Konya	3
Karadeniz	Bartın- Samsun- Tokat	3
Marmara	Bursa- Çanakkale- İstanbul(x2)- Kocaeli- Tekirdağ	6
TOPLAM		17

Tablo 3'ten hareketle çalıştayda sunulan projelerin en çok Marmara Bölgesi'nde görev yapan cami görevlileri tarafından uygulandığı söylenebilir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise en az sayıdadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde uygulanan projelerin çalıştaya katıldığına dair veri bulunmamaktadır. Bölge içerisindeki illere bakıldığında bunların diğer illere kıyasla bazı imkânlar (gelişmiş şehir, nüfus yoğunluğu, ulaşım, ekonomik refah

düzeyi, öğrencilerin fazlalığı vb.) açısından daha avantajlı olduğu söylenebilir. Ayrıca illerden bazıları (İstanbul, Kilis) Suriyeli göçmenlerin en fazla bulunduğu iki şehirdir. Projelerin hedef kitlesi ve uygulama alanları açısından değerlendirildiğinde bu faktörlerin projelerin -ihtiyaç üzerine- bu illerde uygulanmasını etkilediği söylenebilir. Projelerin uygulandığı yerlerin il içindeki dağılımı ise şöyledir:

Tablo 4: Projelerin İl Merkezi ve İlçelere Göre Uygulanma Durumuna İlişkin Bulgular

	Proje Sayısı
İl merkezleri	4
İlçeler	13
TOPLAM	17

Tabloda 4'te görüldüğü üzere il merkezine kıyasla ilçelerde uygulanan projeler daha fazladır. İmkânlar açısından değerlendirildiğinde il merkezlerinde bu faaliyetlerin yoğun olması beklenirdi. Bu durumun nedenleri araştırılabilir. Projeleri ulusal düzeyde daha etkin kılmak ve tüm bölge- il-ilçelerde yaygınlaştırmak üzere faaliyetler düzenlenebilir.

Proje Kapsamında İş Birliği Yapılan Kurum ve Kuruluşlar: Projelerin hedef kitlesi, amacı, uygulama alanı ve proje kapsamında yapılacak faaliyetler çeşitli kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapılmasını gerekli kılmaktadır. "Bu projeye/bu duruma kimler katkı sağlayabilir, Bu projenin uygulanmasında hangi kurum ve kuruluşlarla birlikte çalışabiliriz" soruları proje paydaşlarını (iş birliği yapılacak kurum ve kuruluşlar) belirlemeye yöneliktir.[8] Bu kurum ve kuruluşlar projeyi doğrudan/dolaylı olarak etkileyebilmekte ya da projeden etkilenmektedir. Projelerin etkin, verimli ve devamlı uygulanabilmesi için öncesinde olası ihtiyaçlar ve sonuçlar göz önünde bulundurularak ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği sağlanmalıdır.

8 Muhammed Çubuk, "Proje Yönetimi" (Ankara Düşünce Atölyesi, 2021).

Tablo 5: Projeyi Yürütürken İş birliği Yapılan Kurum ve Kuruluşlar

İş Birliği Yapılan Kurumlar		**Proje Sayısı**
Kurum İçindeki Birimler	Gençlik Koordinatörlüğü	1
	Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları	1
	Türkiye Diyanet Vakfı	5
Farklı Kurum ve Kuruluşlar	Belediyeler	5
	Kaymakamlık	3
	Sivil Toplum Kuruluşları	4
	Cami Derneği	3
	Milli Eğitim Müdürlüğü	4
	İl Özel İdaresi	1
	Gençlik ve Spor Müdürlüğü	1
	Emniyet Müdürlüğü	2
	Tarım ve Orman Müdürlüğü	1
	Denetimli Serbestlik Müdürlüğü	1
	Kızılay	1
	Kredi Yurtlar Kurumu	1
	Halk Eğitim Merkezi	2
TOPLAM	14	-

Tablo 5'e bakıldığında proje kapsamında kurum içindeki birimlerle ve farklı kurum- kuruluşlarla iş birliği yapıldığı görülmektedir. İş birliği yapılan kurum ve kuruluş sayısı oldukça fazladır. Projeler farklı alanlara (eğitim, sosyal, kültür vb.) yönelik düzenlendiğinden projelerin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için bu kurum ve kuruluşlarla iş birliği kaçınılmazdır. Bir proje uygulanırken birden fazla kurum ve kuruluşla iş birliği yapılabilmiştir. Bunlar kurum içi ve farklı kurum- kuruluşlar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Kurum içindeki birimlerle toplam 7 projede iş birliği olmuştur. Farklı

kurum ve kuruluşlarla ise pek çok proje için iş birliği yapılmıştır. Buradan hareketle projelerde kurum içindeki birimlere kıyasla farklı kurum ve kuruluşlar iş birliğinin daha fazla olduğu söylenebilir. Bu durumun projelerin çok yönlü olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Belediyelerle, sivil toplum kuruluşlarıyla ve Milli Eğitim Müdürlüğüyle kurulan iş birliği de diğer kurum ve kuruluşlara kıyasla fazladır. Bu durumun projeye gerekli izinlerin alınması, maddi kaynak yardımı yapılması ve araç- gereç desteğinin sağlanmasına yönelik olduğu bilinmektedir.

Projelerin Hedef Kitlesi: Proje için belirlenen amaçlardan ve düzenlenecek faaliyetlerden doğrudan faydalanacak grup hedef kitledir. Proje kapsamında amaçların, faaliyetlerin, maliyetin, yer ve zamanın belirlenmesinde hedef grubun ilgi, ihtiyaç ve beklentilerinin önemi büyüktür. Proje sahiplerinin hedef grubun farklı özelliklerini dikkate alarak planlaması projesinin başarısını arttırabilir. 11. Cami Görevlileri Çalıştayındaki projelerin hedef grupları şöyledir:

Tablo 6: Projelerin Hedef Kitleye Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

Projenin Uygulandığı Gruplar	**Hedef Kitle**	**Proje Sayısı**
İhtiyaç sahibi kimseler	Maddi durumu iyi olmayan yerli halk ve mülteciler	4
Öğrenciler	Üniversite öğrencileri, Kur'an kursu öğrencileri, ortaöğretim öğrencileri vb.	4
Yaş grubuna ve cinsiyete göre gruplar	Çocuklar, gençler, kadınlar vb.	7
Toplumdaki özel gruplar	Dul ve yetimler, yalnız yaşayan yaşlılar, engelliler, şehit ve gazi yakınları vb.	3
Genel gruplar	Köy halkı, cami cemaatinin tamamı, esnaf, toplumun her kesimi vb.	8
Kurum bünyesindeki katılımcılar	Din görevlileri (erkek)	1

Projelerin hedef kitlesi çeşitlilik göstermektedir. Bir projenin birden fazla hedef grubu olabilmektedir. Tabloda 6'da çalıştay projelerinin en fazla genel gruplara (köy halkı, cami cemaati, esnaf, toplumun her kesimi vb.), en az ise din görevlilerine yönelik olduğu görülmektedir. Proje sahiplerinin hedef grubu neye göre belirlediğine dair veri bulunmamaktadır. Bu durumun nedenleri araştırılabilir.

Projelerin Uygulandığı Süre: Projeler belirli bir süre için planlanır; başlangıç ve sonu belirlenmiştir. Bütçe, proje kapsamındaki faaliyetler gibi unsurlar da zamana göre şekillenir. Çalıştay projelerinin tanıtım formu incelendiğinde projelerin uygulanma süresine dair şu bulgulara ulaşılmıştır:

Tablo 7: Projelerin Uygulandığı Zamana İlişkin Bulgular

Projelerin Uygulanma Süresi	**Proje Sayısı**
1-5 yıl	11
5-10 yıl	3
10 yıl ve üzeri	3
TOPLAM	17

Tabloya 7'ye bakıldığında çalıştay projelerinin büyük çoğunun 1-5 yıldır uygulandığı görülmektedir. İlgili formda projelerin başlama ve bitiş tarihlerine yer verilmiştir. Bazı projeler yeni uygulanmaya başlanmış olup halen devam etmektedir. Bazı projeler ise kısa zaman diliminde gerçekleşmiştir. 10 yıl ve üzeri zamandır uygulanan projelerin sayısı azdır. Bu durumun cami görevlilerinin görev süresinden, projelerin hedef kitlesinin katılım- devam durumundan ve projelerin maliyetinin yüksek olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Projeler için gerekli maddi destek, teknik yardım ve görevli personel desteği sağlandığında projelerin uygulanma süresinde artış olabilir.

Projelerin Maliyetleri: Projelerin amaçlarına ulaşması için planlanan faaliyetler doğrultusunda hangi ekonomik kaynağın kullanılacağını belirlemek ve giderler için ayrılan bütçe ile projeyi tamamlamak önem

taşımaktadır.[9] Projelerin bütçe sınırları tahmini olarak belirlenmektedir.[10] Çalıştay projelerinin maliyeti proje sahibi cami görevlileri tarafından şöyle belirlenmiştir:

Tablo 8: Projelerin Maliyetlerine İlişkin Bulgular

Bütçe	**Proje sayısı**
1.000- 10.000 TL	3
10.000- 100.000 TL	4
100.000- 1.000.000 TL	3
1.000.000 TL üzeri	2
Bütçesi belirtilmemiş/ Bütçesi Olmayanlar	5
TOPLAM	17

Tablo 8'de çalıştay projelerinin bütçelerine belirli miktar aralıklarıyla yer verilmiştir. Proje bütçeleri farklı miktarda olduğundan tabloda gösterimini ve yorumlanmasını kolaylaştırmak adına miktar aralığı ile belirtilmiştir. Projelerin tanıtım formunda projelerden 5'inin maliyeti belirtilmemiştir. Bazı projeler uygulanmış, bazıları ise uygulanmaya devam etmektedir. Bu durum devam eden projelerin maliyetini tespit etmeyi zorlaştırmış olabilir. Projelerin maliyeti en fazla 10.000-100.000 TL arasında, en az ise 1.000.000 TL ve üzeri miktardadır. Projelerden bazılarının 25 yıl ve üzeri süredir uygulanması da maliyetin yüksek olmasını etkileyen önemli bir unsurdur. Projelerin maliyetiyle birlikte bu kaynağın nereden sağlandığı da önem taşımaktadır. Cami görevlileri projelerin maliyetini iş birliği yapılan kurum ve kuruluşlardan, cami cemaatinden, hayırsever

9 Rüveyda Kömürlü - Leyla Toltar, "İnşaatta Proje Yönetimi; Projenin Başarısına Etkisi", *Mimarlık ve Yaşam* 3/2 (2018), 254.

10 Onur Coşkun, *Proje Yönetim Teknikleri Ve Uygulamalı İncelenmesi* (İstanbul: T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 11-13.

vatandaşlardan ve Türkiye Diyanet Vakfından temin ettiğini belirtmiştir.[11] Bu doğrultuda iş birliği yapılan kurumların ekonomik kaynak açısından avantaj sağladığı görülmektedir. Ayrıca toplumun (cami cemaati, halk, esnaf vb.) desteğinin cami içi ve cami dışı din hizmetlerinin devamlılığında önemli bir katkısının olduğu söylenebilir.

Projelerin Amaçları: Amaçlar eğitim faaliyetleriyle gençlere kazandırılmak istenen bilgi, beceri, tutum vb.dir. İçerik, zaman, maliyet, iş birliği yapılacak kurum ve kuruluşlar gibi ögeler projenin amaçlarının etrafında şekillenmektedir.[12] Başkanlık mevzuatından hareketle Diyanet İşleri Başkanlığının faaliyetlerdeki genel amaçları şöyledir: İnanç- ibadet- ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmek, toplumu sahih dini bilgiyle aydınlatmak, din hizmetlerinin etkin ve verimli yürütülmesini sağlamak, ibadet yerlerini yönetmek vb.dir.[13]

Genel amaçların yanı sıra cami görevlilerinin projesiyle ulaşmak istediği özel amaçlar bulunmaktadır. Özel amaçlarına proje tanıtım formlarında[14] şöyle yer verilmiştir: Milli ve manevi değerlerine bağlı bireyler yetişmesini sağlamak, din eğitimi ihtiyacını karşılamak, birlik ve beraberliği geliştirmek, camiyi hayatın merkezine almak, ihtiyaç sahibi bireylere destek olmak, din hizmetlerini cami dışında da etkin kılmak, toplumsal ilişkileri güçlendirmek vb.dir. Projelerin özel amaçlarının din hizmetlerinin genel amaçlarıyla örtüştüğü söylenebilir. Özel amaçlar değerlendirildiğinde proje sahibi cami görevlilerinin farkındalık ve sorumluluk sahibi olduğu söylenebilir. Özel amaçlar bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olarak farklı düzeyde olmakla birlikte duyuşsal amaçlar çoğunluktadır. Duyuşsal amaçlar ise daha çok genel ve soyut ifadelerle belirtilmiştir. Projelerin başarısını ölçmek, aksayan yönlerini tespit etmek ve projeleri daha nitelikli hale getirmek için somut davranış çıktılarını belirlemek önemlidir. Bu amaçların bilgi ve eyleme yansıması olarak somutlaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

11 "11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri", 20-72.

12 Ömer Karacaoğlu, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Kısayol Yayıncılık, 2014), 118.

13 Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun), 633 sayılı (02 Temmuz 1965).

14 "11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri", 20-72.

Proje Kapsamında Gerçekleştirilen Faaliyetler: Projenin hedeflerine ulaşabilmesi için gerçekleştirilmesi gereken uygulama adımları projenin faaliyetlerini oluşturmaktadır. Bu kısım projenin en önemli bölümlerinden biridir. Amaçlara ulaşmak için yapılan hazırlıklar, proje kapsamında yapılan çalışmalar ve projeyi yaygınlaştırma- izleme- değerlendirme aşamaları burada yer almaktadır. Çalıştay projeleri kapsamında çeşitli faaliyetler düzenlenmektedir. Bu faaliyetlerin değerlendirilmesini kolaylaştırmak adına ilmi, maddi yardım, sosyal- kültürel ve sportif olmak üzere 4 alanda gruplandırılmıştır:

Tablo 9: Proje Kapsamında Gerçekleştirilen Faaliyetlerin Alanına İlişkin Bulgular

Projenin Uygulama Alanı	Proje Kapsamında Gerçekleştirilen Faaliyetler	Proje Sayısı
İlmi	Sohbetler, yarışmalar, kandil programları, kitap okuma, din dersleri, fen ve sosyal bilimler dersi vb.	12
Maddi Yardım	Erzak kolisi, öğrencilere burs desteği, askıda ekmek- giysi, kira yardımı vb.	9
Sosyal- Kültürel	Buluşmalar, geziler, ziyaretler, piknik, ikram programları, ilahi grubu vb.	11
Sportif	Ok atma, yüzme, güreş, futbol, izcilik, voleybol, satranç vb.	5

Projeler kapsamında düzenlenen faaliyetlerin yer aldığı tablo 9'a bakıldığında projelerin 4 farklı alanda yoğunlaştığı görülmektedir. Projeler en çok ilmi ve sosyal-kültürel alanlarda, en az ise sportif alanda düzenlenmektedir. Bazı projelerin kapsamında gerçekleştirilen faaliyetler birden fazla alana dâhil olabilmektedir. Projelerin hedef kitlede görülen ihtiyaç ve beklenti doğrultusunda planlandığı düşünüldüğünde ilmi ve sosyal- kültürel alanların toplumda daha ön plana çıktığı söylenebilir. Sportif faaliyetler araç- gereç, uygun mekân ve eğitmen gerektirmektedir. Bunların

temini diğer alanlara kıyasla daha güç olduğundan sportif alandaki faaliyetlerin daha az olduğu tahmin edilmektedir. Sportif alandaki faaliyetleri arttırıcı ve ihtiyaç duyulan farklı alanlara yönelik olan yeni projeler geliştirilebilir.

Projelerin Sonuçları/Katkıları: Projelerin sonuçları; düzenlenen faaliyetlerden hedef grubun ne kadar ve nasıl etkilendiği, belirlenen amaçların hangilerine ulaşıldığıyla ilgilidir. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerden elde edilen veriler ve proje tanıtım formunda yer alan bilgiler doğrultusunda çalıştay projelerinin katkılarının tespit edilmiştir. Bunlar: Toplumsal iletişimin güçlenmesi, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmanın artması, katılımcıların bedensel ve ruhsal gelişimlerine katkı sağlaması, sahih dini bilgi düzeyinin artması, cemaat sayısının artması, milli ve manevi değerlere bağlılığın kuvvetlenmesi, toplumsal aidiyet ve sorumluluk bilincinin gelişmesi, sosyalleşmenin sağlanmasıdır.[15] Cami görevlilerinden bazılarının projelerin sonuçlarına/katkılarına ilişkin ifadeleri şöyledir:

K1: "*Her şeyden önce insanlarda empati duygusu gelişti. Önceden yapılan yardımlara tepkililerken ihtiyaç sahibi aileleri bizzat görünce kendi de katkı sunmak istedi. Empatiyle beraber insanlar dertlere derman olabildi, güzel şeyler yapabildi. İyilik yapmanın, bir faaliyet içinde bulunmanın mutluluğunu yaşadılar. Zenginle fakir arasında bir gönül köprüsü, yardım köprüsü, ünsiyet oluştu. Birilerine yardım etmek yardımı yapan kişiyi de psikolojik olarak manen rahatlattı, iyileştirdi.*"

K7: "*Gençleri camiye alıştırma konusunda güzel bir proje oldu. Gençler dini ana kaynaklarından öğrendi. Sadece camiye gelip gitmelerini değil camiye koşarak gelip gitmelerini sağladık. Sadece yazın değil yıl boyunca camiye gelmeye devam ettiler. Camiyi hayatın merkezine almalarına katkı sağladık.*"

K9: "*Din görevlilerine büyük kolaylığı oldu bu projenin. Yaz kursu bitince hemen her imam izne ayrılıyor. Kurum imamlar izindeyken namaz kıldıracak, mihrabı bırakacak, kıraatine güvendiğini birini arıyor. Bu projeyle esnaftan güzel insanlar yetişti. Güzel bir şekilde Kur'an okuyan,*

15 "11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri", 20-72.

kıraati düzgün kişilerin yetişmesiyle imam izindeyken gözü arkada kalmıyor; Müftülükler de yerine kimi bulacağız diye stres yapmıyor. Üzüm üzüme baka baka aydınlandı."

K10: "*Çevre köylerde örneklik teşkil etti. Halk nazarında din görevlisinin imajı tazelendi. Gönüllü faaliyetler gösterildiğinde sadece memur olarak işini yapar gider anlayışı kalktı. Bu faaliyetleri gördükçe projeye destek ve katılım çoğaldı."*

Yukarıdaki ifadelerde projelerin sonucunda kurumsal saygınlığın arttığı, empati duygusunun geliştiği, cami sevgisinin ve camiye devamlılığın arttığı, yardımcı personel ihtiyacının karşılandığı belirtilmiştir. Projelerin sonuçlarını öğrenme düzeyleri açısından değerlendirildiğinde bilişsel, duyuşsal ve devinişsel katkıların gözlemlendiği söylenebilir.

Proje Uygularken Cami Görevlilerinin Karşılaştığı Sorunlar: Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde cami görevlilerine projelerini uygularken karşılaştıkları sorunları tespit etmeye yönelik soru yöneltilmiştir. Cami görevlilerinden elde edilen yanıtlar ekonomik, idari, toplumsal (cami cemaati) ve donanımlı personel olmak üzere çeşitli başlıklar altında gruplandırılarak yorumlanmıştır.

Proje uygulanırken maliyeti gereği proje sahipleri ekonomik sorunlarla karşılaşabilmektedir. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde cami görevlilerinden bazıları konuya ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Cami görevlilerinin tamamı ekonomik kaynak noktasında bir sıkıntı yaşamadığını belirtmiştir. Katılımcılardan bazılarının konuya ilişkin ifadesi şöyledir:

K1: "*Maddi sıkıntımız olmadı. Gün geçtikçe büyüdük, güçlendik. Herkes iyiliğin bir parçası olmak için çabaladı. Bizim sıkıntımız şu oldu dünyaya yeten bir vakfımız var TDV. Onu topluma indirgememiz gerekiyor. Tam olarak halka kanalize edilemiyor. Elden para almak, bağış kabul etmek çok tehlikelidir. Bunun vakıf aracılığıyla olması lazım."*

K4: "*Maddi- manevi bir sıkıntımız olmadı çok şükür. Ekonomik bir sıkıntımız olmadı."*

K8: "*Bazı etkinliklerin malzemesi mesela ebru ve tezhibinki daha pahalıdır. Ama projemizde yazı malzemeleri uygun bütçeliydi. O açıdan problem yaşamadık.*"

K9: "*Öyle bir olumsuzluk yaşamadım. Ancak şöyle bir şey olabilirdi programlara dünya hafızlarını, farklı uzak yerlerden özel misafirleri davet edebiliyoruz bazen. Onların davet edilmesi, gidiş- gelişi aslında epey masraflı. Ancak bu konuda da desteklendik, bir sıkıntı yaşanmadı.*"

K10: "*Büyük bütçeli işler başlattık devamı geldi. Gören, duyan, anlatan geldi destekleyen çok oldu.*"

Yukarıdaki ifadelerden hareketle cami görevlilerinin proje için gereken bütçeyi kolaylıkla sağladığı anlaşılmaktadır. Katılımcıların çoğu iş birliği yapılan kurum- kuruluşlar ile hayırseverlerin desteğiyle maddi kaynak ihtiyacının sağlandığını ve ekonomik bir sıkıntı yaşanmadığını belirtmiştir. Cami görevlilerinden K8 ise proje araç- gereçlerinin maliyeti uygun olduğundan maddi külfet oluşturmadığını söylemiştir. Cami görevlilerinden K1 proje bütçesi için Türkiye Diyanet Vakfının hayırseverlerle proje sahipleri arasında köprü görevini üstlenmesini istemiştir. Bu durumun din görevlilerinin toplumsal imajını korumak, olası ithamları önlemek ve kuruma karşı güveni sağlamak üzere tavsiye edildiği anlaşılmaktadır.

Bir projenin uygulanabilmesi için Valilik, Belediye ve Kaymakamlıktan gerekli resmi izinlerin alınması gerekmektedir. Bununla birlikte proje boyunca iş birliği yapılan kurum ve kuruluşlarla kurulan ilişkilere özen gösterilmelidir. Proje sürecinde gerek kurum içi birimlerle gerekse çeşitli kurum kuruluşlarla idari sorunlar yaşanabilmektedir. Cami görevlileriyle yapılan görüşmelerde katılımcılar idari noktada Müftülüklerle bir sorun yaşanmadığını belirtmiştir. Cami görevlilerinden bazılarının konuya ilişkin ifadesine aşağıda yer verilmiştir:

K3: "*Olumsuz bir geribildirimle karşılaşmadık. Müftülük, Müftü Bey bizzat destekledi. Yanımızda yer aldı, projeyi takip etti.*"

K4: "*Müftümüz, hocalarımız destekledi. Camimizi ziyaret ettiler, desteklediler, tebrik- teşekkür ettiler.*"

K5: "*Gittiğim yerlerde hiç memur kafasını taşımadım. İşlerimde idari mekanizmaya çok bağlı kalmadım açıkçası. Ama 657 Sayılı Kanuna bağlı kalmaya çalıştım. O yüzden hiçbir sıkıntı olmadı elhamdülillah.*"

Projelerin hedef kitlesi farklı gruplar (çocuklar, gençler, cemaat, ihtiyaç sahipleri vb.) olsa da aslında her bir proje doğrudan ya da dolaylı olarak toplumun tamamını etkilemektedir. Bu noktada fayda sağlayan, projeden olumlu etkilenen kişilerin yanı sıra projeden rahatsızlık duyanlar da olabilmektedir. Projelerin uygulanmasında proje sahibi cami görevlileri ile cemaat arasında bazı sorunlar olabilmektedir. Konuya ilişkin açıklamada bulunan cami görevlilerinin ifadelerine aşağıda yer verilmiştir:

K2: "*Toplum mültecilere önyargılı. Biz yardım yaparken, evleri dolaşırken itiraz edenler ve sataşanlar oldu. Bazen insanlar çok tepki verdi. Biz yardımları genellikle gece dağıtmaya gayret ettik. Hayırseverlerin bağışını engellemeye çalışan insanımız bile oldu.*"

K4: "*Ama şununla karşılaştık. Halkımızdan, cemaatimizden camide akvaryumun ne işi var, burada çay mı olurmuş diyenler oldu. Hala camide sadece namazı kılıp çıkma mantığında olanlar var. Camide çiçek ne yapsın, burası sera mı bahçe mi cami mi diyorlardı. Ama bunların sayısı çok değildi. 400 kişiden 3-5 kişi olumsuz söylemiştir.*"

K7: "*Hala gençlerin, çocukların camide olmasından onların ses ve gürültüsünden rahatsız olan, şikâyet eden insanlar var. Tahammülsüz cemaat grubu var. Bazen bu sebeple bizi Müftülüğe şikâyet edenler oluyor.*"

Yukarıdaki ifadelerden hareketle projenin hedef kitlesi, proje kapsamında yapılan faaliyetler ve proje katılımcıların bazı davranışlarından cemaatinin rahatsızlık duyduğu belirtilmiştir. Cami görevlisi K2'nin bahsettiği durumun toplumda Suriyeli göçmenlere karşı duyulan ön yargıdan kaynaklandığı belirtilmiştir. Cami görevlisi K4'ün ifadesinden bazı bireylerin caminin toplumdaki fonksiyonuna yönelik dar bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Cami görevlisi K7'nin ifadesinden cemaatin camide sessiz ve sakin bir ortam istediği anlaşılmaktadır. Bu sorunların oluşmasını önlemek ve bu sorunları çözüme kavuşturmak için cami görevlilerine büyük görevler düşmektedir. Bu durumun kaynağı

tespit edilerek caminin fonksiyonuna yönelik yeni tutumların geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Cami görevlilerinden K5 ise cemaatle arasındaki sorunlara dair şu paylaşımda bulunmuştur:

K5: *"Cemaati bir ailem olarak gördüm. Onlardan yana bir sıkıntıyla karşılaşmadım ya da karşılaştığım şeyleri sıkıntı olarak görmedim belki de. Zorluklar şöyle oluyor içki, kumar, oyunla ilgili konuşunca cemaat onlara tepki alıyor haliyle. Bu işi yapanlar da yüzünde iyi deseler de işleri kesildiği için arkamızdan konuşuyorlarmış. Hakkımda hoca neye üye başka şeylere yerlere mi çalışıyor diye beni sorgulayan hatta sınavdan geçiren çok olmuş da benim haberim olmamış. Çok şükür sınavlarından da farkında olmadan geçmişim."*

Yukarıdaki ifadeden hareketle cami görevlisi ve cemaat arasında güven ilişkisinin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Cami cemaati projeyi desteklemek ve faaliyetlere katılmak için öncelikle proje sahibi cami görevlisine güvenmek istemektedir. Bu durum yukarıdaki ifadeden de anlaşıldığı üzere din istismarından kaynaklanmaktadır. Din istismarını önleme, buna sebebiyet verecek tutum ve davranışlardan kaçınma ve toplumla güven ilişkileri kurma noktasında bu projelerin önemli rol oynadığı söylenebilir.

Projenin başarıya ulaşılması için gereken şartlardan biri de faaliyetlerin alanında yetkin eğitimciler kontrolünde düzenlenmesidir. Projelerin uygulandığı ilmi, sosyal, kültürel, sportif vb. bazı alanlardaki faaliyetler donanımlı personel gerektirmektedir. Cami görevlilerinden K8 projenin uygulanışında donanımlı öğretici bulma noktasında sıkıntı yaşandığını belirten ifadesine aşağıda yer verilmiştir:

K8: "*Bizde en önemli sıkıntı şu oluyor sanatı öğretecek usta sıkıntısı çekiyoruz. Malzeme kolay ama usta yok. Sanatın öğrenimi uzun zaman ve emek istiyor. Öğrenciler de 3-5 yıl gelmekte zorlanıyor. Kursa devam sıkıntımız oluyor. Öğrenciler sıkılabiliyor, süreklilik sağlayamıyor."*

Yukarıdaki ifadede cami görevlisi K8 sanat alanında yetişmiş personel bulma sıkıntısı yaşandığını belirtmiştir. Ayrıca sanat eğitimlerinin devamlılık ve emek istediğini belirtmiştir. Bu noktada Türk İslam Sanatları

alanında din görevlilerinin yetişmesine öncelik verilebilir. Halk eğitim merkezleriyle iş birliği yapılarak kısa- uzun dönem sanat kursları açılarak din görevlileri ilgi ve yetenekleri doğrultusunda bu kurslara yönlendirilmesi bu sorunun giderilmesine katkı sağlayabilir.

Projelere Yönelik Cami Görevlilerinin Önerileri: Din hizmetlerin devamlılığı sağlamak, ekonomik kaynakları ve zamanı yerli yerince kullanmak, planlı faaliyetler gerçekleştirmek, güzel ve amaçlı fikirleri projelendirmek üzere bilgi ve tecrübe paylaşımı önem taşımaktadır. Cami görevlilerinin projelerin il bazında ve ulusal düzeyde daha etkin ve verimli düzenlenmesine ilişkin önerileri sorulmuştur. Cami görevlilerinin önerileri projelerin tanıtımına, cemaatle kurulan ilişkilere, kurumsal iletişime ve projelerin içeriğine yöneliktir. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerden elde edilen veriler ilgili alt tema altında ele alınarak yorumlanmıştır:

Cami görevlilerinin projelerin tanıtımına ilişkin önerileri şöyledir:

K3: "*Çalışmaları geniş kitlelere yaymalıyız. Burası adım adım yavaş yavaş tecrübe edilecek bir yol. Kafamızdaki düşünceleri planları kâğıda en güzel şekilde aktararak koşturmalıyız. Gençlerin ulusal anlamda da önünü açacak çalışmalar yapmalıyız.*"

K4*: "Diğer illerdeki hoca arkadaşlarıma projemi tanıtmak isterdim. Aynı imkânları olan ama bu projelerden haberi olmayan, nasıl yapılacağını bilmeyen din görevlileri var. Bize söz hakkı verilse il- ilçe ve bölge bazında toplantılar olsa, birbirimize projelerimizi tanıtsak iyi olur. Personelin elinde tutulmalı, desteklenmeli. Sosyal medyada projelerin tanıtımı yapılmalı. Projelerimiz Diyanet ve yerel- ulusal basınla desteklense daha çok kişi haberdar olur. Projelerin reklamı çok iyi yapılmalıdır ki daha çok yayılsın."*

K7: "*Projeler kitap haline getirildi ama ileri gitmiyor. Biz toplantılarda bir araya geliş istişare edelim. Farklı ilçe ve illere gidip projemizin sunumunu yapalım. Biz bir şeyler yapma isteğinde olan arkadaşlara yaptığımız işleri anlatalım, herkese değil isteyenlere olsun. Bu faaliyetleri yapan 2-3 kişiyse 10-15 kişiye çıksın. Yetersiz kalan, sıkıntı yaşayan, bu işlerde daha acemi olan, bir şeyler yapmak isteyen ama yapamayan arkadaşlar var. Farklı çalışma sahibi arkadaşlarla istişareler yapılsın."*

K8: "*Projelerin tanıtımı yapılmalı, afişler hazırlanmalıdır. Hocalar maddi- manevi olarak desteklenmeli ki güzel işler ortaya çıksın. Bu işe ne kadar değer verilirse bu işi yapanlar ne kadar desteklenir ve saygı görürse o kadar başarılı olur.*"

Yukarıdaki ifadelerde projelerin il bazında ve ulusal düzeyde yaygınlaşması için projelerin tanıtımına önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Proje tanıtımlarında istişare toplantıları, afişler ve sosyal medya araçlarında kullanılması tavsiye edilmiştir. Uygulanmış ve uygulanmakta olan projelerin sonuçları tespit edilebilmekte ve ölçme- değerlendirmesi yapılabilmektedir. Bu doğrultuda başarılı olduğu tespit edilen bu projelerin tanıtımının çalıştay katılımcıları ile sınırlı kalmaması istenmektedir. Bu projelerin tanıtımı ve yaygınlaşması için uygun imkânların sağlanması noktasında kurumsal desteğe ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Cami görevlilerinin cemaatle kurulan ilişkilere yönelik önerilerine aşağıda yer verilmiştir:

K6: "*Projelerde sadece din dili kullanılmamalıdır. Gençlerin, çocukların kullandığı dil bambaşka. Muhatabın dili bilinmeli ve kullanılmalıdır. Onların anlayacağı şekilde konuşmak önemlidir. Onlara direk din deyince savunmaya geçiyorlar ve ön yargı ile yaklaşıyorlar. Hocalar kendi aralarında mutlaka işbirliği yapıp birlikte hareket etmelidir.*"

K10: "*İlk tavsiyem şu ki cemaatle her daim içli dışlı olmak zorundayız. İllaki belli bir mesafe koymak lazım ama bu çok resmiyeti gerektirmez. Cemaatimizle bir aile gibi olmalıyız.*"

K10: "*Cemaatin gözünde sadece namaz kıldıran memur hatta çoğu zaman camiye gitmeyen, sürekli evinde yatan bir memur imajı var. Bu projeler, cemaatin gözündeki bu olumsuz imajı kırmak adına çok önemlidir. Bunlara önem verilmelidir.*"

Yukarıdaki ifadelerde cami görevlilerinin cemaate samimiyet ve anlayışla yaklaşması, bununla birlikte saygı sınırının/mesafenin korunması tavsiye edilmiştir. Cami görevlilerinin muhatabın seviyesine uygun, açık ve anlaşılır bir dil kullanmasının projelerin başarısı ve devamlılığında önem rol üstlendiği söylenebilir. Cami görevlilerinin mesleğini

severek yapması, mesai saatleri dışında da din hizmetlerinde bulunması, güler yüzlü ve hoşgörülü olmasına dair beklentilerin olduğu anlaşılmaktadır.

Projelerin içeriğine ve yönetimine dair cami görevlileri şu tavsiyelerde bulunmuştur:

K1: "*Yıllardır proje yazıyorum. Sistematik yazmayı öğrendikçe bu işin önünün açıldığını gördüm. Başka projeleri örnek almak ve diğer din görevlilerine örnek olmak, projemizi örnek olarak sunmak istiyoruz. Başkanlığa sunduğum projelerim niçin onaylanmadı, hangi kısmı uygun değil bilmiyorum. İl bazında da projelerin takibi tam olarak yapılmıyor. Proje ve raporların takibi tam yapılmalıdır. Başkanlık ve il bünyesinde proje koordinatörlüğü kurulmalıdır. Proje yazmayı bilenler çok yok, nasıl uygulanacağını bilenler de öyle yok. İlgili olan din görevlisi bir sorunu masaya yatırıp bunu nasıl çözeceğini, buna dair nasıl bir proje üretebileceğini öğrenmelidir.*"

K2: "*Projelerin çoğu çok güzel yazılmış. Ama bazılarının uygulanabilirliği yok. Çoğu yazıda kalıyor, uygulanabilirliği çok zor. Proje dediğin yazılmalı ve sahada uygulanmalıdır. Diğer türlü zaten uygulanmayan proje, proje değildir.*"

K9: "*Bazı şeyler aslında proje değil ama projeymiş gibi anlatıldı. Hasta ziyareti, yardımlar, geziler vs. hepimizin yaptığı günlük şeyler. Hemen her camide yapılıyor bunlar. Projende topluma kazandıracağın yeni şeyler olmalıdır. Diyanet mensubu birisi namazı kıldırır giderim diyemez. Neler verebilirim diye dert edinsin, şeyler üretsin. Sadece camiye kapanıp burayla meşgul olur, dışarıya da bakmaz açını genişletmezsen cemaate değil kendine bile hayrın olmaz.*"

Yukarıdaki ifadelerde projelerin uygulanabilir yazılması ve proje raporlarının takip edilmesi önerilmiştir. Cami görevlileri bazı faaliyetlerin görev gereği yapılması gerektiğini; dolayısıyla proje olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Proje yazımı, uygulanması ve başarısının ölçülmesi gibi aşamalarda yeterli donanıma sahip bir ekip oluşturulmasına ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Kurumsal iletişime yönelik cami görevlilerinin önerileri şöyledir:

K5: "*Projelere Müftülükler daha çok sahip çıkmalılar. Teknik manada destek, personel desteği, bilgi desteği, araç- gereç yardımı olmalıdır. Projeyi uygulayanlara sahada yer açılmalıdır. Merkez taşrayı tanımıyor. Merkez- taşra iletişimi kuvvetlendirilmelidir. Proje yapan, güzel şeyler gerçekleştiren din görevlileri ödüllendirilmelidir. Bunun illaki maddi değeri olmasın ama manevi değeri olsun. Materyal temini olmalıdır. Sen yürü biz arkandayız demeliler. Adam başarılı ise projesinde maddi- manevi desteklensin, denetlensin.*"

K9: "*Diyanet mensuplarının güven problemi var. Birbirlerinin aleyhinde dedikodu, iftira, çalışmalarının önünü kesme gibi işler yapıyorlar. Haset, çekememe var. Müftü ve önder kimselerin ufku açık olmalıdır. Bir şey sunuyorsun, bir şeyler anlatıyorsun Türkiye'yi sen mi kurtaracaksın diyorlar. Böyle yapınca aşk mı kalır şevk mi kalır.*"

K10: "*Din görevlilerinin maddi- manevi imkânları, yaşamı ve rahatı da önemsenmelidir. Din görevlisine saygı ve değer verilirse hizmetler de güzelleşir. Din görevlileri kuruma hesap verme korkusuyla hareket etmemelidir. Sadece yüzeysel ve evrak kontrolü şeklinde yapılan teftişlerle bu işler istenilen şekilde ilerlemez.*"

K10: "*Kurum içinde seminerlerde ve programlarda yemek yerken, yemek alırken, oturup kalkarken ve sohbet ederken protokol bir tarafa diğer çalışanlar/din görevlileri bir tarafa olmamalıdır. Kaynaşalım, sohbet edelim, bize nasılsınız diye sorulsa, beraber oturup fikir alışverişi yapılsa güzel olmaz mı? Kurum içinde protokol ve normal personelle duygu- düşünce ve fikir paylaşımları yapılmalıdır.*"

Yukarıdaki ifadelerde kurum içi maddi- manevi desteğin sağlanması, din görevlilerine değer verilmesi, kurumsal aidiyet duygusunun geliştirilmesi, başarılı din görevlilerinin ödüllendirilmesi ve teşvik edilmesi, din görevlilerinin birbirini destekleyici tutum ve davranışlarda bulunması istenmektedir. Bu faktörler projenin başarını, proje sahibinin de moral ve motivasyonunu önemli ölçüde etkilemektedir. Bu doğrultuda din görevlilerinin meslektaşlarına, Müftülük yetkililerine ve Başkanlığa büyük sorumluluklar düşmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma kapsamında uygulanmış ve uygulanmakta olan 17 çalıştay projesi çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Cami merkezli ve cami dışı din hizmetlerinde din görevlileri tarafından bireysel düzeyde uygulanan projeler önem taşımakta, yeni hizmet alanları sunmaktadır. Bu projelerin çoğunun cami içi ve cami dışı olmak üzere her iki alanda da aktif din hizmeti sunan çalışmalar içerdiği söylenebilir. Günümüzde cami fonksiyonlarının gelişmesinde bu projeler önemli rol üstlenebilir. Bu doğrultuda projelerin daha etkin ve verimli hale getirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalıştaya sunulan projelerin isimleri incelendiğinde bunların net, açık, anlaşılır ve öz olarak belirlendiği görülmektedir. İsimlerin projelerin içeriği hakkında fikir sunması ve hedef grubun ilgi- ihtiyaç- beklentisine yönelik olması önemlidir.

Projelerin çeşitli bölgelerde uygulanmaktadır. Projelerin ilçelerde yoğunlaştığı, il merkezlerindeki proje faaliyetlerinin yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Cami merkezli ve cami dışı din hizmetlerini kapsayan bu projeler en fazla Marmara Bölgesi'nde uygulanmaktadır. Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri başta olmak üzere tüm il/ilçelerde projelerin düzenlenmesi, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Cami görevlileri projelerin uygulama aşamasında kurum içindeki birimlerle birlikte farklı kurum- kuruluşlarla da iş birliği yapmaktadır. Kurum içi birimlerin projelerde daha aktif olması talep edilmiştir. Projelerin etkin ve verimli olması için alanlarına ve amaçlarına göre paydaş kurum ve kuruluşlardan destek alınması önemlidir.

Projelerin hedef grupları çoğunlukla toplumun geneline yöneliktir. Bu grup yaş, cinsiyet, eğitim, fiziksel- psikolojik ve ruhsal gelişim açısından geniş ve çeşitli bir kitleyi kapsamaktadır. Toplum geneli içindeki küçük grupların gelişim özellikleri, ilgi, ihtiyaç ve beklentilerinde büyük farklılıklar görülebilmektedir. Bu kadar kalabalık ve farklı özelliklere sahip kitleye aynı amaçları ve faaliyetleri uygulamak güç olabilmektedir. Projenin hedef grubu daha dar olmalı ve belirli grupları kapsamalıdır. Aynı proje farklı

özellikteki gruplara uygulanacaksa zaman, amaç, yer, faaliyetler vb. unsurlarında hedef gruba göre düzenlemeler yapılmalıdır

Projelerin çoğu kısa bir zaman diliminde uygulanmaktadır ya da uygulanması hedeflenmektedir. Cami içi ve cami dışı din hizmetlerini etkin kılmak ve bu faaliyetlerin sürdürülebilirliği sağlamak önemlidir. Başarılı bulunmuş projeler geliştirilerek devamlılığı sağlanabilir.

Projeler ekonomik kaynak gerektiren faaliyetlerden oluşmakta ve proje sahipleri tarafından bütçe planlaması yapılmaktadır. Cami görevlileri bu bütçenin hayırseverlerden ve iş birliği yapılan kurum- kuruluşlardan sağlamaktadır. Projelerde maliyet yönetimi ve denetiminin cami görevlileri dışında kurumsal bir birim tarafından yapılmasına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Katılımcılar tarafından Türkiye Diyanet Vakfının bu görevi üstlenmesi önerilmiştir. Bu noktada Türkiye Diyanet Vakfının kendisinden beklenen bu görevi yürütebilme yetkinliği bilinmemektedir. İlgili birimin görevdeki yetkinliği sağlanabilir ya da bu görev için hususi bir birim oluşturulabilir.

Projelerin Başkanlık mevzuatındaki genel amaçları ile ve cami görevlileri tarafından proje dâhilinde belirlenen özel amaçları birbirini desteklemekte; amaçlar doğrultusunda ilmi, sosyal, kültürel, sportif faaliyetler düzenlenmektedir. Bu amaçların daha çok duyuşsal alanda, genel ve soyut ifadelerle belirtildiği görülmektedir. Projelerin başarı düzeyini tespit etmek, aksayan yönlerini belirlemek ve bu faaliyetleri daha nitelikli hale getirmek önemlidir. Dolayısıyla duyuşsal amaçların bilgi ve eyleme yansıması olarak somutlaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Proje uygulama sürecinde ekonomik, idari, sosyal vb. sorunlar olabilmektedir. Cami görevlileri bu süreçte ekonomik olarak bir sorunla karşılaşmadıklarını belirtmiştir. İdari noktada ise kurumsal aidiyet kazanma, takdir görme, amir- memur ilişkini kuvvetlendirme gibi destek sağlanması talep edilmiştir. Cami görevlilerinin idari noktadaki ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanması bu hizmetlerin devamlılığında önemli rol üstlenebilir.

Projeleri etkin ve verimli kılma adına cami görevlileri bazı önerilerde bulunmuştur. Bunlardan biri proje yazımı ve yönetimine ilişkindir. Bazı katılımcılar proje yazımı ve yönetimi noktasında cami

görevlilerinin yeterli düzeyde olmadığını belirtmiştir. Cami görevlilerine bu alanlarda yeterlilik kazandırmak ve projeleri aktifleştirmek adına Başkanlık bünyesinde hizmet öncesi/içi eğitimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Başkanlık merkezli olmak üzere İl Müftülüklerinde proje koordinatörlüğü birimleri kurularak projelerin yazımı, uygulanması, denetlenmesi ve raporlanması cami içi/dışı din hizmetleri bağlamında düzenlenen bu projeleri daha sistematik kılabilir.

Katılımcıların diğer bir önerisi ise projelerin tanıtımına ilişkidir. Cami görevlileri projelerin görev mahalli ile sınırlı kaldığını, il içi/dışı diğer görevlilerin bu ve benzeri faaliyetlerden yeterli düzeyde haberdar olmadığını belirtmişlerdir. Din hizmetlerinin yaygınlaşması ve verimliliğinin artması adına kurumsal iletişimi ve işbirliğini sağlamak önemlidir. Kurumsal platformlar oluşturularak projelerin tanıtımına ve geliştirilmesine yönelik imkânlar sağlanabilir. Ayrıca projelerin cami görevlilerine ve hedef gruplara tanıtımı için sosyal medya araçları daha aktif kullanılabilir.

Cami görevlileri cemaatle kurulan ilişkilere dair bazı önerilerde bulunmuştur. Cemaatten bazı bireylerin projelere karşı olumsuz tutum gösterdiği belirtilmiştir. Bu durum cemaatin camilerin fonksiyonuna dair tutumundan ya da proje faaliyetleri hakkında yeterli bilgi sahibi olmamasından kaynaklanıyor olabilir. Camilerin fonksiyonunu geliştirme, cami içi/dışı din hizmetlerini daha etkin kılma noktasında toplumu bilgilendirmeye yönelik programlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

Coşkun, Onur. *Proje Yönetim Teknikleri Ve Uygulamalı İncelenmesi*. İstanbul: T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Çorak, Abdullah. "Proje Yönetimi". *Demiryolu Mühendisliği* 2 (2015), 52-54.

Çubuk, Muhammed. "Proje Yönetimi". Ankara Düşünce Atölyesi, 2021.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "11.Cami Görevlileri Çalıştayı Proje Özetleri". Ankara, 2021.

Karacaoğlu, Ömer. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Kısayol Yayıncılık, 1.Baskı., 2014.

Kolektif. *Din Sosyolojisi Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, ts.

Kömürlü, Rüveyda - Toltar, Leyla. "İnşaatta Proje Yönetimi; Projenin Başarısına Etkisi". *Mimarlık ve Yaşam* 3/2 (2018), 249-258.

Kurşunoğlu, Zeki. *Proje Yönetiminde Başarı Kriterleri Üzerine Bir Araştırma*. Gebze: T.C. Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 11. Baskı., 2018.

Yin, Robert K. *Durum Çalışması Araştırma Uygulamaları*. çev. İlhan Günbayı. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 3. Basım, 2017.

"12. Cami Görevlileri Çalıştayı Seçmeleri İçin Proje Tanıtım Formu". Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.

"12.Cami Görevlileri Çalıştayı". T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2022.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun. 633 sayılı (02 Temmuz 1965).

CAMİLERİN YAYGIN DİN EĞİTİMİ FONKSİYONLARINDAN BİRİSİ OLARAK YAZ KUR'AN KURSLARININ VELİ BEKLENTİLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Enes AYDIN
Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
eness.aaydin@gmail.com

Doç. Dr. Mahmut ZENGİN
Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
zengin@sakarya.edu.tr

1. Giriş

İnsanın hayatında üzerine aldığı belki en doğal ve en önemli sorumluluk ebeveynliktir. Dışarıdan bakıldığında ebeveynin çocuğuna karşı sevgisini açığa vuran bazı emareler vardır ancak, anne-baba ve çocukları arasındaki ilişki dışsal emareler ile tamamen anlaşılması mümkün olmayan bir derinliğe sahiptir. Çocuklar anne-baba için önemli bir sorumluluktan çok daha fazlasıdır ve ebeveynlik sorumluluk ile beraber sevgiyi de içerisine alır. Ebeveynler bilinçleri ve güçleri nispetinde çocukları için çalışmakta ve yaşamaktadır. Her ebeveyn için geçerli olmadığı teessürle müşahede edilen bu gerçek, sıradan denebilecek bir ebeveyn-çocuk ilişkisi incelendiğinde bile, muhteşem insani bir olgudur.

Bilinçli ebeveynler her daim çocuklarının yanında olamayacaklarının farkındadır, bu nedenle onları kendilerinin yokluğuna hazırlamak isterler. Bunun yanında çocuğun büyümesi ona bazı sorumluluklar yükleyecektir ve bireyin zamanı geldiğinde bu sorumlulukları üstlenecek yeterliliklere sahip olması gerekmektedir. İşte bu durum çocukların vakitlice hayata hazırlanmalarını gerekli kılmaktadır.

İnsanın çok karmaşık bir canlı olduğu bilim dünyasınca, özellikle sosyal bilimler nazarında, takdir edilen bir gerçektir. Bu karmaşık yapı, insanın karmaşık ilişkiler ve müesseseler kurmasına neden olmuştur. Küreselleşmekte baş döndüren bir hıza ulaşan dünyamızda, insanın içerisinde yaşadığı dünyayı ve devri anlamasını ve gelişmesini gerektirmektedir. Bu gereksinimi karşılamak için önemli bir unsur da öğrenmedir.

Ebeveynler bahsedilen ebeveynlik bilincinin gerektirdiği şekilde, çocuklarının bu karmaşık dünya düzeninde, kendilerine iyi bir yer edinebilmeleri için gelişmelerini ve öğrenmelerini istemektedir. İnsanın farklı gelişim alanlarının olduğu bilincinde olan ebeveynler, çocuklarının farklı yönlerinin bir bütün olarak gelişmesini istemektedir. Bu itibarla hem akademik açıdan hem sosyal açıdan hem de fiziksel açıdan çocuğun gelişimine katkıda bulunulması ebeveyn için önem arz etmektedir.

Çocukların gelişimi söz konusu olduğunda akademik eğitimin yanı sıra, sosyal bir çevreyi içerisinde barındıran ve beden eğitimi, resim, müzik gibi farklı gelişim alanlarına hitap eden okulların ebeveynlerin sorumluluğunu hafiflettiği düşünülebilir. Okulların tatil olduğu yaz mevsiminde ise ebeveynlerin çocuklarının gelişimlerini sürdürmelerini istemekte ve gelişim seyrinin kesintiye uğramaması için çeşitli fırsatlar aramaktadır.

Yaz mevsiminde birçok akademik eğitim faaliyetleri, sosyal, sportif ve sanatsal faaliyetler devam etmektedir. Bazı sivil toplum kuruluşlarınca düzenlenen Kur'an kursları ve Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından kendi bünyesindeki Kur'an kursları ve camilerde düzenlenen yaz Kur'an kursları, ebeveynlerin tercih edebilecekleri faaliyetlerdendir.

Değişen dünyanın şartlarına uyum sağlama ihtiyacının her geçen gün daha fazla hissedildiği günümüzde, bireylerin kritik bir gelişim dönemi olan çocukluk döneminde yaz Kur'an kurslarında alacakları din eğitimi, hayatın ilerleyen aşamalarında topluma dini yaşantı yönünden uyum sağlayabilmesi için önem taşımaktadır. Zira camilerin dini sosyalleşmeye olumlu katkısının olduğu bilinen bir gerçektir.[1]

[1] Abdullah İnce, "(Kur'an Kursu Öğreticileri Görüşlerine Göre) Kur'an Kurslarının Dini Sosyalleşmeye Katkıları", *Diyanet İlmi Dergi* 2 (2017), 14-174.

Birçok kişi hayatının ilerleyen aşamalarında dini hayatını temellendireceği dini bilgileri yaz Kur'an kurslarında almaktadır. Çocuklar çoğunlukla camiler ve din görevlileriyle ilk defa yaz Kur'an kurslarında yakın ilişki içerisine girmekte, dini, ahlaki ve manevî değerleri öğrenmek için de önemli bir fırsat yakalamaktadırlar. Bunun yanında camideki yaz Kur'an kursları öğrencilerin arkadaş gruplarıyla oynadığı oyunlar vesilesiyle toplumsallaşmalarına da katkıda bulunmaktadır.

Yaz Kur'an kursları, cami eksenli din hizmetleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Onay tarafından gerçekleştirilen bir çalışma yaz Kur'an kurslarına cami görevlilerinin ne kadar işgücü harcadıklarını ortaya koymaktadır.[2] Çalışmaya göre bir cami görevlisi haftalık olarak yaz Kur'an kursuna Cuma namazından ve caminin bakım ve onarımından daha fazla vakit ayırmaktadır. Bir başka araştırmada yaz Kur'an kursu öğrencilerinin metaforik algıları araştırılmış ve araştırma sonucunda öğrencilerin cami ile ilgili ibadet ve eğitim yeri, güven ve huzur veren yer şeklinde; din görevlileri ile ilgili ise eğitimci, seven ve sevilen kişi, iyi bir insan şeklinde algılarının olduğu tespit edilmiştir.[3] Bu bulgular yaz Kur'an kurslarının öğrencilerin anlam dünyalarını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir.

Bu itibarla yaz Kur'an kursları, fonksiyonları ve verimlilikleri boyutuyla değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Yaz Kur'an kurslarına devam eden öğrencilerin yaş aralığının küçük olması, kurslara devam konusunda velilerin teşviklerini önemli kılmaktadır. Bu ehemmiyet velilerin yaz Kur'an kursları ile ilgili tutumları ve beklentileri ile ilgili bilgi sahibi olmayı gerektirmektedir. Yaz kuran Kur'an kurslarının verimliliğine ve hedef kitlenin ihtiyaç ve beklentilerine yönelik ortaya konulacak bulguların bu konuda geliştirilecek politika ve uygulamalara katkı sağlaması umulmaktadır. Bu itibarla çalışmanın konusu DİB

2 Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 156.

3 Şuayip Özdemir - Tuncay Karateke, «Yaz Kur›an Kursu Öğrencilerinin «Cami» ve «Din Görevlisi» Kavramlarına İlişkin Metaforlarının Analizi», *Uluslararsı Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) Bildiriler Kitabı,* ed. Fikret Karaman vd. (Ankara: İnönü Üniversietsi Yayınevi, 2018).

tarafından düzenlenen yaz Kur'an kurslarından velilerin beklentileri olarak belirlenmiştir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Camilerde gerçekleştirilen yaz Kur'an kurslarının veli beklentileri doğrultusunda incelenmesini amaçlayan bu çalışmanın ana problemini, "camilerin yaygın din eğitimi işlevleri kapsamında düzenlediği yaz Kur'an kurslarının veli beklentileri bağlamında incelenmesi" oluşturmaktadır.

Bu ana problem şu sorular çerçevesinde incelenmiştir:

- Velilerin çocuklarını yaz Kur'an kursuna gönderme sebepleri nelerdir?
- Veliler yaz Kur'an kursunda verilen hizmeti nasıl değerlendirmektedir?
- Velilerin yaz Kur'an kursundan din eğitimi bağlamında beklentileri nelerdir?
- Veliler çocuklarının yaz Kur'an kursuna karşı tutumunu nasıl değerlendirmektedir?
- Yaz Kur'an kursu çocukların çevresiyle iletişimini nasıl etkilemektedir?
- Velilerin yaz Kur'an kursunu düzenleyen kurum olan müftülükten ve öğreticiden beklentileri nelerdir?
- Velilerin yaz Kur'an kurslarının eksik olduğunu düşündüğü hususlar ve bu eksikliklerin giderilmesine yönelik önerileri nelerdir?

Çalışma, nitel bir durum çalışması olarak yapılandırılmış ve nitel araştırma yöntemlerinden mülakat yöntemi tercih edilmiştir. Veli beklentilerini saptamak için analiz edilecek olan veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formu marifetiyle toplanmıştır.[4*]

[4*] Araştırma kapsamında çocuğunu yaz Kur'an kursuna gönderen velilerle görüşme yapılmadan önce görüşme formunun ve araştırma sürecinin etik açıdan bir problem barındırmadığına dair Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı'nın onayı ile 07.07.2022 tarih ve 149627 sayılı "Etik Kurul Onay Belgesi" alınmıştır.

Araştırmanın çalışma grubu ise çocuklarını Bolu İl Müftülüğünün, Bolu ili merkezindeki camilerde açtığı yaz Kur'an kursuna gönderen velilerden oluşmaktadır. Çalışma grubunda kartopu örneklem yöntemiyle ulaşılmış olan 15 katılımcı bulunmaktadır. Kartopu örneklemede, çalışma grubuna çalışmaya katkı sunabilecek kişileri tespit etmek için ilgili kişilerle istişare yapılarak ulaşılır.[5] Bu örnekleme yönteminde yaz Kur'an kursu veren cami görevlileriyle istişare edilerek katılımcılara ulaşılmıştır. Veri toplamada bu yöntemin tercih edilmesinde cami görevlilerinin çevrelerinde oturan aileleri tanıması, ailelerin çocuklarına karşı ilgili olup olmadıklarına dair bilgi sahibi olmaları, çalışmaya katılma konusunda istekli kişilere ulaşmayı kolaylaştıracak olmaları, sahada görev aldıkları için örneklemin mümkün mertebe geniş tutulabilmesini sağlayabilmeleri gibi sebepler rol oynamıştır. Veriler 08.07.2022 ve 03.08.2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Mülakatlar takriben 15 dakika sürmüştür.

3. Bir Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Yaz Kur'an Kursları

Yaz Kur'an kursları, okulların tatil olduğu dönemde okul ortamından çok farklı bir ortam olan camilerde çocukların eğitim almalarının yanı sıra sosyalleşmelerine katkı sunan bir eğitim faaliyetidir. Müftülüklere bağlı Kur'an kursları, camiler ve diğer münasip yerlerde faaliyet göstermektedir. Yaz Kur'an kurslarında Kur'an okuma, temel dini bilgiler, siyer ve değerler eğitimi gibi çeşitli öğrenme alanlarında eğitimler verilmektedir.[6]

Yaygın eğitim faaliyeti olan yaz Kur'an kurslarında eğitimi zorlaştıran çeşitli unsurlar vardır. Bunlar arasında öğrencilerin yaş ve seviye farkları, camilerin okullardaki gibi eğitime yönelik mekânsal imkanlarının bulunmaması, camilerde oluşan sınıfların kalabalık olması,[7] yaz

5 Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2005), 111.

6 *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2018), 4.

7 M. Şevki Aydın, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 125.

mevsiminde ailelerin ikamet adreslerinden uzaklaşmaları[8] gibi unsurlar sayılabilir. Hem çeşitli öğrenme alanlarının kursta yeterli bir kapsamda işlenebilmesi hem de eğitimi zorlaştıran unsurların etkisinin azaltılması için bir program gerekmektedir. DİB tarafından 2005 yılında geliştirilerek yürürlüğe konan yaz Kur'an kursu programı bu gerekliliğe yönelik atılan ilk adımdır.[9] Hazırlanan bu program kur sistemi esasına dayanmaktadır[10] ve kur sistemi marifetiyle yaz mevsiminde ikamet yerinden ayrılan öğrencilerin eğitiminin takibini kolaylaştırmak amaçlanmaktadır.[11] DİB tarafından hazırlanan ve 2018'de yürürlüğe giren programda ise kur sistemi yerini "Elif-bâ seviyesi" ve "Yüzüne seviyesi" şeklinde adlandırılan iki seviyeye bırakmıştır.[12]

DİB tarafından düzenlenen yaz Kur'an kurslarında halihazırda uygulanmakta olan üç farklı program bulunmaktadır. Bunlar Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı, Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu) ve Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programıdır.

Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programında Kur'an-ı Kerim ve Temel Dini Bilgiler derslerinin haftalık ders saatleri ve toplam ders saatleri belirtilmiştir. Buna göre Kur'an-ı Kerim Dersi haftada 8 saat olmak üzere toplam 64 saat işlenecektir. Kendi içerisinde İtikat, İbadet, Siyer, Ahlak olmak üzere dört ana konuya ayrılmış olan Temel Dini Bilgiler Dersinin haftalık ders saati ise İtikat, Siyer ve Ahlak ana konuları birer saat, İbadet ana konusu ise haftada 2 saat olmak üzere toplamda 40 saat olarak belirlenmiştir. Haftada iki saat de sosyal ve kültürel etkinliklere ayrılmıştır.[13]

---

8 Adem Korukçu - Davut Işıkdoğan, "Yaz Kur'an Kurslarında Uygulanan Kur Sistemiyle İlgili Öğreticilerin Görüşleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *Journal of Oriental Scientific Research* 8/1 (2016), 19.

9 Aydın, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu,* 88.

10 Mustafa Önder, "Teorik ve Pratik Açıdan Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programına Bir Bakış" 13/2 (2008), 276.

11 Davut Işıkdoğan, "Yaz Kur'an Kurslarında Kur Sistemi ve Kur'an Kursu Öğreticilerinin Bu Sisteme Bakışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 208.

12 *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı.*

13 *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı.*

Daha önce de belirtildiği gibi yaz Kur'an kursları farklı yaş grubundaki öğrencilere hitap etmektedir. DİB bünyesinde faaliyetlerini sürdüren 4-6 yaş Kur'an kurslarında yaz mevsiminde uygulanmak üzere ayrı bir program hazırlanmıştır. Bu program Dini Bilgiler ve Kur'an-ı Kerim olmak üzere iki öğrenme alanına ayrılmıştır.[14] 4-6 yaş yaz Kur'an kursu programının içerik ve kazanımlarının yaş grubunun seviyesine uygun olarak tasarlandığı görülmektedir.

DİB, 13 yaş ve üzeri gençler için uygulanmak üzere Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı geliştirmiş ve 2022 yaz döneminde uygulamaya koymuştur. Mevcut programın 7-12 yaş aralığının ihtiyaçlarına cevap vermekte olduğu ve gençlerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere bu programın geliştirildiği giriş kısmında belirtilmiştir.[15] Bu programda haftalık olarak Kur'an-ı Kerim dersinin 6, Temel Dini Bilgiler dersinin 8 saat işleneceği, haftada bir saatin de sosyal ve kültürel etkinliklere ayrılacağı belirtilmiştir. Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programında Kur'an-ı Kerim ve Temel Dini Bilgiler derslerinin içerik ve kazanımları incelendiğinde Yaz Kur'an Kursları ders programına benzer şekilde tasarlandığı söylenebilir.

2019 yılında yaz Kur'an kurslarında 3.030.933 öğrenci eğitim görmüştür.[16] 2020 yılında Koronavirüs salgını nedeniyle yaz Kur'an kursları Diyanet TV ve sosyal medya üzerinden faaliyet göstermiştir.[17] 2021 yılında ise yaz Kur'an kursları çevrimiçi ve yüz yüze gerçekleştirilmiş ve toplamda 1.906.615 öğrenci kurslara katılım sağlamıştır.[18] 2022 yılında ise yaz Kur'an kurslarından 2.461.288 öğrenci faydalanmıştır.[19]

---

14 *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2021).

15 *Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2022).

16 *Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Faaliyet Raporu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2019).

17 "Yaz Kur'an Kursları Bu Yaz Diyanet TV'de" (2020).

18 *Diyanet İşleri Başkalığı 2021 Yılı Faaliyet Raporu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2021).

19 Diyanet Haber, "Yaz Kur'an kurslarında 2,5 milyon öğrenci eğitim aldı haberleri", *https://www.diyanethaber.com.tr/* (2022).

4. Bulgular

Velilerin Yaz Kur'an Kurslarından beklentilerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmadan elde edilen bulgular farklı temalar altında değerlendirilmiştir.

4.1. Katılımcıların Çocuklarını Yaz Kur'an Kursuna Gönderme Sebepleri

Katılımcılara, çocuklarını yaz Kur'an kurslarına göndermekteki amaçlarını bilmenin, beklentilerin saptanması için önemli olduğu düşüncesiyle ilk önce "Çocuğunuzu yaz Kur'an kursuna gönderme sebebiniz nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir.

Verilen cevaplar analiz edildiğinde, çocukların İslam dinini öğrenmeleri, sosyalleşmeleri, ahlak ve değer eğitimi almaları, namaz kılmayı öğrenmeleri temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

Katılımcıların çocukların İslam dinini öğrenmeleri en çok değindikleri temadır. Yaz Kur'an kursları, doktriner din eğitiminin verildiği kurslardır ve yapılan mülakatlarda velilerin dinlerini öğrenmeleri için çocuklarını kurslara göndermeleri tabiidir. Ancak dikkat çeken nokta şudur ki mülakatlarda veliler çocuklarını yaz Kur'an kursuna gönderirken sadece Kur'an-ı Kerim öğrenmelerini beklemek ile yetinmemiş, daha ziyade dinini öğrenmeleri için çocuklarını kursa gönderdiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların sorulara cevap verirken yer verdikleri "*Bizim çocuk daha beş yaşında, dini değerlerini en azından beş yaşındaki bir çocuğun anlayabileceği bir şekilde dini bilgilerini edinmesi ve gelecekteki din eğitimine hazırlık yapması.*" gibi ifadeler çocukların İslam dinini öğrenmeleri temasına ilişkin ifadelerdir.

Çocukların yaz Kur'an kursunda ahlak ve değer eğitimi almaları katılımcıların sıklıkla vurguladıkları bir temadır. Katılımcılar *"Müslümanlığı öğrenmesi için, dinimizi öğrenmesi için, peygamberimizi öğrenmesi için, büyüklere saygıyı, küçüklere sevgiyi öğrenmesi için."*, *"Ahlaklı bir birey olmasını istiyoruz, dini öğrenmesini istiyoruz, düzgün yaşamalarını istiyoruz."* şeklindeki ifadeler katılımcıların bu amaçlarını ortaya koymaktadır. Verilen bu cevaplarda görüldüğü üzere katılımcılar, çocuklarının ahlak ve

değer eğitimi almalarını amaçladıklarını dini ve dini bilgileri öğrenmeleriyle birlikte zikretmişlerdir.

Bunun yanında çocukların sosyalleşmeleri teması katılımcılardan alınan cevaplarda kendini göstermektedir. Bazı katılımcıların *"Tatil döneminde oluşan boşluğunu sosyalleşmesi amacıyla doldurmak…"* ve *"Çocuğumun yazın biraz sosyalleşmesi, arkadaş ilişkilerini güçlendirmesi…"* ifadeleri bu amacı belirten ifadelerdir.

Katılımcıların çocuklarının namaz kılmayı öğrenmeleri temasını oluşturan cevapları incelendiğinde, namaz kılmayı dini öğrenmeleri ile birlikte zikrettikleri görülmektedir. Katılımcılardan bazılarının bu bulguya ulaşmayı sağlayan cevapları *"Dinini öğrenmesi için gönderiyoruz, namazını abdestini öğrensin."* ve *"Dini öğrenmesi için mecbur hocaya gönderiyoruz biz. Namazını kılacak yarın camiye gidecek, bu şart."* şeklindedir.

Alınan cevaplar yaz Kur'an kurslarının veliler nazarındaki anlamının Kur'an okumanın öğretilmesinin çok ötesinde olduğunu göstermektedir. Çocukların ahlak, ibadet ve davranış yönleriyle bir bütün olarak gelişmeleri velilerin bu konudaki bilinçliliğini göstermektedir. Bu beklentilere dair bulgular, yaz Kur'an kurslarının içeriğinin belirlenmesi, eğitim ortamlarının ve programların tasarlanmasında önem arz etmektedir.

4.2. Katılımcıların Yaz Kur'an Kursundaki Hizmete Bakışları

Yapılan mülakatlarda katılımcılara "Yaz Kur'an kursunda verilen hizmeti nasıl değerlendiriyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Verilen cevaplar incelendiğinde memnuniyet ve eksiklikler temaları ön plana çıkmaktadır. Memnuniyet teması kendi içerisinde *öğreticiden memnuniyet* ve *kursun çocuklar üzerindeki olumlu etkisinden memnuniyet* alt temalarına, eksiklikler teması da kendi içerisinde *yaş grupları, ders süresinin az olması, fiziki mekanlar, ders materyalleri* ve *ders dışı etkinliklerin yetersizliği* alt temalarında değerlendirilebilir.

Katılımcıların cevaplarında kurslara karşı memnuniyet teması temayüz etmektedir. Katılımcıların hiçbiri, eksikliklerin olduğunu belirtmekle beraber, yaz Kur'an kursundan genel bir memnuniyetsizlik içerisinde olduğunu belirtmemiştir.

Katılımcıların cevaplarına bakıldığında *öğreticiden memnuniyet* alt teması dikkat çekmektedir. Öğreticilerin gayretli oluşları, ders dışı aktivitelere, Kur'an öğretiminin yanında değerler eğitimine de yer vermeleri ve öğrenciye karşı olumlu tutumları katılımcıları memnun eden bazı unsurlardır. Bunun yanında bir katılımcının kız öğrenciler için kadın öğreticinin görevlendirilmesinden duyduğu memnuniyet de dikkat çekmektedir. Katılımcıların *"Ben beğendim açıkçası memnun kaldım… Kadın hocamızdan memnunuz daha çok ilgileniyor çocuklarımızla, bire bir ilgileniyor ve sadece anladığım kadarıyla Kur'an ya da sure öğretimi değil bunun dışında Peygamberimiz'in (SAV) hayatı, kandille ilgili bilgiler, özel dini günlerle ilgili bilgiler, manevi değerler ile ilgili bilgiler de veriliyor.", "Gayet iyi buldum, hocalar canla başla uğraşıyorlar gerçekten. Onları tebrik etmek lazım." ve "Bu hizmetin sınırı yok tabi, aileler, veliler birçok şeyi bekleyebilir Diyanetten ama genel itibariyle öğretmenler, Kur'an Kursu öğreticileri burada ellerinden gelen gayreti gösteriyorlar…"* öğreticilerden memnun olduklarını belirten bazı ifadelerdir. Ancak burada belirtmek gerekir ki katılımcılar öğreticilerin eksiksiz olduklarını kast etmemişler, sadece yaz Kur'an kursunda öğreticilerin ellerinden geleni yaptıklarını ve genel anlamda memnun olduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların kurstan memnun olmalarını sağlayan bir unsur yaz Kur'an kursunun çocuklarda meydana getirdiği değişikliklerdir. *Kursun çocuklar üzerindeki olumlu etkisinden memnuniyet* alt teması kapsamında bir katılımcı bu memnuniyetini *"İyi değerlendiriyorum, çünkü çocukta değişmeler olduğunu görüyorum, gördüğüm için bu beni mutlu ediyor."* ifadeleriyle belirtmiştir.

Katılımcılar eksiklikler temasına ilişkin cevaplarında *yaş grupları* alt teması kapsamında bir katılımcı tarafından *"…Bir de akran gruplarını ayırmak lazım. Yani altı yaşındaki çocukla on iki yaşındaki çocuğu aynı ortamda değil, belli yaş kategorilerinde sınıflandırıp ona göre eğitim vermek gerekir diye düşünüyorum."* şeklinde ifade edilmiştir.

Ders süresinin az olması alt temasına değinen katılımcılar *"Bence yeterli değil, güne yaymak lazım. Saat dokuzda başlıyor gençlerimiz, bire kadar. Yaklaşık üç saat…", "Verilen hizmet biraz yetersiz, iki saat üç saat biraz yetersiz kalıyor çocuklar açısından." ve "Saatler biraz daha fazla*

olabilir, çocuklarla daha çok bağ kurulabilmesi için." ifadelerine yer vermişlerdir.

Bir katılımcının *"…Belli ölçüde yeterli ama eksik olan hususlarda var yaz Kur'an kursuyla ilgili. Mesela öğrencilere verilen materyaller, özellikle bazı yaz Kur'an kurslarında camilerin fiziksel ortamının yaz Kur'an kursunda verilen eğitim için çok yeterli olmadığı düşüncesi de bizde hâkim. Yani biraz fiziksel ortamın, küçük yaştaki çocuklar da kursa gittiği için, tuvalet, temizlik gibi, çocuklara, gençlere göre dizayn edilmesi lazım."* ifadeleri *fiziki mekanlar* ve *ders materyalleri* alt temalarını özetler niteliktedir.

Ders dışı etkinliklerin yetersizliği ile ilgili katılımcıların "*Çocukları cezbedecek bir şeyler yapılabilir diye düşünüyorum…"* ve *"Çocuklarla ilişkileri kuvvetlendirmek için etkinlikler olabilir. 4-6 yaş kurslarında var biraz oynarken öğretmek…"* ifadeleri dikkat çekmektedir.

Günümüzde okulların ve diğer eğitim faaliyeti veren özel girişimlerin imkanları gerçekten çok genişlemiştir. Çocuklara ve velilere çok farklı alanlarda güzel hizmetler sunulmaktadır. Alınan cevaplarda yaz Kur'an kurslarının da bu manada günümüzün zenginliklerini sunması bir beklenti olarak kendini göstermektedir. Yaz Kur'an kursunun açıldığı her cami ya da mescid yapı itibariyle bu zenginlikleri sunmaya münasip değildir ancak, Kur'an kurslarının içeriklerinin mümkün mertebe zenginleştirilmesinin da faydalı olacağı açıktır.

Mülakatlarda veliler ısrarla günlük ders saatlerinin yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. İlk bakışta günlük ders saatinin artırılması bir çözüm olarak görülebilir ama yaz Kur'an kurslarında eğitim veren öğreticilerin büyük çoğunluğunun cami görevlileri olması, sabah namazından yatsı namazına kadar görev başında olmayı gerektiren bir çalışma alanına sahip oldukları unutulmamalıdır. Yaz Kur'an kurslarında verilen eğitim günlük sadece üç saat bile olsa cami görevlilerine epey yük bindirmektedir, çünkü cami görevlileri gün içerisinde zaten yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Bu açıdan bakılırsa günlük ders saatlerinin artırılmasının cami görevlilerinin kaldırmakta zorlanacakları bir ders yükü oluşturabilir. Bu ihtiyacın giderilmesinde DİB'in Milli Eğitim Bakanlığı ve Gençlik ve Spor Bakanlıklarının iş gücünden, yapılan protokoller çerçevesinde, faydalanılabilir.

4.3. Katılımcıların Yaz Kur'an Kursundan Din Eğitimi Bağlamında Beklentileri

Mülakatlarda katılımcılara "Yaz Kur'an kursundan din eğitimi bağlamında beklentileriniz nelerdir?" sorusu sorulduğunda dini öğrenme, Hz. Peygamber'in öğretilmesi, dini olana karşı pozitif tutum geliştirme temaları ön plana çıkmaktadır.

Katılımcıların dini öğrenme teması altında *namaz kılmayı öğrenme, dini bilgi edinme* ve *doğruyu ve yanlışı öğrenme* alt temaları zikredilebilir. Katılımcıların *"Mesela bir namaz kılacak kadar sureleri öğrense gene yeter.", "Sadece namaz kılmayı öğrense, o namaz zaten onu doğru yola götürecek."* ifadeleri *namaz kılmayı öğrenme* alt temasına ilişkin ifadelerdir.

Bir katılımcının *"Genel anlamda İslam'ın şartı, İmanın şartı, abdest nasıl alınır, namaz nasıl kılınır bunları öğrenmeleri yeterli benim için"* ifadeleri ise hem *namaz kılmayı öğrenme* hem de *dini bilgi edinme* alt temasına ilişkin ifadelerini barındırır. Bir diğer katılımcının *"Benim önceliğim temel bilgiler, kelime-i şehadet gibi, sureler gibi temel bilgilerden başlanarak kademe kademe ilerlenmesi"* ifadeleri de *dini bilgi edinme* alt temasına ilişkin beklentilerini barındırır.

Katılımcılar dini bilgilerin pratiğe dönük yönlerinin de işlenmesini *doğruyu ve yanlışı öğrenme* alt teması dahilinde ifade etmişleridir. Mülakatlarda *"…Dinimizde iyi olan şeyler ve kötü olan şeyler var, günah ya da sevap olan şeyler var. Direkt günah demek değil de çocuklara bunun mantığını anlatmak… Dinin mantığını anlatmak benim için önemli olan bir faktör…", "Okuma kısmından sonrası yine dinin temelinde olanlar, doğru ve yanlışlar da öğretilebilir yanında. Sade okuma değil de hani bazı konularda nasıl davranmaları gerekiyor…"* gibi ifadeler doğruyu yanlışı öğrenme alt temasını oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber'in hayatının öğretilmesi temasına ilişkin katılımcıların *"Safi Kur'an öğretmek ya da sure ezberlemeleri değil benim amacım… Peygamberimiz (SAV)'in hayatı konusuna daha fazla ağırlık verilebilir, sünnetlerine daha fazla ağırlık verilebilir…"* ifadeleri ve *"Önce ahlakı öğrenmesi lazım, Peygamberimiz (SAV)'in hayatı özellikle, O bize nasıl rol modelse*

çocukların da o şekilde rol model olarak öğrenmesi…" ifadeleri dikkat çekmektedir.

Katılımcıların dini olana karşı pozitif tutum geliştirme teması altındaki bazı ifadeleri yaz Kur'an kursundan uzun vadeli beklentileri olduğunu göstermektedir. Bir katılımcının *"…Oradaki en temel beklentim çocuk camiyi sevsin, inancını benimsesin, Allah'ı sevsin, cami ortamını o atmosferi teneffüs etsin oradaki o dini ortamın manevi ortamın hazzını zevkini yaşasın."* ifadeleri bu beklentiyi arz etmektedir.

Veliler yaz Kur'an kursundan din eğitimi bağlamında beklentilerinin, çocuklarını kursa gönderme sebepleriyle örtüştüğü görülmektedir. Yaz Kur'an kursundan beklentiler bir alanda toplanmamıştır. Bilişsel kazanımlardan davranışsal etkilere kadar geniş bir beklenti yelpazesi bu soruya alınan cevaplarda kendini göstermektedir. Bu durumda yaz Kur'an kursunun etki alanını artıracak çözümler, bu beklentileri karşılamaya uygun öğretim yöntemleri beklentileri karşılamak için faydalı olacaktır. Yaz Kur'an kursu kapsamında yapılacak sosyal, kültürel, sportif faaliyetler de velilerin din eğitimi bağlamındaki beklentilerini karşılamaya yardım edecektir.

4.4. Çocukların Yaz Kur'an Kursuna Karşı Tutumları

Katılımcılara "Çocuğunuzun yaz Kur'an kursuna karşı tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Yaz Kur'an kurslarına katılan öğrenciler çok farklı yaş gruplarından öğrenciler olduğu için tutumlarında da doğal olarak farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar olumlu tutum, sıkılma ve belirsiz tutum temalarında incelenebilir.

Katılımcılar genel olarak çocuklarının olumlu tutum içerisinde olduklarını belirtmişlerdir. Olumlu tutum teması *istek ve motivasyon, pozitif sosyal ortam* ve *akran gruplarıyla sosyalleşme* alt temalarında incelenebilir.

İstek ve motivasyon alt teması altında bir katılımcı çocuğunun tutumunu *"Çocuğun tutumundan memnunuz, zaten zorla göndermiyoruz ki o kendisi zaten biliyor. Zorla göndersek zaten okutamayız…"* ifadeleriyle belirtmiştir. Diğer bir katılımcı ise *"İsteyerek, her gün sabah uyanır uyanmaz 'hadi kursa gidiyoruz anne çabuk hazırlanalım' diyerek, gayet isteyerek*

gittiler. Kursa karşı tutumu iyiydi, hatta bir daha ki sene için bile planları var." ifadeleriyle belirtmiştir.

Pozitif sosyal ortamı da olumlu tutumun oluşmasında rol oynayan bir alt tema olarak bir katılımcı *"Henüz çok fazla bilincinde değil açıkçası. Evet gitmek için hevesli, gitmek istiyor ancak, Kur'an öğreneyim sure ezberleyeyim anlamında değil orada yaptıkları aktiviteler orada geçirdikleri vakit hoşuna gittiği için. Biraz daha büyüyünce daha fazla bilincine varacaktır..."* ifadeleriyle belirtmektedir.

Bir katılımcının *"Akranlarıyla giderse problem yok, sevdiği arkadaşlarıyla giderse problem yok. Çocuk evde sıkılıyor…"* ifadelerini *akran grubuyla sosyalleşme* alt teması dahilinde değerlendirmek mümkündür.

Bunun yanında çocuğunun yaz Kur'an kursundan sıkılma özellikleri gösterdiğini belirten katılımcılar da bulunmaktadır. *"Çocuklar pek de istemiyorlar, biraz sıkılıyorlar, okul bitiyor, okullar kapandıktan sonra yazın Kur'an kursuna gitmekten ya da camiye gitmekten sıkılıyorlar. Biraz da eğlence türünde bir şeyler olursa çocuklar biraz daha orada hoş vakit geçirirse iyi olur."* ifadeleriyle çocuğunun kursa karşı tutumunu ifade eden bir katılımcının cevabı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Katılımcıların sıkılma teması içerisinde değerlendirilen cevapları çocuklarının tamamen olumsuz bir tutuma sahip olduklarını söylemeyi zorlaştırır niteliktedir.

Dördüncü soruya alınan ve belirsiz tutum temasını oluşturan cevaplar, çocuğun yaşının küçük olması nedeniyle tutumunun henüz netleşmediğini belirten cevaplardır. Bir katılımcının *"Çocuğun şu anda tutumu belli değil ufak olduğu için…"* ifadeleri bu durumu belirtmektedir.

Yaz Kur'an kursuna katılan öğrenciler, gelişim özellikleri gereği oyun ve eğlenceye meyyaldir. Velilerin cevaplarında da eğlenceli aktivitelerin ve pozitif sosyal ortamın çocuğun tutumunu etkilediği görülmektedir. Yaz Kur'an kursları programında sosyal aktivitelerin yer alması bu gerçekliğin farkında olunduğunu göstermektedir ancak, buradan elde edilen veriler ışığında yaz Kur'an kurslarında pozitif sosyal ortamı destekleyecek faaliyetlerin biraz daha artırılmasının faydalı olacağı söylenebilir.

4.5. Kursun Çocuğun Çevresiyle İletişimine Etkileri

Katılımcılara "Yaz Kur'an kursu çocuğunuzun çevresiyle iletişimini etkiliyor mu, etkiliyorsa nasıl etkiliyor?" sorusu yöneltilmiştir. Bazı katılımcılar kursun çocuğun çevresiyle iletişimine etkisinin olmadığını belirtse de katılımcıların çoğunluğu, yaz Kur'an kursunun çocuklarının çevresiyle etkileşimini olumlu yönde etkilediğini belirtmiş, kursun, çocuğun çevresiyle etkileşimini olumsuz yönde etkilediğini belirten bir cevapla karşılaşılmamıştır.

Yaz Kur'an kursunun çocukların çevreleriyle iletişimine etkileri bağlamında alınan cevaplar incelendiğinde olumlu davranış geliştirme, farkındalık ve bilinç, sosyalleşme ve iletişim becerisi temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların cevaplarında çocukların yaz Kur'an kursu sayesinde olumlu davranış geliştirmeleri ve kursun kazanımlarının davranışa yansıması dikkat çekmektedir. Bir katılımcı *"Değişiklik oluyor. Kur'an kursuna gelmeden önce biraz şımarık oluyor, sevgisiz saygısız oluyor, şimdi sevgi de oluyor saygı da oluyor şımarık da olmuyor"* ifadeleriyle çocuğun olumlu davranışlar geliştirdiğini dile getirmiştir. Başka bir katılımcı ise *"Etkiliyor. Mesela vakit namazı kılmayan çocuk vakit namazı kılmaya başlıyor hatta camide kazandığı alışkanlığı eve getiriyor"* ifadeleriyle kursun kazanımlarının davranışa yansıdığını belirtmiştir.

Bir katılımcının *"Olumlu yönde etkiliyor. Orada ahlakı ve İslamiyet'i öğrenirse olumlu yönde etkiliyor. Mesela bir şeyi alırken 'Bismillah' diyor, evden çıkarken 'Bismillah' diyor, yemek yerken 'Bismillah' diyor, yemek duası yapıyor, orada öğrendiklerini hayata geçirmeye çalışıyor…"* ifadeleri hem olumlu davranış geliştirme hem de farkındalık ve bilinç temaları dahilinde gösterilebilecek niteliktedir. Bunun yanında bir katılımcının *"İnan çok olumlu etkiledi, çok fark ediyor. Mesela sağ olsun hocam dini bilgileri verirken bir çiçeğin yetişmesini anlatıyor, Allah'ın varlığını anlatıyor. Ondan etkilenerek bize onu izah etmeye çalışıyor…"* ifadeleri çocuğun farkındalık geliştirdiğini belirtmektedir.

Katılımcıların cevaplarında sosyalleşme ve iletişim becerileri teması dahilindeki cevapları dikkate değer niteliktedir. Bazı katılımcılar *"Evet*

etkiliyor, olumlu yönde etkiliyor çünkü çevresi genişliyor. Zaten okula gittiği için hani, sosyallik anlamında bir sıkıntı yaşamıyor, orada da yaz döneminde de yalnız kalıp iletişim becerileri gerilememiş oluyor, o anlamda da olumlu etkilemiş oldu" ve *"Etkiliyor, çünkü daha sosyal bir çevre ediniyorlar, farklı arkadaşlar ediniyorlar, bu anlamda güzel oldu yaz Kur'an kursuna gitmesi"* ifadeleriyle yaz Kur'an kursunun sosyalleşme açısından faydasına dikkat çekmişlerdir. Diğer bir katılımcı da *"Çevreye karşı, arkadaşlarına karşı 'o günah' diyor, yapmayın diyor"* ifadeleriyle kursun çevreyle iletişime nasıl etki ettiğini ifade etmiştir.

Velilerin kursun çocuklarının çevreleriyle iletişimine olan etkilerini, sadece iletişim bağlamında değil daha geniş anlamda etkileşim bağlamında değerlendirdikleri görülmektedir. Çocukların bir işe başlarken besmele çekmeleri, camide kazandıkları alışkanlıklarını sürdürmeleri ve öğrendikleri ile çevresini şekillendirme girişimleri bu hususu işaret etmektedir. Yaz Kur'an kurslarının etkilerinin geniş bir alana yayıldığını göstermesi açısından bu veriler önem arz etmektedir.

4.6. Katılımcıların Müftülük ve Öğreticilerden Beklentileri

Mülakatta katılımcılara "Yaz Kur'an kursunu düzenleyen kurum olan müftülükten ve öğreticiden beklentileriniz nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Verilen cevaplar analiz edildiğinde katılımcıların beklentilerinin, ders ortamları, öğrenme öğretme süreci ve kursların cazibesinin artırılması temaları altında toplandığı görülmektedir.

Ders ortamları teması kendi içerisinde *kalabalık sınıflar*, *yaş ve sınıf seviyesi* ve *fiziksel mekanların yetersizliği* alt temalarında değerlendirilebilir. Bir katılımcının *"Bazı kurslar çok kalabalık gerçekten çok fazla kalabalık, hani bazı kriterler konulsa, mesela 22 yaş altı her genç ve çocuk alınacakmış hocadan edindiğim bilgiye göre. Bazı kriterler konulsa belki yaş durumundan veya sınıflar açılsa belirli yaş seviyelerine göre, gençler olsa, ortaöğretim olan bir sınıf olsa bir de küçüklere hitap etse…"* ifadeleri *kalabalık sınıflar, yaş ve sınıf seviyesi* alt temalarını özetlemektedir. *"Ders yapılan mekân itibariyle, beklentimiz var, fiziksel mekanları düzeltsinler"* ifadeleriyle bir katılımcı da fiziksel mekanların iyileştirilmesi konusundaki beklentisini *fiziksel mekanların yetersizliği* alt temasında dile getirmiştir.

Katılımcıların dikkat çektikleri bir diğer tema olan öğrenme öğretme süreci temasını kendi içerisinde *bireysel farklılıkları dikkate alma*, *ders süresini etkin kullanma* ve *öğretici yeterliliklerini geliştirme* alt temalarında değerlendirmek mümkündür. Bir katılımcının "*Müfredatı ve bireysel farklılıkları dikkate alsınlar, süreyi müfredata uyumlu hale getirsinler"* ifadeleri *bireysel farklılıkları dikkate alma* ve *ders süresini etkin kullanma alt temalarını* özetlemektedir. Diğer bir katılımcının *"Bir kere çocuklara olumlu yaklaşmaları, hatalara karşı toleranslı olmaları. Kur'an öğrenmek çok kolay değil, biraz daha zor ve emek isteyen bir şey çocukların yaz tatilinde çok emek veremeyebiliyorlar, rehavete kapılabiliyorlar…"* ifadeleri, programda Elif-bâ öğretiminin bireysel özelliklere göre değişiklik gösteren yapısına dikkat çekilmesiyle birlikte düşünüldüğünde önem arz etmektedir.

Katılımcıların verdikleri cevaplarda dikkate şayan bir husus da *öğretici yeterliliklerini geliştirme* alt teması dahilindeki cevaplardır. Katılımcıların *"Öğretici profilini güncellemekte fayda var…"* şeklindeki ve *"Sevgi ve saygı, çocuklara sevgi ve saygı. Onlar çocuklara sevgiyi öğretirlerse, çocuklarda onlara saygıyı gösterirler"* şeklindeki ifadeleri öğreticiden beklenen olumlu yaklaşımı belirtmektedir.

Alınan cevaplarda işaret edilen bir başka tema da kursların cazibesinin artırılması temasıdır. Katılımcıların *"Biraz çekici kılmaları gerekiyor. Cami ya da hoca dediğinizde geriye çekilmemeleri gerekiyor"*, *"Biraz kursu şenlendirici aktiviteler olsun, spor müsabakaları olsun…"* ve *"Mesela çocuk diyor ki 'hoca bize kek dağıttı' o bile çocuğun o kadar hoşuna gidiyor ki… Mesela bir gün Tokad-i Hayrettin'e götürülsün orada piknik tarzı bir şeyler yapılsın. İnanın bunlar çocukların artmasını sağlayacak"* ifadeleri bu beklentilerin göstergesidir.

Uzun bir okul döneminden sonra, genelde ara verilmeden başlanan, yaz Kur'an kursu sürecinde öğrencilerin kursa devam etmeleri ve kurstan verim alabilmeleri için motivasyonlarının yüksek tutulması önemlidir. Geziler, spor müsabakaları, piknik gibi etkinlikler öğrencilerin en çok hoşlandıkları etkinliklerdir ve bu etkinliklerin öğrencilerin motivasyonlarını artıracağı söylenebilir.[20]

[20] İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları* (İstanbul: DEM Yayınları, 2013), 251.

İstatistikler yaz Kur'an kurslarının ciddi bir rağbet gördüğünü göstermektedir. Nüfusun yoğun olduğu yerlerde hizmet veren yaz Kur'an kurslarının da yoğun katılımla gerçekleşmesi beklenir. Bu yoğunluk bazen cami ve mescidlerin kaldıramayacağı derecede olmakta, bu durumda fiziki mekanlar yetersiz kalmaktadır. Ailelerin ikamet yerlerine uzak olması nedeniyle de yoğunluğu az olan bazı cami ve mescidler birer alternatif olamayacaktır. Bu durumda fiziki mekan açısından avantajlı olan camiler iyi değerlendirilmelidir. Bunun yanında camilerde yeterli sayıda rahle bulundurulması, aydınlatma ve havalandırma gibi yapısal özelliklerin ders işlenişine uygun olması önemlidir.

4.7. Yaz Kur'an Kurslarının Eksiklikleri

Mülakatlarda katılımcılara yöneltilen "Yaz Kur'an kurslarının eksik olduğunu düşündüğünüz yönleri varsa bunlar nelerdir, bu eksiklikler nasıl giderilebilir?" sorusuna alınan cevaplar öğretim programı, kız öğrencilerin eğitim ortamları ve ders saati yetersizliği temaları altında toplanmaktadır.

Bazı katılımcıların bir önceki soruda öğretim programı ile ilgili belirttikleri hususlar son soruya alınan cevaplarda da kendini göstermektedir. Bu tema da kendi içerisinde *müfredata yönelik beklentiler* ve *gerçekçi amaç uygulamalar* alt temalarında ele alınabilir. Katılımcıların cevaplarında yer verdikleri *"Bariz bir eksiklik diyemeyeceğim ama müfredata o manevi değerlerin daha çok eklenmesini isterim, daha çok yer almasını isterim"* ifadeleri *müfredata yönelik beklentileri* ifade etmektedir. Diğer bir katılımcının *"Yaz Kur'an kurslarına felsefi bakışın, oraya yüklenen anlamın gerçekçi olması ayağının yere basmasını istiyoruz. Yani kâğıt üzerinde çok fazla hedef ve beklenti var ama pratikte bunu karşılayacak bir ortam yok. Bu noktada birçok şey gözden geçirilmeli"* ifadeleri ise *gerçekçi amaç ve uygulamalara* ilişkin beklentiyi ortaya koymaktadır.

Bunun yanında kız öğrencilerin eğitim ortamları da katılımcılar tarafından dikkat çekilen bir diğer hususdur. Bir katılımcının *"Mesela benim çocuğumun gittiği kursta kızlar bölümünde projeksiyon yokken erkekler bölümünde varmış. Ona üzüldüler baya, 'anne bizim tarafımızda niye yok, onlar film izlerken biz koca yaz boyunca hiç izlemedik' gibi. Yani en*

azından eşit şartlar sağlanırsa çocuklara yönelik iyi olacağını düşünüyorum" ifadeleri bu konudaki beklentiyi belirtmektedir.

Katılımcıların sıklıkla işaret ettiği bir diğer eksiklik, yaz Kur'an kurslarında ders saati yetersizliğidir. Daha önce alt tema olarak değerlendirilen ders sürelerinin kısıtlılığı burada alınan cevaplarda kendini bir ana tema olarak göstermektedir. Katılımcıların *"Yaz Kur'an kursu üç saat değil de beş saat olabilir…", "Zaman kısıtlı, süre uzatılmalı" ve "Saatler çok kısıtlı, çocuklarla sadece ders için etkileşime geçiliyor. Mesela öğleden sonra bir iki saat daha artırılabilir, bir etkinlik olabilir. Haftada her gün olmasa bile en az iki gün çocukları daha iyi analiz edebilmek için etkinlik konabilir ders dışında"* ifadeleri, ders saatlerinin yetersizliğini belirtmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi yaz Kur'an kursları bir öğretim programı içerisinde verilmektedir. Program incelendiğinde zengin bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir ancak bir katılımcının belirttiği gibi programın içeriği gerçeklik zemininde kendisini gösterememektedir. Katılımcıların ders sürelerinin yetersizliği konusundaki ifadeleri de aynı hususa işaret etmektedir.

Yaz Kur'an kurslarına kız öğrencilerin de katıldığı hem istatistiklerde hem de velilerin ifadelerinde görülmektedir. Yaz Kur'an kurslarında camilerin ana mekanları, aynı zamanda eğitime en elverişli mekanları, erkek öğrenciler tarafından kullanılmaktadır. Kız öğrenciler ise cami ve mescidlerin kadınlar için ayrılan bölümlerinde eğitim görmektedirler. Camilerin kadınlar için ayrılan bölümler de ana mekanlarla aynı imkanlara sahip değildir. Yaz Kur'an kurslarının kız öğrencilerin gelişimleri açısından verimlinin artırılması elbette önemlidir. Bu hususa işaret eden veriler de önem arz etmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Yaz Kur'an kursları, DİB'in sunduğu hizmetler arasında önemli bir yere sahiptir ve bu kursları önemli kılan birçok unsur bulunmaktadır. Yaz Kur'an kursunda verilen din eğitiminin muhatabı küçük yaştaki bireylerdir. Daha önce de belirtildiği gibi yaz Kur'an kursları doktriner bir eğitim

anlayışına sahiptir. Kendi inançlarını çocuklarına öğretmek isteyen ebeveynler için dünyayla yeni tanışılan çocukluk döneminde yaz Kur'an kurslarında verilen eğitim önemli bir fırsattır. Zira birey dünya ile ilişkilerini çocukluk döneminde geliştirilmeye başlanan karaktere göre şekillendirecektir.

Karakter gelişimi için önem arz eden çocukluk döneminde bir temsil konumunda bulunan din görevlilerinin çocuklara yaklaşımının, verilen eğitimin tesirine doğrudan etki edecek bir unsur olduğu söylenebilir. Katılımcıların verdikleri cevaplarda da bu tesir net bir şekilde görülmektedir. Verilen cevaplarda kendini gösteren memnuniyetin önemli ölçüde yaz Kur'an kursunda eğitimcilik vazifesini üstelenen din görevlilerinin çocuklara olumlu yaklaşımı sonucu oluştuğu tespit edilmiştir.

Katılımcılardan alınan cevaplardan Kur'an kursunun düzenlendiği camilerde çocuklar açısından pozitif bir sosyal ortamın oluştuğu anlaşılmaktadır. İki aylık sürede faaliyet gösteren yaz Kur'an kurslarında oluşan pozitif sosyal ortamın aynı zamanda bir öğrenme ortamı olmasının, eğitimin çıktılarını güçlendirecek bir unsur olduğu söylenebilir.

Elde edilen verilere dayanılarak yaz Kur'an kurslarının çocukların sosyal ilişkilerinin gelişimine katkısının kurs ortamıyla sınırlı kalmadığı söylenebilir. Yaz mevsimi çocukların aynı zamanda okul ve kurs dışındaki, sokak-mahalle ortamlarında da sosyalleştiği zaman dilimleridir. Katılımcılardan alınan cevapların içerdiği çocukların kursta öğrendiklerini arkadaşlarıyla paylaşmaları, onlara tavsiyelerde bulunmaları, arkadaşlarını bazı olumsuz davranışlara karşı uyarmaları ile ilgili ifadeler kursun cami dışındaki etkisini göstermektedir.

Yaz Kur'an kurslarının geçmişteki içerikleri ve işleyişleri, bu kursların sadece Kur'an okumanın ve belki biraz temel dini bilgilerin verildiği kurslar olduğunu düşündürebilir. Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programının geniş kapsamlı içeriği ve katılımcılardan alınan cevaplar ise bu durumun aksini göstermektedir. DİB'in hazırlamış olduğu program ve katılımcıların cevapları, yaz Kur'an kurslarının, caminin gelişen fonksiyonuna müsavi olarak daha geniş anlamlar kazandığını göstermektedir.

Katılımcıların çocukların İslam dinini öğrenmelerini, Hz. Peygamber'i, namaz kılmayı, güzel ahlak ve değerleri öğrenmelerini istedikleri

verdikleri cevaplarda görülmektedir. Velilerin İslam dinini öğrenme ile beraber Hz. Peygamber'in öğretilmesi, ahlak ve değerlerin öğretilmesine yoğunlukla işaret etmeleri bütüncül bir eğitim beklediklerini göstermektedir.

Günlük ders süresinin kısıtlılığı programa ilişkin bir eleştiri noktası olarak mülakatlarda kendini göstermektedir. Katılımcılar günlük ders süresinin uzatılmasını öğretim programına ilişkin bir beklenti olarak belirtmişlerdir. Beklenen bütüncül eğitimin günlük üç saatlik bir programla verilmesinin zor olacağı söylenebilir.

Öğrencilerin yaş gruplarına göre sınıflandırılması katılımcıların bir beklenti olarak üzerinde durdukları mühim bir husustur. Yaş gruplarındaki farklılıklar sınıf yönetimini zorlaştıran bir durumdur, aynı zamanda katılımcılar çocuğun akranlarıyla eğitim ortamını ve kursun sosyal ortamını paylaşmalarının olumlu tutum geliştirmeye katkı sunduğunu belirtmişlerdir.

Derslerde kullanılacak materyallerin geliştirilmesi ve görsel-işitsel açıdan zenginleştirilmesi de katılımcıların ifade ettikleri bir beklentidir. Materyal geliştirilmesi dersin verimini artıracak önemli bir unsurdur. Ancak bu beklentiler öğreticiyi ve müftülükleri aşmakta ve DİB'i işaret etmektedir. DİB'in materyal geliştirme süreçlerini daha da geliştirmesinin faydalı olacağı açıktır ancak, öğreticilerin de programın amaç ve kazanımlarına uygun çeşitli materyaller geliştirmeleri ve kullanmaları konusunda yetkinliklerinin arttırılmasına yönelik çalışmalar da önemsenmelidir.

Öğreticiler programın uygulayıcısı, sınıfın yöneticisi olarak yaz Kur'an kurslarının pratiğe dönük tarafını üstlenen görevlilerdir. Öğretici profilinin geliştirilmesi de bir beklenti olarak mülakatlarda kendini göstermektedir. Kur'an kursu eğitimi vermek pedagojik formasyon gerektiren bir eğitim faaliyetidir. Öğreticilerin formasyonlarının sağlanması elbette yaz Kur'an kurslarının verimini artıracaktır. Cami görevlilerine bir öğretmendeki gibi tam bir formasyon eğitimi vermek mümkün değildir ancak, yaz Kur'an kurslarının amacına ulaşmadaki başarısını artırmak için bazı becerilerin kazandırılması elzemdir.

Ders işlenen mekanların yeterince aydınlatılması ve havalandırılması, öğrencilerin rahat bir şekilde ders işleyebilecekleri geniş bir ortama ihtiyaç duyulması, kursta yeterli sayıda rahle ya da sıra bulunması, ders ortamlarının projeksiyon cihazı gibi teknolojik imkanlara kavuşturulması, kız öğrencilerin ders ortamlarının iyileştirilmesi velilerin fiziki mekan ile ilgili beklentileridir. Cami ortamının sadece yaz Kur'an kursu için bir okul ortamı gibi düzenlenmesi beklenemez ancak, velilerin beklentilerine bakılarak yaz Kur'an kurslarının anlamının genişlediği söylenebilir. Bu durum da yaz Kur'an kurslarının fiziki donanımlarının iyileştirilmesini gerektirmektedir.

Velilerin kursların çocuklar için daha cazip hale getirilmesi ile ilgili beklentileri de dikkate şayandır. Öğrencilere meyve suyu, kek gibi çeşitli ikramlarda bulunulması, sosyal sportif faaliyetlerle kursun zenginleştirilmesi gibi beklentilere cevap verilmesi kursların verimini artıracaktır.

Bu beklentiler doğrultusunda yaz Kur'an kurslarına ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

- Yaz Kur'an kursu öğretim programları, camilerin eğitim imkanları ve değişen şartlar dikkate alınarak, daha gerçekçi bir yapıya kavuşturulmalıdır.
- Programda yer alan Kur'an öğretimi ve dini bilgiler alanlarının etkin bir şekilde verilebilmesine olanak sağlayacak görsel-işitsel materyaller hazırlanmalıdır.
- Farklı öğrenme alanlarının etkin bir şeklide işlenebilmesi için öğreticilerin formasyonunu geliştirmek adına yıl içerisinde hizmet içi eğitim faaliyetleri düzenlenmelidir.
- Cami ve mescidlerdeki aydınlatma ve havalandırma gibi fiziki mekan özellikleri eğitim için uygun hale getirilmelidir.
- Kız öğrencilerin eğitim ortamları mümkün mertebe iyileştirilmelidir.
- Mekânsal açıdan uygun olan camilerde sosyal aktiviteler düzenlenmeli, drama gibi etkinlikler marifetiyle ahlak-değer eğitimleri yapılmalıdır.

- Milli Eğitim Bakanlığı ve Gençlik ve Spor Bakanlığıyla gibi diğer kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirlikleri daha da geliştirilmeli ve farklı aktivitelerin düzenlenmesi sağlanmalıdır.

Kaynakça

Aydın, M. Şevki. *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Baskı., 2010.

Başkurt, İrfan. *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları*. İstanbul: DEM Yayınları, 3. Baskı., 2013.

Diyanet Haber. "Yaz Kur'an kurslarında 2,5 milyon öğrenci eğitim aldı haberleri". *https://www.diyanethaber.com.tr/*. 2022. Erişim 16 Eylül 2022. https://www.diyanethaber.com.tr/diyanet-haber/yaz-kuran-kurslarinda-25-milyon-ogrenci-egitim-aldi-h27408.html

Işıkdoğan, Davut. "Yaz Kur'an Kurslarında Kur Sistemi ve Kur'an Kursu Öğreticilerinin Bu Sisteme Bakışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 201-221.

İnce, Abdullah. "(Kur'an Kursu Öğreticileri Görüşlerine Göre) Kur'an Kurslarının Dini Sosyalleşmeye Katkıları". *Diyanet İlmi Dergi* 2 (2017), 14-174.

Korukçu, Adem - Işıkdoğan, Davut. "Yaz Kur'an Kurslarında Uygulanan Kur Sistemiyle İlgili Öğreticilerin Görüşleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma". *Journal of Oriental Scientific Research* 8/1 (2016), 15-35.

Onay, Ahmet. "Cami Eksenli Din Hizmetleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

Önder, Mustafa. "Teorik ve Pratik Açıdan Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programına Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 275-295.

Özdemir, Şuayip - Karateke, Tuncay. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) Bildiriler Kitabı*. 2 Cilt. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2018.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 5. Basım, 2005.

Diyanet İşleri Başkalığı 2021 Yılı Faaliyet Raporu. Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2021.

Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Faaliyet Raporu. Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2019.

Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı. Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2022.

"Yaz Kur'an Kursları Bu Yaz Diyanet TV'de". 2020. Erişim 16 Eylül 2022. https://www.diyanet.tv/yaz-kuran-kurslari-bu-yaz-diyanet-tv-de/

Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı. Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2018.

Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu). Ankara: Diyanet İşleri Başkalığı, 2021.

BÖLÜM 7

CAMİ GÖREVLİLERİ VE YETERLİLİKLERİ

DİN GÖREVLİLERİNİN (İMAM) GÖZÜYLE YURT DIŞI GÖREVİ

Doç. Dr. Ramazan DİLER
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
ramazan.diler@gop.edu.tr

1. Giriş

1.1. Problem

Yurtdışında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları dini görevlerini yerine getirmek, orada yetişen çocuklarına kendi dinlerini anlatabilmek, milli ve dini kimliği korumak amacıyla küçük yerler kiralayarak ya da satın alarak mescitler ve camiler yapmışlardır.[1] Yurttaşların farklı yollarla oluşturdukları camiler, mescitler için din görevlisi ihtiyacı ortaya çıkmış, ihtiyaca binaen Türkiye'den din görevlisi talebinde bulunmuşlar; söz konusu talep Türkiye'den olumlu karşılık bulmuştur.[2]

Ülke sınırları dışındaki vatandaşların din hizmeti talepleri Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından yerine getirilmektedir.[3] DİB yurt dışındaki din hizmetlerini büyük oranda kendi istihdam ettiği personeli ile gerçekleştirmektedir. Başkanlık Türkiye'den yurt dışına gönderdiği

1 Fatma Latifoğlu, "Yurt Dışında Görev Yapan Din Görevlilerinin Problemleri: Almanya Örneği", *PESA International Journal of Social Studies* 1/2 (2015), 1.

2 Mustafa Bakırcı, "Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Din Hizmetleri", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15 Haziran 2019), 73.

3 Dışişleri Bakanlığı (DB) "Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşları" (Erişim 04 Eylül 2022).

personeli önceden belirlenmiş bir sınav sürecinden geçirmektedir. Başarılı görülen; görevlendirilme ehliyetini haiz personel yurt dışında görevlendirilmektedir. Başkanlıkça yurt dışında iki statüde personel istihdam edilmektedir. İlki din hizmetleri müşavirliği, ataşe ve koordinatörlüğü gibi diplomat statüsünde; ikincisi ise din görevliliği şeklindedir.[4] Yurt dışında görevlendirilecek din görevlilerinde bazı genel ve özel şartlar aranmaktadır. Şartları sağlayan personel yurt dışında görevlendirilebilmek için ayrıca mülakat şeklinde yapılan "Mesleki Yeterlilik Sınavı" ile "Temsil Yeteneği Sınavı" olmak üzere iki aşamalı sınava tabi tutulmaktadırlar.[5] Sınavdan başarılı olan yurt dışı din görevlileri adayları çeşitli hazırlayıcı eğitimlerden[6] geçtikten sonra ilgili ülkelerde görevlendirilmektedirler.

Yurt dışı din görevlilerinin (YDDG) görev için sınavlardan başarılı olmaları önemlidir. Ancak imamın gideceği yere ilişkin hazırlık yapıp yapamaması, kendisini yeni yerine ve görevine hazırlayabilme imkanları; bu konuda kurumdan veya başka yerlerden, kişilerden destek alma durumu önemli belirsizlikler içermektedir. Bununla birlikte din görevlileri için yapılan hazırlık eğitimlerinin içeriği konusundaki tartışmalar ve konuyla ilgili geliştirilen öneriler[7] öteden beri devam etmektedir.

Caminin cari fonksiyonu, hizmet sahası dikkate alındığında YDDG'nin camideki görev ve sorumlulukları oldukça önem arz etmektedir. Bu sorumlulukların başında cami içi faaliyetleri gelmektedir. Özellikle ibadetlerin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesinde imamın varlığı elzemdir. Bunun yanında cami bünyesinde deruhte edilen eğitim faaliyetleri de nicelik ve nitelik bakımından imamın gayret ve nitelikleriyle müşahhas hale gelmektedir. Genel anlamda din görevlisinin görev bölgesindeki vatandaşlarla kurduğu etkileşimlerin kalitesi de cami merkezli eğitim sürecinin bir parçası sayılır.

4 Diyanet İşleri Başkanlığı Yurt Dışı Teşkilatına Sürekli Görevle Atanacak Personel Hakkında Yönetmelik (DİBYDTSGAPHY), *Resmi Gazete* 28633 (30 Nisan 2013), md. 5.

5 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "2022 Yılı Yurt Dışı Uzun Süreli Din Görevlisi Sınav Duyurusu" (Erişim 04 Eylül 2022).

6 DİBYDTSGAPHY, md. 17.

7 İsmail Karagöz, "Cami Eksenli Din Hizmetleri Bağlamında İmamlık, Hatiplik ve Vaizlik", *III. Din Şûrası Tebliğler ve Müzakereler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 124.

Bu nedenle halkla sürekli olarak birlikte olmaları, onlarla doğrudan iletişim kurmaları, din görevlilerini toplumun eğitiminde ön plana çıkarmaktadır. Bu görev yurt dışında yapıldığında önemi artmaktadır[8] denilebilir.

Buna göre araştırmanın amacı DİB tarafından yurt dışında görevlendirilen imamların yurt dışındaki din hizmetlerini onların görüşlerinden hareketle betimlemektir. Araştırmadan elde edilen verilerin, yurt dışı görevlendirme sürecinin her aşamasında ilgililere katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Öncelikli gayeleri din/eğitim hizmetlerinde bulunmak olan görevlilerin, yaptıkları veya yapmakta oldukları hizmetlerle ilgili düşünceleri hizmetin niteliğini anlamak açısından önemlidir. İlgili hizmete ilişkin bizzat eylemin merkezinde olan, hizmeti deneyimleyen kişilerin görüşleri sorunların bilimsel yollarla ele alınmasını, ilgili kişi ve kurumlara kalıcı projeksiyonlar sunmasını da sağlayabilir. Çalışma ayrıca, görevlendirilen personelin eğitim programlarının geliştirilmesinde; yurt dışı görevlendirmeye ilişkin mevzuatın gözden geçirilmesinde olumlu katkılar sunabilir.

Tarih boyunca etkin bir kurum olması nedeniyle cami[9] ve caminin eğitsel boyutu incelenmeye değerdir. Bu bakımdan imamların cami ekseninde yaptıkları faaliyetlerin neliği ve niteliği hakkındaki düşünceleri yol gösterici olabilir. Doğrudan halkla, cemaatle, kurs öğrencileriyle vs. oluşturduğu öğrenme ortamı hakkındaki düşünceleri önem arz etmektedir. Kendi kurumuyla olan ilişkileri yönünden de din görevlilerinin her bir ifadesinin ilgili paydaşlara katkı sağlayacağı söylenebilir. Bu bakımdan bildiride, DİB'in yurt dışında görevlendirdiği din görevlilerinin (imam) görevlerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Buna göre araştırmanın temel problemi şudur: yurt dışı görevinde bulunan imamlar bu görev sürecini nasıl değerlendirmektedirler? Temel probleme bağlı olarak bildirinin alt problemleri de şunlardır:

İmamlar yurt dışı cami hizmetlerinin sorunlarını nasıl görüyorlar?

İmamlar yurt dışı cami hizmetlerinin yarattığı imkanları nasıl görüyorlar?

İmamların yurt dışı cami hizmetleri bağlamındaki önerileri nelerdir?

8 Latifoğlu, "Yurt Dışında Görev Yapan Din Görevlilerinin Problemleri: Almanya Örneği", 1.

9 Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 9.

1.2. Yöntem

Araştırma için nitel paradigmada yararlanılan veri toplama ve analiz yaklaşımları işe koşulmuştur. Araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması seçilmiştir. Durum çalışması, "güncel bir olguyu kendi gerçek yaşam çerçevesi içinde çalışan ve durumları çok yönlü, sistemli ve derinlemesine inceleyen görgül bir araştırma yöntemi" olarak tanımlanmaktadır.[10] Veri toplama aracı olarak da yarı yapılandırılmış mülakat formu kullanılmıştır. Araştırma kapsamında üç din görevlisiyle mülakat yapılmıştır. Bunlar İsveç, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi dünyanın farklı ülkelerinden ve kültürlerinden görev yapmış katılımcılardır. Katılımcıların ikisiyle Zoom vasıtasıyla internet üzerinden birisiyle de yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin betimsel analizi yapılmış; analizlerin anlaşılmasına katkı yapması maksadıyla imamların görüşlerinden doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Bunlar tırnak içerisinde gösterilmiş; İmamlardan alınan görüşler (İmam 1), (İmam 2), (İmam 3) şeklinde kodlarla belirtilmiştir. Çalışmada yurt dışı din görevlisi, din görevlisi, imam, katılımcı zaman zaman da öğretici kavramları birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

2. Bulgular

YDDG'ne ait bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Çalışmaya Katılan YDDG'ne Ait Genel Bilgiler

Kod	Yaş	Kıdem	Eğitim Durumu	Çalıştığı Ülke	Hafızlık Durumu
(İmam 1)	62	37	Lisans	Almanya	Değil
(İmam 2)	44	15	Yüksek Lisans (devam Ediyor)	Fransa, İsveç	Hafız
(İmam 3)	53	28	Doktora	ABD	Hafız

Tablo 1'deki bilgilerin detaylarında şunlar yer almaktadır: YDDG ilk katılımcı (İmam 1) evli, altmış iki yaşında, lisans mezunu. Memuriyet hayatının ilk altı yılında imamlık, yirmi iki yıl öğretmenlik, DİB'te beş yıl vaizlik görevinde bulunmuştur. Katılımcı 2018 yılında Almanya'da başladığı yurt

[10] Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 277.

dışı din görevliliğini hal-i hazırda sürdürmekte; söz konusu görevinin 2023 eylül ayında biteceği anlaşılmaktadır. YDDG ikinci katılımcı (İmam 2) da evli, kırk dört yaşında, hadis anabilim dalında yüksek lisansını devam ettirmekte olup hafızdır. 2007 de imamlık görevine başlayan YDDG uzman imam hatip olarak görev yapmaktadır. Görevi gereği 2010 yılında Fransa'da altı ay, İsveç Stockholm 2013-2018 yılları arasında beş buçuk yıl kalmıştır. Yeni dönemde de İsveç Göteborg'da 2022 -2027 yılları arasına 5 yıllık yeni bir göreve başlamıştır. YDDG üçüncü katılımcı (İmam 3) da evli, 53 yaşında. Doktora mezunu ve hafız. On yıl imamlık, iki yıl vaizlik, 4 yıl ilçe müftülüğü görevi yapmıştır. 2007-2012 yılları arasında Amerika'da yurt dışı imamlık görevinde bulunmuştur. Katılımcı 2016 yılından itibaren üniversite bünyesinde akademisyen olarak çalışmaktadır.

Görüldüğü gibi üç din görevlisinin de yaş ve meslek deneyimi olarak oldukça önemli yaşantılar geçirdiğini; bundan dolayı da gözlemlerinin, görüşlerinin, tecrübelerinin önemli muhtevalar içerdiği düşünülmektedir. Çalışmanın ilk boyutunda katılımcılara "Yurtdışında Çalışmak" başlığı altında birtakım sorular sorulmuştur. Çalışmanın ikinci boyutunda ise katılımcılara "Batı'da Cami/Mescit Faaliyetleri" başlığı altında sorular sorulmuş; ilgili sorulara katılımcıların verdiği cevapların analizi yapılmıştır.

2.1. Yurt Dışında Çalışmak

YDDG'ne "Yurtdışında çalışmaya nasıl karar verdiniz?" sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların verdikleri cevaplardan öne çıkan noktalar genelden özele doğru sıralanmıştır.

2.1.1. İmkanların Cazibesi

Yurt dışında çalışmaya sevk eden nedenler arasında, üç katılımcı da dolaylı yollardan değil; çok açık bir şekilde maddi imkânlarını genişletmek amacında olduklarını belirtmişlerdir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

"Samimi olmak gerekirse birinci etapta maddiyat var. Ama oraya gittikten sonra bunu gözetmiyoruz diyebilirim" (İmam 1). "Mutlaka maddi beklentiler de beni etkiledi. Gezmek, yeni yerler görmek anlamında da yurtdışı beni etkilemiştir (İmam 2). "… Sadece bu da değil aynı zamanda ekonomik tarafı da var; sunulan iyi şartlar var" (İmam 3).

Yurtdışında çalışmanın katılımcılar açısından diğer önemli bir imkânı da oradaki eğitim, dil gelişimi, kültür, bilim, teknoloji vb. olanaklarının olduğu görülmektedir. Bazı görüşler şöyledir:

"Oraya giden hocaların da daha kaliteli olduğunu düşünerek 15-16 yaşlarından itibaren yurtdışında çalışmaya karar verdim. … Ayrıca Avrupa medeniyeti dünyadaki gelişmelerin, bilimin, teknolojinin kaynağı, merkezi durumunda. Hocalarımdan duymuştum. Avrupa'da kalmak bir üniversite kadar insana değer katar diye ifade etmişlerdi" (İmam 2). "Niyetimde akademide çalışmak vardı. Bunun için de dil gerekiyordu. … Bu hizmeti devam ettirmek ve İngilizcemi geliştirip akademide çalışma fırsatı bulmak istiyordum" (İmam 3). "… Çocuklarımızın orada iyi bir eğitim almasını önemsedik, oradaki şeylerden istifade ederler, ülkemize döndüklerinde en azından onlar da kendilerine bir dil daha katabilirler" (İmam 3).

2.1.2. Yurt Dışındaki Vatandaşların Din Eğitimi İhtiyacı

YDDG'i yurt dışında çalışmaya sevk eden diğer bir nedenin kendileri için yurt dışında yaşayan ülke insanının bilhassa dinlerini, kültürlerini, kimliklerini öğrenme ile ilgili ihtiyaçları olduğunu; bu ihtiyacı karşılamalarında katkıda bulunmak istediklerini belirtmişlerdir:

"Hem de yurtdışındaki vatandaşlarımızın da din hizmetine ihtiyacı var. Bu hizmeti devam ettirmek … istiyorum" (İmam 3). "Hatta Türk kültürünü ve İslam'ı aşılamak için onları Bursa, Çanakkale İstanbul'a getirmiştik. ... Çocuk diyor "ilk defa Müslümanlığımı ve Türklüğü hissettim. … dedelerimizin bu kadar şanlı olduğunu bu faaliyetlerle gördüm, öğrendim. Bundan sonra da kendi özüne daha sağlam bağlarla bağlanacağım,' dedi. Bunları görünce Avrupa'da görev yapmak zor ama buna değer, diyorsunuz" (İmam 2).

2.1.3. Bilgi Birikimlerini Paylaşma

YDDG'i yurt dışında çalışmaya sevk eden bir başka nedenin ise o ana kadar öğrenmiş oldukları, sahip oldukları bilgi birikimlerini başkalarına öğretmek, onlarla paylaşmak ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir:

"Ama elbette ikinci noktada birikimlerimizi farklı bir alanda paylaşabilmek, bir yenilik görmek, farklı coğrafyadaki insanlarla, Müslümanlarla

irtibat kurmak vardı. Çünkü insan ister istemez etkileşim içerisine giriyor tabi bir merakta uyandırıyor yani (İmam 1). "İşte ilahiyat yani din bilimleri alanında öğrendiklerimi aktarmak istiyordum" (İmam 3).

2.2. Yurt Dışında Çalışmaya Hazırlık

2.2.1. Hazırlık Eğitimi

YDDG'ne "Yurt dışı görevi için bir eğitim aldınız mı?" şeklinde bir soru sorulmuştur. Katılımcıların üçü de soruya olumlu cevap vermişlerdir. Katılımcılar, dört ila altı ay arasında değişen sürelerde çeşitli kurslar aldıklarını belirtmişlerdir. Nasıl bir hazırlık yaptıklarına dair ise farklı görüşler ortaya çıkmıştır:

"Gideceğim ülkenin dilini ve kültürünü tanıtan dört aylık bir kurs ve seminer" (İmam 1). "Gitmeden önce üç veya üç buçuk aylık bir seminere alıyorlar: dil kursu A1 seviyesinde veriliyor. Son 20 günde gideceğin ülkenin kültürünü tanıtan bilgiler veriliyor. Orada yaşamış, uzun yıllar orada kalmış öğretmenler tarafından, hocalarımız tarafından bölgenin dini kültürü sosyal yapısını anlatan iki haftalık bir seminer verilir" (İmam 1). "Bu eğitim en az altı ay sürüyor. Altı ay yurt içinde, altı ay yurtdışında eğitim alanlar da vardı. O ülkenin hem dili hem de sosyal yapısı, kültürü hakkında bir eğitim vardı" (İmam 2). "Hocam Bursa eğitim Merkezi'nde altı aylık bir dil eğitimi ile Kur'an tilaveti gibi bir eğitim oldu" (İmam 3).

2.2.2. Çalışacakları Ülkeyi Tanımak

Din görevlileri yurt dışına çıkmadan önce gidecekleri yeri tanımaya dönük şunları belirtmişlerdir:

"Gideceğimiz yer son ana kadar belli değildi. Genel anlamda bir Avrupa kültürünü, algılarını öğrenmeye çalıştık. Mesela ben İngilizce taraftarıydım. İngilizce konuşulan bir ülkeye göndereceklerini düşündüm. ... İlgili ülkenin dili ve kültürü üzerine eğitim alıyorlardı. Benimki belli olmadığı için bir hazırlık yapamadık tam olarak" (İmam 2). "Süreç o kadar hızlı gelişti ki… Kursta kimin nereye gideceği belli değildi … Nereye gideceğimizi, ne zaman gideceğimizi bilmiyoruz yani …deneme tahtası gibi. Kişiye mutlaka gideceği ülkenin şartlarının, hatta orada görev yapmış

arkadaşların tecrübesinin aktarılması gerekir. … Orada çalışmışlarla irtibat kurmayın bile dendi. … Neden irtibat kurmamıza izin vermediler, onu da tam bilmiyorum" (İmam 3).

2.2.3. Hazırlık Eğitiminin Önemi

YDDG'i aldıkları hazırlık eğitiminin önemi konusunda farklı fikirler ifade etmişlerdir. Din görevlilerinden biri bu eğitimin gidilecek yerde yoğunluklu Türk nüfusunun varlığından dolayı gidilecek ülkeyi tanımaya dönük bir eğitimin olup olmamasının kendisini çok etkilemediğini ifade etmiştir:

"Bu beni olumsuz etkilemedi. Avrupa'da çok sıkışacağımı, çalıştığımız ortamın Türklere yönelik olduğunu bildiğim için çok da zorlanacağımı düşünmedim. Mesela Fransızca öğrenemedim çünkü orada bir yıl gibi bir zaman dilimi kaldım. … Dil öğrenmek için de bir ihtiyacımız olmadı" (İmam 2).

Bir görevli de yapılan eğitimin yararlı olmadığı görüşündedir:

> "Faydasını gördük mü? Samimi söyleyelim teori ile pratik arasında fark var. Belki o kursta aldığın eğitimler etkili oluyor bazen. … Bir de biz gittiğimiz ülkelerde daha çok oradaki Müslümanlarla muhatap oluyoruz. Avrupa insanı ile sadece alışverişte muhatap oluyoruz. O da çok kısa süreli oluyor. Onun için aldığımız eğitimin çok yararlı olmadığını da söyleyebilirim" (İmam 1).

Üçüncü din görevlisi gideceği yeri tanıyamamanın sıkıntılı bir süreç yarattığını ifade etmiştir:

> "… Amerika'ya doğru bir bilinmeze doğru gittik efendim. … Bize bildirildiğinde on beş yirmi gün gibi kısa bir süre içerisinde apar topar toparlanıp yola çıktık. Ondan dolayı da gideceğimiz ülkeyle ilgili herhangi bir inceleme şansımız olmadı. Yani ülkeyi öğrendik ama şehrini, eyaletini bilemedik. Oradaki toplum yapısı nasıl, orada ne gibi hizmetler yapılması lazım veya şimdiye kadar orada nasıl hizmet verildi? Bunlarla ilgili en ufak bir malumat verilmedi biz gittiğimizde. … Meçhul bir boşluğa doğru gittik. Orada zaten altı ay bir bocalama dönemi oluyor. İnsan kendi zekasından bile şüphe ediyor: ben nereye geldim? nereye düştüm? Orayı, oranın insanlarını tanıyana kadar, insan nasıl bir hizmet üreteceğine karar verene kadar akla karayı seçiyor. İlk iki ay

neredeyse her gün dönmeyi düşünmüşümdür. ... Gidilen yer Amerika Birleşik Devletleri ama gitmesi de kalması da oldukça zor" (İmam 3).

2.3. Yurtiçi ve Yurtdışı Cami Görevi Arsındaki Farklar

YDDG'ne "Size göre yurtiçinde ile yurt dışında imamlık yapmak arasında fark var mıdır?" şeklinde bir soru sorulmuştur. Bu soruya verilen cevaplardan yurt içindeki ve dışındaki cami ve cami cemaatinin farklı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

2.3.1. İmamın Misyonu

Din görevlileri, ülkemizdeki camiler ile batıdaki camileri ayıran en önemli farkın imamın misyon farkı olduğunu belirtmişlerdir:

"Orada hem imamsın hem Kur'an kursu öğreticisi hem vaiz hem müftüsün yeri geldiğinde hem de öğretmensin. Dolayısıyla burada imamlık da gördüğümüz klasik cemaat ilişkisi orada daha farklı. Niçin? Orada cami merkezli güzel bir çalışma var" (İmam1). "Çok fark var. … İmam demek İslam'ı öğrenebileceğin ilk kaynak demek. … Onlar için yeri geldiğinde bir psikolog yeri geldiğinde bir sosyolog yeri geldiğinde bir sırdaş, bir arkadaş. … Her türlü dini ritüelleri imamdan öğreniyor. … Hristiyan bir ülkede yaşadıkları için çocukları Hristiyan öğretmenler tarafından yetiştiriliyor. Onlar da bu asimilasyonu çok iyi yaptıkları için eğer aileler çocuklarına mantıklı ve tutarlı bir şey öğretemezlerse çocuklar ateizmden tutun da satanizme kadar her türlü sapıklığa kayabiliyor. Dolayısıyla imam burada bu aileler için dinlerini öğrenebileceği tek sağlam kaynak olarak kalıyor" (İmam 2). Bir yerde din görevlisi orada devlet gibi: Türkiye Cumhuriyeti devletinin Amerika'daki birinci temsilcisi din görevlisi. Neye göre bunu söylüyorum? … Toplumla devlet arasındaki köprü görevini din görevlisi sağlıyor. Mesela konsolosluk bir program yapacak olsa buradaki vatandaşları bir araya toplayacak olan din görevlisidir" (İmam 3).

2.3.2. Cami Dernekleri

YDDG'ne göre batıdaki camileri ülkemizdeki camilerden ayıran önemli nedenlerden biri de cami dernekleri ve onların yönetimleridir. Din

görevlileri batıdaki cami derneklerinin görevli üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğunu düşünmektedirler:

"Yurt içinde de yurtdışında da sivil toplum kuruluşu olarak dernekler var zaten. … Her ne kadar DİB personeli olarak oraya gidiyor olsak da gitmiş gibi görünsek de derneğin davetlisi, derneğin görevlisi olarak gidiyoruz. Devlet resmi statüde bizi oraya göndermiyor. Din görevlisi bu anlamda derneğin iki dudağı arasında kalıyor. Bu durumda dernek sizden memnun kalmazsa sizin orada kalma şansınız da yok. İşte bu durumda da orada iradenizi tam manasıyla ortaya koyamıyorsunuz (İmam 3). "Sorun şudur: biz dernekler üzerinden faaliyetlerimizi yürütüyoruz. … Avrupa kültürüyle yetişmiş cami derneği yöneticileri ise buranın yöneticisi benim, … Ben ne dersem onu yapacaksın, diyor. ... Bu durumda dernek yöneticilerinin verdiği talimatlar hem devletin mantığıyla hem diyanetin mantalitesiyle çelişiyor. Örneğin DİB diyor ki gittiğiniz yerlerde işte kadın kolları kurun, gençlik kolları kurun, eğitim faaliyetlerine dönük bir şeyler yapın. Ancak oranın dernek yöneticileri biz bu tür şeyler istemiyoruz. Sadece bizim dediğimizi yapın, diye tepki gösterebiliyorlar (İmam 2).

Din görevlileri cami derneklerinin olumsuz yanları olduğu gibi bazı olumlu yanlarının da olduğunu belirtmişlerdir:

"Özellikle kendini yeni duruma alıştırabilen camiler, imamlar ve dernekler önemli avantajlara sahip" (İmam 2). "Din görevlisi iyi çalışırsa dernek oradaki hayat şartlarına onu ezdirmiyor. Bu konuda destek oluyor" (İmam 3). "İmkân olarak baktığımızda işte cami derneği, ev kiramızı karşılıyordu, hiç kira vermedik. Elektrik faturasını, su faturasını bana ödetmediler. Yakıtı hemen hemen cami derneği ödedi. Bunu yapmasalardı diyanetten aldığımız maaş sadece evin kirasına yeterdi" (İmam 3).

Din görevlileri bulundukları ülkenin yönetimi ile oradaki camilerin kendilerine önemli imkanlar sunduklarını ifade etmişlerdir:

"İsveç karlı ve soğuk bir ülke. Mesela devlet kayak kampına gidince destekte bulunuyor, öğrenci başına maddi imkân sunuyor, yer imkânı sunuyor. Orada öğrenci bu durumda hem arkadaşlık bağlarını kuvvetlendiriyor hem de sizin ona camide öğretebileceğinizi, sınıfta

öğretebileceğinizi orada daha kolay öğreniyor. Bununla birlikte beraber yapıyorsunuz. Çocukla işte birlikte yemek pişiriyorsunuz. Ömründe soğan doğramamış bir çocuk soğan doğuruyor, kepçeyi verince kazanı karıştırıyor. Bu da onun dünyasına güzel şeyler katıyor (İmam 2). "Lokali var her caminin. Emeklisi veya boş olanları dışarda çay, kahve içeceğine caminin lokalini tercih ediyor. … Camilerin hemen hemen hepsinde bu lokal hizmeti var. Burada bunu bir dernek yönetiyor. … Bu dernek yönetimi içerisinde de gençlik birimi var, kadın kolları var, diğer başka eğitim birimleri var" (İmam 1).

Bir din görevlisi, yurtdışı cami hizmetlerinde bazı bürokratik sorunların varlığına işaret etmiştir: "Dernek Yönetimi ve Din Hizmetleri Ataşeliği arasındaki uyum veya koordinasyon eksikliği ile cemaatin çeşitliliği uyumu sağlamakta etken oluyor" (İmam 1).

2.4. Batıda Cami/Mescit Faaliyetleri

Çalışmanın ikinci boyutunu Batı'da cami ve cami faaliyetleri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda YDDG'ne "hizmet verdiğiniz camiyi/mescit nasıl anlatabilirsiniz?" diye bir sorulmuştur. Çalışmada bazı başlıklar öne çıkmıştır.

2.4.1. Caminin Önemi

Din görevlileri mescit olsun cami olsun, bulundukları yerlerde bunların önemli sosyal faaliyet alanları olduklarını; camilerden, özellikle de DİB'e bağlı mabetlerden vatandaşların büyük beklentiler içinde olduğunu belirtmişlerdir:

"Yurtdışında özellikle diyanetten çok şey bekliyor insanlar. Çünkü tarafsız, herkesi kucaklayan, herkesin şemsiyesi altında toplandığı, yegâne kurum diyebilirim. Bu anlamda Diyanet'in yurtdışına daha fazla ilgi göstermesi gerekiyor" (İmam 3). "Oradaki cemaatler mescitteki sosyal faaliyetlere çok değer veriyorlar. Din görevlisi bunu becerebilirse daha da fazla değer veriyorlar. … Camiye kahvaltıya davet ediyordum. Ramazan gelince ramazan iftarlarına çağırdım. Her gün iftar oluyordu. Ama caminin bütün cemaati gelemiyordu çalıştıkları için. İşte bunu başarabilen dernekler her akşam iftar programı hazırlayabiliyordu ve diğer örnekleri de

gördüğümüz kadarıyla önemli bir etkinlikti. Özellikle hafta sonu manevi bir panayıra dönüşüyordu ramazan iftarları. Çoluk çocuğuyla, hele bu organizasyon orada ilk defa yapılmışsa onun tadı tarif edilemez oluyordu. … Çalıştığım bölgede Türklerle birlikte diğer ülkelerden özellikle Somalili Müslümanlar da çoktu. Asyalı Müslümanlar; Pakistanlılar, Araplar vardı. Fas, Tunus gibi. Onlarla da iletişimiz gayet iyiydi (İmam 2).

Katılımcı imamlar camilerin sosyal aktivite özellikleri yanında çeşitli sebeplerden kaynaklanan sorunları olduğunu da belirtmişlerdir:

"Bulunduğum bölgede dört farklı cami var üçü Türklerin biri diğer Müslüman unsurların. Mescit kapasitesi çevre cemaate yeterli büyüklükte fakat yakın çevresinde az sayıda cemaat var. Uzaktan gelen cemaatin arabasını park sorunu yaşıyoruz" (İmam 1). "Avrupa'da camilerde gasilhanemiz yok. Çünkü sağlık bakanlığı buna izin vermiyor. Müslümanlar genelde hastanenin gasilhanesini kullanıyorlar" (İmam 2). Küçük de olsa camilerimizin hiçbirinde gasilhane yoktu. İhtiyaç olmasına rağmen Peterson Ulu Caminde vardı. Cenaze hizmetlerine camilerde izin verilmiyor. Vatandaş böyle bir hizmeti istiyor ama Amerikan devleti izin vermiyor. Elimizde bu hizmet olmadığı için kilisenin gasilhanesinde yapıyoruz. Bu da ayrıyeten vatandaş için çok masraflı oluyor (İmam 3). "Camilerimizin park sorunu var. Hemen hemen her hafta cuma namazında baya bir kimse trafik cezası yer arabayı park etmeye yer bulamadığı için. Potansiyel fazla ama yerimiz az" (İmam 3).

2.4.2. Cemaat Durumu

Camilerin cemaat durumuna ilişkin imamların görüşlerine bakıldığında cuma, bayram, kandil geceleri gibi günler veya geceler dışında cemaat sayısında büyük bir katılım olmadığı: bulunduğu konjonktüre göre de bazı camilerin bazı namaz vakitlerinde hatırı sayılır bir cemaate sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bazı görüşler şöyledir:

"5 vakit olarak sabah 5 kişiden aşağı olmaz, ortalama 8-10. En çok öğle namazı 20-30, ikindi, akşam ve yatsı ortalama 10 kişi" (İmam 1). "Yani orada cemaat dediğimiz şey de Türkiye'deki gibi değil. İşte orada bayramdan bayrama, cumadan cumaya camilere dolar. Diğer zamanlarda cemaat

bulmak oldukça güç. Çok nadir cemaat buluruz. Tek tük gelir bu anlamda (İmam 3). "Cemaat noktasında da öğle ikindi akşam cemaat olmaz. Yatsı ve sabah namazında cemaat olur. Onlardan çoğunluğu da diğer Müslüman ülkelerden insanlar olur. … Türklerden de vakit namazına gelindiği zaman özellikle öğle ikindi genelde boş günlerine denk geldiği için. İşte hoca onları ağırlar: işte kafeye götürür, kahve içirir. İkindi namazına kadar ağırlar. … Bayram namazlarında her defasında 1200 kişiye yakın bayram namazı kıldırdığımızı biliriz. Kandil akşamları hem alt kat hem üst kat dolar hatta sokağa da taşar cemaat (İmam 3).

2.4.3. Programlı Eğitim Faaliyetleri

Katılımcılara "camide veya cami merkezli yürütülen eğitim faaliyetleri nelerdir?" diye bir soru soruldu. Katılımcı imamlar programlı ve program dışı olmak üzere iki türlü eğitim yaptıklarını söylemişlerdir.

Din görevlileri sürekli eğitim programları bağlamında şu görüşlere yer vermişlerdir:

"Sürekli olarak yaptıkları eğitim faaliyetleri çocuklar ve gençler için yaz ve hafta sonu devam eden Kur'an kurslarıdır" (İmam 3). "Programda öğretim faaliyetlerimiz bizim hangi hafta ne işleyeceğimize dair bir müfredatımız var. Biz onları hem takip etmek hem anlatmak zorundayız. Hem de anlattığımızı sisteme girmek zorundayız. Bizde başkanlığın işte siyer, ibadet, ahlak, tefsir, ilmihal bilgisi bunların hepsinin bir müfredatı var. Biz onu işlemek zorundayız" (İmam 2). "Ataşeliğimizin sürekli olarak yürüttüğü faaliyetlerin başında hafta sonu yaş gruplarına göre başlayan e-cami diye bir programımız olacak. Okul sisteminin bir benzeri gibi. Bir deneme aşamasında sanırım. Bu, Almanya'nın genelinde uygulanacak. Yaş gruplarına ayırdık çocukları 7-9, 10-12, 13-15 şeklinde. Sınıflar yetersiz kaldığında karma yapabiliyoruz. Ama mümkün oldukça, yaş gruplarına göre çocukları Ku'ran eğitimine de tabi tuttuk. Bir de eğitimin destekleyicisi olarak DİB'in kendi hazırladığı cüzü kullanıyoruz. Bunun yanında camiye gidiyorum 1, 2, 3 diye aynı yaş gruplarına yönelik kitaplar hazırlandı. Dört başlık altında itikat, ibadet, siyer ve ahlak diye. Bu dört başlığı yaş grubuna göre gelişiyor değişiyor yaş seviyesine göre konular biraz daha ağırlaştırılabiliyor. En çok karma sınıfta zorlanıyoruz. Bu yaş kategorilerine göre

ders yapmak daha kolay, daha rahat oluyor. Materyal konusunda, eğitim bütünlüğü noktasında çok güzel bir girişim" (İmam 1).

YDDG'i sürekli eğitim faaliyetlerinin nicelik ve nitelik olarak önemli katkılar sunmakla birlikte eksiklikleri olduğunu da ifade etmişlerdir:

"Devletin belirlediği kriterlere bakarsak bu dersler yeterli gözüküyor ama Avrupa derecesinden bakarsak yeterli değil. Niye mi yeterli değil? Çünkü çocuklar ateizmle, Hristiyanlıkla mücadele ediyorlar. … bir de Avrupa'nın yaşam konusunda bir ahlaki zafiyeti var: zina, fuhuş gibi bunu kirleten davranışları var. … kendi içimizde bir tehlike var: … İşte Daeş gibi. … Dolayısıyla o akımlara karşı daha donanımlı olması için çocuğun, üç yıl, dört yıl, beş yıl bu tür programlara sağlam bir şekilde devam etmesi gerekiyor. Bir de bu Avrupa'daki Türklerden Müslümanlarda şöyle bir sorun var: işte sureleri öğrendik, Kur'an'ı hatmettik. O halde din eğitimini tamamlamış olduk algısı var. ... İyi gidiyoruz, öğretiyoruz ama sürekli olmadığı için bir dezavantaja dönüşüyor" (İmam 2).

Bir din görevlisi de sınıfların kalabalıklığına, karma sınıflara, heterojen öğrenci gruplarına ve bunların yarattığı sorunlara işaret etmiştir:

"Yeterli değil. Bir defa 6 ila 19 yaş arasındaki kız erkek öğrencilerinin karışık, aynı çocuklarla aynı çatı altında, aynı ortam içerisinde, tek bir sınıf ortamında, aynı anda olmaları tek bir görevlisinin başarılı olması mümkün değil. Ayrıca materyal konusundaki eksiklikler (İmam 3).

2.4.5. Program Dışı Eğitim Faaliyetleri

Katılımcılara program dışı (sürekli olmayan) yürüttüğünüz eğitim faaliyetleri nelerdir?" diye soru sorulmuştur. Katılımcılar bu soru bağlamında ev ziyaretleri, ramazan etkinlikleri, beş vakit namaz, isteyene yüzüne Kur'an okumayı öğretme, cami merkezli kermes faaliyetleri, öğrencilerin cami ziyaretleri, bed-i besmele faaliyetleri, düğün, nişan ve sünnet merasimleri ile doğum ve ölüm sebebiyle düzenlenen sohbet ve ziyafet ortamları, yardım toplama şeklinde oldukça geniş bir çerçevede cevaplar verdikleri görülmüştür:

"Orta yaş ediğimiz 25-40 yaş arası maalesef camide en az gördüğümüz kesim burası. Bunlarla ilgili Ataşeliğin bir program yok" (İmam 1).

"Avrupa'da her zaman cami faaliyetleri, eğitim faaliyetleri devam eder. … yazın da var kışın da var; hafta sonu da var hafta içi de. Bir erkekler bir kadınlar diye ayrılıyor. Erkeklerinki öğle namazdan önce bilgilendirme, vaaz verme. Konuya göre değişiyor. Tefsir, hadis dersleri gibi olabiliyor. Öğle namazından ya da iki namazdan sonra Kur'an öğretme, tecvit vb. dersler veriliyor. Akşamları da gençlere yönelik. … Kur'an'ı öğrenmek isterse Kur'an veya belli günlerde örneğin mezhepler tarihi, hadis ve benzeri dersleri. Akşamları sohbetler yapıyoruz ve durumu olanlar gelebilenler bu derslerden çok faydalanıyorlar bence" (İmam 2). "Evvela gençliğe yönelik çalışmalar var. Aylık periyodik yapıldığı gibi her ay bir camide bölgesel olarak toplanılıyor. Yaklaşık 100-150 arası genç geliyor. Bir camide toplanıyorlar. Belli konular seçilip onlar anlatılıyor. Bu ders Almanca yapılıyor. … Almanca eğitimi, UİP (Uluslararası İlahiyat Programı) dediğimiz uluslararası ilahiyat eğitimi alan hocalar yapıyor" (İmam 1). "Yetişkinlerden de talep edenler vardı onların istediği saatte onlara randevu vererek. Zaten onların talepleri genelde Kur'an'ın yüzüne okumayı öğrenmekti" (İmam 3).

2.4.5.1. Ev Ziyaretleri

YDDG'i program dışı yürüttükleri eğitim faaliyetleri bağlamında ev ziyaretlerinin önemini belirtmişlerdir:

"Ev ziyaretlerimiz vardı. ... Gittiğim aile aynı zamanda komşularına da haber veriyor burada 15-20 kişilik bir grup oluşuyordu. Kur'an tilaveti yapıyordum. Kadınlar ve erkekler beraber katılıyorlardı (İmam 3). "Bir hafta misafirliğe giderdim bir hafta misafir ağırlardım. Dolayısıyla buradaki toplanma aslında bir değer taşıyordu. Bir eğitim faaliyeti sayılıyordu. Çünkü vatandaş dışarda anlatamayacağı şeyleri bu aile ziyaretlerinde, sohbet ortamlarında çok rahat anlatabiliyordu" (İmam 2).

2.4.5.2. Bed-i Besmele

Bir din görevlisi, görev yaptığı bölgede, bir Türk eğitim geleneğinin yaşatıldığına dikkat çekmiştir:

"Dönem başında bed-i besmele diye bir program var. Müslüman Türk çocuklarını ve diğer Müslüman çocuklarını dönem başında davet

ediyoruz. Velileri ile onlara camide bir program yapıyoruz. Camiyi tanıtmak amacıyla. Hani Osmanlı döneminden gelen bed-i besmele alayları varmış. Bu Avrupa'da devam ediyor. Eğitim döneminden önce, okula yeni başlayan öğrenciler camiye getirttirilerek onlara besmeleyle ilgili bilgi veriliyor. İslam'la ilgili bilgi veriliyor. Eğitim öğretim hayatında başarılı olmaları için dua ediliyor, hediye verilip gönderiliyor. İki saatlik böyle bir program yapıyoruz (İmam 1).

2.4.5.3. Öğrencilerin Cami Ziyaretleri

Bir din görevlisinin ifadesine göre, kültürlerarası din eğitimi bağlamında bir okul uygulaması dikkat çekici görünmektedir:

"Eğitim öğretim sürecinde, sene sonuna doğru, bahar aylarında bizimle irtibata geçiyorlar. Bir sınıf ya da iki sınıf, sizin camiyi ziyaret etmek istiyoruz diye talepte bulunuyorlar. Burada ayrım yok. Müslüman olsun ya da olmasın sınıfını, öğrencisini alıp geliyor: Alman mı olur değişik ülke öğretmenleri mi olur, kim oldukları fark etmiyor. Bir de okulların böyle ziyaretleri var" (İmam 1).

2.4.5.4. Yardım Toplama Faaliyetleri

Bir görevli program dışı yürüttükleri eğitim faaliyetleri bağlamında camideki yardım toplama faaliyetlerini işaret etmiştir:

"Mesela dünyanın farklı bölgelerindeki felaketlerle ilgili camimizde yardım toplanıyordu ki bu da bir eğitim faaliyetine girer. Mesela o zaman Pakistan'daki sel felaketi için camimizde ve bölgemizde 30.000 $ toplayıp göndermiştik" (İmam 3).

2.4.5.5. Türkçe Eğitim Dersleri

Bir imam program dışı yürüttükleri eğitim faaliyetleri içerisinde bazı Türk çocukları için Türkçe eğitim verildiğini söylemiştir:

"Camide Kur'an kursu hizmeti yanında çocukların dilleri zayıf olduğu için Türkçe eğitimi de oluyordu (İmam 3).

İmamların, diğer cami faaliyetleri arasında, beş vakit namazı (İmam 3); d*üğün, nişan, doğum, ölüm, sünnet merasim ortamlarını* (İmam 1) da saydıkları görülmüştür.

2.4.6. Eğitimin Niteliği

YDDG'ne "camide veya cami merkezli yürütülen eğitim faaliyetlerinin niteliği hakkında neler düşünüyorsunuz?" diye bir soru sorulmuştur. Din görevlileri, cami etrafında yürütülen çalışmaların hem bazı sorunlarına hem de fonksiyonlarına işaret etmişlerdir:

"Yaş gruplarına ayrılan hafta sonu eğitimleri nitelik ve nicelik olarak gayet güzel. En verimli çalışmayı da burada yapıyoruz. Eksiğimiz nedir? Diyelim ki ayda dört hafta varsa hemen hemen üçte biri oranında çocukların devamsızlığı var. Cumartesi geldiyse pazar gelmiyor ya da tam tersi. En büyük sıkıntımız devam noktasında. Evet zorlanıyorlar ama oradaki velilerin en büyük fedakarlığı bu noktada. Yeter ki çocuğum Kur'an öğrensin, dini bilgilerini vereyim; sorumluluk benden kalksın. Bu duygu genelinde var, çok şükür. Bu da bizi sevindiriyor (İmam 1). "Aylık, gençlere yönelik periyodik olarak sunulan ders, bir veya 1,5 saat sürüyor. Ama genelde 1 saate yakın devam ediyor. Bunun da yararlı olduğunu düşünüyorum. Yararlı konular işleniyor çünkü. Hocalarımız da güzel hazırlanıyor. Belki materyal kullanılmıyor, direk bir anlatımla geçiştiriliyor, görsele dönüştürecek belki fırsat olmuyor (İmam 1).

Bir din görevlisi, kendilerinden yapılması istenen eğitim işlerinin, tek bir görevlinin gücünün yetemeyeceği kadar fazla ve yoğun olduğunu; neticede din eğitiminin bundan olumsuz etkilendiğini ifade etmiştir:

"… Yaz Kur'an kursları döneminde kursun 90 civarında öğrencisi olur. 5-6 yaşından 19 yaşına kadar öğrencilerimiz olurdu. Kız erkek karışık. Bu ortam güzel değil, sınıf ortamı yoktu. … Yazlar genelde böyle geçiyordu. Bu kadar öğrenciyi hem bir arada tutmak yani onlara hem Kur'an hem dini bilgiler için eğitim yapmak çok zordu hakikaten" (İmam 3).

YDDG'inin programlı cami eğitim faaliyetlerini sürdürürken, eğitim materyali konusuna da atıfta bulundukları görülmüştür. İki öğretici materyal sorunu yaşamadığını ifade etmiştir:

"Materyal sorunu yaşamadım hocam. Biz Kur'an kurslarında okutulan ya da ortaokul öğrencileri seviyesindeki öğrencilerin bulabileceği ve DİB'in mesela temel dini bilgiler, dinimi öğreniyorum 1,2, 3, güzel ahlak gibi birçok materyalimiz vardı. Ben şunu almak istiyorum dediğinizde başkanlık size onu gönderiyor. Materyal ile ilgili bir sıkıntımız olmadı. Sadece DİB'in bastığı kitapların İsveççe olmaması bir sıkıntı yaratıyordu. Mesela Fransa'da Fransızcası var, Almanya'da Almancası var ama İsveççesi yok. Fakat küçük ülkelerin dillerinde materyal yani kitap yok. Mesela Türkçe bilmeyen çocuklar geliyorlar onlara vereceğiniz eser ya İngilizce olacak ya İsveççe olacak. Çocuk İngilizce bilmiyorsa mecburen İsveççe vereceksiniz. Bir de dil bilmeyen din görevlisini düşünürseniz sorun büyüyor (İmam 2).

Bir öğretici eğitim materyalini derste kullanma ile ilgili profesyonel bir destek aldığını da belirtmiştir:

"Ben İsveç'te cami faaliyetlerinin nasıl bir etki bırakırız diye İsveç'te yetişmiş bir Müslüman pedagog çağırdım. Hem Türkçe hem İsveççe bilen bir Türk pedagog çağırdım. Biz ondan ders aldık. O zaman hiç Türkiye'de görmemiştim. Kahoot uygulaması vardı. Onu öğrenip her hafta sonu çocuklara uyguladım. Öğrencinin öğrendiklerini bu uygulamayla test ediyorduk. Bu hem ailelerin hem de çocukların hoşuna gidiyordu. … Her ders sonunda öğrencilere oyun oynatırdım. Ders esnasında oyun oynanmaz mı ben ders esnasında bilmecelerle öğrencileri rahatlatırdım. İsveç'te oynanabilecek oyunlar ne var nedir diye bakar onları oynamaya, çocuklara oynatmaya çalışıyordum, çünkü sınıfta 20-30 öğrenci olduğu için onları disiplinli bir şekilde oturtmak zordu" (İmam 2).

Bir öğretici ise cami eğitimi sırasında ciddi materyal sorunu yaşadığını ifade etmiştir:

"Eksiklik olarak mesela din eğitimi ile ilgili hazırlanmış İngilizce Materyal bulamıyorduk, ders kitabı. Bunlar için bir takım İngilizce hikayeler var arkadaşlar bulmuştu. O vardı ancak kaynak kitap olarak materyal olarak diyebiliriz ki sıfır. İngilizce yazılmış kaynak kitap mesela 40 hadisin hikâye anlatımı var (İmam 3). "Burayla alakalı DİB'in yayınları bayağı

çoğaldı. Siz de eğitimcisiniz, çocukların yaş seviyesine göre, anlayışlarına göre, durumlarına göre olması lazım. Yoksa çocuklara İngilizce alıp meal okumanın bir anlamı yok. Bunlar için bir şey ifade etmiyor. Oysaki o dönemde İngilizce mealden başka elimizde kaynak yoktu (İmam 3).

2.4.7. Yurttaşların Cami Hizmetlerinden Beklentileri

YDDG'ne "yurtdışındaki vatandaşların cami hizmetlerinden beklentileri hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye bir soru sorulmuştur. Öne çıkan başlıklar genelden özele doğru sıralanmıştır.

2.4.7.1. Yurttaşların Memnuniyeti

Farklı gerekçelerle izah edilmiş olsa da din görevlileri vatandaşların cami hizmetlerinden ve imamın varlığından çok memnun olduklarını dile getirdiler:

"Çok memnunlar hocam. Mesela bir camiye üç beş ay imam gelmezse oradaki cemaatin bütün çocukları mağdur oluyor. Kur'an öğrenemiyor, dinini öğrenemiyor; sosyal etkinlikler olmuyor, kültürel etkinlik olmuyor. … Din görevlisinin olması oradaki vatandaşları rahatlatıyor. … Düğün olacak mesela aileler ya da küsmüş, boşanma aşamasına gelen vatandaşlar oluyor. Bu tür durumlarda imamın rolü çok büyük (İmam 2). "Burada camiler gerçekten insanların gelip buluştuğu, hem ibadetini yapıp sosyal ihtiyacını karşıladığı yer olarak bakıldığında camileri sahipleniyorlar. Hizmet noktasında baktığımızda en büyük istekleri çocukların eğitimi. İkinci olarak kendilerine diyanet tarafından namaz kıldıran bir imamın gönderilmiş olması onları mutlu ediyor. Eğer devletimiz böyle bir görevlendirme yapmazsa birçok dernek camiyi kapatır" (İmam 1). "Vatandaşın memnun olduğu şeyler şunlar: vatandaş sosyal bir imam istiyor. Kendilerini ziyaret eden, halini hatırını soran. Sürekli namaz kıldırıp nasihat eden imam değil; arkadaş istiyor. Özellikle büyükler için: çok bilmiş adamdan hoşlanmıyorlar. Zaten onlarla hâl hatır yapacak. … Din görevlisinin orada kendisine yakın olmasını istiyorlar. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığımızın din işleri noktasında güçlü olmasını istiyorlar" (İmam 3).

2.4.7.2. Kadınların Etkin Katılımı

İmamların görüşleri arasında en dikkat çekeni kadın cemaat ile ilgili olanlarıdır. Özellikle kadınların, camiye, din eğitimine, çocukların gelişimine dair fedakârca yaklaşımları imamlar tarafından bilhassa vurgulandığı görülmektedir:

"Erkekler kahvelerde oyun oynarken Amerika'daki kadınlarımız yani farklı kültür seviyelerinden, farklı giyim tarzlarından, farklı dünya görüşlerinden kadınlar; hiç ummadığınız kadınlar iki saatlik mesafeden çocukları getiriyor. Orada bekliyorlar sonra tekrar o iki saatlik mesafeden çocukları alıp götürüyorlar. Onlara çok teşekkür ediyordum. … Bir de hiç kimsenin yapamayacağı işi yapıyor. Sadece kendi çocuklarını da değil, komşularının çocuklarını da toplayıp getiriyor. 6-7 çocuğu kendi arabasıyla fisebilillah bedava getiriyor, bedava götürüyor. Bu arada kış şartlarında komşularını ziyaret ediyor ya da vaktini alışveriş merkezinde geçiriyor. Sonra vaktinde çocukları alıp götürüyor. Bunu niye yapıyorsun, niye zahmet çekiyorsun diye sorduğumda 'hocam korkuyorum Müslümanlığımızı kaybedeceğiz diye. Bu çocuklar kaybedecek diye korkuyorum. Müslümanlığı unutacaklar. … Amerikan toplumunda cami hizmetinde olmazsa olmazımız kadınlarımız. Bir şey daha ilave edeyim: bunlar bir de çalışan kadınlar" (İmam 3). "… orada kadınların yapmış olduğu faaliyetlerde alışılmış güzel bir alışkanlık var. Bugünlerde evde yemek pişirmiyorlar; camiden götürerek maddi bir katkı sağlıyorlar. Bu maddi katkılarla gerek caminin ihtiyacı karşılanması gerekse de öğrencilere yönelik masrafların karşılanması noktasında bir katkı sunmuş oluyorlar" (İmam 1). "Bir başka noktaya değinmek istiyorum yani Avrupa'da kadınlar olmasa Türklük ve Müslümanlık daha da zayıflar. Mesela duruşuyla, kıyafetiyle, kültür taşıyıcı özelliği ile camiye gitmesi ile Kur'an okumasıyla yaşayan bir kültür oluyor kadın. Anneler çocuklarına, evlerine, yuvalarına biraz daha düşkün oldukları için onu korumak istiyorlar" (İmam 2).

2.4.7.3. İmam Cemaat Etkileşimi

Bir din görevlisi cemaatin beklentileri bağlamında imamın cemaatle etkileşiminin önemini vurgulamıştır:

"Ama cemaat orada dert küpü gerçekten. Birinci nesilden itibaren

çektikleri sıkıntıları var. Türkiye'ye gelip gittiklerinde karşılaştıkları problemler var. Gerek ekonomik gerek akrabalık bağlarından kaynaklanan. Tabiri caiz ise çok darbe yemişler. Birçok kişide, çeşitli sebeplerden kaynaklanan güvensizlik var. Bundan dolayı sana bir derdini açıyor. Ya ailevi sorunu: çoluk çocuğuyla ilgili ya geçmişle ilgili bir sorunu anlatıyor. Çalıştığı kurumdaki zorlukları anlatıyor. Siz bunları dinlemezseniz kendisine değer verilmemiş duygusuna kapılabiliyor cemaat. Bu durumda onlara ne katkı sağladınız? Burası çok önemli sayın hocam. Mesela biz orada desek ki arkadaşlar burası caminin içerisidir. Burada boş işlerle uğraşmayalım, konuşmayalım. O durumda kimseyi bulamayız herhalde. Lokali de terk etmemiz gerekir. … Biz de bunu fırsata dönüştürmeye çalışıyoruz. %80 onları dinliyoruz, yüzde yirmilik bir şekilde de gerek sorularla gerekse de merak uyandıracak şekilde dini konuları ifade etmeye çalışıyoruz" (İmam 1).

YDDG'i cami hizmetleriyle ilgili cemaatin bazı memnuniyetsizliklerini dile getirmiştir:

"Genel olarak camilerin varlığından son derece memnunlar ancak camilerin işleyişinden memnun değiller. Özellikle cami derneklerinden memnun değiller" (İmam 3). "Genelde memnunlar. Bir memnuniyetsizlik duymadım. Ancak her camide lokal ve sosyal etkinliğin yeterli olmadığı noktasında şik*â*yet söz konusu oluyor" (İmam 1). "Bunların başında din görevlilerinin lojmanlarının dernek tarafından karşılanması var. … en çok imamın lojman parasını ödemek istemediklerinden şikayetçi idiler" (İmam 2).

Bir din görevlisi, bazen doğrudan imamdan, öğreticiden kaynaklanan memnuniyetsizliklerin cemaat tarafından dile getirildiklerini de belirtmiştir:

> "Yani Türkiye'de de biliyorsunuz herkes imamın ve müezzinin dedikodusunu yapar. ... Türkiye'de bir imam arkadaşın 70 çocukla nasıl buluştuğunu görebiliyorum. Biri koşuyor, biri düşecek, ona koşma, düşeceksin diyor. Onu görünce eski durumumuzu hatırladım. Orada çocukların yaptığını da cemaat imamdan biliyor: niye bu çocuklar burada hareketli, niye onu yapıyorlar, diye. İmamın eleştirisi ve memnuniyetsizliği bitmez" (İmam 3).

2.4.8. İmamlardan Bazı Öneriler

Din görevlileri, yurt dışında görevlendirilecek imamlarla birlikte eşlerinin de görevlendirilmesi gerektiğini önermişlerdir:

"Kadınların cami kültür faaliyetleri çok önemli oluyor. Avrupa'da bu noktada da bu kitleye ulaşabilmesi için din görevlisinin eşinin de aynı şekilde hocalık vasfının olması gerekiyor. Çünkü eşiniz olduğunda siz aileleri davet ediyorsunuz onlar sizi davet ediyorlar. … Dolayısıyla buradaki toplanma aslında bu bir değer taşıyordu bir eğitim faaliyeti sayılıyordu" (İmam 2). "… Ben başkanla da görüşmüştüm, gönderdiğiniz yerlerde hocanın eşi de görevli olursa daha yararlı olur, diye. Benim eşim görevli değildi ama çok şey kattı insanlara: Kur'an-ı Kerim'i öğretti, ibadetleri öğretti. Elinden geleni yaptı. Bilmediği yerleri bana sordu. Biz, birçok kişiyi hacca gitmeye teşvik ettik" (İmam 3).

Bir din görevlisi bir defasında yardımcı hoca deneyimi yaşadıklarını dolayısıyla yoğun dönemlerde kendilerine yardımcı öğretici verilmesinin gerekli olduğunu belirmiştir:

> "Yaz Kur'an kursunda bir defasında kendimizin gönderdiği ve Türkiye'de uluslararası ilahiyattan bir kız öğrencimizi Kur'an kursu hizmetinde görevlendirdik. … özellikle Türkiye'den yaz Kur'an kursu döneminde bir veya iki öğreticinin bize yardımcı olarak gönderilmesini talep ettim" (İmam 3).

Bir din görevlisi, yaşadığı yurt dışı tecrübelerinden Diyanet'in yararlanması gerektiğini; kendi yerlerine göreve gideceklere kılavuzluk yapmak istediğini ifade etmiştir:

> "Ancak benden sonra benim bulunduğum yerde görevlendirilen arkadaş bana ulaştı. Herhalde erken bilgi aldı diye düşünüyorum. Ben Türkiye'de iken beni aradı mesela. Oraya gidecek görevlinin işini kolaylaştırma noktasında başkanlıktan benim bulunduğum yerle ilgili, giden görevlilere bilgi verme konusunda bir talep olmadı. Buna rağmen beni arayan arkadaşa oradaki çalışma şartlarından, cami etrafındaki insanlardan, aile yapılarından bahsettim. O arkadaş orada görev yapmaya başladıktan sonra zaman zaman aradı teşekkür etti. Anlattıklarımdan istifade ettiğini söyledi (İmam 3).

Sonuç

Araştırmada ulaşılan bazı sonuçlar ve bunlara ilişkin değerlendirmeler şöyledir:

Din görevlileri yurt dışında görev yapmayı istemelerinde maddi imkanların önemli bir cazibe oluşturduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda YDDG'inin yurt dışında görev yapmanın hem kendileri hem de aile bireyleri için eğitim olanakları, dil öğrenme ve yeni yerleri keşfetme olanakları yarattığını; çalışma hayatlarına önemli kazanımlar katacağını ifade ettikleri görülmüştür. Din görevlileri yurt dışı din görevliliğini seçmede yurt dışında yaşayan vatandaşların din eğitimi ihtiyacı ile kendi bilgi birikimlerini başkalarıyla paylaşma ihtiyacının etkili olduğunu da vurgulamışlardır.

Din görevlileri yurt dışına çıkmadan önce bir eğitim aldıklarını söyleseler da aslında gidecekleri yeri araştırmaya, yapacakları işin niteliğine dönük yeterli bir eğitim almadıkları diğer sorulara verdikleri cevaplarda ortaya çıkmıştır. Bu çelişkiyi önemsemek gerekir. Çünkü yapılan eğitim eğer gidilecek yeri yeterli düzeyde tanıtmaya katkıda bulunmuyorsa eğitim sürecinin yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

YDDG'ine göre ülke dışında çalışmak amacıyla kendilerine sunulan eğitimin önemi hakkında üç din görevlisi farklı düşüncelere sahip olduklarını göstermişlerdir. Bir tanesi gidilecek yerde Türk nüfusunun yoğunluklu olduğunu düşünerek böyle bir eğitime ihtiyaç duymadığını, birisi bu eğitimin yararlı olmadığını, sonuncu din görevlisi ise gidilecek yeri tanımaya dönük bir eğitim almamanın çok önemli bir sıkıntı yarattığını ifade etmiştir. Buradan hareketle hazırlık eğitim sürecinin amacına uygun gerçekleşmediği; imamların söz konusu eğitimin önemini fark etme noktasında bazı eksiklikler yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

İmamlar yurt dışı din görevinin son derece önemli olduğunu düşünmektedirler. İmamlara göre yurtdışında yaşayan vatandaşlar cami ve cami hizmetlerinden son derece memnun görünmektedirler. Başka bir araştırmada da din görevlilerinin başarısına paralel olarak batıdaki yurttaşların cami merkezli eğitimlerden oldukça memnun kaldıkları[11] ifade edilmiştir.

[11] Bakırcı, "Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Din Hizmetleri", 87.

Öyle anlaşılıyor ki caminin ve içinde gerçekleştirilen faaliyetlerinin yurt dışında yaşamlarını sürdüren Müslümanlar üzerinde olumlu ektiler yaratmakta; onların kendilerini iyi hissetmelerine neden olduğu görülmektedir. Yurttaşların kendi varlıklarını sürdürmek, köklerinden, anavatanlarından bağını koparmadan oradaki toplumla yaşayabilmek adına Caminin, kendilerine bir güvence sunduğu anlaşılmaktadır.

Din görevlileri sürekli eğitim programları bağlamında çocuklar ve gençler için yaz ve hafta sonu devam den Kur'an kurslarını işaret etmişlerdir. Öğretim faaliyetleri için hazırlanan siyer, ibadet, ahlak, tefsir, ilmihal bilgisi müfredatlarının olduğunu, dersleri bu müfredata göre işlediklerini belirten öğreticiler olmuştur. Bununla birlikte yaş gruplarına uygun Kur'an eğitimi, bu eğitim için hazırlanan cüzü, yaş gruplarına yönelik hazırlanan Camiye Gidiyorum 1, 2, 3 adlı kitapları kullandıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanında, yaş kategorilerine göre ders yapmanın, kolayca ders materyaline ulaşmanın eğitim bütünlüğü açısından çok güzel bir girişim olduğunu ifade eden imam görüşlerine rastlanmıştır. Din görevlilerinin görev yaptıkları dönemler dikkate alındığında, öyle anlaşılıyor ki yıllar geçtikçe, programlı öğretimin önemi, materyal kullanma beceri ve tutumları artmakta; bundan dolayı, her geçen gün, din görevlileri arasında programlı öğretim süreçlerine olan ilgide artış görünmektedir.

YDDG'ne göre yurtiçinde ile yurt dışında imamlık yapmak arasında önemli farklar vardır. Onlara göre evvela ülkedeki cemaat ile batıdaki Müslüman cemaat birbirinden farklıdır. Bunun yanında din görevlilerinin, ülkemizdeki camiler ile batıdaki camilerin farklarını imamın sahip olduğu misyonla açıkladıkları görülmüştür. Onlara göre imam orada hem Kur'an kursu öğreticisi hem vaiz hem müftü hem öğretmendir. İmam yurt dışındaki yurttaşlar için İslam'ı öğrenebilmenin yegâne kaynağıdır. Onlar için bir kültür rehberidir. Aynı zamanda yurttaşlar için bir danışmandır. Din görevlilerinin bazı görüşlerine göre imam devletin temsilcisi konumundadır. Bu açıklamalardan hareketle, bu kadar önemli misyonlar yüklenen din görevleri, bu sorumlulukları yerine getirmek için çok çeşitli yeterliklere sahip olmaları gerekir. Bundan dolayı onların sahip oldukları yeterliklerin sürekli çalışılmasına bir ihtiyaç vardır.

YDDG'ne göre kadınların cami faaliyetlerinde yadsınamaz bir etkileri vardır. Onlara göre kadınlar söz konusu faaliyetlerin çok önemli hatta belki de en önemli paydaşları olarak görülmelidir. Bu noktada yurt dışında yaşayan özellikle de çalışan kadınların emekleri; camideki eğitimin çocuklarına katkısına dair beklenti ve inançları zikredilmeye, üzerinde durmaya değer bir gerçekliktir. Nitekim başka çalışmalarda da benzer iddialara rastlamak mümkündür.[12] Sosyal hayatta kadının yer alması cami faaliyetlerine yansımaktadır. Ortaya çıkan görüşlerden hareketle, kadınların çocukları için duydukları endişeler, onları cami merkezli eğitim ve kültür etkinliklerine daha da yaklaştırmaktadır.

İmamların düşüncelerinden hareketle yurt dışında imam sadece bir cami görevlisi olmayıp çeşitli özellikleri ile oradaki yurttaşlar için birçok işlevsel amaca hizmet eden kimseler olarak anlaşılmaktadır. Bu minvalde YDDG'i yaptıkları ev ziyaretlerinin önemli olduğunu; yurttaşların bu ziyaretler esnasında önemli sorunlarını paylaştıklarını, ailelerin kendilerinden bu tür sorunların çözümünde kendilerinden yardım talep ettiklerini belirtmişlerdir. Başka çalışmalarda da bir takım ailevi problemlerin çözümünde de din görevlisinden destek istendiği[13] görülmüştür. Ev ziyaretleri yurttaşların camiye, imama ulaşma noktasında önemli fırsatlar olarak düşünülebilir. Ayrıca ev ziyaretlerindeki ortam, burada oluşturulabilecek diyaloglar yurttaşların din konusundaki ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir alternatif olabilir.

İmamlar kendilerinin çoğu zaman yurt dışındaki cami dernek yönetimlerinin güdümünde kaldıklarını belirtmişlerdir. Bundan dolayı imamların yapmak istedikleri ile veya devletin yapmak istedikleri ile dernek yönetiminin yapmak istedikleri arasında önemli farklar oluşmaktadır. Din görevlileriyle yapılan görüşmelerde bu konuyla ilgili yaşanan problemler sıklıkla dile getirilmiştir. Bir alan çalışmasında, özellikle uzun yıllar dernek yöneticiliği yapan bazı kişilerin zamanla kendilerini din görevlisinin amiri konumunda gördükleri, müdahaleci bir tavır takındıkları şeklinde veriler

12 Hasan Ağırbaş, "Bir Arada Yaşama Katkısı Açısından Camiler (Almanya Örneği)", *V. Ulusal Din Görevliler Sempozyum Bildirileri* (Mardin, 2014), 340; Ömer Yılmaz, "Yurt Dışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", *Diyanet İlmi Dergi* 42/1 (2006), 73.

13 Yılmaz, "Yurt Dışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", 75.

ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde ise din görevlilerinin ya açık çatışma durumunu benimseyip kendilerini kabul ettirdikleri veya geçimsiz, başarısız damgası yememek için sabırlı davrandıkları[14] belirtilmiştir.

Din görevlileri, yurtdışına giden her din görevlisinin/imamın eşinin de din veya en azından dil eğitimi alanında bir formasyona sahip olması ve birlikte işleri yürütmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Bu durum aynı zamanda kadın eğiticilere duyulan ihtiyacı da ortaya koymaktadır. Nitekim daha önce yapılmış araştırmalarda bu ihtiyaç[15] dile getirilmiştir. Yurt dışındaki vatandaşların yarısının kadın olduğu düşünülürse en az erkek öğreticiler kadar kadın öğreticilerin de istihdamı önem arz etmektedir. Bunu sağlamanın en pratik yollarından birisinin karı-koca ilahiyat formasyonuna sahip çiftlerin görevlendirilmesi olduğu belirtilebilir.

İmamlar yurtdışı teşkilatlarının, yurtdışı ile ilgili planlamalarda kendilerine daha çok danışması gerektiğini dile getirmişlerdir. Özellikle yaz sezonlarında Türkiye'den kendilerine yardımcı öğretici gönderilmesi hususunda İmamların beklenti ve istekleri ortaya çıkmıştır. Yaz gibi yoğun dönemlerde öğretici takviyesinin din görevlilerinin üzerindeki yükü azaltacağı, eğitimin verimini arttıracağı da söylenebilir.

İmamlar, yurtdışına dönük eğitim materyallerinin hazırlanması, oradaki öğrencilerin gelişim ve kültür seviyelerine göre düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Burada önemli bir şey dikkat çekmektedir. Daha eski bir görev için yurt dışında görev yapmış din görevlisinin (İmam 3) eğitim materyali konusundaki talepleri kendisinden sonraki dönemlerde yurt dışı din görevliliği yapmış imamlar (İmam 1) ve (İmam 2) tarafından dile getirilmemiştir. Bu durum öğretim materyali konusunda yıllar geçtikçe önemli adımların atıldığı ve imamların kendilerini bu konuda geliştirdikleri şeklinde yorumlanabilir.

14 Latifoğlu, "Yurt Dışında Görev Yapan Din Görevlilerinin Problemleri: Almanya Örneği", 7.

15 Fatma Zeliha Kahraman, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 139; Mustafa Bakırcı, "Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Din Hizmetleri", *BEU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15 Haziran 2019), 91.

İmamlara göre yurtdışında birçok problem bulunmaktadır. Bunlar arasında eğitim materyaline ulaşamamak, çalıştıkları ülkedeki dili bilmemek, cami ve kurslardaki öğrenci sayısının fazlalığı; buna bağlı olarak öğretici sayısının yetersizliği vardır. Din görevlilerinin belirttiği problemlerin çözümüne katkıda bulunmak için ilgili kişi, kurum ve kuruluşların tedbirler alması gerekir.

Araştırma neticesinde ortaya çıkan bazı öneriler şöyledir: Yurt dışı cami eğitim programlarını konu edinen çalışmalar; yurt dışı din görevleri için yeterlik çalışmaları yapılabilir. Yeni bir uygulama olduğu ileri sürülen e-cami hakkında araştırmalar önerilebilir. DİB'in görevlendirdiği imamlar dışında yurt dışında imamlık yapan Türk görevliler ile ilgili yeni araştırmalar da yapılabilir.

Kaynakça

Ağırbaş, Hasan. "Bir Arada Yaşama Katkısı Açısından Camiler (Almanya Örneği)". *V. Ulusal Din Görevliler Sempozyum Bildirileri*. 334-346. Mardin, 2014.

Bakırcı, Mustafa. "Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Din Hizmetleri". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. https://doi.org/10.33460/beuifd.552357

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "2022 Yılı Yurt Dışı Uzun Süreli Din Görevlisi Sınav Duyurusu". Erişim 04 Eylül 2022. https://disiliskiler.diyanet.gov.tr/Detay/508/2022-y%C4%B1l%C4%B1-yurt-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-uzun-s%C3%BCreli-din-g%C3%B6revlisi-s%C4%B1nav-duyurusu

DİBYDTSGAPHY, Diyanet İşleri Başkanlığı Yurt Dışı Teşkilatına Sürekli Görevle Atanacak Personel Hakkında Yönetmelik. *Resmî Gazete* 28633 (30 Nisan 2013). Erişim 04 Eylül 2022. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430-5.htm

DİB, Dış İşleri Bakanlığı. "Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşları". Erişim 04 Eylül 2022. https://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa

Kahraman, Fatma Zeliha. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Karagöz, İsmail. "Cami Eksenli Din Hizmetleri Bağlamında İmamlık, Hatiplik ve Vaizlik". *III. Din Şûrası Tebliğler ve Müzakereler.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Latifoğlu, Fatma. "Yurt Dışında Görev Yapan Din Görevlilerinin Problemleri: Almanya Örneği". *PESA International Journal of Social Studies* 1/2 (2015), 1-15.

Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2006.

Yılmaz, Hüseyin. *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2013.

Yılmaz, Ömer. "Yurt Dışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri". *Diyanet İlmi Dergi* 42/1 (2006), 59-78.

UYUŞTURUCU MADDE SUÇLULARININ SOSYAL/ YENİDEN BÜTÜNLEŞMESİNDE DİN GÖREVLİLERİNİN TUTUM VE ALGISININ ÖNEMİ: SOSYAL ETİKETLEMEYİ DİNİ BÜTÜNLEŞMEYLE ABSORBE ETMEK (BİNGÖL ÖRNEĞİ)

Dr. Bekir KOÇ
Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
bekir_koc_55@hotmail.com.

Giriş

Ülkemizde ve dünyamızda her geçen gün özellikle uyuşturucu madde suçları ile mücadeleye yönelik birçok yeni yönelim ve politikalar gerçekleştirilmektedir. Uyuşturucu madde suçlarıyla ilgili başta kolluk güçlerinin gerçekleştirdiği çalışmalara ek olarak birçok kamu kurumunun kendi üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmek için çaba gösterdikleri bilinmektedir. Ancak uyuşturucu maddelerin toplumsal hayattaki yayılma hızı gün geçtikçe arttığından planlanan birçok suç önleyici proje veya politika daha sonuca ulaşamadan yenilenmekte veya güncellenmektedir. Bu bakımdan bu tür suçlarla mücadelenin topyekûn her kurum nezdinde kendine has özellik ve etkilerle özellikle yerel bir alanda sürdürülmesi gerekmektedir. Araştırmamıza konu olan uyuşturucu madde suçlarıyla mücadelenin; toplumsal hayat mozaiğini sağlayan din kurumu ile eklemlenmesi; dinin meşrulaştırıcı ve bütünleştirici rolünün artırılması bu mücadeleye doğrudan katkı sağlayacak bir hedef projesidir. Bu projenin baş

mimarlığını din görevlilerinin üstlenmesi, temelinin İslam dinin merkezleri olan camilerde atılması ve proje ödevlerini uyuşturucu madde suçlularının oluşturması ile gerek yerel gerekse ulusal düzeyde sosyal bir mücadeleyi gerçekleştirebilmek araştırmamızın amacı konumundadır.

Suç söz konusu olduğunda birçok bireyin bu olgudan uzaklaştığı ve bununla ilgili ya da ilintili kişilerle olan sosyal ilişkilerinin azaldığı bilinmektedir. Ancak suçluların sosyalizasyonu, sosyal ilişkiler olmadan imkânsız görünmektedir. Bu durumda sosyal bütünleşmeyi sağlayacak etmenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüze kadar bu ihtiyacı devlet nezdinde birçok kurum kendi imkânları ile denemektedir. Yeterli gelmesi için bu kurumların daha da ilişkide olması ve birtakım birleşimlerle suçlulara yönelik arayışları artırmaları gerekmektedir. Çünkü sosyal hayatta etiketlenen, yüz çevrilen ve birçok sosyal ilişkiden dışlanan suçluların sosyalizasyon sürecini sağlıklı gerçekleştiremedikleri vakit, tekrar aynı suçlara veya suçlu alt kültürüne eklemlenmeye yöneldikleri birçok araştırma verilerinde görülmektedir.[1]

Din kurumu, toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak bireyin sosyal yaşamında birçok kararı vermesinde ve ilişkilerini düzenlemesinde etkilidir. İslam dininin ülkemiz toplumundaki etkisi göz önüne alındığında suç ve suçluya yönelik çalışmalarda bu etkinin işlevselleştirilmesi, batıda yapılan birçok araştırmada[2] olduğu gibi suçluların dinsel bütünleşmesine katkı sunabilmektedir. Uyuşturucu madde suçları ile ilişkili bireylerin gerek ceza/yaptırım öncesi suç önleme gerekse suç sonrası onarıcı sosyal bütünleşme çalışmaları ile tanıştırılması adına din kurumuna ihtiyaç vardır. Sosyal etiketlemenin absorbe edilmesi ve toplum nezdinde sosyalizasyon sürecine katılabilmeleri için suçlulara yönelik algı ve tutumların dini soğurtma ile sağlanması özellikle dini hayatın etkin olduğu topluluklarda mümkün olabilecek bir durumdur. Bu bağlamda öncelikle din görevlilerinin uyuşturucu madde suçlularına karşı algı ve tutumları bilinmelidir. Araştırmamızda da yetmiş din görevlisi (İmam-Hatip, Müezzin, Vaiz/Vaize, Kur'an Kursu

1 Şükrü Bilgiç, "Mahkûmların Suç Algısı", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16/Özel Sayı I (2014), 10; Osman Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji* (Ankara: Global Politika ve Strateji Yayınları, 2015), 445.

2 Rodney Stark, "Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time", *Sociology of Religion* 57/2 (1996), 163-173.

öğreticisi) ile nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniğiyle çalışma yapılmıştır. Veriler istatistiki analizler için nicelleştirilmiş ve SPSS programına aktarılmıştır. Konuya ilişkin çalışmalar, elde ettiğimiz veriler ile yorumlanarak Bingöl şehri özelinde birtakım öneri ve sonuçlar sunulmuştur.

Çalışmamızda ilk olarak sosyal etiketleme, yeniden bütünleşme kavramlarının suç ve din ilişkisi üzerine durulmuştur. Sonrasında araştırmanın saha kısmına yönelik din görevlilerinden elde edilen analizlere yer verilmiştir. Devamında ise uyuşturucu maddeler genelinde ancak esrar maddesi suçları özelinde dinin ve din görevlilerinin sosyo-dini bütünleşme için önemi irdelenmiştir. Araştırmamızın buradaki veriler ışığında özellikle birçok proje ve sosyal ödevlere yön vereceği umulmaktadır.

1. Sosyal Etiketleme (Damgalama), Yeniden Bütünleşme (Birleştirici Utandırma) ve Suç-Din İlişkisi

Etiket (damga) kavramının tarihi geçmişi eski Yunanlara kadar dayanmaktadır. O dönemdeki damga kavramı, belirtilen bireylerin ahlaki statüleri hakkında olağandışı veya kötü şeyleri ifşa etmeye yönelik kullanılan bedensel işaretleri içermektedir. Bedene kazınan veya yakılan bu işaretler, taşıyanı bir köle, suçlu ya da vatan haini olarak çevresine tanıtmaktaydı. Günümüzde ise benzer işaretlerle birlikte sosyal yaşamdaki etiketleyen ya da kişiye dikkati çeviren dilsel söylemlerden de söz edilebilir. Goffman, günlük söylemlerimizde "sakat insan, gayri meşru çocuk, salak" gibi etiketleme sözcüklerini kullandığımızı ifade etmektedir. Bireylerin bu türdeki söylemleri hangi yönde kullandıklarını bilmek gerekmektedir. Çoğunlukla kendilerinin farklı ve güçlü olduklarını göstermek istediklerinde bireyler, karşılarındaki kişilerin aşağı hallerine dikkat çekmek için onları etiketlemekte ve ötekileştirmektedir. Etiket ile ilgili yapılan araştırmalara göre, ilk başlarda AIDS gibi tıbbi durumlarda kullanılan, saklamanın veya sonradan giderilmenin mümkün olmadığı ve itibarsızlaştırıcı bir etikete sahip olan damga, sonraki dönemlerde mahkûmiyet, uyuşturucu madde kullanma ya da eşcinsellik için anılmaya başlanılmıştır.[3]

[3] Erving Goffman, *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Suphi Nejat Ağırnaslı (Ankara: Heretik Yayınları, 2014), 29, 34, 320-321.

Etiketleme teorisine göre, bireylerin sapkın veya suçlu olarak etiketlenmeleri, onların toplumdan dışlandıkları yönünde bir duyguya kapılmalarına sebep olmakta ve bu dışlanma duygusuyla birlikte suçlu gruplarla ilişkiye girmelerine etki etmektedir.[4] Toplumun suç ve suçluya gösterdiği tepkilere dikkat çeken etiketleme kuramı, bir kimsenin işlediği bir suçtan sonra tekrar suç işleyip işlememesinin tamamen bu kişiye toplumun nasıl bir tavır takınacağıyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir.[5] Etiketleme sürecini inceleyen Lemert, süreci birincil sapma ve ikincil sapma süreçleri olarak ayırmaktadır. Birincil sapma, sınıfta yaramazlık yapmaktan hırsızlık suçuna kadar her durumda görülebilmekte ve bu tür davranışlara verilen sosyal tepkiler, kınama ve hafif hapis cezası gibi yaptırımlardan ağır cezai işlemlere kadar farklı tepkileri içerebilmektedir. Ancak suç, hafif olduğu sürece birincil sapma genellikle herhangi bir toplumsal ya da düzeltici tepki gerektirmemektedir. Bununla birlikte sapkın davranış tekrarlandıkça ya da birey suç işlemede ısrarcı davrandıkça sosyal tepkinin daha güçlü ve daha cezai hale gelmesi de ihtimaller içindedir. Kuralların ihlali devam ederse birey, etiketlenmeye neden olacak kadar güçlü bir sosyal yaptırımla karşılaşabilir. Toplumdaki cezai yaptırım ve dışlanma arttıkça bireyin daha fazla sapkın davranışlarda bulunma ihtimali de artmaktadır. Böylece ikincil sapma sürecine girilir ve burada birey toplumca suçlu olarak etiketlenir. Bu durum, birey ile toplum arasında bir mesafenin oluşmasına neden olmakta ve bireyi kendi gibi benzer durumda olan bireylerle grup oluşturmaya itmektedir.[6]

Etiketlenmiş bir birey, utanma duygusunu oldukça yüksek ölçüde yaşayabilir. Bu durumdaki birey ya etiketinin ona verdiği sosyal yaşam ilişkileriyle yaşamaya zorlanır ya da damgasını gizleme yoluna giderek sosyalleşmeye çalışır. Her ne kadar utandırma ya da utandırma süreci negatif

4 Zahir Kızmaz, "Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama Potansiyelleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/2 (2005), 167.

5 Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*, 441.

6 Michael J. Rosenberg, "Lemert, Edwin M.: Primary and Secondary Deviance", *Encyclopedia of Criminological Theory*, ed. Francis T. Cullen, Pamela Wilcox (California: SAGE Publications, 2010), 551-552.

bir durumu ifade etse de Braithwaite'in çalışmalarında utandırmaya farklı bir bakış açısı getirilmektedir. Ona göre etiketleme teorisyenleri tarafından utandırma negatif bir olgu olarak yorumlansa da bireyi toplumla bütünleştirici olumlu bir yöne de sahiptir.[7] Braithwaite, utandırmayı (shaming) toplum tarafından bireyin yaptığı eylemin kınanması, var olan eylemin onaylanmamasını içeren tüm sosyal süreçler olarak tanımlamaktadır. Suç görülen davranışlara gösterilen tepkiler, resmi (formal) ve sosyal (informal) tepki olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir. Braithwaite, utandırmanın resmi tepkilerden daha caydırıcı olduğunu savunmakta ve sosyal tepkileri de (1) ayrıştırıcı, dışlayıcı veya damgalayıcı (stigmatization) utandırma ve (2) yeniden bütünleştirici veya birleştirici utandırma (reintegrative shaming) olarak ayırmaktadır.[8]

Yeniden bütünleştirici teorinin temel fikri, bazı toplumların suçlu davranışlarına karşı daha az etkin ayıplama kullandıkları için diğer toplumlara göre daha yüksek suç oranlarına sahip olmalarıdır. Bundan dolayı suç oranlarının düşük olduğu toplumlar, suçu en etkili biçimde cezalandıranlar değil suça karşı en çok hoşgörüsüz olanlardır.[9] Bu bağlamda teorinin suça ya da suçlulara ne kadar çok ceza verilirse suça yönelimin de o denli azalacağı genel anlayışıyla uyuşmadığı söylenebilir. Nitekim resmi ceza veya yaptırımlar suç davranışlarından alıkoymuş olsaydı suç işleyenlerin tekrar suça karışmamaları ya da toplumun diğer fertlerinin suç işleyenlerden ibret alarak aynı suça yönelmemeleri gerektiği ifade edilebilir.

Yeniden bütünleştirici utandırma, suçlunun toplum tarafından ayıplanarak yaptığından vazgeçirme, ders alma süreci olarak değerlendirilebilir. Braithwaite göre, kanunu çiğneyen bireyin utandırılarak işlediği suçun yanlış olduğu inancı kendisinde sağlanırsa yaptığı eylemin yanlış olduğu da içselleştirilebilir. Bu içselleştirme, vicdan azabıyla cezalandırma veya

7 Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*, 468.

8 John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration* (New York: Cambridge University Press, 1989), 100.

9 John Braithwaite, "Reintegrative Shaming, Republicanism, and Policy", *Crime and Public Policy: Putting Theory to Work*, ed. Hugh D. Barlow (Boulder: Westview Press, 1995), 191.

başkaları tarafından onaylanmama korkusundan çok daha güçlü bir caydırıcılığa sahiptir. Yani yanlış eylemleri kendi vicdanımızın onaylamaması, başkalarının aynı eylemi onaylamamasından çok daha güçlü bir kontrol mekanizmasıdır. Böylece utandırma hem sosyal onaylamama hem de kendi vicdanının onaylamaması yoluyla suçun yanlışlığı ve caydırıcılığı ile ilgili ahlaki bir eğitimdir.[10] Dolu'ya göre damgalayıcı utandırmadan farklı olarak birleştirici utandırma yaklaşımının ana fikri, insanların özünde iyi olduklarını fakat bazen hata yapabileceklerini kabul etmelerini sağlamaktır. Böylece suçlunun kendisine değil, hatalı davranış üzerine odaklanılmaktadır.[11]

Sosyal yaşamda bireyler arasındaki bağlılık veya toplumsal değerlere verilen önem arttıkça bireyler kendi çıkarlarından ziyade toplumun çıkarını önemseyeceklerinden bireylerin sapma veya suç davranışına yönelme ihtimalinin de azalacağı ifade edilebilir. Böylece utandırma, sosyal kontrol aracı olarak bir işlevsellik kazanmakta ve din kurumu, sosyal kontrolün oluşmasında ve bireylerin günahkâr ya da tövbekâr olarak etiketlenmelerinde referans bir noktada durmaktadır.[12] Sosyal kontrol aracı olarak din, bireyi suç ve sapmadan alıkoymakta ve toplumsal uyumu ve düzeni sağlamaktadır.[13] Shoemaker, dinin suç üzerindeki etkisinin seküler unsurlardan daha güçlü olduğu ya da dinin suçluluk (özellikle çocuk suçluluğu) üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı yönündeki iddiaları gerçekçi görmemektedir.[14] Kızmaz'a göre özellikle geleneksel yapının devam ettiği veya değişimin çok az gerçekleştiği bölgelerde, dinin toplumdaki denetleyici ya da disipline edici rolü daha fazladır. Bu toplumlarda, modernleşme süreciyle beraber dinsellik unsurunun ilk aşamada sosyal yaşamdaki görünümünün zayıflaması ya da dini kurumlara olan bağlılığın gevşemesi, bireylerin suç eylemlerine yönelmelerini daha olanaklı kılmakta ve de

10 Braithwaite, "Reintegrative Shaming, Republicanism, and Policy", 192.

11 Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*, 468.

12 Bekir Koç, *Din-Suç İlişkisi: Bingöl Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 90.

13 Sefer Yaavuz, *Sosyal Sapma ve Din* (Ankara: Otorite Yayınları, 2014), 114.

14 Donald J. Shoemaker, *Theories of Delinquency: An Examanation of Explanations of Delinquent Behavior* (Oxford: Oxford Universty Publishing, 2010), 169.

kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda modernleşme ile birlikte toplumun etkili ve önemli bir sosyal denetim unsuru olan dinsel etkinin zayıflaması, hukuk dışı yönelime de kapı aralamaktadır. Özellikle önemli ekonomik ve sosyal sorunlarla boğuşan toplumlar açısından soruna bakıldığında, suç olaylarının düşük oranda gerçekleşmesinde önemli bir faktör olarak egemen sosyo-kültürel yapının ve bununla ilişkili olan dinsel yapının rolünün yadsınamayacağı ifade edilebilir.[15]

Toplumda bireylerin tüm sosyal ilişkileri ve davranışları bir şekilde etiketlere/sembollere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bunlara anlam veren din, toplumda bütünleştirici bir işleve sahiptir. Bireyin kendisini dışarıdan itaate zorlayan ve bu itaati bireyin kendi vicdanında yapabilen din, sembolize edilen eylemlerin içselleştirilmesini, vicdanlarda yer edinmesini, sosyal hayatta hoş karşılanmayan işlerden uzak tutacak bir biçimde insan bilincinin şekillendirilmesini sağlamaktadır.[16] Böylece etiketleme, dinin sürekli kullanıldığı, dinden atıf alınarak davranışlara belirli anlamlar yüklenildiği bir süreçte, toplumda gerektiğinde sosyal kontrol gerektiğinde de sosyal bütünleşme aracı olan din kurumuyla oldukça ilişkilidir. Hem suç öncesi hem de suç sonrası suçlu yaşamında dikkat çekici yönelimleri sağlayabilmektedir. Bunu sağlamak için ise topluma ve özellikle dinin sosyal yaşamdaki temsilcilerine birtakım ödevler düşmektedir.

2. Din Görevlilerinin Uyuşturucu Madde Suçlularına Yönelik Algı ve Tutumları

Ülkemiz coğrafyası jeopolitik konumu ve genç nüfusu dolayısıyla uyuşturucudan etkilenen ülkeler arasında yer almakta ve özellikle Asya'da üretilen ve Avrupa'ya transfer edilen başta eroin olmak üzere afyon türevleri kaçakçılığında ve Avrupa'da üretilen ve Asya'ya sevkiyatı yapılan sentetik uyuşturucu ve ara kimyasal kaçakçılığında transit ve hedef bir ülkedir. Ayrıca uyuşturucu kaçakçılığının son derece önemli bir güzergâhı

15 Zahir Kızmaz, "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (2005), 194-195.

16 Adil Çiftçi, *Din Sosyolojisi ve Modernlik -Toplum Yazıları I-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 123-126.

olan Balkan Rotası üzerinde yer almaktadır.[17] Bingöl ise Doğu Anadolu Bölgesinin ve özellikle esrar maddesinin hammaddesi olan Hint keneviri ekimi, satışı ve kaçakçılığının yapıldığı merkezi bir konumunda yer almaktadır. Bingöl'ün Genç ilçesi, Diyarbakır'ın Kulp ve Lice ilçeleri ile Muş üçgenindeki kırsal bölgede yoğun miktarda Hint keneviri bitkisinin ekildiği tahmin edilmektedir. Uyuşturucu madde ekiminin ve ticaretinin yapıldığı bölgelerde madde kullanımı da doğal olarak artmaktadır.[18] Bu durum cezaevindeki suç türlerinde uyuşturucu madde suçlarının diğerlerine nazaran daha fazla olmasına yol açmaktadır. TÜİK'in adli istatistiklerine bakıldığında bölgedeki yoğunluğun son on yılda neredeyse Bingöl'deki her beş suçludan birinin uyuşturucu madde suçlusu olması şeklinde görünür olduğu anlaşılmaktadır.[19] Bingöl'de gerçekleştirilen bir araştırmanın verilerine göre bireylerin (N=2124) %21,5'i yakın akrabaları içerisinde suça karışan kişilerin olduğunu, %19,8'i ise aile fertlerinden birinin suça karıştığını bildirmişlerdir. Her iki oran birleştirildiğinde suç işleyen yakını olanların oranı %41,3 olup azımsanamayacak derecede yüksektir.[20] Dolayısıyla Bingöl'deki fertlerin sosyal hayatlarında suçlu bireylerle etkileşim ve iletişimi kaçınılmaz görünmektedir. Araştırma örneklemimizi temsil eden din görevlilerinin de bu suçlularla ilişkisi ise araştırma konumuzu oluşturmaktadır. Bu bağlamda araştırmamızın konu ve amacı doğrultusunda din görevlileri ile gerçekleştiğimiz uyuşturucu madde suçlularına karşı algı ve tutumları, katılımcıların demografik durumları, sosyal bütünleşemeye ve dini bütünleşemeye yönelik tutumlarını içeren bilgiler ışığında değerlendirilecektir.

2.1. Din Görevlilerinin Demografik Durumu

Katılımcıların cinsiyet, yaş, medeni hal, eğitim ve çalıştığı konum ile ilgili istatistiki veriler aşağıdaki tabloda (Tablo 1) şu şekildedir:

17 Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM), *Türkiye Uyuşturucu Raporu 2019* (Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2019), 29.

18 Bingöl İli Sosyal Analizi Çalışması, ed. Adem Solak (Ankara: HEGEM Vakfı Yayınları, 2016), 66.

19 Türkiye İstatistik Kurumu, "Adalet İstatistikleri" (Erişim 14 Haziran 2022).

20 Bingöl İli Sosyal Analizi Çalışması, 53-54.

Tablo 1: Din görevlilerinin demografik durumları

Demografik Durum		**N**	**%**
Cinsiyet	Erkek	57	81,4
	Kadın	13	18,6
Yaş	18-28	10	14,3
	29-38	31	44,3
	39-48	16	22,9
	49-58	12	17,1
	59+	1	1,4
Medeni hal	Bekâr	11	15,7
	Evli	59	84,3
Eğitim	Ortaöğretim	17	24,3
	Yükseköğretim	53	75,7
Çalışılan yer	Merkez	42	60,0
	İlçeler	28	40,0
Toplam		70	100,0

Katılımcılarımızın büyük bir çoğunluğunu %81,4 ile erkek din görevlileri oluşturmaktadır. Kadın katılımcılarımızın oranı ise %18,6'dır. Yaş durumuna bakıldığında katılımcıların neredeyse yarısının (%44,3) genç yetişkin diyebileceğimiz 29-38 yaş aralığında oldukları görülmektedir. Bu durumun özellikle uyuşturucu madde eylemelerine yönelen genç bireylerle olan etkili iletişime fayda verebileceğini söylemek mümkündür. Din görevlilerinin %84,3'ü evli ve %15,7'si bekârdır. Eğitim durumlarına bakıldığında din görevlilerinin çoğunluğunun (%75,7'sinin) yükseköğretim düzeyinde eğitime sahip olduğu görülmektedir. Özellikle İlahiyat Fakültesi müfredatlarında yer alan psikoloji, sosyoloji ve pedagojik formasyon derslerinin insan ve toplum ilişkisine yönelik konuları, din görevlilerinin uyuşturucu madde ile mücadelesine yönelik kuramsal alt yapıyı sunmaktadır. Böylelikle din görevlilerinin sosyal hayattaki algı ve tutumlarının daha net olduklarını ve daha bilinçli davranışlarla bireylere yaklaşımda bulunabildikleri ifade edilebilir. Son olarak araştırmamızdaki din görevlilerinin %60'ı Bingöl merkezinde %40'ı ise ilçelerde görev yapmaktadır.

2.2. Etiketleme ve Cezaevindeki Bireyleri Tanımlama

Etiketleme veya damgalama sosyal hayatta bireylerin diğer fertlerle olan tüm ilişkilerine yön verebilmektedir. Damgalama, cezalandırma,

dışlama ve sosyal kontrol kişisel rollerin ve kimliğin değişiminde katkıda bulunan faktörlerdir. Etiketlenmiş bireyler, toplumun aykırı olarak nitelediği davranışları ve inançları oluştururlar. Fakat bu davranışlar, bu bireylerin etiketlerine karşı olumsuz sosyal tepkilerle başa çıkmalarını engellemektedir. Aykırı davranışların ve inançların bireysel olarak kabul edilmesi, etiketin içselleştirilmesini veya diğer bir ifadeyle "başarılı" bir benlik etiketlenmesini içerir. Polis ve mahkemelerin suçluluğu kontrol altına alma çabalarının olumsuz etkilerine değinen etiketleme kuramına göre, insanlar kendilerini ne kadar suçlu olarak tanımlarlarsa o kadar çok suçlu davranışlarda bulunacaklardır.[21] Bu duruma toplumsal olarak bakıldığında; ceza almış veya suçlu eylemlerle ilişkide bulunmuş bireylere yönelik tutumun veya tavrın bu bireylerin suçlu alt kültürüne entegrasyonunu hızlandırmakta ve sosyalleşme eğilimini azaltmaktadır. Bundan dolayıdır ki eğer suçlulara karşı bir dini bütünleşme amaçlanıyorsa araştırmamızdaki katılımcıların öncelikle bireyleri ne ölçüde, nasıl ve hangi damgalarla etiketlediklerini bilmek önem arz etmektedir. Burada da ilk adımda katılımcıların sosyal çevrelerinde herhangi birini etiketleyip etiketlemediklerine değinmek gerekmektedir. Tablo 2 ilgili veriyi sunmaktadır:

Tablo 2: Din görevlilerinin herhangi birini etiketleme tutumları

Herhangi birini etiketleme	N	%
Evet	14	20,0
Hayır	56	80,0
TOPLAM	70	100,0

Tabloya göre din görevlilerinin %80'i toplumdaki herhangi birini etiketlemediklerini bildirmektedir. %20 oranındaki din görevlisinin etiketlediği ve ayıpladığı eylemlerin en başında uyuşturucu madde kullanma ve satıcılığı (N=8) gelmektedir. Bunun yanında zina, cinsel istismar, sigara ve alkol gibi eylemler de din görevlilerinin doğrudan etiketledikleri davranışlar

21 Robert C. Trojanowicz - Mery Morash, *Juvenile Delinquency: Concepts and Control* (New Jersey: Prentice Hall, 1983); Carl B. Clements, "Delinquency Prevention and Treatment: A Community-Centered Perspective". *Criminal Justice and Behavior* 15/3 (1988), 286-305.

arasındadır. Etiketleme araştırmalarının da yer aldığı sembolik etkileşim kuramına göre insanların diğer insanlar hakkındaki tasarımları, aslında toplumun katı bir gerçeği olarak görülmektedir.[22] Din görevlilerinin bulundukları, yaşamlarını geçirdikleri Bingöl toplumundaki önemli suç türlerinden olan uyuşturucu madde eylemlerine karşı etiketleme tutumunun yine Bingöl toplumunun tutumuyla paralel olduğu söylenebilir.

Toplumun cezaevinde bulunan veya bulunmuş bireyleri nasıl algıladıkları, etiketleme teorilerinin içeriğini oluşturmaktadır. Buna göre fertlerin etiketleme yönelimlerinin suçluların suç işleme süreçleri üzerinde etkili olduğu varsayılmaktadır. Çünkü bireylerin sapkın veya suçlu olarak etiketlenmeleri, onların toplumdan dışlandıkları yönünde bir duyguya kapılmalarına neden olmaktadır. Bu dışlanma duygusu da onların suçlu gruplarla ilişkiye girmelerinde etkili olmaktadır.[23] Bu nedenle araştırmamızdaki katılımcıların cezaevindeki bireyler ve özellikle uyuşturucu madde suçlarından dolayı cezai yaptırım alanlar hakkındaki algıları incelenmelidir. İlgili veriler şöyledir (Tablo 3):

Tablo 3: Cezaevinde kalan/kalmış bireylere yönelik algı

		Genel Suçlu		Uyuşturucu Madde Suçlusu	
		N	%	N	%
Suç işledikleri için suçlu olarak görüyorum.	Katılıyorum	39	55,7	54	77,1
	Katılmıyorum	31	44,3	16	22,9
Dünya hayatının bir cilvesinden dolayı kader mahkûmu olarak görüyorum.	Katılıyorum	13	18,6	7	10,0
	Katılmıyorum	57	81,4	63	90,0
Dini emirlere uymadıkları için günahkâr olarak görüyorum.	Katılıyorum	23	32,9	42	60,0
	Katılmıyorum	47	67,1	28	40,0

Not: Nitel veriler, birkaç yüksek olasılıktaki başlıkta çözümlenmiştir. Dolayısıyla birden fazla seçenek ortaya çıkmıştır.

22 Zeki Arslantürk - Tayfun Amman, *Sosyoloji* (Ankara: Kaknüs Yayınları, 2000).

23 Kızmaz, "Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama Potansiyelleri Üzerine Bir Değerlendirme", 165.

Cezaevindeki bireylere genel olarak tanımlama yapılmak istenildiğinde suçlu olarak tanımlamasının %55,7; kader mahkûmu olarak %18,6 ve günahkâr olarak ise %32,9 olduğu görülmektedir. Ancak cezaevinde uyuşturucu madde eylemleri nedeniyle bulunan bireylerde ise yukarıdaki yüzdelik algılar değişmektedir. Buna göre uyuşturucu madde nedeniyle cezai yaptırım almış bireylere yönelik algıda suçlu tanımlaması %77,1; kader mahkûmu olarak %10 ve günahkâr olarak ise %60'dır. Genel suçlu ile uyuşturucu madde suçlusu arasındaki oransal farklılık, nitel ifadeler incelendiğinde netleşmektedir. Buna göre din görevlilerinin birtakım insanların suçsuz yere veya bir hatadan dolayı ceza almış olabileceklerini düşünmeleridir. Uyuşturucu madde eylemleri özelinde ise verilen yanıtların netleştiği ve katılımcıların uyuşturucu madde bireylerine karşı olumsuz algılarının daha negatif yönde arttığı saptanmıştır. Bu durumun en büyük sebebinin özelde Bingöl ve ülkemizdeki uyuşturucu madde suçlarının artışından ve katılımcılarımızın toplumsal duyarlılıklarından dolayı olduğu söylenebilir. Nitekim Bingöl'ün başta Hint keneviri ekim ve ticaretinin yapıldığı başlıca iller arasında olması, katılımcılarımızın da bu tür suçların özellikle sosyal hayattaki varlığından haberdar olmaları uyuşturucu madde suçlularına yönelik dikkatlerini göstermektedir.

Türkiye genelinde yapılan bir araştırmaya göre uyuşturucu madde bağımlılarının nasıl algıladıkları irdelenmiş ve sonuçlara göre katılımcıların neredeyse yarısı (%48,4) hasta olarak nitelemiştir. %14,9'u suçlu, %25,9'u ise hem suçlu hem hasta olarak tanımlamıştır.[24] Araştırmamızda ise hasta olarak tanımlamaya rastlanılmamıştır. Diğer yandan günahkâr tanımlaması ve az bir oranda kader mahkûmu tanımlamaları yapılmıştır. Bunun nedeninin din görevlilerinin sapma ve suç eylemlerine karşı başvurdukları temel kaynağın İslam'ın öğretileri ve değerleri olduğu ifade edilebilir. Dinin yaygın olarak etkilediği ve sosyal ilişkileri düzenlediği toplumlarda bu sonucun çıkması mümkün görünmektedir.

2.3. Uyuşturucu Madde Suçlularına Karşı Algı ve Tutum

Herhangi bir eyleme yönelik tanımlama veya etiketin o eylemin yapılıp yapmaması gerektiğine yönelik algı ve tutumu da etkilediği sosyal bir

24 Mustafa N. İlhan, "Uyuşturucu Madde Kullanım Yaygınlığı: Risk Etmenleri ve Algılar", *Türkiye Uyuşturucu Raporu (TUBİM) 2012* (Ankara: İçişleri Bakanlığı, 2013), 52-57.

gerçekliktir. Toplumun burada hangi referanslarla eyleme atfedilen anlam ve etiketi oluşturduğu önem arz etmektedir. Nitekim birey de bu referans noktalarına verdiği öneme göre hareket etmektedir. Dini değerlerin ve sosyal ilişkilerdeki dinsel anlamların, bireylerin yaşamlarındaki ilişkilerde düzenleyici, kontrol edici ve meşrulaştırıcı yönü göz önüne alındığında bireylerin referans noktasında da din kurumuna başvurmaları yüksek olasılıktadır. Örneğin bir eylem yapılmadan önce dini referanslara bakılıp bakılmayacağı ya da sapkın/suçlu bireylere karşı nasıl tavır alınacağı başta İslam dini olmak üzere birçok dini öğretide bellidir.

Araştırmamızda din görevlilerine toplumda veya çevrelerindeki birinin yanlış, ayıplanan veya dinen yasak olan bir eylemi yapması durumunda nasıl tutum sergiledikleri sorulmuştur. Sorunun referans noktası ise Hz. Peygamberin "*Bir kötülük gördüğünüz zaman elle düzeltin. Buna gücü yetmezse dilinizle düzeltmeye çalışsın. Buna da gücü yetmezse kalben buğzedin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir*"[25] ifadeleriyle inananlara sunduğu hadisidir. Nitel ifadeler çözümlenirken "buğz etmek" ifadesi "kalben kınama" veya "ayıplama" olarak yorumlanmıştır. Mülakatlar gerçekleştirilirken "buğz etmek" ifadesi, araştırmacı tarafından özellikle kullanılmayıp katılımcıların tutum ve algılarının hangi referanslara (sosyal, kültürel veya dini) başvurdukları, sağlıklı bir şekilde saptanmaya çalışılmıştır. Böylece yönlendirme yapılmaksızın katılımcıların herhangi bir yanlış, ayıplanan veya dinen yasak olan eylemlere karşı algı ve tutumlarının ne olacağı öğrenilmeye çalışılmıştır. Konuya ilişkin nicelleştirilmiş veriler ise şöyledir (Tablo 4):

Tablo 4: Yanlış, ayıplanan veya dinen yasak olan eyleme karşı tutum

Tutum çeşidi	**N**	**%**
Fiili	40	57,1
Sözlü	57	81,4
Kalben kınama veya ayıplama	36	51,4
Bana zarar vermediği sürece hiçbir şey yapmam	3	4,3

Not: Nitel veriler, birkaç yüksek olasılıktaki başlıkta çözümlenmiştir. Dolayısıyla birden fazla seçenek ortaya çıkmıştır.

[25] Müslim, "İman", 78.

Din görevlilerinin %81,4'ü yanlış, ayıplanan veya dinen yasak olan bir eyleme karşı tutumlarının sözlü olacağını ifade etmişlerdir. Bu tutumu fiili (%57,1) ve kalben kınama/ayıplama (%51,4) tutumları takip etmektedir. Din görevlilerinin bu oranlara bakılarak sosyal yaşamdaki ve çevrelerindeki uygun olamayan eylemlere yönelik dikkatlerinin ve ilgilerinin açık olduğunu; fiili veya sözlü tutumu sergilemekten çekinmediklerini savundukları görülebilir. Az bir oran ile din görevlilerinin sadece %4,3'ü tepkisiz ve ilgisiz kalmayı tercih etmektedir. Diğer yandan, din görevlilerinin bu tutumları birilerine sergilemesi gerekmektedir. Dolayısıyla din görevlilerinin çevrelerinde veya yakın akrabalarında uyuşturucu madde suçlarıyla ilişikli bireylerin olup olmadığı araştırılmıştır. Buna göre bazı din görevlisinin (N=20, %28,6) yakın akraba ve sosyal çevresinde ve görev yaptıkları cami çevresinde (N=10, %14,3) uyuşturucu madde eylemlerinde bulunan kimselerin olduğunu belirtmişlerdir. Böylece uyuşturucu madde suçları ve buna karşın geliştirilen tutum arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaracak sosyal çevrenin veya fırsatların varlığı, din görevlilerinin algı ve tutumlarındaki kararlılığı test edebilecektir. Araştırmamızın bütünleşme ile ilgili verilerine geçmeden önce son olarak din görevlilerinin uyuşturucu madde suçlularına karşı tutum ve algılarını pratiğe döküp dökemediklerini araştırmak adına uyuşturucu madde suçlularına karşı ne gibi çaba içinde oldukları sorgulanmıştır. Uyuşturucu madde eylemlerinde bulunan kimselere karşı din görevlilerinin herhangi bir eylemde bulunup bulunmadığına dair veriler şu şekildedir (Tablo 5):

Tablo 5: Uyuşturucu madde eylemlerinde bulunanlara yönelik çaba

	N	%
Evet	33	47,1
Hayır	37	52,9
TOPLAM	70	100,0

Katılımcılarımızın neredeyse yarısı (%47,1), çalıştıkları kurum ve sosyal çevrelerindeki uyuşturucu madde eylemlerine bulaşan bireylere ve özellikle gençlere yönelik başta irşad, vaaz, sohbet ve ziyaretleri içeren nasihat/öğüt görüşmelerinde bulunmuştur. Bu durum Tablo 4'deki sözlü

tutumu destekler niteliğe sahiptir. Uyuşturucu madde kullanımın olduğu bir yerde doğru olmayan bu davranışa karşı din görevlilerinin kayıtsız kalmadığı ve en çok sözlü tutum ile hareket ettikleri saptanmıştır. Ayrıca birkaç din görevlisinin ifadelerine bakmak yerinde olacaktır:

- **K14:** "Kendi çalıştığım kurumda, emniyetle olan protokol gereği, kurslarda maddi suçların dini yönündeki hükümleriyle alakalı olarak seminerler verdim." ***(Kadın, Kur'an Kursu Öğreticisi)***
- **K37:** "Ben bu tür insanlara gidip tebliğ ediyorum. Onların hidayet bulup düzelmeleri için çalışıyorum. Onları dışlamamak lazım. Onların ıslah olup topluma kazandırılmaları, dinin emri, peygamberimizin çalışmasıdır. Hepimiz bundan sorumluyuz. Var gücümüzle iyiliği emir, kötülükten menetmek için çalışmalıyız." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K43:** "Birkaç kişiye bu işin yanlış olduğunu anlattım. Elhamdülillah bir süre sonra topluma katılıp sağlıklı bir birey oldular." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K48:** "Kişisel ilişkiler ve ikili ilişkiler neticesinde esrar kullanan ve satıcılığını yapanlarla yaptığım sohbet ve görüşmelerde ikna ettiklerim, bu işi bıraktırdıklarım oldu." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K67:** "Kullandığı maddenin onda yol açtığı zararları anlattım ve toplumda nasıl dışlandığını fark etmesine yardımcı oldum." ***(Erkek, İmam-Hatip)***

Yukarıdaki ifadelere bakıldığında din görevlilerinin yaptıkları sözlü tutumun fayda verdiği, bazı bireylerin bu tür suçlardan uzaklaştığı veya kurtulduğuna şahit oldukları görülmektedir. Özellikle toplumsal dışlanmanın etkisine dikkat çeken K67, bireyin sosyal hayattaki konumuna ve ilişkilerine dair farkındalığını arttırmıştır.

Araştırmamızın buraya kadar ifade ettiğimiz konuları, genel itibari suç eylemi, suçlu ve suçluya yönelik genel algı ve tutumlarını içeren bilgilere yönelikti. Kastımız katılımcıların algı ve tutumlarının konunun önemi ve durumu derinleştikçe ne yönde ilerlediğini görebilmek ve sosyal bütünleşmeye yönelik arayışlarımızda farklılıkları ve yönelimleri ortaya koyabilmektir. Bir niyet okuması yapılmaksızın katılımcıların en

doğru algı ve tutumu ifade edebildiğini bilmek, uyuşturucu madde suçlularına dair proje ve önerileri daha sağlıklı yapmaya imkân vermektedir.

2.3.1. Sosyal Bütünleşmeye Yönelik Tutum

Sosyalleşme veya toplumsallaşma, insanların gerek toplumun norm ve değerlerini içselleştirerek gerekse toplumsal rollerimizi (işçi, arkadaş, yurttaş, vb. olarak) yerine getirmeyi öğrenerek, toplum üyeleri haline gelmeyi öğrenme süreci olup sadece çocukluğu kapsayan bir olgu olarak görülmemektedir. Toplumsallaşmanın tüm yaşam boyunca devam ettiği; bununla birlikte bireylerin topluma uyum sağlamayı öğrenecekleri tek yönlü bir süreç olmadığı, insanların da kendi toplumsal rol ve yükümlülüklerini yeniden belirleyebilecekleri artık genel kabul gören bir düşüncedir. Dolayısıyla toplumsallaşmayla ilgili her anlayış, bu sürecin toplumsal değişimle ilintisini dikkate almak zorundadır.[26] Sosyolojik açıdan incelendiğinde bireyin sosyal çerçevede bir benlik edinmesi, kimlik ve kişilik kazanması, toplumun bir üyesi olması ve hatta bir insan olması ancak sosyalleşme ile mümkündür.[27]

Sosyalleşmenin pek çok yöntemi olmasına rağmen çalışmamızda, sosyalleşmenin temelini oluşturan durumlara yönelik araştırmalara gidilmiştir. Bireyler, gündelik yaşamlarında selamlaşma, sohbet etme, birlikte yemek yeme vb. birçok faaliyetle diğer insanlarla sosyal ilişkiler kurabilmektedir. Ancak bu ilişkileri düzenleyen sosyal kurumlara bakıldığında öncelikle aile ve ekonomi kurumları, bireyin temel ihtiyaçlarına dair algı ve tutumları sunmaktadır. Bundan dolayı katılımcıların uyuşturucu madde eylemlerinde bulunan/bulunmuş bireylere yönelik evlilik, maddi yardım ve iş/meslek edinimine dair tutumları sorgulanmıştır. İlgili veriler şöyledir (Tablo 6):

---

26 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınbay, Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 760-761.

27 Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 209.

Tablo 6: Sosyal bütünleşmeyle ilgili tutumlar

N		Evlilik (Kız isteme/verme)		Maddi yardım, borç veya sadaka		İş imkânı/olanağı (İş verme)	
		%	N	%	N	%	
Hint keneviri eken/yetiştirene	Katılıyorum	2	2,9	5	7,2	10	14,3
	Katılmıyorum	68	97,1	65	92,8	60	85,7
Madde kullanana	Katılıyorum	2	2,9	10	14,3	23	32,9
	Katılmıyorum	68	97,1	60	85,7	47	67,1
Madde ticareti (satış-kaçakçılık) yapana	Katılıyorum	1	1,4	2	2,9	7	10,0
	Katılmıyorum	69	98,6	68	97,1	63	90,0
TOPLAM		70	100,0	70	100,0	70	100,0

Aile, insanların ilk ve en çok sosyalleştikleri kurumdur. İnsanların birileriyle aile kurma isteği de sosyalleşmenin sunduğu doğal yönelimlerden biridir. Dolayısıyla uyuşturucu madde eylemlerinden bulunan bekâr bireylerin evlenmek istemesi ve sosyal hayatta aidiyet sağlayacakları bir grup içerisinde olma arzu da olağandır. Bu durumdaki bireylere kimlerin ve hangi tutumla, amiyane tabirle kız vermesi, buna onay vermesi araştırma konusudur. Katılımcılarımızın istisnai katılımcıları hariç neredeyse tamamı, türü fark etmeksizin uyuşturucu madde kullanan bireylere kız verilmesine onay vermemektedir. Katılımcıların konu hakkındaki düşüncelerinin başında ilgili eylemin suç ve günah olması, dini inanç ve değerlere uymaması, failin ailevi ve dini vecibelerini yerine getiremeyeceğine inanılması gelmektedir. Birkaç ifadeye değinmek gerekirse;

- **K14:** "Geleceği şekillendiren aile olduğu için aile önemli bir kurumdur. Bu kurum sağlıklı bireyler yetiştirilmesi, suça ve suçluya bulaşmaması için önem atfeder." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K57:** "Suç ve günah sayılacak davranışı olduğunu bildiğim halde kızımı öyle bir insanla bir hayat yaşamasına müsaade edemem." ***(Erkek, Müezzin)***

- **K62:** "Daha önce vermiştik. 3 yıl sonra boşandılar. Bu uyuşturucu kullananların aile ortamına ayak uydurmaları çok zordur. Sürekli kötü örnek ve zarar verirler." ***(Erkek, İmam-Hatip)***

Din görevlileri ayrıca aile kurumunun öneminden ve toplumsal sorumluluklarından dolayı bu duruma karşı çıkmaktadır. K62, bir akrabasının kızının uyuşturucu madde satan biriyle evlendiğini ve sonrasında ayrıldıklarını ve kötü tecrübeler edindiklerini ifade etmekte ve kendisi onay vermese bile akrabalarının damadın sadece satıcı olduğunu kullanıcı olmadığını sandıkları için kızlarının evlenmesine izin verdiklerini bildirmektedir. Bu durumun damadın sosyo-ekonomik statüsünden kaynaklandığını da ayrıca belirtmektedir. Bunun aksine K54 (Kadın, Kur'an Kursu Öğreticisi) ise madde kullanmayı bıraktıkları ve aile olmanın sorumluluklarını gösterdikleri vakit onay verebileceğini söylemiştir.

Maddi yardım, sadaka veya borç gibi ekonomik desteklere yönelik tutumlarda da din görevlilerinin genel itibariyle negatif tutumda oldukları görülmektedir. Özellikle ekim, yetiştiricilik ve satıcılık faaliyetlerinde bulunan kimselere karşı bu tutum nettir. İlgili ifadeler incelendiğin buna sebep olan düşünceler, verilen ekonomik desteğin haram yolda kullanılacağı endişesi, harama ortak olma korkusu ve suça veya harama teşvik olabileceği fikrinden dolayı bu kişilere güvenin sağlanamamasıdır. Ancak madde kullan bireylere yönelik pozitif ifadeler de vardır. Bunlara göre kullanıcının temel ihtiyaçlarını karşılama veya kendisine değil ailesine destek olma amacıyla cüzî miktarlarda yardımda bulunulabilir. Ayrıca bu vesileyle uyuşturucu madde eylemlerinden uzak tutmaya dair öğütlerle sosyal ilişki kurma amacı da güdülmektedir.

Tabloya göre din görevlilerinin uyuşturucu madde faillerine dair bir diğer tutumu, iş/meslek edinimine katkı sunmakla ilgilidir. Veriler, tablodaki diğer verilere göre az bir oranda değişiklik göstermektedir. Her ne kadar veriler genel itibariyle negatif tutumu sergilese de, din görevlilerinin uyuşturucu madde suçlularının sosyalleşmesinde ve bütünleşmesinde katkı sunacak fırsatları değerlendirme çabasında olduklarını söylemek mümkündür. Birkaç ifadeyle konuya açıklık getirelim:

- **K3:** "İş vereceğiz ki bu işlerle uğraşmasınlar. Çünkü işsizlik yüzünden bu işlerle uğraşanlar vardır." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- K17: "Bu yanlışları yapmamasını sağlamaya çalışarak o gaye ile işe alırım. Böylece maddi bir kaygısı kalmazsa bunlardan kurtulması sağlanabilir." ***(Erkek, Müezzin)***
- **K21:** "İş vermemin sebebi de helal kazanınca yönlendirmek, bir uğraş içinde olursalar kötü işlere yönelmezler." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K65:** "Alışkanlığını her türlü yerde yapabilir. Öncelikle ıslah edilmeli. İş olanağı sağladığım takdirde alışkanlığını azaltıp hatta bırakma ihtimali olursa onun için elimden geleni yapmaya çalışırım." ***(Erkek, İmam-Hatip)***
- **K68:** "Bulundukları halden çıkarıp topluma kazanabileceğim düşünce algı görürsem iş verip bulundukları ortamdan kurtarmaya çalışacağım aksi takdirde iş vermem." ***(Erkek, Müezzin)***

İfadelere göre gerek suç eylemlerinden uzaklaşması gerekse toplumsal hayata uyum sağlaması için destek olunmasında sakınca görülmemektedir. K21'in helal kazancın önemine vurgusu, ayrıca suçluların dini rehabilitasyonuna yönelik bir tutumdur. Ancak kişiye olan güvenin ve kontrolün azami gözlemlenmesi bir şart olarak sıklıkla ifade edilmiştir.

Sonuç olarak aile kurumunun toplumsal işlevi ve sorumluluklarından dolayı katılımcıların olumsuz tutum sergiledikleri; ancak doğrudan ekonomik destek vermek yerine iş ve meslek ediniminde yardımcı oldukları ve böylece bir nebze suçluların sosyal hayatta tutunmaları ve suç davranışlarından uzaklaşmaları adına pozitif bir tutumun da var olduğu ifade edilebilir.

2.3.2. Dini Bütünleşmeye Yönelik Tutum

Dini sosyalleşme, bireyin içinde yaşadığı toplumun dini kültür unsurlarını, değerlerini, sembollerini ve modellerini alarak içselleştirmesi; kendi şahsiyetine mal etmesi ve böylece dini kişiliğinin oluşması sürecidir.[28] Durkheim, toplu halde yapılan dini merasimlerin ve şenliklerin insanların

[28] Kirman, *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*, 64.

bir araya gelmelerine ve birbirleri arasındaki sosyal bağların güçlenmesine vesile olduğunu belirtmektedir.[29]

Din görevlilerinin dini bütünleşmeye dair tutumları, araştırmamızda özellikle belli başlı ibadetlerle irdelenmiştir. Bunlar namaz kıldırma, cenaze veya taziye gitme, zekât verme ve ortak kurban kesme ibadetleridir. Konuya ilişki veriler şu şekildedir (Tablo 7):

Tablo 7: Dini bütünleşmeyle ilgili tutumlar

N		Arkasında namaz kılma		Cenaze namazına veya taziyeye gitme		Zekât verme		Ortak kurban kesme	
		%	N	%	N	%	N	%	
Hint keneviri eken/yetiştiren	Katılıyorum	7	10,0	42	60,0	6	8,6	13	18,6
	Katılmıyorum	63	90,0	28	40,0	64	91,4	57	81,4
Madde kullanan	Katılıyorum	8	11,4	47	67,1	14	20,0	17	24,3
	Katılmıyorum	62	88,6	23	32,9	56	80,0	53	75,7
Madde ticareti (satış-kaçakçılık) yapan	Katılıyorum	7	10,0	37	52,9	10	14,3	10	14,3
	Katılmıyorum	63	90,0	33	47,1	60	85,7	60	85,7
TOPLAM		70	100,0	70	100,0	70	100,0	70	100,0

Araştırma yapılırken birlikte cemaatle namaz kılmaktan ziyade failin imamlık yapması veya namaz kıldırmasına dair tutum üzerinde durulmuştur. Cemaatle namaz kılınırken kişilerin aralarındaki olumsuzluklara rağmen İslam dininin bütünleştirici motivasyonundan dolayı tepkiler açık olmayabilir. Ancak bilerek uyuşturucu madde eylemlerinde bulunan/bulunmuş ve namaz kıldırmayla ilgili bilgilere sahip bir bireyin arkasında namaz kılmak, katılımcıların net tutumlarını ortaya koymasını sağlayabilir.

[29] Emile Durkheim, *Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005).

Din görevlilerinin etkili bir yüzdesi, her tür uyuşturucu madde davranışlarında bulunan kimselerin arkasında namaz kılmayı tercih etmemekte ve doğru bulmamaktadır. Bu durumun en açık sebebi, kişinin namaz kıldırma ehliyetine olan güvensizliktir. Kişinin halen daha uyuşturucu maddenin etkisinde olması, imamet şartlarını sağlayamaması ve bilerek günah işlemesi gibi durumlar güvensizliğin nitelikleridir. Ancak birtakım din görevlisi, kişiyi namaza ve özelde dini vecibelere teşvik etme, cami-cemaat ilişkisi içine sokma gibi düşüncelerle arkasında namaz kılabileceğini ifade etmiştir.

Cenaze namazına ve taziyesine gitme tutumları incelendiğinde din görevlilerinin tutum oranları pozitif yönde görülmektedir. Özellikle uyuşturucu madde kullananlara yönelik din görevlilerini tutumu %67,1 orana sahiptir. %32,9 oranındaki din görevlisi, kişinin günahkâr olması, İslami vecibeleri tam sağlayamadığı ve topluma yanlış örnek olma çekincesi dolayısıyla katılmayacaklarını bildirmiştir. Diğer yandan günahkâr da olsa Müslüman bir birey olarak vefat etmesinden ya da geride kalan ailelerine karşı sorumluluklarından ötürü katılacaklarını ifade eden din görevlileri de vardır. Bazı katılımcılar ise görev uhdeleri gereği katılacaklarını; istisnai birkaç din görevlisi de toplumsal baskıdan dolayı cenaze veya taziyeye katılacaklarını belirtmiştir.

Bingöl'de güçlü taziye olgusuna sahip olup[30] taziye geleneği, insanların zor zamanlarında sosyal dayanışma ve birliktelik içerisinde olmalarını sağlamaktadır. Bu faaliyet içinde, din ve sosyal ilişki kopmaz bir bağı oluşturmaktadır. İnsanların zor zamanlarında yakın çevresinden beklediği ihtiyacın bir ifadesi olan sıla-i rahim, Bingöl'de varlığını güçlü bir şekilde sürdürmekte ve özellikle bayramlarda, cenazelerde, düğün dernekte ve acı bir olayda akrabaların birbirlerine olan bağlılıklarında artış olduğu gözlemlenmektedir.[31] Bu önem ve etkiye sahip taziye olgusunun dini sosyalleşme için bir yol olduğu görülmektedir. Katılımcıların uyuşturucu madde faillerine yönelik genel tutumları her ne kadar farklı nedenlerle negatif

30 Abdurrahman Ensari, "Bingöl'de Taziye Geleneği", *I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006)* (Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), 375-383.

31 Abdulnasır Süt, "Bingöl'deki Sosyal ve Siyasal Yaşamın Dini ve Ahlaki Açıdan Değerlendirilmesi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 81.

yönde görülse de gerek dini gerekse toplumsal vecibeleri yerine getirmede taziye olgusuna pozitif baktıkları söylenebilir.

Tabloya göre zekât verme tutumlarına bakıldığında ise din görevlilerinin özellikle zekât verme şartlarını sağlayamadıkları ve yukarıda olduğu gibi verilecek zekâtın nerede kullanılacağından emin olamadıkları için negatif bir tutumu sergiledikleri görülmektedir. Fakat başta kişiye dinin şefkatli tarafını göstermek, ekonomik destek ile madde suçlarından uzaklaştırmak ve gerekirse kendisine değil ailesine yönelik yardımcı olmak için zekât verebileceklerini ifade eden din görevlileri de bulunmaktadır. Son olarak ortak kurban kesme tutumlarında din görevlilerinin geneli, kurban ibadetinin kutsallığı dolayısıyla aynı kurbana haram yollardan elde edilen paranın girmesinden çekinmekte ve negatif bir tutum sergilemektedirler. Ortak kurban kesebileceğini ifade edenlerin çoğunluğu ise kişinin kullanıcı olması veya uyuşturucu madde satıcılığında elde edilen gelir dışındaki bir gelirden verilen para ile ancak ortak olabileceklerini belirtmiştir. Burada din görevlilerinin gerek uyuşturucu madde faillerinin dini vecibelerini yerine getirebilmelerine yardımcı olma gerekse dini sosyalleşmeyi sağlama çabası gösterdiklerini ifade edebiliriz.

Sonuç olarak İslam dininin açıkça haram kıldığı, kanunen yasaklanışı kesin olan eylemlere yönelik yukarıdaki tutumların çoğu negatif yönde olsa da katılımcıların nitel ifadelerinde, bu konuda şahsi fikirlerinden öte dini, hukuki ve sosyal konsensüsü ortaya koydukları görülmektedir. Ancak oluşabilecek bir fırsatta başta kişinin sosyalleşmesine, dini bütünleşmesine ve toplum yararına yönelik pozitif eğilimlerinin varlığından bahsedebiliriz.

3. Sosyal Etiketlemeyi Dini Bütünleşmeyle Absorbe Etmek

Etiketleme davranışı, etiketlenen bireyin doğrudan sosyal hayatına etki etmektedir. Suç etiketini barından bireylerin bunlardan sıyrılması sadece kendi çabaları ile mümkün değildir. Etiketin verdiği kısıtlı sosyal ilişkiler etiket sahibini ya daha az sosyalleşmeye ya da kendisi gibi etiketli grupların içerisine sürüklemektedir. Toplumun suçlu bireylere yönelik tutumu değişmedikçe de bu sürgünün ilerlemesi durdurulamayabilir. Lemert'in "ikincil sapma" diye adlandırdığı bu süreçte suçlu bireylerin

birçoğunun suçlu davranışlarda bulunması ve tekrar cezaevine dönenmesi oldukça muhtemeldir.[32] Braithwaite, bu süreci "ayrıştırıcı utandırma" diye adlandırmasının bir sebebi de bu durumdur. Ancak Braithwaite, süreci farklı bir perspektifle derinleştirerek birleştirici yani suçlunun suçlu alt kültüründeki bireylere yönelmelerini engelleyen bir utandırmanın da varlığından bahseder. Özellikle dini ve dini değerlere yönelik bağın fazla olduğu toplumlarda, dinin hem kontrol/denetleyici hem de bütünleştirici etkisinin olduğunu ve özellikle doğu toplumlarının bu özelliklere sahip olduğunu bildirmektedir.[33] Burada utandırma dışlayıcı tutumdan bütünleştirici tutuma evrilebilir.

Stark'ın araştırmasında toplumsal yapısında dini yönelimin, kiliseye üyeliğin ve kilise aktivitelerine katılımın yüksek olduğu yerlerde suç ve sapkınlık oranları düşmektedir.[34] Uyuşturucu madde ve alkol kullanımında ise dini katılımın özellikle ergenlerin yöneliminde negatif etkisi saptanmıştır.[35] Ülkemizdeki araştırmalara bakıldığında ise madde bağımlılığının sonlanmasında dinsel motivasyonun, dindar akran ve çevrenin varlığının, toplum tarafından olumlanmanın ve dinsel temelde yeni bir kimlik inşasının etkili olduğu sonucuna varılmıştır.[36] Dolayısıyla dini bütünleşme, sosyalleşmenin en önemli adımlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hem etiketleme veya dışlama yapılırken hem de bütünleşmenin sağlanması mümkün müdür? Toplumun hangi tutumu tercih edeceği nasıl yönlendirilebilir? Toplum tercih edilen tutumu içselleştirebilecek mi? Bu soruların cevapları, kriminoloji alanında yapılan araştırmaların sonuçlarında bir nebze görülebilir. Özellikle dinin meşrulaştırıcı ve içselleştirici karakterinin bunu karşıladığı ifade edilebilir. Din ve suç/suçlu arasındaki ilişkiyi konu alan araştırmaların büyük bir çoğunluğu, dinin sapma ve

32 Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*, 445.

33 Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*.

34 Stark, "Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time".

35 Steven R. Burkett - Mervin White, "Hellfire and Delinquency: Another Look", *Journal for the Scientific Study of Religion* 13/4 (1974), 455-462.

36 Zahir Kızmaz - Muhammet Çevik, "Madde Bağımlılığıyla Mücadelede İnanç Odaklı Yaklaşım: Kardelen Rehabilitasyon Merkezi Örneği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/2 (2016), 313-335.

sapkın davranışa yönelik tutumlara etki ettiğini göstermektedir.[37] O halde din kurumunun temsilcilerine veya görevlilerine bu tutumların yönlendirilmesinde oldukça önemli görevler düşmektedir.

Suçlu veya sapkın bireyin dine katılımın, dini aktivitelere ve değerlere göstermiş olduğu ilginin veya dini gruplara yönelik pozitif tutumunun suç ve sapma davranışlarından uzaklaştırdığı bilinmektedir. Ancak bu kişilerin çabası kadar din adamlarının da yönlendirmesi oldukça önemlidir. İslam dini, iyiliği emredip kötülükten menederken[38] bunun nasıl inananlara sunulacağı hususu toplumların özelliklerine göre değişmektedir. Dolayısıyla din görevlilerinin uyuşturucu madde davranışlarından uzaklaştırmaya yönelik tutumları burada kilit noktayı oluşturmaktadır. Gerek toplumsal gerekse dini sosyal ilişkileri din görevlilerinin meşrulaştırıcı ve içselleştirici konumuna işaret etmekledir. Bu bağlamda etiketleyici utandırma, birleştirici utandırmaya çevrilebilir ve sosyal etiketleme dini bütünleşmeyle absorbe edilebilir. Absorbe etmek her ne kadar kimyasal bir tepkimeyi içerse de burada kavrama toplumsal bir anlam biçilerek, dışlayıcı etiketlemeden bütünleştirici etiketlemeye doğru yönelen, belki etiketleme tamamen kaybolmayacak olsa da etiketlemenin ayrıştırıcı kimyasının dini bir tepkimeyle bütünleştirici bir konuma götürmesi olarak ele alınabilir. Tepkimeye yol açacak katalizör görevi ise din görevlilerinin tutumları olarak düşünülebilir. Böylece din görevlileri, sosyal yaşamın suçlulara gösterdiği dışlayan, ayrıştıran ve damgalayan tutumunu dinsel öğretiler ve ilişkiler aracılığıyla ılımanlaştırabilir, soğurtabilir. Bu sürecin iki temel alanı vardır. İlki; suçluluğu ispatlanan bireylerin ıslah ve yaptırım için yer aldıkları cezaevleridir.

Cezaevleri, sorun olan davranışı durdurmak, baskılamak; suç işleyen bireyi, tekrar suç işlememesi amacıyla, caydırıcı olarak cezalandırma yoluna gitmek; toplumdaki bireylerin suç öğesi içeren davranışa yönelme olasılığını azaltmak amacıyla caydırıcı bir unsur olarak cezalandırma yoluna

37 Byron R. Johnson, "Suç ve Suçluluğa Çözüm Üretmede Dini Kurumların Rolü", çev. Halide Aslan, *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*, ed. Peter B. Clarke, çev. ed. İhsan Çapcıoğlu (Ankara: İmge Kitapevi, 2012), 401-424; Colin J. Baier - Bradley R. E. Wright, "If You Love Me, Keep My Commandments: A Meta-Analysis of the Effect of Religion on Crime", *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38 (2001), 3-21.

38 Tevbe 9/71.

gitmek; reform ve rehabilitasyon; ihlal edilen sosyal normun toplum içinde pekiştirilmesini sağlamak amacıyla cezalandırma yoluna gitmek; onarmak, telafi etmek gibi birçok fonksiyona sahiptir.[39] Bununla beraber cezaevleri, suçlularda dindarlık ve dine katılım ile ilgili davranışların gelişmesinde de fayda sağlamaktadır. Birçok araştırmada cezaevindeki bireylerin dindarlıklarının ve dine yönelimlerinin arttığı görülmektedir. Bireylerin dini konularda bilgi edinerek dindarlık durumlarının artması, dinin gereklerini içten gelerek ve isteyerek uygulaması nedeniyle ceza infaz kurumlarında yürütülen dini faaliyetlerin önemli bir ıslah yöntemi olduğu ifade edilebilir. Tutuklanmanın ilk günlerinde suç işlemenin ve ceza infaz kurumunda olmanın verdiği suçluluk psikolojisi ile bir yerlere sığınma ihtiyacı hissetmeleri sonunda hükümlülerin dine yönelmelerini arttırdığı söylenebilir. Din, bu aşamada denkleştiriciler ve telafi ediciler vasıtası ile hayatı anlamlandırmada ve meşrulaştırmada çıkış yolları sunmakta, suçluluk duygusundan kurtulma isteği ile birlikte hükümlülerin düşünce ve yaşantılarında büyük değişimlere yol açmaktadır. Tövbe etme, ahiret inancı, rahmet ve merhametin genişliği vb. dini formların hükümlülerin dine yönelmelerine ve dini tutum ve davranışlarının yoğunlaşmasına vesile olduğu belirtilebilir.[40]

Ülkemizdeki cezaevlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yönettiği ve kontrol ettiği birçok dini aktivite yapılmakta ve görevli din adamlarıyla dini sosyalleşme ve bütünleşmeye çaba gösterilmektedir. Din görevlilerinin cezaevindeki dini konumu, buradaki tutumlarının da önemine dikkat çekmektedir. Çınar'ın araştırmasında ceza infaz kurumlarındaki din hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde vaizlerin, mesleki yeterlilikleri, cezaevlerinin fiziki şartları, Din ve Ahlak Bilgisi dersleri, mahkumlarla yapılan bireysel görüşmeler, çalışma ortamı ve koşulları ile ilgili birçok sorun ile karşılaştıkları; bu sorunların da din eğitimi faaliyetlerinin amacının gerçekleşmesini olumsuz yönde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.[41] Ay'a göre ilgili hizmeti verecek görevlinin, suçlu bireyin inanç, değer ve geleneklerine saygı duyarak,

39 Tülin G. İçli - Aslıhan Öğün, *Türkiye'deki Rehabilitasyon Faaliyetleriyle İlgili Sosyolojik Bir Analiz* (Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 1999), 19.

40 Adil Çimen, "Ceza İnfaz Kurumlarında Sosyalleşme ve Islah İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2015), 159-188.

41 Fatih Çınar, "Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerinde Cezaevi Vaizlerinin

mensubu olduğu dini veya kendi fikirlerini karşı tarafa empoze etmeye çalışmadan profesyonel bir hizmet sunması gerekmektedir.[42] Bu bağlamda cezaevlerindeki özellikle dine yönelen uyuşturucu madde suçlularının genel özelliklerini kısas alarak yapılacak dini hizmetin, dini bütünleşmeye fayda vermesinin oldukça mümkün olduğu söylenebilir.

Diğer yandan dini bütünleşmenin sağlanabileceği ikinci temel alan cami ve benzeri dini merkezlerdir. Camiler, geçmişten günümüze bütün İslam toplumlarında birçok işlevinin yanında en çok sosyalleşmeye katkı sunmaktadır. Toplumların mahalli merkezlerinde yer alan camiler, son yüzyılın değişen ve gelişen dünyasına ayak uydurmak zorundadır. Dolayısıyla din görevlilerinin de bu sürece dâhil olması, değişim ve gelişimi hızlandırabilir. Her gün yeni bir uyuşturucu maddenin ortaya çıktığı, toplumsal yaygınlık kazandığı ve hatta birçok söylem ile hem sosyo-kültürel hem dini olarak meşru görüldüğü[43] günümüzde, camilerin fonksiyonlarının arttırılması ve din görevlilerinin sosyo-kültürel durumlar karşısında bilinçlendirilmesi, yapılacak olan din hizmetlerin yaygınlığını etkileyebilir. Özellikle uyuşturucu madde bağımlılığı ile mücadelede manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin dinsel ve motivasyonel görüşmelerle eklemlenmesi, pozitif yönde etki ettiği saptanmıştır.[44] Bununla birlikte camilerin birer manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunan kurumlara dönüştürülmesi veya bu hizmeti sağlayacak işleve büründürülmesine yönelik araştırmalar da mevcuttur.

Karşılaştıkları Sorunlar", *The Journal of International Social Research* 43/9 (2016), 2401-2418.

42 Mesut Ay, *İslami Açıdan Manevi Rehberlik ve Manevi Rehberinin Özellikleri* (Rotterdam: Avrupa İslam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Manevi Rehberlik Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

43 Bingöl'de esrar maddesi kullanımı ve satışının dini ve sosyal olarak meşru gösterildiği bazı söylemler mevcuttur. Bunlar, "ottur, günahı yoktur", "vur dumana, gel imana", "bir kilo toz, bir otoboz (otobüs)", "gâvurlara satıyoruz, cihat yapıyoruz" gibi söylemlerdir. İlgili araştırmalar için bakınız; Mehmet Seyman Önder – Bekir Koç, *Uyuşturucunun Dinde Meşrulaştırılması Çabası 'Ottur, Günahı Yoktur!'* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019); Koç, *Din-Suç İlişkisi: Bingöl Örneği*.

44 Murat Altuntaş vd. "Madde Bağımlığı Tedavisinde Manevi Desteğin Ekip Çalışması İle Yürütülmesi", *The Journal of Social Science* 3/5 (2019), 195-207.

Hollanda'da mahkumların rehebilitasyonuna yönelik yapılan Exodus (Çıkış) adlı proje, mahkumun cezaevine girdiği andan itibaren hayata geçirilen ve onun tekrardan suç işlemesine engel olmak amacıyla yürütülen çeşitli sosyal çalışmaları içermektedir. Cezaevi içerisinde başlayan bu çalışmaların amacı, mahkumun varsa sorunlarını belirlemek, olası problem veya problemler üzerine çözüm odaklı yoğunlaşıp, mahkuma profesyonel (manevi) destek vermek ve cezaevi sonrasında tekrardan aynı hatalara düşmemesine fayda sağlamaktır.[45]

Bir diğer çalışma örneği ise Malezya'da yapılmıştır. Çalışma, 36 eroin bağımlısının 12 ay boyunca cami külliyesi içinde kurulan bir merkezde psikolojik, tıbbi ve dini destekle tedavisini amaçlamıştır. Bu araştırmaya göre camiler, ilaç destekli kurtarma hizmetleri sunmak için uygun yerlerdir ve Müslüman topluluklardaki bağımlılığı yönetmek için alternatif bir yaklaşım sunmaktadır. Camilerde ve diğer ibadet yerlerinde topluma yönelik uzun vadeli toparlanma yönetimi programları sunmak için topluluk kaynaklarını seferber etme olasılığı dikkate alınmayı hak etmektedir. Bu pilot proje, cami ortamında bağımlılık tedavisi hizmetlerinin adil bir başarı ile sağlanmasının mümkün olduğunu ispatlamış, birçok bağımlıda pozitif yönde etkiler görülmüştür. Her ne kadar cami yönetiminden rahatsız olan ve camileri kullananların bu projeyi onaylamaması gibi olumsuzluklar olsa da cami temelli hizmetlere daha fazla desteğin sağlanmasında başarılı olunmuştur.[46] Diğer yandan ülkemizde gerek Diyanet İşleri Başkanlığı gerekse Yeşilay tarafından desteklenen birçok proje olup bunların ekseriyeti bir örnek olarak kalmış; farklı il veya ilçelerde hayata geçirilememiştir.[47]

---

45 Ömer F. Akyüz, "Mahkumların Rehabilitasyonu ve Topluma Kazandırılmasında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri (Hollanda, Exodus Örneği)", *Cezaevi Hizmetlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Mahmut Zengin, Nuri Tınaz, Ali Ayten, Halil Ekşi (İstanbul: Dem Yayınları, 2019), 211-226.

46 Rusdi Abd Rashid vd. "A Mosque-Based Methadone Maintenance Treatment Strategy: Implementation and Pilot Results", *International Journal of Drug Policy* 25/6 (2014), 1071-1075.

47 Melih Çoban, "Uyuşturucu Madde Bağımlılığı İle Mücadelede Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten, Mustafa Koç, Nuri Tınaz (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2/127-141; Coşar, Tuğba N. "Fahri Bir Din Görevlisinin Madde

Sonuç olarak uyuşturucu madde gibi eylemlerden dolayı etiketlenen, toplumdan dışlanan bireylerin gerek sosyal gerekse dini hayat ile bütünleşme çabaları, sadece bu kişilerin zatlarında mümkün değildir. Cezaevinde ve sonrasında toplum içinde bu bireylerin sosyalleşemedikleri takdirde tekrar suç ve suçlu gruplara yönelimlerini engellemek için birçok toplumsal fırsatın yanında dini fırsatlar ve uygulanmış birçok proje örneği de vardır. Başta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı çalışmalara ek olarak bu tür yerel projelerin hayata geçirilmesi, din görevlilerinin bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi; dolaylı olarak toplumun uyuşturucu madde suçlularına dair tutumlarının nasıl olacağının sosyal öğrenme yoluyla sağlanması; uyuşturucu madde suçlularının sosyal etiketlemeye karşı dini bütünleşmeyle statü ve konumlarının iyileşeceği, kendilerine yönelik negatif tutumların pozitif yönde absorbe edileceği düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bireylerin sosyalleşmelerindeki en önemli yeri aile kurumundan sonra din kurumu almaktadır. Birey aile içinde kazandığı kimlik ediniminden sonra dini aktivite ve gruplar aracılığıyla dini kimliğe de sahip olmaktadır. Kimlik, bir etiket olup sosyal ilişkiler ağının giriş kartıdır. İnsanların birbirleri ile ilişki ve etkileşimleri, bu kimlikler sayesinde yaygınlaşmakta ve kolaylık sağlamaktadır. Ancak toplumda istenmeyen kimliklere sahip bireyler de vardır. Bunların başını ise suçlular ve dinsel manada günahkârlar çekmektedir. Suçlu kimliği, sosyal ilişkilerde birçok damgalamayı ve dışlanmayı beraberinde getirir. Bu durumdaki bireyin hem sosyal hem de dini hayatta kendisini ait hissedeceği konuma ulaşması zorlaşmakta ve bir süre sonra suçlu etiketinin verdiği toplumsal role uygun olarak suça ve kendisi gibi olan suçlu gruplarına yönelmektedir. Oysaki suçluların toplumsal entegrasyonu, günümüzde birçok araştırmanın konusu olup sonuçlarıyla devlet politikalarına kadar yön vermektedir. Sosyal etiketlemenin arttığı toplumsal düzende, bu etiketlemenin gücünü kırmak veya bir nebze azaltmak için devlet kurumları farklı proje ve sosyal ödevlerle

Bağımlılarıyla Yaptığı Manevi Sosyal Çalışma Örneği". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten, Mustafa Koç, Nuri Tınaz (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2/143-165.

suçlulara destek olmayı amaçlamaktadır. Din kurumunun da bu sosyal projelerden kendine özgü ödevleri çıkartması zaruridir. Araştırmamızda dinin toplumsal temsilcileri olan din görevlileri aracılığıyla özellikle uyuşturucu madde suçlularına yönelik sosyal etiketlemenin dini bütünleşme süzgecinden geçirilerek toplumsal baskısının azaltılması, dışlayıcı faktörlerin gücünün kırılması ve suçluların toplumsal ve dini statülerini anlamlandırmak için yön verebilecek noktalar üzerinde durulmuştur. Konuya öncelikle din görevlilerin uyuşturucu madde suçlularına dair sosyal ve dini algı ve tutumları ile başlanılmış ve din görevlilerin tıpkı toplumdaki diğer bireylerde olabilecek etiketleme ve dışlamaya yönelik negatif tutumların varlığına rastlanılmıştır. Ancak dindar ve dini değerlerin etkin olduğu toplumlarda olduğu gibi suçluların rehabilitasyonu ve entegrasyonuna yönelik en küçük bir fırsatta gerek dinin getirdiği bütünleştirici motivasyonu esirgemedikleri gerekse manevi danışmanlık ve rehberlik arzularını gizlemedekileri, buna çaba gösterdikleri saptanmıştır. Burada cezalandırıcı, ayrıştırıcı utandırma ve etiketlemeden ziyade onarıcı ve birleştirici utandırma ve bütünleştiren manevi destek kabul edilmiştir. Bu kabule eklemlenebilecek ve sosyal etiketlemeyi dini bütünleşmeyle ılımanlaştıracak birkaç öneriden bahsedilebilir. Bunlar:

- Din görevlilerinin bilinçlendirilmesi: Hizmet içi kurslar ve akademik eğitimler aracılığıyla verilen manevi danışmanlık ve rehberlik seminerlerinin özellikle bölgesel ve mahalli sosyolojik ve psikolojik araştırmalar yapılarak niteliklerinin arttırılması; yereldeki problemlerin ve suça iten faktörlerin saptanarak aktarılmasını sağlamak.
- Tövbe ile ıslah zamanları: Suçluların hem cezaevinde hem de toplumda yaptıkları eylemlerden ötürü dışlanmadan, ayrıştırıcı bütünleşme olmadan tövbe etmelerine yardımcı olabilecek, bir nevi günah çıkartma vakitleri gibi cami veya benzeri uygun yerlerde din görevlilerine ulaşabilecekleri ve problemlerini anlatarak sahip çıkıldıklarını hissedecekleri ıslah zamanlarının oluşturulması,
- Hint keneviri ekim, yetiştirme ve söküm dönemlerinde kırsaldaki camiler başta olmak üzere uyuşturucu madde suçlarının fazla

olduğu cami çevrelerinde din hizmetlerinin ve görsel ve işitsel temaların arttırılması,

- Suçlu aile ve yakınlarına yönelik bilgilendirme ve manevi destek programlarının yapılması,
- Dini değer ve öğretilerini içeren manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin temel alındığı, psikolojik ve tıbbi desteğin sağlandığı, bağımlılıkla mücadele edebilecek kapasitedeki cami merkezli bir nevi "DİNİ AMATEM" kuruluşlarının oluşturulması,
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı'nın görev uhdesinde bulunan madde bağımlılığına yönelik mücadele programlarının psikoloji sertifikalarını almış uzman görevliler ve ilgili araştırmalar aracılığıyla güçlendirilmesi ve işlevselleştirilmesi,
- MEB işbirliğinde okullarda din görevlileri tarafından "Uyuşturucu madde bağımlılığı, suçları ve din" konu başlıklı seminerlerin yapılması,
- Toplum içindeki "Ottur, günahı yoktur", "Vur dumana, gel imana", Gâvurlara satıyoruz, cihat yapıyoruz" gibi söylemlerin oluşturduğu yanlış algıyla mücadele edilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak dinen ve hukuken yasak olan uyuşturucu madde davranışlarının toplumdaki tüm zararlı sonuçları, her gün yeni bir bireyin maddi-manevi kaybedilmesine yol açmaktadır. Kendilerine her geçen gün yeni bağımlılar sağlayan uyuşturucu madde tacirleriyle mücadele etmek amacıyla her kurum ve kuruluşun kendi üstüne düşen görev ve ödevlerini yerine getirmeleri için topyekûn ancak yerel hedef anlayışıyla davranması elzemdir. Aynı şekilde aile, din ve eğitim gibi başlıca sosyal kurumların da birbirleriyle olan bağın güçlendirilmesine ve öncelikle suç öncesi ve nihayetinde suç sonrası onarıcı ve bütünleştirici toplumsal motivasyonların oluşturulmasına gayret gösterilmelidir.

Kaynakça

Akyüz, Ömer F. "Mahkumların Rehabilitasyonu ve Topluma Kazandırılmasında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri (Hollanda, Exodus Örneği)". *Cezaevi Hizmetlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Mahmut

Zengin, Nuri Tınaz, Ali Ayten, Halil Ekşi. 211-226. İstanbul: Dem Yayınları, 2019.

Altuntaş, Murat vd. "Madde Bağımlığı Tedavisinde Manevi Desteğin Ekip Çalışması İle Yürütülmesi". *The Journal of Social Science* 3/5 (2019), 195-207.

Arslantürk, Zeki - Amman, Tayfun. *Sosyoloji*. Ankara: Kaknüs Yayınları, 2000.

Ay, Mesut. *İslami Açıdan Manevi Rehberlik ve Manevi Rehberinin Özellikleri*. Rotterdam: Avrupa İslam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Manevi Rehberlik Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Baier, Colin J. - Wright, Bradley R. E. "If You Love Me, Keep My Commandments: A Meta-Analysis of the Effect of Religion on Crime". *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38 (2001), 3-21.

Bilgiç, Şükrü. "Mahkûmların Suç Algısı". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (2014), 8-17.

Bingöl İli Sosyal Analiz Çalışması. ed. Adem Solak. Ankara: HEGEM Vakfı Yayınları, 2016.

Braithwaite, John. *Crime, Shame and Reintegration*. New York: Cambridge University Press, 1989.

Braithwaite, John. "Reintegrative Shaming, Republicanism, and Policy". *Crime and Public Policy: Putting Theory to Work*. ed. Hugh D. Barlow. 190-205. Boulder: Westview Press, 1995.

Burkett, Steven R. - White, Mervin. "Hellfire and Delinquency: Another Look". *Journal for the Scientific Study of Religion* 13/4 (1974), 455-462.

Clements, Carl B. "Delinquency Prevention and Treatment: A Community-Centered Perspective". *Criminal Justice and Behavior* 15/3 (1988), 286-305.

Coşar, Tuğba N. "Fahri Bir Din Görevlisinin Madde Bağımlılarıyla Yaptığı Manevi Sosyal Çalışma Örneği". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten, Mustafa Koç, Nuri Tınaz. 2/143-165. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2018.

Çınar, Fatih. "Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerinde Cezaevi Vaizlerinin Karşılaştıkları Sorunlar". *The Journal of International Social Research* 43/9 (2016), 2401-2418.

Çiftçi, Adil. *Din Sosyolojisi ve Modernlik -Toplum Yazıları I-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Çimen, Adil. "Ceza İnfaz Kurumlarında Sosyalleşme ve Islah İlişkisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2015), 159-188.

Çoban, Melih. "Uyuşturucu Madde Bağımlılığı İle Mücadelede Manevi

Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten, Mustafa Koç, Nuri Tınaz. 2/127-141. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2018.

Dolu, Osman. *Suç Teorileri: Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*. Ankara: Global Politika ve Strateji Yayınları, 5. Basım, 2015.

Durkheim, Emile. *Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

Ensari, Abdurrahman. "Bingöl'de Taziye Geleneği". *I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006)*. 375-383. Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014.

Goffman, Erving. *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Suphi Nejat Ağırnaslı. Ankara: Heretik Yayınları, 2014.

İçli, Tülin G. - Öğün, Aslıhan. *Türkiye'deki Rehabilitasyon Faaliyetleriyle İlgili Sosyolojik Bir Analiz*. Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 1999.

İlhan, Mustafa N. "Uyuşturucu Madde Kullanım Yaygınlığı: Risk Etmenleri ve Algılar". *Türkiye Uyuşturucu Raporu (TUBİM) 2012*. 52-57. Ankara: İçişleri Bakanlığı, 2013.

Johnson, Byron. R. "Suç ve Suçluluğa Çözüm Üretmede Dini Kurumların Rolü". çev. Halide Aslan. *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*. ed. Peter B. Clarke. çev. ed. İhsan Çapcıoğlu. 401-424. Ankara: İmge Kitapevi, 2012.

Kızmaz, Zahir. "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (2005), 189-215.

Kızmaz, Zahir. "Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama Potansiyelleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/2 (2005), 149-174.

Kızmaz, Zahir - Çevik, Muhammet. "Madde Bağımlılığıyla Mücadelede İnanç Odaklı Yaklaşım: Kardelen Rehabilitasyon Merkezi Örneği". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/2 (2016), 313-335.

Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Koç, Bekir. *Din-Suç İlişkisi: Bingöl Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınbay, Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Önder, Mehmet Seyman - Koç, Bekir. *Uyuşturucunun Dinde Meşrulaştırılması Çabası 'Ottur, Günahı Yoktur!'*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.

Rashid, Rusdi Abd vd. "A Mosque-Based Methadone Maintenance Treatment Strategy: Implementation and Pilot Results". *International Journal of Drug Policy* 25/6 (2014), 1071-1075.

Rosenberg, Michael J. "Lemert, Edwin M.: Primary and Secondary Deviance". *Encyclopedia of Criminological Theory*. ed. Francis T. Cullen, Pamela Wilcox. 551-552. California: SAGE Publications, 2010.

Shoemaker, Donald J. *Theories of Delinquency: An Examanation of Explanations of Delinquent Behavior*. Oxford: Oxford Universty Publishing, 2010.

Stark, Rodney. "Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time". *Sociology of Religion* 57/2 (1996), 163-173.

Süt, Abdulnasır. "Bingöl'deki Sosyal ve Siyasal Yaşamın Dini ve Ahlaki Açıdan Değerlendirilmesi". *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 73-87.

Trojanowicz, Robert C. - Morash, Mery. *Juvenile Delinquency: Concepts and Control*. New Jersey: Prentice Hall, 1983.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. "Adalet İstatistikleri". Erişim 14 Haziran 2022. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1070.

Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM). *Türkiye Uyuşturucu Raporu 2019*. Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2019.

Yavuz, Sefer. *Sosyal Sapma ve Din*. Ankara: Otorite Yayınları, 2014.

DİN GÖREVLİLERİNİN ÖZEL GEREKSİNİMLİ BİREYLERE YÖNELİK TUTUMLARININ İNCELENMESİ

Doç. Dr. Teceli KARASU
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi
orcid.org/0000-0003-4218-2802,

Gülsüm ŞAHİN
MAUN İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri
Yüksek Lisans Öğrencisi
0000-0001-9144-1116

Fatma BİLDİRİCİ
MAUN İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri
Yüksek Lisans Öğrencisi
0000-0001-8599-8495

1. Giriş

Sosyal bir varlık olan insanın içinde bulunduğu her türlü hal, olumlu veya olumsuz, aynı toplumda yaşayan bir başka insanın sorumluluk sınırlarına dâhil olabilmektedir. Sosyal devlet anlayışı ve toplumsal sorumluluğun bir gereği olarak bireyin yaşadığı ya da yaşayabileceği sorunlar toplumu oluşturan tüm paydaşların sorumluluğundadır.[1] Bu anlamda dezavantajlı grupların maruz kaldıkları olumsuz koşulların iyileştirilmesi sadece bu kişiler ve ailelerine havale edilmemelidir. Onların sorunlarını onlara ve yakınlarına yıkmak ahlaki bir tavır olmadığı gibi toplumun gelişimine de engel bir durumdur. Dezavantajlı grupların başında özel gereksinimli bireyler/engelliler gelmekte ve bu bireylerin yaşadıkları

[1] Ayhan Bilmez, Hamdullah Karasu, "Dezavantajlı Çocuklara ve Gençlere Yönelik Hizmetlerin Değerlendirilmesi (Muş İli Örneği), Ünidap Uluslararası Bölgesel kalkınma Konferansı "Sosyal Kalkınma", ed. Abdüllatif Tüzer-Atik Aslan (Erzurum: Muş Alparslan Üniversitesi, 2016), II/14.

sorunların psikolojik, sosyal, ekonomik ve politik gibi pek çok boyutu bulunmakladır.[2]

Özel gereksinimli bireyleri ifade etmek için ülkemizde kimi zaman özürlü ve engelli kavramları ile bunların türevlerine de müracaat edilmektedir. Ancak hangi kavramla ifade edilirse edilsin anlatılmak istenen insanın varlığıyla süregelen ve bir şekilde farklılığı ifade eden aynı olgudur. Antropolojik kalıntılar ile Kur'an ve Sünnet gibi dini nasslar da, özel gereksinimli bireylerin, çok eski devirlerde dahi toplumun içinde bulunduğunu göstermektedir.[3] Ayrıca, bu olgu, doğuştan kalıtsal sebeplerle meydana gelebileceği gibi, hastalık, yırtıcı hayvan yaralamaları veya kaza sonucu sonradan meydana gelebilmektedir.[4] Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, Türkiye nüfusunun yüzde 12'sinden fazlasını özel gereksinimli bireyler oluşturmaktadır.[5] Toplum içerisinde önemli bir yüzdelik orana sahip olan özel gereksinimli bireylere din eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından örgün eğitim kurumlarında ve Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından yaygın din eğitimi kapsamında cami, Kur'an kursları gibi kurumlarda verilmektedir. Ancak söz konusu uygulamaların, pratikte ne denli yarar sağladığı araştırılması ve gözlemlenmesi gereken bir husustur.

Özel gereksinimli bireyleri ifade etmek için toplumda en çok başvurulan engelli kavramı, sosyal bilimlerdeki birçok kelime gibi farklı anlamlara karşılık gelen kavramlardandır. Türk Dil Kurumu (TDK) engelli

2 İlhan Kutluer, "Engelli Olmak Üzerine Etik Düşünceler", *Din, Felsefe Ve Bilim Işığında Engelli Olmak Ve Sorunlari Sempozyumu Bildirileri*, (2012), 132.

3 Teceli Karasu, "Kaynaştırma Eğitiminin Dayandığı Teoriler ve İslam'ın Kaynaştırma Din Eğitimine Bakışı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (15 Aralık 2019), 1371-1387

4 Kübra Öztürk, *Dezavantajlı Gruplara Yönelik Ayrımcılık: Engellilerin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Ayrımcılık ve Çözüm Önerileri* (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi, Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Eğitim Uzmanlığı Tezi), 5.

5 T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, "Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni" (Erişim 17 Ağustos 2022).

kavramını, *"Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyusal veya sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmiş, toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri çeken kimse."* şeklinde tanımlamaktadır.[6] Bu tanıma ek olarak kimi kanun ve metinlerde *"sakat, kusuru olan, hasta veya eksik yanı olan*" gibi tanımlamalar da kullanılmıştır. Ancak bu gibi kavramlarla özel gereksinimli bireyler biyopsikososyal açıdan olumsuz etkilenebileceğinden engelli terminolojisinde iyileştirilmeye gidilmiştir. Bu durum kanunlara da yansımıştır.[7]

Gerek Kur'an gerekse Hz. Muhammed (s.a.v)'in sünnetinde de engellilere yönelik ibarelere rastlamak mümkündür. Abese[8] suresinde Hz. Peygamber'e yapılan ikazın merkezinde engelliler yer almaktadır. Bu ikaz neticesinde Hz. Peygamber toplumun engellilere nasıl davranması gerektiği ile ilgili ilkeler ortaya koymuş ve bizzat kendisi bu ilkeleri uygulayarak insanlara örnek olmuştur.[9] Bu ayetler ışığında özellikle insanın eğitilmesi hususunda eşit imkanlar tesis edilmesinin önemli olduğu söylenebilir. Öğreticinin yani din görevlisinin her bireye eşit muamele göstermesi hatta adaletinin bir gereği olarak özel gereksinimli bireylerin yoksunluklarını göz önünde bulundurarak eğitim faaliyeti yürütmesi son derece elzemdir. Kur'an aynı zamanda Hz. İsa'nın Allah'ın izniyle görme engellileri tedavi mucizesi ve Hz. Yakub'un görmeyen gözlerinin açılmasından da söz etmektedir. Bu durum engelin ortadan kaldırılmasına öncelik verilmesi şeklinde yorumlanabilir. Hz. Peygamber'in özel gereksinimli bireylerin toplumsal hayata katılmaları, dış dünyadan soyutlanmamaları, herkes gibi yaşamlarını sürdürmeleri hususlarında onlarla motive edici diyaloglarına rastlanmaktadır. İslam dinin şekil ve şemale değil insanın özüne önem vermesinin bir sonucu olarak Hz. Peygamber'in teşvik edici konuşmaları,

6 "Türk Dil Kurumu | Sözlük" (Erişim 17 Ağustos 2022).

7 Vehbi Ünal, *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık* (Rağbet Yayınları 2016), 15.

8 "Tefsir - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 16 Haziran 2022), Abese 80/1-12.

9 Karasu, "Kaynaştırma Eğitiminin Dayandığı Teoriler ve İslam'ın Kaynaştırma Din Eğitimine Bakışı", 1384.

özel gereksinimli bireylere olan yaklaşımı şekillendirmede temel amil görevi görmektedir.[10]

Engellilik sebep ve oluşum itibariyle farklı sınıflandırılmalara tabi tutulabilecek bir kavramdır. Genel manada 2002 yılında yapılan Türkiye Özürlüler Araştırması, engellilik türlerini altı başlıkta ele almıştır.[11] Bu gruplar; ortopedik engelli, dil ve konuşma engelli, işitme engelli, görme engelli, ruhsal ve duygusal engelli, zihinsel engelli şeklindedir.[12] Engelliler farklı şekillerde tasnif edilse de normal bireylerin onlara yönelik tutumlarında engel gruplarına göre fazla değişiklik söz konusu değildir. Bundan dolayı din görevlilerinin onlara yönelik tutumunu ele alan bu çalışmada bütün grupları tek çatı altında toplayan özel gereksinimli birey kavramı tercih edilmiştir. Bununla birlikte bu grupları kısaca tanımlamakta fayda vardır.

Ortopedik engelli; genel manada kas, kemik ve iskelet sistem ve yapısındaki fonksiyon kaybı, eksikliği veya bozukluğu olarak tanımlanmaktadır. Ortopedik engelliler, fiziksel ve bedensel eksiklik yaşamaktadır.[13] Ortopedik engelli bireyler kendi aralarında "tekerlekli sandalyeye bağlı olanlar" ve "yürüyebilenler" olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar.[14] Birçok kurum ve kuruluş tarafından farklı tanımları olan ortopedik engellilik, kişinin günlük hayatını sürdürebilmesi, çalışabilmesi ve aktivitelerini gerçekleştirebilmesini zorlaştıran bir engellilik türüdür.[15]

Dil ve konuşma engeli, kişinin diğer insanlarla olan iletişimini olumsuz yönde etkileyen veya zorlaştıran bir engeldir. Dil ve konuşma engeli, konuşma yetersizliği, dil bozukluğu, konuşma bozukluğu,

10 Münir Tezcan, *Kur'an Çerçevesinde Engelliler* (Hiper Yayın, 2022), 188-189.

11 Bakanlığı, "Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni".

12 Elif Çetintaş - Elif Gökçearslan Çiftçi, *Engellilere Yönelik Tutumlar Ve Okul Sosyal Hizmeti*, ts., 20-21.

13 Saadettin Özdemir, *Engelliler ve Din* (C Planı Yayınları, 2016), 29-30.

14 Seher Mutluer Yıldız - Doç Dr. Kerim Çınar, *Tekerlekli Sandalye Kullanana Bedensel Özürlüler İçin Uygun Konut Tasarımı ve Çevre Düzenlemesi* (Selçuk Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Ana Bilim Dalı, Tüksek Lisans, ts.), 28.

15 Tezcan, *Kur'an Çerçevesinde Engelliler*, 23.

konuşma engeli gibi birçok kavramı bünyesinde barındıran şemsiye bir kavramdır. Kişi konuşurken konuşma dizimine uygun olmayan sesler çıkarıyorsa, konuşmanın ritim ve akışında olumsuzluklar söz konusuysa, konuşanın cinsiyet, yaş ve fiziksel yapısına uymayan ve anlaşılmayan sesler çıkarıyor ve bu durum süreklilik arz ediyorsa dil ve konuşma engelli kategorisinde değerlendirilmektedir.[16] Gecikmiş konuşma, ses bozukluğu artikülasyon bozukluğu, kekemelik dil ve konuşma engellerine dahil edilmektedir.[17]

İşitme engeli, işitme duyarlılığının, kişinin gelişim, uyum, iletişimdeki görevleri kısmen veya tamamen yerine getiremeyişi durumu olarak ele alınmaktadır. İşitme engeli, doğuştan gelen, doğum sırasında ve doğum sonrası oluşan, çeşitli komplikasyonlar, orta veya iç kulak hasarları, iltihapları, çeşitli hastalıklar, yüksek sese maruz kalmak gibi bir çok sebebe bağlı olarak gerçekleşebilmektedir.[18]

Görme engeli, tek veya iki gözde tam veya kısmi görme kaybı, bozukluğu, eksikliği olma durumudur.[19] Görme engelliler, görme derecesine göre az görme veya görmeme olarak sınıflandırılmaktadır. Bu engelin nedenleri, diğer engel türleriyle benzerlikler göstermektedir.[20]

Ruhsal ve duygusal engellilik, kişinin duygu, düşünce ve davranışlarında normalin dışında örüntüler ortaya koyan ve sosyal ilişkilerinde olumsuzluklara sebebiyet veren bir engel türüdür. Depresyon, şizofreni gibi hastalıklar bu engel türü altında ele alınmaktadır.[21] Zihinsel engellilik, kişinin hafıza, algı, mantık gibi becerileri yerine getirememe durumuna denilmektedir. Zihinsel engelli birey, toplum içerisinde karşılaştığı problemleri çözme konusunda yetersizlik göstermektedir. Bu durum

16 Tezcan, *Kur'an Çerçevesinde Engelliler*, 22.

17 İslam Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi* (C Planı Yayınları, 2016), 25-26.

18 Mustafa Başkonak, *Özel Eğitimde Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Saadettin Özdemir-Mustafa Başkonak (Grafiker Yayınları, 2018), 209-210.

19 Ünal, *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*, 20.

20 Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, 22-23.

21 Ünal, *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*, 20-21.

kişinin sağlık, sosyal hayat, gündelik yaşam gibi hususları olumsuz etkileyerek hayatı güçleştiren bir durumdur.[22] Yukarıda ifade edilen farklı tür engel türlerine ilişkin olarak doğru bilginin yanında sağlıklı bir bakış açısına başka bir deyişle olumlu bir tutuma sahip olmak önemlidir.

Tutum, kişiye, duruma, olaya veya nesneye yönelik sergilenen tavır veya benimsenen yol manasına gelmektedir.[23] Tutum taklit, çağrışım vb. şekillerde öğrenilen bir olgudur.[24] Olumlu tutumların benimsenmesi, sosyal ilişkilerin sağlıklı şekillerde yürütülmesini beraberinde getirmektedir. Kişinin bir konu veya bireye yönelik olumsuz tutumu, söz konusu durumu irdelemeden reddetmesine sebebiyet vermektedir. Bu ise, kişinin sosyal adaletin sağlanabilmesi adına benimsemesi gereken kabullerinin önünde bir engel olabilmektedir.[25] Bu durum özel gereksinimli bireylere karşı benimsenen tutumun, onlar ile ilişkinin niteliğine ve onlar için yapılacak düzenlemelere etkisini ortaya koymaktadır.

Özel gereksinimli bireylere yönelik oluşturulan ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için yapılan etkinliklerde görev alan personelin özel gereksinimli bireylere yönelik olumlu bir tutuma sahip olması gerekmektedir. Bu durumun ne düzeyde uygulandığı varsa aksaklıkların ortaya çıkartılması önemlidir. Alan yazın incelendiğinde DİB personelinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarını ele alan bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda araştırmada, özellikle yaygın din eğitimi kurumlarında öğreticinin/din görevlisinin özel gereksinimli bireylere yönelik olumlu ve olumsuz tutumlarının incelenmesi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, DİB görevlilerinin özel gereksinimli bireylere olan tutumlarının iyileştirilmesi, etkin ve bütünleştirici yaygın din eğitimi faaliyetlerinin yürütülmesini tesis etme hususunda önem arz etmektedir.

22 "Türk Dil Kurumu | Sözlük".

23 "Türk Dil Kurumu | Sözlük".

24 Mehmet Özyürek, *Tutumlar ve Engellere Yönelik Tutumların Değiştirilmesi* (Kardeş Kitap ve Yayınevi), 12-14.

25 Kevser Baykara Pehl, "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Sosyo-kültürel Özellikleri ve Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları Üzerine Bir Çalışma", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2008), 152-153.

Alanyazın tarandığında[26] engellilere yönelik birçok farklı araştırmaya rastlanmıştır. Ancak bunlar içerisinde DİB personelinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarını inceleme konusu yapan çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durumda çalışmanın problem cümlesi "Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları değişkenler açısından farklılık arz eder mi?" şeklinde belirlenmiştir. Yukarıdaki sorunsal dahilinde çalışma şu sorulara cevap aramaya çalışacaktır.

- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları yaşa bağlı olarak anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları görev yerine göre anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları medeni duruma göre anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları eğitim durumuna göre anlamlı farklılık gösterir mi?

26 Teceli Karasu, "Dkab Öğretmenlerinin Kaynaştırma Eğitimi Yeterlilikleri ile Duygu, Tutum ve Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki", *Bilimname* 2019/38 (31 Ekim 2019), 501-522; Fahri Sezer, "Engelli Bireylere Karşı Olumlu Tutum Geliştirmeye Yönelik Önleyici Rehberlik Çalışması; Deneysel Bir Uygulama", *e-Journal of New World Sciences Academy* 7 (01 Ocak 2012), 16-26; Ata Pesen - Merve Demirhan, "Öğretmenlerin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1 (26 Mart 2021), 141-158; Teceli Karasu - Yılmaz Mutlu, "Öğretmenlerin Perspektifinden Özel Eğitimde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Muş İl Örneği", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (16 Mart 2015), 47-66; Ayşegül Ataman (ed.), *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş* (Gündüz Eğitim Ve Yay., 2003); Rıdvan Demir, "Özel Gereksinimli Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi* (Adana, 2018), 14-32; Ayşegül Gün, "İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2015, Cilt. 14 Sayı 28, s61-92*

- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları unvana/yapılan işe göre anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları mesleki kıdeme göre anlamlı farklılık gösterir mi?
- Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları özel gereksinimli birey yakını olmaya göre anlamlı farklılık gösterir mi?

2. Yöntem

Araştırmanın evreni, örneklemi, araştırma grubu: Araştırmanın evreni, Muş il ve ilçelerinde görev yapan din görevlilerinden oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemi ise söz konusu görevliler arasından 129 kişi seçilerek belirlenmiştir. Örneklemin belirlenmesinde, evreni temsil edebilme özelliğine dikkat edilmiştir. Uç değerlerin hesaplanmasında Mahalanobis uzaklıkları ile Z testi kullanılmıştır. Belirlenen örneklem büyüklüğünü karşılayan ölçekler analize dâhil edilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu oluşturan din görevlilerine yönelik sayısal bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Araştırma katılan din görevlilerinin demografik bilgileri, incelendiğinde cinsiyete göre din görevlilerinin 34'ü (%26,4) kadın, 95'i (%73,6) erkektir. Din görevlilerinin yaşlarına bakıldığında, 21-30 yaş aralığında 21 (%16,3) kişi, 31-40 yaş aralığında 57 (%44,2) kişi, 41 yaş üzerinde ise 51(%39,5) kişi olduğu görülmektedir. Din görevlilerinden 65 (%50,4) kişi köy-kasaba-ilçe'de, 64(%49,6) kişi ise il merkezinde görev yapmaktadır. Din görevlilerinin medeni durumlarına göre dağılımı bekar 11 (%8,5) kişi, evli 118 (%91,5) kişi şeklindedir. Din görevlilerinden 8'i (%6,2) İmam-hatip Lisesi mezunu, 106'sı (%82,2) Üniversite mezunu, 15'i (%11,6) Lisansüstü/Haseki mezunudur. Din görevlilerinin unvanlarına göre dağılımı Müftü-Vaiz/Vaize-Din hizmetleri uzmanı 12 (%9,4) kişi, imam-hatip 72 (%55,8) kişi, müezzin-kayyım-murakıp-Kur'an kursu öğreticisi 45 (%34,9) kişi şeklindedir. Din görevlilerinden 24'ü(%18,6) 0-5 yıl, 37'si (%28,7) 6-10 yıl, 58'i (%45) 11-20 yıl, 10'u (%7,8) 21 yıl ve üzeri kıdeme sahiptir. Din görevlilerinden 33'ünün (%25,6) özel gereksinimli yakını varken, 96'sının (%74,4) özel gereksinimli yakını yoktur.

Tablo 1: Çalışma grubunda yer alan din görevlilerine ilişkin demografik bilgiler

Değişken		Sayı	%
Cinsiyet	Kadın	34	26,4
	Erkek	95	73,6
Yaş	21-30 yaş arası	21	16,3
	31-40 yaş arası	57	44,2
	41+	51	39,5
Görev Yeri	Köy-Kasaba-İlçe	65	50,4
	İl merkezi	64	49,6
Medeni Durum	Bekar	11	8,5
	Evli	118	91,5
Öğrenim Durumu	**İmam-hatip Lisesi mezunu**	8	6,2
	Üniversite mezunu	106	82,2
	Lisansüstü/Haseki	15	11,6
Unvan	Müftü-Vaiz/Vaize-Din Hizmetleri Uzmanı	12	9,4
	İmam-hatip	72	55,8
	Müezzin-kayyım-murakıp-Kur'an Kursu Öğreticisi	45	34,9
Kıdem/Hizmet Yılı	0-5 yıl	24	18,6
	6-10 yıl	37	28,7
	11-20 yıl	58	45
	21+	10	7,8
Özel Gereksinimli Bireye Yakınlık	Evet	33	25,6
	Hayır	96	74,4

Araştırmanın yöntemi ve veri toplama araçları: Bu araştırma, Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarını incelemek için kesitsel/ilişkisel tarama modelinde tasarlanmıştır. Kesitsel tarama modeli, genellikle örneklemin büyük olduğu ve farklı özellikteki kimseleri kapsayan araştırmalarda kullanılmaktadır. Bu modele göre araştırmaya dahil edilen örneklem betimlenerek değişkenlere ilişkin durum bir seferde ölçülür.[27] Çalışmada Yaralı (2015) tarafından geliştirilen ölçekten yararlanılarak veriler toplanmıştır. Bağımsız değişkenlerinin (cinsiyet, yaş, görev yeri, medeni durum, öğrenim durumu, unvan, hizmet yılı, özel gereksinimli bir yakını olma durumu) alan yazın incelemeleri sonucu araştırmacılar tarafından belirlenen ankette, Yaralı tarafından geliştirilen beşli likert tipi 13 maddelik "Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutum Ölçeği"[28] kullanılmıştır.

Verilerin toplanması ve analizi: Çalışmanın verileri, gerekli yasal ve etik izinler alındıktan sonra Google formlar üzerinden toplanmıştır. Çalışmanın verileri, SPSS programı aracılığı ile analiz edilmiştir. Öncelikle çalışma grubunun normal dağılım gösterip göstermediğine (skewness ve kurtosis değerleri) bakılmıştır. Normal dağılım gösterdiğinden (-1 ile +1 arasında) çalışma verilerinin analizinde parametrik testlerden yararlanılmıştır. Ayrıca Bağımsız Örneklemler İçin t-Testi ve Anova Testilerine başvurulmuştur. Yaralı, ölçeği geliştirirken, yaptığı geçerlilik çalışmaları sonucunda, özel gereksinimli bireylere yönelik tutum ölçeğinin 3 faktörde toplam 13 maddeden oluştuğu, faktör yük değerlerinin .551 ile .860 arasında değiştiği, toplam varyansın ise %58.592'sini açıkladığını belirlemiştir. Ölçeğin bütünü için Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısını .841 olarak belirlemiştir.[29] Bu çalışmada elde edilen geçerlilik sonuçları ölçek sahibinin sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Yapılan araştırma kapsamında Cronbach alfa güvenilirlik analizi uygulanmış ve madde

27 Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Pegem Akademi Yayınları, 2011), 233.

28 Dilek Yarali, "Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Bir Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi", *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 1-11.

29 Dilek Yarali, "Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Bir Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi", (ts.), 4.

güvenilirlik değerleri incelendiğinde ,857 olduğu tespit edilmiştir. Bu durum ölçek sonuçlarının doğru bulgular ortaya koyacağı anlamına gelmektedir. Araştırmada kullanılan ölçek maddelerinin puan değerlendirilmesi Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: Beşli Dereceleme Ölçeği Puan Sınırları

Beşli Dereceleme Ölçeği	Puan	Puan Sınırı
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1.00-1.80
Katılmıyorum	2	1.81-2.60
Kararsızım	3	2.61-3.40
Katılıyorum	4	3.41-4.20
Kesinlikle Katılıyorum	5	4.21-5.00

3. Bulgular ve Yorum

Araştırmanın bu bölümünde Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarının bazı değişkenlere göre farklılaşma durumlarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Anket sonucunda elde edilen bulgular önce tablolar halinde verilmiş, sonrasında ise söz konusu veriler tablonun altında kısaca değerlendirilmiştir. Veri türüne göre korelasyon "t-testi" ve "tek yönlü varyans analizi (ANOVA)" sonuçları değerlendirilmiştir.

3.1. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarına İlişkin Bulgular

Tablo 3: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

N	X	Ss
129	3,96	,55

Araştırma sürecinde ölçek sorularına verilen cevapların toplamı alınmış ve madde sayısına bölünerek ortalama 3,96 bulunmuştur. Bu ortalama, 5'li likert tipi ölçeklerde "katılıyorum" ifadesine karşılık gelmektedir. Araştırmaya katılan din görevlilerinin anket sorularına vermiş oldukları cevaplar analiz edildiğinde, genel manada engellilere yönelik bir olumlu tutumun olduğu görülmektedir.

3.2. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Bağımsız Değişkenlere Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında, cinsiyet, yaş, görev yeri, medeni durum, öğrenim durumu, unvan, kıdem ve özel gereksinimli bireye yakınlık bağımsız değişkenleri tablolar halinde sunulmuş ve kısa bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

3.2.1. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Cinsiyete Göre Farklılaşması

Tablo 4: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Cinsiyete Göre t-Testi Analiz Sonuçları

Cinsiyet	N	X	Ss	t	P
Kadın	34	4,04	,50	,99	,32
Erkek	95	3,93	,56		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin cinsiyetlerinin, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Tablo 4 de görüldüğü üzere Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında cinsiyete göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra elde edilen bulgulara bakıldığında kadınların erkeklere oranla özel gereksinimli bireylere yönelik daha olumlu tutum sergiledikleri görülmektedir. (p>,05)

3.2.2. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Yaşa Göre Farklılaşması

Tablo 5: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Yaşa Göre Anova Testi Analiz Sonuçları

Yaş	N	X	Ss	F	P
21-30	21	3,99	,48	,044	0,95
31-40	57	3,95	,54		
41+	51	3,96	,58		
Toplam	129	3,96	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin yaşlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında yaşa göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. (p>,05)

3.2.3. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Görev Yerlerine Göre Farklılaşması

Tablo 6: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Görev Yerlerine Göre t-Testi Analiz Sonuçları

Görev yeri	N	X	Ss	t	p
Köy-Kasaba-İlçe	65	4,03	,48	1,49	
İl Merkezi	64	3,89	,60		,13
Toplam	129	3,96	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin görev yaptıkları yerlerin, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında görev yaptıkları yerlere göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Cevapların ortalamalarına bakıldığında köy-kasaba-ilçelerde görev yapanların il merkezinde görev yapanlara oranla özel gereksinimli bireylere karşı daha olumlu oldukları görülmektedir. (p>,05)

3.2.4. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Medeni Durumlarına Göre Farklılaşması

Tablo 7: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Medeni Durumlarına Göre T-testi Analiz Sonuçları

Medeni Durum	N	X	Ss	t	P
Bekar	11	4,05	,51	,57	0,56
Evli	118	3,95	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin medeni durumlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Tablo 7 de görüldüğü üzere Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında medeni durumlarına göre istatiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. (p>,05)

3.2.5. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Öğrenim Durumlarına Göre Farklılaşması

Tablo 8: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Öğrenim Durumlarına Göre Anova Testi Analiz Sonuçları

Öğrenim Durumu	N	X	Ss	F	P
İmam-Hatip Lisesi Mezunu	8	3,82	,49		
Üniversite Mezunu	106	3,99	,54	,68	0,50
Lisansüstü/Haseki	15	3,85	,61		
Toplam	129	3,96	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin öğrenim durumlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında öğrenim durumlarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak görevlinin öğrenim seviyesinin artması engellilere yönelik tutumuna olumlu

yansımıştır. Üniversite ve lisansüstü öğrenim durumuna sahip görevliler diğerlerine nazaran az da olsa daha olumlu yaklaşmaktadır. (p>,05)

3.2.6. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Unvanlarına Göre Farklılaşması

Tablo 9: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Unvanlarına Göre Anova Testi Analiz Sonuçları

Unvan	N	X	Ss	F	P
Müftü- Vaiz/Vaize-Din Hizmetleri Uzmanı	12	4,20	,69		
İmam-hatip	72	3,91	,53	1,50	0,22
Kur'an Kursu Öğreticisi-Müezzin-Kayyım-Murakıp	45	3,98	,52		
Toplam	129	3,96	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin unvanlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında sahip oldukları unvanlara göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. (p>,05)

3.2.7. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Kıdem/Hizmet Yıllarına Göre Farklılaşması

Tablo 10: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Kıdem/Hizmet Yıllarına Göre Anova Testi Analiz Sonuçları

Kıdem/Hizmet Yılı	N	X	Ss	F	P
0-5	24	4,12	,39		
6-10	37	3,76	,61	2,48	,06
11-20	58	4,01	,56		
21+	10	4,03	,42		
Toplam	129	3,96	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin kıdem/hizmet yıllarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında kıdem/hizmet yıllarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Ancak p değerine bakıldığında asıl orana yakınlık görülmektedir. 6-10 yıl kıdeme sahip din görevlilerinin diğer katılımcılara oranla daha az olumlu tutum sergiledikleri görülmektedir. Kararsıza yakın olan bu olumlu tutum genel tutumda ufak bir farklılığa sebep olmuştur. (p>,05)

3.2.8. Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Özel Gereksinimli Yakını Olma Durumuna Göre Farklılaşması

Tablo 11: Din Görevlilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının Özel Gereksinimli Yakını Olma Durumuna Göre T-testi Analiz Sonuçları

Özel Gereksinimli Yakını olma Durumu	N	X	Ss	T	P
Evet	33	4,06	,53	-1,27	,20
Hayır	96	3,92	,55		

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin özel gereksinimli bir yakını olmasının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Tablo 11 de görüldüğü üzere Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında özel gereksinimli birey yakını olma durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra özel gereksinimli yakını olma değişkeni kişinin engellilere tutumunda olumlu bir seyir izlemiştir. Bu durum bizlere özel gereksinimli bireyleri tecrübe etmenin, onlarla yakın ilişki içerisinde bulunmanın önemini vurgulamaktadır. (p>,05)

Sonuç ve Tartışma

Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarının bazı değişkenlere göre incelendiği bu çalışmada din görevlilerinin özel

gereksinimli bireylere yönelik genel olarak olumlu tutum içerisinde oldukları görülmüştür. Özürlüler İdaresi Başkanlığı[30] ve Kumtepe'nin[31] yapmış olduğu araştırma sonucunda da benzer bulgular elde edilmiştir. Kumtepe, kişilerin özel gereksinimli bireylere karşı olumlu tutum ile sosyal beğenirlik arasında kuvvetli bir bağ olduğunu varsaymaktadır.

Araştırma kapsamında görev yaptıkları yer, cinsiyet, medeni durum ve özel gereksinimli birey yakını olma değişkenlerinin, din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında görev yaptıkları yerlere göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Yapılan testler sonucunda din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında cinsiyete göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Alanyazın tarandığında Vural-Esentaş-Işıkgöz'ün[32] çalışmasında benzer bulgulara ulaşılmıştır. Ancak Sarı-Bektaş-Altıparmak'ın[33] ve Akyıldız'ın[34] yapmış olduğu çalışmada erkeklere oranla kadınların engellilere daha olumlu bir tutum sergiledikleri saptanmıştır. Söz konusu çalışmada ortalamaları göz önünde bulundurulduğunda kadınların erkeklere oranla daha olumlu tutumda olduğu görülmektedir. Bu farklılık, kadınların daha duygusal bir yapıya sahip olmalarından kaynaklanmış olabilir.

Din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında medeni durumlarına ve özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında özel gereksinimli birey yakını olma durumuna göre istatistiksel açıdan

30 *Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor : Temel Araştırması* (T.C. Başbakanlık Özürlüler Dairesi Başkanlığı, 2009).

31 Halit Kumtepe, *Ankara İlinde Yaşayan Engellilere Yönelik Tutumlar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

32 Mehmet Vural vd., "Engellilerde egzersiz ve spor eğitimi bölümü öğrencilerinin engellilere yönelik tutumlarının incelenmesi (İnönü Üniversitesi Örneği)", *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 13 (1)*, (2018).

33 Hatice Yıldırım Sarı vd., "Hemşirelik Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi", *Yeni Tıp Dergisi*, (2010).

34 Salih Akyildiz, "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/39 (26 Aralık 2017), 141-169.

anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, özel gereksinimli bireylere yönelik yapılan ÖZİDA[35]; Yıldırım Sarı-Bektaş-Altıparmak'ın; Akyıldız'ın[36] çalışmalarında elde ettikleri bulgularla benzerlik arz etmektedir. Bununla birlikte her ne kadar anlamlı bir farklılaşma yok ise de özel gereksinimli yakını olma değişkeninin, din görevlilerinin tutumunu olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Bu durum engelli yakının kimselerin engellileri daha iyi tanıdıkları ve onların çektikleri sıkıntıları daha iyi bildiklerinden onlara yönelik olumlu bir tutum geliştirdikleri şeklinde yorumlanabilir.

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin yaşlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında yaşa göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu bulgu ile paralel olarak Altıparmak-Sarı'nın[37] çalışmasında yaş değişkeninin özel gereksinimli bireye yönelik tutumda bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra 45 yaş üzeri bireylerde olumlu tutumun daha belirgin olduğu görülmüştür. Bu durum yaşlandıkça engellilere yönelik daha olumlu bir tutum sergilendiği şeklinde yorumlanabilir. Bu bulgulardan farklı olarak Kargın-Baydık'ın çalışmasında yaş değişkeninin engellilere yönelik tutumda anlamlı farklılaşma sağladığını tespit etmişlerdir. [38]

Araştırma kapsamındaki Din görevlilerinin unvan, kıdem, öğrenim durumlarının, özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarına olan etkisini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında sahip

35 "Turkey_Stratejik-Plan-2008-–-2012-Strategic-Plan.pdf" (Erişim 03 Ekim 2022).

36 Akyildiz, "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi".

37 Hatice Yıldırım Sarı - Saliha Altıparmak, "Manisa ilinde engelli bireylere karşı toplumsal tutum.", *Anadolu Psikiyatri Dergisi / Anadolu Psikiyatri Dergisi . Haziran2012, Cilt. 13 Sayı 2, s110-116*, (2012).

38 Tevhide Kargin - Berrin Baydik, "Kaynaştırma Ortamındaki İşiten Öğrencilerin İşitme Engelli Akranlarına Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi* 3/02 (01 Mart 2002).

oldukları unvanlara göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum DİB personelinin benzer işleri yaptıklarından benzer tutumlara sahip oldukları şeklinde yorumlanabilir. Literatür incelendiğinde bu çalışmada elde edilen bulgulardan farklı olarak Apaydın-Barış'ın[39] yaptıkları çalışmada kişinin sahip olduğu unvanların özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarını etkilediği saptanmıştır. Ayrıca din görevlilerinin engellilere yönelik tutumlarında kıdem/hizmet yıllı ve öğrenim durumlarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Her nicel çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da belirli sınırlılıkları vardır. Örneklemin temsil gücü bu sınırlılıkların başında gelmektedir. Her ne kadar din görevlileri denilse de yalnızca Muş ili sınırları içerisinde belli sayıda din görevlisinin katılımı sonucu veriler elde edilmiştir. Yine de örneklemin evrene yaklaşması yani katılımcı sayısının artmasıyla elde edilen bulguların, genele mâl edilmesini olanaklı kılacaktır.

Araştırma sonucunda her ne kadar din görevlilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumları olumlu çıkmış olsa dahi bu olumlu tutumun derecesinin yükseltilmesi hususunda çalışmalar yapılmasında fayda vardır. Olumlu tutum sergileyenlerin yanı sıra kararsız kalanlar ve olumsuz görüş bildirenlere yönelik engellileri yakından tecrübe edecekleri ortamlarla olumlu tutum geliştirmeleri sağlanabilir. Din görevlilerinin hizmet içi eğitim faaliyetlerine, uygulamalı ve teorik olarak özel gereksinimli bireylere yönelik faydalı dersler eklenebilir.

Kaynakça

Akyildiz, Salih. "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/39 (26 Aralık 2017), 141-169. https://doi.org/10.21560/spcd.vi.338158

Apaydin, Rukiye - Bariş, İsmail. "Toplumda Engelli Bireylere Yönelik Tutumun Sağlık Çalışanları Bağlamında Değerlendirilmesi". *Ufkun Ötesi Bilim*

[39] Rukiye Apaydin - İsmail Bariş, "Toplumda Engelli Bireylere Yönelik Tutumun Sağlık Çalışanları Bağlamında Değerlendirilmesi", *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 21/1 (30 Haziran 2021), 22-39.

Dergisi 21/1 (30 Haziran 2021), 22-39. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uobild/issue/63431/835893

Ataman, Ayşegül (ed.). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*. Gündüz Eğitim Ve Yay., 2003.

Bakanlığı, T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler. "Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni". Erişim 17 Ağustos 2022. http://www.aile.gov.tr/eyhgm/sayfalar/istatistikler/engelli-ve-yasli-istatistik-bulteni/

Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem Akademi Yayınları, 9.Baskı., 2011.

Çetintaş, Elif - Gökçearslan Çiftçi, Elif. *Engellilere Yönelik Tutumlar Ve Okul Sosyal Hizmeti*, ts.

Demir, Rıdvan. "Özel Gereksinimli Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri". *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*. 14-32. Adana, 2018.

Gün, Ayşegül. "İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2015, Cilt. 14 Sayı 28, s61-92*. Erişim 03 Ekim 2022

Karasu, Teceli. "Dkab Öğretmenlerinin Kaynaştırma Eğitimi Yeterlilikleri ile Duygu, Tutum ve Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki". *Bilimname* 2019/38 (31 Ekim 2019), 501-522. https://doi.org/10.28949/bilimname.557699

Karasu, Teceli. "Kaynaştırma Eğitiminin Dayandığı Teoriler ve İslam'ın Kaynaştırma Din Eğitimine Bakışı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (15 Aralık 2019), 1371-1387. https://doi.org/10.18505/cuid.588894

Karasu, Teceli. "Kaynaştırma Eğitiminin Dayandığı Teoriler ve İslam'ın Kaynaştırma Din Eğitimine Bakışı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 1359-1374. https://doi.org/10.18505/cuid.588894

Karasu, Teceli - Mutlu, Yılmaz. "Öğretmenlerin Perspektifinden Özel Eğitimde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Muş İl Örneği". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (16 Mart 2015), 47-66. https://dergipark.org.tr/en/pub/anemon/issue/1833/22330

Kargin, Tevhide - Baydik, Berrin. "Kaynaştırma Ortamındaki İşiten Öğrencilerin İşitme Engelli Akranlarına Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi* 3/02 (01 Mart 2002). https://doi.org/10.1501/Ozlegt_0000000064

Kumtepe, Halit. *Ankara İlinde Yaşayan Engellilere Yönelik Tutumlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Kutluer, İlhan. "Engelli Olmak Üzerine Etik Düşünceler". *Din, Felsefe Ve Bilim Işiğinda Engelli Olmak Ve Sorunlari Sempozyumu Bildirileri*, 132-146. http://isamveri.org/pdfdrg/D204297/2012/2012_KUTLUERI.pdf

Musayev, İslam. *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*. C Planı Yayınları, 2016.

Mustafa Başkonak. *Özel Eğitimde Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Saadettin Özdemir - Mustafa Başkonak. Grafiker Yayınları, 2018.

Mutluer Yıldız, Seher - Çınar, Doç Dr. Kerim. *Tekerlekli Sandalye Kullanana Bedensel Özürlüler İçin Uygun Konut Tasarımı ve Çevre Düzenlemesi*. Selçuk Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Ana Bilim Dalı, Tüksek Lisans, ts.

Özdemir, Saadettin. *Engelliler ve Din*. C Planı Yayınları, 2016.

Öztürk, Kübra. *Dezavantajlı Gruplara Yönelik Ayrımcılık: Engellilerin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Ayrımcılık ve Çözüm Önerileri*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi, Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Eğitim Uzmanlığı Tezi, ts.

Özyürek, Mehmet. *Tutumlar ve Engellere Yönelik Tutumların Değiştirilmesi*. Kardeş Kitap Ve Yayınevi, ts.

Pehl, Kevser Baykara. "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Sosyo-kültürel Özellikleri ve Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları Üzerine Bir Çalışma". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18.

Pesen, Ata - Demirhan, Merve. "Öğretmenlerin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1 (26 Mart 2021), 141-158. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.652806

Sezer, Fahri. "Engelli Bireylere Karşı Olumlu Tutum Geliştirmeye Yönelik Önleyici Rehberlik Çalışması; Deneysel Bir Uygulama". *e-Journal of New World Sciences Academy* 7 (01 Ocak 2012), 16-26.

Tezcan, Münir. *Kur'an Çerçevesinde Engelliler*. Hiper Yayın, 2022.

Ünal, Vehbi. *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*. Rağbet Yayınları-kampanya, 2016.

Vural, Mehmet vd. "Engellilerde egzersiz ve spor eğitimi bölümü öğrencilerinin engellilere yönelik tutumlarının incelenmesi (İnönü Üniversitesi Örneği)". *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 13 (1)*.

Yarali, Dilek. "Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Bir Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi". *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 1-11. https://toad.halileksi.net/sites/default/files/pdf/ozel-gereksinimli-bireylere-yonelik-bir-tutum-olcegi-toad.pdf

Yarali, Dilek. "Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Bir Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi", 11.

Yıldırım Sarı, Hatice vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi". *Yeni Tıp Dergisi*. https://www.yumpu.com/tr/document/read/34923193/hemsirelik-ogrencilerinin-engellilere-yonelik-yeni-tp-dergisi

Yıldırım Sarı, Hatice - Altıparmak, Saliha. "Manisa ilinde engelli bireylere karşı toplumsal tutum." *Anadolu Psikiyatri Dergisi / Anadolu Psikiyatri Dergisi . Haziran2012, Cilt. 13 Sayı 2, s110-116*.

"Tefsir - Diyanet İşleri Başkanlığı". Erişim 16 Haziran 2022. https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/

Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor :Temel Araştırması. T.C. Başbakanlık Özürlüler Dairesi Başkanlığı, 2009.

"Turkey_Stratejik-Plan-2008-–-2012-Strategic-Plan.pdf". Erişim 03 Ekim 2022. https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2019/10/Turkey_Stratejik-Plan-2008-%E2%80%93-2012-Strategic-Plan.pdf

"Türk Dil Kurumu | Sözlük". Erişim 17 Ağustos 2022. https://sozluk.gov.tr/

MEVZUAT, MÜFREDAT VE HAYAT KISKACINDA DİN GÖREVLİSİ

Öğr. Gör. Mehmet Emin AKASLAN
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Giriş

Bütün sosyal eylemlerin insan eliyle üretildiği düşünüldüğünde cami hizmetlerinin yürütülmesinde en önemli ve öncelikli olanın "nitelikli insan" unsuru olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla hangi kategoride ve şartlarda olursa olsun camileri aktif ve etkin kılacak olan din görevlilerimizin niteliğini, atanmaları, hizmet içi eğitimleri, görev ve yeterlikleri üzerinden değerlendirmeye tabi tutabiliriz. Kamu çalışanı olarak din görevlileri 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun yanı sıra 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çıkarmış olduğu yönetmelik, yönerge, genelge, usul ve esaslar çerçevesinde görevlerini icra etmektedirler. Öncelikle din görevlilerinin çalışma şartlarına kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Camilerdeki din görevlileri, kendi yetişmişliği, birikimi ve tecrübesi ışığında görevini ifa edebilme gayreti içindedirler. Onay[1] tarafından yapılan, Türkiye'nin farklı bölgelerinden on ili[2] kapsayan bir çalışmada cami

1 "Cami Eksenli Din Hizmetleri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

2 Araştırmanın yapıldığı iller: Bingöl, Bolu, Çanakkale, Denizli, Edirne, Erzurum, Kahramanmaraş, Nevşehir, Samsun, Trabzon. Her ilin en büyük camisi, bir mahalle

görevlisi olarak imam ve müezzinlerin cami içi ve cami dışında yürüttüğü hizmetlerin neler olduğu, cami içi hizmetlere ne kadar mesai harcandığı ve cami dışı hizmetlerin ne sıklıkla yapıldığı incelenmiştir. Araştırma bulgularına göre cami içi hizmetler olarak ibadetlerin icrası, cemaatin aydınlatılması, camilerin temizlik, bakım, onarım ve güvenliği gibi hizmetlere harcanan mesai, haftalık ortalama 45 saati, Ramazan ayı ve yaz aylarında 60 saati bulmaktadır. Cami dışı din hizmetleri olarak, dinî ağırlıklı sosyal ve kültürel yardım faaliyetleri, mutlu ve kederli olaylara dair merasimlere katılma, dinî telkin ağırlıklı psikolojik yardım gibi çalışmalar olarak yıllık ortalama 356 faaliyete katılmaktadırlar. Yapılan hizmetler ve harcanan mesai göz önüne alındığında cami görevlilerinin cami içinde ve dışında etkin hizmet yürüttüklerini ve memur mesaisinin 40 saat olduğu ülkemizde normal memur mesaisini aşan bir sürede görev yaptıklarını belirtmek yerinde olacaktır.[3] Onay'ın çalışmasından günümüze (2022) kadar geçen süre içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilatlanmasındaki yenilikler, "Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri" gibi birçok yeni hizmet alanlarının üretilmesi ve sahada yapılan yaygın çalışmalar göz önüne alındığında din görevlilerimizin çalışma saatleri ve etkililiklerinin de artmış olacağını söylemek isabetsiz olmayacaktır.

Bu çerçevede cami görevlilerinin kendi mevzuat hükümleri, görev tanımları, hizmet içi eğitimleri ve sosyal şartları muvacehesinde görevlerini sair memurlardan daha fazla mesai yaparak icra ettiklerini söyleyebiliriz. Bu anlamda cami görevlilerinin yeterince çalışmadığı, görevlerini yerine getirmediği gibi söylemlerin gerçekçi bir dayanağının olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber din görevlilerinin yasal sorumluluklarından bağımsız bir şekilde ele alındığında, bütün çaba ve gayretlere rağmen topluma sunulan din hizmetlerinin günün gereklerine göre çok yönlü olarak geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi gerektiği de ortadadır.

Son tahlilde din hizmetlerinin kalitesinin nicelik ve nitelik açısından yükseltilmesi yine din görevlileri eliyle gerçekleştirilebilecektir. Dolayısıyla bu hizmeti yüklenecek din görevlilerinin mevcut mevzuat çerçevesinde nasıl göreve başlatıldığına ve mesleki gelişimi için neler yapıldığına göz atmakta fayda vardır.

---

camisi, bir mescit, iki köy camisi ve bir kasaba camisinin imam-hatip ve müezzin-kayyımları olmak üzere toplam 152 görevliyle görüşülmüştür.

3 Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri".

1. Mevzuatta Din Görevlileri

Din görevlilerinin göreve alınması, hizmet içi eğitimlerle yetiştirilmesi ve mesleklerini icra etmesi 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, ilgili yönetmelik, yönerge, genelge, usul ve esaslar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu çalışma din görevlileri olarak imam-hatip ve müezzin-kayyımlarla sınırlıdır. Öncelikle mevzuatta yer aldığı şekliyle imam-hatip ve müezzin-kayyımların tanımlarına, alım şartlarına göz atılacak, sonrasında görev tanımları ve görev gereği kendilerinden beklenenler ortaya konulacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 3. maddesi "cami görevlisi" ve "din görevlisi" tanımlarına açıklık getirir. Bu tanımlamaya göre cami görevlileri "Başimam-hatip, uzman imam-hatip ve imam-hatip ile başmüezzin ve müezzin-kayyımları"; din görevlileri ise "Başvaiz, uzman vaiz, vaiz, murakıp, Kur'an kursu başöğreticisi, Kur'an kursu uzman öğreticisi, Kur'an kursu öğreticisi ve cami görevlilerini ifade" etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği gibi Sınav Yönetmeliği de cami görevlilerini İmam-hatip ve müezzin-kayyımlar olarak ifade etmektedir.[4] Bu çalışma, din görevlileri tanımı içinde toplumun camilerde her gün muhatap olduğu cami görevlileriyle sınırlıdır. Vaiz, Kur'an kursu öğreticisi, murakıp ve manevi rehber gibi sahada görev yapan diğer görevlileri kapsamamaktadır. Dolayısıyla başvuru, alım ve atama şartlarının inceleneceği din görevlileri imam ve müezzinler olacaktır.

1.1. Başvuru, Alım, Atama Şartları

İmam-hatip ve müezzin kayyımların atama şartları yönetmelikle düzenlenmiştir.[5]

---

4 Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği (DİBAYDY), (15 Nisan 2015).

5 Vaizlik, Kur'an Kursu Öğreticiliği, İmam-Hatiplik Ve Müezzin Kayyımlık Kadrolarına Atama Ve Bu Kadroların Kariyer Basamaklarında Yükselme Yönetmeliği (VKKÖİHMKKAKKBYY), (23 Aralık 2011).

Yönetmeliğin 11. maddesinde imam-hatiplik görevi için ilk defa atanmak üzere başvuranlarda şu şartlar aranmaktadır:[6]

"1. İmam hatip lisesi mezunu veya üstü dini öğrenim düzeyine sahip olmak,
2. İmam-hatiplik yapmaya mâni bir engeli bulunmamak,
3. KPSS'den Başkanlıkça belirlenen puanı almış olmak".

Başkanlık personelinden imam-hatiplik giriş sınavına başvuracaklar için ise KPSS yerine MBSTS puanı yanında adaylığının kalkmış olması istenmektedir.

Uzman ve başimam-hatiplik için ise 12. maddede ayrıca şu şartlar istenmektedir:

"1. Uzman imam-hatiplik için adaylık dönemi dâhil imam-hatip olarak 6 yıl, başimam-hatiplik için uzman imam-hatip olarak 4 yıl çalışmış olmak,
2. Uzman imam-hatiplik için hafız veya Başkanlıkça düzenlenen aşere, takrib, tayyibe kursunu bitirmiş olmak veya ilahiyat alanında yüksek lisans yapmış olmak; başimam-hatiplik için hafızlıkla birlikte Başkanlıkça düzenlenen aşere, takrib, tayyibe kursunu bitirmiş olmak veya ilahiyat alanında yüksek lisans yapmış olmak,
3. Son üç yıl içinde uyarma ile kınama hariç disiplin cezası almamış olmak,
4. MBSTS'den Başkanlıkça belirlenen puanı almış olmak".

Yönetmelikte müezzin-kayyımlık görevi için başvuru şartları madde 13 ve 14'de düzenlenmiştir. Müezzin-kayyımlık giriş sınavına başvuracaklarda ilk defa atanacaklar için şu şartlar aranmaktadır:

"a) Lise veya dengi okul mezunu olmak,
b) Müezzin-kayyımlık yapmaya mani bir engeli bulunmamak,
c) Hafız olmak (İmam hatip lisesi mezunları için bu şart aranmaz.),
ç) KPSS›den Başkanlıkça belirlenen puanı almış olmak".

6 VKKÖİHMKKAKKBYY.

Başkanlık personelinden müezzin-kayyımlık giriş sınavına başvuracaklar için ise imamlıkta olduğu gibi KPSS yerine MBSTS puanı yanında adaylığının kalmış olması istenmektedir.

Müezzin-kayyımlık görevinde uzman müezzinlik olmayıp sadece başmüezzinlik kadrosu bulunmaktadır. Başmüezzin sınavına başvuracaklarda aranan özel şartlar ise şu şekildedir:

a) Adaylık dönemi dâhil müezzin-kayyım olarak 8 yıl çalışmış olmak,
b) Hafız olmak ve Başkanlıkça düzenlenen aşere, takrib, tayyibe kursunu bitirmiş olmak,
c) Son üç yıl içinde uyarı ile kınama hariç disiplin cezası almamış olmak,
ç) MBSTS›den Başkanlıkça belirlenen puanı almış olmak.

İmam-hatip olabilmek için giriş sınavına başvuracaklarda devlet memuru olma şartlarının yanında aranan özel şartlara bakıldığında teknik olarak istenen sınav puanı gibi şartların dışında mesleğe yönelik olarak imam hatip lisesi ve üstü dini öğrenim düzeyine sahip olmanın yeterli olduğu görülmektedir. Uzman ve başimamlıkta aranan ek şartlara bakıldığında ise meslekte kıdemin yanı sıra disiplin cezası almamış olmak ve hafız olmak ya da aşere, takrib, tayyibe gibi kursları bitirmiş olmak veya ilahiyat alanında yüksek lisans yanmış olmak gibi vasıfların eklendiği görülmektedir. İlahiyat alanında yüksek lisans ayrı tutulursa, hafızlığın, aşere, takrib ve tayyibe kurslarının hepsinin temelde Kur'an-ı Kerim'i güzel okumaya dönük beceriler olduğu gözlenmektedir. İlahiyat alanında yüksek lisans zorunlu olmayıp "aşere, takrib, tayyibe" kurslarıyla alternatifli olarak belirtilmektedir.

Müezzin kayyımlık başvurusu için farklı olarak lise veya dengi okul mezunu olup hafızlık şartı aranmaktadır. İmam hatip lisesi mezunları için hafızlık şartı aranmamaktadır. Müezzinlikte kariyer için imamlıktan farklı olarak ilahiyat alanında yüksek lisans seçeneği yer almamaktadır.

Şu hâlde cami görevlileri olarak imam-hatip ve müezzin-kayyımların göreve başvuru esnasında aranan yeterlilikleri imam hatip lisesi veya üstü dini öğrenim görme ve hafızlık eğitimi ile sınırlıdır. Dolayısıyla cami görevlilerinin gerek Kur'an okuma ve öğretme gerekse dini bilgi seviyesi ve

muhataplarıyla iletişime geçme ve onlara uygun hizmet geliştirebilme kapasitesi, karakter ve kişilik özellikleri, kişisel çaba ve gayretleri saklı olmak üzere, imam hatip lisesi, ilahiyat ön lisans ve ilahiyat eğitimi veya hafızlık eğitimi ile sınırlıdır/belirlenmektedir. Dolayısıyla imam ve müezzinlerin başvuru öncesi yetişmişlikleri hafızlık, imam hatip lisesi ve ilahiyat eğitimi ile sınırlıdır. Başvuranların yeterliliklerinin sorgulanması belirtilen eğitimlerin sorgulanmasını gerektirecektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin eğitim durumuna göre dağılımı Tablo 1'de görüldüğü üzere 31.12.2021 itibariyle şöyledir:[7]

Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı öğrenim durumlarına göre personel sayısı

Diyanet İşleri Başkanlığı öğrenim durumlarına göre personel sayısı		
	Toplam	Yüzde (%)
Toplam	130.004	100,0
Lisans (Dini öğrenim)	37.541	28,9
Lisans	13.517	10,4
Ön lisans (Dini öğrenim)	52.156	40,1
Ön lisans	5.351	4,1
İmam-Hatip lisesi	18.702	14,4
Lise ve dengi okul	1.241	1,0
Ortaokul ve dengi okul	981	0,8
İlkokul	515	0,4

Bu tabloya göre imam hatip lisesi, ilahiyat ön lisans ve ilahiyat seviyesinde dini öğrenim almış personel sayısı 108.399 kişi ile toplam personelin %83,4'ünü oluşturmaktadır. İlahiyat ön lisans ve ilahiyat mezunları ise 89.697 kişiyle toplan personelin %69'unu oluşturmaktadır. Buna göre personelin üçte ikisinin ön lisans ve lisans düzeyinde dini öğrenim

7 https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler 05.09.2022

seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Turan'ın[8] yaptığı çalışmada mesleki yeterlilik düzeylerinin ilahiyat fakültesi mezunlarında İmam-hatip Lisesi ve İlahiyat Ön Lisans mezunlarına göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Burada ilahiyat fakültesinde edinilen bilgi seviyesi yanında bunların sunumuna yönelik verilen pedagojik formasyon müktesebatının etkili olduğu söylenebilir. Din hizmetleri sunumunda stratejik öneme sahip pedagojik formasyonun lisans düzeyinde edinildiği dikkate alındığında personelin ilahiyat ve ilahiyat dışı toplam %39,3'ünün bu imkana sahip olabileceği gözükmektedir. İlahiyat dışı lisans mezuniyetlerinin birçoğu formasyon içermeyen bölümlerden oluşmaktadır. 28 Şubat sürecinden sonra ilahiyat fakültelerinden formasyon derslerinin kaldırıldığı ve yakın zamanlara kadar verilmediği de hatırda tutulmalıdır. Yanı sıra lisans mezunu olan personelin ne kadarının cami görevlisi olduğuna dair bir istatistiğe de ulaşılamamıştır.

Aynı yönetmelikte[9] sözlü sınav içeriği imam-hatipler için Kur'an-ı Kerim, dini bilgiler, hitabet; müezzin-kayyımlar için Kur'an-ı Kerim, dini bilgiler, ezan ve ikametten oluşmaktadır. İki görev için hitabetle ezan/ikamet yer değiştirmektedir. Başvuru şartları ile sınav içeriğinin genel olarak birbirine uyumlu olduğu görülmektedir. Soruların Kur'an-ı Kerim, dini bilgiler, hitabet ve ikamet konularından geleceği belirtilmektedir. Ayrıca "sözlü sınavlara katılacakların temel ve özel yeterliklerinin tespitinde, Başkanlığın resmi internet sitesinde yayımlanan "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatında Din Hizmetlerini Yürütenlerin Temel ve Özel Yeterlikleri" esas" alınacağı "ve bu hususa sınav ilanında da yer" verileceği kaydı düşülmektedir. Sınavlarda başarılı olanlar atama yönetmeliğinin[10] 12. maddesine göre ilgili kadrolara atanmaktadırlar.

633 nolu Diyanet **İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da**[11] 16/03/2022 tarihinde yapılan değişiklikle aday din

8 "Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlilikler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/1 (2013), 47-73.

9 VKKÖİHMKKAKKBYY.

10 DİBAYDY.

11 Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun (DİBKGHK), 633 (22 Haziran 1965).

görevlilerinin Diyanet Akademisinde mesleki eğitime alınacağı, başarılı olamayan ya da uygun olmadığı ortaya çıkan adayların ilişiklerinin kesileceği, eğitimlerini ve sınavlarını başarıyla geçenlerin uygun kadrolara atanacağı belirtilmişse de yönetmelikler hazır olmadığından dolayı henüz (Eylül 2022 itibariyle) bu uygulama hayata geçirilmemiştir.

Yukarıda geçen başvuru şartları ve sınav içerikleri çerçevesinde atanan imam ve müezzinlerin görevleri mevzuatta düzenlenmiştir. Yukarıda başvuru şartları belirtilen, girecekleri sınavda sorulacak soruların konuları belirtilen imam ve müezzinlerden atandıkları görevlerde onlardan neler beklendiğine bakalım.

1.2. İmam-Hatip ve Müezzin-Kayyımların Görevleri

Diyanet Teşkilat Kanun'un[12] 12. Maddesine göre "imam-hatip ve müezzin-kayyımlar, cami ve mescitlerde din hizmetlerini yürütmek ve dinî konularda toplumu bilgilendirmekle görevlidir", yanı sıra "Kur'an-ı Kerim öğretiminde görevlendirilebilir"ler. Camilerin Bakım Onarım Temizlik ve Çevre Tanzimi Yönetmeliğine[13] göre, cami ve mescit ile bahçesinin günlük temizlik ve bakımı cami görevlileri tarafından sağlanacaktır.

Görev ve Çalışma Yönetmeliği[14] görev tanımlarını detaylandırmaktadır.

İmam-hatiplerin görevleri: Yönetmelikte sayılan ortak görevler birkaç grupta toplanabilir.

a. Camiye dönük görevler: Camiyi açık ve hazır tutmak; cami ve müştemilatının bakımı, onarımı, temizliği, korunması, güvenliği vb. gibi işlerin yapılmasını takip etmek; cami ihtiyaçlarını gidermek, yönetim işlemlerini yapmak.

b. İbadetlerle ilgili görevler: Namazları kıldırmak, hutbe okumak.

12 DİBKGHK.

13 Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği (CBOTÇTY), (1985).

14 Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönetmeliği (DİBGÇY), (17 Haziran 2014).

c. İrşat ve eğitim görevleri: Kur'an-ı Kerim okumayı öğretmek, vaaz etmek, camide meal/tefsir, hadis, siyer ve ilmihal programları uygulamak, çocuk ve gençlere yönelik programlar yapmak.

d. Sosyal görevler: Dini nikah kıymak, dini gün ve geceler, düğün, doğum ve sünnet gibi vesilelerle cemaate din hizmeti sunmak, muhtaç durumda olanlara ilgili kuruluşlarla birlikte yardımcı olmak, STK'ların din hizmetiyle ilgili taleplerine katkı sağlamak, belediyelerin cenaze hizmeti vermediği yerlerde cenaze teçhiz, tekfin ve defin hizmetlerini yapmak.

Uzman ve başimamlardan, bunlara ek olarak Başkanlık hizmet alanlarından birini uzmanlık alanı olarak seçip o alanda çalışmalar yapmak ve hizmet içi eğitim çalışmalarına katılmak, vaaz ve irşat çalışmalarında bulunmak, projeler üretmek, sorumluluklarına verilen din görevlilerine rehberlik etmek gibi görevler istenmektedir.

Müezzin-kayyımların görevleri : İmamların görevleri gibi kategorize edilebilir.

a. Camiye dönük görevler: Camiyi açıp kapatmak, gün boyu açık tutmak; ses cihazları ile diğer teknik araç ve gereçlerin bakımını, korunmasını ve çalışır durumda bulundurulmasını sağlamak; cami ve çevresinin bakım ve temizliğini yapmak; teberrukat eşyasını korumak; şadırvan, abdest alma yeri ve tuvalet gibi yerlerin temizliğinin vakıf, dernek, köy tüzel kişiliği, belediye veya ilgililer tarafından yapılmasını sağlamak.

b. İbadetlerle ilgili görevler: Namazlarda müezzinlik yapmak, ezan, sala okumak, gerektiğinde mukabele okumak.

c. İrşat ve eğitim görevleri: Camide Kur'an-ı Kerim, meal/tefsir, hadis, siyer ve ilmihal programı uygulamak.

d. Sosyal görevler: Dini nikah kıymak, cami ziyaretlerini koordine etmek, dini gün ve geceler, düğün, doğum ve sünnet gibi vesilelerle cemaate din hizmeti sunma, muhtaç durumda olanlara ilgili kuruluşlarla birlikte yardımcı olma işlerinde görev almak.

Başmüezzinlerden bunlara ek olarak Kur'an-ı Kerimi güzel okuma, ezanı güzel okuma, Kur'an-ı Kerim öğretimi, dini musiki ve hitabet gibi

Başkanlık hizmet alanlarından birini uzmanlık alanı olarak seçip o alanda çalışmalar yapmak ve hizmet içi eğitim çalışmalarına katılmak, müezzin-kayyımlara rehberlik etmek, ezanı güzel okuma ve dini musiki alanlarında açılan kurslarda eğitici olarak görev almak gibi görevler beklenmektedir.

İmam-hatiplerin ve müezzin-kayyımların görev tanımlarının atama şartlarıyla büyük oranda uyumlu olduğu söylenebilir. Bununla beraber görevlerin bu şartların ötesinde çeşitlendiğini belirtmek gerekir. Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi'nde bu çeşitlenme artmaktadır. Genelgede[15] camilerde yapılacak çalışmalar içerisinde "imkânlar ölçüsünde cami müştemilatında "Dini Danışmanlık Bürosu" açılması, "Cami Buluşmaları" olarak sabah namazı buluşmaları, Cuma gecesi aile buluşmaları yapılması, cami dersleri düzenlenmesi, "camilerde kadınların ibadetine yönelik nezih ve uygun mekânlar" hazırlanması, "fiziki alt yapısı müsait olan camilerde çocukların ve gençlerin gelip zamanlarını değerlendirebilecekleri, kitap okuyup ev ödevi ve araştırma yapabilecekleri okuma salonları" oluşturulması istenmektedir. Yine Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi'ne[16] göre cami görevlileri; "Halkın, özellikle gençlerin ve çocukların camilere ilgisini artırmak amacıyla sosyal ve kültürel programlar yapacaklardır".

Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri[17] belgesine göre imamların temel yeterliklerinin yanında özel yeterlik olarak şu hususlar dikkat çekmektedir:

Din hizmetlerinde hedef kitleye uygun rehberlik ve dini danışmanlık ilke, yöntem ve tekniklerini uygular.

Hedef kitlenin (çocuk, ergen, yetişkin) gelişim ve öğrenme özelliklerini açıklar.

15 Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi (DİBCHVAG), (14 Kasım 2019).

16 Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi (DİBDHUG), (15 Aralık 2020).

17 Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri (DİBPY), (2014).

Hedef kitlenin (çocuk, ergen, yetişkin) ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini tespit eder.

Yaygın din eğitim ve öğretimi süreçlerini temel özellikleriyle açıklar.

Yaygın din eğitiminde kullanılan strateji, yöntem ve teknikleri uygular.

Öğrenenlerin özelliklerine uygun araç-gereç ve öğrenme-öğretme materyalleri kullanır.

Öğrenenlerin kendilerini fiziki ve psikolojik açıdan rahat ve güvende hissetmelerini sağlayacak olumlu bir öğrenme ortamı oluşturur.

Gerçekleştirdiği din hizmetlerinin etkililiğini değerlendirir.

Personel yeterliği olarak beklenen bu hususları kazandıracak programlar kısmen ilahiyat müfredatında yer alsa da yeterince uygulama yapılmadığından çoğunlukla teoride kalmaktadır.

Uzman imamları özel yeterliklerinde "Caminin bulunduğu çevrede bulunan diğer kurum, kuruluşlarla (Müftülük, Kur'an Kursu, İmam Hatip Lisesi, İlâhiyat Fakültesi, vb.) iletişim kurar" hükmü geçmektedir. Fakat uzman imam olma sürecinde böyle bir pratiğin yaptırıldığına dair elimize bir veri ulaşmamıştır. Diğer paydaş kurumlar bir tarafa aynı mahallede, birbirine sadece iki-üç yüz metre mesafede bulunan cami görevlilerinin birbirini tanımadığı sahada bizzat şahit olduğumuz durumlardandır. Kanaatimize göre bu nadir görülen bir durum değildir.

Baş müezzinin temel yeterliklerinde ise uzman ve baş imamda olmayan "Yeni dini hareket ve oluşumları tanır" hükmü yer almaktadır.

2. Müfredatta Din Görevlisi

2.1. Hizmet İçi Eğitimle İlgili Birimler

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde personele yönelik eğitimler Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü eliyle yürütülmektedir. 16 Mart 2022'de yapılan değişiklikle bu faaliyetleri yürütme üzere Diyanet Akademisi kurulması kararlaştırılmış olsa da henüz (Eylül 2022) uygulamaya geçilmemiştir. Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Hizmet İçi Eğitim ve Rehberlik Daire Başkanlığı ile Dini Yüksek İhtisas Merkezleri Daire Başkanlığı bu görevleri paylaşmaktadır.

Görev ve çalışma yönetmeliğinde[18] genel müdürlük seviyesinde sıralanan görevler, görev ve çalışma yönergesinde[19] daire başkanlıkları olarak ayrıştırılmıştır. Hizmet İçi Eğitim ve Rehberlik Daire Başkanlığı'nın görevleri şunlardır:

a) Başkanlık personelinin hizmette etkinlik ve verimliliklerini artırmak, hizmet içi eğitim kursları düzenlemek için gerekli çalışmaları yapmak.
b) İlgili birimlerle iş birliği yaparak Başkanlık personelinin hizmet içi eğitim ihtiyaçlarını belirlemek.
c) Kariyer kadrolarında bulunan Başkanlık personelinin ihtiyaç duyulan uzmanlık alanlarına göre yetiştirilmelerine yönelik eğitimle ilgili çalışmalar yapmak.
ç) Personelin adaylık, görevde yükselme, yabancı dil ve benzeri eğitiminde uygulanacak programların hazırlanması hususunda ilgili daire ile işbirliği içerisinde çalışmalar yapmak.
d) Hizmet içi eğitim programlarının uygulanmasını takip etmek.
e) Başkanlık personeli için hizmet içi eğitim stratejilerini ve eğitime öncelikle alınacak personeli belirlemek, uygulanmakta olan programların etkinlik ve verimliliğini ölçmek, geri bildirimler elde etmek, yılsonu hizmet içi eğitim faaliyet raporlarını hazırlamak.
f) Başkanlık merkez ve taşra teşkilatının hizmet içi eğitim ihtiyaçları doğrultusunda yıllık eğitim planını hazırlamak.
g) Eğitim merkezlerinin açılacağı yerlerin belirlenmesi ve açılışı ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek.
ğ) Eğitim merkezlerinin bina, araç-gereç ve benzeri ihtiyaçları ile eğitim görevlisi ve personel ihtiyacını tespit etmek, temini için gerekli çalışmaları yapmak.

18 DİBGÇY.
19 Görev ve Çalışma Yönergesi (GÇY), (2017).

h) Özel olarak aşere, takrib ve tayyibe alanında eğitim alanların yetkinliğini tespiti ve bunlara belge verilmesi ile ilgili iş ve işlemleri yapmak.

ı) İl/ilçe müftülüklerince düzenlenen hizmet içi eğitim kurslarına katılacak personelin belirlenmesinde esas alınacak kriterler ile uygulanacak programı ve benzeri hususları tespit etmek, bu kurslardaki eğitim-öğretim hizmetlerinin etkin ve verimli olarak yürütülmesi için gerekli tedbirleri almak.

i) Eğitim merkezlerinde düzenlenen eğitimlerde giriş, dönem ve bitirme sınavları ile ilgili işlemleri yürütmek ve eğitimden yararlananların belgelerinin düzenlenmesini ve bilgilerin ilgili programlara girilmesini sağlamak.

j) Din hizmetleri sınıfında çalışan personelin Kur'an-ı Kerimi usulüne uygun şekilde okumalarını geliştirmek amacıyla çalışmalar yapmak.

k) Başkanlık personelinin yabancı dil ve mesleki bilgilerini geliştirmeleri için çalışmalar yapmak, gerektiğinde kurs açmak veya bu hususlarda açılacak kurslara eleman göndermek, bu konularda ilgili kurum/kuruluşlarla yürütülecek iş ve işlemleri koordine ve takip etmek.

l) Hizmet içi eğitim için ihtiyaç duyulması halinde hizmet satın alınması ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek.

mvHizmet içi eğitim faaliyetlerinde düzenlenen raporları derlemek, önerileri değerlendirmek, etkinlik ve verimliliği artırmak için gerekli tedbirleri almak.

n) Birimin bütçe işlemleri ile ilgili çalışmaları yürütmek.

o) Dairenin görev alanı ile ilgili mevzuat ihtiyaçlarını belirlemek.

p) Dairenin görev alanı ile ilgili arşiv hizmetlerini yürütmek.

q) Görev alanı ile ilgili konularda verilen diğer görevleri yapmak.

Aynı yönergede Dini Yüksek İhtisas Merkezleri Daire Başkanlığı'nın görevleri şunlardır:

a) Dini yüksek ihtisas merkezlerinin açılacağı yerlerin belirlenmesi ve açılışı ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek.
b) Başkanlığın görev alanı ile ilgili konularda hizmet içinde personelin bilgisini artırmak ve uzmanlaşmasını sağlamak amacıyla ihtisas kursları açılmasına yönelik iş ve işlemleri yürütmek.
c) Dini yüksek ihtisas merkezlerinin eğitim stratejilerini ve ihtisas eğitimine alınacak personelin kriterlerini belirlemek.
ç) Dini yüksek ihtisas merkezlerinde uygulanmakta olan eğitim faaliyetlerinin etkinlik ve verimliliğini ölçmek, geri bildirimler elde etmek ve faaliyetler hakkında rapor hazırlamak, verimliliği artırmak için gerekli çalışmaları yapmak.
d) İhtisas eğitimlerine giriş, dönem ve bitirme sınavları ile ilgili işlemleri yürütmek.
e) İhtisas kursu giriş sınavında başarılı olan personelin dini yüksek ihtisas merkezlerine planlamalarını yapmak.
f) Başkanlıkça hazırlanan eğitim programlarını dini yüksek ihtisas merkezlerine tebliğ etmek ve programların etkin ve verimli bir şekilde uygulanması için gerekli tedbirleri almak.
g) Dini yüksek ihtisas merkezleri için bina, araç-gereç gibi ihtiyaçlar ile eğitim görevlisi ve personel ihtiyacını tespit etmek, temini için gerekli çalışmaları yapmak.
ğ) İhtisas eğitiminden yararlananların belgelerini düzenlemek ve bilgilerini arşivlemek.
h) Dini yüksek ihtisas merkezlerinde gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinin etkinlik ve verimliliğini artırmaya yönelik çalışmalar yapmak.
i) İhtisas eğitimi amacıyla yurt dışından ülkemize getirilen öğrencilerin eğitim ihtiyaçlarını karşılamak, bunların iş ve işlemlerinin yürütülmesinde ilgili birimlerle iş birliği yapmak.
j) Dairenin görev alanı ile ilgili mevzuat ihtiyaçlarını belirleme çalışmalarını yapmak.
k) Görev alanı ile ilgili konularda verilen diğer görevleri yapmak.

2.2. Hizmet içi eğitim programları

Edinebildiğimiz bilgiler çerçevesinde tespit edebildiğimiz hizmet içi eğitim programlarını şöylece sıralayabiliriz:[20]

Aşere Eğitim Programı - 2021

Çevirim İçi Arapça Hizmet İçi Eğitim Programı 2021

Dînî Mûsikî Programı 2015

Ezanı Güzel Okuma Programı - 2016

Genel Hizmet İçi Eğitim Programı - 2004

Hafızlığı Muhafaza Hizmet İçi Eğitim Programı - 2019

Hizmete Hazırlık Eğitim Programı - 2004

Hüsn-i Tilavet Hizmet İçi Eğitim Programı - 2021

Kıraat (Aşere-Takrib) Programı - 2014

Kur'an-ı Kerim Hizmet İçi Eğitim Programı – 2014

Misafir Öğrencilere Yönelik İhtisas Eğitimine Hazırlık Öğretim Programı – 2015

Sözleşmeli İmam-Hatiplere Yönelik Mesleğe Hazırlık Eğitim Programı – 2016

Sözleşmeli Personele Yönelik Mesleğe Hazırlık Eğitim Programı (Kur'an Kursu (1)

Sözleşmeli Personele Yönelik Mesleğe Hazırlık Eğitim Programı (Kur'an Kursu Öğr)

Talim ve Tashih-i Huruf Hizmet İçi Eğitim Programı – 2021

Tashih-i Huruf Hizmet İçi Eğitim Programı (Kur'an Kursu Öğreticileri) – 2021

[20] Diyanet Akademisi kurulması dolayısıyla teşkilatlanmada yapılacak değişiklikler için diyanet.gov.tr sitesinde Diyanet Akademisi'ne bağlanan Hizmet İçi Eğitim ve Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezleri Daire başkanlıklarına dair bölümler yayından kaldırılmıştır. İlgili birimlerle sağlıklı irtibat kurulamamış ve yeterli bilgi alınamamıştır.

Tashîh-i Hurûf Programı - 2017

Tashîh-i Hurûf Rehber Öğreticiler Programı – 2019

Uluslararası Hafızlık ve Kur'an-ı Kerimi Güzel Okuma Yarışmalarına Hazırlık Programı

Hizmet içi eğitim programlarının ağırlıklı olarak Kur'an-ı Kerim'i okumayı geliştirme, güzelleştirme üzerine olduğu görülmektedir. Yanı sıra dini bilgilerin edinilmesi, ezan ve musiki programları gibi içerikler yer almaktadır. 2016 tarihli Sözleşmeli İmam-Hatiplere Yönelik Mesleğe Hazırlık Eğitim Programı'nda dersler ve krediler aşağıdaki gibidir. Tablolara bakıldığında hafız olanlarda da olmayanlarda da en çok ders saati Kur'an-ı Kerim'i okuma üzerinedir. Onu temel dini bilgilerle imamlık-müezzinlik formasyonu takip etmekte, peşinden diğerleri gelmektedir.

Tablo 2: Hafızlara Yönelik Dersler ve Krediler Tablosu

III. DERSLER VE KREDİLER TABLOSU

A. Hafız Olanlara Yönelik				
S.NO	**DERSLER**			**SAAT**
1.	Temel İslam Bilimleri (Temel Kavramlar ve Kurumlar)			66
2.	Kur'an-ı Kerim	Talim ve Tecvid Uygulamaları	(30 Saat)	156
		Talim Üzere Yüzüne Okuma	(70 Saat)	
		Talim Üzere Ezbere Okuma	(56 Saat)	
3.	Kur'an Meâli			42
4.	Temel Dini Bilgiler			100
5.	İmamlık ve Müezzinlik Formasyonu			72
6.	Hutbe-Vaaz Hazırlama ve Sunma			30
7.	Sosyal ve Kültürel Etkinlikler			24
8.	Okuma ve Değerlendirme Yöntemleri			14
9.	Medya Okuryazarlığı			8
10.	Başkanlık Teşkilatı ve Mevzuatı			10
TOPLAM				522

Tablo 3: Hafız Olmayanlara Yönelik Dersler ve Krediler Tablosu

B. Hafız Olmayanlara Yönelik				
S.NO	**DERSLER**			**SAAT**
1.	Temel İslam Bilimleri (Temel Kavramlar ve Kurumlar)			66
2.	Kur'an-ı Kerim	Talim ve Tecvid Uygulamaları	(30 Saat)	244
		Talim Üzere Yüzüne Okuma	(120 Saat)	
		Talim Üzere Ezbere Okuma	(94 Saat)	
3.	Kur'an Meâli			42
4.	Temel Dini Bilgiler			100
5.	İmamlık ve Müezzinlik Formasyonu			72
6.	Hutbe-Vaaz Hazırlama ve Sunma			30
7.	Sosyal ve Kültürel Etkinlikler			24
8.	Okuma ve Değerlendirme Yöntemleri			14
9.	Medya Okuryazarlığı			8
10.	Başkanlık Teşkilatı ve Mevzuatı			10
TOPLAM				610

Hizmet içi eğitimlerin genel çerçevesine ve özelde "Sözleşmeli İmam-Hatiplere Yönelik Mesleğe Hazırlık Eğitim Programı"na bakıldığında muhtevanın imam-hatip ve müezzin-kayyımlığa başvuru şartlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Gerek başvuru şartlarında aranan-lar gerek sınavda sorulanlar gerekse hizmet içi eğitimlerle sunulanlar ana hatlarıyla Kur'an-ı Kerim'i okuma, öğretme, belirli seviyede dini bilgilere sahip olma ve camide namaz başta olmak üzere mahallindeki din hizmetlerini yürütmeye yöneliktir. Program sonunda yapılacak değerlendirme formu bu alanlardaki kazanımları ölçme amaçlı hazırlanmıştır.

Tablo 4: Sözleşmeli İmam-Hatipler Genel Değerlendirme Formu

EK-8

T.C.
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
SÖZLEŞMELİ İMAM-HATİPLER GENEL DEĞERLENDİRME FORMU

A. GİRİŞ BİLGİLERİ	
Kursiyerin Adı Soyadı	
Atandığı Yer (il/İlçe/Köy)	
Sicil No	
Tarih	

B. DEĞERLENDİRME ALANI					
S. NO	**DEĞERLENDİRME YAPILACAK HUSUSLAR**	**Zayıf (1-59 Puan)**	**Orta (60-69 Puan)**	**İyi (70-89 Puan)**	**Çok iyi (90-100 Puan)**
1.	**Temel İslam Bilimleri** (Temel Kavramlar ve Konular)				
2.	**Kur'an-ı Kerim**				
3.	**Kur'an Meâli**				
4.	**Temel Dini Bilgiler**				
5.	**İmamlık ve Müezzinlik Formasyonu** √ İmamlık √ Müezzinlik √ Cenaze İşlemleri √ Nikah Merasimi √ Sosyal İlişkiler ve İletişim Becerisi				
6.	**Hutbe ve Kültürel Etkinlikler** √ Hutbe √ Vaaz				
7.	**Sosyal ve Kültürel Etkinlikler**				
8.	**Okuma ve Değerlendirme Yöntemleri**				
9.	**Medya Okuryazarlığı**				
10.	**Başkanlık Teşkilatı ve Mevzuatı**				
	TOPLAM				
				GENEL TOPLAM **GENEL ORTALAMA**	

Tarih
Formu Dolduranın Adı Soyadı
Unvanı
İmza

Bu program örneğinde mesleğe yönelik hizmet içi eğitimin içeriği ve değerlendirmesine bakıldığında, imam ve müezzinlerin görev tanımlarında kendilerinden beklenen özellikle sosyo-kültürel çalışmalar ve toplumun her kesimine yönelik çok yönlü hizmet sunma noktasında onlara destek olacak içeriğin yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Çocuk, genç, kadın, çocuk, yaşlı, hasta vb kesimlere yönelik formasyon yeterince sağlanmadığı gibi okuma salonları oluşturma gibi gerçekleştirmeleri beklenen hizmetleri ortaya koyacak formasyon da sağlanamamaktadır. İmam ve müezzinler bu konularda kendi kişisel kabiliyet ve girişimleriyle baş başa kalmaktadırlar. Göreve yeni atanan genç görevlilerin bu konularda tecrübelerinin azlığı da düşünülürse onları desteklemek için daha farklı programların geliştirilmesi gerektiği ortadadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Kanunu'nda[21] 2022 yılında yapılan değişiklikle "Diyanet Akademisi" kurulması kararlaştırılmış ve personeli yetiştirmeye dönük hizmet içi eğitim dahil tüm faaliyetler akademi çatısı altında toplanmıştır. Kanun aşağıdaki gibi olup işleyişi düzenleyecek yönetmelikler hazırlanma aşamasındadır. Yönetmelikler yayınlanınca hizmet içi eğitimlerin içeriği değerlendirilebilecektir. Kanuna eklenen madde aşağıdaki gibidir:

"Madde 7/A- (Ek:16/3/2022-7383/2 md.)

Diyanet Akademisi dinî yüksek ihtisas merkezleri, dinî ihtisas merkezleri ve eğitim merkezlerinden oluşur.

Diyanet Akademisi doğrudan Başkana bağlı olarak, Başkanlığın Din Hizmetleri Sınıfına ait unvanlarla ihdas edilen pozisyonlarına atanacak aday din görevlilerinin mesleki eğitimi ile hizmet içi eğitim faaliyetlerini ve yurt dışından gelen mahallin din görevlilerine yönelik eğitim faaliyetlerini yürütür; Başkanlığın görev alanıyla ilgili araştırma ve yayın yapar; konferans, panel, seminer, sempozyum ve benzeri dinî, ilmî, sosyal ve kültürel etkinlikler, kurs ve sertifika programları düzenler ve Başkan tarafından verilen diğer görevleri yerine getirir.

Diyanet Akademisi; Millî Eğitim Bakanlığı, Yükseköğretim Kurulu, üniversiteler, lisans düzeyinde dinî eğitim veren yükseköğretim kurumları

21 DİBKGHK.

ve müftülükler ile görevinin gerektirdiği diğer ulusal ve uluslararası kurum, kuruluş ve kurullarla iş birliği ve ortak çalışma yapabilir, mesleki ve bilimsel ilişkiler kurabilir, araştırmalarda bulunabilir, eğitim programları uygulayabilir, danışma kurulları ve komisyonlar oluşturabilir.

Diyanet Akademisinde ders vermek, araştırma ve uygulama faaliyetlerinde görev almak üzere, dört yıllık dinî yüksek öğrenim mezunu olup dinî yüksek ihtisas merkezinde eğitimini tamamlamış veya ilahiyat alanında doktora yapmış olanlar arasından; dinî musiki, kıraat gibi özel yetenek gerektiren konularda ise dört yıllık dinî yüksek öğrenim mezunu olanlar arasından Başkanlıkça yapılacak sınavda başarılı olanlar Diyanet Akademisinde eğitim görevlisi kadrolarına atanabilir. Ayrıca Diyanet Akademisinde eğitim görevlisi kadrolarının yüzde onuna kadar, dinî yüksek öğrenim dışında lisans mezunu olup yüksek lisans çalışmasını tamamlayanlar arasından Başkanlıkça yapılacak sınavda başarılı olanlar eğitim görevlisi kadrolarına atanabilir.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin hususlar yönetmelikle düzenlenir."

3. Değerlendirme, Tespit ve Öneriler

3.1. Değerlendirme

Din görevlilerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevzuat hükümleri, hizmet içi eğitim programları ve görev tanımları gereği halka sunduğu fiili hizmetlerin, birbiriyle ilişkili ve birbirini pekiştirir biçimde, temel İslami konuları (inanç, ibadet, siyer, ahlak, Kur'an okuma/okutma) içeren bir çerçevede olduğu söylenebilir. Cami görevlilerinin bu temel hizmetleri, muhatapları ve içinde bulundukları şartlar muvacehesinde hakkıyla yapabilmelerini sağlayacak formasyona sahip olmaları göreve alım ve atama şartlarında kayda geçirilmiş olsa da ne alınırken ne de sonrasında temel görev alanlarının yanı sıra özellikle sosyal içerikli din hizmetlerini yeterince yapabilmelerine yardımcı olacak bu formasyonun teminine fiili olarak yeterince yer verilmediği görülmektedir.

Neredeyse tamamen "dini alan"a hasredilen bir eğitimle yetiştirilen din görevlisinin göreve başladıktan sonra sosyal bir kişilik sergilemesini ve sosyal hizmetler üretmesini beklemek yerinde olmayacaktır. Modernleşme ve

sekülerleşmeyle beraber insan hayatı çeşitli alanlara ayrılarak "dini hayat" diye hayatın bütünlüğünden koparılmış bir din alanı üretilmiştir. Bu dini hayat, ekonomiden, siyasetten, eğitimden, kültürden, gelenekten bağımsız; zamanın ruhuyla, gündelik hayatın akışıyla yeterince ilgi ve ilişkisi olmayan, kendine özel bir alanda yaşanan bir hayat parçası gibi telakki edilmektedir. Din hizmetleri de zımnen bunu kabullenir gibi görünen bir yaklaşımla düzenlenmiştir. Hizmet içi eğitimlerde veya din görevlisi yetiştirme aşamalarında sosyal ilişkileri geliştirme, çevrenin imkân ve insanlarını tespit ve harekete geçirme hususunda bir eğitim verilmemekte fakat göreve başlanınca bütün hayatı kuşatan hizmetler beklenmektedir. Din görevlisinin, yeterli eğitimini almadığı halde, bir yandan çocuk, genç, kadın, yaşlı gibi toplumun her kesimine hitap etmesi, öte yandan eğitim, kültür, sanat, spor gibi birçok hizmeti bir arada yürütmesi beklenmektedir.

3.2. Sahadaki Din görevlilerinin Yeterliklerine Dair Tespitler

Günay'ın[22] Erzurum ve çevre köyleri üzerine yaptığı araştırmada camide görev yapan hocaların cami dışındaki hayatı ve toplumu tanımadan geleneksel ezber bilgiler sundukları ve halkı aydınlatma görevini hakkıyla yerine getiremedikleri tespit edilmiştir. Taş'ın[23] çalışmasında olumlu yönler yanında benzer eksiklikler tespit edilmiştir. Sağlam'ın[24] Fransa üzerine yaptığı çalışmasının sonuçlarına göre, din görevlileri, yeterliklerinin ölçüldüğü on iki bölümden ikisinde (güzel Kur'an okuma ve Türkçe'yi iyi kullanma) yeterli görülürken kalan on bölümde (dini bilgi ve donanım, vaaz ve sohbet yapma, genel kültür, Müslümanları temsil, etkileyici kişilik, yetişkinlerle iletişim, gençlerle iletişim, çocuklarla iletişim, cemaatin problemleriyle ilgilenme, Fransızca'yı iyi kullanma) farklı değerlerde dağılmış olarak "kısmen yeterli" bulunmuştur. Aynı araştırmada, cami etkinliklerinin yeterliği ölçümünde on iki bölümden üçünde (inanç, ibadet konularının anlatımı ve Kur'an-ı Kerim'i okuma/anlama) etkinlikler yeterli

22 *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat* (Çemberlitaş, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 253-254.

23 *Türk Halkının Gözüyle Diyanet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 199.

24 *Batı Avrupa'da Yaşayan Türklere Göre Din Görevlileri ve Cami Etkinlikleri Yeterliliği (Fransa Örneği)* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 241.

bulunmuş/görülmüş, diğer dokuz bölümde (Hz. Peygamberin hayatı, eşler arası iletişim, çocuk ve genç eğitimi, yetişkin eğitimi, genç kızların eğitimi, bayanların eğitimi, toplumu tanıma, çocukların okul başarısını yükseltme, insanlar arası ilişkiler) etkinlikler kısmen yeterli görülmüştür.[25] Buradan hareketle, Kur'an-ı Kerim okuma/okutma, inanç ve ibadet dışındaki alanlarda belirli bir yetersizliğin söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

DİB 2019-2023 Stratejik Plan İç Kaynaklı Riskler başlığında[26] "hizmet alanlarının bir kısmına yönelik uzman eksikliğinin olması; din hizmeti sunan personelin, cami ve Kur'an kursu dışında gösterdiği faaliyetleri periyodik hale getirememesi; yetişmiş kalifiye personelin bir kısmının özlük hakları nedeniyle başka kurumlara geçmesi; insan kaynağı olan imam-hatip lisesi ve ilahiyat mezunlarının mesleki birikimlerinin istenilen düzeyde olmaması ve mesleğe kabul edildikten sonra uzun süreli hizmet içi eğitimlere tabi tutulmasına ihtiyaç duyulması" gibi hususların dile getirilmiş olması gerek mevzuat ve müfredatla ilgili değerlendirmelerimizin gerekse sahadan edinilen bulguların Başkanlık tarafından da tespit ve teyidi olarak görülebilir.

Bu durum gerek yurt içi gerek yurt dışındaki din görevlileri hakkında hizmet sunduğu kitleleri tanıma açısından ciddi anlamda iyileştirmeye açık alanlar olduğunu göstermektedir. Muhatap kitlenin gündelik hayatını bilmeden, onları tanımadan hizmet sunmaya çalışmak ve bir takım kalıp bilgiler sunmak her hastaya aynı ilacı vermeye benzetilebilir. Oysa esas olan her hastanın hastalığına, hastalığının derecesine, yaşına ve bünyesine göre tedavi önermektir. Bunun içinse muhatabın iyi tanınmasının gerekliliği ortadadır. Dolayısıyla din görevlisinin hizmetin konusu olan dini bilgilere yeterince sahip olmakla beraber bu bilginin insanlara sunumunun bilgisine de sahip olması gerekir.

Burada son bir buçuk asırdır ülkenin geçirdiği tarihi süreç, bu süreçte din anlayışındaki değişim ve dönüşümler, dinin, dindarın ve din

25 Sağlam, *Batı Avrupa'da Yaşayan Türklere Göre Din Görevlileri ve Cami Etkinlikleri Yeterliliği (Fransa Örneği)*, 248.

26 Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Plan 2019-2023 (Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Plan 2019-2023), (2018), 23.

görevlisinin konumu, din hizmetlerinin yürütülme biçimi, din görevlilerinin yetişme, işe alınma şartları, sosyal statüsü, toplum nezdindeki prestiji, sosyo-ekonomik seviyesi, başta camiler olmak üzere dinî mekânların toplum hayatındaki yeri, yerine getirdiği fonksiyonlardaki değişimler, mimari yapıları, malî imkânları göz ardı edilerek, sadece anlık fotoğrafta din görevlilerine odaklanıp onlar üzerinden bütün hizmetlerin eleştirisini yapmak ilmî, ahlakî, tutarlı ve geçerli bir tavır olmayacaktır. Din görevlisinin durumu ve konumu bahsedilenler çerçevesinde büyük resim içinde değerlendirilmelidir. Bütün değişkenlerin aynı olduğu bir durumda farklı bir sonuç beklemek makul olmayacaktır. Mevcut resimde demokratik ve laik bir devletin memuru olan ve görevleri bu çerçevede çizilen bir memur sınıfından, bu mevcut durumlarında hiçbir değişiklik yapmadan ideal anlamda bir performans beklemek etik olarak doğru, pratik olarak gerçekçi olmayacaktır.

3.3. Öneriler

Günümüzde etkin hizmetler yürüten camilere baktığımızda samimi, yetkin ve gayretli din görevlilerinin, gerekli mekân ve imkânları temin etmede başarılı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla esas odak noktası ve yatırım alanı olarak insan kaynaklarının yetkinleştirilmesine yönelmek en doğrusu olacaktır. Din görevlilerinin yetiştirilmesi ve daha etkin hizmet üretebilmesi için öneriler aşağıda sıralanmıştır.

Atama/alım süreciyle ilgili öneriler:

1) *Din görevlilerinden beklenen yeterliklerin bazıları başvuru şartlarına eklenmelidir*. Camilerde sunulan hizmetlerin yanı sıra ilgili kurumlarla iş birliği altyapısı oluşturularak uygun olan GSB gençlik merkezleri, belediyelerin bilgi evleri gibi kurumlarda çocuklara, gençlere yönelik çalışmalara fili olarak katılmış olmak gibi şartlar başvuru koşullarına eklenebilir. Bu katılımlar seçenekler halinde düzenlenebilir. Okul öncesi, ilkokul, ortaokul, lise çalışmaları, keza Kur'an öğretimi, dini bilgiler öğretimi, kitap okuma, sosyal/kültürel etkinlik, gezi/ziyaret, aile rehberlik, manevi rehberlik gibi görev tanımlarında ve personel yeterliklerinde belirtilen, cami görevlilerinin yapması beklenen çalışmalardan en yaygın on tanesi seçilip

bunlardan üç tanesini sağlamak başvuru için şart koşulabilir. Münhal camiler için yarışma sınavı açılırken de ne tür hizmetler bekleniyorsa başvuru şartlarında belirtilmesi ve istenmesi yoluna gidilebilir.

Atama öncesi istenen koşullar zorunlu olacağından adaylar bunları yerine getirmek için çaba sarf edecek ve şartları sağlayacaklardır. Adaylar atandıktan sonra bir rahatlama yaşayabilmekte ve sürekli motivasyon sağlayan bir bilinçleri yoksa nasıl olsa kadroyu aldık hissiyle bu çalışmalara katılmak ya da bunları uygulamak konusunda isteksiz davranabilmektedirler.

2) *Diyanet Akademisi bünyesinde yapılacak eğitimler teoriye boğulmadan uygulamalı olmalıdır*. Hazırlanacak yönetmeliklerde bu durum gözetilmelidir. Çocukla ilgilenilmesi isteniyorsa, çocuklarla ilgili, gençle ilgilenmesi isteniyorsa gençlerle, kadınlara yönelik hizmet bekleniyorsa kadınlarla ilgili çalışmalara bizzat katılmak şeklinde eğitimler uygulamalı verilmelidir.

3) *Uygulamalı eğitimler camilerde ve paydaş kurumlar bünyelerinde yapılmalıdır*. Uygulamalar model/örnek çalışmalar yapılan camilerde aktif görev alma, eşgüdüm çalışmaları yapıldıktan sonra GSB Gençlik merkezi, belediye bilgievi gibi kurumlarda görev üstlenme şeklinde gerçekleştirilebilir. Belirli bir süre staj yaptırılıp, değişik yaş gruplarıyla çeşitli etkinlikler yaptırılabilir.

4) *Yeni atanan cami görevlisi, atandığı ilin 'şehir camii'nde*[27] *uyum programına alınmalıdır*. Görevliye şehrin sosyo-dini hayatı tanıtılmalı, model/mevcut çalışmalar detaylıca sunulmalıdır. İmam/müezzin kayyım, yeni geldiği yerde 3-6 ay arasında tanıma-tanışma-alışma-hazırlık, ikinci 3-6 ay hazırlıkları yapılan etkinlik-faaliyet-çalışma-projelerin deneme

[27] Mehmet Emin Akaslan, "Mekan, imkan ve İnsana Dayalı Üç Cami Modeli önerisi", *Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü: IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Tam Metin Bildirileri (3-4 Kasım 2018, Sancaktepe-İstanbul)* (İstanbul, 2019). Belirtilen bildiride ayrıntılı olarak açıklanan 'şehir camii'; şehrin, cami merkezli din hizmetleri için danışma, rehberlik ve yönlendirme merkezi olup şehirde yapılan örnek çalışmaların bilgileri ve sunumunun yer aldığı, şehrin sosyo-kültürel ve dini hayatına dair bilgilerin verildiği camidir.

çalışmalarını yapmalı, sene sonunda değerlendirme yaparak şehir camisi ile koordineli bir şekilde kendi camisinde uygulayacağı yıllık çalışma programını oluşturmalıdır.

Bu önerinin uygulanması zorluklar içerebilir. Bununla beraber, yeni cami görevlisine yeterli rehberlik ve yardım yapıldıktan sonra kendisinden böyle bir hazırlık ve program istense ve görevli hiçbir şey yapmasa bile bir şeylerin farkında olacaktır. Bu çabaların gösterilmediği durumlara kıyasla hiçbir eksiklik yaşanmayacak, bilakis belki de bu vesileyle görevli çalışmaları gerçekleştirmek için kendinde cesaret bulacak, girişimlerde bulunacaktır.

5) *Paydaşlarla iletişim/etkileşim uygulamalı olarak gösterilmelidir*. İnsan kaynağı ve maddi imkan/kaynak temini için okul, öğretmen, stk, esnaf, işadamı, cami cemaati ziyaretleri yaptırılmalı, sosyal iletişim ve ilişkilerin nasıl kurulacağı, kaynakların nasıl temin edileceği uygulamalı gösterilmelidir. Gerek Diyanet Akademisi'nde adaylık eğitimleri sürecinde gerek atandıktan sonra atandığı şehre uyum sürecinde, görevli, tecrübeli cami görevlileri veya eğitimcilerle beraber kamu kurumları, okul, stk, esnaf ziyaretlerine götürülmelidir. Bu kurum ve kişilerle nasıl irtibat ve iletişim kurulacağı, iş birliği geliştirileceği konusunda bizzat tecrübe kazandırmalıdır. Uygulamalar her ilin bu çalışmaları en iyi yapan camileri (şehir cami) üzerinden yapılabilir.

6) *Turistlerin yoğun ziyaret ettiği camilerde görev yapmak için Arapça yanında en az bir Batı dili bilme ve dinler tarihi müktesebatına sahip olma şartları getirilmelidir*. Uzman imam-baş imam, baş müezzin gibi kariyer basamakları içinde bunlara gerekli taltifler yapılmalıdır.

Hizmet içi eğitimlerle ilgili öneriler

7) *Personel yeterlikleriyle uyumlu şekilde organize edilecek hizmet içi eğitimler bizzat sahada uygulamalı olmalıdır.* Personelden görev ve yeterlik olarak ne isteniyorsa bunlar hizmet içi eğitim programına dönüştürülmeli ve uygulamalı olarak gerçekleştirilmelidir. İstenen fakat yeterli desteği sağlanmayan yeterliğin gelişmeyeceği dikkate alınmalıdır.

8) *Cami görevlileri, kişilik, kabiliyet ve yönelimlerine göre hizmet içi eğitime alınmalıdır*. Hizmet içi eğitimlerde herkese standart paket

programlar yerine, görevlilerimizin karakter, kişilik, kabiliyet ve müktesebatlarına göre temalı/konulu eğitim programı seçenekleri geliştirilebilmelidir. İlmi/akademik, sosyal, kültürel, sanat, spor gibi alanlardan hangilerine yönelimleri, kabiliyetleri ve tecrübeleri varsa o alanlarda geliştirmek üzere hizmet içi eğitim programları hazırlanmalı ve uygulanmalıdır. Akabinde bu görevliler, etkin oldukları bu yönlerini aktif değerlendirecekleri camilerde görevlendirilmelidir. Bu programlar drama/tiyatro, sinema, kısa film, radyo-tv, izcilik, musiki ve yazarlık gibi güncel konulardan üzerinden çeşitlendirilebilir. Keza kampüs cami görevlileri ve bulundukları sosyo-kültürel ortam itibariyle bu tarz sorunlarla daha çok yüz yüze gelme durumları olan cami görevlilerine dönük deizm/ateizm/teodise/lgbt gibi konulara özel, soyut/teorik alana hapsolmadan, sahada karşılaşılan soru ve sorunların çözümüne yönelik pratik içerikli eğitim programları hazırlanıp uygulanmalıdır.

9) *Din görevlilerinin yaptıkları çalışmalardaki yetkinliklerine göre uzmanlaşmaları sağlanarak onlardan oluşturulacak ekipler hizmet içi eğitimlerde görevlendirilmelidirler.* Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "Cami Görevlilerinden Örnek Projeler" çalışmasında görüldüğü gibi sahada yapılan çalışmalar daha detaylı kategorize edilmeli, her kategorinin iyi örneklerini gerçekleştiren cami görevlileri bir araya gelip grup oluşturarak bir ortak sunum çerçevesi oluşturmalıdır. Bu ekipleri oluşturan görevliler hizmet içi eğitimlerde dönüşümlü olarak görev almalıdırlar. Çocuk çalışmaları ekibi, gençlik çalışmaları ekibi, kadın çalışmaları ekibi gibi. Bizzat uygulayıcıların meslektaşlarıyla paylaşımda bulunması pratik olarak akademik sunum/seminer/konferans vermekten daha verimli olacaktır. İlgili alanda '*sahaya vukufiyeti*' olan bir akademisyenin bu ekipte yer alması teorik çerçeveyi oluşturmak açısından yerinde olacaktır. Bu gruplar, kampüs cami, sanayi cami, çarşı cami ve turizm bölgesi camileri çalışmaları gibi cami kategorilerine göre özelleştirilebilir.

Sinerjik/stratejik sürekli yenilenir yapılanma önerisi

10) *Din görevlilerinin çok yönlü yetiştirilmesi ve hizmet üretmesi için köklü ve çok yönlü düzenlemeler yapılmalıdır*. Cumhurbaşkanlığı sistemine geçilmiş olması bu köklü düzenlemeler için bir fırsat olarak görülebilir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle beraber Diyanet İşleri Başkanlığı

teşkilat yapısı ve hizmetlerinin, Aile, Gençlik ve Spor, Milli Eğitim, İçişleri (sosyal yardımlaşma, belediyelerin sosyal çalışmaları, gençlik çalışmaları), Çevre ve Şehircilik (şehir planlama, imar işleri ve mimari işler), Kültür ve Turizm bakanlıkları (kütüphaneler, müzeler) ve üniversitelerle (özellikle İlahiyat ve Eğitim fakülteleri, yanı sıra Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Güzel Sanatlar/Konservatuar) tümleşik şekilde yeniden organize edilmesi edilmelidir. Bu kurumlarla oluşturulacak senkronizasyon ile din hizmetlerinin üretilmesinden yürütülmesine, din görevlisinin yetiştirilmesinden işe yerleştirilmesine kadar her aşamada iş birliği geliştirilebilmelidir. İnsan, mekân ve imkanların ortak kullanımıyla israf azalıp tasarruf artacak, hizmetler bereketlenecektir.

11) *Camilerin şehir planı içindeki konumu ve mimari yapısı beklenen hizmetlere uygun olmalıdır.* Bu bağlamda ortaya konan 'Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu'nun ciddiyetle uygulanması takip edilmelidir.

Bu ve önceki sempozyumlarda bildiri sunan bazı hocalarımızın, din görevlilerinin sahadaki model/örnek çalışmaları hususunda bilgi eksiklikleri olduğu gözlenmektedir. Kimi zaman yerini bulamayan eleştiriler, kimi zaman pratiğin gerisinde kalan öneriler sunulabilmektedir. Bunların aşılmasına katkısı olur ümidiyle sempozyum açılışında çoğunluk huzurda iken, din görevlilerimizin örnek çalışmalarından oluşturulacak bir tanıtım videosunun gösterilmesi yerinde olacaktır.

Kaynakça

Akaslan, Mehmet Emin. "Mekan, imkan ve İnsana Dayalı Üç Cami Modeli önerisi". *Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü: IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Tam Metin Bildirileri (3-4 Kasım 2018, Sancaktepe-İstanbul)*. İstanbul, 2019.

Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*. Çemberlitaş, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999.

Onay, Ahmet. "Cami Eksenli Din Hizmetleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

Sağlam, İsmail. *Batı Avrupa'da Yaşayan Türklere Göre Din Görevlileri ve Cami Etkinlikleri Yeterliliği (Fransa Örneği)*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2011.

Taş, Kemalettin. *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Turan, İbrahim. "Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlilikler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/1 (2013), 47-73.

CBOTÇTY, Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği. (1985). Erişim 06 Eylül 2022. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=9078&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5

DİBAYDY, Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği. (15 Nisan 2015). Erişim 25 Eylül 2022. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=20685&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5

DİBCHVAG, Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi. (14 Kasım 2019).

DİBDHUG, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi. (15 Aralık 2020). https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/DinHizmetleriUygulamaGenelgesi.pdf

DİBGÇY, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönetmeliği. (17 Haziran 2014). Erişim 25 Eylül 2022. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=19795&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5

DİBKGHK, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun. 633 (22 Haziran 1965). Erişim 07 Temmuz 2022. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf

DİBPY, Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri. (2014). Erişim 07 Eylül 2022. https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Personel%20Yeterlikleri.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Plan 2019-2023, Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Plan 2019-2023. (2018). https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/Documents/stratejik_plan_2019-2023.pdf

GÇY, Görev ve Çalışma Yönergesi. (2017). https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/G%C3%B6rev%20ve%20%C3%87al%C4%B1%C5%9Fma%20Y%C3%B6nergesi.pdf

VKKÖİHMKKAKKBYY, Vaizlik, Kur'an Kursu Öğreticiliği, İmam-Hatiplik Ve Müezzin Kayyımlık Kadrolarına Atama Ve Bu Kadroların Kariyer Basamaklarında Yükselme Yönetmeliği. (23 Aralık 2011). Erişim 25 Eylül 2022. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=15636&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5

BÖLÜM 8

TARİHİ SÜREÇTE CAMİ VE FONKSİYONLARI

OSMANLI DÖNEMİNDE MAHALLE İMAMLARININ GÖREVLERİ ZAVİYESİNDEN MAHALLE CAMİİ VE MESCİTLERİNİN FONKSİYONLARINI OKUYABİLMEK

Dr. Necati Döğüş
Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

İmam kelimesi Arapça ام kökünden gelmekte olup[1] kastetmek, amaçlamak, niyet etmek, istemek ve arz etmek anlamlarına gelmektedir.[2] "امهم و ام بهم" veya "ام القوم و ام بالقوم" bir topluluğa tekaddüm etmek ve onların önüne geçmek demek olup bu ise imâmet manasınadır. Buradaki imâmetin başkanlık yanında topluluğa namaz kıldırmak manasına geldiği de ifâde edilmektedir.[3] Farsça "pişva" kelimesi ile de ifâde

1 Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-Râzi, *Muhtârü's-Sıhah,* nşr. Mahmud Hatır (Kahire: Darülhadis, 1311), 26; Butrus el-Bustani, *Muhîtu'l-Muhît: kâmus-ı mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü Cevad, 1983) 16.

2 Ebu'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrem (ibn Manzur), "el-Emm", *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Yusuf Bakâî - İbrahim Şemsüddin - Nedal Ali (Beyrut: Müessesetü'l-A'lami li'l-Matbua, 2005), 1/148; Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lugati*, ed. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: TYEKB, 2015) 2/1997.

3 Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebu Tahkîki't- Turas fî Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), "Emme", 1392; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,*1/148; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008),"Emm", 120.

edilen[4] "imam" kelimesinin Arapça lügatlar üzerinde yapılan araştırmada yaklaşık 17 ayrı manası tespit edilmiştir. Doğru yolda olsun veya olmasın; ister reis olsun ister olmasın; kadın veya erkek toplumun uyduğu, tabi olduğu, iktida ettiği ve arkasından gittiği şahıs, Kur'an-ı Kerim, kitap, yol, misal, kıble yönü, delil, rehber gibi birçok anlama gelen imam kelimesinin konumuzu ilgilendiren asıl anlamı, namazda insanların önünde olan, namaz kıldıran kişidir.[5] Türkçe ve tarih sözlükleri ile ansiklopedilerde "imam" kelimesinin lügat manasına kısaca yer verilmekle beraber daha çok ıstılâhî anlamlarının yer aldığı görülmektedir. Bu anlamların başlıcaları "önde bulunan, önder, halîfe, devlet başkanı, mezhep kurucuları, içtihatta rey sahibi olan, müçtehid, herhangi bir ilimde sözü hüccet kabul edilen şahıs, sahasında otoriter kabul edilen güvenilir hadis ravileri" gibi anlamlardır.[6] Şemseddin Sami, yukarıda bir kısmı zikredilen genel

4 Muhammed Ali et-Tehânevî, Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), I/259.

5 İbn Manzûr, *Lisânu'l-lisân tehzîb-u lisâni'l-Arab,* nşr. Abdulemir Ali Mühenna (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1993), "İmam", I/44; Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi,* ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), "Emme", 5/ 1392-1393, 4857; *Vankulu Lugati,* C. 2, s. 1998; Hasan Saîd el-Kermî, *el-Hâdî ilâ lugati'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Benân li'ttibâ'ati ve'n-Neşr, 1991), "el-İmam", 1/88; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/141, 149-150; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü'l-muhît, thk. Mektebu Tahkîki't- Turas fî Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), "Emme", 1392; İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sıhâh, thk. Şehâbuddîn Ebû Amr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), "el-İmam", 2/1384; Ahteri Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir*, 2. Basım (İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2014), 95.

6 Bk. Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* (Ankara: TDK, 2000), 661; Muallim Nâci, *Lügat-ı Nâcî* (Tıpkı basım) (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 115; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 1983), "İmam", 2/59; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2010), 270, 279; Ferid Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat,* 19. Basım (Ankara: Aydın Kitabevi, 2004), 432; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 2/1394-1395; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaâdet: İkdam Matbaası, 1317), 162; Muallim Cûdî, *Lugat-ı Cûdî* (Trabzon: Kütüphâne-i Hamdi, 1332), 141, 211; W. İvanov, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), "İmam", 5/980; Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV, 2000), "İmam", 22/178.

tanımlara iki ayrı tanımı da ilave etmiştir ki bunlar "mahalle imamı" ile "tabur ve alay imamları"dır. Bunlardan mahalle imamının camide namaz kıldırmakla beraber bulunduğu mahalle halkının belediye ile alakalı işlerini de gören aynı zamanda cenaze ve nikâh gibi vazîfeleri de yerine getiren şahıs olduğunu ifâde etmektedir.[7]

Tüm bu farklı tanım, görev ve fonksiyonları göz önünde bulundurduğumuzda topluma liderlik etmek gibi ortak bir noktanın yanında insanlara yön gösterme, rehberlik etme, örnek olma, cemiyeti ıslah ve tanzim etme gibi hususların öne çıktığı görülmektedir.[8] Aslında Osmanlı Devleti'nde görev yapan mahalle imamları göz önünde bulundurulduğunda klasik ve modern lügatlarda yer alan bu anlam genişliğinin Osmanlı imamına tam anlamıyla uyduğu anlaşılacaktır. Çünkü Osmanlı imamı sadece namaz kıldırmakla görevli bir devlet memuru değildi. Bunun yanında mahalle ile ilgili birçok resmî görevi de beraber yürütmekteydi. Ancak mahalle imamlarının taşıdıkları misyona baktığımızda bir takım dinî ve resmî görevler icra eden bir resmi memur statüsünün de bu kimliği tam anlamıyla ifade etmekten uzak olduğu görülecektir. Zira Osmanlı imamının îfa ettiği dinî ve dünyevî; resmî ve gayr-i resmî vazifelerine baktığımızda onların aslında bir nevi toplumsal liderlik görevi icra ettikleri görülecektir. İşte bu noktadan bakıldığında imam kelimesinin ihtiva ettiği insanlara yön gösterme, rehberlik etme, kılavuz ve örnek olma, cemiyeti ıslah ve tanzim etme, önder ve lider olma gibi birçok mana ve fonksiyonun mahalle imâmetinde münderiç olduğu görülecektir. Aslında gerçek anlamda Osmanlı imamının taşıdığı misyon tam olarak bu anlamlara uymaktadır. Nitekim Endülüs ve Kuzey Afrika'da namaz kıldıran kişilerin "sahibu's-salat"[9], İran'da ise "pîş-nemaz veya pişva" kelimeleri ile ifade edilmelerine rağmen[10] Osmanlıların hâkim oldukları

7 Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, 162.

8 Ziya Kazıcı, İslâm *Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 262-263; Mehmet Tekin, *Kur'ân'da Liderlik ve Liderlerin Toplumlar Üzerindeki Etkisi,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 16.

9 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 76, 80, 81; Küçükaşçı, "İmam", 22/178.

10 Bk. Hasan Amid, *Ferheng-i Amid* (Tahran: Müessese-i İntişârat-ı Emir Kebir, 1363), 2/510; İvanov, "İmam", 5/981.

dönemde namaz kıldıran şahıslar için zamanla "imam" kelimesinde karar kılınması, muhtemelen bu manaları da içermesi sebebiyledir. Hatta Selçuklu, beylikler ve Osmanlıların ilk devirlerinde imam kelimesi yerine de kullanılan "fakı" tabirinin terk edilmesi, belki imam kelimesinin namaz kıldırmanın ötesinde taşıdığı bu toplumsal liderlik anlamını, fakı tabirinin karşılayamaması sebebiyledir.

Osmanlı döneminde mahalle camii ve mescidlerinin fonksiyonlarını anlayabilmek için öncelikle imam kelimesinin taşıdığı ve zamanla genişleyen bu anlam zenginliği göz önünde bulundurulmalı daha sonra mahalle imamlarının bu dönemde icra ettikleri görev yelpazesi detaylı bir şekilde incelenmelidir. Bu detaylı araştırmadan sonra mahalle imamlarının icra ettikleri oldukça geniş olan bu görevlerin mahalle camii ve mescitleri çevresinde cereyan ettiği görülecektir. Zira mahalle camii ve mescitleri Osmanlı imamının bir nevi karargâhıdır. İşte bu bildirinin amacı Osmanlı döneminde kadının temsilcisi olarak mahalle yöneticiliğini yapan imamların icra ettikleri dinî ve dünyevî görevleri mahalle camii ve mescitlerinin fonksiyonları bağlamında ortaya koymaktır.

1. Osmanlılarda Mahalle İmamı

1.1. Osmanlı Mahallesi

Klasik tanımı ile mahalle *"bir şehir ve kasabanın münkasım olduğu parçaların beheri ki müteaddit hânelerden mürekkep olup ekseriya bir cami ve imam vardır"* [11] veya *"bir şehir veya kasabanın muhtelif namlarla yad edilen aksamından her biri. Bizde bir mescide merbut daire-i memleket."*[12] şeklinde tanımlanmıştır. Daha somut olarak *"aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikâmet ettikleri şehir kesimi"* olarak da ifâde edilmektedir.[13] Bu tarif Müslüman toplumlardaki mahalle yapısını ifâde etmektedir. Gayr-i müslimlerin de bulunduğu Osmanlı toplumunda mahalle tarifi elbette ki biraz daha geniş olacaktı. İşte İnalcık ve Ortaylı bu

11 Şemseddin Sami, *Kâmus-ı* Türkî, "Mahalle", 1304.

12 Muallim Nâci, *Lugât-ı Nâci*, "Mahalle", 729.

13 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV* (1984), 68.

tarifi, gayr-i müslimleri de ekleyerek genişletmişlerdir. İnalcık'a göre *"mahalle bir cami, kilise veya havranın etrafında oluşmuş ve kendisine has bir kimliği olan sosyal bir birimdir."*[14] Ortaylı'ya göre ise *"Osmanlı mahallesi bir cami veya kilisenin etrafında biçimlenen organik bir ünitedir."*[15] Netice itibarıyla fizikî ve içtimaî hususiyetleriyle klasik bir İslam şehri özelliğini taşıyan Osmanlı şehirleri, sosyal ve fizikî bir birim olan mahallelerden oluşmaktadır. [16] Burada mahalleler, birbirini tanıyıp yüz yüze ilişkilerde bulunan, belli bir seviyede yekdiğerinin davranışlarından mesul, sosyal bir dayanışma içerisinde olan insanlardan oluşmuş bir topluluğun hayat sürdüğü yeri ifâde etmektedir.[17] Özetle birbiri ile yekvücûd olmuş, aynı ortak kaderi paylaşan, ortak hakları ve mesûliyetleri olan bir topluluğun mahalle ahalisi olarak ifâde edilmesi doğru bir tanım olacaktır.[18]

Tipik bir Osmanlı ve İslâm şehri olan İstanbul'da mahalleler mabed merkezli yaşam alanlarıdır. Mahallelerin oluşumuna etnik kimlik, mesleki grup kimliği, evlilik ve bekarlık gibi unsurlar tesir etse de en önemli etken dinî kimliktir.[19] Nitekim Faroqhi, Osmanlı halkının kendini tanımlamasında dinî aidiyetin etnik aidiyete göre daha belirleyici olduğunu, idarenin de tebaasını dinî ölçülere göre tasnif ettiğini kaydetmektedir.[20] Dolayısıyla İstanbul'da mahallelerin oluşumunda dinî inanç çok önemli bir etken olup, mahalle halkı genelde aynı dine mensup kişilerden oluşmaktadır. Yani Osmanlı şehirlerinde Müslüman ahalinin ikamet ettiği mahallelere ek olarak

---

14 Halil İnalcık, "İstanbul (Türk Devri)", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/229.

15 İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı: Hukuk ve İdare Adamı Olarak* (Ankara: Turhan Yayınevi, 1994), 32.

16 Doğan Kuban, "Mahalleler: Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (*İstanbul:* Tarih Vakfı, 1994), 5/242.

17 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", İslâm *Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler* (İstanbul: İlke Yayınları), 1/408.

18 Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife* 1 (Bahar 2001), 129.

19 Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahaleleri (1453-1923)", *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İSAM, 2015), 222, 223.

20 Suraıya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 1997, 46.

gayr-i müslimlerin de yaşadığı, onlara mahsus mahalleleri vardı. Ancak Müslümanlarla gayr-i müslimlerin bir arada hayat sürdükleri mahalleler de bulunabilmekteydi.[21] Bunun yanında ortaya çıkan bazı problemlerden dolayı idarenin müslim ve gayri müslimlerin aynı mahallelerde oturmalarını istemediğini bazı arşiv ve sicil kayıtlarında anlamak mümkündür.[22]

Özetle Osmanlı devletinde mahallenin oluşumuna etki eden birçok faktör olmakla birlikte bunların en önemlisi din faktörüdür. Nitekim İstanbul şehrindeki Müslüman mahalleler tıpkı daha önceki devirlerde kurulan İslâm şehirlerinde olduğu gibi[23] bir mescid veya caminin çevresinde gelişmiştir. 19. yüzyılda cami merkezinde gelişen mahalle birimi yerini merkezinde okul ve karakol bulunan mahalle birimine bıraktığı söylense de[24] arşiv vesikalarına bakıldığında yüzyılın sonlarında dahi cami ve

21 Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", 130; Müslim ve gayr-i müslim ahâlînin aynı mahallede yaşadıklarına dair örnekler için bk. İsmail Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670–1680)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi,* 2005), 135-147.

22 Arşiv kayıtlarında Müslümanların meskûn olduğu mahallelerde gayrimüslimlerin oturmamalarına azami derecede dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Zira 22 Ekim 1889 tarihinde şehremanetine yazılan tezkirede Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin yerleşmelerinin kanunen yasak olduğu *(İslâm mahallâtında milel-i gayr-i müslimenin ikâmeti nizâmen memnu' olduğu…)* anlaşılmaktadır. Buna rağmen Balat Tahta Minare Mahallesi imam ve muhtarları tarafından sadârete yazılan arzda mahallelerinde bulunan cami bitişiğindeki ev başta olmak üzere bazı evlerin gayrimüslimlere kiralandığı şikâyet ediliyordu. Yine 13 Aralık 1888 tarihinde şehremanetine gönderilen tezkirede Kasımpaşa, Tophâne, Galata ve Beyoğlu civarında görev yapan imamlar tarafından sadârete verilen arzuhâlde, Beyoğlu yangınından sonra gayrimüslimlerin yerleştirildiği binalara, onların çıkmasından sonra Müslümanların iskân edilmesinin kararlaştırıldığı buna rağmen bina sahiplerinin hânelerini yine gayrimüslimlere kiraladıkları belirtilmekteydi. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No: 1668, Gömlek no: 90; BOA, *DH.MKT,* No: 1574, Gömlek no: 27.

23 W. Barthold, İslâm *Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1977), 24.

24 Canan Akkaya, *Arşiv Belgeleri Işığında Teşvikiye Camii'nin Oluşum ve Gelişimi,* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 28.

mescidin merkezî rolünü henüz kaybetmediği anlaşılmaktadır.[25] 20 Eylül 1894 tarihli Dâhiliye Mektubi Kalemine ait bir evrakta *"…ve haritası mûcebince tayin olunan mahalle cami-i şerîf inşasıyla imam tayininde mahalle umûru câmi-i şerîf-i mezkûr imamına ait olmak üzere şimdilik mahalle işinin Salih Ağa Camii imamı mümâilehy Hüseyin Efendi'ye ihâlesi…"*nden bahsedilmektedir."[26] Bu durum yüzyılın sonlarında dahi imamların mahalle ile alakalı işlerde hala söz sahibi ve merkezde olduklarını göstermektedir. Görüldüğü gibi tıpkı ilk dönemlerde olduğu gibi geç dönemde de mahalleler bir mescid veya cami etrafında gelişmektedir. Zaten gerek tahrir defterleri, gerek şehir çalışmaları ve gerekse mescid ve camiler ile alakalı eserlere bakıldığında İstanbul mahallelerinin isimlerini bir mescid veya camiden aldığı görülecektir. Nitekim M. Canatar'a göre mahalle isimleri, büyük ölçüde mescid ve camilere istinad etmekte, o cami veya mescidi inşa ettiren kişinin adını almaktadır. Hatta İstanbul'daki mahalle isimlerinin yaklaşık %90'ı o mahallenin mescid ve camisini yaptıran kişinin adını almıştır.[27] Tüm bunlar Osmanlı mahallesinin mescid ve cami etrafında teşekkül eden yaşam alanı olduğunu göstermekte, mescid ve caminin mahalledeki sosyal hayatın merkezini teşkil ettiğine işaret etmektedir. Nitekim medrese, sıbyan mektebi, imaret, hamam, çarşı ve pazar gibi

25 Mesela Aralık-Ocak 1896-1897 tarihli tezkirelere göre Boğaziçi Göksu'da yeniden yaptırılmış bir caminin çevresinde yetmiş seksen kadar bina da yapılmıştır "müceddeden" yapıldığı ifâde edilen caminin çevresindeki arazinin de parsellenerek satılacağı ve mahallenin daha da büyüyeceği göz önünde bulundurularak buranın müstakil bir mahalle olarak kabul edilmesinin, mevcud olan mahallenin resmi işlerinin görülmesi için daha isabetli olacağı belirtilmektedir. Halbuki isminin Göksu Mahallesi olarak teklif edilen mahalde hala Karakol ve mektep inşaatı yapılmamıştır. Netice itibarıyla mahalle yeniden inşa edilen ve adı Peksimetçi Salih Ağa Camii olan camiye bağlanmış, dolayısıyla mahalle umûruna buraya yeni tayin edilen Hâfız Hüseyin Efendi'nin bakmasına karar verilmiş ve bunun için mühür hazırlanmıştır. Buraya tayin edilecek muhtarların imamın tayininden sonra gündeme gelmesi de ayrıca dikkati çeken bir husus olup mahallenin merkezinde hâlâ cami ve imamın bulunduğunu göstermektedir. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûra-yı Devlet [ŞD]*, No: 788, Gömlek no: 19.

26 BOA, *DH. MKT,* No: 2102, Gömlek no: 16.

27 Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri", 233. (İstanbul'da mahalle isimleri için bk. 234-235, 236-238.)

sosyal müesseselerin çoğu camilerin çevresinde inşa edilmiştir. Mahalle ahalisi özellikle akşam ve yatsı namazını mahalle cami ve mescidinde kılmakta, burada bir araya gelmekte, caminin bahçesinde oturup sohbet etmekte, mahalle problemlerini burada konuşup tartışmakta, tabir-i caizse burada kamuoyu oluşturmaktadır.[28]

1.2. Mahalle İmamı

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar mahallenin merkezi cami ve mescid olmaya devam etmiştir. Mahallede ergenlik çağına gelen erkeklerin günde beş vakit mahalle mescidine gelmesi beklenmekte olup, özellikle akşam ve yatsı namazları mahalle mescidinde kılınmaktadır. Tüm mahalle ahalisinin mescidin müdavimi olması sebebiyle de mahalle ahalisine "cemaat" de denmektedir. "Cemaat'e iştirak komşu ve mahalleli için güvenilir olup olmamanın ölçüsüdür.[29] Hatta cemaate devam etmeyen bu sebeple "târiku's-salât" olarak ifâde edilenlerin bazı dönemlerde kaydı tutulmuş,[30] bazı dönemlerde de mahalleden ihracı söz konusu olabilmiştir. Mescid ve caminin mahallelinin hayatında bu denli yer alması mahalle imamının konumu hakkında yeterli derecede fikir vermektedir. Burada "mahalle imamı" kavramından kastedilen, mahallede merkezi konumda olan mescid veya caminin imamıdır. Zira mahalle imamı camide namaz kıldırmakla beraber bulunduğu mahalle halkının belediye ile alakalı işlerini gören aynı zamanda cenaze ve nikâh gibi görevlerini de yerine getiren şahıs olarak ifâde edilmektedir.[31] Bu şahıs da mahalledeki merkezi konumda olan mescid ve caminin imamıdır. Nitekim arşiv kayıtlarında

28 Mehmet Bayartan, *Osmanlı Şehirleri Coğrafi Araştırmalar* (İstanbul: Ati Yayınları, 2014), 41-43; İlber Ortaylı, *Tanzîmat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: TTK, 2018), 108.

29 Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", 73; Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, (2003/2), 101.

30 Bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 434-435; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil,* haz. Rıfat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 247.

31 Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî,* 162.

kendisine bir mahalle bağlı olan imamlar genelde "mahalle imamı" olarak ifâde edilmektedir.[32] Kendisine herhangi bir mahalle bağlı olmayan mescid veya cami imamı ise bu anlamda mahalle imamı değildir. O sadece bulunduğu mescid veya caminin imamıdır.

Mahalle imamları, en küçük idari birim olan mahallenin idarecisi idi. Bu manada kadıların mahalledeki temsilcisi olup doğum, ölüm, nikâh, asayiş, ahlaki düzen, zabıta ve belediye ile ilgili işler, avârız vergisinin toplanması, mahallede yerleşmek isteyenlere kefil olmak gibi birçok resmi faaliyet mahalle imamlarının görevleri arasındaydı. Bunlarla birlikte hemen her mahallede bulunan sıbyan mektebi muallimliği de mahalle imamlarının uhdesinde olup eğitim görevini de deruhte etmekteydiler. Tüm bu resmi görevler dinî hüviyet ile birleştiğinde mahalle imamının Osmanlı toplumu üzerindeki tesir ve prestiji daha iyi anlaşılacaktır. Hatta Ergenç ilmiye mensubu içerisinde olmalarına rağmen maddî anlamda kadı veya müderrisler seviyesinde olmayan imam ve hatiplerin bilgi ve prestijleri sebebiyle resmî bir devlet memurundan çok, mahallî lider ve yönetici durumunda olduklarını belirmektedir.[33] Mahalle imamlarının muhtarlık teşkilatının kurulması ve Tanzîmat ile beraber mahallenin tek idarecisi olma pozisyonunu kaybetmelerine rağmen yüzyıllarca devam eden bu fonksiyonlarının birkaç nizamnâme ile hemen ortadan kalkmayacağı aşikardır. Nitekim Ortaylı, II. Mahmud zamanında yapılan reformlarla kadıların idari fonksiyonlarının azalması ve Tanzîmatın ilanından sonra mülkî görevlerini kaybedip sadece şer'î bir hâkim derecesine inmelerine rağmen, imamların mahalle idaresinde tek söz sahibi olmasalar da görev ve yetkilerinin devam ettiğini zikretmektedir.[34] Çadırcı ise muhtarlığın taşrada halkı ayanların zulmünden

---

32 Mesela 10 Şaban 1310 tarihli belgede "Üsküdar'da Hayreddin Çavuş Mahallesi İmamı" ifâdesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. MF]*, No: 2, Gömlek no: 64; "Yeni Mahalle İmamı Efendi Hazretleri" ifâdesi için bk. BOA, *ŞD,* No: 2963, Gömlek no: 57; "Bende Mehmed Efendi imam-ı mahalle-i mezbûr." ifâdesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye [C. DH],* No: 319, Gömlek no: 15928, vb.

33 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda* Ankara ve Konya (Ankara: Ankara Entitüsü Vakfı, 1995), 137.

34 Ortaylı, *Tanzîmat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri*, 109.

kurtarmak için kurulduğunu izah ederken imamların bazı görevlerinin muhtarlara devredilmesine rağmen muhtarlara kefil yapılmalarıyla itibarlarının artırıldığını zikretmektedir.[35] Mahalle imamlarının nüfuz ve itibarları hatta bazı idari görevleri cumhuriyete kadar devam etmiş, cumhuriyetten sonra imamlık müessesesi, maddi ve manevi büyük bir itibar kaybına uğramıştır.[36] Buna rağmen Tezcan, 1970'li yıllarda imamların toplumsal statüsünün hâlâ yüksek olduğunu, özellikle kırsal kesimlerde imamların köylüyle hemhal olduğunu, bu sebeple toplumsal statüsünün gördüğü roller nispetinde arttığını belirtmektedir.[37]

1.3. Mahalleli-Mahallesiz Camiler ve Mahalle İmamları

Osmanlı Devleti'nde mahallenin odak noktası cami idi. Zira cami veya mescid imamı aynı zamanda mahallenin de idarecisi idi. Ancak aynı mahallede birden çok cami veya mescid de bulunabilmekteydi. İşte bu durumda mahalle umûruna bakan imamın görev yaptığı cami, "mahalleli" yani mahallesi olan, kendine bağlı, idari ve dinî işlerini gördüğü mahallesi bulunan cami olarak ifâde edilirdi. Diğerleri ise "mahallesiz camiler" olarak anılıyordu. Nitekim Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevami'*de camiler hakkında bilgi verirken en sonda "mahallesi vardır" veya "mahallesi yoktur" ifâdesi ile camiye bağlı bir mahallenin olup olmadığına işaret etmektedir. Genelde kârhâne (fabrika, işyeri), hân, iskele, ayazma gibi yerlerde bulunan cami veya mescidlerin mahalleleri olmazdı. Mesela Kanuni Sultan Süleyman Unkapanı'nda Tüfenkhâne karhânesini bina ettiğinde yanına bir mescid de bina etmiş ve adına Tüfenkhâne Mescidi denmişti. Kârhâne işçileri için bina edilen bu mescidin doğal olarak mahallesi bulunmamaktaydı.[38]

---

35 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 34/135 (Temmuz 1970), 411.

36 Cumhuriyetin ilk yıllarında din adamlarının itibarsızlaştırılması konusu için bk. Hicret K. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet*, *Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 187-197.

37 Mahmut Tezcan, *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri* (Ankara: A. Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974), 132.

38 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatu'l-Cevami'*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret yayınları, 2001), 321; diğer örnekler için bk. 80, 140, 297 vb.

Bir imamın bir camiye tayini esnasında eğer o caminin kendine bağlı bir mahallesi var ise imamın İhtisab Nezâreti'ne veya şehremanetine gidip eski kaydın tashihi yanında tayin olduğu mahalle ahalisi ile kefalet sözleşmesini yapması gerekmekteydi. Ancak tayin edilen camiye bağlı bir mahalle bulunmaması durumunda ise böyle bir prosedüre ihtiyaç olmadığını ifâde sadedinde tayin evrakına, caminin müstakil bir mahallesinin olmadığına dair bir kayıt düşülmekteydi. Mesela 19 Ocak 1855 tarihinde Derviş Ali Mahallesi'nde bulunan Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi Mescidi'ne tayin edilen Mustafa Hulusi için yazılan tevcih belgesinde *"Ber-mûcib-i nizâm kaydı tashîhi"* başlığı altında şu mealde bir kayıt düşülmüştü:

> *"Derûn-ı i'lâmda muharrer mescid-i şerîf-i mezbûrun ayrıca mahallesi olmayıp Karagümrük kurbünde Derviş Ali Mahallesi hudûdu dâhilinde bulunan ve bu makûle mesâcid imâmetleri haklarında bir gûna nizâm-ı mahsûsu olmadığı ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukta ol babda emr u fermân. 12 S 1271"* [39]

2. Mahalle İmamlarının Görevleri

2.1.Dinî Görevleri

İmamların ilk dönemlerden beri icra ettikleri birçok farklı ve çeşitli görevler içerisinde en önemli ve aslî olanı şüphesiz namaz kıldırmalarıydı. Bu yönüyle mahallede icra ettikleri birçok görev aslında tâlî görevlerdir. Nitekim imamların görevlerinin kaydedildiği birçok selâtin camii vakfiyesinde diğerlerine temas edilmezken namaza ait görevleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre genelde iki imam ve bir hatîbin görevli olduğu camilerde imamların aslî görevi beş vakit namazı "münavebeten" yani nöbetleşerek kıldırmaktır. Bazı kaynak ve vakfiyelerden imamların vakit namazları yanında Regaib, Berât ve Kadir gecelerinde, bu gecelere mahsus namazları kıldırdıkları da anlaşılmaktadır.[40] İmamların

---

39 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C. EV],* No: 67, Gömlek no: 3349.

40 Regaib, Berât ve Kadir namazlarına dair İbn Kemâl ve Ebussuud'a sorulan fetvalar bu namazların tıpkı teravih namazı gibi cemaatle kılındığını ve aksine verilen fetvalara rağmen bazı imamların bu namazları kıldırmaya devam ettiğini göstermektedir. Nitekim İbn Kemâl verdiği fetvalarda bu namazların cemaatle kılınamayacağını,

kıldırmakla görevli oldukları namazların biri de teravih namazlarıydı. Saray ve bir kısım selâtin camilerinde teravih namazları Enderun usulü ile kılınmaktaydı. Selâtin camileri ve diğer büyük camiler de birer hatip de bulunmaktaydı. Bunların görevi ise cuma ve bayram hutbelerini okumak ve bu namazları kıldırmaktı. Eğer ayrıca hatip görevlendirilmemişse beş vakit yanında cuma ve bayram namazlarını da aynı imam kıldırmaktaydı. Vakfiyelerde yer alan bu görev tanımlamaları dışında kaynaklarda imamların icra ettikleri beş vakit namaz, teravih, cuma ve bayram namazları gibi ibadetlerin nasıl icra edildiğine veya eksikliklerine dair bilgiler oldukça azdır.[41] Bununla birlikte fetva mecmuaları,[42] arşiv belgeleri ve şer'iye sicillerinde namaz ibadetinin ihmali,[43] namaz kılmayanlar[44] veya cemaatle namaza devam ile alakalı[45] kayıtlara tesadüf etmek mümkündür.[46] Tüm bu

kıldıranların günahkâr olacağını zikrederken Ebussuûd ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi cemaatle kılınabileceğine dair fetva vermişlerdir. bk. Ahmet İnanır, Şeyhül*islâm* İbn Kemâl*'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukûkî Hayat* (İstanbul: OSAV, 2011), 56; Ahmed Akgündüz, Şeyhül*islâm Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: OSAV, 2018), 66-67.

41 Miraç Tosun, "18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadeti'nin Önemi ve İmamlar", *Karadeniz İnceleme Dergisi* 22 (2017), 60.

42 Daha geniş bilgi için bk. Pehlül Düzenli, "Osmanlı Toplumun'nun Dînî Problemleri –Namaz-", *Din ve Hayat* 26, (2015) 70-74; Aydoğan Demir, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermânı", *Tarih İnceleme Dergisi* 2/1 (1984), 48.

43 Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahâlîsinin Rolü (17. ve 18. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/18 (2005), 159.

44 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 434-435; Ayrıca bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil,* 247.

45 Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Süleyman I [AE, SSÜL. I],* No: 1, Gömlek no: 6; *91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/ 1646-1647),* haz. Komisyon (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015), 162, 166; Ayrıca Osmanlı Devleti'nde cemaatle namaza devam için yazılan Tenbihnâmeler için bk. Esra Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Namaz ile ilgili Tenbihnâmeler", *Din ve Hayat* 26 (2015), 65-70.

46 Son dönemlerde de namaz ve cemaatle namaza devamla ilgili fermanların yayınlanmasına devam edilmiştir. Bunların bazıları için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümâyûn [HAT],* no: 1313, Gömlek no: 51145; Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvîs Es'ad Efendi Tarihi,* s. 654-655; Halil İnalcık, "Tanzîmatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten* 28/112 (Ekim 1964), 655.

kayıtlar Osmanlı toplumunda namaz ibadetine verilen önemi göstermekle birlikte cami ve mescitlerin merkeziliğine de ışık tutmaktadır.

İmamların görevlerinden biri de cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi, namazlarının kılınması ve defnedilmelerine nezâret etmek ve bu esnada yapılacak dinî görevleri yerine getirmekti. Arşiv kayıtlarında bu husus hakkında çok fazla bilgi yoksa da 20 Aralık 1894 tarihinde Cihât Kalemi'nden yazılan bir tezkirede imamların "münakehat ve muamelat" gibi görevleri arasında "gasl, teçhîz ve tekfîn-i emvât" yani cenazelerin yıkanması, hazırlanması ve kefenlenmesi de belirtilmektedir.[47]

Mahalle imamlarının önemli görevlerinden biri de nikâh akdetmekti. İslâm hukukunda nikâh akdinin geçerli olması için şahitler huzurunda akdedilmesi şarttır. Ancak nikâhın din adamı veya başka bir memurun huzurunda kıyılması gibi bir şart söz konusu değildir. Bununla beraber ilk dönemlerden beri Müslüman toplumlarda sahip olduğu dinî ve içtimaî önem sebebiyle nikâh akdinin aile fertleri yanında, dinî veya hukukî hüviyete sahip kişiler huzurunda kıyılması bir adet halini almıştır.[48] Zamanla nikâhta şahitlik yapmayı kendilerine meslek edinen bir şahit-noterler gurubu da ortaya çıkmış, bunlardan bir kısmı kadı tarafından nikâh akdetmekle görevlendirilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde kadı tarafından sadece nikâh akdi ile görevlendirilen bu kişilere Mısır'da "mez'un"; Mekke'de ise "mumlik" adı verilmiştir.[49] Osmanlı Devleti'nde ise bu uygulamalardan farklı olarak nikâh akdi için diğer İslâm ülkelerinde görülen noter benzeri memurlar tayin edilmemiş, bu görev 1926 Medenî Kanunu'nun kabulüne kadar genellikle imamlar tarafından yerine getirilmiştir. İşte Türk toplumunda çok eskiden beri imamların nikâh esnasında hazır bulunup

47 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Evkâf Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. EV],* No: 2, Gömlek no: 58.

48 Fahreddin Atar, "Nikâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/114.

49 Gotthard Jaeschke, "Türkiye'de İmam Nikâhı", çev. Ahmet Mumcu, *Ord. Prof. Dr. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan* (Ankara: AÜHF, 1964), 14; Halil Cin, İslâm *ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988), 282.

nikâhı kıyması ve akabinde dua etmesinden dolayı "imam nikâhı" tabiri ortaya çıkmıştır.

İslâm uleması nikâhın ibadet değil muamelattan olduğunu kabul etmiştir. Buna göre evlenme tarafların îcab ve kabûlü ile gerçekleşen bir akittir. Bu sebeple herhangi bir devlet memuru veya din görevlisinin evlenme merasiminde hazır olması gibi bir mecburiyet söz konusu değildir. Evlenme akdinin camilerde yapılması, nikâh akdinin ise bir din adamı tarafından karı-koca arasındaki hak ve görevlere dair ayet ve hadisleri içeren bir hutbe okunarak gerçekleştirilmesi ise akdin sıhhatinin şartlarından olmayıp "nikâhın önemli bir medenî akit olduğuna dikkat çekmek, ve kudsiyetini telkin etmek" gibi ikinci derecedeki amaçlarla ilgili bir sünnettir.[50] Bunun yanında nikâh akdinin neseb, mehir, iddet, veraset gibi birçok hukukî sonuç doğurması sebebiyle resmî makamlar tarafından icra veya tescili de önemli görülmüştür. Bu suretle hem aleniyeti temin hem de suiniyetin önüne geçilmek istenmiştir.[51] Ayrıca velayet, sıhriyyet, süt emme, mehir, nafaka gibi bazı hallerde ve evlilikle alakalı ihtilaflı konularda evlenmenin gerçekleşmesi için kadının kararına da ihtiyaç duyulmuştur.[52] İşte saydığımız bu sebepler ve taşıdığı ehemmiyetten ötürü Müslümanlar nikâhın dinî ve hukukî hükümlerine vâkıf, toplum içerisinde itibarlı ve saygın biri tarafından akdini tercih etmişlerdir. Bunun yanında nikâhın şartlarından olmamasına rağmen nikâhtan evvel hutbe okunması, ilgili ayet ve hadislerin tilâveti, ayrıca müstakbel eşlerin mutluluğu için nikâh sonunda dua edilmesi gibi uygulamaların tabiî bir sonucu olarak, Osmanlı toplumunda nikâhların imamlar tarafından kıyılması bir gelenek halini almıştır. Türkiye'de dinî nikâha "imam nikâhı" denmesi de bu geleneğe dayanmaktadır.[53]

---

50 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli* İslâm *Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), 1/236; Halil Cin, İslâm *ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 281.

51 Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (Güz 2006), 48.

52 Ahmet Onay, "Toplumsal Farklılaşma ve Türkiye'de İmam Nikâhı Meselesi", *Journal of Analytic Divinity* 2/2, (2018), 98-99.

53 Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

Bunun yanında nikâhın şartlarında herhangi bir mekân zorunluluğu bulunmayıp bazı kayıtlarda ev ve konaklar tercih edilirken[54] evlenmenin ilanı, açıklığa kavuşması ve toplum tarafından duyulmasının sağlanması için nikâhlar genelde camilerde kıyılmıştır. Nitekim D'Ohsson'un İstanbul'da bulunduğu zamanlardaki müşahelerine göre mahkeme dışında akdedilen nikâhlar, birinci imamlar tarafından camilerde kıyılmaktadır.[55]

2.2. Eğitim Görevleri

2.2.1. Câmi Ders ve Sohbetleri

Bilindiği gibi camiler ilk dönemlerden beri bir eğitim kurumu olarak da fonksiyon icra etmiştir. Bir eğitim kurumu olarak caminin başlıca iki fonksiyonundan söz edilebilir: Bunun birincisi vaaz, sohbet ve hutbelerle telkin edilen dinî-ahlaki bilgi ve nasihatler. İkincisi ise bugün "Açık Lise" veya "Açık Öğretim Fakültesi"ne tekabül eden bir eğitim kurumu olarak icra ettiği fonksiyondur.[56] Birinci olarak zikredilen ve yaygın eğitim olarak da adlandırılan vaaz, sohbet ve hutbelerle halkın irşad edilmesi şeklindeki faaliyetleri yerine getiren şahıslar, öncelikle cami imam ve hatipleridir. Zira birçok camide vaiz veya kürsü şeyhi yoktur. Bunun yanında 18. yüzyıldan itibaren özellikle büyük camilere yukarıda bahsedilen ikinci tür eğitimi veren dersiâmlar tayin edilirken mahalle ve köylerde bulunan cami ve mescidlerde vaiz, kürsü şeyhi veya dersiâmlar yerine dinî bilgiler, halka imam ve hatipler tarafından verilmiştir.[57] Ayrıca Osmanlı döneminde

Tezi, 2010), 41-42, 50-51; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", 44-45.

54 Abdülaziz Bey zengin ve önde gelen devlet ricalinin nikâh akitlerini konaklarında akdettiklerini, akit için ise dışarıdan muteber birisinin davet edildiğini ifâde etmektedir. Bunun yanında mahalle imamı da merasimde hazır bulunanlar arasındadır. bk. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 1/110-113.

55 M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 67.

56 Hatice Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları* (İstanbul: İFÂV, 2015), 86.

57 Mehmet Bulut, Osmanlı Devleti'nde Dînî Teşkilatlanma ve Yaygın Dînî Eğitim, *Diyanet İlmi Dergi*, 35/2, (Nisan-Mayıs-Haziran 1999), 106.

sıbyan mektebi olmayan mahalle ve köylerde camiler çocuklar için bir nevi ilkokul görevi görmekteydi. İşte bir çeşit sıbyan mektebi haline gelen bu cami ve mescitlerde çocuklara eğitim verenler tabii olarak imam ve hatiplerdi. Hatta bu usul 1950 yıllarından itibaren ilköğretim talebelerine yaz aylarında Kur'an öğretilmesi ve bazı dini bilgilerin verilmesi şeklinde devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir.[58]

2.2.2. Sıbyan Mektebi Muallimliği

İmamların eğitim noktasında en önemli hizmetleri sıbyan mektebi muallimliği yapmalarıdır. Zira sıbyan mektepleri ile ilgili yapılan çalışmalar yanında şer'iye sicilleri ve arşiv kayıtları, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi[59] Osmanlı Devleti'nde de sıbyan mektebi hocalarının ekseriyetle cami imamları olduğunu göstermektedir. Nitekim Abdülaziz Bey, devrinde sıbyan mektebi hocalarının büyük çoğunluğunun mahalle imamları, halîfe denilen yardımcılarının ekseriyetinin ise müezzinler olduğunu söylemektedir. Hatta bunların dışındaki kimselerin muallimlik ve halîfelik yapmasının ender olduğunu kaydetmektedir.[60] Osmanlıların ilk devirlerinde "hâce" son dönemlerinde ise "muallim" adı verilen sıbyan mektebi hocalarının cami imamları olduğunu ifâde eden Kara gibi Baltacı da sıbyan mektebi hocalarının genellikle medrese mezunu kimseler olup cami veya mescid imam-hatîbi ve müezzinleri olduklarını kaydetmektedir.[61] Hatta bazı araştırmalarda sıbyan mektebi hocalığı yapan imam eşlerinin de kız öğrencilere öğretmenlik yaptığı belirtilmektedir.[62] Mefail Hızlı'nın tespitlerine göre 16. yüzyılda da Sıbyan Mektebi hocalarının ekseriyetinin imamlar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1542 yılında Laklakzâde Derviş

58 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/51.

59 L. Brunot, "Mektep", *MEB İslam Ansiklopedisi,* 4. Basım (İstanbul: MEB Yayınları), 7/655.

60 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, 1/61.

61 İsmail Kara-Ali Birinci, *Mahalle Mektebi Hatıraları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 13; Cahid Baltacı, *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* 2. Basım (İstanbul: İFAV, 1995), 1/79.

62 Uğur Demirbağ, "Sıbyan Mekteplerinde Verilen Eğitim Programlarının Değerlendirilmsi", *TİDSAD*, 5/16, (Mart 2018), 410.

Mektebi'nin muallimi vefat edince yerine talimin hakkından gelebileceği ayrıca ilim ehli ve *"talim-i mezbûra evla ve elyak"* olması sebebiyle İbrahim Paşa Mescidi imamı getirilmişti.[63]. Bazı sıbyan mektep muallimlerinin birden fazla görev yaptıklarını zikreden Hızlı, mektep muallimliği ile beraber imamlık ve hatiplik yapan şahısların aynı zamanda cüzhânlık, sermahfil gibi cami hizmetlerini de deruhte ettiklerini örnek göstermektedir ki bu durum, mektep muallimliği yapan bu şahısların aslında imam olduklarını göstermektedir.[64]

Tüm bunlarla birlikte yüzlerce arşiv kaydında cami imamlarının aynı zamanda birçoğu hemen camiye bitişik veya caminin yakınında olan sıbyan mekteplerinin muallimliğini yaptıkları görülmektedir. Hatta birçok cami vakfiyesinde sıbyan mektebi muallimliği o caminin imamına şart koşulmuştur (meşrut). Mesela 28 Aralık 1818 tarihli arzda Kurşunlu Türbe Mahallesi'nde bulunan Aişe Hatun Mektebi muallimliğinin yevmî 8 akçe ile aynı mahallede bulunan Kemal Paşa Mescidi imamlarına şart koşulmuş olduğu belirtilmektedir.[65] 13 Nisan 1821 tarihli arzda ise *"…ve câmi-i şerîf-i mezkûrda imâm olanlara meşrûta vazîfe-i muayyene ile muallim-i mekteb cihetlerine mutasarrıf olan…"* ifâdelerinden Eyüp'te Defterdâr Mahmud Efendi Camii müştemilâtından olan sıbyan mektebi hocalığının aynı camide görev yapan imamlara meşrût olduğu anlaşılmaktadır.[66] 11-20 Eylül 1828 tarihli evrak kaydında ise Kasımpaşa Şaban Kaptan Mescidi Vakfı'na bağlı sıbyan mektebi muallimliğinin yevmî dört akçe ile aynı camide görev yapan imamlara şart koşulduğu görülmektedir.[67] 17 Aralık

63 Mefail Hızlı, *Bursa Sıbyan Mektepleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999), 53. Hızlı'nın şer'iye sicillerinden tespit ettiğine göre 1583 yılında Kara Ali Paşa Mektebi'nde 3 akçe yevmiye ile muallim olan Hasan, aynı zamanda Kademeri Mahallesi'nde aynı maaşla imamlık da yapmaktaydı. Yine 1533'te Devlet Hatun Mektebi'nde 5 akçe ile muallimlik yapan Hacı Mehmed, başka bir mahallede imamlık da yapmaktaydı. Yine Laklakzâde Derviş Ali Mektebi'nde 1542'de muallim olan Mehmed, aynı zamanda İbrahim Paşa Mescidi'nde imamlık yapmaktaydı. bk. sayfa 59'dan naklen: A 110, 167a; A 36 23a; A 39 34b.

64 Hızlı, *Bursa Sıbyan Mektepler*i, sayfa 60'dan naklen bk. A 94 110a, A 58 13b.

65 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C. MF],* No: 95, Gömlek no: 4735.

66 BOA, *C. EV*, No: 141, Gömlek no: 7003.

67 BOA, *C. EV*, No: 261, Gömlek no: 13349.

1896 tarihinde Evkâf Nezâreti'ne yazılan tezkireye göre Cerrahpaşa'da Abdülkerim Efendi İbtidâî Mektebi birinci muallimi İbrahim Efendi'nin verdiği arzuhâlde münhâl olan yine Cerrahpaşa'da Ahmet Kethüda Mahallesi imâmetinin kendisine tevcîhini istemektedir.[68] Bunun yanında 18 Aralık 1878 tarihli berâtta ise Suhte Sinan Mescidi imamı Seyyid Mehmed b. Halil Efendi'nin çocuksuz ölümü üzerine mezkur mescid imamlığının aynı mahallede bulunan sıbyan mektebi muallimi Hâfız İbrahim Efendi'ye tevcîh edildiği görülmektedir.[69] Her iki örnek sıbyan mektebi muallimliği ile cami imamlığının ne derece özdeşleştiğini göstermesi bakımından manidardır. Zaten sıbyan mekteplerinin ekseriyeti ya camilere bitişik[70] ya da külliyelerin müştemilatı dahilinde inşa edilmiştir. Hatta İstanbul'da inşa edilen tüm külliyelerde mutlaka bir sıbyan mektebinin bulunduğu zikredilmektedir.[71] Bunda sıbyan mekteplerinin çoğunda bahçe veya avlu bulunmadığından bitişiklerinde bulunan camilerin avlu veya bahçesinden istifâde etme düşüncesi yanında;[72] imam ve müezzininin mesaisinden

68 Osmanlı Arşivi (BOA), *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO],* No: 880, Gömlek no: 65962.

69 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Berat [EV. BRT],* No: 263, Gömlek no: 23-4.

70 Mesela 5 Muharrem 1298 tarihli kayıtta Hoca Gıyaseddin Mahallesi'nde açılan inas mektebinin Hoca Gıyaseddin Camii içerisinde bir odanın inas mektebi olarak hazırlandığı ve muallimliğine de yine aynı cami imamının atandığı görülmektedir. bk. Osmanlı Arşivi, (BOA), *Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi [MF. İBT],* No: 15, Gömlek no: 95; Yine Kabataş Avni Ömer Efendi Camii imâmet tayini için Safer 1253 tarihinde yazılan arzuhâlde *"ittisalinde vâki' mekteb-i şerif"*ten bahsedilmektedir. İmamın cami bitişiğindeki mektebin hocalığından aldığı ücret günlük 3 akçedir. bk. BOA, *HAT,* No: 1606, Gömlek no: 53; 15 Rebiülevvel 1251 tarihli arza göre Şile'de bulunan Karaca Köyü Sıbyan Mektebi, Uzun Hasan Ağa Camii yakınında bulunmakta olup cami imamı günlük 6 akçe ile mektebin muallimliğini de yapmaktadır. bk. BOA, *HAT*, No: 1595, Gömlek no: 35; 10 Rebiülevvel 1315 tarihli tezkirede ise Nişântaşı Teşvikiye Yeni Mahalle'de inşa edilen caminin sıbyan mektebi ile beraber inşa edildiği dolayısıyla mektebin caminin müştemilatından olduğu anlaşılmaktadır. Aynı tezkirede Hâfız Osman Nuri'nin cami imâmeti ile beraber mekteb muallimliğini de beraber yapacağı kaydedilmiştir. bk. BOA, *BEO,* No: 991, Gömlek no: 74303, vb.

71 Müşfika Akbulut, *Üsküdar Yeni Cami Külliyesi,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 65.

72 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış* (Ankara:

istifâde etme fikri de yatıyor olsa gerektir. Zira bu sayede mahalle ahalisi çocuklarını mahallenin en itibarlı ve yaşça kemale ermiş şahsına teslim etmiş olmaktadır. Ayrıca ücret noktasında cami vakfından istifâde edilmekte, bu sebeple mahalleye ekstra maddi yük gelmemektedir. Nitekim imamların tayinleri ile alakalı birçok tevcîh kaydında imamların mektep hocalığı görevinden aldıkları ücret miktarları da belirtilmektedir. Mesela 7 Şubat 1813 tarihli i'lamda Üsküdar Veziriazam Rum Mehmed Paşa Cami imamları aynı zamanda bu cami vakfına bağlı mektebin de hocası olup yevmî 4 akçe muallimlik ücreti aldıkları belirtilmektedir.[73] 33 Mart 1838 tarihli telhiste ise Nişâncı Mehmed Paşa Vakfı'na bağlı olup Galata'da bulunan mescidde imam olan şahısların aynı vakfa bağlı mektebin de muallimi oldukları ve bu görev mukabilinde yevmî 3 akçe ücret aldıkları kaydedilmektedir.[74] Burada zikredilenler yanında temas etme imkanı bulunamayan yüzlerce arşiv kaydı, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden son devirlerine kadar geçen zaman zarfında imamların sıbyan mektebi hocalığını deruhte ettiklerini ve bu uygulamanın istisnaları olmakla birlikte genel bir teamül olduğunu göstermektedir.

2. 3. İdârî Görevleri

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar en küçük yönetim birimi olan mahalle ve köyün en önemli idarecisi imamlardı. Bu durum her ne kadar 1829 yılında kurulan muhtarlık teşkilatıyla değişmiş gibi gösterilse de arşiv vesikalarına bakıldığında imamların muhtarlık teşkilatından evvel yaptıkları birçok görevin bu teşkilatın kuruluşundan sonra da devam ettiği,

MEB, 1964), 7.

73 BOA, *C. EV*, No: 231, Gömlek no: 11514.

74 BOA, *C. EV*, No: 212, Gömlek no: 10578, diğer örnekler için bkz: Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair Kalemi [A.}MKT. NZD],* No: 269, Gömlek no: 55; BOA, *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, No: 67, Gömlek no: 118; BOA*, C. EV*, No: 286, Gömlek no: 14595; BOA, *C. EV*, No: 231, Gömlek no: 11514; BOA, *C. EV,* No: 495, Gömlek no: 25007; BOA, *C. MF,* No: 91, Gömlek no: 4521; Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. e],* No: 833, Gömlek no: 48; BOA, *C. MF*, No: 39, Gömlek no: 1942; BOA, *C. EV*, No: 313, Gömlek no: 15924; BOA, *HAT*, No: 1609, Gömlek no: 26; BOA, *A.}MKT.NZD*, No: 269, Gömlek no: 55, vb.

görülecektir.[75] Nitekim muhtarlık teşkilatının ihdasına kadar yalnız olarak; teşkilatın kuruluşundan sonra ise muhtarlar ile beraber imamlar, mahallenin en önemli işleri olan doğum, ölüm, evlilik, nikâh, talâk, tebdil-i mekân gibi birçok işte faal olarak çalışmışlardı. Mahallede vâki' olan doğum ve ölüm olaylarını ilmuhaberle nüfus idaresine bildirmek, nikâh akitlerini en geç sekiz gün içerisinde nüfus idaresine kaydettirmek, yine boşanma olaylarını da ilgili mercilere iletmek, tezkire-i Osmanî alacak olan mahalle sakinleri ve esnafa ilmuhaber vermek gibi birçok görev imamların bilgisi dahilinde ve verecekleri evraklar doğrultusunda cereyan etmekteydi.[76] Nitekim bir köy ve mahallenin ilk defa kurulması veya mahallelerin ayrılmasında ilk yapılacak iş mahalle umuru için bir imamın tayin ve tespiti olmuştur. Örneğin 13 Şubat 1893 tarihinde şehremanetinden Dâhiliye Nezarti'ne gönderilen tezkirede Şişli'nin günden güne büyüdüğü ve ahalisinin arasında Müslümanların da bulunduğu ifâde edilmekteydi. Başka bir mahalleye bağlı olmayan Müslümanların kendilerine mahsus resmi ve şer'î muamelelerinde sıkıntı çekmeleri, ayrıca bu muamelelerin Hristiyan muhtarlarca görülmesinin de uygun bulunmaması gibi sebeplerle resmi işlemlerinin Mecidiyeköyü imamı Eyyub Efendi marifetiyle görülmesine karar verilmişti. Bunun sağlanması için de Şişli'nin geçici olarak Mecidiköyü'ne bağlanması uygun

75 Muhtarlık teşkilatı, İstanbul'da Yeniçerilerin ilgasından sonra oluşan asayiş ve düzen bozukluklarına çözüm bulmak için, ihdas edilen yeni düzenlemelerin devamı ve denetim mekanizmasının bir parçası olarak kurulmuştu. Taşrada ise halkı, ayanların zulmünden kurtarmak için ayanlık teşkilatı yerine teşkil edilmişti. Dolayısıyla imamların idarî yetkilerini kısıtlamak, sona erdirmek veya bir kısmını muhtarlara devretmek gibi herhangi bir uygulama söz konusu değildi. Ancak teşkilatın ihdasından sonra mahalle "umûru", imam ve muhtarların iş birliği ile yürütülecekti. Zira köy ve mahalle işlerinin, imam ve muhtarların müşterek çalışması ve birbirlerini denetlemeleri yoluyla daha etkin olarak yürütüleceği düşünülmekteydi. Nitekim arşiv kayıtlarına bakıldığında tüm idari işlemlerde muhtarlar ve imamlar beraber zikredilirken, resmi evraklarda da her ikisinin mührü bulunmaktadır. Dolayısıyla muhtarlık teşkilatı imamlara alternatif olarak kurulmuş bir teşkilat değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 34/135, (Temmuz 1970), 411; Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi (1829-1864*), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 3.

76 Bk. BOA, *ŞD,* No: 2504, Gömlek no: 5.

bulunmaktaydı.[77] Dikkat edilirse 1892-1893 yıllarında yeni teşkil edilen bir köye ilk düşünülen idarecinin muhtar değil imam olduğu görülmektedir. Burada imamın göreceği işler ise sadece şer'î işler değil, bunlar yanında diğer resmi muamelelerdir. 7 Ocak 1892 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden Evkâf Nezâreti'ne gönderildiği anlaşılan tezkirede ilginç bir bilgi paylaşılmaktaydı. Tezkirede öncelikle nüfus müdürlüğü tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yazıldığı anlaşılan tezkirede bazı mahalle imamlarının tayinlerinin yapılmamış olması sebebiyle nüfus muamelelerinin geciktiği ifâde edilmekteydi. Halbuki imamlar yanında her mahallenin iki muhtarı da bulunmakta olup onların bu gibi resmi muamelelerde imamlara yardımcı olduğu bilinmekteydi. İşte evrakta buna da cevap verilmekte olup sadece muhtarların mühürledikleri evraklarla nüfus muamelelerinin yürütülemediği belirtilmekteydi. Nitekim Kumkapı Nişâncı-ı Atîk Mehmed Paşa Mahallesi imamının memleketine gönderilmesi sebebiyle mahalleye ait nüfus işlemleri aksamaktadır. Bu sebeple Evkâf Nezâreti'nden boş olan kadrolara bir an önce imam atanması, eğer bu olmuyorsa vekaleten atama yapılması isteniyordu.[78]

2.3.1. Nüfusla Alakalı Görevler

İmamların idari görevlerinin başında nüfus muamelatı ile alakalı görevler gelmekteydi. Bu konu ile ilgili görevler ise çeşitli sebeplerle kaleme alınan resmî yazışmalarda dile getirilmişti. Mesela evlenme, boşanma ve ölüm gibi bazı vukuatın sicill-i nüfus idaresine haber verilmesi ile alakalı 24 Ekim 1883 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Tanzîmat Dairesi tarafından kaleme alınan mazbatada yer alan *"tevellüdât ve nakl-i mekân vukuâtını haber vermeyenler gibi tenâkuh ve izdivâc ve talâk ve vefeyâta ait vukuâtı vakt-i zamanıyla nüfus me'mûruna bâ-ilmuhaber beyan etmeyen eimme ve muhtârât ve rüesâ-yı rûhâniyeden dahî 1 mecidiyeden 5 mecidiyeye kadar cezâyı nakdî"* alınacağına dair hüküm, aslında imamların yapmakla mükellef olduğu idari görevlere de ışık tutmaktadır.[79] Bunun yanında 3 Ağustos 1887 tarihinde şehremaneti ile bütün vilayet ve müstakil mutasarrıflıklara gönderilen tezkirede tüm mahalle imamlarının nikâh, izdivac, boşanma ve

77 BOA, *ŞD,* No: 764, Gömlek no: 9.

78 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubî Kalemi [DH. MKT]*, No: 1908, Gömlek no: 82.

79 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Mesail-i Mühimme [İ. MMS],* No: 91, Gömlek no: 3847.

ölüm vukuatını ihbara mecbur oldukları ifâde edilmekteydi. Bu kararın Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi'nin 4. ve 5. fasıllarına zeyl olduğunu ifâde eden tezkire 37 vilayete gönderilmişti.[80] Ayrıca 8 Ocak 1891 tarihli kayda göre Evkâf Nezâreti'ne yazıldığı anlaşılan tezkirede yer alan aşağıdaki ifâdeler nüfus muamelatının en mühimlerine şu şekilde işaret ediyordu:

> *Mürûr, pasaport, Osmaniye Tezâkiri i'tâsı ve kayd-ı tashîhi ve tebdîl-i mekân ve münâkehât ve vefiyât ve talâk ve tevellüd vukuâtı gibi nüfus muâmelât-ı mühimmesinin eimme-i mahallât tarafından verilen ilmuhaberlere müsteniden icrâ edilmekte ve vukuata mahsûs olan beş nevi matbu' ilmuhaberler dahî eimme-i mümâ-ileyhimâ nakd makamında olarak ba-sened i'tâ kılınmakta olub..*

Bu tür arşiv kayıtları 19. yüzyılın sonlarına doğru mahalle imamlarının nüfusla alakalı görevlerinin tevellüd/doğum, vefeyat/ölüm, nikâh/evlenme, talâk/boşanma, tebdîl-i mekan/yer değişikliği, mürûr tezkîresi, pasaport, Osmaniye Tezâkiri yani nüfus cüzdanı ile ilgili hususlar olduğunu göstermektedir.

Nüfus muamelatının ilk basamağı tevellüd yani doğumdu. İster kız ister erkek olsun doğan bir çocuğun ismini, doğum yerini ve doğum tarihini ebeveyni, kanuni süre içerisinde nüfusa kaydettirmekle mükellefti. Bu kayıt muamelesinin ilmuhaberle icra ettirilmesine ise mahalle imamları ve ruhani reisler memurdu. Gerek nüfus nizamnâmesi ve gerekse arşiv kayıtlarında doğum ilmuhaberinin nasıl yazılacağı ve hangi dairelere verileceği açıklanmaktadır. 28 Ekim 1884 tarihinde basılan tarifnamede imamların vermekle mükellef oldukları beş çeşit ilmuhaber hakkında tafsilatlı malumat verilmekteydi. Buna göre *"Velâdete mahsus vukuat ilmuhaberi"*nde yapılan tarife göre tevellüd ilmuhaberinde öncelikle doğan çocuğun ismi yazılacak, sonra doğduğu yer, ardından gün, ay, saat, gece veya gündüz de kaydedilmek üzere doğum tarihi, doğduğu ev numarası, anne ve babasının künyesi ve ikamet mahalleri gibi bilgiler ayrıntılı bir şekilde kaydedilecekti. Eğer çocuklar ikiz ise doğum saatleri de kaydedilecek, doğan çocuk kayıttan sonra vefat etmiş ise kaydının silinmesi için vefeyat ilmuhaberi

[80] BOA, *DH. MKT*, No: 1436, Gömlek no: 68.

verilecekti. Doğum ile alakalı bilgi vermeyenlerden 1 mecidiyeden 5 mecidiyeye kadar para cezası alınacaktı.[81]

İmamların nüfus muamelatı ile alakalı diğer görevleri ise mahallede vuku bulan ölümler yani "vefeyat vukuatı" ile ilgili idi. İmamlar, mahallede vefat eden şahısların namazlarının kılınması, teçhiz, tekfin ve definleri yanında arkalarında yapılacak resmî muameleler ile de ilgileniyorlardı. Bu işlemlerden biri vefeyat ilmuhaberlerinin yazılıp tezkireleri ile birlikte nüfus idarelerine teslim etmekti. 6 Ağustos 1893 tarihli Şûrâ-yı Devlet Tanzîmat Dairesi mazbatasında İstanbul'da vefat eden şahısların tezkire-i Osmanîleri imam veya papazlar tarafından doğrudan Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi'ne, taşrada olanların ise kaza nüfus memurlarına verilmesi istenmekteydi.[82] Sicill-i Nüfus Dairesi tarafından kaleme alınan tarifnameye göre bir mahallede vuku bulacak vefattan sonra imamlar o şahsın vefatı ile alakalı bir ilmuhaber kaleme alacaklardı. Ölen şahsın tezkire-i Osmanisi yani kimliği bu ilmuhabere iliştirilerek nüfus idaresine teslim edilecekti. Tarifnameye göre ölen kişinin arkasından iki ilmuhaberin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bunların birincisi ölünün defni için karantina dairesine, ikincisi ise nüfus dairesine verilecekti.[83]

Verilen bilgilerden anlaşıldığı gibi imamlar mahallelerinde vuku bulan ölümlerle sadece dinen değil birçok yönden ilgiliydiler. Zira bir şahsın vefat zamanı, vefat şekli ve vefat sebebinin bilinmesi birçok mali ve hukukî sonuç doğurabilmekteydi. Bu durum imamların mahallelerindeki şahısların hayatta olup olmadıklarını yakinen takip etmelerini zorunlu kılmaktaydı. Mesela 9 Nisan 1850 tarihinde Zabtiye Nezâreti'ne yazılan buyrulduda "bilâ-veled" vefat eden tımar ve zeamet sahibi şahısların bazılarının hanımları tarafından ölümlerinin gizlendiği belirtilmekteydi. Kocalarının ölümlerini gizleyen bu kadınlar, mahalle imamından aldıkları ilmuhaberle tımar ve zeamet bedellerini almaya devam ediyorlardı. Bu sebeple bundan böyle mahalle imam ve muhtarlarının verecekleri ilmuhaberlerde

81 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. DH],* No: 1, Gömlek no: 79.

82 BOA, *BEO,* No: 279, Gömlek no: 20880.

83 BOA, *Y. PRK. DH,* No: 1, Gömlek no: 79.

böyle bir uygunsuzluk görülür ise ceza verileceği ifâde ediliyordu.[84] 10 Şubat 1860 tarihli diğer bir kayıtta ise taşralarda vuku bulan tüm ölümlere sebep olan hastalıkların mahalle imamları tarafından karantina canibine ilmuhaberle bildirildikten sonra defin işleminin yapılması isteniyordu.[85] Sıhhıye Nezâreti'nin bildirmesi üzerine Selanik Valiliği'ne gönderilen tenbihatta ise karantinahâneye gönderilen vefeyat ilmuhaberlerinin sadece mahalle imam ve muhtarları tarafından mühürlenerek gönderilmesi başkaları tarafından gönderilmemesi emrediliyordu.[86]

Evlenme ve boşanma olaylarının imamları ilgilendiren dinî yönleri yanında idarî tarafları da bulunmaktaydı. Bu sebeple imamlar nikâh ve boşanma (talâk) olayının vukuundan sonra her iki olayı, nasıl düzenleneceği tarifnâmede açıklanan bir ilmuhaberle nüfus kalemine bildirmekle yükümlüydüler. Hatta nikâh akdini vukuundan en geç 8 gün içinde nüfus idaresine bildirmeyen imamlar hakkında kanunî işlem yapılmaktaydı. Nikâh için imamlar tarafından kaleme alınan ilmuhaberler üç çeşitti. Bunların birincisi bakirler için yazılanlar, ikinci seyyibler (dul) için kaleme alınanlar ve son olarak nikâh yenileme (tecdîd-i nikâh) için hazırlanan ilmuhaberlerdi. Her üç kesim için kaleme alınan ilmuhaberlerde koca (zevc) ve karının (zevce) isim ve şöhreti, yaş ve sıfatı, doğum yeri ve ikâmet mahalli kaydedilmekteydi. Bu arada her iki tarafın baba ve annelerinin isim ve

---

84 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.}MKT. MVL],* No: 27, Gömlek no: 46.

85 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Umum Vilayat Evrakı [A.} MKT. UM],* No: 395, Gömlek no: 77.

86 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A.}MKT. MHM],* No: 433, Gömlek no: 97. Öksüzce Hatip Mahallesi imamı Muhammed İzzet Efendi'nin, Şefik Efendi'nin vefatı üzerine muhtarlarla beraber kaleme aldığı ancak kanunî muameleye tabi tutulmasına sebep olan vefat ilmuhaberi şu şekildeydi:
Bâdi-i ilmuhaber oldur ki, Mahallemiz sâkinlerinden olup Mabeyn-i Hümâyûn Cenab-ı Mülûkâne etıbbasından Ahmed Bahâüddin Efendi'nin pederi Şefik Efendi bu gece ecel-i mev'ûduyla vefat eylediğini müş'îr işbu bir kıt'a ilmuhaber merci-i âidîne takdîm kılındı. Fî 29 Teşrîn-i sânî sene 1313 ve fî 18 Receb sene 1315.
Sarıkız kurbünde Öksüzce Hatip Mahallesi imâmı Muhammed İzzet
Sarıkız kurbünde Öksüzce Hatip Mahallesi muhtâr-ı evveli Mahmud
Sarıkız kurbünde Öksüzce Hatip Mahallesi imâmı Muhammed İzzet (tekrar). bk. BOA, *ŞD*, No: 794, Gömlek no: 17-1.

şöhreti ile yaş ve sıfatları da belirtilmek zorundaydı. Ayrıca akitte vekil olarak bulunanlar ile şahitlerin isimleri de yazılmakta olup akit tarihi de kaydedilecekti.[87]

Mahalle imamları boşanma olaylarını da bir ilmuhaberle nüfus idaresine bildirmek zorunda idiler. Zira 23 Ocak 1895 tarihli tezkirede kaydedildiği üzere boşanmış olan karının eski kocası tarafından boşanmış olduğunun kayıtlı olarak bilinebilmesi için karının diğeri ile nikahlanmasından önce mensup olduğu mahalle veya köy imamı tarafından talâk vukuatını içeren bir ilmühaber ile boşanma olayının mahalli nüfus memurluğuna bildirilmesi gerekiyordu.[88] 5 Ekim 1893 tarihli kayıttan anlaşıldığına göre diğer vukuatlarda olduğu gibi talâk vukuatının kaydı için de imamlara matbu ilmuhaber dağıtılmıştı.[89] Tıpkı nikâh için hazırlanan ilmuhaberlerde olduğu gibi talâka mahsus vukuat ilmuhabelerlerinde de boşanan karı ve kocanın isimleri, baba isimleri, nikâh akdinin yapıldığı mahal ile akit tarihi kaydedilmekteydi. Bunun yanında talâk tarihi, boşanma esnasında varsa çocuklarının isimleri, doğum yeri ve tarihleri ile talâktan sonra anne ve babadan kimin yanında ikâmet edecek ise onun adresi de kaydedilecekti. Bu arada boşanmadan sonra karı ve kocadan hangisi ev değişikliğinde bulunacak ise onun adı da ilmuhaberde ayrıca belirtilmeliydi. Talâktan sonra evini nakledecek olan şahıs ikamet edeceği mahalle imamına bu ilmuhaberi gösterdikten sonra o mahallede ikâmet edebilirdi. Yeni mahalle imamı bu ilmuhaberin arka kısmına *"Metn-i ilmuhaberde münderic falan ber-mûcib-i ilmuhaber mahallemizin falan sokağında falan numaralı hâneye nakil ve iskân eylemiştir."* ibaresini yazarak mühürlemeliydi.[90]

Osmanlı Devleti'nde bir evde kiracı veya ev sahibi olarak ikamet eden şahıslar diğer bir mahalleye ikâmet için "nakl-i hâne" etmeleri durumunda, mahalle imamından tebdîl-i mekâna mahsus vukuat ilmuhaberi almak zorunda idiler. İmamlar tarafından hazırlanan bu ilmuhaberler daha sonra nüfus kalemine bildirilmekteydi. 19. yüzyılda matbu olarak hazırlanmaya başlanan bu ilmuhaberde evini nakleden şahsın ismi, şöhreti,

87 BOA, *Y. PRK. DH,* No: 1, Gömlek no: 79-5, 6.
88 BOA, *DH.MKT*, No: 226, Gömlek no: 13-3.
89 BOA, *BEO*, No: 292, Gömlek no: 21878.
90 BOA, *Y. PRK. DH*, No: 1, Gömlek no: 79-7, 8.

mesleği, sıfatı doğum yeri ve tarihi, mensup olduğu dini, oturduğu yerin numarası, askerlik durumu, hangi mahalleden geldiği veya hangi mahalle veya köye yerleştiği kaydedilmekteydi. Sicill-i Nüfusa kayıtlı olan kimseler nasıl yazılacağı tarif edilen bu ilmuhaberi eski mahalle imamlarından kesinlikle almak zorunda idiler. Mahalle imamından alınan bu ilmuhaber taşınılan yeni mahalle imam ve muhtarına da gösterilmek zorunda idi. İmam ve muhtarlar bu ilmuhaberin arka kısmına bu şahsın mahallelerine nakl-i hâne ettiğine dair şerh düşerek mühürlemekte idiler. Bu muameleden sonra nüfus dairesine müracaatla ikâmet kaydı tashih edilmekteydi. Taşradan İstanbul'a gelenler ise mürûr ve nüfus tezkirelerini geldikleri mahallenin imam ve muhtarına gösterip ilmuhaber almak zorunda idiler. İmamlar tarafından verilen bu ilmuhaberin nüfus dairesine gösterilmesinden sonra kayıt muamelesi icra edilebilirdi.[91] Görüldüğü gibi mahallede ikâmet ile ilgili sirkülasyon daima imamların bilgisi dahilinde cereyan etmekteydi. Dolayısıyla imamların bilgi ve izni haricinde mahallede ikâmet etmek mümkün olamazdı. Böyle bir durumun vukuu halinde ise kayıtsız meskûn olanlar imamlar tarafından tespit edilerek ilgili mercilere bildirilmekteydi. Nitekim 25 Eylül 1894 tarihinde sicill-i nüfus idaresinden sadârete yazıldığı anlaşılan tezkirede Yenibahçe Molla Ali Fenari Mahallesi imam ve muhtarının mahallelerinde kayıtsız iskân etmekte olan şahısların isimlerini tespit ederek bir ilmuhaberle nüfus idaresine bildirdikleri anlaşılmaktadır.[92]

İmamların idarî görevlerinden biri de mürur tezkiresi ile ilgiliydi. Gerçekte bir iç pasaport uygulaması olan mürur tezkiresi, Osmanlı vatandaşlarının ülke sınırları dahilinde seyahat edebilmeleri için almak mecburiyetinde oldukları ve süresi bir yıl olan izin belgelerine verilen isimdi.[93]

91 BOA, *Y. PRK. DH,* No: 1, Gömlek no: 79-10,11.

92 BOA, *DH.MKT,* No: 287, Gömlek no: 22.

93 Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren iç güvenliğin sağlanması ve başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere göçün önlenmesi için birtakım önlemlerin alındığı bilinmektedir. 19. yüzyılda başta 1821 Mora İsyanı ve ardından 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra daha çok önem kazanan iç güvenliğin korunması meselesi için başvurulan en önemli uygulama, iç seyahatin izne bağlanması olmuştur. Daha önce de var olan ve "men'-i mürûr" adı verilen bu uygulama Tanzîmat'tan sonra daha çok istikrar kazanıp hazırlanan 1841, 1844 ve 1887 nizamnâmeleri ile bir

Mürur tezkiresinin alınabilmesi için ise öncelikle mahalle imamından bir ilmuhaber veya pusula alınması gerekmekteydi. Osmanlı Devleti'nde iş, ziyaret veya başka bir sebeple başka bir vilayete gitmek isteyen şahıs öncelikle mahalle imamından nereye, hangi gayeyle ve ne kadar süreyle gitmek istediğini gösteren bir ilmuhaber alır ve bu ilmuhaberi kadıya götürerek gerekli harcı ödedikten sonra mürûr tezkiresi alabilirdi.[94] Görüldüğü gibi memleket dahilinde seyahat etmek isteyen kişilerin ilk başvuracakları kişiler de yine imamlar olmaktadır. Mürûr tezkiresinin alınabilmesi için imamlardan ilmuhaber alma zorunluluğu tüm nizamnâmelerde yer almakta olup muhtarlığın ihdasından sonra buna muhtarlar da dahil edilmiştir. Mesela 19 Aralık 1840 tarihli nizamnâmenin sekizinci maddesinde İstanbul'dan taşraya gidecek kimsenin öncelikle İhtisap Nezâreti'ne giderek aldığı mürur tezkiresinin arkasını eğer Müslüman ise sakin olduğu mahalle imam ve muhtarına mühürletmesi gerektiği belirtilmektedir.[95] Aynı husus 19 Nisan 1844 tarihli nizamnâmenin sekizinci maddesinde de aynı şekilde dile getirilmekte[96] 8 Ağustos 1887 tarihli nizamnâmenin ikinci faslında "Mürur Tezkiresinin Suret-i İstihsali" başlığı altındaki dokuzuncu maddede ise bu husus ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir. Buna göre Müslüman mahalle sakinlerinden olan Osmanlı vatandaşları mürûr tezkiresi için mahalle imam ve muhtarlarından ilmuhaber almak zorunda idiler.[97] Onuncu maddede imamlardan alınacak bu ilmuhaberin içeriği hakkında da bilgi verilmekteydi. Buna göre geçen maddede zikredilen

sistem dahiline alınmıştı. Daha geniş bilgi için bk. Nalan Turna, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürur Tezkereleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013); Musa Çadırcı, "Tanzîmat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnâmeleri", *Belgeler*, 15/19, (1993), 169-181; Mübahat S. Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/60-61; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri,* 2/583.

94 Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", 61; Çadırcı, "Tanzîmat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnâmeleri", 171.

95 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ. MVL],* No: 13, Gömlek no: 203-3.

96 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Mesail-i Mühimme [İ. MSM],* No: 2, Gömlek no: 35-19.

97 Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus [İ. MMS],* No: 92, Gömlek no: 3872; Ayrıca bk. *Düstûr,* "Mürur Nizamnâmesi", 1. Tertip (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), 5/863, m. 9-10.

ilmuhaber, hamilinin memuriyet veya sanatını, yaş ve şeklini, gideceği mahalli, maiyetinde kimse var ise onun isim, şöhret, yaş ve sıfatını da belirtmelidir. Mürur tezkireleri kaldırıldıktan sonra günümüzde nüfus cüzdanı işlevi gören tezkire-i Osmaniyeler belli açılardan mürur tezkirelerinin yerini almıştı.[98] Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre tıpkı mürûr tezkireleri gibi tezkire-i Osmaniyelerin alınabilmesi için de imamlardan ilmuhaber almak gerekmekteydi.[99]

2.3.2. İlan Görevi

İmamların görevlerinden biri de gazete, radyo, televizyon gibi yayın organlarının bulunmadığı dönemlerde devletin halka duyurmak istediği her türlü emir, yasak ve ilanın halka duyurulmasıydı. İmamlar bu ilanları naib veya kadılardan alır, mahalle veya köy ahalisinin ekseriyetinin hazır bulunduğu yatsı namazlarından sonra ilan ederlerdi.[100] Ali Rıza Bey'in ifâdelerine göre hükumetten ahaliye duyuru yapılması gerektiğinde mahalle bekçileri "Tenbih var akşam camiye buyurun" diye sopasını vurarak mahalleyi dolaşmak suretiyle herkesi haberdar etmekte ve akşam namazından sonra tenbihat her ne ise imam efendi halka onu tebliğ etmekteydi.[101] Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olan *Takvîm-i Vekayi*'nin çıkarılmasına karar verildiğinde, gazete haberlerinin halk arasında yayılması için erbab-ı ilimden biri tarafından halka okunması düşünülmüş, bu ilim ehlinin ise imamlar olduğuna işaret edilmişti. Çıkarılacak gazetenin imamlar tarafından halkın toplu olduğu yerlerde okunması halinde bu yeni uygulamanın iki yıl içinde içeride ve dışarıda sonuçlarının görüleceği belirtilmekteydi.[102] 15 Haziran 1826 tarihinde ortadan kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına dair fermân iki gün sonra Sultan Ahmed Camii'nde Vakanüvis Es'ad Efendi tarafından okunmuş, akabinde bu fermânın İstanbul Mahkemesi'nde

98 Turna, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat,* 103.

99 BOA, *DH. MKT*, No: 1620, Gömlek no: 19.

100 Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", İslâm *Medeniyeti Mecmuası* 5/3 (Mart 1402), 34.

101 Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 197.

102 Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi Belgeler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu, 1983), 79.

hazırlanan yüzden fazla sureti, diğer camilerde de okunmak üzere, orada hazır bulunan mahalle imamlarına dağıtılmıştı.[103] Yine 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzîmat Fermânı'nın okunması sebebiyle Gülhâne Meydanı'nda düzenlenen törene, bu fermânın muhtevasını mahalle halkına iletmeleri için İstanbul'daki tüm imam ve hatipler de davet edilmişti.[104]

24 Mart 1809 tarihinde sadârete gönderilen tezkirede, piyasada ayarı düşük olan altının alınıp verilmemesi için yazılan fermânın mahalle imamlarının yüzüne de okunduğu ve emr-i alinin imamlara etraflıca anlatıldığı ifâde ediliyordu. Bundan düşük ayarlı altının halk tarafından alınıp satılmaması hususu ile alakalı fermânın imamlar tarafından iyice anlaşılıp halka duyurulmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır.[105] II. Mahmud'un yaptığı ıslahatlardan biri olan memurların fes giyme mecburiyeti ile ilgili sadır olan 28 Nisan 1835 tarihli sadaret tezkiresine göre "*Me'murîn-i saltanat-ı seniyye ve sâirenin fes üzerine kaşbastı gibi yemeni bağlamamaları*" hususunda padişah irâdesi sâdır olmuştu. Bu irâdenin imamlarca mahalle ahalisine bildirilmek üzere tenbihte bulunulduğu şu şekilde ifâde edilmekteydi: "*…ahâli-i mahallâta bildirilmek üzere eimmeye tenbih içun İstanbul kadısı efendi dâîlerine başkaca tahrir ve ityan olunarak müekked tenbih olunmuş…*" Dikkat edilirse fes ile alakalı bir düzenleme dahi mahalle imamları tarafından halka ilan edilmekteydi.[106] 25 Nisan 1845 tarihinde Bilâd-ı Selâse kadılarına gönderilen yazılarda padişahın Bayezid'de inşa ettiği hastanenin açıldığını halka duyurmak için yeterli sayıda hazırlanan özel sayfaların tüm halka ilan olunmak üzere mahalle imamlarına verilmesi istenmekteydi.[107] 16 Nisan 1848 tarihine ait tezkirede ise hekimbaşının Meclîs-i Vâlâ'ya verdiği takrirde müslim veya gayr-i müslim olsun ebelik tahsili yapmayıp icâzetnâme almayanlara ebelik yaptırılmayacağı hususunun halka ilan edilmesi için Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan

103 Esad Efendi, *Vak'anüvîs Es'ad Efendi Tarihi,* nşr. Ziya Kazıcı, İstanbul: OSAV, 2000), LXXXVI.

104 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 8.

105 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Darphane [C. DRB],* No: 43, Gömlek no: 2123.

106 BOA, *HAT,* No: 755, Gömlek no: 35654 A.

107 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT],* No: 23, Gömlek no: 81.

mahalle imamları ve sair gerekenlere ilan edilmesi istenmekteydi.[108] 29 Nisan 1873 tarihinde Zaptiye Nezâreti'ne gönderilen tezkirede mahalle mekteplerinin erkek ve kız olmak üzere iki kısma ayrıldığı ve okullarda erkek-kız karışık çocukların bulundurulmasının padişah iradesince yasaklandığı ifâde edilmekteydi. Erkek ve kız çocuklarının aynı mektepte bulunmasının yasaklanmasına rağmen Hasköy'e bağlı mekteplerde bu yasağa uyulmadığı, bunun üzerine okulların teftiş edileceği ve yasağa uymayanlara kanunî muâmele yapılacağı bildirilmekteydi. Bu hususun mektep hocaları ve mahalle ahalisine duyurulması için Maârif Nezâreti tarafından hazırlanan bin kadar matbu *"tenbihatnâme varakası"*nın mahalle imamlarına gönderilerek camilerde okunması istenmekteydi.[109]

2.3.3. Diğer İdârî Görevleri

Görev yelpazesi oldukça geniş olan kadıların mahalle ve köy bazındaki temsilcileri olan imamların idari görevleri de yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildi. Mesela onlardan biri imamların mahallelerinde bulunup itham altında olan bazı kişilere kefil olmaları ve haklarında "kefaletnâme" düzenlemeleri idi. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra İstanbul'da birçok kişi başta tulumbacılık[110] isnadı veya ocağa mensup oldukları iddiası ile çeşitli yerlere sürgün edilmişlerdi. Sürgün sebebiyle hem bu kişiler mağdur olmuş hem de aileleri perişan ve sefil hale düşmüştü. 1834 ve 1835 senelerine ait arşiv kayıtlarına bakıldığında mahalle imamlarının, muhtar ve diğer mahalle eşrafı ile beraber hazırladıkları kefâletnâmeler ile bu şahısların sürgünden affedilmelerini sağladıkları görülmektedir. Mesela Kahveci İbrahim, Bâbıâli karşısında kahve dükkânı işletmekte olup

108 Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL],* No: 58, Gömlek no: 81.

109 BOA, *MF.MKT,* No: 10, Gömlek no: 91.

110 Tulumbacı, Istanbul'da sık sık çıkan yangınlara devrin yangın söndürme aleti olan tulumbalarla müdahele edenlere verilen isimdir. Tulumbacı tabiri özellikle 19. yüzyıl başlarında kabadayılıkla eşdeğer sayılmaya başlandığı için tulumbacılık halk nezdinde hoş karşılanmayan bir meslek olmuştu. İlk olarak Yeniçeriliğin bir şubesi olarak kurulması ve bu ocağın usul ve nizâmlarına tabi olması sebebiyle ocağın ilgasından sonra birçok kişinin tulumbacı isnadı ile sürgün edildiği görülmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Pakalın, *Tarih Deyim ve Terimleri*, 3/532-534; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, 2/312-313.

kendi halinde iken tulumbacılık isnadıyla sürgün edilenlere dahil edilip İstanbul'dan kovulmuştu. 9 Mayıs 1834 tarihinde kaleme alınan ilmuhaberde mahalle imamı ve muhtarları Kahveci İbrahim'in namus ehlinden olduğunu beyan ederek kefil olduklarını ifâde etmişlerdi.[111] Oturakçı esnafından Hacı Emin Efendi ise çarşı içerisinde eşyasını satmak üzere iken yanlışlıkla ocağa mensup olanlara dahil edilip Bursa'ya sürgün edilmişti. Hanımının arzuhâli üzerine mahalle imamı ve muhtarları yazdıkları ilmuhaberde Hacı Emin Efendi'nin ilga edilen ocak takımından olmayıp mahalle ahalisinden olarak ona her yönden kefil olduklarını beyan etmişlerdi.[112] Tulumbacılık isnadı ile sürgün edilen mağdurlardan biri de Camcı Mehmed Efendi idi. Mahalleden bazılarının, tulumbacılıkla itham ettikleri Camcı Mehmed Efendi, önce Varna'ya sonra da Tekfurdağı'na sürgün edilmişti. Mahalle imamı Seyyid Mehmed Efendi'nin 9 Mayıs 1834 tarihinde kaleme aldığı kefaletnâmede namus ehlinden olduğunun mahalleli ve esnafça bilindiği vurgulanıyor ve ailesinin de içine düştüğü perişanlıktan dolayı affedilip serbest bırakılması isteniyordu.[113]

Mahalle imamları mahallelerindeki ölümler ile alakalı belge düzenlemek zorunda oldukları gibi maaş alanların hayatta olup olmadıklarına dair de ilmuhaber düzenlemekteydiler. Zira özellikle emekli ve dul maaşı alan kişilerin vefatları durumunda diğer yakınlarının ölenlerin maaşlarını almaya devam ettikleri görülüyordu. Hatta bu sebeple bu şahısların hayatta olup olmadıklarına dair mahallede yılda iki kez yoklama yapma mecburiyeti getirilmişti.[114] Tıpkı bunlar gibi maaş alanlar hakkında düzenlenen "*ber-hayat mazbataları"* veya *"ber-hayat tasdiknâmeleri"* de bulunmaktaydı.[115]

---

111 BOA, *HAT,* No: 501, Gömlek no: 24596 B; No: 501/Gömlek no: 24596 C.

112 BOA, *HAT,* No: 501, Gömlek no: 24596 H.

113 BOA, *HAT*, No: 501, Gömlek no: 24595 B. Kefalet örnekleri için bk. BOA, *HAT*, no: 511, Gömlek no: 25061F; No: 501, Gömlek no: 24596F; No: 511, Gömlek no: 25061D; No: 501, Gömlek no: 24596F.

114 Nursel Manav, *Mülkiye Tekaüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)* (Ankara: TTK, 2017), 159.

115 BOA, *DH. MKT,* No: 393, Gömlek no: 13. 28 Mayıs 1862 tarihinde Hâfız Mehmed Zühdi Efendi'nin hayatta olduğuna dair Davud Paşa Mahallesi imamı tarafından düzenlenen ve muhtarların da mührü olan ilmuhaber şu şekildeydi: *Dârende-i Tezkire. Mahallemiz sâkinlerinden Hâfız Mehmed Zühdi Efendi b. Hâfız Mahmud Efendi,*

Mahalle imamlarının idari görevlerinden biri de mahallelerinde cari olan kira işlemlerinin usulüne uygun olarak icra edilip edilmediğinin takibi idi. 8 Nisan 1862 tarihine ait Meclîs-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye mazbatasında Dersaâdet ve Bilâd-ı selâse'de bulunan dükkân, mağaza, hâne, hamam ve sâir akarın kiralama ve kiraya verme işlemlerinin kontrat ile yapılmasının kanun gereği olduğu zikrediliyor, ancak mal sahiplerinin bu usûle uymadıkları belirtiliyordu. Bu sebeple bu tür gayrimenkullerin kiralanması durumunda kontrat yapılmasının mahalle imamlarınca takip edilmesi istenmekte, bu duruma müsamaha gösteren imam ve muhtarlar hakkında kanunî muamele yapılacağı belirtilmekteydi.[116] 10 Nisan 1862 tarihli kayıtta ise bu kararın Zabtiye Müşiri, Maliye Nezâreti ve Kontrato Müdürlüğü'ne yazıldığı görülmekte, kontratsız bina kiralamak isteyenlere bile bile müsaade ve yardım eden imam ve muhtarların belediye nizamlarına aykırı harekette bulunmuş olacaklarından dolayı kanunen cezalandırılacakları belirtiliyordu.[117] 3 Aralık 1867 tarihinde ilan edilen "Kontrato Nizamnâmesi"nin üçüncü maddesinde Müslüman mahallelerinde kiraya verilecek hânelerin kira sözleşmesinin (icare senedi) mahalle imam ve muhtarlarına tasdik ve mühürletilmesi mecbur tutulmaktaydı. Dördüncü maddede ise mühürlenen bu icare senedinin mahallat defterinde kaydedilmesi isteniyordu.[118] 9 Mayıs 1873 tarihiyle kaydedilen evraklara baktığımız da ise mahalle imamlarının tıpkı esnaf kethüdaları gibi mahallelerinde vuku bulan hâne ve dükkân gibi gayr-i menkullerin alım satımı ile kiralanması veya ferâğı[119] için ilmuhaber verdikleri anlaşılmaktadır. Bu

Abdî Hoca Mescid-i Şerîfi'nin imâmet ve hitâbet cihetlerine mutasarrıf olup ve'l-yevm hayatta olduğunu mübeyyin bermûceb-i nizâm işbu ilmuhaberidir. 29 Zilkade 1278.
Mahalle-i Davud Paşa der-Üsküdar
Muhtar-ı evvel Mahalle-i Davud Paşa der-Üsküdar
Muhtar-ı sânî Mahalle-i Davud Paşa der-Üsküdar. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Berat [EV. BRT]*, No: 86, Gömlek no: 4.

116 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.}MKT. MVL],* No: 144, Gömlek no 9.

117 BOA, *A.}MKT. MVL,* No: 145, Gömlek no: 48.

118 *Düstur, 1. Tertip*, "Kontrato Nizamnâmesi", (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281), 1/263, m. 3-4.

119 Mülk olan bir malın başkasına devrine satım akdi dendiği gibi, tasarruf hakkının devrine de ferâğ denilmektedir. Bir şahsın uhdesinde bulunan bir şeydeki tasarruf

durum mahallede vuku bulan her türlü gayr-i menkul alım satımı, ferâğı veya kiralanması olaylarının imamların kontrolü dahilinde cereyan ettiğini göstermektedir. Zaten imamlardan özellikle kira olayının kontrat yapılmadan icra edilmesine engel olunmasının istenmesi de mahalle imamlarının mahallede gayrimenkul değişimini kontrol etmelerini gerektirmektedir.[120] Nitekim Evkâf Nezâreti'ne yazılan 10 Mart 1868 tarihli tezkireye göre Harem-i Hümâyûn hademesinden Ahmed Ağa'nın zevce ve kayınvalidesinin yazdığı arzuhâlde Kuruçeşme'de bulunan evlerini gayr-i müslim tebeadan bir talibe satmak istedikleri, ancak mahalle imamının ilmuhaber vermediği için satamadıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple her iki hanım müştereken verdikleri arzuhâlde imam efendinin ilmuhaber vermesi için nezâretten yardım istemek zorunda kalmışlardır.[121] Bu olay mahalle imamlarının mahallelerindeki gayrimenkul satımına ne kadar müdahil olduklarını göstermesi bakımından manidar bir örnektir.

2. 4. Beledî Görevleri

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar kadılar, şehrin idarî hizmetlerini yerine getirmekle birlikte bugün belediyelerin yaptıkları görevleri de icra etmekteydiler. Mahallede idarî noktada kadının temsilcisi olan imamlar da aynı şekilde mahalledeki beledî hizmetlerin yürütülmesinden sorumluydular. Belediye hizmetleri denince de akla gelen ilk hizmet cadde ve sokakların temizliğiydi. Mahallelerdeki sokakların temizliğinden mahalle halkı, çarşı ve pazardaki sokakların temizliğinden ise esnaf kethüdaları sorumluydu. Mahalle sokaklarının nöbetleşe ve imece usulüyle halka gördürülmesi ise imamların sorumluluğundaydı.[122] Konu ile alakalı şer'iyye sicili ve arşiv kayıtlarına bakıldığında bunu açık şekilde görmek mümkündür. Zira kadıların mahalle ve sokak temizliği ile alakalı emirlerinde muhatabın mahalle imamları olduğu görülmektedir. Yine kadılara yazılan

---

hakkını başkasına terk ve tefviz etmesine de ferâğ denilir. Bu şey bir mirî arazi veya icareteynli vakıf bir mal olabilmektedir. bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukuk Istılahları Kamusu* (İstanbul: OSAV, 2018), 392-393.

120 BOA, *ŞD*, No: 678, Gömlek no: 37-4.

121 BOA, *MVL*, No: 560, Gömlek no: 99.

122 Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", 34.

fermân ve buyruldularda mahalle temizliği ile alakalı konularda kadıların, imamları huzuruna çağırarak tenbihde bulunması istenmektedir. Mesela 8 Temmuz 1812 tarihine ait buyrulduda çarşı, pazar, sokak ve dükkân önlerine atılan çöp, lâşe gibi pis kokulu şeylerin oralardan gelip geçen insanları rahatsız etmemesi için temizlenmesi gerekirken bir süreden beri buna dikkat edilmediği ifâde edilmekteydi. Bundan sonra çarşı, pazar ve her ne mahalde toplanmış çöp, lâşe ve pislikler varsa bunların temizlenmesi ve bunları buralara atan insanların bu işten men edilmeleri için başta mahalle imamları olmak üzere bekçi ve sair gerekenlerin tenbih ve te'kid edilmesi istenmekteydi.[123] 1 Kasım 1825 tarihinde İstanbul kadısına yazılan fermân da aynı konu ile alakalı ikazda bulunuyordu. Fermânın başında daha önce aynı mealde yazılan emirler hatırlatılarak bir süreden beri bu usûle uyulmadığından insanların çoğunun evlerinin çöpünü sokaklara attıkları; ayrıca bazı han ve dükkanların önlerine dahi çöp atılmakta olduğu, bu durumun gelip geçen insanları rahatsız ettiği; özellikle yaz mevsiminde oluşan kötü kokudan insanların rahatsız oldukları belirtilmektedir. İşte bu durumun izalesi için herkesin dükkan ve evinin önünü temizlemesi, ayrıca kimin ev ve dükkanının önüne çöp döktüğü görülürse cezalandırılacağının herkese ikaz ve tenbih etmeleri husûsunun tüm mahalle imamlarına tenbih edilmesi isteniyordu.[124] 22 Temmuz 1826 tarihli fermânda da İstanbul kadısı İstanbul sokaklarının temizliği için ikaz edilmekte *"…bundan sonra herkesin dükkân ve hânelerinden sokağa süprüntü dökmemesini ve her kimin hâne ve dükkânı önünde süprüntü görülürse te'dip olunacağını eimme-i mahallâtı celb ile gereği gibi münâdîler ile te'kîde mübâderet eyleyesin"* buyurulmaktaydı.[125] 22 Temmuz 1826 tarihli fermânda ise bu defa Eyüp kadısına mahalle imamlarının toplanarak çarşı ve sokakların temizliği ile alakalı tenbihatta bulunması istenmişti.[126] 19. yüzyılda İstanbul sokaklarının temizliği ile alakalı bir sıkıntı da Kurban Bayramı'nda kesilen hayvanlardan arta kalan sakatat benzeri pisliklerin çevreyi kirletmesi,

123 İsmail Kurt, *İstanbul Kadılığı 106 Numaralı Fermân Sicilinin Tavsif ve Tahlili,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Yüksek Lisans Tezi*, 1987), 145'den naklen bk. vr. 51a.

124 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi*, sicil 154, v 36b.

125 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi*, sicil 154, v. 36b.

126 *İstanbul Kadı Sicilleri Havass-ı Refia (Eyyub) Mahkemesi*, sicil 556, v. 63b.

özellikle yaydıkları pis kokularla halkı rahatsız etmesiydi. İşte 25 Ağustos 1822 tarihinde İstanbul kadısına yazılan fermân bu konuyu da içermekteydi. Belgede Kurban Bayramı'nda kesilen kurbanlıkların baş, ayak, ciğer ve sair artıklarının çarşı, köşe ve bucaklara atılmasının rahatsız edici bir kokunun oluşmasına sebep olduğu zikredilmekte ve rahatsız edici bu durumun önlenmesi için mahalle imamlarının mahalle ahalisini tek tek ikaz etmesi istenmekteydi.[127]

15 Eylül 1895 tarihinde sadâretten şehremanetine gönderilen tezkirede Koca Mustafa Paşa civarında bulunan ev ve diğer mekanların lağımlarının bostan havuzunda birikip kuyu sularıyla da karışması ile koku ve kirliliğe sebep olduğu belirtilmekteydi. Mahalle temizliği ve sağlığı ile alakalı bu husus için de öncelikle Koca Mustafa Paşa ve Silivrikapı Mahallesi imamlarının ilgilendiği, imamlar başta olmak üzere muhtar ve ahalinin arzuhâl ile sadârete başvurmasından anlaşılmaktadır.[128] 23 Kasım 1892 tarihinde şehremanetine gönderilen tezkirede Çamlıca Mahallesi Hamal Mehmed Ağa Mescidi Sokağı lağımlarının bir kısmı inşa edilip, büyük kısmı edilmediğinden mescide giden cemaat için zorluğa sebep olmaktaydı. Bu husus için de yine mahalle imamları muhtarlar ile beraber problemin halli için Dâhiliye Nezâreti nezdinde girişimde bulunmuşlardı.[129]

1810 senesinde İstanbul şiddetli bir kış geçirmiş bu sebeple evlerin çatıları buz ve kar ile dolmuştu. Bunlar bir yandan zayıf binaları yıkılma tehlikesi ile karşıya getirirken diğer yandan çatılarda oluşan buz saçakları insanlar için hayati tehlike arz etmeye başlamıştı. Bunun yanında cadde ve sokaklar ise kar ve buz kümeleri ile dolmuştu. İşte bu sebeplerden dolayı 11 Mart 1810 tarihinde İstanbul kadısına yazılan emirde evlerin üzeri ve kapı önlerinde biriken buz ve karların temizlenmesi hususunda mahalle imamlarının çağrılarak ciddi anlamda ikaz edilmeleri ve temizliğin sağlanması isteniyordu.[130]

127 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi*, sicil 154, v 12/6

128 BOA, *BEO,* No: 682, Gömlek no: 51136.

129 BOA, *DH. MKT*, No: 2024, Gömlek no: 45.

130 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi,* sicil 106, v. 66a. Benzer diğer bir kayıt için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi*, sicil 154, v. 17b.

İmamların icra ettikleri beledî hizmetlerden biri de yangınlara karşı alınacak tedbirlerle ilgiliydi. Osmanlı dönemi İstanbul'unda halkın karşılaştığı sıkıntıların en büyüklerinden biri de yangınlardı. Zira evlerin ahşap olması bir evde çıkan yangının çok kısa sürede diğer ev ve mahallelere sıçramasına sebep olabiliyordu. 1818 yılı sıcak yaz ayları İstanbulluların sık sık bu tehlike ile karşılaştıkları bir zaman dilimi olmuştu. Hatta halk arasında bu yangınların kasdî olarak bazı kimseler tarafından kundaklama suretiyle çıkarıldığına dair şayialar yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine 17 Ağustos 1818 tarihinde başta Yeniçeri Ağası olmak üzere İstanbul Kadısı ve diğer ilgililere fermânlar çıkarılarak tenbihlerde bulunulmuştu. İstanbul kadısına yazılan fermânda mahalle imamlarının yanlarına çağrılarak onlara, bundan sonra herkesin evlerindeki ocakları temizlemeleri ayrıca mahallelerinde hal ve tavırları meçhul, şüphe çeken yabancılar var ise bunların mahkemeye bildirilmesi isteniyordu. Fermânda dikkat çeken diğer bir emir de beş vakitte cami ve mescitlerde cemaate devam ve namazların akabinde belaların halk üzerinden kalkması için dua, niyaz ve istiğfara devam edilmesinin istenmesiydi. Her imamın bu noktaları mahallesi halkına ilan etmesi ve eğer var ise yangından dolayı evsiz kalıp cami avlu ve sokaklarında kalan evsiz halkın münasip mahallelere yerleştirilmesi de emrediliyordu.[131]

21 Mart 1852 tarihinde Serasker paşanın Sadâret'e arz ettiği tezkirede havaların soğuk geçmesi sebebiyle evlerde mangallara fazla ateş konması; birçok yerde tandır kullanılması ancak bunlara layıkıyla özen gösterilerek bakımlarının yapılmaması; ayrıca mutfak ocaklarının vaktinde temizlenmemesi gibi sebeplerle sık sık yangınların çıktığı zikredilmekteydi. Bu sebeple imamların Zaptiye Nezâreti'ne çağrılarak gerekli ikazın yapılması için izin istenmekteydi.[132] 25 Mart 1852 tarihinde saraya arzedilen ve 15 Kasım 1852 tarihli "Tezkîre-i Sâmiye" başlığı altında kaydedilen sadâret tezkiresinde de konu etraflıca dile getirilmekteydi.[133] 7 Ağustos 1848 tarihinde sadrazamın Zabtiye Nâzırı'na yazdığı tezkirede o yıl Ortaköy'de

131 Şânizâde Mehmed Ataullah Efendi. Şânizâde Tarihi, haz. Ziya Yılmazer (İstanbul: Çamlıca, 2008), 2/857.

132 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ. DH],* No: 250, Gömlek no: 15326.

133 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Amedî Kalemi Evrakı [A.}AMD], N*o: 36, Gömlek no: 77.

büyük bir yangının çıktığı ve bu yangından Müslüman ahali yanında Hristiyan ve Yahudi vatandaşların da mağdur olduğu anlaşılmaktadır. Sadâretin bu yangında evleri yanıp mağdur olanların tespitini istemesi üzerine Zaptiye Nâzırı Mehmed Efendi'nin derkenârında Hristiyan ahalinin kocabaşlar, Yahudiler için hahamlar, Müslüman olanların ise imam ve muhtarlar marifetiyle bir defter hazırlanarak sadârete takdim edildiği belirtilmektedir.[134] Bu tür kayıtlarda yer alan yangınla alakalı konularda gerek mahalle halkının ikaz edilmesi ve gerekse alınacak tedbirlerle alakalı hususlarda mahalle ahalisinin bilinçlendirilmesi için devletin mahallede başvurduğu ve yardımını istediği en yetkili şahıs mahalle imamlarıydı.

Bugün de mahalle halkının ihtiyaç duyduğu temel ihtiyaç maddelerinin en önde geleni ekmektir. 19. yüzyılda savaşlar ve savaşların akabinde ortaya çıkan ekonomik krizler bazı dönemlerde zahire sıkıntısına sebep olmuş İstanbul'da fırınlarda ekmek almak bir problem haline gelmiştir.[135] İşte böyle bir krizin baş gösterdiği 1879 yılında İstanbul'da ekmek sıkıntısı ortaya çıkmış insanlar telaşla fırınlara hücum ederek ihtiyaçtan fazla ekmek stoklamaya başlamıştı. Halk arasında baş gösteren bu telaşın ortadan kaldırılması için 23 Mart 1879 tarihinde şehremanetinin İstanbul'daki tüm mahalle imamlarına gönderdiği tebliğatta maliyenin ekmek esnafına yaptığı mali yardım neticesinde ekmek hususunda telaşa mahal kalmadığı belirtilmekteydi. Bununla birlikte fırınlardan ihtiyaçtan fazla ekmek alanların olduğu ve bu durumun diğer ahaliyi sıkıntıya soktuğu belirtilerek mahalle imam ve muhtarlarından fırınları kontrolle görevli memurlara yardımcı olunarak bu duruma engel olmaları istenmekteydi.[136]

Mahallelinin ekmek yanında en çok ihtiyaç duyduğu ve belediyelerin de en önemli hizmetlerinden biri, temiz suyun ahaliye ulaştırılmasıydı.

---

134 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT],* No: 152, Gömlek no: 9.

135 Bunun bir örneği 1227 yılında gerçekleşmiş, Karadeniz'de Rus ve Fransız gemilerinin İstanbul'a gelen zahire gemilerini hedef almaları sebebiyle İstanbul'da zahire kıtlığı baş göstermiş ve fırınlar önünde uzun ekmek kuyrukları oluşmuştu. Bk. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, (Ankara: TTK, 2003), 840.

136 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı [Y. PRK. ŞH],* No: 1, Gömlek no: 12.

Mahalle imamları halkın su ihtiyacının karşılanması için mahalle ahalisinin de desteğini alarak çeşitli nezâretlerde girişimlerde bulunmaktaydı. Mesela 20 Mayıs 1894 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezâreti'ne yazılan tezkirede Üsküdar Ahmed Çelebi Mahallesi'ne gelen suyun azlığından dolayı çekilen sıkıntıdan bahsedilmekteydi. Tezkireye göre Ahmed Çelebi Mahallesi imamı, muhtar ve ahaliyi de yanına alarak Üsküdar su şirketinden inşasına mecbur olduğu çeşmelerden birinin orada bulunan mescidin bitişiğine yaptırılması hakkında arzuhal vermişti.[137] 7 Ağustos 1894 tarihli kayıtta ise Çemberlitaş ve civarında bulunan mahallelere içme suyu için çeşme yapıldığı halde Patrikhâne Mahallesi ile o civarda bulunan İslâm ve Hristiyan mahallelerine çeşme yapılmadığından bahisle mahalle imamları ve muhtarları tarafından verilen arzuhâlde kendi mahallelerine de çeşme yapılmasını istedikleri belirtilmekteydi.[138] 25 Ağustos 1894 tarihli tezkireye göre diğer bir su ihtiyacı ile ilgili girişim ise Kadınlar Pazarı civarında bulunan Hobyar ve Canbaziye Mahallesi imamları tarafından gerçekleşmiştir.[139]

Mahalle imamları mahallelerinin belediye ile alakalı diğer maddî ihtiyaçları ile de ilgiliydiler. Mesela 3 Şubat 1862 tarihinde Ticaret Nezâreti'ne yazılan tezkirede Sultan Selim yakınlarında Debbağ Mahallesi'nde bulunan Şamdancı Sokak'taki duvarın yıkılması üzerine mahalle imamı muhtarlar ile beraber verdiği arzuhâlde yıkılan duvarın yeniden inşasıyla yolun düzeltilmesi hususunu arz etmişlerdi.[140] 10 Ağustos 1897 tarihinde şehremânetine yazılan tezkirede ise Kadırga civarında Şehsuvar Bey ve Bostanali Mahalleleri'nde Birinci Belediye Dairesi'nce inşasına bir yıl önce başlandığı halde hala tamamlanamayan kaldırımlar sebebiyle her iki mahalle imamının, muhtar ve ahali ile birlikte sadârete başvuruda bulundukları anlaşılmaktadır. Tezkireye göre arzuhâlde bitirilmeyen kaldırımlar yüzünden yağmurdan oluşan suların hâne ve aileler için tehlike arz ettiği ifâde

137 BOA, *BEO,* No: 410, Gömlek no: 30701.

138 BOA, *BEO*, No: 451, Gömlek no: 33752.

139 BOA, *BEO*, No: 461, Gömlek no: 34522.

140 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair Kalemi [A.}MKT. NZD],* No: 396, Gömlek no: 85.

edilerek problemin halli istenmekteydi.[141] 27 Eylül 1898 tarihli Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden yine şehremanetine yazılan tezkirede ise Edirnekapı civarındaki mahallelerin havagazı ile aydınlatılması için mahalle imamları tarafından dört yıl önce başvuruda bulunulduğu ifâde edilmektedir. Ancak tespit edilen yerlere numara konmasına rağmen hala fener direkleri dikilmediğinden mahalle imamları, muhtar ve ahali ile birlikte tekrar arzuhâl yazmışlardı.[142]

19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle vergi usulünde değişikliğe gidilmesi ve emlak vergisinin gündeme gelmesi ayrıca İstanbul ahalisinin de vergiye dahil edilmesi ile birlikte çeşitli tarihlerde İstanbul'da emlak sayımı yapılmaya başlanmıştı. İşte 18 Mart 1874 tarihinde yapılan emlak yazımında ortaya çıkan aksaklık ve gecikme sebeplerinin tespiti için yapılan müzakerelerde, gecikmenin mühim bir sebebinin imam ve muhtarların yazım anında tayin edilen memurların yanında bulunmamaları, diğerinin ise mülk sahiplerinin senetlerini göstermemeleri olduğu ortaya çıkmıştı. Tıpkı nüfus ile alakalı hususlarda olduğu gibi mahalledeki emlakin tespitinde de mahalleyi en iyi tanıyan imamların yardımı olmadan doğru bir tespitin yapılması imkansızdı. İşte bu sebeple şehreminlik ve Defter Eminliği gibi ilgili kurumlara yazılan tezkirede, emlak sahiplerinin senetlerini gelen memurlara göstermelerine dair hazırlanan ilannâmenin imamlar yardımıyla ilgililere dağıtılmasının sağlanması yanında, emlak tahriri anında imam ve muhtarların bu işi yapan memurlarla beraber olmaları için ciddi uyarılarda bulunulması isteniyordu.[143]

2. 5. Adlî Görevleri

Daha önce de ifâde edildiği gibi mahalle imamları, en küçük idarî birim olan mahallede kadıların temsilcileriydi. Dolayısıyla kadıların yaptıkları görevlerin birçoğunu mahalle bazında imamlar yapmaktaydı. Bunlardan biri de adliye ile ilgili görevlerdi. İmamlar elbetteki bir hâkim gibi karar alma merciî değillerdi. Ancak adliye teşkilatı ile ilgili bazı görevler mahallede imamlar tarafından deruhte edilmekteydi. Mesela bazı

141 BOA, *BEO,* No: 992, Gömlek no: 74348.

142 BOA, *DH. MKT*, No: 2111, Gömlek no: 16.

143 BOA, *A.}MKT. MHM*, No: 475, Gömlek no: 50; Ayrıca bk. No: 475, Gömlek no: 52.

suçlamalara maruz kalan insanlar hakkında mahallenin en muteber şahsiyeti olan imamların hüsn-i şehadetleri o kişilerin beraatı için önemli bir dayanak teşkil ediyordu. Nitekim daha önce verilen bazı örneklerde İstanbul'dan sürgün edilen birçok şahsiyetin imamların kefaleti ile tekrar ailelerine kavuştuğu görülmüştü. 26 Şubat 1847 tarihinde yazılan tezkirede ise Üsküdar Tomruk Müdürü Süleyman Ağa'nın bazı kişiler tarafından suçlanmasına karşı bazı "muteberân" tarafından yapılan hüsn-i şehadet suçlamanın aslı olmadığına dair olan kanaati güçlendirmiş ve Süleyman Ağa bu suçlamalardan kurtulmuştu. İşte hüsn-i şehadette bulunan bu kişiler arasında 17 mahalle imamının isimleri ilk grupta yer almaktaydı.[144] 30 Aralık 1856 tarihinde Zabtiye ve Deâvi Nezâreti'ne yazılan tezkirede Saraçhâne civarında Mimar Abbas Mahallesi'nde Sarraf Zanbe oğlu Borki'nin borcuna mahsuben bir ev aldığı ancak vefat eden borçlunun geride bıraktığı ailesinin evden çıkmak istemediği belirtilmekteydi. Hatta vefat eden şahsın kızının inat ettiği ve zor kullanmadıkça söz konusu evden çıkmayacağı anlaşılmıştı. Bu kayıtta olduğu gibi mahkeme kararlarının icrasına direnenlerin kadın olması durumunda zaptiyenin bu kişileri mahalle imam ve muhtarı beraber olmak şartıyla evlerinden çıkarabileceği zikredilmekteydi.[145] Nitekim "Asakir-i Zabtiye'nin Vezâif-i Askeriyesi Hakkında" çıkarılan kanunun 13. maddesinde zabtiye zabit ve neferlerinin kanunlar gereğince her mahalleye girebileceği ancak yürürlükte olan adlî kanunlar gereği mahalle ileri gelenlerinden bir iki adam olmadıkça hiç kimsenin hânesine veya hânesi hükmünde olan harîmine giremeyeceği belirtilmektedir. Bu muteber kişilerin başında ise imamlar sayılmaktadır.[146] Tezkirede polis memurlarının hâneye baskın düzenleyeceği zaman yanlarında imam ve muhtarın olması gerektiği, bunların olmaması halinde düzenlenen baskının usulsüz olduğuna işaret edilmektedir. Mahalle imamı bu tür uygulamalarda bir nevi emniyet unsuru olmakta ve doğabilecek hukuksuzluklara da engel teşkil etmektedir. 14 Nisan 1857 tarihinde Zabtiye Müşiri'ne gönderilen tezkirede davalı ve davacılardan görülecek dava için

144 BOA, *A.}MKT*, No: 68, Gömlek no:74.

145 BOA, *A.}MKT. MVL,* No: 83, Gömlek no:79.

146 Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi* (Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 2015), 558.

mahkemeye celb olunması gerekenlerin herhangi bir bahane ile gelmemezlik yapamayacakları, eğer celbi reddedip gelmek istemezlerse mübaşirlerin iddiacı ve aleyhinde iddiada bulunulan kişiyi evlerinden çıkarmaya yetkileri olduğu ifâde edilmekteydi. Ancak böyle bir zaruri durumda mübaşirlerin dışarıda durup mahalle imam ve muhtarlarının o kişiyi evlerinden çıkarabileceği ifâde edilmekteydi. Hatta imam ve muhtarların davalıların bu konudaki mazeretlerine göz yummaları durumunda "müsamaha cezasına" maruz kalacakları belirtiliyordu.[147] 1 Nisan 1893 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'nın Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği tezkireden anlaşıldığına göre askeriyeye ait imalathâne ve fabrikalarda çalışanların kayıt durumları ve cezalandırılmalarının nasıl olacağına dair bir nizamnâme hazırlanmaktaydı. Nizamnâmenin üçüncü maddesine göre buralarda çalışacak işçilerin kefil göstermeleri gerektiği anlaşılmakta ve bu kefillerin tezkiye ve tasdiklerinin mahalle imam ve muhtarları tarafından yapıldığı görülmektedir.[148]

İmamların adlî görevlerinden biri de kadın mahkumları evlerinde misafir etmeleriydi. 19. yüzyıla kadar hapis, Osmanlı Hukuku'nda bir ceza infaz kurumu olarak görülmüyordu.[149] Osmanlı Devleti'nde nisa (kadın)

147 BOA, *A.}MKT. NZD*, No: 220, Gömlek no:78.

148 BOA, *DH. MKT*, No: 7, Gömlek no:83.

149 Osmanlılarda hapis daha çok muhakeme öncesi tutuklama mekânı veya uyarı amaçlı kısa süreli ceza vasıtası olarak kabul ediliyordu. Bu sebeple hapis cezaları Tanzimat'a kadar çok sık tatbik edilmemiş, hapishaneler Osmanlı ceza hukukundaki yerini Tanzimat Dönemi'nden sonra almaya başlamıştır. İlk zamanlar mahkumlar mahpes adı verilen ve hükûmet binaları altında; saray, kale ve tophanelerin içlerinde veya idarecilerin yaşadıkları konakların mahzen ve tomruk dairesinde tahsis edilen mekânlarda kalırlardı. İlk erkek hapishânesinin yapıldığı 1870 yılında kadınlara tahsis edilmiş hapishânelerin varlığı zaten söz konusu edilemezdi. Ancak hapishâne reformundan önce erkeklerden ayrı bir yerde kadın mahkumların bulunduğu bazı zindanlardan bahsedilse de bunun yaygın olmadığı aşikardı. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Temel, "20. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishâneleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2009), 111; Feridun Ata, "Osmanlı Döneminde Bozkır Hapishânesi", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır* (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2016), 396; Gültekin Yıldız, *Mapus*âne: Osmanlı Hapishânelerinin *Kuruluş Serüveni* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 8-10.

hapishânesi ihtiyacı hâne kiralama ve buralarda kalacak kadın mahpuslara bakacak gardiyan tayini yoluyla karşılanmaktaydı.[150] Hâne kiralama ve gardiyan tayini uygulaması ile beraber Osmanlı Devleti'nde kadın mahkumların imamların evlerinde kaldıkları hatta bu uygulamanın çok uzun zaman devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim halk dilinde çokça kullanılan "imam evi" veya "imam hânesi" tabiri kadın hapishânesi yerine kullanılan bir tabir olup, eskiden kadınlar için müstakil hapishâneler olmadığından, hapsedilmesi gereken kadınların imamların evlerinde kalmalarından dolayı bu tabirin ortaya çıktığı ifâde edilmektedir.[151] Hatta daha sonra kadınların hapsi için tahsis edilen ve bugün yerinde İstanbul Müftülüğü'nün bulunduğu Ağa Kapısı dışında Sakalar Kışlası ve Süleymaniye Camii yakınındaki hapishâneye de "imam hânesi" denmesi, bu uygulamanın Osmanlı toplumunda ne denli yerleşmiş olduğunu göstermektedir.[152] Nitekim Tophâne müşiri ve müdürünün 1841 yılında yazdıkları takrirde geçen ifâdeler Tophâne-i Amire'de bulunan kadın hapishânesinin de "imamhâne" olarak ifâde edildiğini göstermektedir: "*Tophâne-i Amirede imamhânesinde olan 30-35 nefer fahişgân şuhûr-i selâse-i mezkûrede taşra çıkarılmayıp vukuu derkâr olan habâîs ve mefsedetin men'iyle…*". Takrirde yaklaşan Ramazan ayına hürmeten fahişelik yapan 30-35 kadının Tophânede bulunan ve "imamhâne" olarak adlandırılan hapishânede üç ay tayinatları karşılanmak üzere misafir edilmeleri istenmekteydi.[153] 8 Nisan 1808 tarihinde Babıâlı civarında Şengül Hamamı karşısında bulunan mahallenin imamı Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı arzuhâlde yer alan ifâdeler bu uygulamanın 19. yüzyılda devam ettiğini göstermektedir.[154] Arzuhalde imam Mehmed Efendi'nin evinin bir odası kadın hapishânesi olarak kullanılmakta olup duvarı yıkıldığı için tamiri

150 Saadet Tekin, "Osmanlıda Kadın ve Kadın Hapishâneleri", *AÜDTCFD* 29/47, (2010), 94.

151 Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/60; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı* Türkî, 162; Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmân*î, haz. Recep Toparlı, (Ankara: TDK, 2000), 189.

152 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 346; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Basım, 2005), 433.

153 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Zabtiye [C. ZB]*, No: 52, Gömlek no: 2557.

154 BOA, *C. DH,* No: 319, Gömlek no: 15928.

istenmektedir. Arzuhâlin devamında yapılan tahkikat neticesinde 8 Nisan 1808 tarihinde sâdır olan buyruldu ile defterdardan imam evini tamir ettirmesi istenmektedir: "İzzetlü defterdâr efendi hâne-i mezkûru tamir ettirsin deyu buyruldu. 11 S 1223." Mehmed Efendi'nin arzuhâliyle alakalı yazışmalarda geçen *"…mahalle imamının menzili derûnunda nisvân tâifesine mahsûs bir bâb menzilin derûnunda mahpushâne odasının…"* ifâdesinden nisa hapishânesinin mahalle imamının evi içerisinde olduğu yani mahalle imamının evinin bir odasının aynı zamanda kadın hapishânesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtlarına bakıldığında taşrada imam evlerini nisâ hapishânesi olarak kullanma uygulamasının oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Mesela 7 Nisan 1847 tarihli kayıtta Niş'te kadınlara mahsus olmak üzere başimamın evine 1000 kuruş masrafla büyükçe bir oda yapılması ve imam efendiye de bu hizmetine mukabil ayda 100 kuruş maaş tahsisinin münasip görüldüğü belirtilmekteydi.[155] 12 Haziran 1875 tarihinde Diyarbekir'e gönderilen emirnâmeye göre vilayette bulunan Ermeni kadınları da imamların hânelerinde hapsedilmekteydi.[156]

Ancak yüzyılın sonlarına doğru imamların artık böyle bir uygulamaya soğuk baktıkları veya kira ücreti istediklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu durum müstakil nisa hapishânelerinin yolunu açan hususlardan biridir. Mesela Dâhiliye Nezâreti'nin 18 Aralık 1893 tarihli tezkiresinde Kırcaali'de nisa hapishânesi olmadığı için kadınların kasaba imamının hânesinde tutuldukları ancak imamın bundan sonra kira bedeli ödenmedikçe hanesine mahpus kabul edemeyeceğini söylediği belirtilmekteydi.[157]

2. 6. Sosyal Görevleri

2. 6. 1. Toplum Ahlakı ile İlgili Görevleri

Osmanlı Devleti'nde muhtesib, mahallelerde değil sadece çarşı ve pazarlarda görevli idi. Diğer İslâm devletlerinden farklı olarak muhtesibin

155 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Adliye [C. ADL],* No: 94, Gömlek no: 5627.

156 BOA, *ŞD*, No: 2410, Gömlek no: 20.

157 BOA, *BEO,* No: 343, Gömlek no: 25699. Konu ile ilgilil diğer kayıtlar için bk. BOA, *DH. MKT*, No: 2127, Gömlek no: 34; No: 212, Gömlek no: 34.

selahiyet alanını pazarlarla sınırlayan Osmanlı Devleti, bu uygulamayla mahremiyet alanının dokunulmazlığını en önemli kural olarak kabul ettiğini göstermiştir. Bunun yanında mahallenin ahlaki gözetimini ise öncelikle imam sonra mahallelinin kendisine bırakmıştır.[158] Bu durum imamın toplum nezdindeki itibarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim devlet özel mülke polis veya zaptiyenin yalnız girmesine izin vermemiş, kanuni gereklilik halinde, polisin ancak o mahallenin imamı beraber olmak şartıyla hâneye girebileceğini belirtmiştir. Zira mesken masuniyeti, mahremiyet, ahlak, namus gibi kavramlar Osmanlı mahallesinin en önemli kavramları olup, bu konularda şüphe çeken şahısların mahallede iskânına izin verilmediği gibi; bu hususlardaki şüpheler kişilerin mahalleden ihracına sebep olmaktaydı. Mesela sabık Limni kaymakamı Ahmed Bey bu tür bir ithamla suçlanıp meskûn olduğu Hobyar Mahallesi'nden ihracına karar verilenlerden biriydi. Nitekim Ahmed Bey'in 2 Temmuz 1863 tarihinde yazdığı arzuhâlde kendisinin bir takım meçhul şahısları evine alarak kerhanecilik yaptığına dair suçlamalara maruz kaldığını zikretmektedir. O'na göre kendisini istemeyen bazı mahalle ahalisi mahalle imamını aleyhine tahrik ettikleri için böyle bir karar alınmıştı.[159] Bu örnekte görüldüğü gibi mahallede toplum ahlakı ile ilgili hususlardan da imamlar sorumlu idi. Nitekim 16 Nisan 1810 tarihinde bazı hamalların Balıkpazarı Semti'nde bir kadına sarkıntılık yapmaları üzerine kadın feryad ü figana başlamış bunun üzerine yardıma koşan halk ile hamallar arasında büyük bir kavga çıkmıştı. Bu tür olayların çoğalması üzerine İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki mahalle imamları mahkemelere davet edilerek konu ile alakalı fermân yüzlerine okunmuştu.[160] Ayrıca daha önceki yıllarda olduğu gibi 25 Ağustos 1811 tarihinde kadınların giydikleri açık-koyu arası (bed-reng) ferâcelere ve büyük ferâce yakalarına yasak konmuş ve bu şekilde giyinenlerin cezalandırılacaklarına dair fermân neşredilmişti. Konunun takibi ise yine mahalle imamlarına düşmekteydi.[161]

158 Halil İnalcık, "İstanbul Bir İslâm Şehri", İslâm *Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), 2/332-334.

159 BOA, *MVL,* No: 422, Gömlek no: 19.

160 Şânizâde, Şânizâde *Tarihi*, 1/363-365.

161 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, 773.

Mahallede meskûn olan bir hanımın evine yabancı bir erkeği kabul ettiğine dair bir ihbar alındığında, mahalle imamı elinde feneri ile polis ve ahali ile beraber o eve baskın düzenlerdi. Baskın düzenlenen evde yabancı erkek bulunursa, yakalanarak gürültü ve patırtı ile karakola götürülür ve hakkında yasal işlem yapılırdı. Hatta bu uygulamaya "mahalle baskını" veya "baskın" adı verilir, en önde giden imamın elinde feneri olduğu halde baskına iştiraki sebebiyle de bu fenere "imam feneri" denirdi.[162]

Mahallede toplum ahlakı ile ilgili tüm olaylarla ilgilenen imamlar, içki satılan mekanları da yakın takibe alırlardı. 2 Eylül 1880 tarihinde Zaptiye Nezâreti'ne yazılan tezkireye göre mahalle imamlarının verdikleri arzuhalde, Horhor civarında bulunan bazı Müslüman mahallelerinde içki satan dükkanların kapatılmasına rağmen daha sonra bazılarının tekrar açıldıkları bildirilmekte ve bunlar hakkında gereken işlemlerin yapılması istenmekteydi.[163] 18 Aralık 1882 tarihinde şehremanetine yazılan tezkirede bu defa Çarşı-yı Kebîr Kürkçüler Kapısı'nda kanuna aykırı açılan içki dükkanının kapatılması hakkında Hasan Ağa Mahallesi imam ve muhtarlarının verdikleri arzuhâlden bahsedilmektedir. Belgeye göre içki satan bu dükkan hakkında daha önce de şikâyette bulunulduğu ancak arzuhalin gereğinin icra olunmadığı belirtilmekte ve daha önceki arzuhâlle birleştirilerek gereğinin bir an önce icrasıyla sonucun bildirilmesi istenmekteydi.[164] Zabtiye Nezâreti'ne 21 Ocak 1884 tarihinde gönderilen tezkireye göre, imam ve mahalle ahalisi tarafından yapılan diğer bir şikâyet ise Sofular Mahallesi Ahmediye Caddesi 40 ve 42 nolu dükkanlarda ruhsatsız içki satılması ile ilgili idi.[165] Bu tür örnekler mahalle imamlarının mahallelerinde icra edilen ahlaka aykırı her türlü faaliyeti yakın takibe aldıklarını ve bunlara engel olmak için gerekli girişimlerde bulunduklarını göstermektedir.

---

162 Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/60, 380. "Mahalle Baskını" tabiri için ayrıca bk. "Mahalle Baskını", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, haz. İlhan Tekeli (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994), 240-241. Mahalle baskınları ile ilgili arşiv kayıtları için bk. BOA, *A.}MKT. NZD,* No: 426, Gömlek no: 56; BOA, *ŞD*, No: 3191, Gömlek no: 25; BOA, *Zabtiye Nezâreti [ZB],* No: 350, Gömlek no: 33.

163 BOA, *DH. MKT*, No: 1333, Gömlek no: 2.

164 BOA, *ŞD,* No: 2907, Gömlek no: 21.

165 BOA, *DH. MKT*, No: 1343, Gömlek no: 107.

2. 6. 2. Sosyal Yardım Görevleri

İmamların mahallelerinde bulunan ihtiyaç sahibi fakir fukara, dul, yetim, hasta ve bakıma muhtaç kişileri tespit edip hükumete bildirdikleri veya bu kişilere yapılacak yardımlara aracı oldukları da görülmekteydi. Her yıl özellikle Ramazan ayında İstanbul'da yaşayan fakir fukara çeşitli vesilelerle ihsan-ı şâhâneye mazhar olmaktaydı. Yapılan bu yardımlar mahalle imamları eliyle dağıtıldığı gibi kimlere yardım yapılacağı da yine öncelikle imamlar tarafından tespit edilirdi. Zira mahallede yardıma muhtaç fakir, hasta, dul ve yetimleri en iyi bilenler imamlardı. Eyüp kadısı Mehmed Tevfik Efendi'nin mührü bulunan 12 Mart 1831 tarihine ait sadaka-i şâhâne defterinde bunu görmek mümkündür. Defterde Eyüp'te bulunan fakir, durumu kötü ancak dilencilik yapmayıp onurunu koruyanlara (mağrûru'l-hâl) dağıtılmak üzere ihsan edilen 3000 kuruşun Serasker Hüsrev Paşa tarafından Eyüp Mahkemesi'nde Eyüp başimamı el-Hâc Abdullah Efendi huzurunda mahalle imam ve muhtarları eliyle ismi önceden tespit edilen kişilere dağıtıldığı belirtilmektedir. İmam ve muhtarlar tarafından tespit edilen isimlere baktığımızda bu isimlerin genelde dul ve yaşlı hanımlar ile diğer ihtiyar kişiler ve yetim çocuklara ait olduğu anlaşılmaktadır. Defterin sonunda ihsan-ı şâhâne olarak verilen 3000 kuruşun toplam 600 kişiye dağıtıldığı kaydedilmekteydi.[166]

8 Temmuz 1861 tarihine ait müfredât defterinde ise tüm İstanbul mahallelerinden seçilen aceze ve fukaraya dağıtılan ihsanların yine imam ve muhtarlar eliyle dağıtıldığı görülmektedir. Elli sekiz varağı geçen defterde İstanbul'da bulunan birçok mahalle yer almakta olup her mahallenin başında önce imam sonra muhtar isimlerinin bulunması, bu listeleri hazırlayanların öncelikle imamlar olduğunu göstermektedir.[167] Tüm bu kayıtlardan mahalle imamlarının mahallelerinde bulunan fakir ve yardıma muhtaç kişilerin tespiti ve yardımların dağıtım işlemlerini organize ettikleri anlaşılmaktadır.

---

166 Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS.MA.d],* No: 2534.

167 BOA, *TS. MA. d,* No: 4460.

Bunlarla birlikte imamlar mahallelerinde bulunan kimsesiz ve yardıma muhtaç kişileri tek tek tespit ederek haklarında ilmuhaber de hazırlamaktaydı. Mesela 3 Şubat 1877 tarihinde Emekyemez Mahallesi imamı tarafından hazırlanan ilmuhaber bu mahallede sakin olan Neyyire Hanım'ın annesinden başka kimsesi olmadığını belirtmek için kaleme alınmıştı.[168] Üsküdar Hamza Fakih Paşa Mahallesi imamı Ahmed Efendi tarafından hazırlanan ilmuhaber ise mahallede yaşayan Fatıma Zehra adında dul bir kadının ihtiyaçları hakkında idi. Fatıma Hanım'ın kendisine tek odalı bir kulübe yapmaya çalıştığı, ancak kapı ve pencere gibi ihtiyaçları karşılanmadığı müddetçe bu işi tamamlayamayacağı belirtilmekteydi. Ayrıca kendisinin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için orada burada dolaştığı, (muhtemelen dilendiği) ifâde edilerek söz konusu şahsın yardıma muhtaç, şefkat ve merhamete layık kişilerden olduğunu belirtmek için bu ilmuhaberin verildiği ifâde ediliyordu.[169]

27 Haziran 1855 tarihinde Zabtiye Müşiri'ne gönderilen buyrulduda ise bir önceki gün meydana gelen yangında evi yanmış ve herhangi bir yere yerleşememiş olanların araştırılarak mahalle imamları marifetiyle uygun yerlere yerleştirilmeleri emredilmekteydi. Yani yangında evi yanıp mağdur olanların yardımına yine imamların koşması ve onların uygun mahallelere yerleştirilmesi için yine onların gayret göstermeleri istenmekteydi.[170] 5 Nisan 1895 tarihinde Üsküdar Arakiyeci Hacı Mehmed Mahallesi imamının muhtarlar ile beraber yazdığı arzuhâl mahallelerinde meskûn iken beş sene önce ölen asakir-i şâhâne başçavuşlarından Kerim Ağa'nın oğlu Kazım adlı yetim hakkında idi. Arzuhâle göre yetim Kazım beş senedir masrafları mahalledeki hayırseverler tarafından karşılanarak okula gönderiliyordu. Ancak hem geçim hem de eğitim için verecek parası olmadığından Kuleli İdâdî Rüşdiyesi'ne gececi ve ücretsiz kabul olunması hususunda istekte bulunulmaktadır.[171] Görüldüğü gibi mahallelerinde

168 Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e],* No: 616, Gömlek no: 30.

169 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [*Y. MTV*]*, No: 110, Gömlek no: 116.

170 Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi Evrakı [HR. MKT],* No: 110, Gömlek no: 53.

171 BOA, *Y. MTV*, No: 117, Gömlek no: 57.

yaşayan fakir, muhtaç, dul, yaşlı ve yetimin her türlü yardımına koşan imamlar, kimsesiz ve kabiliyetli çocukların eğitimi için de gayret sarf etmekteydiler. Bunun yanında 23 Şubat 1857 tarihli tezkirede şehzâdelerin sünnet zamanı geldiğinde yapılan bir uygulamaya yer verilmekteydi. Bu da şehzâdelerin sünnet edilmesi esnasında halk arasında muhtemelen fakir olan ailelerin çocuklarının da padişah tarafından sünnet ettirilmesi idi. Bu uygulama için öncelikle mahalle imamlarına haber gönderilerek sünnet olacak çocuk isimlerin tespit edilmesi istenmekteydi. Dersaadet ve bilâd-ı selase mahalle imamlarına yapılması istenen tenbihte, sünnet olması gereken fakir çocuklarının isimlerinin Receb ayının beşinci gününden itibaren -daha önce olduğu gibi- Topkapı Sarayı civarındaki Paşa Dairesi'nde yazılacağı, bunun için çocukların mahalle imamları tarafından takım takım belirtilen daireye götürülerek isimlerinin kaydedilmesi istenmekteydi.[172]

2. 6.3. Halk ile Devlet Arasında Köprü Görevi Görmeleri

Bilindiği gibi mahalle ve külliyelerde bulunan camiler, cemaatin belli zamanlarda toplandığı mekanlar olması sebebiyle devlet ile halk arasında irtibatın sağlandığı odak nokta olma görevi görmekteydiler.[173] Aynı şekilde mahalle ve selâtin camilerinde görev yapan imamlar halk ile en rahat münasebet kuran din adamları idi. Allah rızası için hizmet eden birer din adamı sıfatı ile toplumun karşına çıktıkları için insanlar kendilerinden çekinmiyor, sıkıntı ve problemlerini rahatça bu insanlara anlatabiliyorlardı.[174] İşte bu sebeplerle imamlar, halk ile devlet arasında köprü vazifesi görmek gibi bir fonksiyon da icra ediyorlardı. Aslında bu bölümde verilen örneklerin neredeyse tamamı bu görev şumûlüne dahil edilebilirse de müstakil

172 BOA, *A.}MKT. NZD,* No: 214, Gömlek no: 77. Hatıralarında böyle bir sünnet merasimini anlatan Ayşe Osmanoğlu, şehzadelerle beraber sünnet olan fukara çocukları için Yıldız Sarayı'nda hususi barakalar hazırlandığı ve çocukların beş gün sarayda kalıp tedavilerinin burada yapıldığını zikretmektedir. Bu zaman zarfında karagöz ve hacivat oyunları yanında devrin meşhur hokkabazları tarafından çeşitli gösterilerle sünnet olan çocuklar eğlendirilmiştir. bk. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 13. Basım (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 74.

173 Hatice Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, 85.

174 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: TTK, 2003), 267.

birkaç örnekle buna işaret etmek gerekmektedir. Arşiv kayıtlarına bakıldığına yaptıkları birçok işle birlikte imamların halkın devlet nezdindeki temsilcisi oldukları görülmektedir. Mesela 720 Nisan 1850 tarihinde İstinye Neslişah Mahallesi imamı Mustafa Efendi'nin mahalle muhtar ve eşrafı ile birlikte yazdığı arzuhâlde Neslişah Sultan Camii avlusundaki mektep tamirinin daha evvel şiddetli kış sebebiyle ertelendiği, ancak kış mevsiminin son bulmasına rağmen hala bir şey yapılmadığı, bu sebeple çoluk çocuğun ders göremediği, dağınık ve perişan oldukları ifâde edilerek bu okulun tamir edilmesi isteniyordu. Yazılan arzuhâl üzerine 30 Mart 1850 tarihli buyurulduda Sadâret'in, Evkâf Nâzırı'na okulun tamiri için emir verdiği görülmektedir.[175] Şamlar Köyü imamının köy ahalisi ile birlikte 23 Temmuz 1862 tarihinde yazdığı arzuhâl ise köy içerisinde bulunan Emlâk-i Hümâyûn Çiftliği arazisinin köylerine bırakılması ile ilgiliydi. Arzuhâle göre mezkûr araziyi köylüler îcar usulü ekerek mahsulünden istifade etmekteyken buranın muhacirlerin iskânına tahsis edildiği haberini almışlardı. İmam efendi yazdığı arzuhâlde, muhacirlerin buraya yerleştirilmesi halinde fakir köylünün perişan olup dağılacağını ifade ederek muhacirlere başka bir yer gösterilmesi ve bu arazinin de önceden olduğu gibi köylülere kiraya verilmesini istiyordu.[176] 18 Temmuz 1867 tarihinde kaleme alınan tezkirede ise Neslişah Sultan Camii imamının cami inşaatının tamamlanması için gereken 6787 kuruşun maliyeden ödenmesi için arzuhal verdiği belirtiliyordu.[177] 5 Ocak 1891 tarihinde şehremanetine yazılan tezkireye göre Karadut civarından bazı mahallelerde çıkan yangın sonucu evlerin tamamen yandığı, bunun üzerine önceden yanmış olan hâne arsalarının tarla kaidesine göre haritalarının çıkarıldığı ancak hâlâ ahaliye gösterilmediği anlaşılmaktadır. İşte Karadut civarı mahalle imam ve muhtarları yazdıkları arzuhâlde bu haritaların halka gösterilmesini istiyorlardı.[178] 7 Temmuz 1894 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezâreti'ne yazılan tezkire ise Bebek Köyü imamının Bebek Cami ile çarşısı sahilindeki koya bir iskele yapılması hakkında kaleme aldıkları arzuhâl ile ilgili idi. Tezkirede imam,

175 BOA, *A.}MKT. NZD,* No: 5, Gömlek no: 98.
176 BOA, *MVL*, No: 396, Gömlek no: 78.
177 BOA, *MVL*, No: 540, Gömlek no: 44.
178 BOA, *DH. MKT*, No: 1797, Gömlek no: 90.

mevcut iskelenin köylerine uzaklığı sebebiyle ahalinin ve okula giden çocuklarının kış mevsiminde vapura gidip gelmekte büyük zorluklara maruz kaldıklarını ifâde ederek, cami ve çarşının sahilinde bulunan koya bir iskele inşa edilmesini istemektedir.[179]

2. 6. 4. Mahalle Ahvalini İhbar

İmamlar mahalle hakkında en detaylı bilgiye sahip kişilerdi. Dolayısıyla mahalleye gelip gidenler, mahalle esnafı, mahallede alınıp satılan veya kiraya verilen gayri menkuller, mahallede doğanlar veya ölenler gibi mahallede cereyan eden birçok olay mahalle imamlarının bilgileri dahilindeydi. Zira bu vukuatın ekseriyetini ilmuhaber ile kayıt altın alanlar bizzat kendileriydi. İşte bu sebeple mahallelerinde meydana gelen olumsuz olayları ilgili mercilere ulaştırmak da görevleri arasındaydı. 12 Temmuz 1828 tarihli buyrulduda olduğu gibi belirtilen bazı konularda ihbara mecbur tutulmaktaydılar. Kayıttan anlaşıldığına göre o yıl İstanbul'da zeytinyağı sıkıntısı çekilmekte, buna paralel olarak fiyatlar da artmaktadır. İşte yüksek fiyatlara engel olmak için mahalle imamlarından zeytinyağını, tayin edilen narhtan bir akçe dahi fazla fiyata satan esnaf olursa bu kişilerin zeytin yağı müdürü tarafından ihbar edilmesi isteniyordu. Eğer mahalle imam ve muhtarları buna şahit olur da ihbarda bulunmazlarsa *"te'dip ve ta'zîbe müstehak"* olacaklardı.[180]

Osmanlı Devleti'nde Müslüman mahallelerinde bulunan veya Müslümanlara ait olan ev ve arsaların, gayrimüslimlere satılması hoş karşılanan bir durum değildi. Bu hâne veya arsalar cami veya mescid yakınlarında ise satış işlemine mahalle imamları ilmuhaber vermemek suretiyle engel olurlardı. Aksaray Çakır Ağa Mahallesi Alaca Mescid imamı ve mahalle muhtarlarının 21 Şubat 1860 tarihinde yazdıkları arzuhâl böyle bir durumu ihbar için kaleme alınmıştı. Arzuhâlde mahalle sakinlerinden Cabbarzâde Ulviye Hanım'ın, konağının arsasını bir sarraf üzerinden Hristiyanlara satmak için ilmuhaber istediği ifâde edilerek buna engel olunması talep edilmekteydi. Zira arsanın bir tarafının Hristiyan mahallesi olması sebebiyle bu satışın gerçekleşmesi halinde Müslümanların elindeki diğer arsa

179 BOA, *BEO*, No: 443, Gömlek no: 33194.

180 BOA, *HAT,* No: 489, Gömlek no: 24003D.

ve hânelerin de Hristiyanların eline geçeceği belirtiliyordu.[181] Benzer bir arzuhâl örneği de Küçük Kalekapısı Yazıcı Mahallesi imam ve muhtarları tarafından verilmişti. 21 Temmuz 1865 tarihli tezkirede mahalle sakinlerinden Esma Hatun'un iki bab menzilini gayri müslimlere kiraya verdiği, aynı mahallede başkalarının da hânelerini Hristiyanlara kiralamak istedikleri ifâde edilerek bunlara izin verildiği takdirde bu uygulamanın diğer Müslümanlar arasında da yayılacağına işaret edilmekteydi. Tezkirede yer alan *"…hususiyle cevâmi' ve maâbid civârında bulunan İslâm hânelerinin bu vecihle îcarı memnu' olmak tabiî olduğuna…"* ifâdesi gibi mescid ve camilere yakın mahallerin gayr-i müslimlere satılması yanında kiralanmasının da yasak olduğunu belirtmektedir. Sonuçta mahalle imamlarının mahallelerinde cereyan eden buna benzer vukuatları ilgili mercilere ihbar ettiklerine dair birçok örnek bulunmaktadır. Nitekim Meclîs-i Vâlâ reisi, imamların yazdığı bu arzuhâller üzerine 11 Ekim 1864 tarihinde yazdığı tezkirede Zabtiye Müşiri'nden bu hususun araştırılarak gereğinin ivedilikle yerine getirilmesi ve neticenin de bildirilmesini istiyordu.[182] Aynı duruma işaret eden 22 Ocak 1899 tarihli tezkireye göre Fener civarında Tahta Minare Camii ve sıbyan mektebi yakınında bulunan numarasız hâne ile 71 numaralı hânede Rum cemaatinden bazı kişilerin ikâmet ettiği, halbuki Şûrâ-yı Devlet kararına göre bu durumun caiz olmadığı; 71 numaralı hânenin diğer cihetinin de başka gayr-i müslimlere kiralandığı ifâde edilerek bundan hoşnut olmayan mahalle imam ve muhtarlarının konu ile ilgili mazbata verdikleri zikredilmekteydi.[183] 16 Şevval 1316 tarihli tezkirede ise Bâbıâli yakınlarında ve cami bitişiğinde olan arsanın bir Ermeni'ye satılması için ilmuhaber veren başka mahalleden bir imamın, mahalle imamı tarafından ihbar edildiği görülmektedir. [184]

Resmî kurumlardan mahalle ile ilgili hususlarda bilgi istenmesi halinde konu imamlara ulaştırılır ve onların ihbarları üzerine uygulamaya geçilirdi. Konu ile alakalı ilginç bir örnek Eyüp'te gerçekleşmişti. 22 Kasım 1894 tarihinde evkâf nâzırının Maarif Nezâreti'ne yazdığı

181 BOA, *MVL,* No: 356, Gömlek no: 57.
182 BOA, *MVL*, No: 476, Gömlek no: 92.
183 BOA, *DH. MKT*, No: 2162, Gömlek no: 35.
184 BOA, *BEO*, No: 1272, Gömlek no: 95400.

tezkireye göre Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Camii'nde dersiâm ve hâfız-ı kütüb olan Hacı Muharrem Efendi'nin vefatı üzerine uhdesindeki bu iki görevin Arif Efendiye tevcîh edildiği belirtiliyordu. Halbuki mahalle imamından alınan ilmuhaberden anlaşıldığına göre bu caminin böyle bir kütüphânesi bulunmuyordu.[185] Bu örnek devlet dairelerinin mahallelerden bilgi almak istediklerinde yine imamlardan istifâde ettiklerini göstermektedir.

Sonuç

İmamlık müessesesi İslâm'ın ilk devirlerine kadar uzanan, yüzyıllar boyunca geçirdiği değişim ve dönüşümle birlikte günümüze kadar varlığını devam ettirmiş önemli ve köklü bir kurumdur. Daha çok "mahalle imamı" tabiriyle özdeşleşen bu kurum Osmanlı toplumsal yapısının karakteristik özelliklerini ihtiva eden ve Devlet-i Aliyye'nin en küçük idârî birimi olan "mahallenin" resmî yöneticiliğini, mahallede yaşayan halkın ise gayri resmî önder ve liderliğini ifade etmektedir. Aslında burada vurgulanmaya çalışılan maddî idarecilik yanında manevî liderlik manası, imam kelimesinin ihtiva ettiği çok geniş anlam yelpazesinde de münderiçtir. Zira başta Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler yanında birçok klasik ve çağdaş lügat, imam kelimesini yöneticilik manasını ihtiva eden lider anlamı yanında ister hakta ister dalalette olsun; ister resmî ister gayr-i resmî olsun topluma önderlik yapmak, yön göstermek, toplumu ıslah etmek gibi anlamlara işaret etmektedir. İşte Osmanlı Devleti'nde mahalle imamı tabiri tam da bu manayı ifade etmektedir. Zira Osmanlı'da mahalle imamı sadece resmî bir yönetici değil aynı zamanda mahallenin manevi önderi ve yol göstericisidir. Netice itibarıyla Osmanlılar'da imam veya mahalle imamı kavramı sûrî, yüzeysel bir yönetici ve din görevlisi kavramını değil çok derin bir kültür, yaşam tarzı ve felsefeyi ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde "fakı"; Endülüs ve Kuzey Afrika'da "sâhibu's-salât"; İran'da ise "pîş-nemaz veya pişvâ" tabirleri yerine Osmanlı Devleti'nde hatip anlamını da ihtiva eden "imam" kelimesinin tercih edilmesi taşıdığı bu anlam derinliği sebebiyledir.

185 BOA, *MF. MKT*, No: 241, Gömlek no: 64.

Osmanlı Devleti'nde mahalleler cami ve mescidler çevresinde gelişmiştir. Tahrir defterlerine bakıldığında İstanbul mahallelerinin isimlerini, bir mescid veya camiden aldığı görülecektir. Hatta bazı araştırmalara göre İstanbul mahallerinin %90'ı ismini o mahallenin mescid veya camisinin banisinden almıştır. Bütün bunlar bir Osmanlı mahallesinin mescid ve cami etrafında teşekkül eden yaşam alanı olduğunu göstermekte, mescid ve caminin mahalledeki sosyal hayatın merkezini teşkil ettiğine işaret etmektedir. Bu sebeple imamlar da mahallenin en önemli ve etkili şahsiyeti olmuşlardır. Nitekim asırlarca mahallenin dinî hizmetlerini îfa ettikleri gibi dünyevî işlerini de görmüşlerdir. Hatta onlar devletin en küçük idarî birimi olan mahalle ve köylerde devletin halk nezdindeki temsilcileri olup, en büyük mülkî amir olan kadının mahalledeki yardımcısı konumundadırlar. Bu yönüyle onlar mahalle ve köylerin yöneticisi idiler. Îfa ettikleri dinî hizmetler yanında mahalle umûru adı verilen başta nüfusla alakalı doğum, ölüm, nikâh, tezkire-i Osmânî olmak üzere mürur tezkiresi, kira ve satış kontratı, ikamet gibi birçok resmî muamelatta görev icra etmekteydiler.

Osmanlı Devleti'nde camiler mahalleli ve mahallesiz camiler şeklinde ikiye ayrılmıştı. Kendisine bağlı bir mahallesi olan, dolayısıyla mahalle imamının görev yaptığı ve mahallenin sosyal, idârî ve kültürel merkezini teşkil eden camiler mahalleli camiler; kendisine herhangi bir mahallenin bağlı olmadığı camiler ise mahallesiz camiler olarak adlandırılmıştı. Kadının dolayısıyla devletin mahalledeki temsilcisi olan mahalle imamlarının yaptıkları oldukça geniş görev yelpazesine bakıldığında mahalle imamlarının karargâhı olarak nitelenen mahalle camilerinin toplum hayatında oldukça etkin bir role sahip olduğu görülecektir. Zira İslam dininde oldukça önemli bir yere sahip olan bu sebeple devlet tarafından en üst düzeyde takibi yapılan ve buna paralel olarak Osmanlı toplumu tarafından çok önemsenen namaz ibadeti camilerde eda edilmekteydi. Camiye dolayısıyla cemaate devam etmek güvenilir olmanın bir nişanesi olmakla birlikte cami ve cemaate müdavim olmamak yani "tarikü's-salât" olmak mahalleden ihraç edilmenin önemli sebeplerindendi. Bu arada mahalle ahalisinin büyük kısmının iştirak ettiği teravih, bayram ve Cuma namazları mahalle camilerinin merkeziyetini perçinlemekteydi. Bunlarla birlikte mahalle camileri vakit namazlarından dolayı mahalle ahalisinin günde hiç olmasa

birkaç defa bir araya geldiği, görüşüp konuştukları hatta bazı konularda kamuoyunun oluşmasına vesile olan mekânlardı. Bu meyanda iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde halka ilan edilmesi gereken resmî duyurular akşam veya yatsı namazlarından sonra mahalle camilerinde ilan edilirdi. Mısır ve Arabistan gibi bölgelerde nikâh kıymakla görevli resmî memurlar bulunmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman böyle bir memur olmamıştı. İmamlar yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'nin resmi nikah memurluğu görevini de icra etmişlerdi. Nikâhın şartlarında herhangi bir mekân zorunluluğu bulunmayıp bazı kayıtlarda ev ve konaklar tercih edilirken evlenmenin ilanı, açıklığa kavuşması ve toplum tarafından duyulmasının sağlanması için mahkeme dışında akdedilen nikâhların, birinci imamlar tarafından camilerde kıyıldığı belirtilmektedir.

İmamlar îfâ ettikleri dinî hizmetler yanında hayret uyandıracak derecede fazla resmî görev de icra ediyorlardı. Bunlar içerisinde üzerinde durulması gereken konulardan biri eğitim ile alakalı görevlerdir ki bunun başında sıbyan mektebi muallimliği gelmektedir. Sıbyan mektepleri ile ilgili yapılan çalışmalar yanında şer'iye sicilleri ve arşiv kayıtları, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sıbyan mektebi hocalarının ekseriyetle cami imamları olduğunu göstermektedir. Sıbyan mekteplerinin büyük bir kısmı ise mahalle camilerine bitişik veya yakınında bulunmaktadır. Sıbyan mektebi bulunmayan köy ve mahallelerde ise mahalle ve köy camileri bilfiil sıbyan mektebi görevi görmektedir. Zaten birçok cami vakfiyesinde sıbyan mektebi muallimliği o caminin imamına şart koşulmuştur.

İmamların dinî ve eğitim görevlerinden başka icra ettikleri birçok resmî görev vardır ki, bunları idârî, beledî, adlî ve içtimâî görevler şeklinde kategorize etmek mümkündür. Bu görevler içerisinde en çok dikkat çeken ve bir hayli fazla olduğu görülen vazifeler idârî görevlerdir. Zira Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıla hatta devletin yıkılışına kadar en küçük yönetim birimi olan mahalle ve köyün en önemli idarecisi mahalle imamlarıydı. Netice itibarıyla mahallede vuku bulan doğum, ölüm, nikâh, talâk, tebdîl-i mekân gibi birçok olay imamların görev sahası dahilindeydi. Bunlar içerisinde özellikle nüfusla alakalı olan tevellüd/doğum, vefeyât/ölüm, nikâh/evlenme, talâk/boşanma, tebdîl-i mekan/yer değişikliği, mürûr

tezkîresi, pasaport, Osmaniye Tezâkiri yani nüfus cüzdanı ile ilgili hususlar imamların en başta gelen görevleri arasındaydı. Kaynaklarda bu görevlerin icra edilmesi için mahalle imamlarına tahsis edilmiş herhangi bir büro veya mekândan bahsedilmemektedir. Öyle görünüyor ki mahalle imamları bu görevlerin icrası için camilerdeki imam odalarını kullanıyorlardı. Zira bugün olduğu gibi Osmanlı döneminde de camilerde imamlara tahsis edilen odalar vardı. Nöbet günlerinde evlerine gitmeyen imamların namaz aralarında dinlenmesi, özellikle soğuk kış günlerinde rahatsız olmamaları için kendilerine tahsis edilen odaları bulunuyordu.[186] Bu odalar dinlenmek yanında yeri geldiğinde talebe okutmak, ezber dinlemek, nikâh kıymak ve mahalle umuru ile alakalı resmî görevler için mahalle ahalisi ile görüşmek amacıyla da kullanılıyordu. İmam odası bulunmayan mahalle camilerinde bu görevi caminin bizatihi kendisi görüyordu.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Süleyman I [AE, SSÜL. I],* No: 1, Gömlek no: 6.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO],* No: 880, Gömlek no: 65962; No: 991, Gömlek no: 74303; No: 279, Gömlek no: 20880; No: 292, Gömlek no: 21878; No: 682, Gömlek no: 51136; No: 410, Gömlek no: 30701; No: 451, Gömlek no: 33752; No: 461, Gömlek no: 34522; No: 992, Gömlek no: 74348; No: 343, Gömlek no: 25699; No: 443, Gömlek no: 33194; No: 1272, Gömlek no: 95400.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Adliye [C. ADL],* no: 94, Gömlek no: 5627.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Darphane [C. DRB],* No: 43, Gömlek no: 2123.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Dâhiliye [C. DH],* No: 319, Gömlek no: 15928.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Zabtiye [C. ZB]*, No: 52, Gömlek no: 2557.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkaf [C. EV],* No: 67, Gömlek no: 3349; No: 141,

186 Camilerde imamlara tahsis edilen imam odaları için bk. BOA, *HAT*, No: 1444, Gömlek no: 59342; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [EV. d,],* No: 22336, vr, 63a; *EV. d,* No: 25248, 21; BOA, *MVL,* No: 814, Gömlek no: 35; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şura-yı Devlet [İ. ŞD],*No: 27, Gömlek no: 1259; BOA, *ŞD*, No: 94, Gömlek no: 36; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa [Y. PRK. HH],* No: 24, Gömlek no: 13.

Gömlek no: 7003; No: 261, Gömlek no: 13349; No: 231, Gömlek no: 11514; No: 212, Gömlek no: 10578; No: 286, Gömlek no: 14595; No: 231, Gömlek no: 11514; No: 495, Gömlek no: 25007; No: 313, Gömlek no: 15924.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif [C. MF],* No: 95, Gömlek no: 4735; No: 91, Gömlek no: 4521; No: 39, Gömlek no: 1942.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*. No: 1668, Gömlek no: 90; No: 1574, Gömlek no: 27; No: 2102, Gömlek no: 16; No: 1436, Gömlek no: 68; No: 287, Gömlek no: 22, No: 2024, Gömlek no: 45; No: 2111, Gömlek no: 16; No: 2127, Gömlek no: 34; No: 212, Gömlek no: 34; No: 1343, Gömlek no: 107; No: 1797, Gömlek no: 90; No: 2162, Gömlek no: 35; No: 1908, Gömlek no: 82; No: 226, Gömlek no: 13-3; No: 1620, Gömlek no: 19; No: 393, Gömlek no: 13; No: 7, Gömlek no:83; No: 1333, Gömlek no: 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Berat [EV.BRT],* No: 263, Gömlek no: 23-4; No: 86, Gömlek no: 4.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. d,],* No: 22336; No: 25248, 21.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümâyûn [HAT],* no: 1313, Gömlek no: 51145; No: 1606, Gömlek no: 53; No: 1595, Gömlek no: 35; No: 1609, Gömlek no: 26; No: 755, Gömlek no: 35654 A; No: 501, Gömlek no: 24596 B; No: 501/Gömlek no: 24596 C; No: 501, Gömlek no: 24596 H; No: 501, Gömlek no: 24595 B; *HAT*, no: 511, Gömlek no: 25061F; No: 501, Gömlek no: 24596F; No: 511, Gömlek no: 25061D; No: 501, Gömlek no: 24596F; No: 489, Gömlek no: 24003D; No: 1444, Gömlek no: 59342.

BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi Evrakı HR. MKT*]*, No: 110, Gömlek no: 53.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Mesail-i Mühimme [İ. MMS],* No: 91, Gömlek no: 3847.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şura-yı Devlet [İ. ŞD],*No: 27, Gömlek no: 1259.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ. MVL],* No: 13, Gömlek no: 203-3; No: 560, Gömlek no: 99; No: 396, Gömlek no: 78; No: 540, Gömlek no: 44.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Mahsus [İ. MMS],* No: 92, Gömlek no: 3872.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Mesail-i Mühimme [İ. MSM],* No: 2, Gömlek no: 35-19.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ. DH],* No: 250, Gömlek no: 15326.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi [MF. İBT],* No: 15, Gömlek no: 95.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, No: 67, Gömlek no: 118; No: 10, Gömlek no: 91; No: 241, Gömlek no: 64.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL],* No: 58, Gömlek no: 81; , *MVL,* No: 422, Gömlek no: 19; *MVL,* No: 356, Gömlek no: 57; No: 476, Gömlek no: 92. No: 814, Gömlek no: 35.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT],* No: 23, Gömlek no: 81; No: 68, Gömlek no:74.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair Kalemi [A.} MKT. NZD],* No: 269, Gömlek no: 55.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.}MKT. MVL],* No: 27, Gömlek no: 46; *A.}MKT. MVL,* No: 145, Gömlek no: 48; No: 83, Gömlek no:79.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Umum Vilayat Evrakı [A.} MKT. UM],* No: 395, Gömlek no: 77.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A.}MKT. MHM],* No: 433, Gömlek no: 97; No: 475, Gömlek no: 50; Ayrıca bk. No: 475, Gömlek no: 52.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair Kalemi [A.} MKT. NZD],* No: 396, Gömlek no: 85; *A.}MKT. NZD*, No: 220, Gömlek no:78; *A.}MKT. NZD,* No: 426, Gömlek no: 56; No: 214, Gömlek no: 77; No: 5, Gömlek no: 98.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.}MKT. MVL],* No: 144, Gömlek no 9.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Amedî Kalemi Evrakı [A.}AMD], N*o: 36, Gömlek no: 77.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT],* No: 152, Gömlek no: 9.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûra-yı Devlet [ŞD]*, No: 788, Gömlek no: 19; No: 2963, Gömlek no: 57; No: 2504, Gömlek no: 5; No: 764, Gömlek no: 9; No: 794, Gömlek no: 17-1; No: 678, Gömlek no: 37-4; No: 2410, Gömlek no: 20; No: 3191, Gömlek no: 25; No: 2907, Gömlek no: 21; No: 94, Gömlek no: 36.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS.MA.d],* No: 2534.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. e],* No: 833, Gömlek no: 48; No: 616, Gömlek no: 30.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. DH],* No: 1, Gömlek no: 79; No: 1, Gömlek no: 79-5, 6.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı [Y. PRK. ŞH],* No: 1, Gömlek no: 12.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. MF]*. No: 2, Gömlek no: 64.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [*Y. MTV*]*, No: 110, Gömlek no: 116; No: 117, Gömlek no: 57.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa [Y. PRK. HH],* No: 24, Gömlek no: 13.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Zabtiye Nezâreti [ZB],* No: 350, Gömlek no: 33.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil. haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, haz. Rıfat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi, sicil 154.

İstanbul Kadı Sicilleri Havass-ı Refia (Eyyub) Mahkemesi, sicil 556.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi, sicil 106.

91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/ 1646-1647). haz. Komisyon. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.

Diğer Kaynaklar

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmanî.* Ankara: TDK, 2000.

Ahterî Mustafa Efendi. *Ahterî-i Kebir*. İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı. 2. Basım, 2014.

Akkaya, Canan. *Arşiv Belgeleri Işığında Teşvikiye Camii'nin Oluşum ve Gelişimi.* İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Tarih ve Hukuk Istılahları Kâmûsu*. İstanbul: OSAV, 2018.

Akgündüz, Ahmet. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları.* İstanbul: OSAV, 2018.

Âmid, Hasan. *Ferheng-i Âmid*. 3 Cilt. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1363.

Arpaguş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: İFÂV, 2015.

Atar, Fahreddin. "Nikâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet* Vakfı Yayınları, 2007.

Aydın, M. Akif. *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi. *Hadîkatu'l-Cevami'*. nşr. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Baltacı, Cahid. *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.* 2. Basım. İstanbul: İFAV, 1995.

Bayartan, Mehmet. *Osmanlı Şehirleri Coğrafi Araştırmalar*. İstanbul: Ati Yayınları, 2014.

Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

Bustânî, Butrus el-. *Muhîtu'l-muhît: kâmûs-ı mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü Cevad, 1983.

Câbî Ömer Efendi. *Câbî Tarihi*. haz. Mehmet Ali Beyhan. Ankara: TTK, 2003.

Canatar, Mehmet. "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)". *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İSAM, 2015.

Cevherî, İsmail B. Hammad el-. *es-Sıhâh,* nşr. Şehâbuddîn Ebu Amr, 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1998.

Cin, Halil. İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988.

Çadırcı, Musa. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme". *Belleten* 34/135 (Temmuz 1970), 411.

Demir, Aydoğan. "Kanunî Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermânı", *Tarih İnceleme Dergisi* 2/1 (1984), 48.

Develioğlu, Ferid. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Basım, 2005.

Düstûr. 1. Tertip. "Mürur Nizamnâmesi". Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur. 1. Tertip. "Kontrato Nizamnâmesi". İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.

Düzbakar, Ömer. "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2003/2), 101.

Düzenli, Pehlül. "Osmanlı Toplumun'nun Dinî Problemleri –Namaz-". *Din ve Hayat* 26 (2015) 70-74.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları IV* (1984), 68-78.

Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (Güz 2006), 41-60.

Esad Efendi. *Vak'anüvîs Es'ad Efendi Tarihi.* nşr. Ziya Kazıcı. İstanbul: OSAV, 2000.

Faroqhi, Suraıya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Fîruzâbâdî, Mecduddin Mehmed bin Yakub el-. *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr. Mektebu Tahkîki't-Turas fî Müessesetü'r-Risale. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1987.

Hasîrizâde Elif Efendi. *en-Nûru'l-Furkân fî şerhi lügati'l-Kur'ân: Kur'ân Lügatı*. nşr. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Hızlı, Mefail. *Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Yusuf Bakai - İbrahim Şemsüddin - Nedal Ali, 4 Cilt. Beyrut: Müessetü'l-Â'lâmî li'l-Matbua, 2005.

İnalcık, Halil. "Tanzîmatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri". *Belleten* 28/112 (Ekim 1964), 623-690.

İnalcık, Halil. "İstanbul Bir İslâm Şehri", İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.

İnanır, Ahmet. Şeyhülislâm İbn Kemâl'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukûkî Hayat. *İstanbul: OSAV, 2011.*

Jaeschke, Gotthard. "Türkiye'de İmam Nikâhı". çev. Ahmet Mumcu. *Ord. Prof. Dr. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan*. Ankara: AÜHF, 1964.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.

Kazıcı, Ziya. İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri". İslâm Medeniyeti Mecmuası 5/3 (Mart 1402), 29-35.

Kermî, Hasan Saîd el-. *el-Hâdî ilâ lugati'l-Arab.* 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Benân li'ttibâati ve'n-Neşr, 1991.

Kıvrım, İsmail. *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670–1680)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi,* 2005.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/178-181, İstanbul: TDV, 2000.

Manav, Nursel. *Mülkiye Tekaüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890),* Ankara: TTK, 2017.

Muallim Cûdî. *Lügat-ı Cûdî.* Trabzon: Kütüphane-i Hamdi, 1332.

Muallim Naci. *Lügât-ı Nâcî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

Mütercim Asım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi.* ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi. *Şânizâde Tarihi,* haz. Ziya Yılmazer. 2 Cilt. İstanbul: Çamlıca, 2008.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî.* Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* 3 Cilt, İstanbul: MEB, 3. Basım, 1983.

Razi, Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-. *Muhtârü's-Sıhah.* nşr. Mahmud Hatır. Kahire: Darülhadis, 1311.

Tehânevî, Muhammed Ali et-. *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm.* nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.

Tekin, Mehmet. *Kur'ân'da Liderlik ve Liderlerin Toplumlar Üzerindeki Etkisi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Tezcan, Mahmut. *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri*. Ankara: A. Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974.

Tok, Özen. "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahâlîsinin Rolü (17. ve 18. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/18 (2005), 159.

Toprak, Hicret K. *Mihrap Minber ve Devlet*, *Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı.* İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Tosun, Miraç. "18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadeti'nin Önemi ve İmamlar". *Karadeniz İnceleme Dergisi* 22, (2017), 59-72.

Turhan, Abdullah Turhan. *Kur'ân'da Yönetim Kavram ve İlkeleri.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Ortaylı, İlber. *Tanzîmat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880*). Ankara: TTK, 2018.

Öğüt, Salim. "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/188-190, İstanbul: TDV, 2000.

Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra.* 4 Cilt. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008.

Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Özcan, Tahsin. "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi". *Marife* 1 (Bahar 2001), 129.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet).* Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: TTK, 2003.

Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış*. Ankara: MEB, 1964.

Vankulu Mehmed Efendi. *Vankulu Lugati*. ed. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Yıldız, Esra. "Osmanlı Devleti'nde Namaz ile ilgili Tenbihnâmeler". *Din ve Hayat* 26 (2015), 65-70.

İSTANBUL CAMİLERİNİN 1877-78 OSMANLI RUS HARBİ ESNASINDA İSKÂN VE BARINMA YERİ OLARAK KULLANIMI

Doç. Dr. Fatih KÖSE
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
fkose@nku.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca insanlar zorunlu nedenlerden dolayı yaşadıkları yeri terk edip başka yerlere gitmek zorunda kalmışlardır. İnsanların yaşadıkları yerleri terk ederek ailece başka bir güvenli bölgeye gitmelerine tarihimizde hicret, muhâceret, terk-i vatan ve göç; göç edenlere ise muhâcir denilmiştir. Göçe neden olan etkenlerin başında can güvenliği, savaşlar, sosyo-ekonomik şartlar, dinî-siyâsî baskılar, zulümler ve katliamlar gibi olgular gelmektedir.[1]

Tarihte 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Rusya'nın 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmasıyla başlamış 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması imzalanana kadar resmen devam etmişti.[2] Bu savaş esnasında Kafkasya ve Rumeli'den özellikle Bulgaristan'dan kara, deniz ve tren yoluyla yüzbinlerce muhâcir Osmanlı

1 Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türkî*, İkdam Matbaası, (Dersaadet: 1317), 1506, 1435; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi BOA., Cevdet Dahiliye C. DH. 340/16997. H. 29-03-1239, Miladi: 3 Aralık 1823.

2 Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 1994), 9/498-499.

idaresindeki güvenli vilayetlere göç etmek durumunda kalmıştı. Yol boyunca karşılaştıkları birçok zorlukla mücadele ederek hayatta kalabilen muhâcirlerin sığındığı en önemli merkezlerden biri de İstanbul'du.[3]

Zağra müftüsü Hüseyin Râci Efendi bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Rumeli'den boşalan yüz binlerce ahâli araba, hayvan, şimendüferlerle yahut yaya olarak gece ve gündüz demeyip İstanbul'a döküldüler. Son nefesteki canlarını emin diyar ve dertliler sığınağı olan Payitaht-ı saltanata ve Dersaadet ahalisinin âğûş-ı merhametlerine attılar".[4]

İstanbul'a ilk göçmen kafilesinin gelişi 1877 Temmuz ayında olmuş, 22 Ekim 1877 tarihinde Edirne'nin Ruslar tarafından işgaliyle İstanbul'a olan göç hareketi hız kazanmıştı. 15 Ocak 1878 tarihinden itibaren ise İstanbul'a her gün çoğunluğunu kadınlar, çocuklar ve ihtiyarların oluşturduğu 10.000 kişilik gruplar halinde muhâcirler gelmeye başlamıştı.[5] 1878 Şubat ayı içerisinde İstanbul'da muhâcir sayısı 150.000'e yükselmişti. İlk göçmen kafilesinin şehre geldiği 1877 Temmuz'dan 1879 Eylül'üne kadar Rumeli'den İstanbul'a gelenlerin sayısı 387.804 kişiye ulaşmıştı.[6]

İstanbul'a ulaşan muhâcirler şehre ilk geldiklerinde barınma, beslenme ve sağlık olmak üzere başlıca üç önemli sorunla karşılaşmaktaydı.[7] 1877 Temmuz ayı sonlarına doğru Tuna Vilâyetinden gelmiş olan İslam

3 İsmail Yaşayanlar, "İstanbul'da Geçici Bir Göçmen İskan Merkezi Olarak Fatih Semti", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, Editör: Ayşenur bilge Zafer, (Bursa: 2016), 259-260; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (Ankara: TTK, 2014), 92-93; Fatih Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", *Göç Sosyolojisi*, Editör: Ramazan Akkır – Atiye Emiroğlu, (İstanbul: 2021), 193.

4 Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul) 253.

5 *Vakit,* 22 Receb 1294 (21 Temmuz 1293), Nr. 635. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, (Ankara: TTK, 1999), 56; Mehmet Demirtaş, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Göç Olaylarına Etkileri ve Göçmenlerin Durumu", *Geçmişten Günümüze Göç I*, Editör: Osman Köse, (Samsun: 2017), 161-162, 166.

6 BOA, Y.PRK.KOM. 1/28. H. 08-04-1295; Y.PRK.KOM 1/52. H. 02-12-1295, M. 27 Kasım 1878; Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 195.

7 Soğuk hava şartları, barınılan yerlerin sağlıksız oluşu, yiyecek ve içecek sıkıntısı

ve Hıristiyan ahaliye yardım için fahrî olarak bir "Muhâcirîn İâne Komisyonu" teşkil edildi.[8] Hükümet süreci iyi yönetebilmek için 1878'de "İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu" nu kurarak İstanbul'da meydana gelebilecek problemleri en aza indirmek için acil ve pratik çözümler bulma yoluna gitmişti.[9]

1878 Ocak ve Şubat aylarında Eminönü Sirkeci'deki Tren Garı ve liman etrafında yoğunlaşan muhâcirlerin durumu âdetâ mahşeri andırmaktaydı. Hüseyin Raci Efendi'nin ifâdesiyle "Sirkeci mevkii, Ayasofya, Ahmediye (Sultanahmet Camii), Yeni Camii, Nuruosmaniye ve diğer cami-i şeriflerle birçok mektep ve binaların avluları ve bütün meydanlar mahşer alanından bir numune-i dehşet oldular".[10] Böyle bir ortamda ilk olarak günlerce doğru dürüst beslenememiş olan muhâcirlerin yemek ihtiyacı karşılanıyor akabinde geçici olarak civardaki müsait yerlerde ve camilerde iskân edilmeleri sağlanıyordu. Muhâcirler İstanbul suriçi başta olmak üzere Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki camilere, mescidlere, medreselere, mekteplere, tekke ve zaviyelere, depolara, hanlara, barakalara, boş arazilere, çiftlik arazilerine, iskâna açılan arsalara, Boğaziçi'ndeki yalılar ile köşklere, özel mülklere ve müsait köylere geçici olarak iskân ediliyordu.[11]

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi 93 Harbi sonucu meydana gelen bu kitlesel göçler karşısında alınan en öncelikli tedbir göçmenlerin başını sokacakları, geçici olarak iskân edilip karınlarını doyuracakları yerlerin ayarlanmasıydı. Bu mekanlar arasında vakıf kurumları önemli bir yer tutmakta, vakıf kurumları arasında ise cami ve mescidler başta gelmekteydi.[12]

---

zamanla ölümcül hastalıklara yol açmaktaydı. Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları I*, (1980), 154.

8 *Vakit,* 22 Receb 1294 (21 Temmuz 1293), Nr. 635; *Vakit,* 23 Receb 1294 (22 Temmuz 1293), Nr. 636.

9 Ilgın Barut, "Osmanlı Dönemi'nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 40/2 (2018), 168-171.

10 Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları*, 253.

11 *Vakit,* 13 Muharrem 1295 (17 Ocak 1878), Nr. 803; BOA, Y.PRK.KOM. 1/27-10 H. 06-04-1295, M. 9 Nisan 1878. İpek, s. 58-59.

12 Osmanlı tarihi boyunca özellikle de 19. yüzyılda yaşanan büyük göç dalgalarında İstanbul'a gelen muhâcirlerin iskânında vakıf müesseseleri büyük bir ihtiyaca cevap

1. 1877-78 Rus Harbi Sırasında İskân Yeri Olarak Cami ve Mescidler

Cami ve mescidler vakit namazları ile Cuma ve bayram namazlarının kılındığı bir ibadet mekânı olmasının dışında tarihî süreçte şartlara bağlı olarak Müslümanların karşılaşmış olduğu zaruretlerin giderilmesi için çok amaçlı[13] olarak kullanılan müesseseler olmuşlardır. Nitekim 93 Harbi esnasında İstanbul'daki camilerin birçoğu şehre gelen on binlerce muhâcir için geçici iskân mahalli olarak kullanılmış ve büyük bir ihtiyacı karşılamıştır.

Yukarda kısaca değinmiş olduğumuz 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonuçları bakımından tarihte yaşamış olduğumuz büyük felaketlerden biri olmuştur. Savaşın başladığı tarihten itibaren iki yıl boyunca yüzbinlerce muhâcir başkent İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştı. İstanbul Sirkeci Tren İstasyonu ve iskeleler muhâcirlerle dolup taşmakta ortalık adeta mahşer gününü andırmaktaydı. Böyle bir ortamda yüzlerce muhâcir çocuğunu, yakınını kaybetmekteydi. Dönemin gazetelerinde çıkan ilanların çoğu kayıp ilanıydı.[14] Bilhassa kışın zor şartlarında İstanbul'a gelen muhâcirlerin

---

vermiştir. Bu konuda bakınız: Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 185-222.

13 Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 1993), 7/50-52; Hasan Arslan, "Modernleşme Sürecinde Camiler ve Sosyo-Kültürel İşlevleri", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) 08-09 Ekim 2018 Malatya Bildiriler Kitabı*, Yayına Hazırlayan: Fikret Karaman, (Ankara: 2018), 638-639.

14 O günün Basiret ve Vakit gazetelerinde bu kayıp ilanlarına sıkça rastlanmaktaydı. Kaybolanların birçoğu ise ailesinin iskân edildiği camilere yönlendiriliyordu. Mesela bir ilanda Lüleburgazlı Hüseyin Ağa'nın mahdumu (oğlu) Hasan kayıp olduğundan bu çocuğu bilen veya iskân ettirenin Sultan Zeynep Camii imamına müracaat etmesi istenmekteydi. Başka bir ilanda Lofça ahalisinden Toros karyeli (köyünden) Hacı Ali Molla oğlu Mehmed Ali Ağa'nın karındaşları Rahime ve Emine esnâ-yı râhda (yolculuk sırasında) kayıp olduklarından bilen veyahut kendilerini iskân ettiren Kasımpaşa'da Hacı Hüsrev Camii'nde imam efendiye müracaat etmeleri rica olunur denilmekteydi.
Diğer bir ilanda ise Tırnovalı Eliman? Ağa'nın oğlu Mehmed zevcesi Aişe ve pederi Eliman'ı kayıp ettiğinden her kimin nezdinde ise Ayasofya Cami-i Şerifi'nde muma ileyh Mehmed Efendi'ye ihtar eylemesi (bildirmesi) yazmaktaydı. *Basiret*, 18 Rebiülevvel 1295 (10 Mart 1294), nr. 2386; Bu konuda ayrıca bakınız: Tarık Özçelik, *Basiret Gazetesi Penceresinden 93 Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri*, (İstanbul: 2022), 44.

öncelikle karınlarının doyurulup geçici de olsa kalacakları bir yere yerleştirilmeleri gerekmekteydi. Dönemin İstanbul Belediye başkanı (Şehremini) Galip Paşa'nın girişimleri sonucu muhâcirlerin üç gün süre ile iskân edilip iâşelerinin karşılanması için Sirkeci civarındaki camiler tahsis edilmişti.[15] Amerikalı yazar H. O. Dwight o tarihlerde şehirde görmüş olduğu bu durumla ilgili şunları yazmıştı: "Bütün büyük camiler mültecilerle doldu. Mülteciler Ayasofya'nın yaldızlı kubbesi altında büyük bir yığın halinde ve yine Sultanahmet, Süleymaniye ve Beyazıt'ın taş döşemeleri üzerinde çaresiz ümitsizce birbirlerine sarılıp, inliyor ve ağlıyorlardı".[16]

İstanbul'da geçici olarak iskâna açılan cami ve mescidlerin neredeyse tamamen muhâcirlerle dolması üzerine sırasıyla etraftaki evlerin, boş konakların, kamu binalarının ve resmi dairelerin de muhâcirlerin iskânına tahsis edilmesi Meclis-i Mebusan'da görüşülüp çözüm olarak önerilmişti.[17]

1.1. Camilerin İskâna Uygun Hâle Getirilmesi ve Alınan Önlemler

İstanbul'daki selâtin camiler başta olmak üzere birçok cami ve mescidin tam anlamıyla iskâna elverişli hâle getirilememiş olduğu anlaşılmaktadır. Camilerin kısa sürede ve yoğun bir biçimde muhâcirlerin iskânına tahsis edilmesi birçok sorunu da beraberinde getirmişti. Bir diğer sorun da 1877-78 kışının çok soğuk ve şiddetli geçmesi, İstanbul'un âdetâ kara ve çamura teslim olmasıydı. Cami ve mescidlerin burada barınacak olan muhâcirlerin temizlik, tuvalet, ısınma ve gerekli eşya ve sair yönden ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde hazır duruma getirilmesi gerekmekteydi.

1.1.1. Halı ve Kilimlerin Camilerden Kaldırılması

Evkaf Nâzırı Ahmet Cevdet Paşa'nın talimatıyla sanat eseri hüviyetindeki halıların zarar görmemesi için camilerdeki bu türden değerli halı ve kilimler kaldırılmıştı. Bu husus Meclis'te gündeme gelmiş Yeni Camii'nin her tarafının çamur olduğu zira camilere ayakkabılarla girilip çıkıldığını

15 *Vakit*, 11 Muharrem 1295 (15 Ocak 1878), Nr. 801; İpek, 55.

16 Henry O. Dwight, *Turkish Life in War Time*, (New York: 1881), 214.

17 Mustafa Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları* 45, (2015), 212-214.

bu sebeple halı ve kilimlerin kaldırılmasının doğru olduğu yönünde görüş bildirilmişti.[18] 5 Ocak 1293/ 17 Ocak 1878 tarihli Meclis görüşmelerinde Abdurrahman Bedran Efendi: " … camilerdeki kilimleri kaldırmışlar, bîçare muhâcirler soğuktan donuyorlar. Cevdet Paşa'nın kilimleri kaldırmaya hakkı var mıdır? …" diye soru yöneltmiş buna cevaben Astarcılar Kethüdası Hacı Ahmet Efendi ise "camilerin halıları kaldırılmış buyuruyorlar, lakin bir kere Yeni Cami'in içine girip de görmeli. Bütün çamur. Ayaklarındaki kunduralar ile gezip çıkıyorlar; yani şu kadar oturacak yer kalmamış" diye cevap vermişti.[19] Öte yandan camilerdeki muhâcirler için ayakkabı, çorap, gömlek, don, hırka, kaba hasır, şilte, yorgan, yastık, döşek ve mangal gibi eşyalar dağıtılmaktaydı.

1.1.2. Camilerin Geceleri Kandillerle Aydınlatılması

Geceleri muhâcirlerin iskân edilmiş oldukları camilerin içi, son cemaat mahalli ve helaları kandil ve fenerlerle aydınlatılmaktaydı. Camilere geceleri yetecek kadar kandil ve fener temin edilmeye çalışılmış bunun için öncelikle hangi camiye ne miktarda kandil ve fener gerektiği tespit edilerek defterlere kaydediliyordu. Hazırlanan bu defterlere ilgili camilerin görevlileri gereken miktarı ve açıklamayı yazıp altına da imza yerine geçen mühürlerini basıyorlardı.[20] Bu hususta üç adet müfredat defteri tespit edebildik.[21] İlk defterde 85 diğer defterde ise toplam 119 cami ve mescidin adı geçmektedir. Birinci defterin başında "94 senesi Martının on birinci gecesinden yirmi gecesine kadar" diye açıklamada bulunulmuştur. Her iki defterde de bazı camilerin adının yanına muhâcirlerden tahliye edilmiştir gibi notlar da düşülmüştür. Defterlerin hazırlandığı tarih tam olarak muhâcirlerin camilerden tahliye edilmelerine karar verildiği tarihlere denk gelmektedir.

---

18 Aydın, a.g.e, s. 212-214, 217.

19 *Meclis-i Mebusan 1293-1877 Zabıt Ceridesi* c. 2, Derleyen: Hakkı Tarık Us, (İstanbul: 1954), 156; *Vakit*, 14 Muharrem 1295 (18 Ocak 1878), Nr. 804.

20 Defterin başında, "Rumeli tarafından gelen muhâcirînin bazıları zîrde muharrer cevâmi-i şerîfeye yerleşdirilmiş olduğundan cevâmi-i mezkûrede geceleri idâreye kâfi ne-mikdar kanâdil ve fenâr îkâd edileceği" yazmaktadır, altında da camilerin listesi ile miktarlar not edilmiştir. BOA, Ev.d. 24198-8. H. 09-04-1295 (M. 12 Nisan 1878).

21 BOA, Ev.d. 24248-8. H. 28-03-1295 (M. 1 Nisan 1878).

En fazla kandil ve fener kullanılan camiler sırasıyla Ayasofya (206)[22], Süleymaniye (100), Laleli (100), Nuruosmaniye (90), Sultanahmet (88), Şehzade (85), Yeni Camii (77), Atik Valide Sultan (70), Mahmut Paşa (70), Hekimoğlu Ali Paşa (58) ve Zeyrek Kilise (50) camileriydi.

Mesela listede yer alan selâtin camilerden Yeni Cami'de ihtiyaç olarak içine 60, kapılara 3 fener, mahfil kısmına 10 ve helalara 4 fener gerekmekteydi. Caminin adının yazılı olduğu kısmın üstüne de "inşaat idaresi tarafından tedkik olunacak badehu verileceği" notu düşülmüştü. Sultanahmet Camii'nin ise içine 80, kapılara 2, musluklara 4 ve memşaya (ayak yolu / tuvalet) 2 kandil ve fener ayrılmıştı. Küçük Ayasofya Caminin içerisi için 22, kapıya 1, şadırvana 1 ve helaya 1 olmak üzere 25 adet kandil ve fener konulmuştu.

Defterdeki notlardan öğrendiğimize göre bu tarihte Süleymaniye Camii ile Alacahamam'daki Hoca Alaaddin Camii'ndeki muhâcirler ihraç olunmuştu (çıkartılmıştı).[23]

Camilerdeki kandiller için zeytin yağı da tespit edilip dağıtılmaktaydı. Konuyla ilgili üçüncü bir defterde "Muhâcirîn bulunan zîrde muharrer cevâmi-i şerîfeye iki yüz doksan dört senesi Martının yirmi birinci gününden otuz birinci gününe kadar tahkîkât mucebince îkâdı lâzım gelen kandillere verilmesi iktizâ eden revgan-ı zeytin mikdârı" başlığı altında belirtilen camilerdeki 1878 Nisan ayında on günlük sürede kandillerde yakılması gereken zeytinyağı miktarı tek tek yazılmıştı.[24]

1.1.3. Camilerin Avlularına Geçici Olarak Tuvaletler İnşa Ettirilmesi

Muhâcirlerin yoğun olarak iskân edilmiş oldukları selatin camilerle diğer büyük camilere Şehremaneti tarafından (İstanbul Belediye Başkanlığı) gereken lüzum üzerine ilave tuvaletler inşa edilmesine karar verilmişti. Bu tuvaletlerin inşaası için sekiz bin kuruş harcama yapılmıştı.[25] Ayasofya-i

---

22 Tek fark olarak ilk defterde sayı 273 olarak kaydedilmiş olduğunu görmekteyiz. BOA, Ev.d. 24248-8. H. 28-03-1295 (M. 1 Nisan 1878).

23 BOA, Ev.d. 24198-8. H. 09-04-1295.

24 BOA, Ev.d. 24253-6. H. 09-04-1295. (M. 12 Nisan 1878).

25 BOA, ŞD. 686/21. H. 03-11-1295, M. 29 Ekim 1878; ŞD. 686/17. H. 20-05-1295, M.

Kebir, Küçük Ayasofya, Sultanahmet ve Yeni Cami avlularına daha önce geçici olarak inşa edilen tuvaletlerin buradaki nüfusa yeterli gelmemesi üzerine ilaveten yenilerinin inşa edilmesi lüzumu ortaya çıkmıştı. Yukarda adı geçen camilerin avlularında yeni inşa edilecek tuvaletlerin masrafı 9.243 kuruşa ulaşmıştı. Ayrıca Şehzâde Camii avlusuna da aynı şekilde hela inşaası gerekmekteydi.[26] Böylece büyük problemlerden biri de halledilmeye çalışılmaktaydı. Bu tuvaletlere gece aydınlatması için kandiller ve fenerler de konulmuştu.

2. Ayasofya-i Kebîr Camii'nde Muhâcir İskânı

İstanbul'da en fazla muhâcir iskân edilen cami Ayasofya-i Kebîr Camii (Büyük Ayasofya Camii) idi. 1878 kışında caminin içinde kalan muhâcirlerin durumu ile ilgili İngiltere büyükelçisi Layard 6 Şubat'taki raporunda bildirdiğine göre Ayasofya'nın içi büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşan sefalet içinde birbirlerine yaslanan 4.000'den fazla muhâcirle doluydu. Bunların arasında birçok hasta bulunmakla beraber yeni doğum yapan kadınlar da vardı. Çiçek hastalığından dolayı ölenler de bulunmaktaydı. Caminin zeminini dolduran muhâcirlere cami bekçileri tarafından yiyecekler dağıtılıyor, ısınmaları için mangallar veriliyordu. Caminin aydınlatılması için içine 200, kapılara 4 fener ve memşalar için 2 fener tahsis edilmişti. Bu tarihlerde camide her gün otuza yakın muhâcir özellikle tifüs ve ateşli tifo hastalığından ölmekteydi. Ayasofya'nın durumu tarif edilemeyecek derecede kötü durumdaydı ve içi adeta zehirli bir havaya sahipti.[27] Bir araştırmada 1878 Şubat ayında camide barınmakta

22 Mayıs 1878.

26 BOA, ŞD. 686/21-14. H. 03-11-1295, M. 29 Ekim 1878. Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 197-198.

27 *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler Cilt I Doksanüç Muhacereti 1877-1878*, Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, (Ankara: 1968), 332, 411; BOA, Ev.d. 24198-8. H. 09-04-1295 (M. 12 Nisan 1878); Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 197-198; İstanbul'da 1878 Nisan ayı sonunda açlık, hastalık ve soğuk algınlığı sebebiyle 18.000 muhâcir vefat etmişti. Cesetlerin şehir dışındaki mezarlıkları gömülmesine müsaade ediliyordu. Cami yakınlarına defin işlemi yapılması yasaktı. Bkz: William H. Holt, *The Balkan Reconquista*

olan muhâcirlerin sayısının 12.000'e ulaştığı, bu sayının Mart ve Nisan aylarında 8.000'e düştüğü belirtilmektedir.[28]

İngiltere büyükelçisi Layard'ın 12 Nisan 1878 tarihli raporunda bildirdiğine göre İstanbul'da büyük camilerde iskân edilmekte olan muhâcirlerin tahliye edilerek, boşaltılan bu camilerin temizliğinin yapılmasına ve dezenfekte edilmesi işlemlerine başlanmasına karar verilmişti. Bu iş için Tıp Mektebi Kimya Profesörü M. Boukowski görevlendirilmişti.[29]

14 Nisan 1878 tarihinde yukardaki rapor çerçevesinde özelikle Ayasofya camii ile Yeni Camii'de görülen izdihamdan dolayı muhâcirler arasındaki hastalıkların günden güne artmış olduğu görülerek bunu önlemek için bir an önce camilerin tahliye edilmesine karar verilmişti.[30]

18 Nisan'dan itibaren Ayasofya'nın tabakalarından (üst katlardan) muhâcirler çıkarılmıştı. Burada yanan 67 kandil de artık ihtiyaç listesinden düşürülmüştü. 20 Nisan Cuma gününden itibaren Ayasofya Camii'nden muhâcirler tamamen çıkartılmıştı.[31]

Kötü huylu tifüs salgınının yoğun olarak görüldüğü Ayasofya Camii tahliye edildikten sonra camiyi süpürmek için erkek temizlikçiler tutuldu. Bu temizlikçilerin çoğu camiyi temizlerken hastalık kaparak ateşlenmiş,

---

and Turkey's Forgotten Refugee Crisis, (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2019), 185-186; Muhâcirlerin padişaha yazmış oldukları arzuhalde değindikleri konulardan biri de camilerdeki olumsuz şartlardı. Barakalarda yaşamaya razı olduklarını ve kendilerine nakil esnasında görevliler tarafından iyi muamele edilmesi gibi hususlar da muhâcirlerin dilekleri arasındaydı. Muhâcirler kendilerinin birçoğunu tıbben yaşanmayacak bir durumda olan camilere ve benzer yerlere doldurduklarını, şimdiye kadar da oralarda tuttuklarını (10 Nisan) günde birkaç yüz vefatın meydana geldiğini bunların da definlerinde dikkat ve muavenet-i meşrua görmediklerini bildirmekteydiler. Bkz. *Basiret*, 7 Rebiülahir 1295 (29 Mart 1294), nr. 2405.

28 Holt, 177.

29 *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler Cilt I Doksanüç Muhacereti 1877-1878*, 407; Köse, "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 198-199.

30 BOA, HH. D. 15673. H. 11-04-1295. M. 14 Nisan 1878; Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 97.

31 BOA, Ev.d. 24264. H. 19-04-1295. (M. 22 Nisan 1878).

aralarından ölenler de olmuştu. Bu durum hükümeti oldukça zor durumda bırakmış, doktorların tavsiyesi üzerine binanın tüm iç yüzeyine karbolik asit uygulanmaya başlanmıştı. İtfaiye araçları vasıtasıyla pencerelerden caminin içine yüzeyin mikroorganizmalardan temiz hale getirilmesi için temizleyici kimyasal maddeler (dezenfektan) atılıyordu. Diğer bütün büyük camiler de bu şekilde dezenfekte edilecek, ardından kapılar iki veya üç hafta kapalı tutulacaktı. Bu süre içerisinde camilerdeki ölümcül atmosfer ve mikroplar ortadan kalkmış olacaktı. Böylece bu işlemden sonra temizlik işçileri camilere girip temizlik işlemini tamamlayacaklardı.[32]

Yaklaşık üç dört ay boyunca toplamda on iki bine yakın muhâcir zor şartlar içinde Ayasofya Camii içerisinde barınmıştı. Muhâcirlerin cami içerisindeki bu perişan hallerine şahit olmuş olan yerli ve yabancı birçok devlet adamı, yazar, sanatçı ve ressam eserlerinde bu duruma yer vermiştir. Bunlardan biri de Macar ressam Gyula Tornai'dir. Camideki muhâcirlerin durumunu tablosunda çok canlı bir şekilde resmetmiştir. Bazı yazarlar caminin içinde annesi ve babası hastalıktan ölen yetim çocukların hallerinden çok etkilenmiş, bazıları 1453 yılında Ayasofya'ya sığınan Bizanslılar ile muhâcirleri mukayese etmiş, caminin zerafeti ile içinde yaşanmakta olan sefâlet arasındaki tezata vurgu yapmışlardı.[33]

Ayasofya Camii'nde iskân edilen muhâcirlerden birkaçının adını gazetelerde çıkan kayıp ilanlarından öğrenebilmekteyiz. Bu ilanlardan birinde Tırnovalı Mehmed'in adı geçmektedir: "Tırnovalı Eliman? Ağa'nın oğlu Mehmed, zevcesi Aişe ve pederi Eliman'ı kayıp ettiğinden her kimin nezdinde (yanında) ise Ayasofya Cami-i Şerifi'nde muma ileyh Mehmed Efendi'ye ihtar eylemesi" yazmaktaydı.[34] Bir diğer ilanda Eski Zağra'lı Hasan'ın adı "Eski Zağra'da Hacı Yunus Mahallesi sâkinlerinden Hasan'ın kayın validesi Hatice ve ehli Hafize nâm hatunlar zâyi olup (kaybolup)

32 Dwight, 283.

33 Holt, 177-190. Holt'un da haklı olarak vurguladığı gibi ne yazık ki 1877-78 kışında İstanbul'da binlerce muhâciri barındıran Ayasofya Camii'nin bu fonksiyonu ile ilgili bugün camide yer alan ve camiyi tanıtan levhalarda hiçbir bilgi yer almamaktadır. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/amerikali-tarihci-william-holtdan-batiya-ikiyuzluluk-elestirisi/1653424# (Erişim: 05.09.2022)

34 *Basiret*, 18 Rebiülevvel 1295 (10 Mart 1294), nr. 2386.

merkum Hasan ise Ayasofya'da bulunduğundan merkumlar neredeler ise oraya gidip kendisini bulmaları" şeklinde geçmektedir.[35]

3. Diğer Selâtin ve Büyük Camilerde Muhâcir İskânı

Savaşın başladığı tarihten itibaren Ayasofya'dan sonra en fazla muhâciri barındıran cami Eminönü'nde hem muhâcir yoğunluğunun en fazla yaşandığı yer olan Sirkeci istasyonuna ve limana en yakın selatin camilerden biri olması hem de sahip olduğu mekânsal büyüklük hasebiyle Yeni Camii idi. Yeni Camii, Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından 14 Ocak'ta başlangıçta taşraya gönderilmesi düşünülen muhâcirler için iskâna açılmıştı. Camide 5.000 kadar muhâcir iskân edilmişti. Sultanahmet Camii'nde ise bu dönemde 4.000 kadar muhâcir iskân edilmişti. Süleymaniye, Şehzade, Nuruosmaniye ve Laleli camilerinde 2.000 ila 3.000 arasında muhâcir kalmaktaydı. Mahmutpaşa semtine adını veren ve İstanbul'un en eski camilerinden olan Mahmut Paşa Camii'nde ise 1.000 muhâcir barınmaktaydı.[36]

93 Harbi sürecinde camiler başta olmak üzere İstanbul'daki vakıf müesseselerinde toplamda 100.000'den fazla muhâcir geçici olarak iskân edilmişti.[37]

4. Askerlerin Camilerde İskânı

Seferberlik dolayısıyla İstanbul'da toplanmış olan askerlerin kalmakta olduğu cami ve mescidler de bulunmaktaydı. Bu camilerden biri de Üsküdar Atik Valide Camii idi. Kandil ve fener tevziatı ile ilgili müfredat defterinde caminin adının üzerinde "asâkir-i şâhâne olduğu" notu düşülmüştür.[38] Bir başka belgede ise "Zîrde … gösterildiği vechle yalnız Atik Valide Sultan Cami-i şerifinden mâ-adâ diğerlerinde asâkir-i şâhâne olmadığı" açıklaması bulunmaktaydı.[39] Bu cami dışında kaynaklarda ve belgelerde askerlerin iskân edilmiş olduğu başka cami adına rastlayamadık. Olsa bile

35 *Vakit*, 3 Rebiülevvel 1295.(23 Şubat 1293), nr. 854.

36 Holt, 177.

37 İpek, 59.

38 BOA, Ev.d. 24198-5. H. 09-04-1295 (M. 12 Nisan 1878). Bu tarihte camide geceleri 70 kandil kullanılıyordu. İpek, s. 59.

39 BOA, Ev.d. 24253-3. H. 09-04-1295. (M. 12 Nisan 1878).

muhtemelen askerlerin iskânına tahsis edilen camiler Boğaziçi giriş ve çıkışlarına yakın stratejik yerlerdeydi.

5. Camilerin Muhâcirlerden Tahliyesi

Camilerde bir müddet iskân edilen muhâcirlerin ilk etapta yakındaki daha sağlıklı ve uygun yerlere nakledilmesine çalışılıyordu. Nitekim 25 Ocak 1878 tarihinde Nuruosmaniye Camii, Atik Ali Paşa Camii ve Mahmut Paşa Camilerinden kaldırılıp 1. Belediye Dâiresi dahilindeki hanlara ve hanelere yerleştirilenler vardı. Yeni iskân yerlerine gönderilen muhâcirlerin yorgan, kaba hasır ve mangal gibi gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için gayret gösteriliyordu.[40]

1878 Mart ayının ortalarına doğru yoğun izdihamın olduğu camilerdeki hastalık ve ölümlerde artış başlamıştı. Basiret gazetesinde bu durumla ilgili haberi şu şekildeydi: "Mesmûât-ı âcizânemize göre Ayasofya ve Sultanahmed ve cevâmi-i sâirede kesretle iskân edilen muhâcirînde külliyetle vefeyât vuku bulduğundan ve bu da cevâmi-i şerîfede havanın cereyân edememesiyle zuhura gelen taaffün hastalığı mûcib olduğundan böyle mahallere iskân eden otuz bin kadar muhâcirînin mükemmel çadır ve barakalarla Alemdağı'na nakledilmesi ve tayınlarının sâye-i ihsanvâye-i mülûkânede yevmiye ve mükemmel sûretde i'tâsı meclis-i âlî-i mezkûr karar-ı ahiri iktizası ve her halde şayân-ı teşekkür-i mevâddan bulunmuş olmağla ma'l-memnûniye ilanına ibtidâr kılınmışdır".[41] Bu haberden öğrendiğimize göre camilerde hava akımının yetersiz olmasından dolayı oluşan durağan, kötü ve pis kokuların hastalıklara neden olacağından 30.000 kadar muhâcirin tam teşekküllü çadırlara, barakalara ve Alemdağ gibi yerlere nakledilmesi ayrıca her gün düzenli ve eksiksiz olarak yiyeceklerinin verilmesi kararlaştırılmıştı. Muhâcirlerin Üsküdar'a nakli Şirket-i Hayriyye İdaresi'nden tahsis edilen vapurlarla sağlanacak, oradan da Alemdağ'a ulaştırılacaklardı.[42] Sonraki süreçte Layard'ın raporları doğrultusunda camilerdeki muhâcirler tahliye edilerek, bu camilerin dezenfekte edilmesi işlemlerine başlanmıştı.[43]

40 BOA, Y.PRK.KOM. 1/12. H. 21-01-1295, M. 25 Ocak 1878.

41 *Basiret*, 12 Rebiülevvel 1295 (16 Mart 1878), nr. 2380.

42 BOA, HH. D. 15673. H. 11-04-1295. M. 14 Nisan 1878; Erdem, 97.

43 *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler Cilt I Doksanüç Muhacereti 1877-1878*, 407.

Selatin camilerin ve diğer büyük camilerin çoğu 1878 Nisan ayından itibaren tamamen muhâcirlerden tahliye edilmeye başlanılmıştı. 18 Nisan'da Ayasofya Camii ve Sultanahmet Camii'ndeki muhâcirler çıkarılmış[44] ve fakat bir süre sonra camilerden çıkarılıp başka yerlere nakledilen muhâcirlerin yerlerini yenileri doldurmaya başlamıştı.[45]

6. Camilerde Meydana Gelen Tahribatlar

Hiç şüphesiz camiler yüzlerce ailenin aylarca yaşamlarını idame ettirmeleri için hem alt yapı olarak hem de asıl fonksiyonu bakımından uygun değildi. Özellikle de kış mevsiminde ısınma problemi, havasızlık ve rutubet, çeşitli hastalıklara zemin hazırladığı gibi cami içinde yakılan kandille ve sâir birçok nedenden dolayı camilerde tahribatlar meydana gelmekteydi. Ayasofya Camii ile Babıali arasında, Gülhane Parkı'nın karşısında yer alan Zeynep Sultan Camii'nde 1877-78 yıllarında iki yüz kadar muhâcir iskân edilmişti. Bu muhâcirler tahliye edildikten sonra cami temizlenmiş ve tamirat için hazır hale getirilmiş iken 1879 yazında 210 kadar muhâcir daha buraya yerleştirilmişti. Bu esnada caminin kubbesinin kurşunları soyulmuş, cam ve çerçeveler kırılmış, mihrap foyaları da çatlamış vaziyetteydi. Cami hizmetlileri ve mahalleli muhâcirlerin çıkarılarak caminin tamir edilmesini istemekteydi. Fakat şartlar gereği bu gerçekleşmemişti. Vakıf mütevellilerinden Aliye Kerem Hanım 1880 Nisan ayında yazmış olduğu arzuhalde muhâcirlerin cami mihrabını yemek pişirmek için ocak yeri olarak kullandıklarını, caminin birçok yerini harap hale getirdiklerini, hatta cami kabristanını tuvalet gibi kullandıklarını bu yüzden bir an önce caminin beş vakit namaz edâsı için tamir edilmesi gerektiğini yazmıştır.[46] Dikkatle bakıldığında caminin mihrabında o günün olumsuz izleri hâlâ görülebilmektedir.

Muhâcirlerin iskânı sonrası tahribata maruz kalan camilere bir örnek de bir Mimar Sinan eseri olan ve çinileriyle, ahşap işçiliğiyle tam bir şaheser olan Topkapı'daki Takkeci İbrahim Ağa Camii idi. 1926 yılında kaleme alınan bir makalede caminin görmüş olduğu tahribat ile ilgili olarak şu

44 BOA, Ev.d. 24264. H. 19-04-1295. (M. 22 Nisan 1878).

45 İpek, 59.

46 Hanife Çoban Seymen, *Arşiv Belgelerinde Zeyneb Sultan Külliyesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23-24, 38.

ifadelere yer verilmekteydi: "1293 tarihlerinde muhaceretle gelenlerin bir kısmını bu mescidde iskân etmişler. Bu sanat nefîsesi – hâlâ eserleri mevcuddur – kömür ve odun islerinden kararmış. Mescid bu lâkayd ve zavallı kimselerden boşalınca tamirât ve tathîrâta lüzum görmüşler. Her hâlde camilerin tathîrâtıyla meşgul olan bir heyet gelmiş, keşfini yapmış. Bakmışlar ki her taraf isli, kapkara ve kir içinde. Bunu sabunlu su ile silerek bu nefis eseri kurtarmadan ise – ne zahmet – bir yeşil boya çalalım. Yeşil daha uhrevî bir renkdir. Camiye bir güzellik bahşedelim demişler …" Yazarın belirttiğine göre maalesef kötü müdahale neticesi eserin bir kısmı bu şekilde boyanarak mahvolmuştu.[47]

Camilerde kalan muhâcirlere ait günümüzde nitelikli tahribat diyebileceğimiz duvar yazıları, grafitiler ve izler de muhtemelen vardı. Muhâcirlerden bazıları, en azından eli kalem tutanlardan birkaçı içinde bulundukları durumu, o an akıllarından geçen duyguları en azından adlarını, geldikleri yerlerin adını ve geldikleri tarihi, barındıkları caminin duvarlarına, sövelere yâdigar olarak bırakmış olabilirler. Benzer örnekleri Anadolu'nun birçok yerinde ve camilerinde de detaylara nüfuz ederek farkedip görebilme imkânı olabilir. Belki de Hekimoğlu Ali Paşa Camii içindeki sütunun üzerine mürekkeple aşağıdaki beyiti diyarını terk etmek zorunda kalan bir muhâcir yazmıştı: "Kişi kendi rızasıyla çıkıp terk-i diyar etmez / sebebsiz gurbetin kahrın özüne ihtiyar etmez sene 1311".

7. Muhâcirlerin İskân Edildikleri Cami ve Mescidlerin İsimleri

Osmanlı arşiv belgelerinden ve diğer kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla İstanbul (Suriçi/Fatih) ve Bilâd-ı Selâse'de (Surdışı/ Eyüp, Üsküdar ve Galata) muhâcirlerin geçici olarak kaldıkları cami ve mescid sayısı yüz otuz yedi idi. Bu cami ve mescidlerin bulundukları bölge ve isimleri ise şunlardır:[48]

47 D.A.S., "Mimar Sinan'ın Bir Şaheseri", *Milli Mecmua* VII/75 (1926), 1212-1214.

48 BOA, EV.d. 24198, H. 09.04.1295, M. 12 Nisan 1878; EV.d. 24248. H. 28.03.1295, M. 1 Nisan 1878; BOA, C.DH. 212/10576 H. 11.07.1295, M. 11 Temmuz 1878. Bu belgede, muhâcir iskân edilen bazı camilerde muhâcirlerin kaç gün kaldığı ve bu süre içerisinde ne kadar kandil yakıldığına dair bilgiler yer almaktadır.; İpek, 60-62; Köse,

7.1. Eminönü Bölgesindeki Cami ve Mescidler

Yeni Valide Camii, Rüstem Paşa Camii, Hidayet Camii, Elvan Camii, Emir Camii, Hocapaşa Camii[49], Cezayirli Ahmed Paşa Camii, Karaki Hüseyin Paşa Camii, Hoca Üveys Camii, Hobyar Mescidi, Kadıasker Abdülkadir Bey Camii, Cezeri Kasım Paşa Camii, Sahaf Süleyman Çelebi / Nallı Mescid, Zeynep Sultan Camii, Lala Hayreddin Camii, Fatma Sultan Camii, Hacı Beşir Ağa Camii, Ayasofya-i Kebir Camii, İshak Paşa Camii, Sultanahmet Camii, Nahilbend Hacı Hasan Ağa Camii, Fuat Paşa /Uzun Şucaeddin Camii,[50] Dizdariye Camii, Şehid (Sokullu) Mehmed Paşa Camii[51], Ayn-ı Hayat Hatun Camii, Bostânî Ali Paşa, Şehsüvarbey Camii, Küçük Ayasofya Camii, Kâtib Sinan Camii, Havuzlu Mescid, Nişancı Atik Mehmed Paşa Camii, Çadırcı Ahmed Çelebi Camii, Mahmut Paşa Camii, Nuruosmaniye Camii, Atik Ali Paşa Camii, Mıkrascılar /Makascılar Camii, Dibekli Emin Bey Camii, Soğanağa Camii, Kepenekçi Camii, Sarımsak Camii, Halıcı Hasan Paşa Camii, Kaptan İbrahim Paşa Camii, Süleymaniye Camii, Çıkrıkcı Camii, Şehzâde Camii, Fatma Sultan Camii, Molla Hüsrev Camii, Pazen /Payzen Yusuf Paşa Camii, Şebsefa Kadın Camii, Yavuz Er Sinan Bey Camii, Süleyman Subaşı Camii, Laleli Camii, Alaca Mescid, Mesih Paşa-yı Atik /Bodrum Camii, Yolgeçen Camii, Yakub Ağa Camii (Laleli civârında), Molla Kestel Camii (Çukurçeşme'de), Kemankeş Ahmed Ağa Camii, Kızıltaş Camii, Kâtib Sinan Camii, Çoban Çavuş Camii ve Mimar Kemâleddin Camii.

7.2. Fatih Bölgesindeki Cami ve Mescidler

Mimar Ayas Camii, Haydarhane Camii, Dülgerzade /Hoca Şemseddin Mescidi, Kızıl Minare Camii, Çerağı Hasan Camii, Öksüzce Hatib

---

"19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği", 199-202.

49 BOA, Y.PRK.KOM. 1/24. H. 21-02-1295, M. 24 Şubat 1878'de camide, Tırnovalı Ayşe Ahmed ailesi kalıyordu.

50 BOA, Y.PRK.KOM. 1/10. H. 13-01-1295, M. 17 Ocak 1878. Bu tarihte camiye elli iki muhâcir yerleştirilmişti.

51 Cami imamı Hüsnü Efendi'nin ifadesine göre 1878 Nisan ayında muhâcirler çıkarılmıştı. Bu durum tahkik olunacaktı. BOA, Ev.d. 24253-6. H. 09-04-1295. (M. 12 Nisan 1878).

Camii, Hasan Halife Camii, Çıkrıkçı Kemaleddin Mescidi, Fatih Camii, Mirmirân Halil Paşa Camii, Hafız Ahmed Paşa Camii, Hoca Hayreddin Camii, Kırmasti Camii[52], Sanki Yedim Camii, Fatih Manisalı Mehmed Paşa Camii, Keçeci Hayreddin Mescidi, Gül Cami, İmaret-i Atik Camii, Yarhisar Camii, Darussaade Ağası Hüseyin Ağa Camii, Kâtip Hüsrev / Kandili Güzel Camii, Yavuz Sultan Selim Camii, Fethiye Camii, Kefevî Camii, Zeyrek Kilise Camii, Şeyh Süleyman Mescidi, Şah Hubân Mescidi, Ümmügülsüm Hatun Mescidi, Mesih Paşa-yı Kebir Camii /Büyük Mesih Paşa Camii, Bâli Paşa Camii, Molla Fenari Camii, Kaptan Sinan Paşa Camii, Guraba Hastahanesi Camii, Gazi Murad Paşa Camii, Kara Mehmed Paşa Camii, Selçuk Sultan Camii, Kara Nohud Camii, Şirmend Çavuş Mescidi, Haseki Sultan Camii, Cerrahpaşa Camii, Canbaziye Camii, Kürkçübaşı Ahmed Şemseddin Camii, Davud Paşa Camii, Kasab Halil Camii, Bekir Paşa Camii, Şeyhü'l-harem Mehmed Efendi Camii, Şah-ı gedâ Camii, Haydar Kethüda Camii, Şah Sultan Camii, Kasap İlyas Camii, İbrahim Paşa Camii (İsa Kapısı'nda), Hekimoğlu Ali Paşa Camii, Akbaba Camii, Molla Fenârî Camii, Çerağı Hüseyin Efendi Camii, Canbaziye Mescidi, Ağaçkakan Camii, Meşeli Mescid, Ali Fakih Camii, Hatuniye Camii, Kürkçübaşı Camii[53], İbrahim Çavuş Mescidi, Behruz Ağa Camii, İbrahim Paşa Camii (Silivrikapı), Hoca Alaaddin Camii ve İmrahor İlyas Bey Camii.

7.3. Surdışı, Eyüp Sultan ve Çevresindeki Camiler

Merzifonlu Mustafa Paşa Camii (Yedikule civarında, sur dışında deniz kenarında), Sakine Hatun /İlyaszâde Mescidi (Topkapı dışında) ve Arakiyeci İbrahim Çavuş Camii (Topkapı dışında).

7.4. Beşiktaş ve Camiler

Sinan Paşa Camii (Beşiktaş'da) ve Tevfikiye Camii (Arnavutköy'de).

52 Fatih Rüşdiyesi'nde iskân olunan muhâcirlerin buraya nakledilmesi uygun görülmüştü. BOA, MF.MKT. 56/146. H. 04-06-1295, (M. 5 Haziran 1878).

53 Topkapı'da yer alan bu camiye 1878 Mart ayı başından itibaren muhâcirler iskân ettirilmeye başlanmıştı. BOA, Ev.d. 24253-6. H. 09-04-1295. (M. 12 Nisan 1878).

7.5. Üsküdar ve Camiler

Atik Valide Sultan Camii, Mihrimah Sultan Camii, Selimiye Camii, Çinili Valide Sultan Camii ve Selman Ağa Camii.[54]

8. Edebi Eserlerde Cami ve Muhâcirler

93 Harbi'nde muhâcirlerin durumu ile ilgili literatür Balkan Savaşları ile mukayese ettiğimizde çok zengin diyemeyiz. 1877-78 savaşının sosyal yönü ile alakalı olarak özellikle Rumeli'den İstanbul'a kadar muhâcirlerin başından geçenleri oldukça etkileyici bir biçimde anlatan Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin mensur eseri "Zağra Müftüsünün Hatıraları" ile manzum eseri "Hicretnâme" bu alanda önemli bir klasiktir.

Zağra müftüsü Hüseyin Râci Efendi Hicretnâme adlı 364 beyitlik manzum eserinde muhâcirlerin İstanbul'daki camilerde iskân edilişini aşağıdaki şu üç beyitte dile getirmektedir:

"Doldu Muhacirle sokaklar kamu
Cami ve avluları hep dopdolu"
"Bazı muhacirleri bulunca yer
Câmi ü mekteplere de koydular"
"Câmi ü mescidde yatan ehl-i din
Zucret ü hicretten ederler enîn".[55]

Belkıs A. Gürsoy, 93 Harbi'nde camilerde iskân edilen muhâcirlerin durumuna Üç İstanbul adlı romandan alıntılar yaparak makalesinde şu şekilde yer vermektedir: "Camilerde iskân edilenler soğuğun ve Moskof zulmünün ne demek olduğunu bizzat nefislerinde yaşayarak öğrenirler. Kışın camiinin içine yerleşen göçmenler sert hasırların üzerinde, mermerlerin soğuğunu hissederek üşürler. Başkalarına yer açmak adına kıvrılarak

54 BOA, EV.d. 24198, H. 09.04.1295, M. 12 Nisan 1878; EV.d. 24248. H. 28.03.1295, M. 1 Nisan 1878; BOA, C.DH. 212/10576 H. 11.07.1295, M. 11 Temmuz 1878. Bu belgede, muhâcir iskân edilen bazı camilerde muhâcirlerin kaç gün kaldığı ve bu süre içerisinde ne kadar kandil yakıldığına dair bilgiler yer almaktadır.; İpek, s. 60-62; Fatih Köse, "İmrahor İlyas Bey Camii ve Osmanlı Döneminde Geçirdiği Tamirler", *Vakıf Restorasyon Yıllığı* 4 (2012), 37.

55 Hüseyin Raci Efendi, 266, 269.

yatmak mecburiyetinde kalırlar. Balık istifi gibi içi içe yaşamak, hareket kabiliyeti olmadan tıpkı bir eşya gibi başka mekânlara sevk olunmayı, yeni imkânlarla buluşmayı beklemek, bu devlet düşkünleri için ayrı bir acılı sayfa anlamına gelir".[56]

Yukarıda da adı geçtiği üzere Üç İstanbul romanında 93 Harbi'nde İstanbul'a gelen muhâcirlerin durumu, camilerde iskân edilişleri ve sonrası oldukça gerçekçi bir şekilde tasvir edilmektedir. Romanın ilk sayfaları bilhassa bu konuyu ele almaktadır. Bu sayfalardan birinde geçen şu ifadeler muhâcirlerin İstanbul'daki durumunu gözler önüne sermektedir: " … İstanbul sokaklarına sandık, yasdık, bohça, muhacir yığılıyordu. Fesli iskeletler; paltosu ile ölenler; iki gözden ibaret yüzler; bohçalaşan kadınlar … Cami kapılarının meşin perdelerini iterek taşıyorlar. Her gün beş binle on bin arası muhacir geliyor ve çoğu gömleğinde yatıyor".[57] Yazar, "93 muhacirlerinin İstanbul camilerinde ve caddelerinde neler çektiklerini" anlatırken Raif'i örnek vererek şunları yazmaktadır: "… Raif de 93'te muhacir olmuştu. Binayı ev yapan merdivenlerin, bölmelerin ne kıymetli olduğunu o zaman anlamış, camilerde sathın ne felâket olduğunu hasırlarda yatarak görmüştü: Kubbenin baş aşağı bir kuyuya benzeyen boşluğunda uyurken bile uzanamayan muhacirlerin arasında 93 felaketini tanımıştı. Birinin topuğu ötekinin ensesinde durarak uyuyanların vücutlarındaki bin bir şekli onların kollarında, bacaklarında görmeyenler bunu ezberden yazamazlardı. Bunu anlatmak için cami mermerlerinin üstünde denk gibi günlerce durmak lazımdı".[58]

Sonuç ve Değerlendirme

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonucu Rumeli, Kırım ve Kafkasya gibi bölgelerden bir milyondan fazla muhâcir güvenli Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Başkent İstanbul tarihinde ilk defa kısa sürede on binlerce muhâcirin şehre göçüyle karşı karşıya kalmış

56 Belkıs Altuniş Gürsoy, "Türk Romanında Rumeli'nden Türk Göçleri", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* II/ 6 [Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı], 131.

57 Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, (İstanbul: 1983), 33-34.

58 Kuntay, 34-35.

bu durum İstanbul'un nüfusunu bir anda iki katına çıkarmıştır. Devlet, bu göçü idare edebilmek için birçok önlem almıştır. Göç dalgasının ilk aşamasında zaruri olarak cami, mescid, medrese, mekteb, imaret ve han gibi birçok vakıf kurumu muhâcirler için geçici iskân ve barınma yeri olarak tahsis edilmiştir. İstanbul'da ilk defa bu dönemde yüzden fazla cami ve mescid geçici olarak iskâna açılmıştır. Sirkeci Tren İstasyonu, Sirkeci limanı, Haydarpaşa ve Galata limanlarıyla Galata Köprüsü gibi yerlerdeki yoğunluğu hafifletmek ve muhâcirlerin kalıcı yerlere nakil işlemlerini sorunsuz bir şekilde gerçekleştirebilmek için iki üç gün de olsa ilk tedbir olarak dinî yapılardan istifade edilmiştir.

1877-78 kışında yüz bini aşkın muhâcir aylarca İstanbul'daki selâtin camiler başta olmak üzere şehirdeki yüz kırk civarında cami ve mescitte zorunlu olarak iskân edilmiş ve barınmıştır. En fazla muhâcir barındıran camiler Ayasofya, Yeni Camii, Sultanahmet, Laleli, Nuruosmaniye, Şehzade ve Süleymaniye camileri olmuştur. Muhâcirler bu camilerde beş aya yakın bir süre barınmışlardır.

Cami görevlileri tarafından muhâcirlere yiyecek dağıtımı yapılmış, ayrıca çorap, gömlek, ayakkabı, gibi giysiler tedarik edilmiştir. Camilerde aydınlatma kandiller ve fenerlerle sağlanmış, ısınma için mangallardan yararlanılmıştır. Camilere hasır, döşek, yorgan gibi eşyalar verilmiştir. Büyük camilerin avlularına geçici tuvaletler inşa edilmiştir.

Camilerin uzun süreli iskâna uygun olmamaları, soğuk ve sağlıksız hava yüzünden binlerce muhâcir tifo, tifüs gibi hastalıklardan dolayı vefat etmiştir. Selâtin camiler başta olmak üzere diğer büyük camiler 1878 Nisan ayı sonunda sağlıksız koşullardan dolayı tahliye edilmişlerdir.

Sonuç olarak camiler tarih boyunca Müslümanların ihtiyaçları göz önünde bulundurularak çok amaçlı kullanılan yapılar olmuştur. 93 Harbinde zor durumda kalan muhâcirler için İstanbul camileri geçici bir süre bir sığınak ve barınak olmuştur.

Tarihimizde yaşanmış olan büyük felaket ve dramlardan biri olan 93 Harbi'nin İstanbul camilerine yansıyan bu yönü tarih ders kitaplarına ne yazık ki yansımamıştır. İstanbul camilerinin tanıtım levhalarında, broşürlerde ve monografilerde yine bu konu hakkında bilgi yer almamaktadır.

Ne yazık ki bu konuda henüz bir belgesel dahi çekilmemiştir. Ayasofya-i Kebir Camii, Sultanahmet Camii, Nuruosmaniye Camii, Eminönü Yeni Valide Camii gibi milyonlarca ziyaretçisi olan bu muhteşem âbidelerin 1877-1878 kışında on binlerce muhâcirin iskân edildiği yerler olduğunu, bu camileri gezen, ziyaret eden kaç kişi bilmektedir ve ibret nazarıyla bu yapılara bakmaktadır? Bu sorunun cevabı ne yazık ki pek olumlu değildir. Bu konuda yılda bir kez anma günü tertip edilebilir, film ve belgesel gösterimleri yapılabilir. En önemlisi de yukarda adları geçen selâtin camileri gezdiren rehberlerin anlatımlarında camilerin tarihte üstlenmiş oldukları bu fonksiyona dair bilgilere yer vermeleri sağlanabilir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Cevdet Dahiliye C. DH. 340/16997; 212/10576.

Evkaf Defterleri EV.d. 24198; 24248; 24253; 24264.

Hazine-i Hassa Defterleri HH.D. 15673.

Maârif Nezareti Mektubî Kalemi MF.MKT. 56/146.

Şûrâ-yı Devlet ŞD. 686/17; 686/21.

Yıldız Perakende Komisyonlar Y.PRK.KOM. 1/10; 1/12; 1/24; 1/27-10; 1/28; 1/52.

Gazeteler

Basiret, 3 Safer 1295 (25 Kanunusani 1293), nr. 2342.

Basiret, 12 Rebiülevvel 1295 (16 Mart 1878), nr. 2380.

Basiret, 18 Rebiülevvel 1295 (10 Mart 1294), nr. 2386.

Basiret, 7 Rebiülahir 1295 (29 Mart 1294), nr. 2405.

Vakit, 22 Receb 1294 (21 Temmuz 1293), nr. 635.

Vakit, 23 Receb 1294 (22 Temmuz 1293), nr. 636.

Vakit, 11 Muharrem 1295 (15 Ocak 1878), nr. 801.

Vakit, 13 Muharrem 1295 (17 Ocak 1878), nr. 803.

Vakit, 14 Muharrem 1295 (18 Ocak 1878), nr. 804.

Vakit, 19 Safer 1295 (11 Şubat 1293), nr. 840.

Vakit, 3 Rebiülevvel 1295 (23 Şubat 1293), nr. 854.

Araştırma ve İncelemeler

AA. Anadolu Ajansı. "Amerikalı Tarihçi William Holt'dan Batı'ya 'İkiyüzlülük' Eleştirisi" (23 Aralık 2019). Erişim 15 Eylül 2022. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/amerikali-tarihci-william-holtdan-batiya-ikiyuzluluk-elestirisi/1653424#

Arslan, Hasan. "Modernleşme Sürecinde Camiler ve Sosyo-Kültürel İşlevleri", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) 08-09 Ekim 2018 Malatya Bildiriler Kitabı*. Yayına Hazırlayan: Fikret Karaman. 637-654. Ankara: 2018.

Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Mustafa. "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar". *Osmanlı Araştırmaları* 45 (2015), 209-230.

Barut, Ilgın. "Osmanlı Dönemi'nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018), 161-190.

D.A.S. "Mimar Sinan'ın Bir Şaheseri", *Milli Mecmua* VII/75 (1926), 1212-1214.

Demirtaş, Mehmet. "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Göç Olaylarına Etkileri ve Göçmenlerin Durumu". *Geçmişten Günümüze Göç I*, Editör: Osman Köse. 155-168, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Dwight, Henry O. *Turkish Life in War Time*. New York: 1881.

Erdem, Ufuk. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2014.

Gürsoy, Belkıs Altuniş. "Türk Romanında Rumeli'nden Türk Göçleri", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler* Dergisi *[Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı]* II/6. (2012), 107-148.

Holt, William H. *The Balkan Reconquista and Turkey's Forgotten Refugee Crisis*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2019.

Hüseyin Raci Efendi. *Zağra Müftüsünün Hatıraları*. Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Tercüman Gazetesi yayını.

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: TTK, 1999.

Kocacık, Faruk. "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları I*, (1980), 137-190.

Köse, Fatih. "19. Yüzyılda Zorunlu Göç ve Muhacirlerin Geçici Olarak İskân Edildikleri Vakıf Müesseseleri: İstanbul Örneği" *Göç Sosyolojisi*, Editör: Akkır, Ramazan - Emiroglu Atiye, İstanbul: AZ Akademi, 2021.

Köse, Fatih, "İmrahor İlyas Bey Camii ve Osmanlı Döneminde Geçirdiği Tamirler", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 2012, sayı: 4, s. 37.

Kuntay, Mithat Cemal. *Üç İstanbul*. İstanbul: 1983.

McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*. Ankara: TTK, 2014.

Meclis-i Mebusan 1293-1877 Zabıt Ceridesi 2. Derleyen: Hakkı Tarık Us. İstanbul: 1954.

Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/46-56. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Özçelik, Tarık. *Basiret Gazetesi Penceresinden 93 Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri*. İstanbul: 2022.

Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler Cilt I Doksanüç Muhacereti 1877-1878, Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir. Ankara: 1968.

Russes et Turcs, La Guerre d'Orient, Volume II. Paris: 1878.

Seymen, Hanife Çoban. *Arşiv Belgelerinde Zeyneb Sultan Külliyesi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şemseddin Sami. *Kâmus-i Türkî*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.

TTK. Türk Tarih Kurumu. *Tarih Çevirme Klavuzu*. Erişim 30 Ağustos 2021 https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/

Yaşayanlar, İsmail, "İstanbul'da Geçici Bir Göçmen İskan Merkezi Olarak Fatih Semti", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, Editör: Ayşenur Bilge Zafer, Bursa, 2016, s. 255-267.

Ekler:

Ek 1: Hüsnü Tengüz'ün çizmiş olduğu İstanbul Camileri haritası. Haritada Suriçi'nde Eminönü bölgesinde yer alan selâtin camiler dikkat çekmektedir. Üsküdar tarafında ise Selimiye Kışlası ve Selimiye Camii göze çarpmaktadır.

Ek 2: Ressam Amadeo Preziosi'nin Ayasofya-i Kebir Camii'ndeki muhâcirlerin durumunu canlı bir şekilde tasvir etmiş olduğu tablo. Bu tablonun âdeta bir kopyasını Macar ressam Gyula Tornai tuvaline aktarmıştır.

Bu resimde çoğunluğunu ihtiyarların, kadınların ve çocukların oluşturduğu muhâcirlerin içinde bulunmuş oldukları olumsuz şatlar net bir şekilde görülmektedir. Ayasofya Camii'nin üst katındaki mahfilde barınmakta olan muhâcirler sütunların arasına germiş oldukları iplere çamaşır ve elbiselerini asmışlar, birçoğu birbirine yaslanmış, aralarında çocuklarına bakan, sohbet eden muhâcirler olduğu gibi sütuna sırtını dayamış endişeli bir şekilde uzaklara dalan bir çocuğun duruşu da oldukça dikkat çekmektedir.

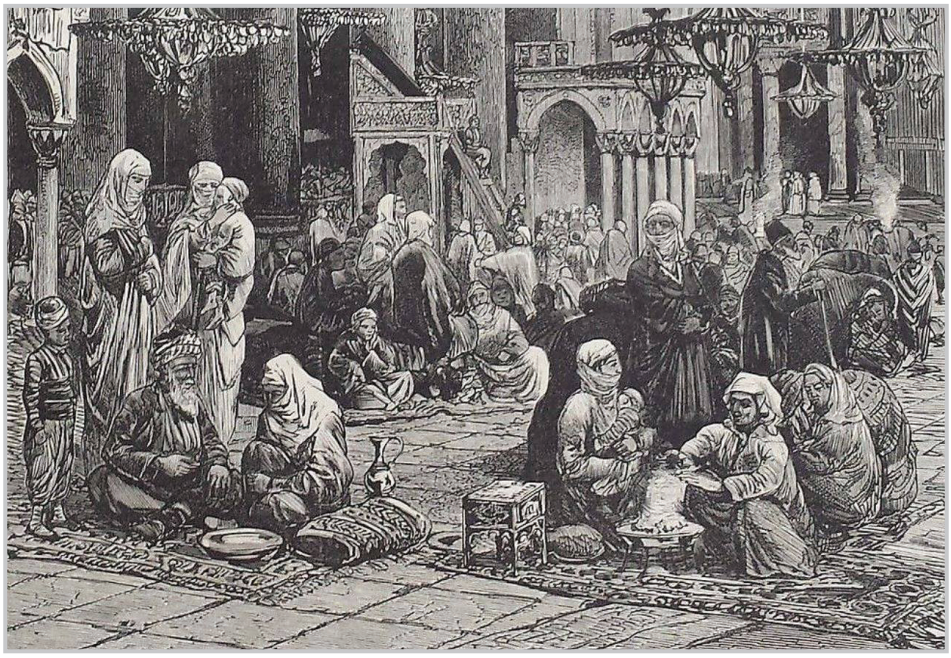

Ek 3: 1877-1878'de Ayasofya-i Kebir Camii'nde iskân olunan yaşlı, kadın ve çocuk muhâcirler.

Caminin alt katında barınmakta olan muhâcirlerin durumu bu şekilde tasvir edilmiştir.

Fotoğrafın açıklamasında Almanca "kaçan Türkler İstanbul Ayasofya'da" yazmaktadır.

Bir tarafta mangal etrafında ısınmakta olan iki üç kadın, diğer tarafta çocuğuna sarılan bir kadın ve yanlarında muhtemelen ibrik ve leğen olan yaşlı bir karı koca.

Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler Cilt I Doksanüç Muhacereti 1877-1878, Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, Ankara, 1968, s. 762.

Not: Yukardaki görsel gibi 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında muhâcirlerin başlarından geçenler, Rumeli'den hicretleri, İstanbul'a ulaşmaları ve buradaki durumları ile ilgili *Russes et Turcs, La Guerre d'Orient, Volume II* adlı eserde birçok görsel yer almaktadır.

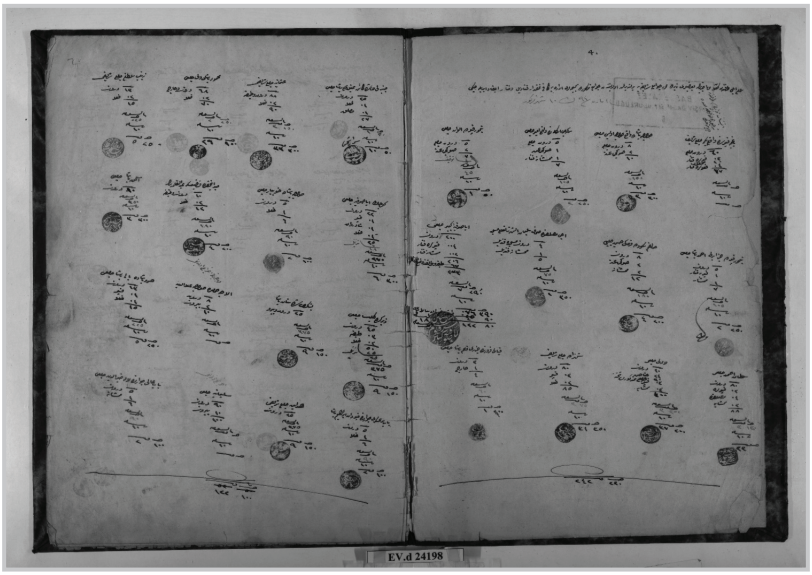

Ek 4: BOA, EV.d. 24198. Rumeli civarından gelen muhâcirlerden bazılarının İstanbul ve tevabiindeki muhtelif camilerde ikameti için kandil ve fener yakma miktarı. Sekiz sayfadan oluşan defterin ilk iki sayfası.

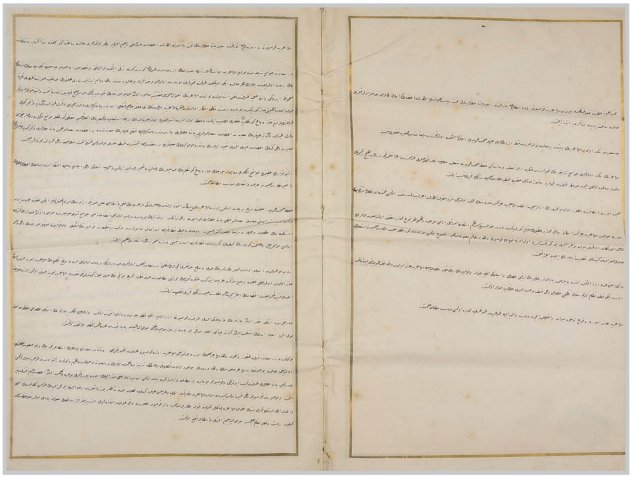

Ek 5: BOA, HH.d. 15673-3. Camilerde iskân edilen muhâcirlerin durumları, vapurlarla Üsküdar tarafına nakilleri, Alemdağ'da kalacakları barakalarla ve diğer hususlarla ilgili Muhâcirîn Komisyonu mazbata suretlerinden biri. Tarih: Hicri 11-04-1295, Miladi 14 Nisan 1878.

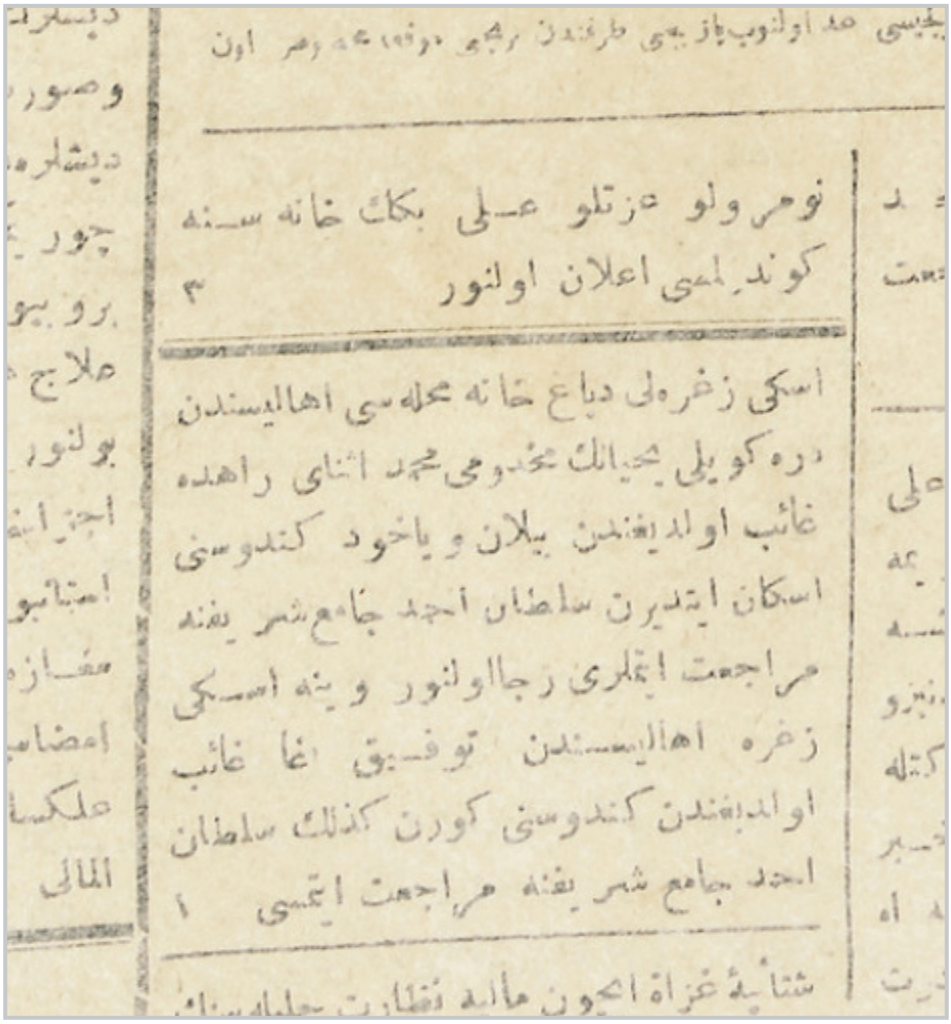

Ek 6: *Basiret Gazetesi*, nr. 2342. Tarih: Hicri 3 Safer 1295, Rumi 25 Kanunusani 1293 Miladi 6 Şubat 1878.

"Eski Zağralı Debbağhane Mahallesi ahalisinden Dereköy'lü Yahya'nın mahdumu (oğlu) Mehmed esnâ-yı râhda (yolculuk esnasında) gâip (kayıp) olmuş olduğundan bilen veyahut kendisini iskân ettiren Sultanahmed Cami-i şerifine müracaat etmeleri rica olunur ve yine Eski Zağra ahalisinden Tevfik Ağa gâip olduğundan kendisini gören kezâlik (aynı şekilde) Sultanahmet Cami-i şerifine müracaat etmesi".

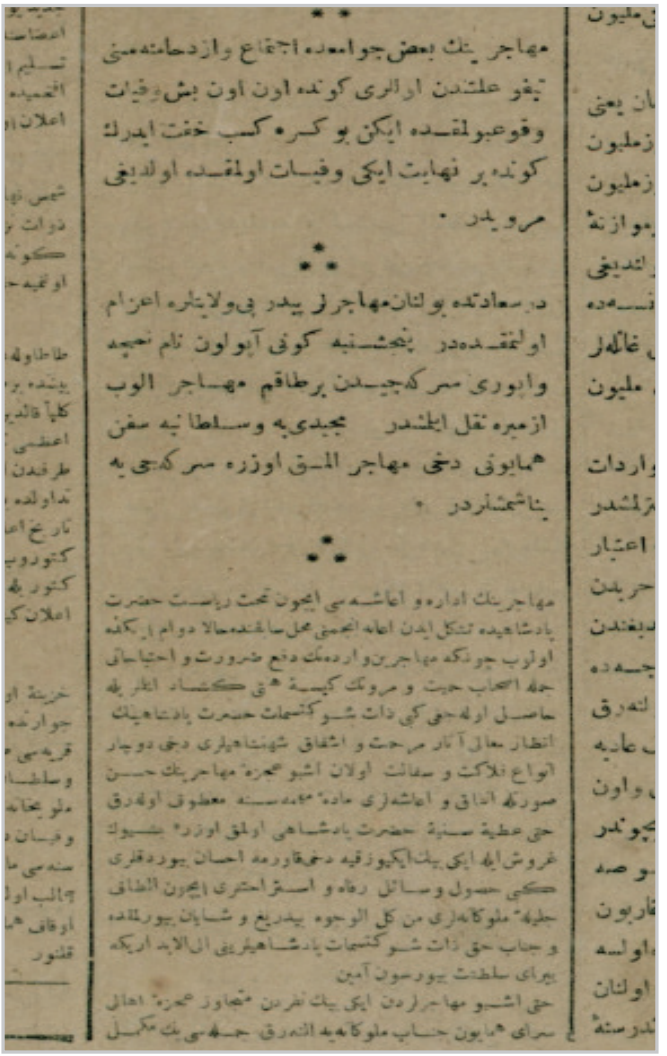

Ek 7: *Vakit Gazetesi*, nr. 840, Tarih: 19 Safer 1295, Rumi 11 Şubat 1293, Miladi 23 Şubat 1878.

"Muhâcirînin bazı cevâmide içtima ve izdihamına mebni evvelleri günde on on beş vefeyât vukubulmakta iken bu kere kesb-i hiffet ederek günde bir nihâyet iki vefeyât olmakda olduğu mervîdir".

İstanbul'da bulunan muhâcirlerin peyder pey vapurlarla diğer vilayetlere gönderilmekte olduğu da gazetede haber verilmektedir.

PADİŞAH-HALK MÜNASEBETLERİNE ETKİSİ AÇISINDAN OSMANLI SELÂTİN CAMİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer ATEŞ
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi ABD
nilufer.ates@yobu.edu.tr.

Giriş

Hz. Peygamber'in Medine'de temellerini attığı mescidin etrafında filizlenmeye başlayan İslâm medeniyeti, zamana ve mekâna kök salarak yayılışını aynı minval üzere devam ettirmiştir. Müslümanların kurdukları medeniyet, cami ekseninde gelişme gösteren bir özellik taşımaktadır. Bu suretle İslâm medeniyetini cami medeniyeti şeklinde tanımlamak mümkündür. Cami, tarihsel süreçte sadece mimari varlığıyla değil, bünyesinde taşıdığı fonksiyonel çeşitliliğiyle de müslüman toplumların yönünü belirlediği bir sosyal müessesedir. Camiler, ibadet mekânı olmaları itibariyle, hangi statüden olursa olsun müslüman toplumun tamamını kuşatabilme özellikleri sayesinde birleştirici misyonlarıyla öne çıkmışlardır. Nitekim İslâm medeniyet dairesine dâhil olan çeşitli milletlerden insanlar, dindaşlık ortak paydasını en açık biçimde camilerde göstermişlerdir. Camiler, esasen dinî yönlü fonksiyon icra etmiş olmakla birlikte Mescid-i Nebevî'nin örnekliği doğrultusunda ilmî, siyasî, askerî, sosyal, kültürel faaliyetlerle de irtibat halinde olmuşlar, tarih boyunca müslümanların sosyal hayatının merkezinde yer almışlardır.

İslâm tarihinde devlet idaresiyle ilgili müstakil binalar ihdas edilinceye kadar yönetim işleri mescidde yürütülmüştür. Dolayısıyla müslüman yöneticiler ve halk, ibadet maksadı dışında da cami ve mescidlerde bir

araya gelmişlerdir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in evi mescide bitişik idi. O, mescidde müslümanlara namaz kıldırmakta, onlarla ilgili konuları istişare ederek karara bağlamakta, devlet başkanı sıfatıyla, kendisiyle görüşmeye gelen elçileri kabul etmekte ve diğer devlet idaresi ile ilgili işleri icra etmekteydi.[1] Asr-ı Saâdet'te mescid, bir devlet yönetim müessesesi işlevini ifa etmiştir. Hz. Peygamber'in bu uygulamasını ilk halifeler de takip etmişlerdir. Medine Mescidi'nde namazlarda imamlık yaparak sonrasında halkın dertlerini dinlemişlerdir.[2] Müslümanlar, halifelere ve diğer yöneticilere mescidde talep ve şikâyetlerini kolaylıkla iletebilmiş ve sorunlarına çözüm bulabilmişlerdir. Halife seçilen kişiye biat işi mescidlerde gerçekleştirilmiştir.[3] Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren yeni kurulan ya da fethedilen şehirlerde devlet idare binası olarak mescide bitişik veya onun hemen yakınında dârülimâreler[4] yapıldıktan sonra dahi başkentte halifelerin; taşrada ise valilerin mescidde halka namaz kıldırmaları, hutbe okuyup vaazlar vermeleri ve önemli konularda görüşmeler yapmaları devam etmiştir.[5] Ancak zamanla mescidler, siyasî işlevlerini kaybetmişlerdir. Bununla birlikte halifenin ismini hutbede okuma, devletin bekası ve halife için dua etme uygulamaları varlığını sürdürmüştür.[6]

Bu çalışmada Türk-İslâm tarihinin önemli bir kesitini teşkil eden Osmanlı Devleti döneminde padişahların cami ile münasebeti ve cami

1 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi, 2003), 2/826, 1056; Fatımatüz Zehra Kamacı, *Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki Günlük Hayatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 111-163, 283-322.

2 Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/51.

3 Mustafa Özkan, "Emeviler Dönemi Cami-Siyaset İlişkisi ve Sonuçları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) 08-09 Eylül 2018 Bildiriler Kitabı,* haz. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 2/823-824.

4 Yılmaz Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Eylül 1996), 125-126.

5 Johs Pedersen, "Cami", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/44-45.

6 Önkal - Bozkurt, "Cami", 7/51.

üzerinden halk ile teması nasıl gerçekleştirdikleri ele alınacaktır. Bu amaçla öncelikle padişahların cami yaptırma geleneği, bunun halk nezdindeki anlam karşılığının ne olduğu üzerinde durulacaktır. Ardından İstanbul'daki selâtin camilerinde padişah-halk buluşmasına vesile olan ne tür etkinlik ve merasimlerin tertip edildiği ve bu faaliyetlerin halkla münasebete yansımaları incelenecektir. Padişahların yaptırdıkları camiler, geniş kapasiteli külliye sistemlerinin ana öğesi durumundadırlar. Külliye bünyesinde camiden başka medrese, mektep, imaret, darüşşifa, kervansaray, misafirhane, tekke, kütüphane gibi başka birimler de bulunmaktadır. Ancak cami dışındaki diğer birimlerin hiçbiri, periyodik bir şekilde padişah ve halkı bir araya getirmemiştir. Bu yönüyle cami, külliyenin diğer birimlerinden ayrılmaktadır. Camilerde meydana gelen bu buluşma ve onun etkileri, üzerinde durulmayı hak eden bir konu olarak dikkat çekmektedir.

1. Cami İnşa Etme Kültürü ve Osmanlı Padişahları

Osmanlı padişahlarının cami yaptırma faaliyetlerini doğru tanımlamak için öncelikle müslüman toplumlarda yaygın görülen cami inşa etme kültürünün dayandığı temellere atıfta bulunmak gerekmektedir. Şöyle ki; mescidlerin inşa edilmesi, bakım ve onarımlarının sağlanması, Müslümanlar arasında toplumsal hayır ve iyilik işlerinin başında gelmektedir. Bunun temel nedeni, dinî kaynaklarda yer alan telkinlerdir. Mescidlerin imarı konusunda teşvikte bulunan âyet ve hadisler, müslümanları motive edici işleve sahip olmuştur.[7]

Müslümanlar, başlangıçta mescid yapımını toplumsal işbirliği ile yardımlaşarak gerçekleştirmiş olsalar da ilerleyen zamanlarda söz konusu iş için belirli seviyede mâlî imkân lüzumundan dolayı varlıklı kimseler ön planda yer almışlardır. Ferdî teşebbüsler kapsamında zengin, toplumda ileri gelen ve bilhassa yönetici pozisyonunda bulunanlar, cami ve mescidlerin

[7] Kur'ân ve Sünnet'te yer alan yönlendirici emirlere örnek olarak bk.: *"Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."* Tevbe 9/18; Hz. Peygamber'in sözlü ve fiilî teşvikleri de müslümanların cami yaptırma motivasyonunu harekete geçirmiştir: *"Her kim Allah için bir mescid bina ederse Allah ona cennete bu mescidin benzeri (bir köşk) bina eder."* Müslim, Zühd 44.

imarına öncülük etmişlerdir. Çoğunlukla da halife ve sultanlar halk adına sorumluluğu üstlenerek kamu hizmeti gereği mescidler yaptırmışlardır. Ayrıca onlar, taşra yöneticilerine (valilere) gönderdikleri talimatlar ile görev mahallerinde mescidler inşa edilmesini; genişletilmesi gereken veya tamirata ihtiyacı olanlarla ilgili işlerin aksatılmadan yapılmasını sağlamışlardır.[8]

Camiler, bir yerdeki müslüman varlığının nişaneleridir. Hz. Peygamber zamanından itibaren müslüman idareciler cami ve mescid yapımını bu açıdan da önemsemişlerdir. Fetihler sonucu elde ettikleri şehirlerde İslâm hâkimiyetinin sembolü olarak cami inşa etmişler, şehirleri müslüman kültürüyle şekillendirmek üzere, dinî yapılarla donatmışlardır. Hulefâ-i Râşidîn dönemi ve daha sonraki dönemlerde fethedilen şehirlerde bunun örnekleri görülmektedir. Sınırların genişlemesiyle ihtiyaca binaen yeni şehirler kurulurken Kûfe, Basra, Fustat ordugâh şehirlerinde yapıldığı gibi yerleşim düzeni cami merkezli planlanmıştır.[9] Emevî ve Abbasîler zamanlarında şehirlerde artan nüfusun ihtiyacını karşılamak amacıyla cami ve mescidlerin sayısı artmıştır. Bu dönemlerde binlerce mescid ve cami inşa edilmiştir. Örneğin sadece Mısır'da (Fustat) Hâkim Biemrillah zamanında 403/1013 yılına gelindiğinde 800 mescid bulunmaktaydı. Yine kuruluşunda bir Cuma cami bulunan bu şehirde, çeşitli müslüman devletlerin hâkimiyetleri dönemlerinde Cuma camilerinin sayısı artmış, Türk idaresi altında iken bu sayı 130'a ulaşmıştır.[10]

Türk-İslâm hükümdarlarının imar faaliyetleri arasında camilerin hep yer aldığı görülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı kentleri, cami odaklı yerleşim düzenleriyle temayüz etmişlerdir.[11] Gazâ söylemiyle askerî faaliyetlerini

8 Örneğin Emevî halifesi Velid bin Abdilmelik, 87-88/706-707 yılında Medine valisi Ömer bin Abdülaziz'e Mescid-i Nebevî'yi yeniden genişleterek yapılması talimatını vermiş, vali de bu emri yerine getirmiştir. bk.: Ahmed bin Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân,* çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 5, 6, 51-53; Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Terâs, 2. Baskı, 1387), 6/435.

9 Önkal - Bozkurt, "Cami", 7/49.

10 Ahmed bin Ali bin Abdilkâdir el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtati ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 4/3, 272.

11 Ahmet Akşit, "Selçuklular Devrinde Kent İskânı ve Mahalleler", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (Aralık 2014), 79; Nilüfer Ateş,

meşrû bir zemine oturtarak ilerleyen Osmanlılar, kısa zamanda beylikten devlete, devletten cihan imparatorluğuna doğru bir siyasî yapılanma içine girmişlerdir. Devletin başlangıcından itibaren Osmanlı padişahları, kendilerini İslâm'ın hâmileri ve savunucuları olduklarını kabul ederek hareket etmişlerdir. Fethettikleri Bizans şehirlerinde yer alan en büyük kiliseyi camiye tahvil ederek ve burada kendi adlarına hutbe okutarak siyasî hâkimiyetlerini kalıcı hale getirmişlerdir.[12] Ayrıca müslüman nüfusu fethedilen bu şehirlere yerleştirerek onların ibadet mekânı ihtiyaçlarını karşılamak üzere pek çok cami yaptırmışlardır. Vakıf sistemiyle finanse ettikleri medrese, imaret, dârüşşifâ, kervansaray, han gibi toplumsal ihtiyaçlara cevap veren diğer müesseseleri de cami etrafına konumlandırarak yeni cazibe merkezleri oluşturmuşlardır. Bu tesisler, nüfusu kendilerine çekmiş; mahalle, köy, kasaba ve şehirler bu metot uygulanarak kurulmuştur.

İslâm kültür ve medeniyetinde gerek dinî yapılar gerek kamu ihtiyacını karşılayacak diğer yapılar vakıflarla vücut bulmuştur. Vakıfların faaliyet alanlarının çeşitlenerek yaygınlık kazanması, bilhassa Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir. Birden fazla sosyal hizmet ünitesinden oluşan külliyeler, şehirlerde en gelişmiş şekilde bu dönemde padişahların hayırseverlik girişimleriyle ortaya konulmuştur.[13] Padişahlar, evkâf-ı selâtin adıyla da anılan büyük çaplı külliyeler yaptırarak Osmanlı başkentlerine damgalarını vurmuşlardır. Onların cami merkezli mimari eserleri, Bursa ve Edirne'nin yanı sıra yoğun olarak İstanbul'da yer almaktadır.

2. İstanbul Selâtin Camileri

İstanbul, 1453 yılında fethini müteakip Osmanlı Devleti'nin başkenti yapılarak bu kadim şehirde Türk-İslâm kimliğini oluşturmaya yönelik

"Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 156-161.

12 Fethedilen yerde bulunan en büyük kiliseyi camiye tebdil etme uygulaması, Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında bulunmayıp X. yüzyıldan itibaren örnekleri görülmektedir. Kiliseyi camiye çevirme, Selçuklular ve Osmanlılar'da örf haline gelmiştir. bk.: Levent Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar", *Uluslararası İznik Sempozyumu 5-7 Eylül 2005* (Bursa: İznik Belediyesi, 2005), 205-223.

13 Feridun Akozan, "Türk Külliyeleri", *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 306.

yoğun bir imar süreci başlatılmıştır. Şehirdeki en büyük kilise olan Ayasofya, fethin nişanesi olmak üzere camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebîr Camii adını almıştır. Fatih Sultan Mehmed, fetihten sonraki ilk Cuma namazını burada kılmış, tesis ettiği vakıf ile Ayasofya'nın yeni hüviyetini kalıcı hale getirmiştir. Kısa süre sonra da kendi ismiyle anılan ve ana öğesi cami olan büyük külliyesini inşa ettirmiştir. Fetihten başlayarak her asırda cami merkezli külliye örnekleri, padişah, hanedan mensupları ve ileri gelen devlet erkânının himayeleri sayesinde yapılmıştır. Şehrin farklı bölgelerinde yaptırılan bu vakıf eserler sayesinde İstanbul yeni bir kimliğe kavuşturulmuştur.

Osmanlı padişahlarının cami yaptırma eylemleri, kamu hizmetini bireysel bir hayır faaliyeti kapsamında gerçekleştirme geleneğinin ürünüdür. Zira hükümdar, siyasî bir figür olmakla birlikte kamu hizmeti niteliğindeki imar faaliyetlerini ferdî hayırseverlik eylemi olarak vakıf sistemindeki kurallara göre yapmaktaydı. Aslolan hükümdarın adaletli bir yönetim anlayışıyla tebaasına müreffeh yaşam ortamı sağlamasıdır. Bu açıdan bakıldığında askerî saha dışındaki tüm kamu hizmetlerinin ifasında vakıf kurumu işletilmiştir. Başta padişahlar akabinde ileri gelen devlet erkânı bu noktada öncülük yapmışlardır. Halkın ibadet mekânı ihtiyacının giderilmesi de bir kamu hizmetidir. Yani padişahların özellikle cami inşasına yöneldikleri gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak yine de bu kamu hizmeti faaliyetlerinde caminin durduğu nokta önem arz etmektedir. Zira müslüman halk nezdinde yöneticilerin cami yaptırmalarının anlamlı bir karşılığı vardır. İslâm hâkimiyetini ve devletin kudretini göstermektedir. Hükümdarların himayesinde inşa edilen camiler, gerek mimari görkemleri gerek hizmet kapasiteleri açısından diğerlerinden daha üstün özelliklere sahiptir. Cami çalışanları arasında duâgûyân denilen bir grup vardır ki görevleri belirli vakitlerde padişah ve devletin bekası için dua etmektir.[14] İbadet sonrasında icra edilen bu ve benzeri dua seremonileri, padişahın halk nezdindeki otoritesini taze ve dinamik tutan bir fonksiyon icra etmiştir.

14 Mehmet İpşirli, "Duâgû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/541; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, 1983), 1/479.

Genel olarak hükümdarların bahsi geçen vakıf kuruluşlarını salt hayırseverlik kültürü üzerinden değerlendirmek de eksik olacaktır. Elbette ortak paydada bu duygu ve düşünce yer almıştır. Ancak mimari, onların siyasî prestijlerini pekiştirme ve iktidarların gücünü gösterme vasıtası da olmuştur.[15] Yaptırdıkları eserlerle dışta rekabet halinde olunan dost ve düşman ülkelere, içeride kendi tebaalarına karşı otorite ve hâkimiyetlerini sergileme imkânı elde etmişlerdir. Cami gibi dinî gayeye hizmet eden yapılarda dahi bu simgesel anlam mevcuttur.

3. Selâtin Camilerinde Tertip Edilen Merasimler

Padişahların sarayın dışına çıkarak halka görünür oldukları ve halkla temasa geçtikleri çeşitli vesileler bulunmaktaydı. Mübarek gün ve gecelerdeki ibadet, kutlama ve merasimler, kılıç kuşanma, ava çıkma, İstanbul ve çevresindeki mesire yerlerine, saray ve kasırlara yapılan ziyaretler, saray dışı etkinlikler olarak zikredilebilir. Burada konu açısından önemli olan, elbette cami ile ilişkili etkinliklerdir. Padişahlar, ne zaman ya da hangi sebeplerle saray dışındaki camilere gitmekteydiler ve tercih ettikleri camiler hangileriydi? Bu gelişleri esnasında halk ile doğrudan bir temasları var mıydı?

Padişahların yaptırdıkları camiler ile diğer camiler arasında temel faaliyetler anlamında büyük farklılıklar yoktur. Ancak selâtin camileri, vakıf imkânlarının daha fazla olması sebebiyle görevli adedi ve hizmet çeşitliliği açısından diğerlerinden oldukça zengin bir durumdaydılar. Bu camiler, Cuma ve bayram namazlarının kılındığı, namaz ibadeti dışında günün her vaktinde bir ya da daha fazla ilim meclisinin faaliyet gösterdiği merkezî özellikli camilerdi. Yine bu camilerde önemli gün ve gecelerin ihyası, kalabalık ve seçkin bir cemaatin katılımıyla bol ikramlar eşliğinde coşkulu bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Bir mahalle camiinde bu imkânlar ya çok az bulunmakta ya da hiç olmayabilmekteydi. Selâtin camileri, aynı zamanda padişahın ve diğer üst düzey zevâtın ziyaret ettikleri, faaliyetlerine katıldıkları camilerdir. Bilhassa belirli gün ve geceler münasebetiyle padişahların, halkla bir arada olacakları bir selâtin camiine gitme âdetleri vardı. Diğer taraftan tebaadan çoğunun hayatında hiç görmediği

15 Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti,* çev. Dilek Şendil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 43, 192.

padişahın bu şekilde toplumun karşısına çıkması, halk açısından elbette sıradan bir hadise addedilmemiş, ilgiyle takip edilmiştir.

Padişahlar, ilk zamanlardan itibaren halk ile teması önemsemişler ve bir protokol mevzuatı olmaksızın onlarla bir araya gelmişlerdir. Ancak XVI. yüzyıl ortalarından itibaren padişahların cami ziyaretleri dahi bir merasim şeklinde tertip edilmeye başlanmış ve kanun haline gelen uygulamalar oluşmuştur. Aşağıda padişahların bu merasimleri ve halkla olan etkileşimleri ele alınacaktır.

3.1. Cuma Selâmlığı

Padişahlar, İstanbul'da bulundukları zamanlarda Cuma namazını belli başlı selâtin camilerinden birine giderek kılmaktaydılar. Onların Cuma namazı için camiye gidişi ve camiden dönüşü *cuma selâmlığı* veya *selâmlık resmi* adı verilen bir merasimle olurdu. Cuma selâmlıklarında Topkapı Sarayı'na yakınlığı sebebiyle çoğunlukla Ayasofya Camii tercih edilmiştir.[16] Bunun dışında padişahların XVI.-XVIII. yüzyıllarda Bayezid, Süleymaniye, Sultan Ahmed, Eyüp Sultan camilerine; XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren bunlara ilave olarak Karaköy'den itibaren Tophane, Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Fındıklı Molla Çelebi, Dolmabahçe, Beşiktaş Sinan Paşa, Mecidiye ve Ortaköy gibi camilere; Üsküdar'da ise Mihrimah Sultan, Atik Vâlide, İskele Vâlide Sultan, Ayazma ve Selimiye camilerine gittikleri bilinmektedir. II. Abdülhamid de Yıldız Hamidiye Camii'ni yaptırıncaya kadar çeşitli camilerde cuma namazı kılmış, Hamidiye Camii'nin tamamlanmasından sonra bütün cuma selâmlıklarını burada yerine getirmiştir.[17]

Cuma selâmlığı, hukukî, sosyal ve kültürel açıdan önem taşımaktaydı. Padişahın saraydan çıkıp tekrar saraya dönüşüne kadar mu'tâd ve oldukça dikkat çeken merasimler yapılırdı. Bunlardan biri, sadrazam, vezirler ve diğer devlet erkânının padişahın yanında giderek yol boyunca devlet

16 Örneğin III. Mustafa'nın en çok tercih ettiği camii Ayasofya-i Kebîr'dir. Saltanatı boyunca 783 defa gerçekleştirdiği Cuma selâmlığının 360'ında Ayasofya Camii'ne gitmiştir. bk.: Cem Görür, "III. Mustafa'nın Cuma Selâmlıkları", *History Studies International Journal of History* 10/9 (Aralık 2018), 154.

17 Mehmet İpşirli, "Cuma Selâmlığı", *Türkiye Diyanet Vakıf İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/90-91.

idaresine dair konuları görüşmeleri ve bilgi arz etmeleriydi.[18] Cuma selâmlığının asıl önemi ise, padişah-halk münasebetini sağlayan bir etkinlik olmasından ileri gelmektedir. Her hafta bir defa icra edilen bu merasim, halkın çeşitli şikâyet ve isteklerini sözlü ya da yazılı olarak doğrudan padişaha iletme imkânı buldukları önemli bir hadiseydi. İdarenin bozukluğundan ve uğradıkları mağduriyetlerden dolayı şikâyetçi olanlar, ehl-i örf denilen beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, gibi idareciler; ehl-i şer' denilen kadı ve nâibler; yeniçeri ağası, silâhdar, sipahi gibi çeşitli askerler ile yaşadıkları hadiseleri Divan-ı Hümâyun'a iletmekteydiler.[19] Divanın temel görevi de halkın taleplerine cevap vermek ve haksızlıkları gidermekti. Divan-ı Hümâyun'a yapılan müracaatlar, padişahın orada olduğu inancıyla doğrudan ona yapılmış sayılırdı. Selâmlık günü ise, padişah doğrudan halktan şikâyet toplamaktaydı. Halkın şikâyetlerini almak için bu gibi fırsatları ne kadar sık tekrarlarsa o kadar adil sayılırdı.[20] Eğer insanların padişaha ulaşmaları engellenirse, onlardan bazıları uzaktan bir paçavrayı ya da hasır parçasını yakıp uzun bir sopa üzerinde tutarak dikkat çekmeye ve şikâyetleri olduğunu bildirmeye çalışırlardı. Padişahın erkânı arasında halkın sunacağı arzuhalleri toplamakla görevli kişiler olup onlar merasim boyunca aldıkları arzuhalleri sonradan padişaha takdim ederler, padişah da iletilen taleplerin incelenerek kısa sürede sonuçlandırılması talimatını verirdi. Arzuhallerin gereğinin yapılması hususunda sadrazam görevlendirilmiş olup onun bu konuda ihmalkârlığı veya geç davranması sert bir şekilde ikaz edilmesine sebep olabilmekteydi.[21] Kanûnî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'da bir müddet kalan bir İspanyol, hatıralarında Cuma selâmlığı ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Buna göre Divan'da veya kadıların hükümlerinde haksızlığa uğradıklarını düşünen kimseler, cuma gününü

18 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1988), 1/528.

19 Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 463-464.

20 Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (Haziran 1988), 33.

21 İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", 464-465.

beklerler; padişaha durumlarını arz etmek için dilekçelerini bir kamışın ucuna takarak padişahın geçiş yolu üzerinde dururlardı. Padişah onların dilekçelerini alır, sarayda okur ve haksızlık görürse düzelttirirdi.[22] Sadece Müslümanlar değil gayri müslim tebaa da böyle bir fırsatı değerlendirmek için Cuma selâmlığı törenine ilgi göstermişlerdir.

Selâmlık günü, padişahın gideceği camide üç grup insan olurdu. Birincisi askerler, üniformalı zâbitler ve memurlar; ikincisi ibadet için camiye gelenler ve üçüncüsü seyir için gelen yerli ve yabancılardı.[23] Padişahların Cuma namazı için camiye gitmeleri en baştan beri olan bir uygulama iken bu faaliyetin bir merasim havasında ve teşrifat kurallarına göre tertibinin ne zamandan itibaren başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Selâmlık merasimini merak ve ilgiyle seyreden Avrupalı seyyahlar, bu esnada şahit oldukları hadiseleri, korteje katılanları ve izleyicileri hatıratlarında uzun uzadıya tasvir etmişlerdir.[24]

3.2. Bayram Alayı ve Namazı

Padişah-halk buluşmasını sağlayan en önemli etkinliklerden biri de bayram alayı ve namazıdır. Bayram alayı, padişahların Ramazan ve Kurban Bayramlarının birinci gününde bayram namazını kılmak amacıyla camiye gidiş ve dönüşleri esnasında tertip edilen merasime verilen addır. Esasen saray ile cami arasında icra edilen bu iki etkinlik, bayram kutlamalarının padişah ve halk ile ilgili kısmını teşkil etmektedir. Nitekim devlet erkânı arasında bayram kutlamaları Ramazan ayının son günlerinde başlayıp bayram günü alay ve namaz sonrasında bayramın diğer günleri boyunca sarayda devam etmekteydi. Söz konusu kutlamalar tüm detaylarıyla teşrifat kitaplarına işlenmiştir.[25]

---

22 Manuel Serrano Y. Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556,* çev. A. Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts), 99-100.

23 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/306.

24 Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010), 420-430; Théophile Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler (İstanbul: Profil Kitap, 2. Baskı, 2018), 175-180.

25 İstanbul halkı için en önemli şenlik zamanları bayramlardı. Kutlamalar Ramazan

Sarayda birçok mescid varken ya da bayram namazı için Alay Meydanı gibi müsait bir alan olmasına rağmen selâtin camilerinden birine gidilerek halk ile beraber namazın kılınması yerleşik bir uygulamaydı.[26] Padişahlar, bayram namazı için gidilecek camiyi kendileri belirlerlerdi. Genellikle Ayasofya veya Sultan Ahmed camilerini tercih etmişlerdir.[27] Padişaha bu esnada selâmlık resminde olduğu gibi kalabalık bir saray erkânı refakat ederdi. Ayrıca bu önemli hadiseye şahit olmak isteyen yerli, yabancı, Müslüman ve gayrimüslim izleyiciler de yol boyunca hazırlanan mekânlarda yerlerini alırlardı.[28] Merasim için o güzergâh üzerinde güvenlik de dâhil tüm hazırlıklar önceden yapılırdı. Bu esnada halktan arzuhal sahibi olanlar dilekçelerini padişah görevlilerine verebilirdi. Antoine Galland, IV. Mehmed'in (1648-1687) Edirne'de bayram namazı için gittiği Selimiye Camii'nden saraya dönerken bir kadının padişaha dilekçe sunduğunu, padişahın onu alıp okumak için durduğunu, yine padişaha uzak olanların dilekçelerini kapıcı başının aldığını anlatmaktadır.[29] Kaynaklarda padişahların ne Cuma ne de

ayının 26. günü başlar; sadrazam, maiyyetindeki memurların oluşturduğu alay ile şeyhülislâma; ertesi gün de şeyhülislâm kendi erkânı ile sadrazama bayramlaşmaya giderdi. Ramazan'ın 27. günü İstanbul'da bulunan vezirler, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri sadrazam ve şeyhülislâma bayram tebrikine giderken benzer şekilde alayları olurdu. Bayram kutlamaları ile ilgili en büyük alay ise, bayramın birinci günü bayrama namazı için padişahın katıldığı bayram alayıydı. Tüm bu etkinlikler, İstanbul sokaklarına yayılan şenlik coşkusu ile olurdu. Bayramlaşma merasimlerinin teşrifat kaideleri hakkında bk.: Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadîme)* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979), 46-72; Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler,* haz. Sadık Müfit Bilge (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), 21-25; Ayrıca bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1988), 201-211.

26 Zeynep Tarım Ertuğ, "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda Bayram Törenleri", *Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006), 586-587.

27 Özdemir Nutku, "Bayram Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/265; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 1/181.

28 Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, 420-421;Jean-Henri Abdolonyme Ubicini, *1855'de Türkiye,* çev. Ayda Düz (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977), 97-99.

29 Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*,

bayram namazları için camiye geldiklerinde burada toplanmış olan Müslümanlara hitap etme ya da hutbeyi i'rad edip namaz kıldırma gibi aktif bir rol aldığına dair herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Anlaşılan o ki padişahlar, cami ortamında ibadet ile yetinerek topluluğa yönelik siyasî ya da dinî muhtevalı sözlü mesaj verme lüzumu görmemişlerdir.

3.3. Mevlid Kutlamaları

Sözlükte doğum, doğum yeri ve zamanı anlamlarına gelen mevlid kelimesi, İslâm kültüründe Hz. Peygamber'in doğumunu ve bu vesileyle yapılan kutlamaları ifade etmek üzere kullanılagelmiştir.[30] Osmanlı Devleti'nde mevlid kutlamalarının Osman Gazi döneminden (1302-1324) itibaren mevcut olduğu söylenmekle birlikte devlet teşrifatında yer alması Kanûnî devrine (1520-1566) tarihlendirilir. Merasimlerinin tamamen resmiyet kazanarak tertip edilmesi ise, III. Murad döneminde (1574-1595) olmuştur.[31] Devlet töreni, önceleri Ayasofya Camii'nde icra edilirken Süleymaniye Camii inşa edilince (1559) buraya intikal etmiş; I. Ahmed zamanında (1603-1617) Sultan Ahmed Camii'nin yapılışı sonrasında da bu camiye alınmıştır.[32] II. Mahmud döneminde (1808-1839) Bayezid, Tophane'de Nusretiye, Dolmabahçe'de Vâlide Sultan, Eyüp Sultan gibi camilerde de mevlid okutulmuş, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) merasim tamamen Yıldız Hamidiye Camii'ne kaydırılmıştır.[33]

422.

30 Ayrıca Hz. Peygamber'in velâdetini anlatan edebî eserlere de Mevlid adı verilmiştir. bk.: İsmail Durmuş, "Mevlid (Arap Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/480; İslâm tarihinde Mevlid kutlamalarına ilk olarak Mısır Fâtımîleri zamanında rastlanmaktadır. Kutlamaların bu dönemde sadece üst düzey devlet erkânının katılımıyla resmi nitelikte yapıldığı; geniş halk kitleleri arasında yaygınlaştırılmasının Erbil Atabegi Muzafferüddin Kökböri (1190-1233) döneminde olduğu bilinmektedir. bk.: Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/475-476.

31 Mehmet Şeker, "Mevlid (Osmanlılar'da Mevlid Törenleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/479.

32 Midhat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Mevlid Alayı", *Hayat Tarih Mecmuası* 4 (Nisan 1976), 47; Ayrıca bk.: Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler*, 21-29.

33 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Mera-*

Gerek halk düzeyinde gerek saray nezdinde büyük bir ihtimam gösterilen mevlid merasimlerine özgü uygulamalar vardı. Mevlid gecesi şehrin kandillerle süslenmesi ve kandilden sonraki gün ikindi vaktine kadar toplar atılması, devlet eliyle saray dışında yapılan kutlamalardandı.[34] Padişahın katılımıyla Rebîulevvel ayının 12. günü bir selâtin camiinde tertip edilen merasim belirli protokol kaidelerine riayet edilerek yapılırdı. Saraydan camiye geliş ve gidiş bayramlarda olduğu üzere alay ile olurdu ki buna mevlid alayı denilmiştir. Sarayda veya padişahın katılımıyla selâtin camilerinde gerçekleştirilen büyük çaplı merasimlerden başka, hemen her devlet adamının ve zenginin konağında, halktan kimselerin evlerinde mevlidler okutulurdu.[35] Mevlid okuma geleneği, Osmanlı Müslüman toplumunu bir araya getiren önemli bir sosyal faaliyet alanıdır.

Cuma, bayram, mevlid alayları[36] dışında ayrıca Ramazan ayının 27. gecesi olan Kadir Gecesi'nde de Kadir alayı tertip edilirdi. Padişah, saray halkı ve devlet erkânı, iftardan sonra Kadir kutlamalarının yapılacağı camiye giderken merasim yürüyüşü yapılırdı. Bu sebeple alayın geçeceği yollar, önceden tamir edilir, fenerler, çarkıfelekler, kandiller, meş'alelerle donatılarak aydınlatılır, binalar elden geçirilip boyanırdı. Güzergâhın uygun yerlerine halkın alayı seyretmesi için oturma yerleri yapılır, harem arabalarıyla seyre gelecek olanlar ve diplomatlar için özel alanlar tahsis edilirdi. Kadir Gecesi merasimi için fetihten itibaren önceleri Ayasofya Camii; sonraları yeni selâtin camilerin yapılmasına bağlı olarak padişahın arzusuna göre başka bir cami tercih edilmiştir.[37] Camiye gelen padişah, teravih namazını kendisine ayrılan mahfel-i hümâyunda eda ederdi. Tüm bu alaylar, İstanbul halkı için şenlik havasında gerçekleşen seyirlik hadiselerdi.[38]

---

simler (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 226-227.

34 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, 232.

35 Şeker, "Mevlid (Osmanlılar'da Mevlid Törenleri)", 29/479.

36 Alay; Osmanlı devlet protokolünde padişah ve/veya saray erkânının saraydan belirli bir güzergâhı takip ederek başka bir yere geliş ve gidişini ifade etmektedir. Selâmlık, bayram, mevlid, surre, hırka-i saâdet, kılıç, vâlide alayları gibi. bk.: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 1/44.

37 Halide Arslan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller", *İSTEM* 13 (Aralık 2009), 211.

38 Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı İstanbul'unda Merasim ve Teşrifata Dair Kaynaklar",

3.4. Kılıç Kuşanma Merasimi

Osmanlı padişahlarının tahta cülûslarını takip eden ilk günlerde kılıç kuşanmaları münasebetiyle yapılan törene *taklîd-i seyf* ya da *kılıç kuşanma* merasimi denilmiştir.[39] Osmanlı tarihinde İstanbul'un en fazla kutsiyet atfedilen yerlerinden biri *mihmandâr-ı Rasul* sıfatıyla anılan sahâbî Hâlid bin Zeyd'in (Ebû Eyyûb el-Ensârî) Türbesi'nin bulunduğu yerdir. Fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed onun türbesinin bulunduğu yere cami merkezli bir külliye inşa ettirmiştir.[40] Hükümdarlık alametlerinden sayılan kılıç kuşanmanın Eyüp Sultan Türbesi'nde yapılması geleneğini, Fatih Sultan Mehmed'in başlattığı nakledilmektedir.[41] Ayrıca padişahlar, sefere çıkmadan önce istimdad amaçlı bu türbeyi ziyaret etmişlerdir.[42]

Kılıç kuşanma merasimi iki safhadan oluşmaktaydı. Birincisi törenin yapıldığı yere gidiş gelişten ibaret olan kılıç alayı, ikincisi kutsal sayılan kılıçlardan birinin veya ikisinin teberrüken kuşanılmasıdır. Burada gerçekleştirilen etkinliğin halk ile ilgili kısmı, diğer etkinliklerde olduğu gibi alaydır. Halk, tahta yeni geçmiş padişahı görebilmek için bu alayın güzergâhındaki yolları doldurur ve coşkuyla bu etkinliği takip ederdi. Alayda padişah adına yeni kesilmiş paraların saçılması, kurbanların kesilip yoksullara dağıtılması âdet idi.[43] III. Selim'in (1789-1807) cülûsunda yüzden fazla koyun kesilmişti. Kapıcılar kethüdâsı ile mîrâhur ağa, Eyüp'ten dönüş sırasında halkın yeni padişaha vermek istedikleri dilekçeleri toplardı. Saraya dönüldükten sonra bunlar, gereğinin yapılması için sadrazama

---

TALİD 8/16 (2010), 132.

39 Vedad Günyol, "Kılıç Alayı", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/678.

40 Hâfız Hüseyin bin İsmail Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281), 1/244.

41 Tayyarzâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ* (İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1293), 1/35.

42 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa,* 69; Padişahların Eyüp Sultan'ı ve ecdatlarının kabirlerini ziyaretlerine XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ilk yarısında türbeler ziyareti adı verilmekteydi. bk.: Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı,* 190.

43 Günyol, "Kılıç Alayı", 6/678.

gönderilirdi. Kılıç alayı bu yönüyle yeni padişaha halkla temas etme fırsatı vermekteydi.[44]

4. Selâtin Camilerinde Tertip Edilen Merasimlerin Padişah-Halk Etkileşimine Etkisi

Osmanlı toplumsal yaşamında padişah-halk etkileşiminin mahiyetine dair söylenebilecekler oldukça sınırlıdır. Zira padişah-tebaa ilişkisi, günümüzdeki yöneten-yönetilen ilişkisinden farklı bir anlam temeli üzerinde şekillenmekteydi. Günümüzde yöneticilerin siyasî söylem ve faaliyetleri hatta kişisel hayatları ile ilgili tüm gelişmeler yazılı, işitsel, görsel ve bilumum dijital medya platformlarından yakından takip edilebilmekte ve olup bitenler hakkında anında bilgi sahibi olunabilmektedir. Tüm bu iletişim olanaklarıyla insanlığın henüz tanışmadığı zamanlarda halkın büyük bir kısmı açısından hükümdarlarla ilişki, belli belirsiz hayali bir imge üzerinden kurulmakta ve devam etmekteydi.[45] Meseleye Osmanlı toplumu bağlamında bakıldığında başkentin gündelik hayat akışı içerisinde padişahların, halkla yoğun temas halinde olmadıkları görülür. Padişah-halk iletişimi, ancak belirli koşullarda ve sınırlı zaman birimi içerisinde meydana gelmekteydi. Bununla birlikte söz konusu iletişim, etkileri uzun süren bir özelliğe sahipti. Şöyle ki padişahlar halk ile doğrudan bir diyalog kurarak sözlü mesaj vermiyorlardı. Onların mesajları simgeler ve merasimler üzerinden kendini göstermekteydi. Böylece belirli zaman ve hadiselere bağlı olarak periyodik biçimde icra edilen merasimler, kesintisiz bir diyalog şekline dönüşmekteydi. Merasimlerin yapıldığı mekânlar ve zamanlar da padişahların varlıklarının ve iktidar güçlerinin hissedildiği mekânlar ve zamanlar haline gelmişti.

Padişahların halka görünür oldukları bazı mekânlar vardı. İşte bu mekânların en önemlilerinden biri selâtin camileridir. Onlar, belirli zaman dilimlerinde söz konusu camilerde tertip edilen merasimlere katılmakta ve bu vesileyle halka görünür olmaktaydılar. Ancak bu

44 Abdülkadir Özcan, "Kılıç Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/409.

45 Bu olgusal durum, modern öncesi geleneksel monarşik otorite altında yaşayan toplumlarda görülmektedir. bk.: Karateke, *Padişahım Çok Yaşa,* 235-236.

buluşmalarda padişahlar, halkın karşısına çıkarak konuşma yapma, siyasî mesajlar verme gibi davranışlarda bulunarak bir temas kurmamışlardır. Onların mesajı sözlü değil fiilî, sembolik ve simgeseldi. Merasimlerin simgesel dilini kullanmışlardır. Bu sayede sadece onları gören ve izleyenler ile değil uzaklarda bulunan ve toplumun her kesiminden insanlarla kurulan bir iletişim gerçekleştirilmekteydi.

Merasimler, iktidarın kendisini tanımlamak için kullandığı birer araçtır. İktidar, hedef kitleye teorik yapılanışını, dünya görüşünü, hedeflerini bu araçla bildirmek ister.[46] Osmanlı iktidar sahiplerinin tertip ettikleri merasimler genel olarak siyasî ve dinî nitelikli olarak iki kısımda ele alınabilir. Ancak niteliği ne olursa olsun bunlar, taşıdıkları sembolik anlam ve vermek istedikleri mesaj açısından birbirini tamamlayan etkinliklerdir. Örneğin siyasî nitelikli olarak kılıç kuşanma merasimi ile dinî nitelikli mevlid merasimi özü itibariyle aynı mesajı hedeflemekteydi.

Merasimlerin birbirinin tekrarı olması, verdikleri mesajın pekişmesini sağlamıştır.[47] Örneğin Cuma selâmlıkları başta olmak üzere belirli günlerde düzenli olarak yapılan etkinlikler, birbirini takip eden, bütünleyen ve destekleyen işleve sahip etkinliklerdir. Bu açıdan merasimler, görünen şekilsel ve kalıp uygulamanın ötesinde bir etki meydana getirmekteydi.

Siyasî iktidar, törenler aracılığıyla halkı, kutsal değerleriyle devamlı bir ilişki içine sokmakta ve halkın bu konudaki hassasiyetini uyanık tutmaya çalışarak üzerlerinde uzlaşılmış değerleri yaygınlaştırmaktaydı.[48] Dinî nitelikli merasimler, cami ile ilişkili törenlerdir ve etkisi oldukça güçlüdür. Bayramlar, Cuma namazları, Mevlid kandili kutlamaları, Müslüman toplumun ortak inanç ve değerlerinden beslenen birlik ve beraberlik sahalarıdır. Ortak duygu, düşünce ve inançtan beslenen bu tür eylemlerin devlet düzeyinde merasimler vasıtasıyla ortaya konulması, halkın iktidara ve onun gücüne bağlılığının pekiştirilmesine, birlik ve beraberliğin canlı tutulmasına katkı sağlamıştır.

46 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, 236.
47 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, 238.
48 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, 237.

Sonuç

Osmanlılarda padişah-halk münasebetlerinin tesisinde, İslâm kültürü ve eski Türk an'anesinin rolü olmakla birlikte zamanla kendisine has bir tatbikat ortaya çıkmış ve gelenek oluşmuştur. Muhtelif ortamlarda halkın padişahı ve diğer saray erkânını görme imkânı bulunmaktaydı. Padişahlar da belirli zamanlarda ve mekânlarda saray dışında vakit geçirmekte ve çeşitli faaliyetlerle meşgul olmaktaydılar. Bu bağlamda yöneten ve yönetilenlerin yüz yüze geldiği etkileşim alanlarından biri, başkentin farklı bölgelerinde yer alan selâtin camileriydi.

Selâtin camileri, padişah-halk münasebetinin kurulması ve geliştirilmesinde önemli bir yere sahipti. Hatta denilebilir ki Osmanlı toplumsal düzeninde cami, iki kesimi periyodik biçimde biraraya getiren ve bunun sonucunda oluşan etkinin daha geniş kitlelere sirayet etmesini sağlayan en etkili kurumdu. Padişahların, Cuma ve bayram namazlarını bazen de teravih namazlarını kılmak üzere halka açık bir camiye gitmeleri gelenek halini almıştı. Devletin kuruluş yıllarında görülmeyen teşrifat kanunları, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren belirginleşmeye başlamış; buna göre padişahların camiye gidiş ve gelişleri de, kalabalık askerî birliklerin ve devlet erkânının eşliğinde merasim ile yapılır olmuştu. Cami ziyaretleri esnasında düzenlenen merasimlerden Cuma, bayram, teravih namazı ve mevlid kandili münasebetiyle ilgili olanlar dinî nitelikli; kılıç kuşanma sebebiyle Eyüp Sultan Türbesi'nde düzenlenen merasim ise siyasî niteliklidir.

Cami içindeki buluşma, Müslüman tebaaya hitap etse de saray-cami arasında icra edilen merasimler Müslüman-gayri müslim tüm halka yönelikti. Camiler üzerinden kurulan iletişim sayesinde iktidar sahipleri, bir taraftan hâkim unsur olan Müslüman tebaanın dinî inanç ve değerlerini paylaşmak suretiyle otoritelerinin meşruiyetini pekiştirmişlerdir. Onların cami yaptırma girişimleri, camilerin tamirat ve bakımlarını üstlenmeleri, bu mekânlara müdavim olmaları, otoritelerine itaat ve bağlılığın canlı tutulmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan da hâkimiyetleri altındaki çok çeşitli etnik ve dinî kökene mensup tebaanın, yönetim erkine prosedüre takılmaksızın ulaşması sağlanarak ihtiyaç, talep ve şikâyetleri alınmış, böylece adaletsizlikleri önleme ve hoşnutsuzlukları azaltarak/bertaraf ederek memnuniyeti sağlama sonucu elde edilmiştir. Halk açısından ise,

padişah-halk buluşmasının gerek camide Müslümanlar arasında gerek dışarıda topyekûn halk arasında kaynaşma, birlik ve beraberlik ruhunu destekleyen ve güçlendiren bir vesile ve başkent kültür hayatında heyecan ve coşku verici bir sosyal etkinlik olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Akozan, Feridun. "Türk Külliyeleri". *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 303-308.

Akşit, Ahmet. "Selçuklular Devrinde Kent İskânı ve Mahalleler". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (Aralık 2014), 67-88.

Arslan, Halide. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller". *İSTEM* 13 (Aralık 2009), 199-231.

Ateş, Nilüfer. "Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 151-164.

Aybet, Gülgün Üçel. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin bin İsmail. *Hadîkatü'l-cevâmi'*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.

Belâzurî, Ahmed bin Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Can, Yılmaz. "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Eylül 1996), 123-134.

Durmuş, İsmail. "Mevlid (Arap Edebiyatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/480-482. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Esad Efendi. *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadîme)*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.

Ertuğ, Zeynep Tarım. "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda Bayram Törenleri". *Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*. 573-594. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006.

Ertuğ, Zeynep Tarım. "Osmanlı İstanbul'unda Merasim ve Teşrifata Dair Kaynaklar". *TALİD* 8/16 (2010), 131-148.

Gautier, Théophile. *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*. çev. Nuriye Yiğitler. İstanbul: Profil Kitap, 2. Baskı, 2018.

Görür, Cem. "III. Mustafa'nın Cuma Selâmlıkları". *History Studies International Journal of History* 10/9 (Aralık 2018), 147-155.

Günyol, Vedad. "Kılıç Alayı". *İslâm Ansiklopedisi*. 6/678-679. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

İnalcık, Halil. "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar". *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (Haziran 1988), 33-54.

İpşirli, Mehmet. "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)". *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. 459-471. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

İpşirli, Mehmet. "Cuma Selâmlığı". *Türkiye Diyanet Vakıf İslâm Ansiklopedisi*. 8/90-92. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İpşirli, Mehmet. "Duâgû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kamacı, Fatımatüz Zehra. *Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki Günlük Hayatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Karateke, Hakan T. *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Kur'ân-ı Kerîm, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Makrîzî, Ahmed bin Ali bin Abdilkâdir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtati ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

Muhammed Hamidullah. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi, 2003.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim bin el-Hâccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *el-Câmi u's-sahîh: Sahîh-i Müslim*. 8 Cilt. Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1334.

Nutku, Özdemir. "Bayram Alayı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Önkal, Ahmet - Nebi Bozkurt. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özcan, Abdülkadir. "Kılıç Alayı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/408-410. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özel, Ahmet. "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/475-479. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özkan, Mustafa. "Emeviler Dönemi Cami-Siyaset İlişkisi ve Sonuçları Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) 08-09 Eylül 2018 Bildiriler Kitabı*. haz. Fikret Karaman. 2/817-830. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

Öztürk, Levent. "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar". *Uluslararası İznik Sempozyumu 5-7 Eylül 2005.* 205-223. Bursa: İznik Belediyesi, 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, 1983.

Pedersen, Johs. "Cami". *İslâm Ansiklopedisi.* 8/1-86. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Sanz, Manuel Serrano Y. *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556*. çev. A. Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.

Sertoğlu, Midhat. "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Mevlid Alayı". *Hayat Tarih Mecmuası* 4 (Nisan 1976), 45-49.

Singer, Amy. *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti.* çev. Dilek Şendil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Şeker, Mehmet. "Mevlid (Osmanlılar'da Mevlid Törenleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/479-480. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr. *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Terâs, 2. Baskı, 1387.

Tayyarzâde Ahmed Atâ. *Tarih-i Atâ*. 5 Cilt. İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1293.

Tevkiî Abdurrahman Paşa. *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler*. haz. Sadık Müfit Bilge. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.

Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme. *1855'de Türkiye*. çev. Ayda Düz. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları.* 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1988.

DİYARBAKIR ULU CAMİ

Prof. Dr. Muhammed ÇELİK

D.Ü. İlahiyat Fakültesi

Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğuna dair kesin bilgi olmamakla beraber, tarihinin milattan önce 3000 yılına uzandığı tahmin edilmektedir.[1]

Şehir, farklı tarihlerde değişik adlarla anılmıştır. İlk olarak Asur hükümdarı (M.Ö. 1316-1281) Adad Nirari'ye ait bir kılıç kabzasında adı "Amidi" veya "Amedi" olarak geçmektedir. M.Ö. 800-705 yılları arasında Asur valilerinin isimlerinin yazılı olduğu belgelerde de aynı isme rastlanmaktadır. Roma ve Bizans'a ait yazılı kaynaklarda ise şehrin "Amid, O'mid, Emit, Amide" diye adlandırıldığı görülmektedir.[2] Bütün bu isimlerin, Amid isminin farklı dilleri konuşan kimselerin değişik telaffuzlarından kaynaklanmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Taşlarının siyah oluşundan "Kara Âmid", bunun Arapça tercümesi olan "Âmidu's-Sevda" olarak da anılmıştır. Diyarbakır'ın Sahabe tarafından fethedilmesinden sonra bölgede hüküm süren kabile adlarından dolayı "Diyar-ı Bekr", sonraları "Diyarbekir"; Osmanlılar döneminde hem "Âmid" hem de "Diyarbekir" ismi kayıtlara geçmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında TDK'da oluşturulan araştırma komisyonu 1938 yılında

1 Prof. D. Rıfkı Aslan, *Diyarbakır kentinin tarihi ve bugünkü konumu,* Dr. Şevket Beysanoğlu ve ark., *Diyarbakır müze şehir,* YKB Yay., İstanbul, 1999, s, 81.

2 *Diyarbakır müze şehir*, 81.

Diyarbakır adını benimsemiş ve bu tarihten itibaren şehrin resmi ismi Diyarbakır olmuştur.[3]

Diyarbakır surlarının ilk kısmı, bugünkü İçkale'deki kısmı Hurriler tarafından yapılmıştır (M.Ö. 3000). Diyarbakır surları 5 km uzunluğunda, 10-12 metre yüksekliğinde, 3-5 metre genişliğindedir. Surlar, şehrin kurulduğu bazalt tabakayla ahenkli olarak kalkan balığı şeklindedir.[4]

1. Diyarbakır Ulu Cami ve Sahabe

Sahabe, Resuli Ekrem (asm)'ı Müslüman olarak gören ve Müslüman olarak vefat eden kimselere denir. Sahabe, Resûlullâh'tan sonra insanlar içinde vahyin ilk muhatapları olmak, ona şahit olmak, Cebrail'in bulunduğu atmosferi yaşamak, Kur'ân'ı Resûlullâh'tan işitip ilk elden ezberlemek, yazmak, uzak diyarlardaki insanlara tebliğ edip açıklamak gibi hizmetleri ifa etmek şerefine nail olan seçkin kimselerdir. Sahabenin, Nübüvvet atmosferini yaşamaları neticesinde elde ettikleri derin kavrama melekeleri ile hükümleri uygulama alanına koymadaki istek ve arzuları işaret edilmesi gereken hususlardandır. Sahabeyi öven birçok âyet vardır. Ezcümle:

"İslâm'da ilk safta yer alan Muhacirler ve Ensar ile onlara güzelce tâbi olanlar var ya! Allah onlardan razı, onlar da Allah'tan râzı oldular. Allah onlara içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırladı. Onlar oralara devamlı kalmak üzere gireceklerdir. İşte en büyük mutluluk, en büyük başarı!" (et-Tevbe 9/100).

"(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz: İyilikleri yayar, kötülükleri önlersiniz, çünkü Allah'a inanırsınız" (Âli İmrân: 3/110).

"Gerçekten Allah, (Hudeybiye'de) o ağacın altında sana biat ettikleri zaman, müminlerden razı oldu. Onların kalplerindeki ihlâsı bildiği için üzerlerine huzur ve güven indirdi. Onları pek yakında gerçekleşecek bir zaferle ve alacakları birçok ganimetle mükâfatlandırdı. Allah azîz ve hakîmdir (mutlak galiptir, tam hüküm ve hikmet sahibidir)." (el-Feth 47/18-19).

Bu mühim konumlarından ötürü sahabe anlayışımızın nasıl olması gerektiği hususu temel kaynaklarımızda yer almaktadır. Nebilerden sonra

3 *Diyarbakır müze şehir,* 81 (referanslar için aynı yere bkz.).

4 Halil Değertekin, *Diyarbakır surlarının bugünkü durumu, Diyarbakır müze şehir,* 179.

beşer nevinin en faziletlisinin Sahabe olduğu hakkında Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in icmâı kesin bir delildir.

Burada iki hususun altını çizmek gerekiyor:

Birincisi: Diyarbakır'ın terim anlamıyla tabii bir şehir oluşu hususu. Şöyle: Resuli Ekrem (asm)'ı mümin olarak gören ve mümin olarak vefat eden kişilere sahabe denir. Hz. Peygamber'i göremeyip sahabeyi mümin olarak gören ve bu iman ile dünyadaki ömrünü tamamlayan kişilere ise tabiun denir. Bu iki ifade yani sahabe ve tabiun, gerçek kişiler için kullanıldığı gibi tüzel kişiler için de kullanılabilir.

Hukukta, "gerçek ve tüzel kişiler" diye bir ifade vardır. Buna eski tabirle, "hakiki şahsiyet ve hükmi şahsiyet", yeni tabirle "gerçek ve tüzel kişiler" denir.

Tüzel kişilerin gerçek kişilerin bazı sıfatlarını haiz olduklarının işaretini âyet ve hadislerden alıyoruz. Kurân-ı Kerim'deki, *"Birbirinizin gıybetini yapmayın"* (Hucurât: 49/12) âyeti, gerçek kişilerin yanında tüzel kişilerin gıybetini yapmaktan sakındırmaktadır. Bu ayet, tüzel kişilerin gıybetinin de yapılamayacağını bildirmektedir.

İmdi "Diyarbakır tabii hükmünde bir şehirdir" denmiştir. Zira Hz. Peygamber'in dünyadan irtihalinden sadece 6 sene sonra sahabe tarafından fethedildiğine göre, yüzlerce sahabiyi gördüğü için bu sıfatı pekâlâ hak etmektedir.

Hz. Ömer'in halifeliği (634-644) döneminde, Ebû Sa'd (Saîd) Iyâz b. Ganm b. Zuheyr el-Fihrî (ö. 20/641) komutasında, Halid b. Velid dahil bine yakın sahabinin yer aldığı ordu tarafından 639 tarihinde fethedilen Diyarbakır[5], bir İslam beldesi olarak tabii hükmünde bir şehirdir.

Halid b. Velid, oğlu Süleyman, Iyâd b. Ganem ve beraberlerindeki yaklaşık bin civarında sahabeyi gören, İslam'a kapılarını açmasından itibaren harimini yabancıya çiğnetmeyen Diyarbakır, tüzel kişilik olarak tabii payesini hak etmiştir. Hatta Hz. Zülkifl, Hz. Elyesâ', Hz. Yunus Peygamberlerin Diyarbakır'da yaşamış oldukları realitesini göz önüne aldığımızda bu kutsal şehrin sahabi sıfatını hak ettiğini görmekteyiz.

5 Asri Çubukçu, *Iyâz b. Ganm md., TDV İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2001, XXIII, 498-499.

Diyarbakır Ulu Cami'nin beşinci haremüşşerif payesini ihrazı, şüphesiz bulunduğu beldenin erken dönemde İslam'la müşerref olması ve Anadolu'daki ilk cami olmasından kaynaklanmaktadır.

İkincisi: Diyarbakır ve Sahabe başlığı altında kaydetmek istediğimiz ikinci husus, sahabenin fetih ruhunu ve insanların gönlünü fethetmedeki başarısını anlama hususudur. Sahabenin hayata bakışını, insanlara yaklaşım tarzlarını bilmek ve bunu daima göz önünde bulundurmak gerekir. Bugün bizim toplum olarak muhtaç olduğumuz bu ruhtur. Bundan 1400 sene önce Diyarbakır'ı fetheden sahabeden birçoğu Diyarbakır ve çevresinde ikamet etmiş, bölge insanı ile kaynaşmış, bütünleşmiş, birlikte huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Bugün Diyarbakır ve Sahabe dediğimiz zaman üzerinde durmamız ve vurgulamamız gereken bir mühim espri bu olmalıdır. Zira Sahabenin Diyarbakır'ı fethi kıssasından bu hisseyi, bu mesajı almaya muhtacız hatta buna mecburuz.

Sahabe, bu mühim işi Allah'ın inayeti ile İslami esasları samimi bir şekilde hakkıyla yaşamak, sabır ve sebatla gerçekleştirdi. Tebliğini sözün ötesinde fiilen yaptı yani temsili tebliğde bulundu, evrensel değerlere riayet etti. Sunacağımız şu âyetler, sahabenin hareket tarzı hakkında bize yol göstermektedir:

"Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti gerçekleştirin ve adalet numunesi şahitler olun! Bir topluluğa karşı, içinizde beslediğiniz kin ve öfke, sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Adil davranın, takvaya en uygun hareket budur. Allah'a karşı gelmekten sakının! Çünkü Allah yaptığınız her şeyden haberdardır." (el-Mâide 5/8).

"Hiçbir kimse bir başkasının suçundan sorumlu tutulamaz" (en-Necm 53/38).

Bunun yanında sahabe, fıtrata uygun hareket etti. "Ata et, ite ot atmadı."

Bu çerçevede Sâdi Şirazi'nin "Heme unsur-i alem azâ-i yekdiğerend; alemin bütün unsurları birbirlerini tamamlayan cüzlerdir, bir bütünün parçalarıdır," sözünü hatırlayalım.

Erken dönemde Müslüman olan şehir ve bölgelerin halklarının İslamiyet'le mezc olup bütünleştiği bir gerçektir. Diyarbakır ve yer aldığı bölge, erken dönemde Müslüman olduğu için bölge halkı, İslamiyet'le

mezcolmuş, bütünleşmiştir. İslamiyet bir nevi bölge halkının genlerine işlemiş, kişiliklerinin bir parçası halini almıştır. Bu itibarla ahalinin daha iyi noktalara gelmesi dine bağlıdır.

İslamiyet'le bütünleşmiş milliyetleri, unsurları ondan ayırmak, ayıklamak mümkün değildir. Bunu yapmaya kalkmak o unsurların mahvolmalarına sebep olur. Onların geçmişteki övünç vesilelerinin tamamı İslamiyet defterine geçmiştir.

Osmanlı Döneminde sahabe neslinin ikamet ettiği yerlerdeki araziler vakıf arazisi ilan edilmiş ve oralarda yaşayan ahaliye bazı imtiyazlar tanınmıştır. Görsel 1'de sunulan ve aşağıda açıklanan belgede bu durum ifade edilmektedir.

Diyarbakır Ulu Cami Tarihçesi

Görsel 1: Sahabe neslinin ikamet ettiği yerlerdeki arazilerin vakıf arazisi ilanı

"Ergani Sancağı dahilinde Eğil nahiyesine tabi Piricman karyesi ahalisi Hz. Ömeru'l-Faruk Efendimiz hazretleri sülale-i tahirelerinden oldukları misüllü karye-i mezkure Pir Musa vakfı dahilinde olup … a'şarını (öşürlerinin) sülale-i tahire müşarün ileyhten karye-i mezkurede sakin Mustafa ve Mehmet, Ali, Ahmed ve diğer Ali Efendilere (..) terkiyle…"[6]

Söz konusu belge özet olarak adı geçen yerleşim yerlerinde Hz. Ömer'in neslinden olan zatlar yaşadığından, oradaki öşürlerinin/vergilerinin o kimselere bırakılmasını emretmektedir.

Bundan dolayı Osmanlı Döneminde zabitlerin, Piricman'a gelip döndüklerinde, köyün sınırında atlarının nallarına bulaşan çamuru, *vakıf mallına ait* olduğu gerekçesiyle temizleyip öyle yollarına devam ettikleri nakledilir. Bu, Osmanlının kamu malına karşı gösterdiği hassasiyeti gösteren çarpıcı bir örnektir. Aynı zamanda bu devletin uzun ömürlü oluşunun bir dayanağıdır.

Âmid veya Diyarbakır, H. 18, M. 639 tarihinde, İslam orduları tarafından fethedilince Mar Toma/ Saint Toma Kilisesi camiye çevrilmiştir. Kilisenin, ilkin üçte biri, daha sonra tamamı mescide dönüştürülmüş, Diyarbakır Ulu Cami olmuştur. Bu binanın ilk defa Müslümanlar tarafından kilisenin yıkıntıları üzere camii olarak inşa edildiği de söylenmektedir. Bunu ilk defa Gabriel ortaya koymuştur.

Anadolu'nun ilk ve en eski camisi olan Diyarbakır Ulu Cami birçok kez onarımdan geçirilmiştir. En kapsamlı onarım Büyük Selçuklular döneminde Sultan Melikşah'ın emriyle 484/1091'de yapılmıştır. Bundan dolayı Ulu Cami bir Selçuklu eseri olarak da kabul edilmektedir. En son 1975-1977 yıllarında kapsamlı bir onarıma tabi tutulmuştur.

Benzerliklerinden dolayı Şam Emeviye Cami'inin Anadolu'ya yansıması olarak yorumlanan Diyarbakır Ulu Cami, İslam Aleminin beşinci el-Haremu'ş-Şerif'i olarak kabul edilmektedir.

Hz. İsa'ya nispet edilen bir söz şöyledir: "İnsanın karnı sadece ekmekle doymaz". İnsan için maneviyat ekmek kadar elzemdir. Sadece madde yetmez, insanın karnının yanında kafa ve kalbini de beslemek gerekir.

6 Muhammed Çelik, *Diyarbakır'da sahabe nesli.* Diyarbakır Nebiler, Sahabiler.. Sempozyumu, Diyarbakır 2009, 75-79.

"Ednâ âlâyı süsleyemez. İnsanı ancak İslam dininin emirleri tezyin eder." tespitini hatırlamak gerekir.

"Müslümanlar Kudüs'ü aldıkları zaman, oradaki ahali Müslümanlara bakıp;

Bunlar ne cılız ne fakir adamlar böyle. Biz bunları istediğimiz zaman imha edebiliriz, diye söylenmeye başlamışlar. Gerçeğe aşina olan papazları onlara;

Onlar İslam gerçeğinden ayrılmadan siz onlara galip gelemezsiniz. Ben onları hakikat-i dinden uzaklaştırmak ve dolayısıyla mağlup edebilmeniz için iki çare biliyorum. Onları uygularsanız belki onları şaşırtır ve Allah'ın yardımının onların üzerinden kalkmasına vesile olursunuz:

a. Sizler bütün altın-gümüş ziynetlerinizi, kıymetli eşyanızı onların geçecekleri yollara saçın. Onlar, bunlardan alırlarsa haram yemiş olurlar. Allah da yardımını onlardan kaldırır. Siz o zaman galip gelebilirsiniz.

b. Sizler en güzel ve genç kızlarınızı, kıymetli giysilerle süsleyerek onların yollarının kenarına diziniz. Camiye giderken Müslümanları oyalamaya çalışsınlar, şehevi hislerine mağlup olmaya zorlasınlar. Onlar bu tuzağa düşerlerse Allah'ın yardımından mahrum kalırlar, siz de onları mağlup edersiniz.

Ancak bu tuzağın farkında olan Müslümanların komutanı, Müslüman askerleri topladı ve kendilerini bekleyen tehlikeye işaret ederek dedi ki:

Camiye gidip gelirken gözlerinize sahip olun. Etrafımıza bakınmayın, önünüze ve karşınıza bakın. Sizin olmayan hiçbir şeye dokunmayın. Daima Allah'a karşı saygılı olun.

Papazın tavsiyeleri aynen uygulandı. Aradan günler haftalar geçti. O genç ve güzel kızların cilvelerine ve ziynetlerin göz kamaştıran görüntülerine aldanan tek Müslüman çıkmadı. Bu defa papaz;

Siz bu adamlara hiçbir zaman galip gelemeyeceksiniz. Çünkü onlar hakikat-ı İslam'a sarılmış kimseler, demek zorunda kaldı."[7]

[7] Prof. Dr. İ. Lutfi Çakan, *Hayat Mektebinden Notlar*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2019, 69-70.

Ehli İslam ne zaman dine ciddi sahip olmuşlarsa, o zaman nispeten ilerleme kaydetmişlerdir. Bunun şahidi, Avrupa'nın en büyük üstadı Endelüs İslam Devletidir. İslam toplumu dine lakayt bir tutum takınınca, perişan vaziyete düşerek geri kalmışlardır. *Servet, şehvet, şöhret* imtihanı her zaman var olmuştur, günümüzde devam etmektedir.

Toplumlar manevi değerlerini kaybedince maddeyi de kaybederler. 1453'te İstanbul fethedilmeden önce Ayasofya bakımsız bir haldeydi. Fatih Camii'nin yapıldığı yerde bulunan Havariler Kilisesi kendi haline terk edilmiş, yıkılmaya yüz tutmuştu.

İmdi Diyarbakır'ın şehir olarak kökleri beş bin yıl öncesine dayanmaktadır; yerleşim yeri olarak çok daha eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Farklı inanç ve kültürlerin birlikte problemsiz yaşamaları binlerce seneden beri süzülen insani anlayış ve değerlerin, on beş asırdan beri nesilden nesle tevarüs eden İslami şuur ve ruhun tezahürüdür. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmuştur: *"Ey insanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının. Adını anıp Kendisini vesile ederek birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlık etmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakınınız. Allah sizin üzerinizde tam bir gözeticidir" (en-Nisâ 4/1).* Bu ayet, açıkça insanların aynı kökten, bir tek insandan ve ondan yaratılan eşinden geldiğini, insan olmaları hasebiyle aralarında akrabalık bağı bulunduğunu bildirmektedir. Asırlardan beri bu anlayışın, Diyarbakır'da hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Şehrin bütün sokaklarının yöneldiği Diyarbakır Ulu Camii'nin bundaki payı inkar edilemez.

Diyarbakır Ulu Camii, müştemilatıyla birlikte 80.00 x 80.00 metre bir alana oturur. Asıl cami kısmı doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgen planlı avlunun güney kenarı boyunca uzanır. Avlunun doğu-batı cepheleri iki katlıdır. Paye ve sütunlarla donatılan revakların avluya bakan cepheleri çok zengin taş oyma ve kabartmalarla süslenmiştir. Avlunun kuzeyinden Mesudiye Medresesi ile 1528 yılında Osmanlı döneminde yapılan Şafiiler Camiine geçilir.

Diyarbakır Ulu Cami avlusunun doğru kısmında yer alan doğu maksuresi kitabesinden anlaşıldığı üzere bu kısım, İnaloğlu Mahmut ve Veziri

Nisanoğlu Ali döneminde 1163-1164 yıllarında yaptırılmıştır. Üst katı Osmanlı döneminde kütüphane maksadıyla kullanılmıştır.

Mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Tam ortada taştan yapılmış bir havuz, havuzun ortasında bir lüle var ki fıskiyeden berrak su fışkırır.

Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 [?]) Diyarbakır Camii Kebir yani Ulu Camiyle ilgili olarak Seyahatname'sinde şu bilgiyi veriyor: "Şehrin ortasında eski mabet, Diyarbakır'ın yüzsuyu yani Camii Kebir. Müvverrihler belirtirler ki bu eski ibadet yeri, ta Hazreti Musa zamanında yapılmıştır. Bahçe sütunlarının sağ tarafında bir sütun üzerinde İbranca tarihi vardır. Kale her kimin eline geçmişse burası mabet olarak kalmıştır. İçinde öyle ruhaniyet var ki bir kimse iki rekât namaz kılsa kabul olunduğuna kalbi şahitlik eder. Sanki Halep'in Ulu Camii, Şam'ın Emevî Camii yahut Kudüs'ün Mescit-i Aksâ'sı, Mısır'ın Ezher Camii, İstanbul'un Ayasofya'sıdır."

Evliya Çelebi anlatmaya devam eder: Caminin avlusunun (kuzey-batı tarafında) Şâfii bölümü vardır. Şafii mezhebine mensup olanlar burada ibâdet ederler. Câminin dört kapısı vardır. Gece gündüz cemaatten boş kalmayıp, yetmiş seksen yerinde çeşitli bilim dallarında öğrenim yapılır. Nice yerinde tarikata mensup olanlar çile odasına girip kırk gün ibadet ve zikir yaparlar. Câmiin dış avlusu beyaz ham mermer ile döşenmiştir. Avlunun ortasında abdest almak için bir havuz vardır. Havuzun bütün musluklarından namaz kılacaklar abdest tazeleyip, ibadet ederler. (...) Avlunun dört tarafı, İstanbul'daki Sülaymaniye Câmii gibi yan sofalardır. Bu sofalar üzerinde çeşitli mermer, somaki, zenburî ve berakânî sütunlar vardır. En üstlerinde olanlar zayıf ve ince sütuncuklardır. Bu sütunlar üzerinde görülmeğe değer baş aşağı kubbeler vardır. Bu avlunun üç tarafında üç kapı vardır. Yeni olarak dört köşeli bir minare yapılmıştır. Sözün kısası Diyarbekir'de bu kadar büyük başka camii yoktur. İçi onbin kişi alır. Yapının bütün eserleri, baş aşağı kubbeleri tamamen has kurşun ile örtülüdür. (...) Cami-i Kebir'de Mercaniye Medresesi'nin bilginler arasında payesi vardır. Müderrisi orada molla olur. Müderrisi ve öğrencileri vardır. Vakıfları kuvvetlidir."[8]

8 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 6/122.

Diyarbakır'da adı Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Zülkifil, Elyasâ (Sâd 38/48) ve Yunus (el-Enâm 6/86; en-Nisâ 4/163; Yûnus 10798) Peygamberlerin makamları veya makberleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Yunus peygamberin Diyarbakır Ulu Cami'de 3 ay namaz eda ettiğini kaydetmektedir. Namaz, şekli farklı olabilmekle beraber bütün Peygamberlerin ümmetlerine farz olan bir ibadet olduğunu Kur'an-ı Kerim bize birçok ayette bildirmektedir. (Mesela, bkz. el-Beyyine Sûresi).

Kanuni S. Süleyman, birinci İran seferinden dönerken 5 Ekim 1535'de Diyarbakır Ulu Cami'de Cuma namazını eda etmiştir.

Diyarbakır Cami-i Kebir mahallesinde 3 seyyid, 13 şerifin ikamet ettikleri Ulu cami İslam âlemi için önemli bir ibadet mekanı olarak görülür. Bu itibarla Diyarbakır ulu camii İslam âleminin 5. harem-i şerifi olarak kabul edilmektedir.

Cami, 715 tarihli Şam Emeviye Camisi'nden veya Ulu Cami daha eski olduğundan Şam Emeviye Camisi'nin ondan etkilendiği söylenebilir.

Osmanlıların Kudüs'te bıraktığı en önemli eserlerden biri Kanuni Sultan Süleyman'nın emriyle inşa edilen eski şehir surlarıdır. Kudüs surlarının yapımında Diyarbakır surları ilham kaynağı olmuştur.

Diyarbakır ulu camii 1115 tarihinde büyük bir yangın geçirmiş ve çok büyük hasarlar görmüştür.

2. Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olarak Diyarbakır Ulu cami

Arşiv belgelerinden ve seyyahların aktardıkları bilgilerden Diyarbakır Ulu Cami'nin, tarihte ve bilhassa Osmanlı döneminde şehrin en önemli ilim ve kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf defterlerindeki verilerden Ulu Cami'de, hitabet, imamet, maarif, tezyinat, hafızlık gibi hizmetlerin verildiği tespit edilmiştir. Cami, gece gündüz cemaatsiz kalmayıp yetmiş-seksen yerinde çeşitli ilimler öğretilir. Bazı yerlerinde tarikat ehli kişiler çileye girip tevhit ve zikirle meşgul olurlar.

Osmanlı Dönemi'nde caminin Hanefî ve Şafiî kısımlarının kütüphanelerinin büyük rağbet gördüğü, ayrıca cami külliyesi içerisinde el-Hac

Ömer Efendi Kütüphanesi ile el-Hac Abdurrahman kütüphanesinin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ulu Cami, Diyarbakır şehrinin İslamî kültür kimliğini kazanmada ve sürdürmede Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı tarihi boyunca en önemli göstergesi olmuştur. Burası İslam hakimiyetinden sonra ve Osmanlılar zamanında şehrin dini hizmetlerinin yanında ticaret, eğitim, kültür ve sosyal alanı olma özelliğini korumuştur. Bu fonksiyonunu az da olsa günümüzde de sürdürmektedir.

Güneş saati, Artuklular döneminde Bediuzzaman Ebu'l-İzz İsmail b. er-Rezzâz el Cezeri (XII-XIII yüzyıl) tarafından yaptırıldı. Saat, Şafiiler Bölümü ile Mesudiye Medresesi'ne açılan kapı arasında yer almaktadır. Sekiz yüz yıldan fazla bir geçmişi olan bu saat, bir metre kadar yükseklikteki yuvarlak bir mermer üzerine yerleştirilen küçük bir metal parçasının, günesin hareketiyle birlikte çevresinde dönen gölge marifetiyle zamanı göstermektedir. Sibernetiğin babası olarak kabul edilen ünlü bilgin el-Cezire'nin yaptığı güneş saatinin, caminin dışındaki meydanda bulunduğu ancak 1920'lerde şimdiki yerine getirildiği belirtilmektedir.

3. Diyarbakır Ulu Cami'nin Birlikte Yaşamanın İlham Kaynağı Oluşu

Bazı Osmanlı kayıtlarından Gayrimüslimlerin camilere yakın yerlerde ikamet etmelerine müsaade edilmediği kaydedilmesine rağmen Diyarbakır "Cami'i-i Kebir" mahallesinde Müslümanlar ile Hıristiyanların birlikte yaşadıkları görülmektedir. Bu durumun Osmanlı zamanında, Diyarbakır'da, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında iyi komşuluk ilişkilerinin sürdüğüne işaret etmektedir.

4. Diyarbakır Ulu Cami'nin Şehrin İmar Planına Etkisi

Ulu Cami, Diyarbakır şehrinin kültürel yapılanmasının yanı sıra şehrin imar planı üzerinde de etkili olmuştur. Günümüzde sur dışında birçok yeni iş merkezleri açılmasına rağmen Ulu Cami çevresi Diyarbakır için hâlâ vazgeçilmez önemli bir ticaret bölgesidir. Diyarbakır Suriçinde (eski Diyarbakır), her yol Diyarbakır Ulu Camiye çıkar.

5. Diyarbakır Ulu Cami'nin İslam ve Fethi Temsili

Diyarbakır Ulu Cami İslâm fethinin simgesi, Müslümanların Bizans İmparatorluğu'na galebe çalmasının sembolü olması bakımından psikolojik bir önem taşımaktadır. Bu eserde, tezahür eden sanat numuneleri İslam sanatının ulaştığı zirve ve estetik anlayışının izlerini yeni kuşaklara taşıması ve sunması eserin önemini artırmaya devam etmektedir. Ayrıca eserin bu özellikleri hem ziyaretçileri hem de orada ibadet edenleri memnun etmekte, onları kendine hayran bırakmaktadır.

6. Diyarbakır Ulu Cami'de İmamı Evvel ve İmamı Sani Uygulaması

Diyarbakır Ulu Camide bir 'İmam-ı evvel' ve 'İmam-ı sani' bulunurdu. İlk etapta namaza yetişemeyenler yarım saat kadar sonra ikinci imamın arkasında namazlarını cemaatle eda ederlerdi. Bu uygulama günümüzde Fas'ta devam etmekte, hatta öğle ve ikindi ezanları için üç ezan okunmaktadır.

7. Diyarbakır Ulu Cami ve Kutsal Emanetler

Diyarbakır Ulu Cami'nin geleneklerinden birisi de "lıhle-i Şerif"i yani Peygamberimiz (ASM)'ın *sakal-ı şerifinin*, Müslümanların ziyaretine açılmasıdır. Ramazan'ın yirmi yedinci günü yani Kadir Gecesi işbu manevi merasim gerçekleştirilirdi.

8. Diyarbakır Ulu Cami, Vakıf ve Kütüphanesi

Diyarbakır Ulu Caminin esas vakfiyesi ele geçmemekle beraber 1540 tarihli Tahrir Defteri, vakfın kuruluş tarihi ve kurucusu dışında vakıf hükümleri konusunda yeterli bilgileri vermektedir. Buradaki Ulu Camiye ait vakıf kaydına göre vakfın değişik yerlerde 111 dükkan, 1 fırın, 2 ev, 4 malikâne, iki hamamdan toplam 84447 akçe yıllık geliri vardı. Vakfın görevlilere ödediği ücret akçe cinsinden idi. Hatip, imam, imam-ı sâni, 6 müezzin, 5 hanende, ser-mahfil, 10 hafız, 3 ferrâş (temizlik görevlisi), mütevelli, katip, mimar ve neccar, saatçi ücretleri ile Ramazan için 2 adet mum, caminin hasırı ve Ramazanda minarenin aydınlatılması, cami ve hamamın su yolu bakım ve tamir bedelleri ödeniyordu. Ayrıca isimleri yazılı bazı kişilere vakıftan para veriliyordu.

9. Diyarbakır Ulu Cami Müştemilatı

a. Daha çok Zinciriye adıyla tanınan Sincariye Medresesi , Ulu Camiin güneybatısında ve yakınındadır. Bu medrese bazı eserlerde Mercaniye Medresesi olarak anılır; Ulu Cami külliyesine dahil ve Mesudiye Medresesi'ni tamamlayan ikinci bir yapı olarak kabul edilir. Medresenin yapılış tarihi tartışmalı olmakla beraber, binanın 595/1198 tarihinde yapıldığı ve bir Artuklu eseri olduğu kabul edilmektedir.

Selahattin Eyyubi Diyarbakır'ı fethettiğinde Zinciriye medresesinde bir milyon kırk bin kitap olduğu belirtilmektedir.

b. Mesudiye Medresesi: Ulu camiin kuzeyinde ve camiye bitişiktir. Şehirde yapılan ilk büyük medresedir. Medresenin kitabelerine göre Ulu Câmii'de başta Hanifî ve Şafii mescidleri olmak üzere belli başlı görevliler şunlardır: İmam-Hatip, Müezzin, Mutassarıf (Vakıf), Vakıf Mutassarrıfı, Katip, Temizlik görevlisi, Müderris, Nazır gibi…

10. Diyarbakır Ulu Cami'de Ezan

Diyarbakır Ulu Cami, aslında sur içindeki bütün camilerin "ana camii" durumundadır. Vakit ezanları bu caminin minaresindeki pencere kapaklarının açılıp kapanmasıyla tespit edilir ve aynı anda bütün şehirde ezan okunurdu. Bugünkü gibi "merkezi ezanı" yoktu ama Ulu Cami'nin böyle bir merkezi ezanı vardı.

11. Diyarbakır Ulu Cami'de Mevsime Göre Namaz Mahalli

Diyarbakır Ulu Cami'de namaz, mevsimlere göre farklılık gösterirdi; yaz aylarında öğle namazından sonraki bütün namazlar avluda kılınırdı. Sergi olarak keçe, kilim, hasır kullanıldığı anlaşılmaktadır.

12. Diyarbakır Ulu Cami'nin Diğer Sosyal Fonksiyonları

a. Camilerin ve Diyarbakır Ulucami'nin en mühim fonksiyonu iman ve İslam'dır

Değişen zamana rağmen Camilerin değişmeyen en önemli fonksiyonu bulunduğu beldeye İslam kimliğini kazandırmasıdır. Cami, bu

fonksiyonunu namazın eda edildiği bir mekan olarak icra etmektedir. Misafir olarak bulunulan şehirlerde camiler bir merkez, güvenli bir yer, buluşma noktası, her şeyden önemlisi bir mabet olarak cazibe merkezi olmakta, olmaya devam etmektedir. Kur'ân-ı Kerim, namaza "iman" diyor.[9] İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber (asm), namazda Kâbe'ye yönelince, Müslümanlar, Beytulmakdis'e yönelerek namazlarını eda eden kardeşlerinden vefat edenlerin durumlarını merak ederek onlar hakkında endişelerini dile getirip akıbetlerini sordular. Bu esnada nazil olan ayet durumu açıklığa kavuşturdu: وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُم *"(..) Allah, imanınızı zayi etmez"* (el-Bakara 2/143). [10]

Bu ayetteki إِيمَانَكُم ifadesini, İbn İshak'ın naklettiği bilgiye göre el-Berâ, "Beytulmakdis'e yönelerek eda ettiğiniz namazlarınız" diye açıklamıştır.[11] İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923), bu ayetin aynı şekilde hayatta olanların namazlarına şamil olduğunu kaydetmiştir.[12] Namaz "iman" olduğuna göre, camilerin en önemli dini-sosyal fonksiyonları iman merkezi oluşlarıdır.

Bu ayet bize caminin en önemli fonksiyonunu bildirmektedir: Cami, Kur'an-ı Kerim'in "iman" dediğinden (el-Bakara 2/143), umumi mânâda cami ve bittabi Diyarbakır Ulucami bizatihi iman ve İslam'dır. İslam'ın damgasını şehre ve bölgeye vuran mabettir. Diyarbakır fethedilince oradaki mabet camiye dönüştürülmesiyle İslam'ın mührü şehre vurulmuş, bu şekilde şehrin tapusu İslam'a geçmiştir.

Bu İslami ve imani geleneği Osmanlı devam ettirmiştir, pekiştirmiştir. Balkanlar'da fethedilen yerlerde hemen cami inşa etmiş, bu yolla fethedilen bölgelerin tapusunu bir nevi İslam'a devretmiştir. O bölgelerin hâlâ İslam diyarı olmasını sağlayan bu kadim gelenek ve uygulamadır. Kosova'nın en tarihi şehri Prizren'dir. Fatih Sultan Mehmed, 21 Hziran 1455'te Prizren'i fethettikten sonra burada namazgah yapar ve namazını asakiri ile birlikte burada eda eder. O namazgâh hâlâ mevcuttur. Bu itibarla Prizren,

9 İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân,* el-Bakara 143 hk., Hane No: 2224, 2/25.
10 İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân,* el-Bakara 143 hk., Hane No: 2224, 2/25.
11 İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân,* el-Bakara 143 hk., Hane No: 2225, 2/25.
12 İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân,* el-Bakara 143 hk., 2/27.

bugün Osmanlı kimliğini; köprüsü, saat kulesi, türbeleri ve mahalle isimlerinin yanı sıra daha çok camileri ile muhafaza etmektedir. Keza 1577'de yapılan Katip Sinan Camii de sapasağlam ayaktadır. 1615'te yapılan Sinan Paşa Camii bütün ihtişamıyla ibadete açık durmaktadır. Prizren'de, merkezde 35 olmak üzere köylerdekilerle beraber 80 kadar cami olduğunu öğreniyoruz. Bu İslami eserlerin hâlâ dimdik ayakta olması, o beldelere camiler yoluyla vurulan İslami mühür sayesinde olmuştur.

Caminin sosyal fonksiyonun en önemli yönü manevi olandır: Bölge insanına iman ve İslam şuuru kazandırmasıdır. Bunun ne kadar büyük bir nimet olduğu gayrı müslim ülkelere gidilince bariz bir şekilde fark edilmektedir.

b. Caminin örgün ve yaygın eğitim merkezi olması

Caminin bir diğer fonksiyonu örgün ve yaygın eğitim merkezi olmasıdır. Medine'yi Munevvere'deki Mescidi Nebevi'nin inşasından itibaren cami, örgün ve yaygın eğitimin merkezi olmuştur.

Bu, caminin, Hz. Adem'e kadar giden kadim bir fonksiyonudur. Kur'ân-ı Kerim'deki,

وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاء كُلَّهَا *"Biz Adem'e isimlerin tümünü öğrettik. (...)"* (el-Bakara 2/31) ayeti bize, Hz. Adem'den beri Nübüvvetin toplumu aydınlattığı, irşad eğittiği ve terakkisine sebep olduğunu göstermektedir. Bu itibarla cami çocuğu, genci, yaşlısı ile toplumun her kesimini aydınlatmış, bu önemli fonksiyonunu icra etmeye devam etmektedir.

Hz. Adem'e isimlerin öğretildiğini bildiren bu ayet, eğitim ve öğretimin bir nevi fıtri kanununu ifade ettiğinden bazı alimler tarafından Kur'ân'ın İ'caz vecihlerinden biri olarak zikredilmektedir.[13] Nitekim eğitim ve öğretime ilk adım, eşyanın isimlerinin öğretilmesiyle başlar. Peygamberler, aynı zamanda öğretmendir. İlk öğretmen Hz. Adem'dir. Allah Teala, ona tüm eşyanın isimlerini öğretmek suretiyle ona talim ve terbiyenin temel kanunu öğretmiştir. Hz. Adem'den beri bu evrensel kaide

[13] Bkz. Naîm el-Humusî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân.* Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2. Baskı 1400/1980, 300.

devam etmektedir. Onun için değişen zaman içinde camilerin değişmeyen bu fonksiyona dikkat çekmek lazımdır. İlk insan Hz. Adem'den kalma pedagojik formasyon kuralı, camilerle beraber bütün İslam dünyasının yanında, yeryüzünde bütün insanlık tarafından uygulanmaktadır. Bu mühim husus, İslam'ın hakkaniyetinin de bir göstergesidir.

İnsanlık Nübüvvete muhtaçtır. "Olgunlaşmış aklın yüzyıllarca sonra bulduğu şey, güzellik ve azamet, karanlık krallığındaki çocuk insana çoktan vahyedilmişti."[14] Allah Teala, وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ *"Rabbin bal arısına vahyetti. (..)"* (en-Nahl 16/68) buyurmuştur. Arının sanatı, bundan dolayı şaşmaz bir ilmi ifade temektedir. Bu ilmin neticesi ortadır. Nübüvvetin ne kadar büyük ve şaşmaz bir ilim olduğu bundan da anlaşılabilir.[15]

c. Haftada bir konferansın verildiği yer olması açısından cami

Cami, Müslümanların haftada en az bir kez dini, manevi, ilmi, içtimai, akli, fikri, insani bir konferans dinlediği bir yerdir. Farkında olsun veya olmasın Cuma vaazı ve hutbesi yoluyla bir bilgi akışı Müslümanların hayatına müspet manada yansımakta, onu dinine göre şekillendirmekte, ona olumlu katkı sunmakta, aydınlatmaktadır. Bu konuda okur yazar olanla olmayan, genel halk kesimi ile havas arasında çok fazla fark yoktur; her iki kesim bu konferanstan, vaaz ve hutbeden istifade etmektedir. *"Ey iman edenler! Cuma namazına ezan ile çağırıldığınız zaman derhal Allah'ı zikretmeye (hutbe ve namaza) gidin, alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz, bu sizin için çok hayırlıdır"* (el-Cumua 62/9). Cumua Sûresi'nde Cuma namazına davet eden ayeti kerime bunu da ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerim, akıl sahiplerinin iman sahibi olduklarını bildrmektedir: فَاتَّقُوا اللّٰهَ يٰٓا اُولِي الْاَلْبَابِ اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوا *"(..) Artık siz ey akıl sahipleri, ey iman etmiş kullarım! (..)"* (et-Talak 65/10).

d. Diyarbakır Suriçinde Tüm Yollar Ulu Camiye Çıkar

Diyarbakır sur içinde (eski şehir), şehrin nazım imar planının, tüm yollar Ulu Camiye çıkacak şekilde çizildiği kaydedilmektedir. Bu,

14 Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Ünver Günay, 1990, 45.

15 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili.* en-Nahl 16/68 hk.

caminin hayatın merkezinde yer aldığının en önemli göstergelerinden biridir. Şehrin nazım imar planının Ulu Cami'ye göre yapılmasının yanında, şehrin yerleşik halkının hayatının bir nevi *nazım imar planının* da camiye göre yapıldığı sonu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, İslam'ın ruhuyla tamamen mutabakat halindedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulmuştur: ﴿لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

"Bu Kur'an, diri olanları uyarsın ve inkâr edenlere azap sözü hak olsun diye gönderilmiştir" (Yâsîn 36/70).

Sonuç

Diyarbakır *Ulu Cami* İslâm fethinin simgesi, Müslümanların Bizans İmparatorluğu'na galebe çalmasının sembolü, Diyarbakır şehrinin İslam kültürü kimliğini kazanmasında ve sürdürmesinde bütün İslam Tarihi boyunca en önemli göstergesi olmuştur. Diyarbakır *Ulu Cami*, İslâm hakimiyetinden sonra günümüze kadar şehrin dini hizmetlerinin yanında ticaret, eğitim, kültür ve sosyal hayatına tesir etme özelliğini korumuştur.

Bu mabedin Müslümanların ilk fetihleriyle beraber, Peygamberlerden sonra en muteber kimseler olan sahabenin Anadolu'daki ilk ve en eski camisi olduğu bilgisinin, günümüz şehir sakinlerinin ve gelecek nesillerin üzerinde olumlu tesiri olacağında şüphe yoktur.

Diyarbakır *Ulu Cami*'nin bulunduğu mekanın şehrin milattan önceki kuruluşundan beri mabet olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Cami, günümüzde Diyarbakır'ı ziyaret eden hemen herkesin uğrak yerlerinin başında gelmektedir. Bu mabet tarih boyunca bir mektep, bir yurt, bir ilim ve kültür merkezi, külliye ve üniversite görevi ifa etmiştir.

Diyarbakır denildiğinde akla ilk gelen eser durumunda olan *Ulu Cami,* bölge ve ülke halkının yanında tarih boyunca Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir.

Klasik İslam şehrinin en önemli alamet-i farikası, şehrin merkezinde yer alan Ulu Cami'dir. *Ulu Cami* bazen aynı anlama gelen *Camii Kebir* şeklinde

ifade edilmiştir. Bu isim çoğunlukla caminin de bulunduğu mahallenin ismi olmuştur. Bu durum, Diyarbakır *Ulu Cami* için de geçerlidir.

Camiler tarihte klasik İslâm şehirlerinde, mabet olmanın dışında eğitim öğretim ve kültür merkezi, devlet müessesesi, siyasetin konuşulduğu ve icra edildiği merkez, kamu yönetimi, adalet hizmetlerinin yürütüldüğü yer ve askeri maksatlar gibi çok yönlü hizmetlerin sunulduğu mekanlar olmuştur. Diyarbakır *Ulu Cami* şehrin, özellikle ticaret, kültür-sanat, eğitim merkezi durumundaydı. Bu itibarla günümüzde Suriçi'nin bütün önemli yolları halen *Ulu camiye* çıkmaktadır.

Diyarbakır *Ulu Cami* tarih boyunca şehrin en önemli ilim ve kültür merkezi durumundadır. Vakıf defterlerinden *Ulu Cami'de*, hitabet, imamet, maarif, tezyinat ve hafızlık gibi hizmetlerin verildiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, "*…bu cami, gece gündüz cemaatsiz kalmayıp yetmiş-seksen yerinde çeşitli ilimler öğretilir. Nice yerinde tarikat ehli kişiler çileye girip tevhit ve zikirle meşgul olurlar."* bilgisine yer vermektedir.

Caminin Hanefî ve Şafiî kısımlarının müştemilatı içinde iki kütüphane yer almıştır.

Bu önemli merkezin ayakta kalması ve hizmetlerini kolaylıkla yürütmesi için buraya önemli vakıflar tahsis edilmiştir. Kayıtlara göre Diyarbakır'daki en önemli cami vakfı *Camii Kebir Vakfı* idi.

Bazı Osmanlı kayıtlarından Gayrimüslimlerin camilere yakın yerlerde ikamet etmelerine müsaade edilmediği anlaşılmasına rağmen Diyarbakır "*Camii-i Kebir*" mahallesinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar birlikte yaşamışlardır. Bu durum, Diyarbakır'da Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında iyi komşuluk ilişkilerinin sürdüğünü göstermektedir.

Diyarbakır *Cami'-i Kebir* mahallesinde 3 seyyid, 13 şerif ikamet etmiştir. Bu zevatın maişetlerini, birer meslek erbabı olarak temin etme yoluna gitmeleri örnek bir davranış olarak kayda değerdir.

Bu önemli mabet tarihte Ulu Camii, Cami'-i Kebir, Çarşı Cami ve Sûk Camii adları ile anılmıştır. Bugün halk arasında yaygın olarak Ulu Cami adı kullanılmaktadır.

Diyarbakır Ulu Cami'ye Ait Bazı Görseller

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

BEYSANOĞLU, Şevket ve ark., *Diyarbakır müze şehir,* İstanbul: YKB Yay., 1999.

ÇAKAN, İ. Lutfi, *Hayat Mektebinden Notlar.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2019.

ÇELİK, Muhammed, *Diyarbakır'da sahabe nesli.* Diyarbakır Nebiler, Sahabiler.. Sempozyumu, Diyarbakır: 2009.

ÇUBUKÇU, Asri, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Iyâz b. Ganm md., İstanbul: 2001.

ELMALILI, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili.* İstanbul: Eser Yay. 1971.

HASPOLAT, Yusuf Kenan, *Beşinci harem-i şerif.* 2014 (e-kitap).

el-HUMUSÎ, Naîm, el-Humusî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân.* Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2. Baskı 1400/1980,

et-TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân.* Thk. Dr. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî. Riyâd: 1424-2003.

WACH, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş.* Çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. 1990.

BÖLÜM 9

CAMİ HİZMETLERİNDE İYİ ÖRNEKLER VE DİN GÖREVLİLİSİ DENEYİMLERİ

METROPOL BİR ŞEHİRDE MERKEZ MAHALLE CAMİİ ÇALIŞMALARI

Halil ÇELİK
Süleyman Öksüzoğlu Aydınevler Merkez Camii
Uzman İmam Hatibi

Giriş

Müslümanların mabedi olan cami ve mescitler işlevsellik hususunda diğer dinlerin mabetlerinden farklıdır. Yahudiler sinagog, Hristiyanlar kilise olmadan ibadet yapamazlar. İslam ise yeryüzünü mescit olarak tanımlayıp temiz olan her yerde Müslümanların ibadet edilebileceğini[1] beyan etmiştir. Camiler ise özel olarak Allah'ın evi[2] sıfatıyla taltif edilerek Müslümanların bir araya geldiği ve huzur bulduğu[3] mekanlar oldu. Diğer taraftan camilerin fonksiyonları hususunda Müslüman topluluklara imtisal numunesi olan Mescid-i Nebevi'de ilmi, içtimaı, siyasi birçok alanda faaliyet misalleri nakledilmiştir.

Mescid-i Nebevi'de kısaca şu hizmetler yapıldı: İslam dinin öğretildiği eğitim müessesi, sosyal hayattaki ihtiyaç ve sorunların konuşulup sonuca bağlandığı bir istişare meclisi, edebi konuşma ve yarışmaların yapıldığı, şiirlerin yazıya dökülüp okunduğu kültür merkezi, siyasi meselelerin sonuca bağlandığı ve diplomatik görüşmelerin yapıldığı resmi daire

1 Buhari, Teyemmüm 1
2 Bakara 2/125,127,158. Al-i İmran 3/96,97. Enfal 8/35. Hac 22/26. Kureyş 106/3.
3 Buhari, Büyü 49; Tirmizi, Mevakitu›s-Saldt 128

oldu. Peygamberimizin mescidi, yöneten ve yönetilenlerin doğal bir şekilde buluşup taleplerin arz edildiği, iktisadi meselelerin konuşulup karar verildiği, yardıma muhtaç kişilerin ihtiyacının giderildiği halk meclisi oldu. Zaman zaman hastane ve ordu karargâhı olarak da hizmet verdi.[4]

Tarihi süreç içerisinde cami, milletlerin aydınlanmasında İslam medeniyet değerlerini insanlığa ulaştıran mekân olmuştur. Yeni şehirler kurulurken diğer taraftan İstanbul, Şam, İskenderiye gibi İslam öncesine ait pek çok eski büyük şehirde İslam müesseselerinin tesis ve inşasında cami, önemli bir kaynak olmuş, şehirlere İslami hüviyet vererek kimlik kazandırmakta başrol almıştır.[5]

İslam tarihinde camilere içtimaı hayatta aktif rol veren devletler/milletler maddi ve manevi güçlü olmuştur. Osmanlı devletinin son zamanlarında 1245 (1829) muhtarlık teşkilatının kurulması ve mahalle imamından birtakım vazifelerin alınması ile başlayan süreçte[6] camilerin toplum üzerindeki etkisi azalmaya başlamıştır. Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin 3 Mart 1924'te kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ve kurumun hizmet alanının (itikat ve ibadet) sınırlandırılması sebebiyle camilerin fonksiyonlarında daralmalar gözlenmiştir.

Ülkemizde metropol şehirlerin mahalle nüfusları 100 bini aşabilmektedir. Bu mahalleler de eğitim, ticaret, sosyo-kültürel ve sportif vb. hususlardaki çeşitlilik ve imkânlardan dolayı normal bir mahalle camisinde yapılabilecek hizmetler aynı değildir. Bu araştırmada görev yapmış olduğum; İstanbul ili Maltepe ilçesi Süleyman Öksüzoğlu Aydınevler Merkez Camii ve Pendik ilçesi, Kaynarca Merkez Camii'nde yapılan hizmetleri merkeze alarak metropol bir şehrin mahallesinin merkez camisinde "Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları"nın neler olabileceği işlenmektedir. Ardından camilerin fonksiyonlarını yerine getirememesinin nedenleri, çözüm yolları ve öneriler sunulmaktadır.

4 Ahmet Önkal, *Diyanet Dergisi (1983)*, Cilt XIX, Sayı 3, S.49-55

5 Fethiye Nebravi, Tarihu'n-Nüzüm ve'l-Hadarati'l-İslamiyye, Kahire: 1981, s.22.

6 Ziya Kazıcı, İslam Kültür ve Medeniyeti, Kayıhan Yayıları 2010, s.182

1. Metropol Bir Şehrin Mahallesinin Merkez Camisinde Yapılabilecek Çalışmalar

İstanbul Pendik ilçesi Kaynarca mahallesinin nüfusu[7] 47531, Maltepe ilçesi Aydınevler mahallesinin nüfusu ise[8] 20836'dır. Mahallelerde birden fazla ilkokul, ortaokul ve lise seviyesinde okullar vardır. AVM, her alanda esnaf ve iş yerleri mevcuttur. Sosyo-kültürel ve sportif kompleksler bulunmaktadır. Kısaca sosyal hayatla ilgili her alanda ihtiyaçların büyük bir kısmı karşılanabilmektedir. Böyle bir mahallenin merkez camisinde yapılan hizmetleri ilmi, soyo-kültürel ve teşkilatlanma faaliyetleri olmak üzere üç ana başlıkta aktarılacaktır.

1.1. İlmi Faaliyetler

İslam medeniyetinin teşekkülünde camiler ilim, irfan ve hikmet mektepleri olmuştur. İslam'ın ilk devirlerinden itibaren camilerde ders halkaları teşekkül etmeye başlamış bu bağlamda İslam'da ilk eğitim-öğretim müessesesi camidir denilebilir.[9] Günümüzde camilerin sadece namaz kılınan cenaze kaldırılan yerler olarak görülmesi tarihi mefkûresine zarar vermiştir. Onun için görev yaptığım camide eğitim-öğretim faaliyetleri öncelikli hizmetler arasına alınmıştır.

1.1.1. Namaz Öncesi ve Sonrası Cami Dersleri

"Hz. Peygamberin Mirası Dağıtılıyor" başlığıyla cami dersleri düzenlenmiştir. Fıkıh, akaid, tefsir, hadis ve talim alanlarında namazlardan önce veya sonra cemaatin genel durumu dikkate alınarak zaman olarak 7 dakika ile 20 dakika arasında sınırlandırılmıştır.

1.1.2. İlkokul-Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Hafta İçi ve Hafta Sonu Kur'an Kursları

Hafta içi, öğrencilerin okullarından çıkış veya giriş saati dikkate alınarak

7 http://www.nufusune.com/pendik-ilce-nufusu-istanbul#.Yyvcap8Ci4c.whatsapp

8 http://www.nufusune.com/pendik-ilce-nufusu-istanbul#.Yyvc2imG-nE.whatsapp

9 Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2021, ss. 336

sabahçı ve öğlenci, hafta sonu da yine sabahçı ve öğlenci gruplara ayırıp haftada 2 veya 3 gün 8-12 saat arası ders planlanmıştır. Öğrencilere Kur'an-ı Kerim öğretimi, ezber, ilmihal bilgisi dersleri verilmektedir. Haftalık ihya sohbetleri adı altında iman, ibadet, güzel ahlak ve sosyal hayatta gerekli konular üzerinde dersler yapılmaktadır. Ev ziyaretleri gerçekleştirilmektedir. Halı saha futbol müsabakaları, basketbol, yüzme vb. sportif faaliyetlerin yanında tarihi ve kültürel mekânlara gezi programları düzenlenmektedir.

Her dönem farklı bir tema belirlenip sınıflarımıza o tema etrafında isimler verilip farkındalık oluşturulmaktadır. Mesela yakın dönemde şehit olan asker ve polislerimizin isimleri sınıflarımıza verilerek şehitlik ve vatan sevgisi bilinci oluşturulmaya çalışıldı. (Fethi Sekin, Salih Eroğlu, Musa Özalkan, Yalçın Aran, Ahmet Alp Taşdemir, Muhammed Safi Türk, Selçuk Papaker, Sevgi Yeşilyurt). Yine geçmiş dönem ilim adamlarımızın isimleri sınıflarımıza verilerek ilmin önemi ve İslam tarihi bilinci verilmeye çalışıldı. (Ahmed Fergani, Cabir b. Hayyan, Ebu'l İz el-Cezeri, Harizmi, Uluğ Bey, el-Battani, Ali Kuşçu, İbn-i Sina, el-Zehravi, İbn-i Heysen, İbn-i Haldun)

1.1.3. Hafızlık Hazırlık Sınıfı

Diyanet İşleri Başkanlığının bünyesinde açılan okulöncesi kurslar manevi eğitim ve Kur'an eğitimi hususunda sahada önemli bir boşluğu doldurmuştur. Fakat çocuklar ilkokula başladığında, 4. sınıfa kadar din eğitimi alanında herhangi bir eğitim verilmemektedir. Camilerde yapılan Yaz Kur'an Kursları ise gerek yapıldığı zaman diliminin eğitime müsait olmaması gerekse kısalığı ve süreklilik olmamasından kaynaklı ihtiyacı karşılayamamaktadır.

Okul döneminde yapılan programla ilkokul 2. sınıftan itibaren kabiliyeti ve isteği olan öğrencileri haftada 5 gün 15 saat Hafızlık Hazırlık sınıflarına kaydedildi. Dördüncü sınıfın sonuna gelince hafızlığa başlayabilecek bir müfredat hazırlandı. Diğer taraftan okul dönemi öğrencilere yönelik yapılan sosyo-kültürel ve sportif programlara dahil edildi.

1.1.4. Camimiz Dershanemiz

Caminin müştemilatında, gençlerin ders çalışabileceği ve bir takım sosyal aktiviteler yapabileceği ortamlar tanzim edildi. Cami cemaatinden olan öğretmenlerle bir komisyon kurulup yapılacak program planlandı.

Üniversite, Lise ve Ortaokul son sınıf öğrencilerine hafta da her gün yatsı namazından saat 22:30'a kadar etüt yapma imkanı sağlandı. Her bir üniversite öğrencisinin sorumlu olduğu (5-11) arası gruplar oluşturuldu. Ücretsiz kaynak ve deneme sınavı imkanı sağlandı. Belirtilen gün ve saatlerde periyodik şekilde alanlarında uzman öğretmenler (matematik, sosyal bilgiler, fen, Türkçe, İngilizce, fizik ve kimya) tarafından soru çözümü ve konu anlatımları yapıldı. Öğretmenlerin olmadığı zamanlarda grup olarak okul derslerine çalışıldı. Diğer taraftan milli ve manevi değerler dersleri, kitap mütalaası, kahvaltılı sabah namazı buluşmaları, itikaf, kamp, tarihi ve kültürel geziler yapıldı.

1.1.5. Sabah Namazı Buluşmaları

Yılın ekim veya kasım ayında başlayıp nisan veya mayıs ayına kadar her pazar günü sabah namazı buluşmaları yapıldı. Her ay gündemle ilgili bir konu belirlendi. Alanlarında uzman hocalar tarafından konular işlendi. İmam Hatip Lisesi veya İlahiyat Fakülteleri öğrencilerinden Kur'an-ı Kerim tilavet etme hususunda temayüz etmiş gençler tespit edildi. Programda gençler Kur'an-ı Kerim tilaveti, ilahi ve kaside okuma ve sabah namazı kıldırma görevi verildi. Programın sonunda çorba veya kahvaltı ikramı yapıldı.

1.1.6. Yarıyıl Tatilinde Namaz Odaklı Programlar

Okulların yarıyıl tatilinde 15 günlük süreçte özellikle camideki eğitim-öğretim programına dahil olmayan öğrencilere yönelik namaz odaklı bir program hazırlandı. Programda 5 vakit namazın kılınışı ve namazda okunan dua ve kısa surelerin ezberlenmesi üzerinde yoğunlaşıldı. Programın içerisinde ortaokul öğrencilerine yönelik tercihe bağlı bir gece camide itikaf yapmak, hafta sonu film saati, kültürel gezi vardı. Program sabah namazı buluşması ve hediye takdimi ile son buldu.

1.1.7. Yetişkinlere Yönelik Kur'an Eğitimleri

Haftada 3 veya 4 gün akşam namazı ile yatsı namazı arası, gecelerin uzadığı zamanlarda yatsı namazından sonra yetişkin erkeklere yönelik kurs planı yapıldı. Programda Kur'an-ı Kerim öğretimi, namazda okunan dualar ve kısa sureler, aşırlar, müezzinlik ve ilmihal bilgisi vardı. Program,

Ekim ayında başlayıp mayıs ayının sonuna kadar etti. Kursiyerlerin görev aldığı bir kapanış programı ve belge takdimi ile sona erdi.

1.1.8. DHBT Hazırlık Kursları

İmam Hatip, İlahiyat Önlisans ve İlahiyat Fakültesi mezunlarına yönelik daha çok cami bünyesinde görev alan gençlere yönelik Din Hizmetleri Alan Bilgi Testi (DHBT) hazırlık kursları açıldı. Cami görevlisi tarafından fıkıh, akaid, tefsir, hadis, talim ve tecvid alanlarında dersler verildi. Kurs halk eğitim bünyesinde açılıp toplam 288 saat ders verildi.

1.1.9. Yaz Kur'an Kursları

Yaz Kur'an Kursu gerek yapıldığı zaman dilimi gerekse yoğun bir eğitim öğretim döneminden hemen sonra başlaması nedeniyle birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Çocukların içinde bulunduğu durumu dikkate alarak hem eğleneceği hem de öğreneceği bir program hazırlama hedefinde olundu.

Programın alt yapısı oluşturulduktan sonra eğitim-öğretime iki hafta kala Yaz Kur'an Kursu ile ilgili afiş ve broşür çalışması yapılarak çevre okullara dağıtıldı. Cuma günü ve diğer zamanlarda cami kürsüsünden duyurular yapıldı. Kayıt yaptıran öğrencilerin yaş ve seviyeleri ve genel bilgileri alındı. Güreş, tekvando, yüzme, basketbol, masa tenisi, resim, el sanatları, drama, ebru, satranç branşlarında yapılan sportif ve sanatsal faaliyetlerde tercihleri belirlendi. Veli toplantısı yapılarak programla ilgili bilgilendirme yapıldı. Öğrencilerin sınıfları ve hocaları ilan edildi. Eğitim-öğretime bir gün kala cami içerisinde İbiş, Hacivat-Karagöz tiplemeleri cami dışında şişme oyun parkı, tahta bacak, dondurma, patpat vb. ikramların yapıldığı açılış programı yapıldı.

Öğrencileri yaş ve eğitim seviyesine göre ayrılan sınıflarda Kur'an-ı Kerim öğretimi ve ilmihal bilgileri verildi. Her hafta bir gündem belirlenip gündemle ilgili ayet, hadis ve özlü sözler işlenmiş ve ezberlemeleri teşvik edildi. Eğitim süreci içerinde Kur'an-ı Kerim'e geçme, Tecvide geçme programları yapılıp öğrencilere hediye verildi. Her sınıftan haftanın birincileri tespit edilip kapanış programında ödüllendirildi. 15 Temmuz şehitlerini anma programı yapıldı. Haftanın bir günü dondurma günü ilan

edilip dondurma ikram edildi. Tarihi ve kültürel mekânlara gezi programları tertip edildi. Kız ve erkek öğrencilerden başarılı olanlarla bir haftalık kamp programı yapıldı. Tiyatro, ilahi grupları, semazen ve çeşitli gösterilerin olduğu, başarılı öğrencileri ödüllendirildiği, katılım sağlayan her bir öğrenciye hediye verildiği geniş katılımlı bir kapanış programı ile Yaz Kur'an Kursu programı sonlandırıldı.

1.2. Sosyo-Kültürel Faaliyetler

Camiler Müslümanların birlik ve beraberliğini pekiştiren hayata yön veren müstesna mekânlardır. Toplumu ilgilendiren ve ihtiyaç duyduğu konu ve alanlarda da cami merkezli faaliyetlerin olması gereklidir. Bu bağlamda şu çalışmalar yapıldı.

1.2.1. Konferanslar

Camiler ve din görevlileri haftası, Mevlid-i Nebi Haftası, Sarıkamış Şehitleri, Çanakkale Zaferi vb. hafta ve günlerde alanlarında uzman olan kişiler davet edilip konferans verdirilip cemaatin istifadesine sunuldu. Yunus Emre Cami Uzman İmam Hatibi tarafından "Mescidin Hadimi, Peygamberin Varisi Olmak", eğitimci ve yazar Nihat Morgül tarafından "Cami, İnsan ve Şehir" konulu konferans verildi. Sarıkamış şehitleri için Kuran tilavet edilip tarihçi öğretmen Gültekin Yılmaz tarafından konferans verildi.

1.2.2. Tarihi ve Kültürel Geziler

İstanbul içerisinde veya dışında çocuklar, gençler ve yetişkinlerle birlikte geziler düzenlendi. Bursa ilimizin tarihi mekânları, İstanbul'un tarihi camileri Eyüp Sultan, Fatih, Süleymaniye camileri vb. peyderpey ziyaret edildi.

1.2.3. Esnaf Ziyaretleri

Caminin yakın çevresindeki esnafları tanımak, bağları güçlendirmek maksadıyla bir form oluşturularak esnaflar ziyaret edildi. Bu form ile esnafın şahsi bilgileri, camiden, cami görevlilerinden beklentileri belirlendi. Ziyaretin sonunda esnafa kitap hediye edildi.

1.2.4. Kamu Kuruluşlarını Ziyaretler

Cami görevlileri başta okullar olmak üzere caminin çevresindeki kamu ve özel kuruluşların idarecileri ziyaret edilip tanışılmıştır. İlerleyen aşamada birlikte yapılabilecek çalışmalar üzerinde istişareler yapıldı.

1.2.5. Yardım ve İkram Faaliyetleri

Ramazan aynında ihtiyaç sahipleri tespit edilen kumanya ve nakdi yardımlar yapıldı. Kurban Bayramı günleri kurban kesemeyen kişilere kurban payı verilmesi organize edildi. Okullar başladığında ihtiyaç sahibi ailelere kırtasiye yardımında bulunuldu. Muharrem ayında caminin kadın komisyonun katkısı ile cemaate, öğrencilere aşure tatlısı ikram edilip günün önemi ile ilgili sohbet yapıldı.

1.3. Teşkilatlanma Faaliyetleri

Camiler her alanda teşkilatlanmaya en layık ve gerekli sosyal kurumlardır. Zira Müslümanların ortak buluşma mekânıdır. Cuma, bayram ve be vakit namazda bir araya gelinmesi sadece namaz kılınıp ayrılmak amaçlı değildir. Müslümanların tanışıp, kaynaşması birlikte hareket etmesi de hedeflenmektedir. Bu bağlamda camiden gençlik, kadın, eğitim vb. konularda teşkilatlanmaya gidilmesi hususunda cami cemaati teşvik edildi.

1.3.1. Gençlik Komisyonu

Cami çevresinde tanışılan gençler arasından diğer gençlere örnek olabilecek ve cami merkezli hizmetleri destekleyebilecek dokuz kişiden oluşan Cami Gençlik Komisyonu kuruldu. İdari birim sorumlusu, esnaf dayanışma birim sorumlusu, ar-ge birim sorumlusu, sosyo-kültürel faaliyetler birim sorumlusu, halkla ilişkiler birim sorumlusu, muhasebe birim sorumlusu, eğitim birim sorumlusu, sosyal medya birim sorumlusu olmak üzere komisyon üyelerinin her birine farklı bir birim sorumluluğu verildi. Komisyonu olarak ilçe müftüsü, belediye başkanı ve kaymakamı ziyaret edildi. Cami gençlik komisyonu cami merkezli çocuklara, gençlere ve yetişkinlere yönelik yapılan ilmi, sosyo-kültürel ve sportif faaliyetlere aktif olarak organizyonun içinde yer aldı.

1.3.2. Genç-Çocuk Kulübü Üyeliği

Cami eğitim-öğretim programına katılan veya katılmayan gençleri, çocukları bir çatı altında toplamak, aidiyet duygularını geliştirmek amacıyla cami bünyesinde "Cami Gençlik Kulübü ve Cami Çocuk Kulübü" adıyla bir oluşuma gidildi. Bir form hazırlanıp gençlerin ve çocukların kişisel bilgileri, ilgi ve alakası, istekleri tespit edildi. Birlikte tarihi yer ve camilere ziyaret, kamp gibi sosyo-kültürel faaliyetler ve halı saha maçları, yüzme, paintboll gibi sportif faaliyetler yapıldı.

1.3.3. Kadın Komisyonu

Cami eğitim-öğretim programlarına katılan öğrencilerin annelerinden yedi asıl yedi yedek üyeden oluşan Kadın Komisyonu oluşturuldu. Cami merkezli yapılan ilmi, sosyo-kültürel çalışmaların organizasyonunda aktif olarak görev aldılar.

1.3.4. Sınıf ve Okul Temsilcilikleri

Cami, okul ve aile iş birliğiyle ortaokul ve lise öğrencilerinin camiye aidiyetlerini güçlendirmek için "Mabetten Mektebe Mektepten Mabede Bir Yol Vardır" adıyla müftülüğün bilgisi dahilinde bir proje gerçekleştirildi. Proje, caminin yakın çevresinde bulunan Şevket Sabancı Anadolu Lisesi ve Şemsi Tebrizi İmam Hatip Ortaokulunda uygulandı. Şevket Sabancı Anadolu Lisesinde 44 erkek 41 kız öğrenci, Şemsi Tebrizi İmam Hatip Ortaokulunda ise 51 erkek öğrenci sınıflarında temsilci olarak seçilmiştir. Proje sırasıyla şu usulle gerçekleştirildi:

Afiş ve broşür yoluyla, cuma günü cami kürsüsünde, sosyal medyada yoluyla, okul idarecilerine ve öğretmenlere, velilere proje hakkında bilgi verilmesi ve destekleri talep edilerek projenin tanıtımı yapıldı. Din görevlisi her sınıfta öğrencilere yönelik projenin tanıtımını yaptıktan sonra "Cami nedir İmam kimdir" konulu söyleşi gerçekleştirerek sonunda camii temsil edecek sınıf başkanları ve yardımcılarını (bir veya iki) seçim yöntemiyle belirlendi. Sınıflarında seçilen sınıf temsilcileri erkek ve kız öğrenciler olmak üzere ayrı olarak okul başkanlarını yine kendi aralarında seçim yöntemiyle belirlemiştir. Seçimler okulda yapıldı. Her sınıf başkanı ve yardımcılarını velileriyle birlikte ayrı ayrı camiye davet

edilip yakinen tanışıldı. Ve cami temsilciliğinin vazifelerinden, öneminden bahsedilip daha önce hazırlanan cami temsil kimlik kartı verildi. Kız ve erkek öğrencilere ayrı ayrı sorumlu bir hoca tespit edilip iman, ibadet, ahlak ve güncel meselelerde sohbet programları tertip edildi. Okulların ikinci döneminde hafta içi ve hafta sonu öğrencilere tercih hakkı verilerek hafta sonu altı saat Kur'an öğretimi ve ilmihal derslerinin olduğu kurslar tertip edildi. Teşvik ve ödüllendirme amaçlı camileri temsil eden sınıf başkanları başta olmak üzere kurs ve sohbetlere katılan öğrencilere yönelik Çanakkale Şehitliklerine ve Bursa'nın tarihi mekanlarına ziyaret programı organize edildi.

2. Değişen Dünyada Camilerin Fonksiyonlarını Yerine Getirememesinin Nedenleri

Mescid-i Nebevi başta olmak üzere camilerimiz, medeniyete merkez, ilme ve irfana beşik, fakire ve kimsesize mesken, müminlere uhuvvet membaı olmuştur. Günümüzde belirtilen cami fonksiyonlarının birçoğu ise yaygın şekilde icra edilmemektedir. Genel olarak camilerimizde sadece cemaatle namaz kılma hizmeti verilmektedir. Cami faaliyetlerinin etkili bir şekilde devamı noktasında bazı problemlerle karşılaşıldığı tecrübe edilmektedir. Bu problemler dört ana başlık altında ifade edilebilir:

2.1. Kurumsal Problemler

DİB'nın varlık sebebi din eğitimi ve din hizmetleridir. İslam medeniyetinde din eğitimi ve din hizmetlerinin ana merkezi camilerdir. Camiler günümüzde yaygın din eğitimi kurumları olarak hizmet verme durumunda kalmıştır. Camilerde istihdam edilen görevliler de ilmi, beşeri ilişkiler, liderlik, temsiliyet vb. kabiliyetleri hususunda yeterli düzeyde eğitim almadan bu vazife kendilerine tevdi edilmektedir. Daha sonraki süreçte cami merkeze alınmadığından çeşitli vasıfları elde eden görevliler, görevde yükselme adı altında taşra teşkilatında, müftülüklerde ve genel merkezdeki başkanlık dairelerinde vazife almaktadır. Bir kısmı da kurum değiştirmektedir.

Diğer taraftan hitap ettiği cemaat potansiyelinin fazlalığı, merkez, kampüs vb. vasıflara sahip camilerin görevlileri ile cuma namazından

cuma namazına cemaati olan bir caminin görevlileri arasında özlük hakları hususunda fark yoktur. Uzman ve baş imam hatiplik kadroları bu hususstaki beklentilere karşılık verememektedir. Vasıflı personelinin cami görevlisi olarak kalmasını sağlamamaktadır.

Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğüne bağlı olan cami dernekleri kurumun dışında bir yapılanma ve denetime sahiptir. Bu özelliklerinin getirmiş olduğu serbestlikle birlikte DİB'lığının hedef ve amaçlarıyla örtüşür bir hizmet birlikteliği genel olarak gerçekleştirilememektedir. Cami yapım aşamasında kurulan, cami inşası bittiğinde de varlığını devam ettiren dernekler kendilerini caminin hizmetçisi değil sahibi gibi görebilmektedir. Malum anlayışa sahip cami dernek yöneticileri kendilerini cami görevlilerinin amiri konumunda görüp münferit hareket etmektedir. Cami dernek yönetimlerinin camilerin alt katlarını ticarethanelere dönüştürmesi gelinen durumun vahametini ortaya koyan müşahhas bir durumdur.

Camilerde, mevcut kanunlar çerçevesinde oluşturulan cami dernekleri iki başlılığa sebebiyet verdiği gibi cami merkezli teşkilatlanmanın önünde de engel olmaktadır. Kendi konumlarını korumak adına üye almamakta veya bu konuda seçici davranmaktadırlar. Küçük bir grubun veya bir şahsın idare ettiği cami dernekleri varlığı nedeniyle eğitim komisyonu, gençlik komisyonu, kadın komisyonu gibi camiden bir teşkilatlanmaya gidilememektedir.

2.2. Cami Görevlisi Kaynaklı Problemler

Kurum içerisinde genel olarak üç tip cami görevlisi profili vardır. Birincisi, sistemin kendine belirlemiş olduğu daire içerisinde kalıp; namaz kıldıran, cenaze merasimlerinde Kur'an tilavet eden, nikâh kıyan bu ve benzeri vazifelerin ötesine geçmeyen cami görevlileridir. Bu vasıfta olan görevli sayısı kurumda oldukça fazladır. İkincisi, cami görevliliğini bir basamak görüp bir an önce farklı mevkilere veya kurumlara geçmenin gayreti içerisinde olan görevlilerden oluşur. Namaz kıldırmanın dışında kalan vakitlerini eğitim düzeyini yükselterek veya farklı alanlarda kendilerini geliştirerek harcarlar. Üçüncüsü ise üstlenmiş olduğu vazifenin kutsiyetinin farkında olup, bütün olumsuzluklara rağmen, makamın gereklerini yerine

getirmek için yılmadan, usanmadan mücadele eden mihrap görevlileridir. Bu vasıfta olan cami görevlilerin sayısı ise oldukça azdır. Ve genel olarak kurum amirleri tarafından hak ettikleri değeri de görmezler. Yukarıda belirtilen birinci ve ikinci tip cami görevlileri camilerin fonksiyonel olamamasının en önemli nedenidir diyebiliriz. Bu durumun sorumlusu kendileri mi yoksa onları mevcut şartlarda böyle önemli bir makama getiren sistem mi? tartışılabilir.

2.3. Cami Cemaatinden Kaynaklı Problemler

Camiler Müslümanların bir araya geldiği birlikte ibadet ettiği müstesna mekânlardır. Ülkemizde 5 vakit camiye gelen cemaatin genel yaş ortalaması 60 yaşın üstündedir. Cuma ve bayram namazlarına gelen kişiler sadece namaz kılmak için gelmektedir. Genel olarak Müslümanların camiden organize olup ilmi, sosyal, kültürel faaliyetler yapma tecrübesi zayıftır. Camiler toplumun zihin dünyasında sadece namaz kılınan, cenaze kaldırılan bir mekân olarak algılandığından gerek fiziki imkânları gerekse işlevselliği hususunda önemli sapmalar meydana geldi. Camiyi sahiplenenler de mevcut durumu kanıksadı. Böyle bir ortamda çocuklara, gençlere, yetişkinlere yönelik camide ihtiyaç duyulan gerek fiziki dönüşümlere gerekse faaliyetlere karşı duranların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.

2.4. Camilerin Fiziki İmkânlarının Yetersizliği Kaynaklı Problemler

Günümüzde Müslüman toplum, 5 vakit namazın kılındığı mabede mescit, beş vakit namazın dışında cuma ve bayram namazlarının kılındığı mabede cami, konferans salonu, Kur'an Kursu, kütüphane, çeşitli sosyal donatıların olduğu mabedi de külliye diye isimlendirmektedir. Mescid ve camilerin çoğunluğu namazgâh dışında eğitim öğretim yapılabilecek sınıf ve kütüphane, birlik ve beraberliğinin pekişeceği aşevi ve taziye evi, çocukların, gençlerin sosyo-kültürel ve sportif ihtiyaçlarını karşılayacak mekânlara sahip değildir. Külliye veya selatin camilere ise toplum genellikle ziyaret etmek için gitmektedir.

Halkla iç içe olan mescit ve camilerin sadece namaz kılmak için gidilen bir mekân haline dönüşmesinde fiziki imkânların yetersizliğinin

önemli bir etkisi vardır. Mescitlerin izbe yerlerde yapılması bir nevi namaz kılınıp hemen çıkılması gereken bir mekân hüviyeti vermiştir. Camilerin ise alt katlarının ticarethanelere kiralanması hem camilerin manevi kimliğini zedeledi hem de işlevselliğinin önünde büyük bir engel haline geldi.

3. Çözüm Önerileri

Camilerimiz, İslam medeniyetinin teşekkülünde üstlenmiş olduğu konum ve vazifelerin aktif hale gelebilmesi için çözüm önerilerini yine dört başlıkta aktarılacaktır.

3.1. Kuruma Yönelik Öneriler

1. Mevcut sistemi dönüştürebilecek üst yönetim kadrosu oluşturulmalıdır. Ve gerekli yetki ve imkânlar verilmelidir.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat Fakülteleri aynı çatı altında toplanmalı, ortak bir plan ve müfredat geliştirilmelidir. Bu alanda istihdam edilecek kişileri okulöncesinden itibaren tespit etmeye çalışarak ilk/orta/lise düzeyinde de yine özel bir müfredat ve program geliştirilmelidir.

3. Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Merkezli yeniden yapılandırılmalıdır.

a) Eğitim-öğretim, irşat ve tebliğ kadrosu ile idari kadro ayrılmalıdır. İdari kadrolar mevcut diyanet merkezi binası ve müftülük sitelerinde görevlerine devam etmelidirler.

b) Diyanet İşleri Başkanı başta olmak üzere, din işleri yüksek kurulu üyeleri, müftüler, uzmanlar, vaizlerin makamları camide olmalıdır.

c) Camilerde; Diyanet İşleri Başkanı, İl/İlçe müftüsü veya Baş İmam altında bir yapılanmaya gidilmelidir. Eğitim öğretim kadrosu, irşat ve tebliğ başta olmak üzere gerekli yerlerde danışmanlık, rehberlik, tarih vb. alanlarda kadrolar camilerin bünyesinde ihdas edilmelidir.

d) İl temelli yeni bir yapılanmaya gidilmelidir. Genel müdürlük, daire başkanlığı gibi makamlar lağvedilmelidir. İl müftüleri görevli oldukları illerde her yönüyle eğitim/öğretim, tebliğ ve irşad vazifelerini sevk ve idare etmelidir. İl ve ilçelerde idari işlerle ilgili yine müftülük makamının riyasetinde müdürlük seviyesinde alt birimler oluşturulmalıdır.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı için özerk bir yapı değerlendirilmelidir.

3.2. Cami Görelilerine Yönelik Öneriler

İmamlık makamına İslam tarihinde verilen konum, değer ve sorumluluklar tekrar tevdi edilmesi gerekmektedir. Günümüzde olduğu gibi imam hatip lisesi, önlisans veya ilahiyat fakültesi bitirip yazılı (kpss-dhbt) ve kısa bir sözlü sınav yapıldıktan sonra bu makama atanma olmamalıdır. Diyanet akademi gibi özel bir eğitim kurumunda İslami ilimler alanında belli bir düzeye gelmelidir. Özellikle psikoloji, sosyoloji, tarih gibi beşeri ilimler hususunda da gerekli eğitimler verilmelidir. Diğer taraftan özgüven, liderlik vasfı, ahlaki erdem gibi kişisel özelliklerine de dikkat edilmelidir. Nihayetinde bir imamın riyasetinde en az bir yıl staj gördükten sonra imamlık makamının kendisine verilip verilmeyeceğine karar verilmelidir.

3.3. Cami Cemaatine Yönelik Öneriler

Camilere sadece namaz kılmak için gelen kişilere günümüzde cemaat denilmektedir. Halbuki cemaat aynı hedef etrafında toplanan şuurlu kişilerden oluşan topluluğa denmektedir. Camilerin hitap ettiği kesime dikkat ederek başta ilim halkaları, çocuk, gençlik kulüpleri, esnaf, eğitim, sanat, kültür vb. komisyonları cami bünyesinde oluşturulmalıdır. Böylece cami merkeze alınıp çevresine faydalı olacak şuurlu birliktelikler (cemaat) oluşturulmuş olunacaktır.

3.4. Camilerin Fiziki Yapılarına Yönelik Öneriler

Camilerin hitap ettiği halk kesimi dikkate alınarak fiziki yapısı inşa ve imar edilmelidir. Merkez, mahalle, köy, kampüs, sanayi, hastane vb. camilerin bünyesinde hangi birimler olması gerektiği belirlenmelidir. Mesela mahalle merkez caminin bünyesinde, eğitim için sınıflar ve kütüphane, sosyal dayanışma için aş evi, taziye evi, gençlik merkezi, cemaat bilinci oluşması için kadın, genç, eğitim vb. cami komisyonlarının özel büroları olmalıdır.

Sonuç

Camilerin fonksiyonlarının neler olabileceğini öğreneceğimiz en temel kaynak Mescid-i Nebevi örneğidir. Hz. Muhammed (sav) döneminde eğitimden siyasete toplumun ihtiyacı olan her alanda Mescid-i Nebevi merkez olmuştu. Tarihi süreç içerisinde değişen şartlar gereği birçok birim caminin dışında teşekkül etmiştir. Ancak hiçbir dönem eğitim ve sosyal dayanışma birimleri caminin dışına itilmemiştir. Camiler günümüzde olduğu kadar sosyal hayattan soyutlanmamış fonksiyonlarını kaybetmemişti.

Camilerin İslam medeniyetinde üstlenmiş olduğu mefkûreye günümüzde kavuşabilmesi için cami ile ilgi bütün dinamikleri yeniden hareketeçirip tecdit edilmesi gerekmektedir. İmam, cemaat, cami, diyanet kavramları aslına rücu ettirilmelidir.

Cami merkeze alınmadan yapılan bütün İslami faaliyetler güdük kalmakta amacına tam olarak ulaşmamaktadır. Sahih din anlayışının toplumda karşılık bulması hususunda camilerin alternatifsiz bir rolü vardır. Bunca olumsuzluklara rağmen camiden yapılan İslami faaliyetlere toplumun büyük bir teveccühü olmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cami merkezli yapılanabilmesi için devletimizin özel bir politikası ve milletimizin güçlü bir desteğine ihtiyaç vardır. Camilerimizin üstlenmiş olduğu mefkûreye kavuşabilmesi ancak köklü değişiklikler ve kararlı adımlarla mümkündür.

Kaynakça

Kazıcı Z. (2010). *İslam Kültür ve Medeniyeti,* İstanbul, Kayıhan Yayınları.

Kazıcı Z. (2021). , *İslam Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.*

Nebravi F. (1981). , *Tarihu'n-Nüzüm ve'l-Hadarati'l-İslamiyye*, Kahire.

Önkal A. (1983). *Diyanet Dergisi,* Cilt XIX, Sayı 3.

HANIMLARIN DİNİ VE SOSYAL İHTİYAÇLARI YÖNÜYLE CAMİ VE MESCİTLERİN FONKSİYONLARI

Hatice Demir
Kur'an Kursu Öğreticisi

Giriş

Kadınlar, beşeriyetin özü olup, neslin devamı kadınların varlığı ile mümkündür.[1] Yüce Allah, Kur'an'da Müslüman erkeklerle Müslüman kadınları beraber zikrederek, kadının değerini gözler önüne sermiştir.

"*Müslüman erkekler, Müslüman kadınlar; mümin erkekler, mümin kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; (Allah için) yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah'ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.*"[2]

Allah'ın insanlık için din olarak seçtiği[3] İslam'ın, yegâne mübelliği[4]

1 en-Nisâ 5/1

2 Hayreddin Karaman (ed.), *Kur'an yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014).el-Ahzâb 33/35

3 el-Mâide 5/3

4 el-Mâide 5/92

ve aynı zamanda yegâne mümessili[5] olan Efendimiz Hazreti Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem), kadınların değerini ve içtimai hayattaki mümtaz yerini her vesile ile beyan etmiş ve son olarak Veda Hutbesinde" *Ey insanlar! Kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Onların namus ve iffetini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Dikkat edin! Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız iffet ve namuslarını korumalarıdır. Kadınların sizin üzerinizdeki hakları geleneklere uygun biçimde yiyecek ve giyeceklerini sağlamanızdır. Kadınlar hususunda Allah'tan korkun ve onlara en iyi şekilde davranın"*[6] buyurmuştur.

Kadınlar, içinde yaşadıkları cemiyetin hem mimarı hem banisi hem hamisi olup, hem de turnusol kâğıdı hükmündedir. Bir cemiyetin kalitesi, kadınlara verdiği değer ve gösterdiği ihtimamla orantılıdır.

Kadınlar ve erkekler, kullukta paydaş ve yoldaş olarak yeryüzüne gönderilmiştir. Bu sebeple, camiler ve mescitler kadın-erkek bütün müminlerin ortak kullanım alanlarıdır. Kadınlar da mabetlerin kullanılmasında erkeklerle eşit haklara ve sorumluluklara sahiptir. Bu bağlamda, cami ve mescitlerin hanımların itibarlarına ve ihtiyaçlarına uygunluğu, dini ve sosyolojik açıdan büyük önem arz etmektedir.

Câmilere ve mescitlere bu muvâceheden bakıldığında, kadınların camilerden ve mescitlerden gerektiği gibi istifâde edebilmeleri ve câmilerin Mescit-i Nebevî örneğinde olduğu gibi, sosyal hayatın düzenlenmesinde aktif rol alabilmesi için, kadınların mahremiyet ölçüleri içerisinde bedenen, fikren ve kalben camilerin merkezinde olması ve camilerin işleyişine yön vermesi gerekmektedir. Bu misyonun gerçekleşmesi için, camilerin fonksiyonlarına kadınların ihtiyaç ve taleplerine göre yeniden şekil vermek gerekmektedir.

Biz, naçizane bu ihtiyaç ve talepleri, Müslüman hanımlar için olmazsa olmaz değerler açısından ele almaya; görüş ve önerilerine başvurduğumuz

5 el-Ahzâb 33/21

6 Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî, *Sahih-I Buhâri Muhtasarı Tecrid-I Sarih Tercemesi Ve Şerhi*, çev. Kamıl Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983).Buhârî, " acc", 132

toplumun çeşitli katmanlarında yer alan hem cinslerimizin, üzerinde hem-fikir oldukları ana başlıklar çerçevesinde mütalaa etmeye çalışacağız. Camilerin kategorilerine göre taksiminde, hanımlar açısından sahip olması gereken özel fonksiyonlar, çalışmamızın ileriki safhalarında ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

Her kategorideki cami ve mescidi kapsayan başlıkları şöyle sıralayabiliriz.

1- Cami ve mescitlerin, hanımların mahremiyetine uygunluğu.
2- Cami ve mescitlerin, temizlik ve hijyen şartlarına uygunluğu.
3- Cami ve mescitlerin, hanımların izzet ve itibarına uygunluğu.
4- Cami ve mescitlerin, hanımların dini ve sosyal ihtiyaçlarına uygunluğu.
5- Cami ve mescitlerin, anne-çocuk ilişkisine ait ihtiyaçlara uygunluğu.

1- Cami ve Mescitlerin Hanımların Mahremiyetine Uygunluğu

Malûm olduğu üzere, mahremiyet, Müslüman bir toplum için en önemli değerlerin başında gelmektedir. Sosyal hayatın her alanında mahremiyeti korumak, Müslümanların en önemli vazifelerinden biridir. Dolayısıyla, cami ve mescitlerin fiziki şartlarının, hanımların mahremiyetini muhafaza edebilecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Tespit ettiğimiz kadarıyla, cami ve mescitlerin kullanımında hanımların mahremiyete dair ihtiyaçlarını şöylece sıralamak isteriz:

Cami ve mescitlerde, erkeklerin ve hanımların giriş-çıkışlarının mümkünse ayrı kapılardan yapılması, ihtilâta meydan verilmemesi.

Hanımların namaz kılması için tahsis edilmiş bölümlerin, erkek cemaat tarafından görülmeyecek şekilde, perde veya ahşap paravan ile ayrılması.

Hanımlara ait şadırvan ve abdesthanelerin giriş-çıkışlarda erkek cemaatin görmeyeceği bir konumda olması. Yerlerinin, hanımların kimseye sormasına mahal bırakmayacak şekilde tabelalar ile gösterilmesi. Kapılarının kilitli olmaması. Hanımların, anahtar istemek için görevlilerle muhatap olmak zorunda bırakılmaması.

Hanımlara ait şadırvan ve abdesthanelerin temizlik, ücret tahsili vb. hizmetlerinin hanım görevliler tarafından yapılması. Erkek görevlilerin, hanımlara ait mahallere destursuz girmemesi.

Cami ve mescitlerin hanımlar bölümünde şadırvan bulunması.

Hanımların başörtülerini ve kıyafetlerini düzeltebilmeleri için, şadırvan ve abdesthanelerde kıyafet değiştirme kabini ve ayna bulundurulması.

2- Cami ve Mescitlerin Temizlik ve Hijyen Şartlarına Uygunluğu.

Temizlik (fıkhî tabiriyle taharet), imanın yarısıdır.[7] Namaz ibadetinin temeli, temizliktir.[8] Namazın makbul olması için, namaz kılan kişinin bedeni, elbisesi ve namaz kılacağı yerin necasetten arındırılmış olması gerekmektedir.[9] Bu fıkhî kural, erkek-hanım tüm Müslümanlar için geçerlidir.

Müşahedelerimize ve konu ile alakalı görüşlerine başvurduğumuz birçok hanımın ifadesine dayanarak belirtmemiz gerekirse, maalesef bazı cami ve mescitler ve bünyelerindeki abdesthane ve şadırvanlar, hanımların temizlik ve hijyen ihtiyacına yeterince cevap vermemektedir. Görevliler tarafından bu hususa özel ehemmiyet verilmesi, yetkililer tarafından düzenli kontrollerin yapılması suretiyle, temizlik ve hijyene dair ihtiyaçların giderilmesi gerekmektedir.

Bu ihtiyaçları şöyle sıralayabiliriz:

Hanımların namaz kılması için ayrılan bölümlerin, düzenli olarak temizliğinin yapılması; toz, kir, havasızlık ve dağınıklığın giderilmesi.

Cami ve mescitlerin halılarının mümkünse toz tutmayan ve tüy bırakmayan evsafta olması.

Şadırvan ve abdesthanelerin temizlik ve hijyen kurallarına uygun şekilde, düzenli olarak temizliğinin ve havalandırmasının sağlanması.

---

7 *Sahih-I Müslim Tercüme ve Şerhi*, çev. Ahmet Davutoğlu (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020).Müslim, "Taharet", 1

8 el-Mâide5/6

9 Hayreddin Karaman vd. (ed.), *İman ve İbadetler* (Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014).190

Tuvaletlerde ve abdesthanelerde yeterli miktarda sabun, tuvalet kâğıdı, kâğıt havlu, askı, burnu açık abdest terliği ve çöp kovasının bulundurulması. Çöp kovalarının dolup yerlere taşmasına mahal bırakmadan sıklıkla boşaltılması.

Abdesthanelerin engelli hanımların ihtiyaçlarına. (Tekerlekli sandalye giriş rampası, tutunma kolları, uygun yükseklik ve genişlikte klozet ve lavabo vb.) cevap verecek nitelikte olması

Abdesthanelerin, mümkünse ücretsiz olması. Ücret alınacaksa, alınan ücretin karşılığında kaliteli hizmetin verilmesi.

Cami ve mescitlerin girişinde ayakkabı koymak için poşet ve hanımlar bölümü için yeterli miktarda ayakkabılık bulunması.

Abdesthane ve şadırvanlarda hanımların abdest alırken çantalarını ve kıyafetlerini asabilmeleri için duvarlarda yeterli miktarda askı bulunması.

Şadırvanlarda hanımların ellerindeki fazla eşyalarını bırakarak güvenli bir şekilde abdestlerini alabilmeleri içi raflar ve kilitli dolaplar bulunması.

3- Cami ve Mescitlerin Hanımların İzzet ve İtibarına Uygunluğu

Müslümanlar olarak hayat rehberimiz olan Kur'an ve Sünnet'in öğretilerine göre kadınlar, yaratılış ve kullukta erkekle eştir. Allah, "*Rableri onların dualarına şöyle karşılık verir: "Şüphesiz ben, erkek olsun kadın olsun -ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir- sizden bir şey yapanın emeğini asla boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim. Andolsun ki, Allah katından bir mükâfat olarak onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Şüphe yok ki nimetin güzeli Allah'ın katındadır!*" [10] buyurarak, kadınlarla erkekleri kullukta bir tuttuğunu beyan etmiştir. Bu beyanının yanı sıra bizzat kadınlarla ilgili, çok sayıda ayet-i kerime ve hadis-i şerif olduğu gibi, kadınlara ait hususlar içeren ve adını "Nisâ" (kadınlar) kelimesinden alan özel bir sure bulunmaktadır.[11]

Yüce dinimiz İslâm, kadına hak ettiği izzet ve itibarı ziyadesiyle teslim

10 Âl-i İmran 3/195

11 el-Bakara 2/187-228-229-232-233-237; Âl-i İmrân 3/14; En-Nisâ 4/1-4-7-11-12-19-

etmekte iken, maalesef günümüzde, Allah ve Resul'ünün kadınlara verdiği değer, göz ardı edilmekte; kadınlar hak, izzet ve itibar kaybına maruz bırakılmaktadır. Bu değersizlik ve ötekileştirme maalesef bazı cami ve mescitlerin kullanımında da müşahede edilmektedir. Cami ve mescitlerin, İslam'ın hanımlara verdiği değeri gösterecek ve onlara hakları olan izzet ve itibarlarını iade edecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Şöyle ki:

Bütün camilerin, hanımların vakit, cuma ve bayram namazlarına iştirak etmelerini mümkün kılacak şekilde düzenlenmesi. Cuma saatinde kapı dışarı edilmelerinin söz konusu olmaması.

Cuma Hutbelerinde salt erkekleri muhatap alan ve İslâm'ın erkeklerin tekelinde bir din olduğu izlenimini veren bir dil değil, Peygamberimizin (sallallahu aleyhi ve sellem) Veda Hutbesi'nde olduğu gibi, kadın- erkek tüm Müslümanları kuşatan bir dil kullanılması.

Hanımların namaz kılmaları için tahsis edilen bölümlerin, kendilerini ikinci sınıf vatandaş olarak hissedecekleri izbe, karanlık, rutubetli, havasız, tozlu merdiven altı (elektrik süpürgesi, halı, rahle vs. gibi eşyaların muhafaza edildiği) depovari yerler değil; temiz, ferah, geniş ve aydınlık mekânlar olması.

Hanımlara ayrılan bölümlerin, camiden müstakil, namaza hoparlörle bağlanılan, elektrik kesilmesi durumunda namazın inkıtaa uğradığı, estetikten yoksun (yırtık, sarkık, düğmeleri kopmuş, renk uyumsuz, kalitesiz) perdelerle bölünmüş kısımlar değil; erkekler tarafından görülmeyecek evsafta şık bir perde ya da ahşap şebeke ile çevrili, zarif mekânlar olması.

Hanımlar bölümünde, şüpheye mahal vermeyecek şekilde kıbleye işaret eden tabelalar olması.

Duvarların, estetik değeri olmayan, göz ve gönül yorgunluğuna ve kıblenin yönü konusunda zihin karışıklığına sebep olan tablolardan arındırılması.

20-21-24-25-32-33-34-127-128-176; el-A'râf7/189; er-Rûm30/21; el-Ahzâb33/28; ez-Zümer39/6; el-Ahkâf46/15; el-Mümtehine60/12

Kitaplıkta bulunan kitapların ve Kur'an-ı Kerim'lerin, seccadelerin, yırtık ve dağınık, tesbihlerin sayılarının eksik olmaması.

Hanımlar bölümünde yeterli miktarda setr-i avrete uygun, (mümkünse pamuklu kumaştan imal edilmiş) namaz elbiselerinin, etek ve başörtülerin ve bunların düzenli bir şekilde tutulacağı dolapların bulunması.

Selâtin camilerdeki üst kat hanımlar mahfilinin, sadece özel gün ve gecelerde değil, haftanın her günü ve tüm namaz vakitlerinde hanımların kullanımına açık olması. Üst kata çıkışların, aramaya mahal bırakmayacak şekilde tabela ile gösterilmesi.

4. Cami ve Mescidlerin Anne-Çocuk İlişkisine Ait İhtiyaçlara Uygunluğu

İnsan hayatı, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinden oluşur. İslam hukukunda doğumla başlayıp, temyiz yaşına oradan da ergenlik dönemine uzayan dönem, çocukluk dönemidir. Kız olsun erkek olsun, bu dönemi yaşayan kimse "çocuk" olarak adlandırılır. Evliliğin gayesi, çocuk sahibi olarak neslin devamını sağlamaktır.[12] İslam, Müslümanları evliliğe ve çocuk sahibi olmaya teşvik eder. Hayırlı eş ve evlat sahibi olmak için duada bulunmaya davet eder.[13]

Çocuklar, dünya hayatının nimeti ve süsüdür.[14] Allah, çocuğun dünyaya gelişi ve ergenliğe ulaşması sürecinde en büyük sorumluluğu anneye vermiştir. İnsan hayata gözünü açtığı andan itibaren, biyolojik ve psikolojik olarak anneye muhtaçtır. Hiçbir gıda anne sütünün, hiçbir ortam anne kucağının yerini tutamaz. Anne sevgisi ve şefkati çocuğun şahsiyetinin oluşumunda en önemli etkendir. Anne sevgisinden ve ilgisinden mahrum büyüyen çocuklar, özgüven duygusunun eksikliğinden kaynaklanan problemlere duçar olurlar. Bu sebeple İslam dini, çocuğun anne sevgisine ve ilgisine en çok muhtaç olduğu ilk çocukluk döneminde, mutlaka annesinin bakım ve himayesinde olmasını uygun görmektedir. Bu dönem,

12 Hayati Hökelekli, "Çocuk", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Istanbul: TDV Yayınları, 1993).355

13 el-Furkan 25/74

14 El-Kehf 18/46

doğumdan itibaren "temyiz yaşı" olarak kabul edilen yedi yaşına kadar olan dönemdir.

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) çocukların sevgi ve şefkatten mahrum büyüdüğü, özellikle kız çocuklarının değersiz görülerek diri diri toprağa gömüldüğü bir cahiliye toplumunda, çocuklara ve gençlere verdiği değeri her zaman ifade ederek, ebeveynleri çocuklarına karşı sevgili ve şefkatli davranmaya teşvik etmiş, çocuklarına düşkün hanımları övgüsüyle taltif etmiştir. [15]

Çocuklar, Hz. Peygamberin mescidinin özel misafirleridir. Hz. Peygamber, namaz kılarken ve hutbe verirken dahi çocukları hoş tutmuş, onların arzularını ve ihtiyaçlarını karşılama noktasında hassasiyet göstermiştir. Müslümanlar olarak bizlerin de Hz. Peygamberin eşsiz örnekliğinden hareketle cami ve mescitlerimizi anne-çocuk ilişkisinden doğan ihtiyaçları karşılayacak şekilde düzenlememiz gerekmektedir.

Cami ve mescitlerin, anne-çocuk ilişkisine ait ihtiyaçlarını şöyle sıralayabiliriz:

Abdesthanelerde bebek bakım (emzirme ve alt değiştirme) ünitesinin bulunması.

Cami ve mescitlere küçük çocukları ile gelen hanımların namazlarını huzurlu bir şekilde eda edebilmeleri için, anneleri namaz kılarken çocukları meşgul edecek, uygun nitelikte oyuncakların, resimli hikâye kitaplarının, boyama kitabı ve kalemlerinin bulundurulması.

Cami ve mescitlerde annelerin bebeklerini yatırabileceği minderler bulundurulması.

Câmi avlularının, sadece yaşlı amcaların istifade ettiği alanlar olmaktan çıkarılıp, hanımların da çocukları ile oturup, istirahat edebileceği, birbirleriyle sohbet edebileceği şekilde düzenlenmesi. Avluların, mabetlerin vitrini olması hasebiyle, temizlik ve peyzaj çalışmasına özen gösterilmesi.

Çalışan anneler için, camilerin bünyelerinde kreşler kurulması ve bu kreşlerde üniversitelerin Okul Öncesi Öğretmenliği veya Çocuk Gelişimi

15 Hayati Hökelekli, "Çocuk".356-358

bölümünden mezunu hanım öğreticilerin istihdam edilmesi. Bu vesile ile çocukların küçük yaşlardan itibaren câmi ile ünsiyetinin sağlanması.

5- Cami ve Mescitlerin Hanımların Dini ve Sosyal İhtiyaçlarına Uygunluğu

İnsan, yaratılış itibariyle sosyal bir varlıktır. Biyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. Diğer insanlarla bir arada yaşamaya, birlik, beraberlik ve yardımlaşmaya ihtiyacı vardır. Allah'ın insanlara din olarak seçtiği İslâm,[16] fıtrat ve medeniyet dinidir. İslam'ın ibadet, muamelat ve ahlaka dair temel hükümleri, insanların topluluk halinde sevgi, saygı, emniyet ve dayanışma içinde yaşamaları, ibadette, sevinçte, kederde bir arada olmalarının gerekliliği üzerine bina edilmiştir. Hac ibadeti, vakit, Cuma ve bayram namazlarının cemaatle kılınması, zekât, kurban, infak gibi maddi paylaşımı esas alan ibadetler, selamlaşma, sıla-i rahim, hasta ve taziye ziyareti, düğün ve cenazelerde hazır bulunma gibi sosyal içerikli konulara dair hükümler, sosyalleşmenin İslam'ın bir gereği olduğuna delâlet etmektedir.

Başta akrabalar ve komşular olmak üzere, renk, dil, ırk, statü farkı gözetilmeksizin sosyal ilişkilerin canlı tutulmasının önemini ifade eden ve toplumsal hayatı düzenleyen birçok ayet-i kerime inzal olmuş ve hadis-i şerif irat edilmiştir.

"Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız, O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır."[17]

"…Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın."[18]

"Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı

16 el-Mâide 5/3
17 el-Hucurat/13
18 Âl-i İmran 3/103

emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor."[19]

"Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah'a verdikleri sözden dönerler, Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar; işte sonunda zararlı çıkacak olanlar da yalnız bunlardır."[20]

"Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir."[21]

"Allah ümmetimi delalet üzere bir araya getirmeyecektir. Allah'ın eli (yardımı) cemaatle birliktedir. Cemaatten ayrılan, cehenneme (yoluna) ayrılmış olur."[22]

"Siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de tam iman etmiş olmazsınız. Ben size bir şey göstereyim mi? Onu yaparsanız, sevişirsiniz. Aranızda selâmı ifşa ediniz." [23]

Görüldüğü üzere, Kur'an ve Sünnet, Müslümanların birbiriyle tanışmaları, kaynaşmaları ve dayanışmalarını emretmektedir. Camiler ve mescitler, dini ve sosyal hayatın kalbi durumundadır. Allah ve Resulünün işaret ettiği İslam medeniyetinin tesisi, cami merkezli bir hayat düzeni ile mümkündür. Bunun için, camiler ve mescitler, dini ve sosyal açıdan daha fonksiyonel hale getirilmeli, toplumsal hayatın bir parçası olan hanımların bu konudaki ihtiyaçları göz ardı edilmemelidir.

Bu ihtiyaçlarla ilgili tespitlerimizi şöyle sıralamak isteriz:

Camilerinin müştemilatı içinde, hanımlara mahsus olup, çalışanları hanımlardan oluşan, hanımların oturup, istirahat ve sohbet edebilecekleri, cay içebilecekleri ve bir şeyler yiyebilecekleri, bebeklerini emzirebilecekleri, telefonlarını şarj edip, kitap okuyabilecekleri, duvarları toplumsal

19 en-Nahl 16/ 90

20 el-Bakara 2/27

21 Buhari, Ezan 30

22 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiʿ uʾ -ʿ aʿ îʿ* , ed. . Muhammed Fuâd Abdülbâkī, ts.Tirmizî, Fiten, 7/2167

23 Müslim, "Îmân", 93

mesajlar veren ayet, hadis ve kelâm-ı kibarlarla süslenmiş, nezih ve huzurlu mekânlar tesis edilmesi.

Şadırvanlarda, abdestin sahih olması için gerekli şartların, camilerde ise, camilerde yapılması ya da yapılmaması gereken konuların (ojenin abdeste mâni olması, setr-i avret, istikbâl-i kıble, cami adabı, kerahet vakitlerinde tahiyyetu'l- mescid namazının kılınamayacağı, ön saflarda namaza durulmasının önemi, yüksek sesle konuşulmaması, telefonun sessize alınması, namaz kılanın önünden geçilmemesi, ayakkabıların namaz kılınan mahalle bırakılmaması vb.) yazıldığı, görselliği yüksek, özenle hazırlanmış panoların asılması.

Cami içerisinde, hanımların kolaylıkla ulaşabileceği, Mealli Kur'an-ı Kerim, ilmihal, tefsir ve hadis kitapları ihtiva eden bir kitaplık bulunması.

Buraya kadar dile getirmeye çalıştığımız konular, hanımların dini ve sosyal ihtiyaçları yönüyle cami ve mescitlerin tamamı için önem arz ettiğini düşündüğümüz hususlar idi. Camilerin, kategorilerine göre taksiminde, hanımların dini ve sosyal ihtiyaçları açısından sahip olması gerektiğini düşündüğümüz birtakım fonksiyonları da dikkatlerinize arz etmek isteriz.

Mahalle Camileri

Malûm olduğu üzere, mahalleler, toplumsal hayatın bütününü oluşturan en küçük, en dinamik ve en hayatî unsurlardır. Mahalle camileri, toplumsal hayatın lokomotifi durumunda olup, en yoğun, en planlı, en özverili çalışma yapılması gereken alanlardır. Bu sebeple, câmiler kategorisinde en önemli sorumluluk mahalle câmilerine ve onun görevlilerine düşmektedir.

Hanımların dini ve sosyal ihtiyaçları açısından mahalle camilerinin fonksiyonlarına ait mülâhazalarımızı şöyle sıralayabiliriz:

1- Hanım İrşat Görevlisi

Her mahalle camisinin konumuna, büyüklüğüne göre dönüşümlü olarak hizmet edebilecek bir ya da birkaç hanım irşat görevlisinin bulunması ve bu görevlilerin cami müştemilatı içinde hanım cemaatin kapısını rahatlıkla çalabileceği sabit bir görev mahallinin olması. Bu mekânın, ziyaretçilerin rahat bir şekilde oturup, çay, kahve vs. ikramı eşliğinde dini sorularını sorabileceği, dertlerini paylaşabileceği bir şekilde tefriş edilmesi.

2- Gönüllü Hanımlar Birliği

Okul Aile Birliği örnekliğinde olduğu gibi, her mahalle camisinin "Gönüllü Hanımlar Birliği" adı altında hanımlardan oluşan bir hizmet grubunun olması. Söz konusu gönüllü hanımların, öncelikle İlahiyat Lisans, İlahiyat Ön lisans ve İHL mezunu ya da farklı alanlarda eğitim almış ve hizmete talip olan gençlerin arasından seçilmesi.

Gönüllü hanımların, camilerin hanım irşat görevlileri tarafından koordine edilip, eğitimlerine ve istidatlarına göre iş bölümü ve görevlendirme yapılması. Bu teşkilatlanma vesilesi ile câmilerin, birlik ve beraberliğin, yardımlaşma ve dayanışmanın merkezi haline getirilmesi.

Gönüllü Hanımlar Birliğinin kendi arasında periyodik istişare toplantıları düzenleyip, proje geliştirmesi ve alınan kararların, cami irşat görevlisi hoca hanımlar ve imam efendiler tarafından yazılı olarak müftülüğe arz edilerek hayata geçirilmesinin sağlanması.

Gönüllü hanımlar birliğinin geliştirdiği ve müftülükçe onaylanan projelerin mali yönünün, cami derneği ve müftülük tarafından finanse edilmesi.

Gönüllü Hanımlar Birliği öncülüğünde geliri hayır faaliyetlerinde kullanılmak üzere kermesler düzenlenerek, mahalle halkının ve esnafın tasadduka teşvik edilmesi. Kermeslerden elde edilecek gelirle, hayır faaliyetlerinin (yetimlerin ve Darülaceze'deki yaşlıların sevindirilmesi, ihtiyaç sahibi öğrencilere burs verilmesi ağaç dikimi, su kuyusu açılması, vb.) yapılması. Gerçekleştirilen hayır faaliyetlerinin görseller eşliğinde cami panolarından ilan edilmesi.

3- Camilerin İlim, İrfan ve Sanat Merkezi Haline Getirilmesi

Her mahalle camisi bünyesinde bir toplantı salonu tesis edilmesi ve bayan irşat görevlileri tarafından bayanlara yönelik Kur'an-ı Kerim, Hadis, Tefsir, İlmihal, Akait, Siyer, Osmanlı Türkçesi, Adâb-ı Muaşeret derslerinin verilmesi. Çalışan bayanlar için akşam kursları düzenlenerek, Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler derslerinin verilmesi.

Peygamberimizin mutahhar eşleri validelerimizi (r.a) ve Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Meryem, Hz. Asiye gibi örnek kadın şahsiyetleri tanıtan seminerler ve sohbetlerin yapılması.

Karı-koca ve aile hukukuna dair sohbetlerin, seminerlerin ve vaaz u nasihatlerin yapılması. Annelere ve anne adaylarına çocuk eğitimi ve terbiyesine yönelik derslerin ve seminerlerin verilmesi.

Su ve yiyecek başta olmak üzere, her türlü israfın önlenmesi ve hanımlara geri dönüşüm kültürünün kazandırılması için eğitimler verilmesi.

Her cami bünyesinde internet erişiminin de bulunduğu bir kütüphane olması. Evinde ders çalışma ortamı bulamayan öğrencilerin ve kitap okumak isteyen hanımların, buranın imkânlarından istifade etmelerinin sağlanması.

İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camii örneğinde olduğu gibi, uygun zeminler oluşturularak camilerin, hanımlarımıza ve gençlerimize alanında uzman üstatlar tarafından hat, tezhip ebru gibi Geleneksel İslam Sanatlarının öğretildiği sanat merkezleri haline getirilmesi.

Cami ve Halk Eğitim Merkezi iş birliği ile, genç kızlara ve ev hanımlarına sanat ve meslek edindirme ve okuma-yazma kurslarının düzenlenmesi.

Her camide, Ramazan-ı Şerif dışında da her gün mukabele okunması, tilâvetin sonunda, okunan cüzde yer alan konulara kısaca değinilmesi.

4- Camilerin Sosyal ve Kültürel Faaliyetlere Ev Sahipliği Yapması

Haftada, on beş günde ya da ayda bir her mahalle camisinde ücretsiz olarak "Psikolojik Destek Günleri" düzenlenmesi. İrşat görevlisi hanımlarla koordineli bir şekilde çalışan uzman psikologlar tarafından hanımların dertlerinin dinlenmesi. Sorunları olan hanımlara rehberlik edilerek, dini referanslar eşliğinde çareler üretilmesi ve sorunlarının çözümü için ilgili kurum ve kuruluşlara yönlendirilmesi.

Camilerin bünyesinde, hanımların ihtiyaç halinde geçici olarak kalabileceği korunaklı misafirhanelerin tesis edilmesi.

Cami müştemilatı içinde, haremlik-selamlığa uygun düğün ve nikah merasimlerinin, taziyelerin, velime yemeği ve mevlit ikramlarının yapılmasına uygun alanların oluşturulması.

Gençlere ve hanımlara yönelik, rehber eşliğinde tarihi ve kültürel geziler düzenlenmesi.

Evlilik yaşına gelmiş, ihtiyaç sahibi genç kızların çeyizlerinin oluşturulması için mahalle halkının ve esnafın katkısının sağlanması.

Mahalle camilerinin yapacağı sosyal çalışmalarda ilgili mahalle muhtarlığı ile koordineli olarak çalışması. Camilerin meskûn bulunduğu mahallenin dul, yetim ve ihtiyaç sahibi kişileri tespit edilip, envanterinin çıkartılması. Camiye gelen fitre, zekât ve bağışların kayıt altına alınarak, ihtiyaçlı kişilere yönlendirilmesinin sağlanması. Bu ameliyenin bilgi işlem departmanınca kaydının tutulup, muhafaza edilmesi.

Her camide İslam'ın, etnik ayrımcılığı, sınıf farkını ortadan kaldıran, saygı, sevgi, güven, birlik ve beraberliği teşvik eden mesajlarını içeren afişlerin asılması ya da bu etkinliğin, elektronik ledler aracılığıyla yapılması.

Dulları, yetimleri, yaşlıları, çocukları, engellileri, kronik hastalıkları olanları ve şehit ailelerini sevindirmek adına ziyaretler, moral ve motivasyon etkinlikleri (piknik, gezi, hediye verme vb.) düzenlemesi.

Su baskını, yangın vb. afetlerde zarar görmüş olan komşuların yaralarının sarılması için maddi-manevi dayanışmaya öncülük edilmesi.

Hanımlar ve çocuklar arasında (atık yağ, pil, kâğıt, plastik, cam, karton biriktirme gibi) ödüllü etkinlikler düzenlemesi.

Çocuklara ve gençlere yönelik tiyatro, spor, ağaç dikme, el sanatları gibi eğitici etkinlikler; bilgi yarışması, spor müsabakası gibi ödüllü yarışmalar düzenlenmesi

AMATEM ve YEŞİLAY iş birliğiyle alkol madde ve sigara bağımlılığı ile mücadeleye yönelik eğitimlerin ve seminerlerin verilmesi. Bağımlı gençlere sahip çıkılması ve gençlerin kurtarılması için aileleriyle dayanışma içine girilmesi.

Sokakta yaşayan evsiz vatandaşlara karşı duyarlılığın artırılması. Özellikle soğuk kış aylarında camilerin dernekleri ve hanım cemaatleri tarafından cami avlusunda sıcak çorba ikramı organize edilmesi.

Komşuluk ilişkilerini güçlendirme etkinliklerinin yapılması, küslerin barıştırılması. Dini ve milli bayramlarda birlik, beraberliğin artırılmasına yönelik etkinlikler düzenlenmesi.

Hayvan sevgisinin yaygınlaşması için camilerin bahçesine kedi evlerinin yapılması, kedi ve köpeklerin sahiplendirilmesi, evde ya da sokakta beslenme ve tedavilerinin teşvik edilmesi.

Gençlerde Fetih ve Çanakkale ruhunu güçlendirmek için, İstanbul'un Fethi ve Çanakkale Zaferi gibi önemli günlerde günün mana ve önemine uygun etkinlikler yapılması. Bu etkinliklerde tarihi şahsiyetlerin tanıtılması.

Evlerdeki ihtiyaç fazlası giysilerin ve küçük ev eşyalarının, cami müştemilatı içerisinde oluşturulacak bir mekânda toplanarak, ihtiyaç sahibi kişilere hibe edilmesinin sağlanması.

Çocukların ve gençlerin cami ile ünsiyetini sağlamak gayesiyle, namaz vakitleri dışında cami bahçesinde oyun oynamalarına, müsaade edilmesi. Yaşlı amcaların, cami bahçesinde oyun oynayan çocuklara karşı olumsuz davranışlar sergilemesinin önüne geçilmesi.

Camilerin, ismine uygun şekilde insanların sevinç ve kederlerinin paylaşıldığı sosyo-kültürel mekânlar haline dönüştürülmesi.

Selâtin Camiler

Her biri bir sanat ve estetik harikası olan Selâtin camilerimiz, kutlu ecdadımızın bizlere en kıymetli hediyeleridir. Ecdadımızın hem yadigârı hem de sadaka-i cariyesi olan bu mabetler erkek-kadın tüm Müslümanların ortak mirasıdır. Müslüman hanımlar da en az erkekler kadar bu mirastan istifade etme hakkına sâhiptir. Dünya kültürel mirasının önemli bir parçası durumunda olan Selatin Camiler, İslam'a hizmet noktasında önemli bir misyona sahiptir.

Yukarıda cami ve mescitlerin fonksiyonlarına dair dile getirdiğimiz hususlara ek olarak, Selâtin camilerin hizmetini ziyadeleştireceği kanaatiyle birkaç hususu arz etmek isteriz.

Selâtin camilerdeki üst kat hanımlar mahfilinin, sadece özel gün ve gecelerde değil, haftanın her günü ve tüm namaz vakitlerinde kullanıma açık olması.

Selatin camilerin bünyesinde özellikle gayrimüslim ziyaretçilere İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak İslam'ın anlatıldığı, sorularına cevap

verildiği, İslami içerikli kitap ve broşürlerin ücretsiz sunulduğu, lokum, gülsuyu, şerbet gibi milli ikramların bulunduğu bir köşe düzenlenmesi.

Kur'an-ı Kerim, ezan ve ilahi dinletisinin yapıldığı, geliri camiye sarf edilmek üzere, İslami mesajlar içeren kartpostallar, ayraçlar vs. gibi objelerin satıldığı, ihtida etmek isteyenlere rehberlik edilen, bir enformasyon merkezi kurulması.

Yerli ve Yabancı turistlerin ziyaretlerine mazhar olan selatin camilerde erkek görevlilerin yanı sıra hanım irşat görevlilerinin istihdam edilmesi.

İstihdam edilecek hanım irşat görevlilerinin (yüklenmiş oldukları temsil sorumluluğuna binaen) tesettür ölçülerine dikkat eden, alanında donanımlı, yabancı dil bilen, hitabeti, diksiyonu, iletişimi kuvvetli kişiler olmasına özen gösterilmesi.

Hastane Camileri

Hastane camileri ve mescitleri cami ve mescitler arasında özel bir öneme sahiptir. Zira bu mabetler, hastalık ve ölüm gibi imtihanlara tabi tutularak acı, ağrı, üzüntü, elem, uykusuzluk, yorgunluk, güçsüzlük, çaresizlik gibi zorluklar yaşayan hastalara, hasta yakınlarına ve başta doktorlar olmak üzere onlara yardımcı olmaya çalışan sağlık personeline hizmet vermektedir. Bu sebeple gerek hastaların ve refakatçilerinin gerek hastane personelinin özel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Şöyle ki:

Hastane camileri ve mescitlerinin, imametin yansıra, manevi rehberlik ve danışmanlık yapacak erkek ve bayan görevlilere ihtiyacı vardır. Bu görevlilerinin, alan bilgisi kuvvetli, dini, insani ve manevi hassasiyeti yüksek, şefkat ve merhameti engin olmalıdır. Hastaların ve refakatçilerin derdiyle dertlenmeli, onların sıkıntılarını paylaşıp, ihtiyaçlarını gidermeyi ve problemlerini çözmeyi kendine misyon edinmelidir.

Hastane mescitleri, bodrum katlarda, morgların yanına konumlandırılmış, dar, karanlık, rutubetli, kasvetli yerlerde namaza tahsis edilmiş küçücük odalar şeklinde değil; hastaların, refakatçilerin, hastaların tedavisi için, gecesini gündüzüne katan sağlık çalışanlarının, kolayca ulaşabileceği,

içerisinde moral, huzur ve sükûnet bulacağı, istirahat edebileceği temiz, aydınlık, ferah mekânlar olmalıdır.

Hastane camileri, cemaat profilinin ihtiyacına uygun dini dersler, sosyal ve kültürel aktiviteler, sohbetler, seminerler, moral ve motivasyon etkinlikleri, basit sportif aktiviteler, el becerileri, sanatsal faaliyetler ve sergilere ev sahipliği yapacak; kütüphane, dinlenme salonu, kantin, aşevi, hamam, gasilhane, berber, mini market gibi birimleri bünyesinde barındıracak şekilde yapılandırılmalı, bütün faaliyetlerin temelinde, "halka hizmet, hakka hizmet" inancı bulunmalıdır.

Hastane mescitlerinin özellikle hanımlar bölümünde şadırvan, duşakabin ve giyinme kabini bulunmalıdır.

Hastane mescitlerinin şadırvanlarında farklı şehirlerden tedavi için gelmiş ve tedavisi uzun süren hastaların ve yakınlarının hizmetine tahsis edilmiş çamaşır makinaları ve çamaşır kurutma makinaları bulunmalıdır.

Kampüs Camileri

Kampüs camilerinin cemaatinin kahir ekseriyetini, geleceğin doktorları, mühendisleri, öğretmenleri gibi çeşitli mesleklerin adayları olan öğrenciler ve onları yetiştiren öğretim üyeleri oluşturmaktadır. Onlara imamet edecek cami görevlilerinin ve bayan öğrencilere hizmet vermek üzere görevlendirilmiş hanım irşat görevlilerinin ilim ve ihlâs ile mücehhez olması, birçoğu gurbette olan öğrencilere bilgi, ilgi, sevgi, şefkat ve saygı ile muamele etmesi, kendi zatında, camiyi öğrenciler için cazibe merkezi haline getirmesi beklenir. Öyle ki, öğrencilerde kampus camisinde ibadet etme şevki hasıl olmalı, cami görevlileri ve hanım irşat görevlilerinin rehberliğinde ilmi, fikri ve sosyal aktiviteler hayata geçirilmelidir.

Allah'a layık bir kul, Resulüne layık ümmet, vatana, millete hayırlı evlat ve hayırlı bir eş olmanın yolu, öncelikle mahalle camilerinden, sonrasında kampüs camilerinden geçmektedir Bunun için, kampus camileri her fakülteden öğrenci için, Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, Kelam, Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Tarihi gibi temel İslami ilimlerin tahsil edildiği ve sağlam şahsiyetlerin inşa edildiği, huzur ve itminanın hâkim olduğu bir eğitim merkezi olmalıdır.

Kampüs camileri de diğer camiler gibi, hanım öğrencilerin mahremiyetlerini muhafaza ederek abdest almaları ve namazlarını eda edebilmeleri, ders aralarında cay içip, istirahat edebilmeleri, kitap okuyup, ders çalışabilmelerine uygun şekilde tasarlanmalıdır.

Kampüslerin geniş bir alanda konumlanması sebebiyle, kampüs camileri uzun yürüme mesafesinde olmaktadır. Öğrencilerin ders programlarının aksamaması ve için mümkünse her fakülte bünyesinde erkek ve hanım mescidi bulunmalıdır.

Kampüs camilerinin kış aylarında yeterli ısınmasına ve şadırvanlardan sıcak su akmasına özen gösterilmelidir.

Konuyla ilgili âcizane tespit ve tekliflerimiz bunlardan ibarettir. 11. Din Görevlileri Sempozyumunun hayırlara vesile olması, cami ve mescitlerimizin, asli hüviyetleriyle buluşarak kıyamete kadar pâyidar kalması niyazıyla...

Kaynakça

Sahih-i Müslim Tercüme ve Serhi. çev. Ahmet Davutoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020.

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim. *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, ts.

Hayati Hökelekli. "Çocuk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/355-359. Istanbul: TDV Yayınları, 1993.

Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *Iman ve ibadetler*. 1 Cilt. Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 22. Baski., 2014.

Karaman, Hayreddin (ed.). *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl Ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. baskı., 2014

Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî. *Sahih-I Buhâri Muhtasarı Tecrid-I Sarih Tercemesi Ve Şerhi*. çev. Kamıl Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1983.

BÖLÜM 10

DİĞER MÜSLÜMAN ÜLKELERDE CAMİ VE FONKSİYONLARI

(المساجد ووظائفها في البلاد المسلمة الأخرى)

تفعيل القيم الاجتماعية في وظائف «مساجد ضواحي المدينة»: الرؤية التأصيلية والنماذج التطبيقية

الأستاذ الدكتور عدنان خطاطبة
كلية الشريعة، جامعة اليرموك، الأردن

المقدمة:

الحمد لله، والصلاة والسلام على رسول الله، وعلى آله وأصحابه أجمعين، وبعد:

تشكل المساجد في التصور الإسلامي وواقعيته الدولية والاجتماعية عبر التاريخ والحاضر، شعيرة من شعائر الله العظمى، ومنارة من منارات حضارة المسلمين المثلى، حيث تشهد هذه المساجد، بأعدادها وعمارتها ومآذنها وهندستها ودورها، عبر مئات السنين، بعمق فكرة المسجد وقداستها وأهميتها ورمزيتها في وجدان الأمة المسلمة ومجتمعاتها، لتكون من أقوى الشهود الحضارية والمجتمعية على تميز أمة الإسلام وقوة حضورها وشهودها الحضاري، وما مئات المساجد التاريخية في تركيا، بهندستها الإبداعية، وشموخها المعماري، وبقاؤها المادي والمعنوي، إلا شاهد من بين تلك الشواهد العديدة في حضارتنا، على العبور والشهود الحضاري الرسالي، الذي حملت فيه تلك المساجد، رسائل ووظائف متنوعة خدمت المجمع والأجيال والأمة، ملتزمة بالشروط الإلهية ومتملة لها، كما جاءت في قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ (التوبة،١٨)، وأفهمُ من معطيات هذا النص، في قوله ﴿مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ﴾، إشارة ضمنية لجانب من الظائف الكبرى للمساجد ولصفات القائمين عليها، حيث

الوظيفة التعبدية التزكوية(وَأَقَامَ الصَّلَاةَ) التي تنطوي على البعد الذاتي، والوظيفة الاجتماعية التكافلية(وَآتَى الزَّكَاةَ) التي تنطوي على البعد الغيري (خدمة الآخر)، مدعمة بصفات (معرفة الله وقوة التوكل عليه واليقين به).

ويرى الباحث، أن وظائف المسجد في التصور الإسلامي تحكمها وتوجهها محددات عدة، لا بد من الوعي بها أولا، لكونها تشكل الإطار المرجعي لبناء الأفكار واشتقاق التطبيقات المتعلقة بتلك الوظائف، وهذه المحددات، برأي الباحث المبني عل القراءة الشرعية والفكرية والمقاصدية لنصوص الوحي واجتهادات العلماء المسلمين، كالآتي:

أولا: محدد خطاب الوحي المؤسس لوظيفية المسجد، باعابره بيتا من بيوت الله. حيث تكون هناك نصوص قرآنية أو نصوص حديثية، صريحة وواضحة في تقرير وظيفية المسجد، وتجاوز اعتباره مجرد مكان بخصوصيات غامضة وضيقة.

ثانيا: محدد الاجتهادات العلمية لعلماء المسلمين وفقهائهم، التي ترتكن إلى الكتاب والسنة وتعتمد الأصول الاستدلالية المنضبطة.

ثالثا: محدد المرونة التشريعية التي تتجاوب مع النوازل والمستجدات وتواكب التطورات التي تفتح فضاءات وظيفية جديدة.

في ضوء هذه الثلاثية من المحددات يمكننا قراءة الوظيفية المسجدية، سواء في مراحلها التاريخية أو في واقعنا المعاصر، بحيث تضمن مثل هذه القراءة المؤطرة بتلك المحددات الخروج بتوظيف واقعي أو بتوصيف تاريخي، يعطي المسجد حقة في وظيفيته التي ينبغي أن يكون عليها، أو في تحليل وظيفيته التي كان عليها.

وقد جاء هذا البحث مستجيبا للمعطيات المنهجية السابقة، ليدرس وبتركيز بعيد عن العموميات، جانب من جوانب تلك الوظيفية للمسجد في الإسلام، حيث تخصصت ببحث الوظيفة الاجتماعية وتفعيلاتها القيمية المجتمعية، وذلك من خلال ثلاثة مباحث، تتكامل فيما بينهما في الجمع بين التأسيس العلمي والتطبيق الواقعي والبعد المستقبلي، وهذا المباحث هي:

المبحث الاول: الرؤية التأصيلية لمصفوفة القيم الاجتماعية المسجدية وطرق تفعيلها

المبحث الثاني: المؤثرات السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد: تأصيل شرعي

المبحث الثالث: نماذج ومقترحات تجديدية لوظائف مساجد ضواحي المدينة في تفعيل القيم الاجتماعية

المبحث الأول: الرؤية التأصيلية لمصفوفة القيم الاجتماعية المسجدية وطرق تفعيلها

تركز الدراسة في هذا المحور- منهجيا- على الوجه التأصيلي في البحث عن تلك القيم ذات الفعاليات الاجتماعية مما يشهد له الدليل على صلته بخطاب الوحي المتعلق بالمساجد، حيث تعطى الأولوية له، ثم محاولة البحث عن التطورات المبنية على تلك الرؤية التأصيلية، وبعد استقراء وتتبع للنصوص الشرعية ذات الصلة بالقيم الاجتماعية المسجدية وقراءة متأنية لها، تمكن الباحث- بفضل الله- من التوصل إلى قائمة تمثل هذا النوع من القيم، وتم رصّها في المصفوفة الآتية:

أولا: قيمة المظهر الحسن لرواد المسجد.

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة المظهر الحسن لرواد المسجد، وهذه قيمة من قيم التواصل الاجتماعي المهمة جدا، لكونها تترك أثرا نفسيا طيبا وتقديرا واحتراما عند غيرك من رواد المسجد وممن يشاهدونك في الطريق، والنفوس تحب الشخص الذي يقدر شعائر الله، وترغب أكثر في التعامل مع الشخص النظيف والرتيب وصاحب المظهر الحسن، وهو مما يعمق العلاقة بين المصلي وغيره من المصلين والناس في طريق المسجد، ويزيد في درجة الاحترام بينهما، فالناس محبولة على حب المظهر الحسن وتجويد الكلام به، والصلة معه.

ومن التأصيل الشرعي لهذه الفيمة المسجدية الاجتماعية الجمالية، قوله تعالى: (يَابَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ) (الأعراف،٣١)، وعَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّهُ قَالَ: أَتَانَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَأَى رَجُلًا ثَائِرَ الرَّأْسِ فَقَالَ: (أَمَا يَجِدُ هَذَا مَا يُسَكِّنُ بِهِ شَعْرَهُ)[1].

ومن تطبيقات هذه القيمة وتفعيلها في المساجد عموما ومساجد ضواحي المدينة خصوصا، أن يحرص إمام المسجد لكونه قد أصبح بإمامته وتكرار ظهوره للناس كل يوم عدة مرات، على أن يظهر بينهم، عموما وفي المسجد خصوصا، باللباس الجميل، والهيئة

[1] النسائي، السنن، بَابٌ تَسْكِينُ الشَّعْرِ، رقم(٥٢٣٦)، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، ط٢ ،١٠٦٨م . حديث صحيح.

الحسنة، وأن يتعطر ما استطاع إلى ذلك سبيلا، وكذلك يفعل رواد مساجد ضواحي المدينة، لكونهم يسكنون في منطقة تكون فرصة معرفتهم لبعضهم بعضا عالية جدا، الأمر الذي يعني تكرار مشاهدتهم لمظاهر بعضهم بعضا، وكلما كان المسلم الذي يرتاد مسجد الحي بتكرار حريصا على تنويع لباسه وتجميل هيئته كلما انعكس ذلك إيجابا على غيره من مرتادي المسجد وممن يشاهدونه من سكان المنطقة، وهو مشهد يساعده أكثر على التقبل الاجتماعي بين الناس، لأن الناس يحبون الشخص الذي يعتني بنفسه، ومظهرها، ويتقبولنه، ويتواصلون معه أكثر، من الشخص الذي يأتي إلى المسجد رث الهيئة وكريه الرائحة وبلباس متكرر وغير مرتب، وهذا أمر مجرب وملحوظ من خلال تجربتي الشخصية، ومشاهدتي للمظاهر التي يخرج بها الناس بيننا بشكل متكرر.

ثانيا: قيمة التواصل الفعال (الترحيب وحسن الاستقبال وتبادل تحية السلام)

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة التواصل الفعال، التي من أبرز مظاهرها هنا: الترحيب وحسن الاستقبال وتبادل تحية السلام، وتعد هذه القيمة من قيم بناء العلاقات الاجتماعية واستمرارها وتجويدها وتحسينها وتطيبي قلوب أصحابها وأطرافها وإشعارهم بالاهتمام بهم.

عَنْ أَبِي جَمْرَةَ، قَالَ: كُنْتُ أَقْعُدُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ يُجْلِسُنِي عَلَى سَرِيرِهِ فَقَالَ: أَقِمْ عِنْدِي حَتَّى أَجْعَلَ لَكَ سَهْمًا مِنْ مَالِي فَأَقَمْتُ مَعَهُ شَهْرَيْنِ، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ وَفْدَ عَبْدِ القَيْسِ لَمَّا أَتَوُا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (مَنِ القَوْمُ؟- أَوْ مَنِ الوَفْدُ؟-) قَالُوا: رَبِيعَةُ. قَالَ: (مَرْحَبًا بِالقَوْمِ، أَوْ بِالوَفْدِ، غَيْرَ خَزَايَا وَلاَ نَدَامَى)، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا لاَ نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيكَ إِلَّا فِي الشَّهْرِ الحَرَامِ، وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الحَيُّ مِنْ كُفَّارِ مُضَرَ، فَمُرْنَا بِأَمْرٍ فَصْلٍ، نُخْبِرْ بِهِ مَنْ وَرَاءَنَا، وَنَدْخُلْ بِهِ الجَنَّةَ، وَسَأَلُوهُ عَنِ الأَشْرِبَةِ: فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ، وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ، أَمَرَهُمْ: بِالإِيمَانِ بِاللَّهِ وَحْدَهُ، قَالَ: (أَتَدْرُونَ مَا الإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحْدَه) قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: (شَهَادَةُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلاَةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصِيَامُ رَمَضَانَ، وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ المَغْنَمِ الخُمُسَ، وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ: عَنِ الحَنْتَمِ وَالدُّبَّاءِ وَالنَّقِيرِ وَالمُزَفَّتِ)، وَرُبَّمَا قَالَ: (المُقَيَّرِ)، وَقَالَ: (احْفَظُوهُنَّ وَأَخْبِرُوا بِهِنَّ مَنْ وَرَاءَكُمْ)[2].

[2] البخاري، الصحيح، بَابٌ أَدَاءُ الخُمُسِ مِنَ الإِيمَانِ، رقم(٥٣).

ولعل من أبرز تطبيقات هذه القيمة وتفعيلها في مساجد ضواحي المدينة، أنه إذا ما سكن مسلم الحي أو المنطقة، وجاء مرتادا للمسجد لكي يصلي فيه، أن يقوم الإمام على وجه الخصوص بتوجيه التحية له، والاهتمام الخاص به، والتعارف عليه والتعريف به للناس، والجلوس معه بعد الصلاة، وإحسان استقباله والترحيب به، وإشعاره بأنه قد أصبح واحدا من عائلة الحي ورواد مسجد المنطقة، وأن يجتهد في تعريفه لبقية رواد المسجد، وأن يحث رواد المسجد على التعرف عليه أكثر وإشعاره بأنه قريب منهم، ومرحب به بينهم. فكل هذا وغيره، يسهم بشكل فعال في توطيد العلاقات بين هذا الشخص الجديد وبين السكان القدماء، ويعمق من دور رسالة المسجد في الدمج الشعوري والاجتماعي لأهل المنطقة ورواد المسجد، وخاصة الجدد منهم.

ومن طرق تفعيل هذه القيمة في مسجد ضواحي المدينة، خاصة مع الرواد الجدد، أن يقوم إمام المسجد بتذكير المصلين بأن من السنة الترحيب بالمسلم وبأهل العبادة والتعارف عليهم، ويحدثهم بما سبق من أحاديث وكذلك يحدثهم بالإحسان إلى الجار، باعتبار الساكن الجديد هو جار جديد، وكذلك يحدثهم عن حقوق المسلم عموما، فكما جاء في حديث أَبَي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: (حَقُّ المُسْلِمِ عَلَى المُسْلِمِ خَمْسٌ: رَدُّ السَّلاَمِ، وَعِيَادَةُ المَرِيضِ، وَاتِّبَاعُ الجَنَائِزِ، وَإِجَابَةُ الدَّعْوَةِ، وَتَشْمِيتُ العَاطِسِ)[3].

ثالثا: قيمة الإيواء وتحقيق الأمن في الأزمات وتقطع السبل

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة الإيواء وتحقيق الأمن في الأزمات وتقطع السبل، حيث يقوم إمام المسجد ومعه أهل المنطقة ورواد المسجد، بتهيئة المسجد لمن ضاقت به الأرض بما رحبت، ولمن وقعت له أو لدياره ولبلاده الكوارث والأزمات والحروب والأمراض، فيعملون على إبواء كل هذه الشرائح التي تقطعت بهم السبل، وهذه قيمة اجتماعية مسجدية إنسانية كبرى، وقد وجدت عليها عدة شواهد من السنة النبوية التطبيقية، وهو أمر أثار إعجابي وشكرت الله على مثل هذه النتيجة التي توصلت إليها، وأنني وقفت على تطبيقات عملية لها في المنهج النبوي، وأنها لم تكن مجرد شعار يتم رفعه، ولا مجرد استناج عام يمكن توجيه الناس إليه.

---

[3] البخاري، الصحيح، بَابُ الأَمْرِ بِاتِّبَاعِ الجَنَائِزِ، رقم (١٢٤٠).

ومن الأدلة الشرعية التي تؤصل لهذه القيمة الاجتماعية المسجدية، حديث عُبَيْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي نَافِعٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ، «أَنَّهُ كَانَ يَنَامُ وَهُوَ شَابٌّ أَعْزَبُ لاَ أَهْلَ لَهُ فِي مَسْجِدِ النَّبِيِّ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»[4]. وعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: «لَقَدْ رَأَيْتُ سَبْعِينَ مِنْ أَصْحَابِ الصُّفَّةِ مَا مِنْهُمْ رَجُلٌ عَلَيْهِ رِدَاءٌ، إِمَّا إِزَارٌ وَإِمَّا كِسَاءٌ، قَدْ رَبَطُوا فِي أَعْنَاقِهِمْ، فَمِنْهَا مَا يَبْلُغُ نِصْفَ السَّاقَيْنِ، وَمِنْهَا مَا يَبْلُغُ الكَعْبَيْنِ، فَيَجْمَعُهُ بِيَدِهِ، كَرَاهِيَةَ أَنْ تُرَى عَوْرَتُهُ»[5].

وقد بوّب البخاري في صحيحه بابا بعنوان (بَابُ الخَيْمَةِ فِي المَسْجِدِ لِلْمَرْضَى وَغَيْرِهِمْ)، وساق تحته حديث عَائِشَةَ، قَالَتْ: «أُصِيبَ سَعْدٌ يَوْمَ الخَنْدَقِ فِي الأَكْحَلِ، فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْمَةً فِي المَسْجِدِ، لِيَعُودَهُ مِنْ قَرِيبٍ فَلَمْ يَرُعْهُمْ» وَفِي المَسْجِدِ خَيْمَةٌ مِنْ بَنِي غِفَارٍ، إِلَّا الدَّمُ يَسِيلُ إِلَيْهِمْ، فَقَالُوا: يَا أَهْلَ الخَيْمَةِ، مَا هَذَا الَّذِي يَأْتِينَا مِنْ قِبَلِكُمْ؟ فَإِذَا سَعْدٌ يَغْذُو جُرْحُهُ دَمًا، فَمَاتَ فِيهَا»[6].

إن أصل هذه القيمة الاجتماعية المسجدية، قيمة الإيواء، قد تجلت مظاهر تطبيقاتها العملية في السنة النبوية ضمن ثلاثة صور، هي:

صورة إيواء الأشخاص الفرادى من فئات الشباب الذين ضاقت بهم سبل تكوين الحياة الزوجية.

صورة إيواء المجموعات ممن تقطعت بهم السبل وضاقت بهم موارد المعيشة وأصابهم الفقر.

صورة إيواء المرضى وخاصة الذين لهم خدمات كبيرة قدموها للمجتمع والأمة والدين.

ولئن كانت المؤسسات الاجتماعية «اليوم» تبذل قصارى جهدها للاهتمام بالفئات التي تحتاج إلى الرعاية والعناية الاجتماعية من المعوقين والفقراء والمعوزين والمرضى والغرباء واليتامى ممثلة في دور الرعاية الاجتماعية فإننا نرى المسجد النبوي قبيل خمسة عشر قرناً من الزمان كان يقوم بهذا الدور على أكمل وجه، كما كان مسجد الرسول صلى الله عليه وسلم يقوم مقام الجمعيات الخيرية في جمع الزكاة والصدقات من الموسرين والمنفقين وتوزيعها على مستحقيها من الفقراء والمساكين وغيرهم من مصارف الزكاة[7].

---

4 المباركفوري، الرحيق المختوم، ص٤١٢.

5 البخاري، الصحيح، بَابٌ: كَيْفَ كَانَ عَيْشُ النَّبِيِّ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابِهِ، وَتَخَلِّيهِمْ مِنَ الدُّنْيَا، ح رقم (٦٤٥٢).

6 البخاري، الصحيح، بَابُ الخَيْمَةِ فِي المَسْجِدِ لِلْمَرْضَى وَغَيْرِهِمْ، ح رقم (٤٦٣).

7 نصار، أنور، دور المسجد في التنمية المهنية والعلمية، جامعة القدس المفتوحة، ص١٠.

ولقد وجدت في المسجد وفي مؤخرته على وجه التحديد «الصفة» يأوى إليها الغرباء والمعدمون ويجدون فيها الطعام والشراب والكساء والمبيت كما كانت الصفة هذه مكاناً لإقامة الذين حبسوا أنفسهم لطلب العلم[8]، «والصفة مكان مظلل في شمالي المسجد يأوى إليه فقراء المسلمين»[9].

ومن أبرز تطبيقات هذه القيمة وطرق تفعيلها في مساجد ضواحي المدينة، أن يفتح الإمام ومعه لجنة المسجد، المسجد في أوقات الأزمات والنوازل والحروب والكوارث التي تقع في المجتمع نفسه أم في مجتمعات أخرى، وتفعيل دور المسجد في هذا الجانب تجاه أولئك الذين عصفت بهم عواصف الحياة، وتقطعت بهم سبل المعيشة، وفاجأتهم الحروب والفواجع، سواء كانوا فردای أم جماعات، فيجدون في المسجد وعند رواده، البيت الثاني الذي يأويهم، ويمدون لهم يد المساعدة، ويبنون معهم علاقات الأخوة والجيرة، ويقدمون لهم ما يحتاجونه من ملبس ومسكن واعتناء وأكل وشرب، وهو ما قد يؤثر على من لا يصلي فيهم، لكي يصبح مثلهم مصليا وعابدا وداعيا إلى الله، وبالتالي يصبحون جزءا من أهل المنطقة، حيث بتكرار اللقاء بهم، من ذات الوجوه، تتولد بينهم المودة وجسور القبول الحسن.

رابعا: قيمة التكافل والتساند الاجتماعي والاقتصادي

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة التكافل والتساند الاجتماعي والاقتصادي، وهي قيمة على درجة كبيرة من الأهمية في بناء حالة التماسك وتحقيق جوانب من التوازن بين أهل المسجد والمنطقة حوله، كما أنها قيمة اجتماعية تسمح بإحداث تفاعلات اجتماعية وتجديدات وظيفية مستمرة في دور المسجد، وإعطائه حضورا قويا في المجتمعو البيئة المحيطة به؛ لأنه قيمة تحدث تغييرا حقيقيا في أحوال الناس وحاجاتهم، ولا حاجة هنا لإحضار عشرات الأدلة العامة على هذه القيمة عموما، بل غاية الحديث عن هذه القيمة هنا في إجادة تصويرها في دائرة الوظيفة المسجدية الاجتماعية ومناحي التجديد والتطبيق المختلفة لها، وإذا ما تم التدقيق وإنعام النظر في الأدلة الشرعية التي وقف عليها الباحث، فإنه يجد أن تطبيقات هذه القيمة الاجتماعية المسجدية قد وقع في السنة النبوية ضمن

[8] نصار، أنور، دور المسجد في التنمية المهنية والعلمية، جامعة القدس المفتوحة، ص١٠.

[9] نصار، أنور، دور المسجد في التنمية المهنية والعلمية، جامعة القدس المفتوحة، ص١٠.

دائرتين، هما: دائرة مرتادي المسجد من أهل المنطقة، ودائرة الغربيين والأبعاد والنزلاء من غير أهل المنطقة (أي البعد المحلي والبعد الإقليمي والعالمي). وفيما يأتي يورد الباحث التأصيل شرعي لهذه القيمة المسجدية الاجتماعية من خلال ما يأتي:

عَنِ الْمُنْذِرِ بْنِ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي صَدْرِ النَّهَارِ، قَالَ: فَجَاءَهُ قَوْمٌ حُفَاةٌ عُرَاةٌ مُجْتَابِي النِّمَارِ أَوِ الْعَبَاءِ، مُتَقَلِّدِي السُّيُوفِ، عَامَّتُهُمْ مِنْ مُضَرَ، بَلْ كُلُّهُمْ مِنْ مُضَرَ فَتَمَعَّرَ وَجْهُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَا رَأَى بِهِمْ مِنَ الْفَاقَةِ، فَدَخَلَ ثُمَّ خَرَجَ، فَأَمَرَ بِلَالًا فَأَذَّنَ وَأَقَامَ، فَصَلَّى ثُمَّ خَطَبَ فَقَالَ: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ)[النساء: ١] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ، (إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا) [النساء: ١] وَالْآيَةَ الَّتِي فِي الْحَشْرِ: (اتَّقُوا اللهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللهَ) [الحشر: ١٨] (تَصَدَّقَ رَجُلٌ مِنْ دِينَارِهِ، مِنْ دِرْهَمِهِ، مِنْ ثَوْبِهِ، مِنْ صَاعِ بُرِّهِ، مِنْ صَاعِ تَمْرِهِ- حَتَّى قَالَ- وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ) قَالَ: فَجَاءَ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ بِصُرَّةٍ كَادَتْ كَفُّهُ تَعْجِزُ عَنْهَا، بَلْ قَدْ عَجَزَتْ، قَالَ: ثُمَّ تَتَابَعَ النَّاسُ، حَتَّى رَأَيْتُ كَوْمَيْنِ مِنْ طَعَامٍ وَثِيَابٍ، حَتَّى رَأَيْتُ وَجْهَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَهَلَّلُ، كَأَنَّهُ مُذْهَبَةٌ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً، فَلَهُ أَجْرُهَا، وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا بَعْدَهُ، مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْءٌ، وَمَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً، كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ، مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْءٌ)[10].

ومن تطبيقات هذه القيمة الاجتماعية المسجدية وطرق تفعيلها في واقع مسجد ضواحي المدينة ومناطقها وأحيائها المحيطة بها، أن يقوم إمام المسجد بتشكيل لجان خاصة من رواد المسجد ومن أهل المعرفة والخبرة في العمل التطوعي وبالتشارك مع الجمعيات الخيرية من أجل العمل على الوقوف على جانب الفقراء والمحتاجين والمعوزين والمكروبين، سواء الذين يحدث لهم ذلك من جراء الحروب والتهجير والنزاعات والسفر أو لفقر ظاهر دائم فيهم، وسواء كانوا من سكان الضاحية الذين يعرفهم الناس غالبا، لكونهم يعيشون بينهم، أو من ناس غريبين أو لاجئين أو بعيدين وفدوا إلى المنطقة وجاوروا أهل الضاحية، بحيث يتم إحصاء أعدادهم وتنظيم قوائم بعائلاتهم وحاجاتهم، وتحديد القادرين على العمل منهم والعاطلين منهم، ثم تقوم لجنة المسجد بجمع الأموال اللازمة بمختلف الطرق، وتوزيعها على تلك

[10] البخاري، الصحيح، بَابُ الْحَثِّ عَلَى الصَّدَقَةِ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، أَوْ كَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ وَأَنَّهَا حِجَابٌ مِنَ النَّارِ، ح رقم (١٠١٧).

العائلات، وبالبحث عن فرص عمل للقادرين من أولئك الفقراء، وبذلك يؤدي المسجد وظيفة اجتماعية كبرى وعظيمة الأثر ومنقذة للأرواح والأجساد وكرامة النفوس، حيث يتم تأمين الطعام والشراب واللباس والسكن ومختلف الحاجات المادية والعلمية والدراسية.

طبعا، ومن التقدم التكنولولجي الكبير الذي بتنا نعيش معه كل دقيقة من حياتنا، يمكن لإمام المسجد وللجنة المسجد أن يستخدموا تلك التطبيقات التكنولوجية المختلفة لعرض مختلف الإعلانات على مختلف مواقع التواصل الاجتماعي لإطلاع كافة شرائح المجتمع على الأحوال البئيسة والقاسية التي يعاني منها بعض الناس من أهل الضاحية المحاورين للمسجد أو من أولئك الغرباء الذي أصابتهم النوازل والفاقات، ويطلبون منهم مد يد العون والمساعدة، وهذا بلا شك سوف يختصر عليهم الوقت لجمع الأموال والمساعدات، كما أنه يُمكّنهم من الوصول إلى أغنياء ومنفقين وأهل خير يقدمون مساعدات للقائمين على المسجد رغم أنهم قد لا يكونون من رواد المسجد أو ظروفهم لا تسمح بالتواصل المباشر مع إمام المسجد ولجان المسجد.

خامسا: قيمة الحوار بين جماعة المسجد لحل المشكلات والخلافات

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة الحوار بين جماعة المسجد لحل المشكلات والخلافات، وذلك باستخدام أسلوب الحوار بين الإمام والمصلين للحفاظ على العلاقات الاجتماعية والأجواء الطيبة بين أهل المنطقة وورودا المساجد. ومن التأصيل الشرعي لهذه القيمة ما يأتي:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، كَانَ رَجُلٌ مِنَ الأَنْصَارِ يَؤُمُّهُمْ فِي مَسْجِدِ قُبَاءٍ، وَكَانَ كُلَّمَا افْتَتَحَ سُورَةً يَقْرَأُ بِهَا لَهُمْ فِي الصَّلاَةِ مِمَّا يَقْرَأُ بِهِ افْتَتَحَ: بِقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ حَتَّى يَفْرُغَ مِنْهَا، ثُمَّ يَقْرَأُ سُورَةً أُخْرَى مَعَهَا، وَكَانَ يَصْنَعُ ذَلِكَ فِي كُلِّ رَكْعَةٍ، فَكَلَّمَهُ أَصْحَابُهُ، فَقَالُوا: إِنَّكَ تَفْتَتِحُ بِهَذِهِ السُّورَةِ، ثُمَّ لاَ تَرَى أَنَّهَا تُجْزِئُكَ حَتَّى تَقْرَأَ بِأُخْرَى، فَإِمَّا تَقْرَأُ بِهَا وَإِمَّا أَنْ تَدَعَهَا، وَتَقْرَأَ بِأُخْرَى فَقَالَ: مَا أَنَا بِتَارِكِهَا، إِنْ أَحْبَبْتُمْ أَنْ أَؤُمَّكُمْ بِذَلِكَ فَعَلْتُ، وَإِنْ كَرِهْتُمْ تَرَكْتُكُمْ، وَكَانُوا يَرَوْنَ أَنَّهُ مِنْ أَفْضَلِهِمْ، وَكَرِهُوا أَنْ يَؤُمَّهُمْ غَيْرُهُ، فَلَمَّا أَتَاهُمُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرُوهُ الخَبَرَ، فَقَالَ: (يَا فُلاَنُ، مَا يَمْنَعُكَ أَنْ تَفْعَلَ مَا يَأْمُرُكَ بِهِ أَصْحَابُكَ، وَمَا يَحْمِلُكَ عَلَى لُزُومِ هَذِهِ السُّورَةِ فِي كُلِّ رَكْعَةٍ) فَقَالَ: إِنِّي أُحِبُّهَا، فَقَالَ: (حُبُّكَ إِيَّاهَا أَدْخَلَكَ الجَنَّةَ)[11].

[11] البخاري، الصحيح، بَابُ الجَمْعِ بَيْنَ السُّورَتَيْنِ فِي الرَّكْعَةِ، ج١، ص١٥٥. وصل هذا الحديث الترمذي في جامعه عن محمد بن إسماعيل البخاري في أبواب ثواب القرآن باب ما جاء في سورة الأخلاص رقم ٢٩٠٣.

ومن تطبيقات قيمة الحوار المسجدي الاجتماعي وطرق تفعيلها: أن يقوم الإمام و لجنة المسجد بالعمل على استخدام آلية الحوار والمناقشة من أجل حل الخلافات التي قد تقع بين رواد المسجد أنفسهم، أو بين أهل ضاحية المسجد، حيث يتم تطبيق هذه القيمة عن طريق الاستماع الجاد والكامل لكل الأطراف المعنية بالمشكلة والخلاف الحاصل، ثم العمل على تقريب وجهات النظر بينهم، وتخفيف صدى المشكلة ووقعها بين المختلفين، ثم حل الخلاف بشكل نهائي من خلال تقديم الحلول المبنية على إعطاء الحق لأصحابه، وتقديم المقترحات التي تساعدهم على إعادة الود بينهم، كما يمكن لإمام المسجد أن يركز في دروسه وخطبه وكتاباته على مواقع التواصل الاجتماعي على فكرو مهمة جدا في حل الخلافات المجتمعية بين رواد المسجد أو اهل ضاحية المسجد، وهي فكرة الاستماع إلى الطرف الآخر بشكل مباشر والإضغاء إلى مطالبه وشكاواه، وهو من شأنه تخفيف حدة الاحتقان بين الأطراف وتفهم كل منهما للآخر، وعودة العلاقات الاجتماعية لحالتها الجميلة التي كانت عليها، أو التي يجب أن تكون عليها.

سادسا: قيمة الأنشطة الترفيهية الاجتماعية الهادفة

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة الأنشطة الترفيهية الاجتماعية الهادفة، حيث يسمح إمام المسجد ولجنة المسجد المسؤولة عنه، لبعض الأنشطة الجميلة والهادفة لأن تقام في المسجد أو في ساحات المسجد، تلك الأنشطة الهادفة والمشروعة التي من شأنها توسيع دور المسجد، وتحقيق الاجتماع والالتفاف حول المسجد وارتياده وتوسيع دائرة زواره، كما من شأن تلك الأنشطة تقوية اعلاقات بين مختلف الفئات المشاركة بتلك الأنشطة ومعرفة سكان الضاحية لبعضهم بعضا بصورة أكثر، وتكامل علاقات الفعاليات المشتركة بذات الأنشطة وتقاربهم من بعضهم أكثر وأكثر، وهو ما قد يساعد في زيادة مرتادي المسجد للصلوات بصورة أكثر.

عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، قَالَ: قَالَتْ عَائِشَةُ: (وَاللهِ لَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُومُ عَلَى بَابِ حُجْرَتِي، وَالْحَبَشَةُ يَلْعَبُونَ بِحِرَابِهِمْ، فِي مَسْجِدِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَسْتُرُنِي بِرِدَائِهِ، لِكَيْ أَنْظُرَ إِلَى لَعِبِهِمْ، ثُمَّ يَقُومُ مِنْ أَجْلِي، حَتَّى أَكُونَ أَنَا الَّتِي أَنْصَرِفُ، فَاقْدِرُوا قَدْرَ الْجَارِيَةِ الْحَدِيثَةِ السِّنِّ، حَرِيصَةً عَلَى اللهْوِ)[12].

[12] مسلم، الصحيح، بَابُ الرُّخْصَةِ فِي اللَّعِبِ الَّذِي لَا مَعْصِيَةَ فِيهِ فِي أَيَّامِ الْعِيدِ، ح رقم (٨٩٢).

ويمكن لإمام المسجد وللجنة المسجد أن تقوم بتطبيق هذه القيمة المسجدية المجتمعية عن طريق الإعلان عن عقد مسابقات رياضية هادفة أو أنشطة نسائية ترفيهية، ودفع أهل الحي والضاحية عموما ورود المساجد وأبنائهم للتسجيل في تلك المسابقات والأنشطة والتنافس فيما بينهم، وتقديم الجوائز التنافسية، واستخدام مواقع التواصل الاجتماعي الحديثة من أجل التعريف بتلك الأنشطة الرياضية والترفيهية وشروطها وجوائزها، وهو ما يؤدي إلى توضيح صورة المسجد ووظائفة الاجتماعية المتجددة التي يمكنه القيام بها، وتجاوز الصورة المحددة له بأنه لأداء الشعائر فقط.

كما يمكن لإمام المسجد وللجنة المسجد أن تعقد مسابقات ولقاءات فيها ترفيه لمختلف شرائح أهل الضاحية وهم جلوس في بيوتهم عن طريق نشر تلك المسابقات والأنشطة على مواقع التواصل الاجتماعي واستخدام التكنولوجيا الحديثة لترتيبها وتنظيم إجراء المابقات من خلالها والتفاء المشاركين من خلالها، وكل هذا يساهم بشكل فعال في تجديد دور المسجد الاجتماعي ودور الإمام ولجان المسجد.

سابعا: قيمة المشاركة الجماعية بمجالس المساجد ومشاعرها المعنوية

من القيم الاجتماعية المسجدية، قيمة المشاركة الجماعية بمجالس المساجد ومشاعرها المعنوية، عن طريق الحضور الفعلي لرواد المسجد ولأهل ضاحية المسجد بمختلف مجالس الذكر والوعظ والدعوة والعلم التي يعقدها إمام المسجد ولجنة المسجد داخل المسجد ومرفقاته، وهذه المشاركة الفعلية بالحضور المكاني والزماني والشخصي، لها تأثيرها الاجتماعي الفعال في النفوس والعلاقات بين المشتركين والحاضرين لتلك المجالس، فهي تغرس بين رواد المسجد وتلك المجالس قيمة المشاعر الجماعية الإيجابية، وتشعرهم كذللك بأنهم محبوبون عند الله، وقربون منه سبحانه، وتذكرهم بذلك، فيشعرون أنهم نالوا تلك المنازل الرفيعة نظرا لاجتماعهم والتقائهم على العمل الصالح، فيحافظون على هذا المكسب والموقف الجماعي ويعطونه أولولية لكي يستمورا في نيل الرضا الإلهي.

فمجالس المساجد تشيع قيم المحبة وتشعر الحاضرين والمشاركين بقدرهم وفضلهم وأخوتهم، وتعمق من حرصهم علىالاجتماع على مجالس الطاعات وإدامة مشاعر الأخوة بينهم. ومن التأصيل لاشرعي لهذه القيمة ما يأتي:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: خَرَجَ مُعَاوِيَةُ عَلَى حَلْقَةٍ فِي الْمَسْجِدِ، فَقَالَ: مَا أَجْلَسَكُمْ؟ قَالُوا: جَلَسْنَا نَذْكُرُ اللهَ، قَالَ آللَّهِ مَا أَجْلَسَكُمْ إِلَّا ذَاكَ؟ قَالُوا: وَاللهِ مَا أَجْلَسَنَا إِلَّا ذَاكَ، قَالَ: أَمَا إِنِّي لَمْ أَسْتَحْلِفْكُمْ تُهْمَةً لَكُمْ، وَمَا كَانَ أَحَدٌ بِمَنْزِلَتِي مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَقَلَّ عَنْهُ حَدِيثًا مِنِّي، وَإِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ عَلَى حَلْقَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ، فَقَالَ: (مَا أَجْلَسَكُمْ؟) قَالُوا: جَلَسْنَا نَذْكُرُ اللهَ وَنَحْمَدُهُ عَلَى مَا هَدَانَا لِلْإِسْلَامِ، وَمَنَّ بِهِ عَلَيْنَا، قَالَ: (آللَّهِ مَا أَجْلَسَكُمْ إِلَّا ذَاكَ؟) قَالُوا: وَاللهِ مَا أَجْلَسَنَا إِلَّا ذَاكَ، قَالَ: (أَمَا إِنِّي لَمْ أَسْتَحْلِفْكُمْ تُهْمَةً لَكُمْ، وَلَكِنَّهُ أَتَانِي جِبْرِيلُ فَأَخْبَرَنِي، أَنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يُبَاهِي بِكُمُ الْمَلَائِكَةَ)[13].

وعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللهِ، يَتْلُونَ كِتَابَ اللهِ، وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ، إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمِ السَّكِينَةُ، وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ، وَذَكَرَهُمُ اللهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ، وَمَنْ بَطَّأَ بِهِ عَمَلُهُ، لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ)[14].

ومن تطبيقات الإمام لهذه القيمة العظيمة وإحياء وظيفتها المسجدية، وطرق تفعيلها سواء بالطرق المعتادة أو الجديدة، أن يحرص الإمام نفسه على حضور هذه المجالس بنفسه، وأن يعقدها لنفسه ولغيره من المدرسين والمحاضرين، وأن يكون قدوة لغيره من الناس في المبادرة لتفعيل مجالس الذكر والعلم معا على حد سواء، فقد يعقد جلسة لقراءة القرآن بعد صلاة الفجر للمصلين الذين يرتادون المسجد، وقد يعقد جلسة لتصحيح التلاوة وتفعيل تلك الوظيفة المسجدية في ظل التطور التكنولوجي، عن طريق عمل حلقة على بعض مواقع التواصل الاجتماعي لسكان ضاحية المسجد، بحيث يتم اجتماعهم على موقع التواصل المحدد والاستماع لتلاوتهم وتصحيحهما، وهذا يعمق العلاقة بين الإمام وأهل المنطقة وبين أهل المنطقة انفسهم ويعرفهم ببعضهم أكثر وأكثر ويصحح وظيفة المسجد الاجتماعية ودور الإمام الواسع الذي يمكنه القيام به.

كما يمكن عقد مجالس ذكر ودعوة ووعظ وعلم في المسجد وفقا للطرق المشروعة والمنظمة بحيث يسمح لمختلف الفئات من المشاركة الجماعية في مثل تلك المجالس التي تجمع لهم خير الآخرة وتقوي صلاتهم المجتمعية أكثر وتعرفهم

[13] مسلم، الصحيح، بَابُ فَضْلِ الِاجْتِمَاعِ عَلَى تِلَاوَةِ الْقُرْآنِ وَعَلَى الذِّكْرِ، ح رقم(٢٧٠١).
[14] مسلم، الصحيح، بَابُ فَضْلِ الِاجْتِمَاعِ عَلَى تِلَاوَةِ الْقُرْآنِ وَعَلَى الذِّكْرِ، رقم(٢٦٩٩).

ببعضهم بعضا، وتشعرهم بمعية الله معهم ومحبته لهم بسبب تلك المجالس التي لها قدرها وفضلها عند الله تعالى.

المبحث الثاني: المؤثرات السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد: تأصيل شرعي

المقصود بالمؤثرات السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد:

يقصد الباحث بالمؤثرات السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد: هي تلك المعيقات السلبية التي تطفيء الفاعلية والوظيفة الاجتماعية في المسجد؛ أي أنها من زاوية أخرى: صيانة القيم الاجتماعية في المساجد، والتي جاءت النصوص الشرعية (السنة النبوية) بالتحذير منها.

وقد تمكن الباحث عبر آلية الاستقراء من الوقوف على جملة من تلك المؤثرا السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد، منها:

أولا: التحذير من إفشال الدور الاجتماعي العام للمسجد

مما يؤصل شرعيا لمعيقات الوظيفة الاجتماعية للمسجد ولرسالته، عموما، قوله الله تعالى: (وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (١٠٧) لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ (١٠٨))(التوبة،١٠٧-١٠٨).

ثانيا: التحذير من الإيذاء المادي المحتمل لرواد المسجد

والدليل الشرعي على ذلك، ما جاء عن جَابِر بْن عَبْدِ اللَّهِ، قال: مَرَّ رَجُلٌ فِي المَسْجِدِ وَمَعَهُ سِهَامٌ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (أَمْسِكْ بِنِصَالِهَا)؟[15].

إن مثل هذا العمل، يمكنه أن يؤثر سلبا على العلاقات الاجتماعية بين المصلين أنفسهم، إذا كان الفاعل منهم، وبين المصلين وأهل المنطقة غذا كان الفاعل من المنطقة عموما، لأنه قد يؤدي إلى إيذا رواد المسجد والجالسين فيه، وهو ما سيزعزع علاقات الناس بعضهم ببعض، لذا جاءت السنة لتحمي وظيفة المسجد المجتمعية من مثل تلك المؤثرات السلبية عليها، ويقاس عليها غيرها من الأفعال المشابهة.

---

[15] البخاري، الصحيح، بَابُ يَأْخُذُ بِنُصُولِ النَّبْلِ إِذَا مَرَّ فِي المَسْجِدِ، ح رقم (٤٥١).

ثالثا: التحذير من تمييع الوظيفة الاجتماعية للمسجد

والدليل الشرعي على ذلك، ما ورد عَنْ أَبِي عَبْدِ اللهِ، مَوْلَى شَدَّادِ بْنِ الْهَادِ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يَنْشُدُ ضَالَّةً فِي الْمَسْجِدِ فَلْيَقُلْ لَا رَدَّهَا اللهُ عَلَيْكَ فَإِنَّ الْمَسَاجِدَ لَمْ تُبْنَ لِهَذَا)[16].

من المؤثرات الخادشة للوظيفة الاجتماعية للمسجد، سعي بعضهم لاستغلال المسجد لمصالحه الخاصة دونما مراعاة لحرمة المسجد، وهذا خروج بالمسجد عن رسالته الأصيلة، وتحويلة إلى دكان خاص، ولذا منع الشرع مثل هذه الأفعال التي تعيق وظيفة المسجد الاجتماعية الراقية؛ لأنها توغر الصدور وتضايق المصلين والسامعين لمثل هذه المناشدات التي لا تليق بكرامة بيت الله وكرامة المصلين، مما قد يدفعهم للغضب من ذلك الشخص ووقوع الشجار بينهم.

رابعا: التحذير من الإهمال لمشاعر الجماعة المسجدية

والدليل الشرعي على هذه المثر السلبي، ما ورد عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فِي غَزْوَةِ خَيْبَرَ: (مَنْ أَكَلَ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ- يَعْنِي الثُّومَ- فَلاَ يَقْرَبَنَّ مَسْجِدَنَا)[17]. من الأفعال المؤثرة سلبا على العلاقات الاجتماعية بين رواد المسجد، وتقتل الوظيفة المجتمعية لرسالة المسجد، عدم مراعاة الذوقيات من قبل بعض رواد المسجد تجاه الآخرين، حيث لا يبالي بالروائح الكريهة التي تصدر منه أو من لباسه، وهو ما يؤدي غلى النفور منه، وربما لومه والابتعاد عنه، وهذا يعني توتر العلاقات بين المصلين بدلا من تنميتها.

خامسا: التحذير من الممارسات السلوكية المزعجة

لقد جاءات الأدلة الشرعية بالتحذير من جملة من السلوكيات السلبية التي من شأنها إيغار الصدور وشحن النفوس والنظرة المشمئزة إلى الآخر داخل المسجد وبين رواده، وهو مما يؤثر سلبيا في العلاقات والنفسية والإشغال للجماعة المسجدية بما لا ينبغي الاشتغال به، ومن جملة هذه السلوكيات وعليها يقاس غيرها، ما يأتي:

ممارسة تخطي رقاب الناس: عَنْ أَبِي الزَّاهِرِيَّةِ، قَالَ: كُنْتُ جَالِسًا مَعَ عَبْدِ اللهِ بْنِ بُسْرٍ يَوْمَ

16 مسلم، الصحيح، بَابُ النَّهْيِ عَنْ نَشْدِ الضَّالَّةِ فِي الْمَسْجِدِ وَمَا يَقُولُهُ مَنْ سَمِعَ النَّاشِدَ، ح رقم (٥٦٨).

17 البخاري، الصحيح، بَابُ يَأْخُذُ بِنُصُولِ النَّبْلِ إِذَا مَرَّ فِي المَسْجِدِ، ح رقم (٨٥٣).

الْجُمُعَةِ، فَجَاءَ رَجُلٌ يَتَخَطَّى رِقَابَ النَّاسِ، وَرَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ، فَقَالَ: (اجْلِسْ فَقَدْ آذَيْتَ، وَآنَيْتَ)[18].

ممارسة التفرقة بين الجالسين: عَنِ ابْنِ وَدِيعَةَ، حَدَّثَنَا سَلْمَانُ الفَارِسِيُّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (مَنِ اغْتَسَلَ يَوْمَ الجُمُعَةِ، وَتَطَهَّرَ بِمَا اسْتَطَاعَ مِنْ طُهْرٍ، ثُمَّ ادَّهَنَ أَوْ مَسَّ مِنْ طِيبٍ، ثُمَّ رَاحَ فَلَمْ يُفَرِّقْ بَيْنَ اثْنَيْنِ، فَصَلَّى مَا كُتِبَ لَهُ، ثُمَّ إِذَا خَرَجَ الإِمَامُ أَنْصَتَ، غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الجُمُعَةِ الأُخْرَى)[19].

ممارسة إقامة المصلي من مكانة والجلوس محله: عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (لَا يُقِيمُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ مِنْ مَقْعَدِهِ، ثُمَّ يَجْلِسُ فِيهِ وَلَكِنْ تَفَسَّحُوا وَتَوَسَّعُوا)[20]، وَزَادَ فِي حَدِيثِ ابْنِ جُرَيْجٍ، قُلْتُ: فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ؟ قَالَ: فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَغَيْرِهَا. وعَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (لَا يُقِيمَنَّ أَحَدُكُمْ أَخَاهُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، ثُمَّ لْيُخَالِفْ إِلَى مَقْعَدِهِ، فَيَقْعُدَ فِيهِ وَلَكِنْ يَقُولُ افْسَحُوا)[21].

سادسا: التحذير من السلوكيات المولدة للبغضاء بين الجماعة المسجدية

لقد جاءت السنة النبوية بالتحذير من القيام بسلوكيات سلبية من شأنها التشويش على الفاعلية المجتمعية في المسجد.

والدليل على ذلك، ما ورد عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ مَنَاكِبَنَا فِي الصَّلَاةِ، وَيَقُولُ: (اسْتَوُوا، وَلَا تَخْتَلِفُوا، فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، لِيَلِنِي مِنْكُمْ أُولُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهَى ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ) قَالَ أَبُو مَسْعُودٍ: «فَأَنْتُمُ الْيَوْمَ أَشَدُّ اخْتِلَافًا»[22].

بالنظر إلى ما تم- بفضل الله تعالى- التوصل إليه من الكشف على جانب مهم من المنهجية التكاملية النبوية السديدة في تحديد معالم رسالة المسجد ووظيفته، حيث تركز هذا

---

18 أحمد بن حنبل، المسند، ح رقم (١٧٦٧٤). إسناده صحيح على شرط مسلم.

19 البخاري، الصحيح، بَابٌ: لَا يُفَرِّقُ بَيْنَ اثْنَيْنِ يَوْمَ الجُمُعَةِ، ح رقم (٩١٠).

20 مسلم، الصحيح، بَابُ تَحْرِيمِ إِقَامَةِ الْإِنْسَانِ مِنْ مَوْضِعِهِ الْمُبَاحِ الَّذِي سَبَقَ إِلَيْهِ، ح رقم (٢١٧٧).

21 مسلم، الصحيح، بَابُ تَحْرِيمِ إِقَامَةِ الْإِنْسَانِ مِنْ مَوْضِعِهِ الْمُبَاحِ الَّذِي سَبَقَ إِلَيْهِ، ح رقم (٢١٧٨).

22 مسلم، الصحيح، بَابُ تَسْوِيَةِ الصُّفُوفِ، وَإِقَامَتِهَا، وَفَضْلِ الْأَوَّلِ فَالْأَوَّلِ مِنْهَا، وَالِازْدِحَامِ عَلَى الصَّفِّ الْأَوَّلِ، وَالْمُسَابَقَةِ إِلَيْهَا، وَتَقْدِيمِ أُولِي الْفَضْلِ، وَتَقْرِيبِهِمْ مِنَ الْإِمَامِ، رقم (٤٣٢).

الجانب على المنظور الوظيفي الاجتماعي للمسجد وولقائمين عليه، يمكن القول إن هذه النتائج المبهرة حقا، والتي انصبت على جزء وظيفي واحد للمسجد، قد جاءت في سياق تطبيقي وفي واقع من الممارسة النبوية والتوجيهات النبوية الكريمة، كما وقعت في إطار من الدعوة والفعل الإيجابي، وفي إطار من التحذير والمنع السلبي، ليكون ذلك تعبيرا واضحا عن عمق المنهجية النبوية المتكاملة، وعن اجتماع النظرية والتطبيق فيها معا، وعن طروحاتها الشمولية في معالجة واقع المساجد، وعن قابلية تلك المعالجات لمسايرة التطور ومواكبة المستجدات، حيث تؤصل للفكرة شرعا، وتقدم لها نماذجها السائدة في عصر النبوية للترك الميدان مفتوحا وقابلا لاستيعاب كل جديد ومتطور، وهو ما يعني قابلية الوظيفة المسجدية لأن تبقى في حالة من النضوج والمواكبة والمحافظة والرسالية.

المبحث الثالث: نماذج ومقترحات تجديدية لوظائف مساجد ضواحي المدينة في تفعيل القيم الاجتماعية

أولا: النماذج : الطريقة والإجراءات

استخدم الباحث في هذا الجزء من دراسته أسلوب المقابلة، حيث اختار اثنين من أئمة مساجد ضواحي المدن في مدينة إربد وفي مدينة عمان. الأول: مسجد إيدون الكبير، من ضواحي مدينة إربد، في الأردن، وإمامه الدكتور أحمد صبحي، والثاني: إمام مسجد المرحوم الحاج حسن مخلوف النبالي، في جبل الحديد من ضواحي مدينة عمان، عاصمة الأردن. وكان من سبب اختيارها: كبر مساحتها، ولكونها مساجد رئيسة بالنسبة للمنطقة، ومشهورة، وأئمتها على درجة عالية من العلم (شهادة دكترواة)، ولديهم خبرتهم طويلة في الخدمة، تتجاوز العشر سنوات.

وقد تم طرح عدد من الأسئلة ذات الصلة المباشرة بفكرة البحث والمؤتمر وأهدافها، وتكونت أسئلة المقابلة من (١٠) أسئلة، تمت الإجابة عليها من قبل الإمامين المختارين، كعينة للدراسة. وفيما يأتي يعرض الباحث نتائج المقابلة ويعلق عليها، حيث يعرض السؤال وإجابة كل إمام عليه، ثم التعليق عليها جميعا بعد الانتهاء منها.

جداول بنتائج أسئلة المقابلة

السؤال١	ما هو الدور الشخصي(الاجتهادي) الذي تقوم به كإمام مسجد في تفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد بشكل عام؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	أن أكون اجتماعيا حاملا لفكرة الدور الاجتماعي وأهميته من الناحية الدعوية. أن أملك كريزمة العمل الاجتماعي الممثلة بلغة التواصل الجيدة وفهم الشخصيات وسماتها. سعة الاطلاع على خبرات الآخرين وتنقيتها وتطبيقها على أرض الواقع فيما يتعلق بالعمل الاجتماعي.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	الدروس العلمية (أحكام وتزكية وتربية) يوميا باستثناء يوم الجمعة. التركيز في خطبة الجمعة على العلاقات الاجتماعية (الأسرة، الأرحام، الجوار، الصلح والعفو) تعليم وتحفيظ القرآن الكريم. استثمار المواسم الدينية (التهجد في العشر الأواخر من رمضان) المشاركة في المناسبات الخاصة (أفراح، أحزان). الزيارات الأخوية.

يلحظ من خلال الجدول أعلاه، أن الإجابة على السؤال الأول تشير إلى وجود نمط إيجابي من الأفكار والتطبيقات تجاه تفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد من خلال المساجد التي يقوم الأئمة على الإمامة بها ورعايتها والمسؤولية عنها، كدور شخصي يقومون به.

السؤال٢	ما هو دور لجنة المسجد (إن وجدت) في تفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	ينحصر دور لجنة المسجد بتفعيل اللجنة الاجتماعية التي تقوم بالزيارات الميدانية، وتفقد أحوال المصلين من حين إلى آخر، كما تقوم بدعم أي فكرة حول العمل الاجتماعي.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	حث المصلين على الإنفاق لعمارة بيوت الله. جمع التبرعات من المحسنين. رعاية شؤون المسجد الفنية وتوفير المتطلبات.

يلحظ من خلال الإجابة أعلاه على السؤال الثاني، بأن هناك دورا مقبولا إلى حد ما لعمل اللجنة المشرفة على المسجد من ناحية تفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد، بمختلف الطرق.

السؤال٣	ما الطرق المعتادة التي تتبعها لتفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	السؤال عن أخبار المصلين، والبيئة المحيطة بالمسجد من حيث المناسبات المتنوعة كالزواج والوفاة والحج والمرض وغيرها. الزيارات الميدانية. المساهمات المالية للمناسبات.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	الكلمة الطيبة. البسمة التي لا تنقطع. التسامح مع الجميع. العفو عمن يسيء.

يلحظ من خلال الإجابة أعلاه عن السؤال الثالث، أن أغلب الطرق العادية مفعّلة من قبل القائمين على المسجد من أجل تحقيق وظيفته الاجتماعية.

السؤال٤	ما الطرق االتكنولوجية الجديدة التي تتبعها لتفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	بيان وظيفة المسجد الاجتماعية من خلال اللوحة الإلكترونية التابعة للمسجد ووضعها في مكان بارز. استخدام صفحة المسجد الخاصة وصفحة الأمام الرسمية لبيان أي نشاط اجتماعي مثل الزيارات والمناسبات. وجود قروب واتس أب خاص للمسجد يتم فيه الاتفاق على الزيارات وأوقاتها.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	عرض داتا شو لسلسلات في السلوك المرتبط بالعقيدة (كسلسلات مشاري الخراز).

يلحظ من خلال الإجابة أعلاه عن السؤال الرابع، أن هناك توظيفا مقبولا إلى حد ما للطرق الحديثة من قبل القائمين على المسجد من أجل تحقيق وظيفته الاجتماعية.

السؤال٥	هل تستغل المناسبات الدينية والاجتماعية لتفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد؟ مع إعطاء أمثلة؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	نعم. مثال الاستعداد لموسم الخير بعقد محاضرات قبل الموسم مثل رمضان، وعقد مجالس علمية، واستدعاء علماء مختصين لتمهيد الناس لجو العبادة، وترويج ذلك عبر صفحة المسجد .
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	نعم استغلال خطب العيدين، وكذلك أيام العشر من ذي الحجة وشهر شعبان لتشجيع المتخاصمين على الصلح، وأن لا يغادروا صلاة العيد إلا وقد اصطلحوا، وحث الناس على صلة الأرحام.

تشير الإجابة على السؤال الخامس، إلى وجود دور إيجابي وفاعل من قبل الأئمة على تلك المساجد في تفعيل دوره الاجتماعي من خلال المناسبات الدورية.

السؤال٦	أعطنا بعض النماذج من القيم والأفكار الاجتماعية التي تغرسها في رواد المسجد عبر الدروس والخطب والمواعظ؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	تعميق معنى الزيارة في الله. تحقيق معنى الأخوة في الله من خلال درس الجمعة ودروس العصر. قيم احترام الآخرين وعدم التجريح بأحد. قيمة الدفاع عن الأخ والصديق والصاحب في المسجد من خلال التماس الأعذار.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	ستر المسلم على أخيه المسلم. الأمانة والصدق في المعاملات. الدعوة إلى الله. تربية الأولاد وتحمل المسؤولية. البناء الأسري. الإحسان إلى الأرحام. الإحسان إلى الجيران. تمتين أواصر الأخوة الإسلامية.

تؤكد الإجابة على السؤال السادس بان هناك نشاطا دعويا وعلميا ووعظيا لأئمة المساجد (عينة الدراسة) في تقديم الدروس الحاملة للقيم الاجتماعية المسجدية.

السؤال٧	هل لمست الآثار لدور المسجد في أداء رسالته الاجتماعية داخل المسجد؟ مثل ماذا؟
إجابة إمام مسجد إيدون/ إربد	نعم أصبح المسجد بيئة آمنة بشكل كامل يخلو من المشكلات والخلاف الذي قد يحصل عادة في المساجد أصبح هناك تالف وتناغم بين المصلين في تحقيق التواصل الاجتماعي زيادة تقدير واحترام إمام المسجد صاحب المبادرات الاجتماعية والثناء عليه بشكل مستمر انتشار المحبة بين رواد المسجد.
إجابة إمام مسجد النبالي/ عمان	نعم رواد المسجد في مسجدي كأسرة واحدة متراصة هادئة لا تكاد تنعدم بينهم الضغائن والأحقاد والمشاكل يسلمون على الحاضر ويتفقدون الغائب ويسألون عنه.

تشير الإجابة على السؤال السابع إلى وجود تأثير حقيقي وواقعي وملموس لدور الإمام في توظيف رسالة المسجد الاجتماعية.

ثانيا: مقترحات تجديدية لوظائف مساجد ضواحي المدينة في تفعيل القيم الاجتماعية.

يعتمد بناء هذا المبحث على أخذ آراء عدد من الأئمة الخبراء من مساجد ضواحي المدينة وعلى آراء الباحث نفسه، حول المقترحات البنّاءة التي يرونها لازمة لكي تكون هناك نقلة تجديدية في الوظيفة الاجتماعية لمسجد ضواحي المدينة في المستقبل، تتواكب مع التطور والتقدم التكنولوجي والحياتي الذي نعيشه، وفي الآتي بيان ذلك:

أولا: أبرز المقترحات التجديدية للوظيفة الاجتماعية لمساجد ضواحي المدينة في ظل التطور التكنولوجي ومواقع التواصل الاجتماعي من وجهة نظر د أحمد صبحي- إمام مسجد إيدون- إربد

الرقم	المقترح
١	وضع شاشة إلكترونية على كل مسجد تبين الدور الدعوي والاجتماعي الذي يقوم به المسجد.
٢	انشاء صفحة للمسجد على الفيس بوك واليوتيوب تنقل العمل الاجتماعي للمسجد وتتبنى تطويره.
٣	عمل تنسيق بين ائمة المساجد في المنطقة الواحدة لوضع خطة للعمل المجتمعي تخدم البيئة والمنطقة المحيطة.
٤	تطوير عمل لجان المساجد من حيث انضمام أصحاب الفكر والرأي والقيادة المجتمعية إليها.
٥	وضع صندوق خاص يشترك به مصلو المسجد للمناسبات الاجتماعية ويتم الاتفاق على آلية العمل فيه.
٦	عمل دراسة ميدانية لدور المسجد قبل تفعيل المقترحات السابقة وبعدها لدراسة مدى التغير الناتج عن التواصل المجتمعي وعرض ذلك وفق إليه اعلامية واضحة.
٧	التعاون مع المؤسسات المجتمعية الأخرى وبيان اهم الأمور التي يحتاجها المجتمع والعمل على طرحها في دروس الوعظ والارشاد وبيان سبل علاجها.
٨	نقترح على وزارة الأوقاف وضع خطة واضحة المعالم تبحث العمل المجتمعي وسبل تطويره من خلال التعاون مع الجامعات والمؤسسات المختصة.

ثانيا: أبرز المقترحات التجديدية للوظيفة الاجتماعية لمساجد ضواحي المدينة في ظل التطور التكنولوجي ومواقع التواصل الاجتماعي من وجهة نظر د بلال ربابعة- إمام مسجد النبالي- عمان.

الرقم	المقترح
	إنشاء جروبات خاصة بأهل المسجد ورواده لنشر الوعي بينهم ومتابعة ما يطرأ من ظروف ومناسبة تخصهم.
	إنشاء جروبات خاصة بتحفيظ القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة، يشرف عليها متخصصون.
	إنشاء جروبات علمية متخصصة منظمة في التعليم الشرعي (عقيدة، فقه، تفسير، شرح أحاديث، إيمانيات وتربية وتزكية...) يشرف عليها متخصصون.
	توفير مكان في المسجد لعروض الداتا شو.
	توضيح رسالة المسجد ووظيفته ودوره الحقيقي في البناء عبر المواقع والصفحات.
	توضيح الحرب المسعورة على المسجد عبر المواقع والصفحات.

الخاتمة

أولا: النتائج

يعرف الباحث بالقيم الاجتماعية المسجدية: مجموعة المفاهيم والمبادئ والأحكام والأخلاق التي تحمل دلالات وتفاعلات جماعية، يكون لها تأثيرها في بناء نسيج العلاقات بين مكونات المسجد ومرتاديها والقائمين عليه، بحيث تدفعهم للفعل الجماعي الإيجابي وتقلل من ارتدادات الفردية السلبية في بيئة المسجد ورسالته، مستندة إلى المرجعية الإسلامية الأصيلة والاجتهادية.

القيم الاجتماعية المسجدية التي توصل إليها الباحث بعد استقراء وتتبع للنصوص الشرعية ذات الصلة وقراءة متأنية لها، تمثلت بالمصفوفة الآتية: قيمة المظهر الحسن لرواد المسجد. قيمة الإيواء وتحقيق الأمن في الأزمات وتقطع السبل. قيمة التكافل والتساند الاجتماعي والاقتصادي. قيمة الحوار بين جماعة المسجد لحل المشكلات والخلافات. قيمة الأنشطة الترفيهية الاجتماعية الهادفة. قيمة المشاركة الجماعية بمجالس المساجد ومشاعرها المعنوية. قيمة التعبّد الجماعي. قيمة الإصلاح والاهتمام بمشاكل المجتمع. قيمة التنظيم الجماعي. قيمة تفعيل مشاركة العنصر النسائي في وظائف المسجد. المحافظة على العلاقات الأسرية في المسجد.

يقصد الباحث بالمؤثرات السلبية المعيقة للفاعلية المجتمعية للمسجد: هي تلك المعيقات السلبية التي تطفيء الفاعلية والوظيفة الاجتماعية في المسجد؛ أي أنها من زاوية أخرى: صيانة القيم الاجتماعية في المساجد، والتي جاءت النصوص الشرعية (السنة النبوية) بالتحذير منها. وقد تمكن الباحث عبر آلية الاستقراء من الوقوف على جملة من تلك المؤثرا السلبية المعيقة

للفاعلية المجتمعية للمسجد، منها: التحذير من إفشال الدور الاجتماعي العام للمسجد. التحذير من الإيذاء المادي المحتمل لرواد المسجد. التحذير من تمييع الوظيفة الاجتماعية للمسجد. التحذير من الإهمال لمشاعر الجماعة المسجدية. التحذير من الممارسات السلوكية المزعجة. التحذير من السلوكيات المولدة للبغضاء بين الجماعة المسجدية.

توصل الباحث من خلال المقابلة الميدانية التي اجراها مع عينة من أئمة المساجد في محافظات الممكلة الردنية الهاشمية إلى أن هناك حرصا من قبل الأئمة ولجان المسجد على تفعيل الوظيفة الاجتماعية للمسجد عبر الطرق المعتادة والطرق التكنولوجية الحديثة، وهو دور تفعيلي مقبول إلى حد جيد، ولكن ما تزال هناك معيقات لا بد من التغلب عليها لتطوير هذه الوظيفة والتقدم بها، وتم تقديم مجموعة مقترحات من أجل ذلك.

ثانيا: التوصيات:

توصي الدراسة وزارة الأوقاف في كل الدورل العربية والإسلامية، بان تعقد عدة دورات نظرية وميدانية من أجل تطوير معارف ومهارات الأئمة ولجان المساجد في سبيل تحسين الوظائف المختلفة للمساجد في ظل التطور التكنولجي الكبير.

المراجع

أبو داود، سليمان بن الأشعث، السنن، تحقيق: محمد محي الدين، دار الفكر (د.ط).

أحمد بن حنبل، المسند، شرح: أحمد شاكر، دار الحديث، القاهرة، ط١، ١٩٩٥م.

البخاري، محمد بن إسماعيل، الصحيح، تحقيق: مصطفى البغا، دار ابن كثير، بيروت، ط٣، ١٩٨٧م.

تركي، سعد صالح، دور المسجد في تنمية المسؤولية الاجتماعية، مجلة البحث العلمي في الآداب، عدد٢٠، ٢٠١٩م.

الجعيد، سلطان بن عوض، التكافل الاجتماعي في ضوء التربية الإسلامية، رسالة ماجستير، كلية التربية، جامعة أم القرى،١٤٣٠ه.

الجلاد، ماجد زكي، تعلم القيم وتعليمها، دار المسيرة، عمان، ١٤٢٧ه.

الحميدي، عبد العزيز عبد الله، القيم الإسلامية في المنظومة التربوية: دراسة للقيم الإسلامية وآليات تعزيزها، المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة- إيسسكو، ٢٠٠٨م.

الحميدي، عبد العزيز عبد الله، عمارة المساجد المعنوية وفضلها، وزارة الشئون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد، المملكة العربية السعودية، ط١، ١٤١٩ه.

الحميدي، وليد بن صقر، نحو مسجد أفضل، منشور على مكتبة صيد الفوائد على المكتبة الشاملة.

الخزيم، صالح بن ناصر، وظيفة المسجد في المجتمع، وزارة الشئون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد - المملكة العربية السعودية، ط١، ١٤١٩م.

العودات، عبد السلام درداح، المنهج التربوي الإسلامي لإعداد أئمة المساجد، (دراسة حالة الأردن) أطروحة دكتوراة، كلية الشريعة، جامعة اليرموك، إربد، الأردن، ٢٠٠٩م.

عودات، عبد السلام درداح، مضامين العلاقة التربوية في السنة النبوية بين الإمام والمأموم، جامعة الجوف، المملكة العربية السعودية، (استلمت البحث منه شخصيا بالمراسلة).

الغانمي، بلغيث بن أحمد، أنور، منهج التربية الاجتماعية في ضوء القرآن الكريم وتطبيقاته من خلال البيئة المدرسية، رسالة ماجستير، كلية التربية، جامعة أم القرى، ١٤٢٩ه.

الغزالي، محمد، خلق المسلم، دار القلم، دمشق، ط٢١، ٢٠٠٤م.

الغزالي، محمد، سر تأخر العرب والمسلمين، دار القلم، دمشق، ط١، ٢٠٠٠م.

الغزالي، محمد، هذا ديننا، دار القلم، دمشق، ط٢، ٢٠٠٥م.

القرني، ظافر بن أحمد، تصور مقترح لتوظيف التقنية في لبناء المنظومة القيمية للمتعلمين، أطروحة دكتورتة/ كلية التربية، جامعة أم القرى، ١٤٣٢هـ.

مالك، الموطأ، المحقق: محمد مصطفى الأعظمي، مؤسسة زايد بن سلطان آل نهيان للأعمال الخيرية والإنسانية. الإمارات، ط١، ٢٠٠٤م.

المباركفوري، صفي الرحمن، الرحيق المختوم، دار الهلال، بيروت، ط١.

مسلم بن الحجاج النيسابوري، الصحيح، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت (د.ط).

النسائي، السنن، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، ط٢ ،١٠٦٨م.

نصار، أنور، دور المسجد في التنمية المهنية والعلمية، جامعة القدس المفتوحة.

النورسي، بديع الزمان، المثنوي العربي النّوري، تحقيق: إحسان قاسم، سوزلر، القاهرة، ط٣، ٢٠٠٣م.

النورسي، صيقل الإسلام (آثار سعيد القديم)، ترجمة: إحسان قاسم، سوزلر، القاهرة، ط٤ ، ٢٠٠٤م

أساليب التدريس المستخدمة في تعلم وتعليم القرآن الكريم وعلومه بالمدارس المساجد التاريخية في سلطنة عمان

د. ميمونة بنت درويش الزدجالية
أستاذ مشارك- كلية التربية، قسم المناهج والتدريس، جامعة السلطان قابوس
maimuna@squ.edu.om

ملخص

يهدف هذا البحث إلى والكشف عن أهم أساليب التدريس التي كانت مستخدمة في تدريس القرآن الكريم وعلومه بالمساجد التاريخية بسلطنة عمان. استخدمت الباحثة المنهج التحليلي الذي يقوم على الرجوع للأدب النظري والدراسات السابقة، ثم جمع البيانات وتصنيفها وتحليلها، واستخراج النتائج منها.

الكلمات المفتاحية: تعريف المسجد، أساليب التدريس.

مشكلة البحث وأسئلته:

تتمثل صورة المجتمع العماني في الاستقامة على جادة الشرع الحنيف ولعل ذلك بسبب دخول عمان للإسلام طوعا، وعن إيمان وقناعة، حيث أضحى الاهتمام بالمساجد ظاهرة بارزة في حياة العمانيين؛ فلا تكاد تخلو مدينة أو قرية من مسجد تقام فيه الصلوات الخمس، ولا تقتصر على أداء الصلوات والعبادات فقط بل تمتد إلى جوانب مختلفة منها الاجتماعية والسياسية والاقتصادية بالإضافة إلى الجانب التربوي. (السامرائي، ٢٠٠٥، ١٣٤)

ومن السمات البارزة على الاستقامة في المجتمع العماني الاهتمام بالمساجد حيث وجد أن المساجد العمانية تعود لزمن مبكر من تاريخ الدعوة الإسلامية. لذلك جاءت هذه

الدراسة لتبحث في أهم طرق وأساليب التدريس التي تم استخدامها في تلك المساجد وما كان لها من الأثر في إتقان المتعلم للتلاوة وعلوم القرآن ومهارات اللغة العربية. والكشف عن مدى إمكانية الاستفادة منها. في النظام التعليمي الحالي لا سيما في تطوير تدريس التلاوة وحل المشكلات المتعلقة بها والتي من أهمها ضعف التلاوة عند الطلبة وهذا مادلت عليه نتائج العديد من الدراسات التي أجريت في السلطنة، منها: دراسة ودراسة الحارثية (٢٠٠٨) التي توصلت إلى وجود تدني في أداء الطالبات عينة الدراسة في الجانب المعرفي لأحكام التلاوة وعزت هذا الضعف إلى قلة دروس التجويد. وكشفت دراسة الصقري (٢٠٠٧) عن وجود تدني في مستوى أداء معلمي ومعلمات التربية الإسلامية ومعلماتها في كل من المعرفة النظرية، والتطبيق العملي لأحكام التجويد، وقد عزى هذا الضعف إلى قلة دروس التجويد في هذه المرحلة مما ينعكس على اهتمام المعلمين في هذا المجال. وهدفت دراسة البلوشي (٢٠٠٣م) إلى تحديد كفايات تدريس التربية الاسلامية لدى معلمات الحلقة الأولى من التعليم الأساسي بسلطنة عمان، حيث أكدت نتائجها وجود ضعف في أداء أحكام التجويد لدى معلمات الحلقة الأولى في مدارس التعليم الأساسي. وكذلك دراسة الغافري (١٩٩٥م) التي هدفت إلى التوصل إلى قائمة بالكفايات اللازمة لمعلمي التربية الإسلامية بالمرحلة الثانوية، وقياس مدى توافرها لديهم، حيث دلت نتائج الدراسة إلى وجود ضعف عام لدى المعلمين في ممارسة كفايات التجويد

لذلك يسعى البحث الحالي إلى الإجابة عن السؤل:

ما أشهر مدارس المساجد التاريخية في عمان؟

ما أساليب التدريس التي كانت مستخدمة في تدريس القرآن الكريم وعلومه بالمساجد التاريخية بسلطنة عمان؟

أهمية البحث:

تأتي أهمية هذا البحث من أهمية موضوعه المرتبط بالمصدر الأساسي للتشريع الإسلامي وهو: القرآن الكريم وعلومه، وتتمثل هذه الأهمية في بيان أساليب التدريس المستخدمة تعلم وتعليم القرآن الكريم وعلومه بمدارس المساجد التاريخية عند العمانيين، وانعكاسها في ميدان التربية والتعليم.

أهداف البحث:

يهدف البحث الحالي إلى:

إبراز أشهر مدارس المساجد التاريخية في عمان

الكشف عن أهم أساليب التدريس التي كانت مستخدمة في المساجد التاريخية بسلطنة عمان

حدود البحث:

- الحدود الموضوعية: يقتصر البحث الحالي على مدارس المساجد الأثرية في سلطنة عمان.

الحدود المكانية: اقتصر البحث الحالي على عينة من مدارس المساجد الأثرية في سلطنة عمان.

منهجية البحث:

في ضوء موضوع البحث، استخدمت الباحثة المنهج التحليلي الذي يقوم على الرجوع للأدب النظري والدراسات السابقة، ثم جمع البيانات وتصنيفها وتحليلها، واستخراج النتائج منها لملائمته لطبيعة هذا البحث.

مصطلحات البحث:

- المسجد: المسجد هو المكان المعد المخصص لأداء الصلوات الخمس والمسجد لغة هو المكان الذي يسجد فيه ثم اتسع المعنى إلى البيت المتخذ لاجتماع المسلمين لأداء الصلاة فيه، أما اصطلاحا فهو المكان الذي أعد للصلاة فيه على الدوام، وأصل المسجد شرعا هو: كل موضع من الأرض يسجد فيه. ويقال للمسجد الذي تصلى فيه صلاة الجمعة جامع فيقال المسجد الجامع. (زلاط، ٢٠١٨)
- أساليب التدريس: الإسلوب في اللغة من سلب، استلب أسلوبا. قال الفيروز أبادي: الأسلوب: الطريق وعنق الأسد، والشموخ في الأنف.

وفي الإصطلاح هو سلوك يتخذه المعلم دون الآخرين ويصبح سمة له خاص به (الساموك، ٢٠٠٥، ١٢٦).

كما عرف الأسلوب التدريسي بأنه الكيفية التي يتناول بها المعلم طريقة التدريس أثناء قيامه بعملية التدريس، أو هو الأسلوب الذي يتبعه المعلم في تنفيذ طريقة التدريس بصورة تميزه عن غيره من المعلمين الذين يستخدمون نفس الطريقة، ومن ثم يرتبط بصورة أساسية بالخصائص الشخصية للمعلم (العياصرة، ٢٠١٠، ٥٦٦).

وعرف (حمادنه، عبيدات، ٢٠١٢، ٤) أسلوب التدريس أنه مجموعة من الأنماط الخاصة بالمعلم, والمفضلة لديه, أي أن أسلوب التدريس يرتبط ارتباطا وثيقا بالخصائص الشخصية للمعلم وهوسلوك يتخذه المعلم دون الآخرين ويصبح سمة خاصة به ولا يمكن أن يتماشي أسلوب معلم مع معلم آخر بنفس التماثل, إذ أنهما قد يتشابهان في بعض الأمور ولكنهما سيختلفان في أمور أخرى.

نتائج البحث:

للإجابة عن السؤال الأول والذي نص على: ما أشهر مدارس المساجد التاريخية في عمان؟ فبعد الرجوع إلى الأدب النظري تبين من أبرز مدارس المساجد الأثرية في سلطنة عمان، هي:

١- مدرسة الرحيل: ظهرت في القرن القرن الثاني الهجري لمؤسسها: محبوب بن الرحيل، وتقع في ولاية صحار بمحافظة الباطنة شمال.

٢- مدرسة بيت الباروني، وتقع في ولاية سمائل بمحافظة الداخلية.

٣- المدرسة المحمدية تقع في محافظة مسندم.

٤- مدرسة القلعة في نزوى بمحافظة الداخلية

٥- مدرسة الضرح التي أسسها محمد بن عبد الله السليمي البهلوي في ولاية بهلا بمحافظة الداخلية.

٦- مدرسة قرية قصرى ومعهد جامع البياضة بولاية الرستاق في محافظة الباطنة جنوب.

٧- وفي محافظة مسقط اشتهرت عدد من مدارس المساجد التاريخية منها:

- مدرسة السيد نادر بن فيصل
- مدرسة بوذينة أسهها حمد علي بوذينة الذي وفد من تونس

- مدرسة مسجد الوكيل
- مدرسة الشيخ راشد بن عزيز الخصيبي
- مدرسة الزواوي
- مدرسة مسجد الخور

للإجابة عن السؤال الثاني والذي نص على: ما أساليب التدريس التي كانت مستخدمة في تدريس القرآن الكريم وعلومه بالمساجد التاريخية بسلطنة عمان؟

بعد البحث في المصادر والأدب النظري المتعلق بموضوع الدراسة تبين أن للمساجد التاريخية دور كبير في تعليم القرآن الكريم وعلومه، والحفاظ على اللغة العربية، وتعليم القراءة والكتابة، وهناك الكثير من أساليب تدريس القرآن الكريم ومهارات اللغة العربية مثل: القراءة والكتابة التي استخدمت في نظام التعليم في المساجد، إلا أن أشهر أساليب التدريس التي كانت مستخدمة في تدريس القرآن الكريم وعلومه بالمساجد التاريخية بسلطنة عمان، وما زالت تستخدم في لتدريس الحديث مما يؤكد أصالتها. ويمكن إيجازها فيما يأتي: (الجابري، ٢٠١٤)

أسلوب الإعراب (التركيبية التنغيمية الجزئية):

سمي بهذا الاسم لأنه يبدأ بالجزء الذي هو الحرف ثم تضم باقي الأجزاء من حركات أو سكون أو شدة أو مدود إلى بعضها لتكوين كلمة ثم تكوين جملة قصيرة. وذلك على النحو الآتي:

- تعليم الحروف: يبدأ بتعليم أسماء الحروف وأشكالها وكيفية نطقها منفردة.
- تعليم أصوات الحروف: يبدأ بتعليم نطق الحروف موصولة بحروف المد (ا / و /ي) وأشكالها مع الحركات الثلاث، وكيفية نطقها (ءا، با، تا، .../ ؤو، بو، تو.../ ئي، بي، تي...)، حيث يلقن المعلم الطلاب الحروف مع حروف المد ويرددون بعده مع الإشارة بالإصبع وبالقلم إلى الحروف والمدود حتى يتعلموها ويميزوا فيما بينها.

وقد استخدم المعلمون العمانيون كلمة سكنة لوصف حرفي المد (الواو والياء) عند نطقهما مع الحرف الذي يسبقهما مثل بي: با كسرة ب، يا سكنة اي ثم تنطق سويا بي، بو:

با ضمة ب، واو سكنة أو ثم تنطق سويا بو وأما حرف المد الألف فنطقه يأتي بعد نطقه الحرف الذي يسبقه ثم ذكر حركة الفتحة مثل با: با ألف فتحة با، وبعد ذلك ينطق الحرف مع جميع المدود سويا با بي بو. وقد وردت كلمة مدة عند العمانين في نطق حروف المد الصغيرة الواردة في الرسم القرءاني فقط.

- تكوين الجملة أو تجميعها: ويقوم على تعليم نطق الكلمة وتكوينها بعد الانتهاء من كل جزء من أجزائها بحيث يتم وصله بالذي يليه في كل مرة إلى أن تتكون الكلمة وتكتمل لينتقل الطالب بعدها لتكوين الجمله وإكمال السياق الذي يحوي مجموعة من الكلمات مع الإشارة بالإصبع أو بالقلم غلى الأجزاء. مثال: بسم الله الرحمن الرحيم: با كسرة بـ، سين سكنة إسْ، بس، ميم كسرة مـ، بسم، ألف فتحة ا-، ، لام شدة وفتحه، الل، ها كسرة هـ، اللهـ، بسمـ اللهـ، ألف فتحه ا، را شدة وفتحه ر، الر، حا سكنة احْ، الرح. ميم ألف فتحة ما، الرحم، نون كسرة نـ، الرحمن ، بسم الله الرحمن، ألف فتحة ا، را شدة وفتح ر، الر. حا كسرة حـ، الرحـ، يا مدة اي، الرحي، ميم كسرة مـ، الرحيمـ، بسم الله الرحمن الرحيم.

أسلوب الهجو (التحليلية التنغيمية):

سمي في معظم مناطق السلطنة بالهجو بحيث تبدأ بنطق الكل الذي هو الكلمة سواء أكانت منفردة أو ضمن جملة ثم تنتهي بالجزء مع الإشارة بالإصبع أو القلم إلى الكلمة ثم إلى أجزائها أثناء النطق. وتختلف طريقة الهجو العمانية عن الطريقة التحليلية أو الكلية المتبعة في تدريس اللغة العربية في البلدان الإسلامية في إنها اعتمدت على كلمات القرآن الكريم وتراكيبه اللغوية الموجودة في السور القصار وليس على تقديم كلمات مألوفة للطالب مدعومة بالصور التوضيحية أو على تقديم جمل وتراكيب لغوية يستوعبها الطالب في سيلقات مفهومة لديه.

وتعتمد طريقة الهجو على تحليل الكلمة إلى مكوناتها بأسلوب تنغيمي موزون يمكن الطالب من استيعاب الحروف والقدرة على قراءة السور القصار بحيث لا يبدأ المعلم بهذه الطريقة إلا بعد تمكن الطالب من استخدام أسلوب التركيبية التنغيمية (الإعراب). وكان تعلم طريقة الهجو وتداولها حتى فيما بين المعلمين أنفسهم يتم بالسماع دون قواعد مكتوبة لها في شأنها في ذلك شأن طريقة الإعراب.

أسلوب تعليم الخط أو الكتابة:

يأتي تعليم الكتابة على مراحل قد تكون بدايتها بعد تعليم أساسيات القراءة وتعلمها أو متزامنة مع تعليم هذه الأساسيات. ويقوم الطالب بكتابة ما يمليه المعلم، وعندما ينتهي الطالب من قراءته وإتقانه يقوم بمحوه. وبعد ختم القرآن الكريم كان يتم تعليم الطلاب الكتابة فيما كان يعرف في بعض المحافظات بتعليم الخط، حييث كان بعض المعلمين يعلمونهم كتابة بعض الأشعار والمراسلات كنوع من التدريب عليها.

أسلوب التدريس بالمقاطع الصوتية:

في هذا الأسلوب يتعلم المتعلمين القراءة بتقديم وحدات لغوية أكبر من الحرف، ولكنها أقل من الكلمة، وتنبني أصولها على مقاطع الكلمات. وسميَ بالمقطعية لأن المتعلمين يتعلمون بها مجموعة من المقاطع، ثم يقومون بتركيب كلمات من هذه المقاطع. وذكر محمود (٢٠١٧) أن المقطع في اللغة: هو الوحدة الصوتية التي تتألف منها الكلمة. وذكر الخالدي والعيوني (د.ت) أن المقطع الصوتي هو كتلة صوتية يمكن أن تنطق دفعة واحدة منفصلة ومستقلة عما قبلها وما بعدها.

وظهر من خلال البحث والتقصي في الكتب والمراجع، أن إستراتيجية المقاطع الصوتية تعتمد على القاعدة البغدادية. وعندما يصل الطلبة إلى مرحلة النجاح في تعلم القرأن الكريم يتم الاحتفال بتخرجهم فيما يعرف محليا بالتومينة.

والقاعدة النورانية دروسها موزعة بطريقة ذكية وعلمية متسلسلة ومتدرجة، جمعها المؤلف رحمه الله بغاية الدقة والعناية من أمثلة القرآن الكريم مما يحتاج إليه الطالب المبتدئ فرتبها على النحو التالي: بدأ بالحروف المفردة، ثم الحروف المركبة، ثم الحروف المقطعة، ثم الحروف المتحركة (بالفتح والكسر والضم) ثم التنوين (الذي يرسمُ بفتحتين أو ضمتين أو كسرتين)، ثم تدريبات على الحركات والتنوين، ثم الألف الصغيرة والياء الصغيرة والواو الصغيرة (ويُقصد بها حروف المدِّ المحذوفة في الرسم والملحقة في الضبط) ثم حروف المدِّ واللين، ثم السكون ثم تدريبات على السكون، ثم الشدَّة وتدريبات عليها، ثم أتى بجميع أنواع المدود تقريباً، ثم في الدرس الأخير أتى بما بقي من أحكام التجويد مثل أحكام النون الساكنة، وأحكام الميم الساكنة وهكذا ... الخ. http://www.furqancenter.com/alraee.html.

وتتميز القاعدة النورانية بإمكانية تدريسها لجميع الأعمار، لكن العمر الذي يكون جهاز الاستقبال فيه أفضل هو العمر الصغير. وهذا لا يعني أن الطريقة ستصعب علينا لكن ستحتاج إلى تركيز. http://www.tardeed.com

٥- أسلوب الخطبة: وهي شعيرة دينية تلقى على المنابر يوم الجمعة، وفي صلاة العيدين، ولأهميتها الكبيرة حث عليها النبي عليه الصلاة والسلام على الإنصات إليها، فهي من أبلغ الأساليب التربوية تأثيرا في السلوك حيث تختار مواضيع هامة تلامس حاجات المجتمع. (غلام الله، ٢٠٠٧)

٦- حلقات الذكر: سطرت المساجد العمانية في صفحات التاريخ مآثر عظيمة في العلم والحضارة والتقدم، وما من شك أن التربية والتعليم في المساجد لا يعدلها شي آخر. فالمتخرجون من حلقات المساجد يتميزون غن غيرهم بأنهم يجمعون بين العلم والتقوى، وبين العلم النظري والتطبيق، ويمثلون نموذجا يحتذى به في العلم والأخلاق.

٧- أسلوب المحاضرة: وهي معروفة بتناول موضوع معين وزمن محدود وليست مستمرة. (بكار، ٢٠٠٧).

الخلاصة والتوصيات

تبين مما سبق أن هناك أساليب مختلفة لتعليم القرآن الكريم تم استخدامها في المساجد قديما بالفطرة حيث لم تكن تدرس في كليات وجامعات متخصصة كما هو الحال في وقتنا الحالي. إلا أنها كانت ذات أثر في إتقان الطلبة لتلاوة القرآن الكريم وفهم معانيه، وكذلك ما يرتبط به من علوم كعلم اللغة العربية والأحكام الفقهية والأخلاق والمعاملات وتنظيم الحياة الاجتماعية بشكل عام. وهذا ما يؤكد فاعليتها وأصالتها فكانت ذات أثر في علم طرق التدريس وتم الاستفادة منها في برامج إعداد المعلم في التعليم العالي. ومن الأمثلة على أهمية الأساليب الواردة في البحث الحالي وما يقابلها من طرق التدريس الحديثة المستمدة منها، الآتي:

- أسلوب التركيبية التنغيمية الجزئية (الإعراب): الطريقة الاستقرائية.
- أسلوب التحليلية التنغيمية (الهجو): الطريقة القياسية وطريقة تحليل المحتوى.
- أسلوب الخطبة: طريقة المحاضرة.

- فالمحاضرة من طرق التدريس الجماعي وتستخدم في الكليات والمعاهد والجامعات خاصة في القاعات الواسعة وفي المقررات ذات الكثافة الطلابية الكبيرة. أما الخطبة فهي أسلوب يستخدم لتوليد الأفكار وتنميتها وزيادة الثروة اللغوية لدى الطلبة، فحين نرغب في غرس مفهوم قرآني نطلب من الطلبة كتابة خطبة قصيرة حسب مستواهم العمري وتعتبر حديثا من أهم أساليب تنمية المهارات اللغوية وتعديل النطق وتوظيف الاستدلال بالادلة الشرعية والتعلم الذاتي بالبحث في المصادر بالاضافة إلى فوائد أخرى مثل تقوية الشخصية والجرأة على مقابلة الجمهور.... وغيرها.
- أما حلقات الذكر فاستفاد منها التربويون فيما يسمى بأسلوب التعليم بالمجموعات والتعلم التعاوني والتعلم بالأقران والتعليم المتمايز وغيرها من الأساليب القائمة على فكرة التعاون.

في ضوء النتائج التي توصلت إليها الدراسة فإن الباحثة توصي بما يأتي:

إعادة النظر في طريقة تعليم التربية الإسلامية في المدارس، والاستفادة من الطرق الأصيلة في التراث الإسلامي لتدريس التلاوة وإتقان التجويد.

إعداد برامج تدريبية، وعقد مشاغل لمعلمي التربية والمشرفين التربويين، لتدريبهم على استخدام تلك الأساليب في تدريس القرآن الكريم وعلومه.

المراجع

بكار، الياس بن عبدالله (٢٠١٧). دور المسجد في تنمية الوعي المروري، من أعمال الملتقى الدولي الأول بعنوان: دور المؤسسات الاجتماعية في تنمية الوعي المروري لدى الشباب في الوطن العربي، المركز الجامعي، غيليزان، ص ص ٧-٨.

البلوشي، عبدالله علي حسن (٢٠٠٣). كفايات تدريس التربية الاسلامية لدى معلمات الحلقة الأولى من التعليم الأساسي بسلطنة عمان. رسالة ماجستير غير منشورة. كلية التربية. جامعة السلطان قابوس.

الحارثية، ابتهال بنت خلفان (٢٠٠٨). مدى تمكن طالبات الصف العاشر من تطبيق أحكام التجويد. رسالة ماجستير غير منشورة. كلية التربية. جامعة السلطان قابوس.

زلاط حفيظة (٢٠١٨). المسجد والدور المنوط به في عصر انهيار الأخلاق والقيم، أعمال الملتقى الدولي السادس: قضايا التربية والتعليم في الوطن العربي- تحديات وحلول، مركز فاعلون للبحث في الانثرلوجيا والعلوم الإنسانية والاجتماعية وجامعة المستنير في تونس، مج ٢، ١٣٩-١٤٧.

السامرائي، فائق فاضل (٢٠٠٥)، الاختصاص التشريعي في حالات الضرورة، مجلة كلية الحقوق، العدد ٢٢، ص ١٣٤-١٤٤.

الصقري، إبراهيم بن سليمان (٢٠٠٧). مدى تمكن معلمي التربية الإسلامية ومعلماتها بالحلقة الثانية من التعليم الأساسي في محافظة مسقط من تلاوة القرآن الكريم وتجويده. رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة السلطان قابوس: سلطنة عمان.

الغافري، هاشل بن سعدبن سرور (١٩٩٥). الكفايات اللازمة لمعلمي التربية الإسلامية بالمرحلة الثانوية في سلطنة عمان وقياس مدى توافرها لدى معلمي التربية الاسلامية في منطقة الظاهرة. رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية، جامعة السلطان قابوس.

غلام الله، بوعبدالل (٢٠٠٧). الخطاب المسجدي، مجلة رسالة المسجد، العدد١، ص٣.

المواقع الالكترونية:

http://www.furqancenter.com/alraee.html.

تاريخ الرجوع: ١٥/ ٢٠٢٢/٥

http://www.tardeed.com

.تاريخ الرجوع: ١٠/ ٢٠٢٢/٦

دور مسجد المستشفى في تقديم الإرشاد الروحي للمرضى

أ.د علي إبراهيم عجين
جامعة آل البيت-الأردن

الملخص

يقدم البحث برنامجاً مقترحاً لتفعيل دور مسجد المستشفى، وذلك بتعديل نظرتنا لغاية مسجد المستشفى فيصبح المرضى هم الفئة المستهدفة، وتطبيق الإرشاد الروحي للمرضى في المسجد، حيث السكينة والطمأنينة، وتهيئة موقع المسجد بما يخدم أهداف الإرشاد الروحي تحت شعار لكل مريض مرشد، وإعداد المرشدين وتأهيلهم ميدانياً داخل المسجد، واستحداث وظيفة الإمام المرشد، وكذلك المرشد المناوب لتقديم الإرشاد الروحي في الحالات الطارئة، ولضمان استمرارية عمل مسجد الإرشاد الروحي، يقترح الباحث إنشاء وقفية خاصة لمساجد المستشفيات، وأن تكون هذه المساجد تحت إشراف الشؤون الدينية في الدولة.

الكلمات المفتاحية: مسجد المستشفى-الإرشاد الروحي.

المقدمة

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين وبعد،

فإن الإرشاد الروحي للمرضى من الأعمال المهمة لتخفيف آلام المريض ورفع معنوياته والحفاظ على كرامته وخاصة المصابين بالأمراض المزمنة كالسرطان بما يعرف بالرعاية التلطيفية،كما يهتم بالأشخاص المحيطين بالمرضى لمعرفة طريقة التعامل مع المريض بصورة حسنة، ومن هنا كان الاهتمام بهذا التخصص في الجامعات الغربية بإنشاء مراكز متخصصة للإرشاد الروحي للمرضى وتخريج المرشدين المؤهلين وتدريبهم لمرافقة الفريق الطبي عند الدخول على المرضى.

وتأتي فكرة البحث بعنوان «دور مسجد المستشفى في تقديم الإرشاد الروحي للمرضى» لبيان مكانة المسجد في الحياة المعاصرة ومواكبة المستجدات في حياة الإنسان، وذلك أن دور السجد منذ تأسيس المسجد النبوي كان مرتبطاً بالإنسان وقيمه وحاجاته.

ولما كان للمسجد في قلوب المسلمين مكانة عظيمة ولا سيما في الجوانب الروحية، تأتي هذه الورقة البحثية لتجيب عن السؤال الآتي: هل يمكن لمسجد المستشفى القيام بعملية الإرشاد الروحي للمرضى؟ وما آليات وخطوات ذلك؟ وهل يمكن تصميم بناء المسجد لخدمة الإرشاد الروحي؟

وسيتبع الباحث المنهج الوصفي لبيان دور المرشد الروحي ودور المسجد في عملية الإرشاد الروحي،و كذلك المنهج الاستنباطي لاستخراج هذا الدور من النصوص الشرعية.

ولم يقف الباحث على دراسة علمية تبين دور مسجد المستشفى في الإرشاد الروحي، فالدراسات في الإرشاد الروحي باللغة العربية قليلة، وذكر الباحث بعضاً منها في ثنايا بحثه.

وتم تقسيم البحث إلى مبحثين:

المبحث الأول: الإرشاد الروحي: مفهومه ومكوناته وأهميته، المبحث الثاني: برنامج مقترح لتفعيل دور مسجد المستشفى في الإرشاد الروحي.

أسأل الله العظيم رب العرش الكريم أن يوفقنا لتفعيل دور المسجد في عالم متغير، والحمد لله رب العالمين.

المبحث الأول: الإرشاد الروحي: مفهومه ومكوناته وأهميته.

المطلب الأول: مفهوم الإرشاد الروحي:

هذا المصطلح مركب من كلمتين: الإرشاد والروحي، وأما كلمة الإرشاد في اللغة فقال ابن فارس: (رَشَدَ: الرَّاءُ وَالشِّينُ وَالدَّالُ أَصْلٌ وَاحِدٌ يَدُلُّ عَلَى اسْتِقَامَةِ الطَّرِيقِ.)[1]

وإِرشاد الضَّالِّ أَي هِدَايَتُهُ الطريقَ وَتَعْرِيفُهُ كما في الحديث[2]، وهو ما أخرجه ابن حبّان

[1] ابن فارس، أحمد بن فارس (٣٩٥ ه)، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبد السلام هارون، دار الفكر، بيروت، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م، (٣٩٨/٢).

[2] انظر: ابن منظور، محمد بن مكرم الأفريقي (٧١١ ه)، لسان العرب، دار صادر، بيروت، ١٤١٤ ه، الطبعة الثالثة، (١٧٥/٣).

في صحيحه وبوّب عليه: ذِكْرُ بَيَانِ الصَّدَقَةِ لِلْمَرْءِ بِإِرْشَادِ الضَّالِّ وَهِدَايَةِ غَيْرِ الْبَصِيرِ، عن أَبِي ذَرٍّ رضي الله عنه قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَإِرْشَادُكَ الرَّجُلَ فِي أَرْضِ الضَّلَالَةِ لَكَ صَدَقَةٌ»[3]

وإرشاد مفرد: مصدر أرشدَ توجيه نفسيّ إفراديّ يقدِّمه عالم نفس أو مختصّ بالتربية لفردٍ ما تمكينًا له من حلّ مشكلاته الشخصيَّة أو الفنِّيَّة أو التربويَّة.[4]

وعليه يكون معنى الإرشاد التوجيه والدلالة في موضوع ما.

أما الروحي، نسبة للروح، يقال أَبٌ روحيٌّ، ومُرشِد روحيّ، أو شخص في مقام الأب يقوم بتقويم الأخلاق وتربية الرُّوح.[5]

ورُوحانِيّ مفرد، اسم منسوب لروح على غير قياس، والروحانية: (جوانب نفسيّة عاطفيّة تسمو بالنَّفس الإنسانيّة فوق الغرائز الدنيويّة والمطامع البشريّة إلى آفاق واسعة من الإيمان والفضائل والأخلاق الكريمة والصفات الحميدة.)[6]

فالروحي والروحاني ما يتعلق بأمراض الروح.

وأما تعريف الإرشاد الروحي فلم أقف على تعريف محدد له، واستعمل الإمام ابن القيم عند حديثه عن أثر الإيمان في الشفاء فقال – رحمه الله – لفظة الأدوية الروحانية فقال: (الْأَدْوِيَةِ الْقَلْبِيّةِ وَالرّوحَانِيّةِ.)[7]

وقال التهانوي في كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم: (في اصطلاح الصوفية: الطّبّ الروحاني هو علم بكمالات القلوب وأمراضها ومداواتها وكيفية حفظ الصحة والاعتدال الجسماني والروحي للقلوب وردّ الأمراض التي يمكن أن تصيب القلب.)[8]

---

3 صحيح ابن حبّان-كتاب البر والإحسان. (٢/٢٨٦-٢٨٧) حديث رقم (٥٢٩).

4 انظر، مختار، أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصر، عالم الكتب، الطبعة الأولى، ١٤٢٩ ه -٢٠٠٨ م ،(٢/٣٩٤).

5 انظر، المصدر السابق (٢/٩٥٦).

6 المصدر السابق (٢/٩٥٥-٩٥٦).

7 ابن قيم الجوزية: محمد بن أبي بكر (٧٥٢ه)، زاد المعاد، تحقيق شعيب الأرناؤوط، الرسالة، بيروت، الطبعة السابعة، ١٤٠٥ ه – ١٩٨٥ م. (٤/١١).

8 محمد بن علي الحنفي (١١٥٨ ه تحقيق علي بحروج، مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، الطبعة الأولى،١٩٩٦ م، (٢/١٢٤).

وفي المعجم الوسيط: (والطب الروحاني ضرب من علاج النَّفس.)[9]

وذكر د. محمد بشناق طبيب اختصاصي الأمراض الباطنية وحائز على الزمالة الأمريكية في الطب التلطيفي وعلاج الألم في كتابه دليل الإرشاد الروحاني[10] أن الأطباء قديماً أدركوا ضرورة ربط العلاج بالدين، وأهمية التعامل مع المريض كإنسان مكون من جسد وروح، وحديثاً أدرك الوسط الطبي أهمية منح الجانب الروحاني دوراً فاعلاً في مسيرة العلاج، مع الأخذ بعين الاعتبار الاعتقادات الدينية للمريض.

وتحت عنوان «مفهوم الإرشاد الروحاني» وضع التعريفات الآتية:

١) العلاج الروحاني: Spiritual therapy

(هو مساعدة المريض على تحقيق السلام الداخلي، من خلال الانسجام مع النفس،ومع الخالق والمجتمع من حوله، وهو قائم على أسس علمية، وضمن معايير محددة.)

وهذا يطابق ما يطلق عليه الإرشاد الروحي، ويرى د.بشناق أنه جزء مهم من الرعاية التلطيفية، ثم ذكر تعريف منظمة الصحة العالمية للرعاية التلطيفية.

٢) الرعاية التلطيفية: Palliative care

(مجموعة الجهود الطبية المقدمة من فريق متعدد الخبرات للمرضى الذين يواجهون أمراضا مزمنة، بهدف تحسين نوعية الحياة ورفع المعاناة عنهم وعن عائلاتهم، مع الأخذ بعين الاعتبار الحاجات البدنية والنفسية والاجتماعية والروحانية.)[11]

(٣ العلاج الديني: therapy Religional

(يعمل على استثمار الصلاة والعبادة والرقية الشرعية في علاج المريض.)

ومن المصطلحات المستعملة في هذا المجال الدعم الديني للمرضى
Religious support for patients

---

9 مجمع اللغة العربية بالقاهرة، إبراهيم مصطفى وآخرون، دار الدعوة. (٣٤٦/١).

10 https://cdn.fs.teachablecdn.com/zLowHvkuSvay٤rvFzD٤h منشور على شبكة النت ص ١٨.

11 انظر المصدر السابق، ومحمد بشناق، رسائل في العلاج التلطيفي، مؤسسة السديل للرعاية التلطيفية، بيت لحم ٢٠١٠ م، ص٥.

والدعم الديني: ما يقدم من عون ومساندة لطرف ما اعتماداً على الدين.

ويعد مفهوم الدعم الديني للمرضى من المفاهيم الحديثة نسبياً، وهو من التخصصات الطبية الجديدة التي بدأ الاهتمام بها مؤخراً في بعض الدول العربية ،ومنها المملكة العربية السعودية.[12]

ويمكن القول أن مفهوم الديني أوسع من الروحاني فهو يشمل الخضوع والطاعة للدين في جانبه العقدي والتعبدي والأخلاقي والقيمي والروحي، وهذا أقرب لمفهوم الدين الإسلامي، الذي يعني الاستسلام لرب العالمين واتباع أوامره والسير على هدايته وتطبيق شرعه الحكيم.

ويمكن تعريف الدعم الديني للمرضى (تقديم العون والرعاية والخدمة للمريض اعتماداً على الدين بما يساهم في عملية علاجه وتخفيف آلامه)، ويكون ذلك عن طريق المعتقدات والمعلومات والتقنيات الدينية، وهذا يشمل إرشاد المريض ومساعدته طبياً ونفسياً واجتماعياً وروحياً،[13] بعيداً عن الشعوذة والسحر والعلاج بالطاقة ونحوه.[14]

المطلب الثاني: مكونات الإرشاد الروحي:

يطلق على عملية التوجيه التي تقدم للمريض روحياً الإرشاد الروحي، وهذه العملية فيها عدة أركان:

١- المسترشد (العميل): وهو المريض الذي تقدم له عملية الإرشاد.

٢- المرشد: وهو الشخص المؤهل لتقديم الخدمة للمسترشد.

٣- محيط المريض: كالوالدين والأزواج والأبناء والأقارب والأصدقاء.

٤- موضوع عملية الإرشاد: أي المحتوى الذي سيقدمه المرشد للمسترشد،كالحديث عن القضاء والقدر، أو الصبر أو التفاؤل، وعلاقة ذلك بالمرض والشفاء وتناول الدواء.[15]

---

12 انظر: الملتقى الدولي الثاني لشؤون المرضى، الدعم الروحي والديني للمرضى، وزارة الصحة، المملكة العربية السعودية، ١٤٣٤ ه، ٢٠١٣ م.

13 انظر، عجين، علي عجين، الإرشاد الروحي والرعاية التلطيفية في السنة النبوية، مكتبة الحامد، عمّان، الطبعة الأولى،١٤٤١ ه-٢٠٢٠ م. ص١٥.

14 انظر: بشناق، دليل الإرشاد الروحاني، مصدر سابق ص٢٠.

15 انظر: عجين، علي عجين، الإرشاد الروحي والرعاية التلطيفية في السنة النبوية، مصدر سابق.

٥- طريقة الإرشاد: الأسلوب المتبع في تقديم المحتوى،كالحوار الهادف، وأسلوب القصص، الأسئلة الموجهة ونحو ذلك.

٦- التغذية الراجعة: دراسة نتائج وآثار الإرشاد على المسترشد، تحسن الحالة الصحية أم تراجعها.

المطلب الثالث: أهمية الإرشاد الروحي.

تحدث علماء المسلمين عن أثر الدواء الديني في علاج المريض فيقول الإمام ابن القيم: (بَلْ هَا هُنَا مِنْ الْأَدْوِيَةِ الّتِي تَشْفِي مِنْ الْأَمْرَاضِ مَا لَمْ يَهْتَدِ إلَيْهَا عُقُولُ أَكَابِرِ الْأَطِبّاءِ وَلَمْ تَصِلْ إلَيْهَا عُلُومُهُمْ وَتَجَارِبُهُمْ وَأَقْيِسَتُهُمْ مِنْ الْأَدْوِيَةِ الْقَلْبِيّةِ وَالرّوحَانِيّةِ وَقُوّةِ الْقَلْبِ وَاعْتِمَادِهِ عَلَى اللهِ وَالتّوَكّلِ عَلَيْهِ وَالِالْتِجَاءِ إلَيْهِ وَالِانْطِرَاحِ وَالِانْكِسَارِ بَيْنَ يَدْيِهِ وَالتّذَلّلِ لَهُ وَالصّدَقَةِ وَالدّعَاءِ وَالتّوْبَةِ وَالِاسْتِغْفَارِ وَالْإِحْسَانِ إلَى الْخَلْقِ وَإِغَاثَةِ الْمَلْهُوفِ وَالتّفْرِيجِ عَنْ الْمَكْرُوبِ فَإِنّ هَذِهِ الْأَدْوِيَةَ قَدْ جَرّبَتْهَا الْأُمَمُ عَلَى اخْتِلَافِ أَدْيَانِهَا وَمِلَلِهَا فَوَجَدُوا لَهَا مِنْ التّأْثِيرِ فِي الشّفَاءِ مَا لَا يَصِلُ إلَيْهِ عِلْمُ أَعْلَمِ الْأَطِبّاءِ وَلَا تَجْرِبَتُهُ وَلَا قِيَاسُهُ.[16])، وأجريت العديد من الدراسات حول أثر العلاج الروحاني في العملية العلاجية، وقد أظهرت هذه الدراسات نتائج إيجابية ومهمة، فقد تبين أن مريض السرطان أبدى المزيد من الرضا والسكينة وانخفض معدل الألم لديه لمدى توفير الدعم الروحاني لديه بما يتوافق مع معتقداته وشعائره الدينية[17].

ولقد أدركت الأوساط الطبية حديثًا أهمية التركيز على الجانب الروحاني أو الديني، مع الأخذ بعين الاعتبار الاعتقادات الدينية للمريض لما في ذلك من أثر مهم لتقدم ،حالة المريض الصحية وتماثله للشفاء. ففي الولايات المتحدة توجد حاليًا ما يزيد عن ٦٠ كلية طب تدرس ضمن مناهجها العلاج الروحاني لطلبة كلية الطب[18].

وأوصت منظمة الصحة العالمية بمناقشة البُعد الروحي للصحة[19].

ويؤكد لانرت (J.Lannert) على الأثر النفسي للدين في العلاج، ففي دراسته

---

16 ابن القيم، زاد المعاد في هدي خير العباد، مصدر سابق، (٤/١١-١٢).

17 انظر: بشناق، محمد بشناق، رسائل في العلاج التلطيفي، مصدر سابق، ص ٨.

18 المصدر السابق، ص ١٢.

19 منظمة الصحة العالمية، المكتب الإقليمي لشرق المتوسط، الدورة الثامنة والخمسون، آب/أغسطس ٢٠١١م ، ص١٥.

المشهورة التي نشرت في مجلة علم النفس الإنساني أن نسبة كبيرة من الأطباء والمعالجين النفسيين لا يتلقون تعليماً أو تدريباً كافياً عن الدين وأثره في الصحة النفسية والعلاج النفسي، وقد شكلت الجمعية الأمريكية للطب النفسي فريق من الباحثين لدراسة الجوانب الدينية والروحية وآثارها على الصحة النفسية وتخصيص موضع لها Code V في الدليل الإحصائي للأمراض النفسية.[20]

ويرى جلاسر- وهو رائد مدرسة العلاج النفسي بالواقع – أن الصحة النفسية ترتبط بالأخلاقيات وبالقيم والمفاهيم التي يتبناها الفرد[21].

وتجاهل الحضارة الغربية لأهمية الجوانب الروحية والدينية وضعها الآن في مأزق وهي تكتشف كل يوم آثار الإيمان والاعتقاد في النشاط النفسي والذهني بل وفي تغيير بيولوجية الجهاز العصبي وكافة أجهزة الجسم، وعلى سبيل المثال فقد تم التأكد بصورة جازمة على ازدياد قدرة جهاز المناعة على قهر الأمراض المختلفة، حتى تلك الأمراض المستعصية، عندما ينجح الإنسان في توظيف طاقات الإيمان الهائلة الموجودة في داخله.[22]

المبحث الثاني: برنامج مقترح لتفعيل دور مسجد المستشفى في الإرشاد الروحي.

-دور المسجد في تنمية الجانب الروحاني للمريض.

قال تعالى {إِنَّما يَعْمُرُ مَساجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقامَ الصَّلاةَ وَآتَى الزَّكاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلاَّ اللَّهَ فَعَسى أُولئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ } التوبة (١٨)

يقول الإمام القشيري: (لا تكون عمارة المساجد إلا بتخريب أوطان البشرية، فالعابد يعمّرها بتخريب أوطان شهوته، والزاهد يعمرها بتخريب أوطان منيته، والعارف يعمرها بتخريب أوطان علاقته، والموحّد يعمرها بتخريب أوطان ملاحظته و مساكنته، وكلّ واحد منهم واقف فى صفته فلصاحب كلّ موقف منهم وصف مخصوص.)[23]

---

20 انظر، الخالدي، عطا الله الخالدي، قضايا إرشادية معاصرة، دار صفاء، عمّان، الطبعة الأولى، ٢٠٠٨ م، ص ٢٧٦.

21 انظر، المصدر السابق، ص ٢٧٨.

22 انظر : الخالدي ،قضايا إرشادية معاصرة ، مصدر سابق ص ٢٧٦.

23 القشيري، عبد الكريم بن هوازن (٤٦٥هـ)، لطائف الإشارات، تحقيق إبراهيم البسيوني، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٠ م، (١٤/٢).

والمريض يعمرها بعرض ضعفه وكشف ضره لخالقه، وتقوية روحانياته، فالمسجد مأوى العبد للقاء ربه ومناجاته.

وفي وصف عمّار المساجد يقول الأستاذ محمد رشيد رضا: (وَهُمُ الْجَامِعُونَ بَيْنَ الْإِيمَانِ بِاللهِ عَلَى الْوَجْهِ الْحَقِّ الَّذِي بَيَّنَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ تَوْحِيدِهِ وَتَنْزِيهِهِ وَاخْتِصَاصِهِ بِالْعِبَادَةِ وَالِاسْتِعَانَةِ وَالتَّوَكُّلِ، وَالْإِيمَانِ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ الَّذِي يُحَاسِبُ اللهُ فِيهِ الْعِبَادَ، وَيَجْزِي كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ، وَبَيْنَ إِقَامَةِ الصَّلَاةِ الْمَفْرُوضَةِ بِأَرْكَانِهَا وَآدَابِهَا وَتَدَبُّرِ تِلَاوَتِهَا وَأَذْكَارِهَا الَّتِي تُكْسِبُ مُقِيمَهَا مُرَاقَبَةَ اللهِ تَعَالَى وَحُبَّهُ، وَالْخُشُوعَ لَهُ، وَالْإِنَابَةَ إِلَيْهِ - وَإِعْطَاءِ زَكَاةِ الْأَمْوَالِ مِنْ نَقْدٍ وَزَرْعٍ وَتِجَارَةٍ لِمُسْتَحِقِّيهَا مِنَ الْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْغَارِمِينَ وَغَيْرِهِمْ مِمَّنْ يَأْتِي ذِكْرُهُمْ فِي هَذِهِ السُّورَةِ - وَبَيْنَ خَشْيَةِ اللهِ دُونَ غَيْرِهِ مِمَّنْ لَا يَنْفَعُ وَلَا يَضُرُّ كَالْأَصْنَامِ وَسَائِرِ مَا عُبِدَ مِنْ دُونِ اللهِ خَوْفًا مِنْ ضَرَرِهِ أَوْ رَجَاءً فِي نَفْعِهِ.)،[24] وهذه الصفات أحوج ما تعين المريض على تحقيق أعلى درجات الروحانية.

وقال تعالى : {فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَن تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ} النور (٣٦)، ومن معاني أن ترفع كما في تفسير الإمام الماوردي عن الحسن البصري أن ترفع فيها الحوائج إلى الله تعالى.[25]

فالمريض يأوي للمسجد ليرفع حاجته للشفاء من ربه، ويستشعر السكينة والهدوء والطمأنينة في جنبات المسجد، فترتاح روحه وتهدأ نفسه، وكما في الحديث عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم: «وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللهِ،يَتْلُونَ كِتَابَ اللهِ، وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ، إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمِ السَّكِينَةُ، وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ، وَذَكَرَهُمُ اللهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ ....الحديث» [26]

يقول الشيخ ابن عثيمين: (والسكينة شيء يقذفه الله عز وجل في القلب فيطمئن ويوقن ويستقر ولا يكون عنده قلق ولا شك ولا ارتياب هو ذاته مطمئن وهذه من أكبر نعم الله على العبد أن ينزل السكينة في قلبه بحيث يكون مطمئنا غير قلق ولا شاك راضيا بقضاء الله وقدره

---

24 رضا، محمد رشيد، (١٣٥٤ ه) تفسير المنار، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠ م، (١٨٩/١٠).

25 انظر، الماوردي، علي بن محمد البغدادي الماوردي، (٤٥٠ ه)، النكت والعيون، تحقيق السيد بن عبد المقصود، دار الكتب العلمية، بيروت، (١٠٦/٤).

26 رواه مسلم-الذكر والدعاء-فضل الاجتماع على تلاوة القرآن-رقم (٢٠٧٤).

مع الله عز وجل في قضائه وقدره إن أصابته ضراء صبر وانتظر الأجر من الله وإن أصابته سراء شكر وحمد الله على ذلك مطمئن مستقر مستريح.)[27]

ولما كان للمسجد هذه الأهمية في تنمية روحانية المريض نذكر خطوات مقترحة لتفعيل دور مسجد المستشفى في الإرشاد الروحي.

أولاً: اختيار موقع المسجد:

بداية علينا أن نغير من نظرتنا للغاية من مسجد المستشفى، فيصبح المرضى هم الفئة المستهدفة وليس عامة الناس-وهذا لا يعني منع عامة الناس من الصلاة فيه-، ولكن تكون الأولوية في اختيار موقع المسجد خدمة المرضى وتقديم الإرشاد الروحي لهم ولمحيطهم، والملاحظ أن مساجد المستشفيات عادة ما تكون في مدخل المستشفيات أو خارج أسوار المستشفى بهدف تسهيل دخول المصلين إليها من خارج المستشفى، وهذا يصعب الأمر على المرضى وذويهم في الذهاب للمسجد، خاصة في المستشفيات الكبرى.

وحتى يؤدي مسجد المستشفى دوره في الإرشاد الروحي للمرضى، يجب أن يكون جزءاً من مباني المستشفى وليس بعيداً عنها، ومتصلاً بالأقسام الطبية وإدارة المستشفى، وإذا أمكن أن يكون في نقطة مركزية والمباني من حوله فهذا أفضل شريطة أن لا يعيق عمل المستشفى، مما يسهل عملية انتقال المرضى من غرفهم إلى المسجد بسهولة.

فالمريض وخاصة أصحاب المرض المزمن تطول فترة مكوثهم في المستشفى فربما أسبوع أو أكثر وقد تزيد على ذلك، فلديه وقت فراغ واسع، فالذهاب للمسجد في أوقات الصلاة يشغل وقته في الطاعة ولقاء المرضى الآخرين والجلوس معهم والترويح عن نفسه، وتغذية جانبه الروحي مما يرفع معنوياته ويقوي مناعته، بدلاً من مكثه الطويل داخل غرفة المستشفى الذي تذكره في مرضه في كل لحظة.

ولا بأس أن يكون لمسجد المستشفى حديقة محيطة به تعطي انطباعاً مريحاً للمريض وذويهم، وتساعدهم على قضاء وقت ممتع أثناء ذهابهم للمسجد.

ثانياً: تصميم بناء المسجد بما يتناسب مع الإرشاد الروحي:

---

[27] ابن عثيمين، محمد بن صالح، (١٤٢١ ه)، شرح رياض الصالحين، دار الوطن، الرياض، ١٤٢٦ ه، (٤/٧٠٨-٧٠٩).

أ- ما يتعلق بالمرضى ومحيطهم:

١- إنشاء ممرات خاصة للمرضى تنقلهم من الأقسام الطبية إلى المسجد، ويراعى تصميم ممر لعربات المرضى.

٢- أماكن جلوس خاصة وصحية داخل المسجد وخارجه.

٣- وضع مصاعد في حال كان المبنى من عدة طوابق.

٤- تصميم مرافق صحية وحمامات للمرضى، وأماكن للوضوء.

٥- أماكن للاستراحة للمرافقين.

ب- ما يتعلق بالمرشدين:

١- تكون مكاتب الإرشاد الروحي متصلة بالمسجد.

٢- قاعة محاضرات للإرشاد الروحي.

٣- قاعة تدريب لتأهيل المرشدين وتطبيق العمل الميداني.

ثالثاً: تأهيل المرشد الروحي ميدانياً في المسجد:

يعد مسجد المستشفى المكان المناسب لإعداد وتأهيل المرشدين الروحانيين، فالأجواء الإيمانية والروحانية التي تسود المسجد لا توجد في غيره، ثم سهولة التواصل مع المرضى وذويهم داخل المستشفى أيسر لطرفي الإرشاد وهما المرشد والمسترشد، وتكون عملية التأهيل نظرية وعملية، فيتم وضع مقرر نظري لتدريس المرشدين الجدد في قاعة المحاضرات، وفي جميع جوانب الإرشاد الروحي دينياً ونفسياً وتمريضياً واجتماعياً، كذلك تدريبهم ميدانياً بمرافقتهم للمرشدين القدامى عند التعامل مع المرضى، ومن ثم ممارسة الإرشاد الروحي عملياً مع المرضى بطريقة تطبيقية.

رابعاً: تطبيق شعار لكل مريض مرشد:

فمن حق كل مريض الحصول على خدمة الإرشاد الروحي، تماماً كما يحصل على خدمات التمريض والعلاج، ولا شك أن المرضى المصابين بالأمراض الخطيرة كالسرطان لهم أولوية في خدمة الإرشاد الروحي، وكذلك أصحاب المرض المزمن، ولكن أي مريض له جانب روحي بحاجة لتغذيته والاهتمام به، وعليه فإن توزيع المرضى على المرشدين

لمتابعة أحوالهم يساعد في سرعة علاجهم، وكما يكون هناك ممرضين وأطباء مناوبين فيتعين استحداث فكرة المرشد الروحي المناوب، لتغطية حاجات المرضى الروحية الطارئة في جميع الأوقات.

وبناءً عليه فإننا بحاجة لإنشاء قسم للإرشاد الروحي في المستشفى، لمتابعة عمل المرشدين وتنظيم شؤونهم، ووضع جدول أعمالهم، وهذا القسم يكون تابعاً لمسجد المستشفى.

خامساً: إنشاء وقفية خاصة بمسجد الإرشاد الروحي في المستشفى:

ودعوة أهل الخير والمحسنين للتبرع لها، وتوضيح أهداف مسجد الإرشاد الروحي وأهميته، والأجر المترتب عليه، وعقد ندوات لتوعية عامة الناس والتجار وقيادات المجتمع والدولة بدور مسجد الإرشاد الروحي.

سادساً: ربط مسجد الإرشاد الروحي بإدارة الشؤون الدينية للإشراف عليه:

وبالتعاون مع الجهات الصحية، وذلك لمتابعة شؤون مسجد المستشفى، وتعيين إمام للمسجد شريطة أن يكون مرشداً روحياً للمرضى، واستحداث وظيفة الإمام المرشد، بعد تأهيله تأهيلاً علمياً في الإرشاد الروحي.

الخاتمة

إن للمسجد دور أساسي في تقوية الجوانب الروحية للمريض، فالمسجد يعمر بالطاعة، وتنزل فيه السكينة، وترفع فيه الأيدي لرب العالمين طلباً للشفاء.

ولما كان للإرشاد الروحي له أثر واضح في تخفيف آلام المريض ورفع معنوياته وسرعة شفائه، فإن مسجد المستشفى يمكن أن يكون له دور مهم في تقديم خدمة الإرشاد الروحي للمرضى على النحو الآتي:

١- حسن اختيار موقع المسجد:

فحتى يؤدي مسجد المستشفى دوره في الإرشاد الروحي للمرضى، يجب أن يكون جزءاً من مباني المستشفى وليس بعيداً عنها، ومتصلاً بالأقسام الطبية وإدارة المستشفى، وإذا أمكن أن يكون في نقطة مركزية والمباني من حوله، مما يسهل عملية انتقال المرضى من غرفهم إلى المسجد بسهولة، فعلينا أن نغير من نظرتنا للغاية من مسجد المستشفى، فيصبح

المرضى هم الفئة المستهدفة وليس عامة الناس.

٢- تصميم بناء المسجد بما يتناسب مع الإرشاد الروحي:

كإنشاء ممرات خاصة للمرضى تنقلهم من الأقسام الطبية إلى المسجد، ويراعى تصميم ممر لعربات المرضى وغيرها من الخدمات، ووضع مكاتب المرشدين ضمن مبنى المسجد، وإنشاء قاعة محاضرات وقاعة تدريب للمرشدين.

٣- تأهيل المرشد الروحي ميدانياً في المسجد:

فالأجواء الإيمانية و الروحانية التي تسود المسجد لا توجد في غيره، ثم سهولة التواصل مع المرضى وذويهم داخل المستشفى أيسر لطرفي الإرشاد وهما المرشد والمسترشد، وتكون عملية التأهيل نظرية وعملية، ومن ثم ممارسة الإرشاد الروحي عملياً مع المرضى بطريقة تطبيقية.

٤- استحداث فكرة المرشد الروحي المناوب: لتغطية حاجات المرضى الروحية الطارئة في جميع الأوقات، وإنشاء قسم للإرشاد الروحي في المستشفى، لمتابعة عمل المرشدين وتنظيم شؤونهم، ووضع جدول أعمالهم، وهذا القسم يكون تابعاً لمسجد المستشفى.

٥- إنشاء وقفية خاصة بمسجد الإرشاد الروحي في المستشفى: لضمان استمرارية عمله، والإنفاق عليه.

٦- ربط مسجد الإرشاد الروحي بإدارة الشؤون الدينية للأشراف عليه: واستحداث وظيفة الإمام المرشد، بعد تأهيله تأهيلاً علمياً في الإرشاد الروحي.

وعليه يوصي الباحث بتطبيق هذا البرنامج وإنشاء مسجد الإرشاد الروحي في المستشفيات وفق المواصفات السابقة.

قائمة المصادر والمراجع

بشناق، محمد بشناق، رسائل في العلاج التلطيفي، مؤسسة السديل للرعاية التلطيفية، بيت لحم ٢٠١٠ م.

ودليل الإرشاد الروحاني، منشور على الأنترنيت على الرابط:
https://cdn.fs.teachablecdn.com/zL5wHvkuSva74rvFzD4h

التهانوي، محمد بن علي الحنفي (١١٥٨ ه) تحقيق علي بحروج، مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، الطبعة الأولى، ١٩٩٦ م.

الخالدي، عطا الله الخالدي، قضايا إرشادية معاصرة، دار صفاء، عمّان، الطبعة الأولى، ٢٠٠٨ م.

رضا، محمد رشيد، (١٣٥٤ ه) تفسير المنار، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠ م.

ابن عثيمين، محمد بن صالح، (١٤٢١ ه)، شرح رياض الصالحين، دار الوطن، الرياض، ١٤٢٦ ه.

ابن فارس، أحمد بن فارس (٣٩٥ ه)، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبد السلام هارون، دار الفكر، بيروت، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.

القشيري، عبد الكريم بن هوازن (٤٦٥هـ)، لطائف الإشارات، تحقيق إبراهيم البسيوني، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٠ م.

ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر (٧٥٢ه)، زاد المعاد، تحقيق شعيب الأرناؤوط، مكتبة الرسالة، بيروت، الطبعة السابعة، ١٤٠٥ ه — ١٩٨٥ م.

الماوردي، علي بن محمد البغدادي الماوردي، (٤٥٠ ه)، النكت والعيون، تحقيق السيد بن عبد المقصود، دار الكتب العلمية، بيروت.

مختار، أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصر، عالم الكتب، الطبعة الأولى، ١٤٢٩ ه -٢٠٠٨ م.

مصطفى، إبراهيم مصطفى وآخرون، المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية بالقاهرة، دار الدعوة.

ابن منظور، محمد بن مكرم الأفريقي (٧١١ ه)، لسان العرب، دار صادر، بيروت، ١٤١٤ ه، الطبعة الثالثة.

وظائف المسجد الأقصى المبارك في الأمة بين الماضي والحاضر

د. نواف هايل تكروري
رئيس هيئة علماء فلسطين

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله والصلاة والسلام على سيدنا محمد رسول الله وعلى آله وصحبه ومن اهتدى بهديه، ثم أما بعد:

كل الشكر والتقدير لكلية الالهيات في جامعة صكاريا على هذا النهج، وشكر خاص لسعادة أ. د. أحمد بستانجي على دعوته الكريمة لإتاحة هذه الفرصة.

مما لا شكّ فيه أنّ المسجد له دوره المركزيّ والمحوريّ في الإسلام، وهو عنوان أساسيّ في التّأثير في الحياة العامة وصناعة الرّأي العام وبناء الأمة والعمل لقضاياها فضلاً عن دوره المركزي والأول الشعائري التعبدي والتزكوي في صناعة النفس وبنائها بناءً إيمانياً وصقلها لحمل أمانة الدعوة وطريق النجاة بين يدي الله عز وجل يوم القيامة.

وقد كان المسجد على مدار التاريخ مركز إشعاع إيماني وحضاري وقيمي، وكان المركز الأول الذي انطلقت منه الأمة في بنائها الأول في المدينة المنورة.

تمهيد: وظائف المساجد عمومًا والمساجد الكبرى في الإسلام:

قال تعالى: «فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ * رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ

فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ * لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ»[1].

للمسجد في الإسلام وفي حياة الأمة أدوار محورية وهامة، لا تقوم مؤسسة دونه بها، ولا تعوضه بأي شكل من الأشكال، بل إن مؤسسات المجتمع المسلم تستمد من نورانيته وتتزين بروحانيته وتسري فيها معانيه.

أولاً: الوظيفة التعليمية التربوية التزكوية:

في المسجد يجتمع كل فئات المجتمع يجلسون يستمعون، لا يجوز لأحد منهم أن ينبس ببنت شفة، ولذلك فإنه لا بد من استثمار المسجد في بناء قيم الأمة ورسم مسيرتها فوظائف المسجد كثيرة أوجز بعضها في هذه المقدمة ثم أفصل بعضها في مهام المسجد الأقصى المبارك في الأمة:

فالمسجد مدرسة عملية يومية متكررة متجددة، لكل أبناء المجتمع، يتعلم فيها المسلم النظافة والطهارة، والتّنزهَ عن اللغو، بأداء الفرائضَ والسننَ، فيه تغشاه روحانيته ويتطلع إلى معالي الأمور دينا ودنيا، ولهذه الأهمية البالغة كان أول ما بناه النبي صلى الله عليه وسلم بعد هجرته مسجد قباء، قال ابن إسحاق: (فأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بقباء في بني عمرو بن عوف يوم الاثنين والثلاثاء ويوم الأربعاء ويوم الخميس، وأسس مسجدهم)[2].

يقول الإمام ابن تيميه رحمه الله متحدثاً عن المساجد موضحاً ما كانت عليه في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم: (وكانت مواضع الأئمة، ومجامع الأمة هي المساجد، فإن النبي صلى الله عليه وسلم أسس مسجده المبارك على التقوى، ففيه الصلاة والذكر والقراءة، وتعليم العلم والخطب وفيه عقد الألوية، وتأمير الأمراء وتعريف العرفاء، فيه يجتمع المسلمون عنده لما أهمهم من أمر دينهم ودنياهم)[3].

وكذلك إقامة ذكر الله؛ وهذه الوظيفة هي أم الوظائف بالنسبة للمسجد، وما شيدت المساجد إلا لهذه الغاية قال تعالى: «فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ»[4]. يرابط

---

1 سورة النور ٣٦-٣٨.

2 كتاب: البدايه والنهايه - ط دارالفكر، ابن كثير مجلد: ٣ صفحه: ١٩٨.

3 كتاب الفتاوى لابن تيمية جزء ٥ صفحة ١١٧.

4 النور، آية ٣٦.

المؤمنون راكعين ساجدين، تالين مسبحين مهللين، تسمو أرواحهم وتتنور قلوبهم، فيشعون نوراً على الأمة، ومن مناراته تأتي نسائم النصر والتمكين، والذكر دستور المحبة، ومن أحبه الله تولاه، وكتب له القبول في الأرض فسارت دعوته على رؤوس الأشهاد. والفراغ القلبي والغفلة البعيدة عن المسجد وروحه وعن الله داء عضال يكبل العزائم.

ثانياً- الوظيفة الاجتماعية:

فالمسجد ملتقى جميع المسلمين، ومن غاب سألوا عنه، فإن علموه مريضا عادوه، وإن كان له ميت عزوه وواسوه، الجائع والعاري هناك يعرف، وما وجود أهل الصفة فيه إلا دليل على مدى تكافل المسلمين فيما بينهم، فيحمل إليهم الطعام، ويتسابق إليهم أهل المسجد، أهل البر والإحسان، وربما جاء الرجل فاصطحب واحداً أو أكثر يستضيفه لبعض الوقت، وجالسَ رسول الله صلى الله عليه وسلم أهل الصفة وآكلهم. يهبُّ الجميع حين ينادي «من يضيف ضيف رسول الله»[5].

فلهذه الوظيفة الاجتماعية دور كبير في نسج علاقات المسلمين فيما بينهم، وتعزيز الأواصر بين الأفراد حتى يصيروا جسدا واحدا إذا اشتكى منه عضو تداعى له الجميع بالسهر والحمى.

في المسجد تقضى الحاجات، ويُتعاون على البر والتقوى، وهذه يمكن اليوم استثمارها ونحن نؤسس الصلة بين فئات هذا المجتمع وأعرافه إذا أحسنا وظيفة المسجد والصلة بيننا من خلاله، وهو المكان الذي يأتيه الجميع بلا استئذان، ويدخلون إليه كما يدخلون إلى بيوتهم ويطمئن فيه المسلم على إخوانه في الحي كل يوم خمس مرات ويتباحث فيه المسلمون قضاياهم أسبوعياً في لقاء موسع.

ثالثاً- الوظيفة القضائية:

وقد كان النبي صلى الله علية وسلم يفصل بين الخصومات ويقضي بين المتخاصمين في مسجده صلى الله عليه وسلم. ومضى الحال على ذلك في عهد الخلفاء الراشدين من بعده[6].

وهذه وظيفة وإن تحولت إلى مواقع خاصة، إلا أن دور المسجد في معرفة الإشكالات

---

[5] أخرجه البخاري، كتاب مناقب الأنصار، باب قول الله تعالى « ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة» ٣٧٩٨.

[6] المرجع- فتح القدير -كتاب أدب القاضي جزء رقم ٧.

والخصومات وفضها صلحاً وأخوةً بين الناس أمر ما زال قائماً وممكناً، وفي بعض البلاد تشكل لجان إصلاح بين الناس تتبع لمسجد الحي تفض من خلالها أكثر الخصومات فلا تحتاج أن ترفع إلى المحاكم..

رابعاً- الإعداد للجهاد:

فلم يكن المسجد فقط لهذه الوظائف فحسب، بل كان أيضا مقرا لقيادة الأركان، ففيه تعقد الألوية لقواد الجيوش، وكانت الخطط الحربية يُتفق عليها فيه، وفي جنباته يتدرب الجنود على القتال، وكذلك كانت السرايا تنطلق منه[7]، وهذا مستفيض في دعوات الجهاد ولقاءات الرسول صلى الله عليه وسلم وصحبه في الدعوة إلى الجهاد وتقدير الأمور، وهذا أيضاً وإن أصبح له مؤسساته، وقواعده و وزاراته إلا أننا ندعوا إلى اعتماد تزكية المسجد والحياة المسجدية في الصلاحية للجندية الحقة لحماية الثغور، فالصلاحية اللازمة هنا صلاحية جسدية، وكذلك صلاحية فكرية روحية، وهذه مركز إعدادها المسجد.

يقول الأستاذ عبد السلام ياسين: كان (أي المسجد) على عهد الرسول صلى الله عليه وسلم وعهد خلفائه الراشدين عرين أسود، ورياض جهاد، ومدرسة وجامعة، ومقر قيادة أركان الجند، ومجلس شوراهم، ذلك أن بيت الله أحق البيوت أن ينطلق منها، ويرجع إليها، ويتجمع فيها)[8]. لقد كان المسجد خير مثال لتضافر الجهود كلها وجمع الجهاد بكل أبوابه ومجالاته: جهاد المال والنفس والتعليم، وجهاد الكلمة والحجة وجهاد الكفر، وكذلك فإن المسجد مركز تهيئة وبناء وبث الروح المعنوية في الشباب وعموم أبناء الأمة الذين يحضرون إليه من خلال مجالس التهيئة والبناء والتحريض على الجهاد، هذا ملخص في بعض وظائف المساجد بشكل عام.

وظائف المساجد الكبرى الثلاث على مدار التاريخ

١. ربط المسلمين برابط واحد وإيجاد مجتمع تلتقي عليه قلوب أبناء الأمة، فهذه المساجد الثلاث تجتمع عليها قلوب الأمة، وتلتقي فيها وفود الأمة، ويفترض أن ملتقياتها مؤتمرات لتدارس أحوال المسلمين وظروفهم، بل والترتيب المشترك بينهم، والتعاون الواسع بين بلاد المسلمين.

---

7 كتاب وظائف المسجد في الإسلام – عبد الكبير البغدادي ط ٢٠٢٠.

8 المنهج النبوي، عبد السلام ياسين: ص٤٤.

٢.كما أن هذه المساجد ملاذ المسلم لرقي روحه ومضاعفة أجره، وإحساسه بالارتباط مع المسلمين مهما نأت بهم الديار، فلما يجد المسلم في مكة والمدينة أنه يلتقي بالمسلمين من شتى أرجاء الأرض، فإنه يدرك الرابط بينه وبينهم والواجب المشترك عليهم وحقوق بعضهم على بعض، وتميز صلته بهم عما عداهم، ولذلك خصها الشارع بشد الرحال إليها فقال عليه السلام» عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول صلى الله عليه وسلم، ومسجد الأقصى»[9].

ولا شك أن لكل مسجد من هذه المساجد الثلاث وظائف خاصة في الأمة يضيق المقام عن تفصيلها هنا، ولكن ورقتي حول الوظائف التي اختص بها المسجد الأقصى المبارك في الأمة وربما أحياناً اختص بها عن المسجدين الحرام والنبوي.

المحور الأوّل: وظائف المسجد الأقصى المبارك في الماضي

الوظيفة الأولى: القبلة الأولى للمسلمين:

إذ بقي رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي إليه أكثر من أربعة عشر سنة وذلك طوال العهد المكي وستة عشر أو سبعة عشر شهراً بعد الهجرة حتى تحولت القبلة، فعن البراء بن عازب أن النبي صلى الله عليه وسلم كان أول ما قدم المدينة نزل على أجداده أو قال أخواله من الأنصار «و صَلَّى إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا، وَكَانَ يُعْجِبُهُ أَنْ تَكُونَ قِبْلَتُهُ قِبَلَ الْبَيْتِ، وَأَنَّهُ أَوْل صلاة صَلَّاهَا صَلَاةَ الْعَصْرِ وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ، فَخَرَجَ رَجُلٌ مِمَّنْ كَانَ صَلَّى مَعَهُ، فَمَرَّ عَلَى أَهْلِ الْمَسْجِدِ وَهُمْ رَاكِعُونَ، فقَالَ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ صَلَّيْتُ مَعَ رسول الله ﷺ قِبَلَ مَكَّةَ فَدَارُوا كَمَا هُمْ قِبَلَ الْبَيْتِ، وكانت اليهود قد أعجبهم إذ كان يصلي قبل بيت المقدس وأهل الكتاب فلما ولى وجهه قبل البيت أنكروا ذلك، وَكَانَ الَّذِي مَاتَ عَلَى الْقِبْلَةِ قَبْلَ أَنْ تُحَوَّلَ قِبَلَ الْبَيْتِ رِجَالٌ قُتِلُوا لَمْ نَدْرِ مَا نَقُولُ فِيهِمْ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ»[10]

الوظيفة الثّانية: مسرى النبي صلى الله عليه وسلّم:

«سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا

---

9 صحيح مسلم صفحة ١٦٢- والبخاري رقم ٣٥٧٠.

10 أخرجه البخاري، كتاب الايمان: باب الصلاة من الايمان حديث رقم ٤٠.

حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا ۚ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ»[11] وفي هذا إشارة إلى أن من وظيفة هذا المسجد العروج بنا في سلم القرب من الله تعالى وأنه بوابة الأرض إلى السماء والعكس وكما يقول د. محمد قورماز[12] فيه إشارة إلى أنه لا عروج للأمة بلا الإسراء إلى المسجد الأقصى، أي أنه لا ارتقاء حقيقي في سلم مرضاة الله ولا في السبق الحضاري، فهو بوابة الأرض إلى السماء، وبوابة السماء إلى الأرض إذ كان الاسراء بالرسول صلى الله عليه وسلم منها إلى السماء ليعود منها إليه ثم إلى مكة، وهو أيضاً بذلك أرض المحشر والمنشر كما جاء في أحاديث كثيرة فيحشر الناس فيه ليُنشروا ويُبعثوا منه إلى دار الخلود.

الوظيفة الثّالثة: مقر المؤتمر الأكبر للأنبياء:

إذ اجتمعوا يوم الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم وصلى بهم إمامًا.

فقد ثبت أن النبي صلى الله عليه وسلم صلى بالأنبياء في المسجد الأقصى، وكانت الصلاة في ذلك الوقت قد فرضت ركعتين أول النهار وركعتين آخره، فصلى بهم هذه الصلاة قبل أن تفرض بكيفيتها المفروضة علينا في المعراج[13]، وفي هذا إشارة إلى أن هذا المسجد هو مجمع أهل الحق في مواجهة أهل الباطل، وإن قيادة الحق قد جعلت بزعامة هذه الأمة، وإن الأنبياء عليهم السلام قد سلموا الراية لرسول الله صلى الله عليه وسلم، واقتدوا به في الصلاة فارتضوه إماماً وقائداً.

يقول فضيلة الشيخ عطية صقر – رحمه الله تعالى: ثبَت في صحيح مسلم من طريقٍ ثابت البناني عن أنس أن النبي صلى الله عليه وسلم صلَّى ليلة الإسراء ببيت المقدس ركعتين، كما ثبت أنه صلى بالأنبياء إمامًا، أي بعد صلاة الركعتين، وأنْكر حذيفة بن اليمان صلاته عليه الصلاة والسلام ببيت المقدس، محتجًّا بأنه لو صلَّى فيه لكُتبت عليكم الصلاة فيه كما كُتبت عليكم في البيت العتيق، ولكن تعقَّبه البيهقي وابن كثير بأن المُثبِت وهم جمهور الصحابة مُقدَّم على النافي، و ناقش العلماء قول سيدنا حذيفة وحواره في ذلك مع زر بن حبيش نقاشاً مفصلاً وأثبتوا أن الصلاة وقعت وأن سيدنا حذيفة لم يعلم، وإن جمهور

---

11 الاسراء ١.

12 في كلمة له ألقاها في نشاط عقدته مؤسسات العلماء حول دور العلماء تجاه الأقصى.

13 السيرة النبوية لابي شامة المقدسي، شرح الحديث المقتفى في مبعث النبي المصطفى، صفحة ١٩٤-١٩٥. بتصرّف.

الصحابة قد علموا، فهم حجة على حذيفة رضي الله عنهم أجمعين، كما أنه عليه السلام صلى بمكة والمدينة ولم تفرض، فالصلاة في مكة والمدينة ليست فرضاً، حيث لم تفرض الصلاة ببيت المقدس رغم أنه عليه السلام صلى فيه[14].

الوظيفة الرّابعة: ولذلك كانت الوظيفة الرابعة للمسجد الأقصى:

أنه مبتدأ المعراج كما كان منتهى الاسراء، وقد أشرنا إلى بيانها في التغطية السابقة فلا داعي لتفصيلها مرة أخرى.

الوظيفة الخامسة: مكان راحة قلب النبي صلى الله عليه وسلم وجبر خاطره:

فهو المكان الذي اختاره الله تعالى ليزوره النبي عليه السلام ليسلي نفسه بعدما حلّ به من تعب وضيق وأذى عام الحزن ويوم الطائف، وذلك موجب علينا الحفاظ عليه حراً موئلاً للأمة كلما ضاق بها السبيل تجد في ربوعه اطمئنانها ومواساتها في آلامها، وفي ذلك إشارة أن الاضطراب ونزع الاستقرار، والطمأنينة هي ديدن الأمة عندما تفقد بيت المقدس، وحال أمتنا خير شاهد على ذلك.

الوظيفة السّادسة: شدّ الرّحال إليه:

وهو في ذلك يشارك المسجدين (الحرام والنبوي). فالمسجد الأقصى هو أحد البقاع التي تشد إليها الرحال للعبادة وطلب الدرجات والرضوان من الله تعالى، كما ورد في الحديث « عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول صلى الله عليه وسلم، ومسجد الأقصى. »[15]

الوظيفة السّابعة: مكان اجتماع جيوش الفتح بأمير المؤمنين عمر:

وذلك أن الجيوش قد أرسلت إلى البلاد، ولما أراد عمر رضي الله عنه فتح بيت المقدس أرسل إلى الجيوش لتجتمع في بيت المقدس، وفي ذلك رسالة إلى الأمة أن المسجد الأقصى وقضيته يجب أن تجتمع عليها جيوش الأمة وساستها وقواها الحية جميعاً، لاستعادتها وتحريرها وفيه إشارة إلى المسؤولية الجماعية للأمة عن هذه البقاع المقدسة،

---

14 شرح النووي على مسلم الموسوعة الشاملة.

15 رواه البخاري جزء ٢ صفحة ٥٦.

فمن وظيفة المسجد الأقصى أن يحرضنا ويحركنا لمكامن عزتنا وكرامتنا وحريتنا، وجمع كلمتنا وبه وعليه تتحقق وحدتنا.

الوظيفة الثامنة: مكان إعلان وثيقة التعايش مع غير المسلمين «العهدة العمرية»[16]:

وهو في ذلك صنو المسجد النبوي الذي كانت فيه الوثيقة الأولى للتعامل مع اليهود، ثم في المسجد الأقصى كانت الوثيقة العمرية في العهد مع النصارى، ولعل في هذه الوثيقة العهد بحماية بيت المقدس من نفوذ يهود، فهو عهد الله إلينا بالذود عن المحرمات، وهو عهد قطعناه لأهل البلاد لما استلمنا أمانتها أن يُبعد عنها يهود، وعلينا الوفاء، بما عهدنا به والعهد كان من الأمة ومن قيادتها متمثلة بسيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه والوفاء على الأمة بمجموعها والمسؤولية تقع على عاتقها.

الوظيفة التاسعة: موطن رباط الصّحابة العنوان

دخل بيت المقدس من الصحابة رَضِي الله عنْهم جمع كثير[17]، شدوا الرحال إليه؛ قصدوه بالإقامة، والعبادة، والوعظ، والإرشاد. نذكر منهم:

- أبو عُبيدة بن الجراح رَضِي الله عنْهُ: وكان القائد العام لجيوش الفتح في الشام.

- بلال بن رباح رَضِي الله عنْهُ: شهد فتح بيت المقدس مع عُمر بن الخطاب، وأذن في المسجد الأقصى، وأعاد للمسلمين الذكريات إذ بكوا جميعاً لما سمعوا صوته ببيت المقدس، إذ تذكروا أذانه في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهو نوع جديد من أنواع الربط بين المساجد الثلاث، إذ أذن فيها بلال بن رباح جميعاً.

- مُعاذ بن جبل رَضِي الله عنْهُ: استخلفه أبو عُبيدة على الناس بعد موته، فمات أيضًا بالطاعون.

- عياض بن غنم رَضِي الله عنْهُ: دخل بيت المقدس وبنى فيها حمامًا، وله رواية عن النبي صَلَى اللهُ عَليهِ وَسلَّم.

---

16 انظر تهذيب تاريخ دمشق لابن عساكر: ١٧٩/١، وتاريخ الطبري: ٦٠٩/٣.

17 كتاب **المسجد الأقصى الحقيقة والتاريخ**. المؤلف. عيسى القدومي. عدد الأجزاء. ١. رقم الطبعة. ٢. بلد النشر. فلسطين.

– خالد بن الوليد رَضِي الله عنْهُ: سيف الله المسلول وشهد فتح بيت المقدس. – عبادة بن الصامت رَضِي الله عنْهُ: أول من وَلِيَ قضاء فلسطين وسكن بيت المقدس ودُفِن فيها. – تميم بن أوس الداري رَضِي الله عنْهُ: وهو من أهل فلسطين في الجاهلية، أسلم وصَحِب النبي صَلَى اللهُ عَليهِ وَسلَّم وأقطعه رَسول اللهِ صَلَى اللهُ عَليهِ وَسلَّم ديار الخليل، وكان أميرًا على بيت المقدس.

– عبد الله بن سلام رَضِي الله عنْهُ: قدم بيت المقدس وشهِد فتحها، وهو من المشهود لهم بالجنة.

– أبو هُريرة رَضِي الله عنْهُ: قدم بيت المقدس وشهد فتحه، وهو راوي حديث: «لا تُشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد».

– معاوية بن أبي سفيان رَضِي الله عنْهُ: قدِم بيت المقدس وبويع هناك، وتلك بيعة أهل الشام له.

– عبد الله بن عُمر بن الخطاب رَضِي الله عنْهُما: قَدِم بيت المقدس، قال شيخ الإسلام بن تيمية: «وكان ابن عمر رَضِي الله تعالى عنْهُ يأتي إليه فيُصلي فيه ولا يريد فيه ماء لتُصيبه دعوة سُليمان عليه السلام لقوله: «لا يريد إلا الصلاة فيه». – أبو ريحانة رَضِي الله عنْهُ: سكن بيت المقدس وكان يعظ في المسجد الأقصى.

– شداد بن أوس رَضِي الله عنْهُ[18]: سكن بيت المقدس ومات فيها في أيام معاوية وقبره في مقبرة باب الرحمة بالقرب من سور الأقصى.

– عوف بن مالك الأشجعي رَضِي الله عنْهُ: شهد فتح بيت المقدس، ونزل بحمص وهو صحابي جليل.

– عمرو بن العاص رَضِي الله عنْهُ: قدم بيت المقدس وشهد الفتح وتوفي في خلافة معاوية.

– سلامة بن قيصر رَضِي الله عنْهُ: قيل له صحبة، وكان غمام المسلمين في الصلاة بعد الفتح واليًا لمعاوية على بيت المقدس، ومات بها ودفن بها. – أبي عبد الله بن عمرو

18 انظر: الطبقات الكبرى، ٥٤٦/٣، والثقات لابن حبان، ٣٠٢/٣-٣٠٣، رقم ٩٨٦، ومعرفة الصحابة، ١٩١٩/٤، والاستيعاب في معرفة الأصحاب، ٨٠٧/٢-٨٠٩، رقم ١٣٧٢، وتاريخ دمشق، ١٧٥/٢٦-٢٠٨، رقم٣٠٧١، وأسد الغابة، ١٥٨/٣، رقم ٢٧٩١، وتاريخ الإسلام، ٢٢٨/٢، والإصابة في تمييز الصحابة، ٥٠٥/٣-٥٠٧، رقم ٤٥١٥.

الأنصاري رَضِي الله عنْهُ: ربيب عبادة بن الصامت وهو ممن صلى إلى القبلتين، سكن بيت المقدس، وهو آخر من مات من الصحابة ببيت المقدس رَضِي الله عنْهُ. وهؤلاء بعض من أصحاب النبي صَلَى اللهُ عَليهِ وَسلَّم ممن عرفتهم القدس منهم تسعة دفنوا في أرضها[19].

الوظيفة العاشرة: عنوان معركة التحرير من الحروب الصليبية:

- صناعة منبر المسجد الأقصى في مدينة حلب.
- توحيد الشام ومصر على تحرير المسجد الأقصى المبارك.
- التحرير الصلاحي للمسجد الأقصى المبارك.
- إعداد الجيل من أجل التحرير فهو إحياء للأمة ومصدر نهضتها.

ولذلك كانت الفرحة بذلك عارمة ومصدر التحرير والتحريض والتحريك للأمة أن المسجد الأقصى محتل وإن العمل لا بد منه لتحريره، ومعه تحرر البلاد والعباد.

المحور الثّاني: وظائف المسجد الأقصى المبارك في العصر الحاضر

إضافة إلى الوظائف السابقة الممتدة إلى عصرنا الحاضر فإنّ للمسجد الأقصى وظائف اتسم بها في العصر الحاضر؛ منها:

أولاً: عنوان معركة بقاء الخلافة الإسلامية وهو محور الصراع عليها.

ولذلك قال السلطان عبد الحميد: «انصحوا رائد المشروع الصهيوني في فلسطين (تيودور هرتزل) ألا يتخذ خطوات جديدة حول هذا الموضوع، لأنني لا أستطيع أن أتنازل عن شبر واحد من الأراضي المقدسة لأنها ليست ملكي، بل هي ملك شعبي، وقاتَل أسلافي من أجل هذه الأرض، ورووها بدمائهم، فليحتفظ اليهود بملايينهم، إذا مزقت دولتي من الممكن الحصول على فلسطين بدون مقابل، ولكن لزم أن يبدأ التمزيق أولا في جثتنا»[20]، فبقاء المسجد الأقصى هو العنوان لبقاء هيبة الإسلام والسلطان، فالسلطان يرى أن لا بقاء لوجوده دون المسجد الأقصى أو مع التفريط به.

---

19 انظر كتاب المسجد الأقصى، الحقيقة والتاريخ عيسى القدومي، طباعة مركز بيت المقدس للدراسات التوثيقية. وانظر في (أحكام المرجان والطب قات الكبرى، والثقات لابن حبان، ومعرفة الصحابة لابي نعيم، واسد الغابة، والاصابة في تمييز الصحابة، والتاريخ الكبير والجرح والتعديل)

20 جهود السلطان عبد الحميد رحمه الله في التصدي للحركة الصهيونية د. علي الصلابي.

وقال: «لا أستطيع أن أتخلّى عن شبرٍ واحد من أرض فلسطين، فهي ليست ملك يميني، بل ملك الأمة الإسلامية، ولقد جاهد شعبي في سبيل هذه الأرض، ورواها بدمه، فليحتفظ اليهود بملايينهم، وإذا مُزّقت دولة الخلافة يوماً؛ فإنهم يستطيعون آنذاك أن يأخذوا فلسطين بلا ثمن، أما وأنا حي؛ فإن عمل المبضع في بدني، لأهون عليّ من أن أرى فلسطين قد بترت من دولة الخلافة؛ وهذا أمر لا يكون، إني لا أستطيع الموافقة على تشريح أجسادنا ونحن على قيد الحياة»[21].

ثانياً: عنوان كشف الحروب الصليبية المعاصرة وبيان حقيقة الحملة الغربية على بلاد المسلمين.

عندما انسحب العثمانيون من القدس نهائيًا كانت السماء ماطرة، وكان يخيم على المدينة سحب قاتمة من الحزن والسكون بعد أن غابت عنها شمس الخلافة، بعد يومين دخل اللورد اللنبي القدس ماشيًا من باب الخليل، وقال كلمته المشهورة (الآن انتهت الحروب الصليبية)، وتم إهداء النصر إلى الأمة البريطانية في عيد الميلاد المجيد، أما العرب فقد تحالفوا مع الإنجليز ليتحرروا من العثمانيين ويقيموا الدولة العربية الكبرى، ولكن الإنجليز وحلفاؤهم الفرنسيين[22] خذلوا العرب وخدعوهم، وقاموا بتقاسم بلادهم وأعطوا وعد للحركة الصهيونية أن يعطوها فلسطين ليقيموا بها دولة لليهود، فالمسجد الأقصى وبقاؤه في أيدي المسلمين ينزع أمان الأعداء على مشاريعهم وهو عنوان اجتماع آلامه، وفقده إمارة تمزقها وشتات شملها وفرقتها.

ثالثاً: إنه عنوان فشل المشاريع الاستعمارية ونجاحها في الإحاطة بالأمة:

فهو معيار صلاح الأمة وانتصارها وحريتها، وهذا ما يراه المحتلون أنفسهم، أنهم إذا تمكنوا من الأقصى فقد نجحت مشاريعهم واستقرت كياناتهم وما زال الأقصى في أيدي المسلمين فهم يحسون بالخطر وعدم الاستقرار، فوظيفة الأقصى اليوم فينا أن يحركنا ويُفعِّل طاقاتنا لاسترداده، إذ بذلك فشل مشاريع الأعداء، وإحباط مؤامراتهم التي يعدون احتلال الأقصى أمارة نجاحها.

---

[21] انظر وثيقة رفض السلطان عبد الحميد الثاني ببيع فلسطين، موقع قدس برس ٢٠١٥، وانظر كتاب جهود السلطان عبد الحميد رحمه الله في التصدي للحركة الصهيونية د. علي الصلابي.

[22] أرشيف فلسطين palestinearchive.

رابعاً: عنوان معركة السيادة على مدينة بيت المقدس، بل على المنطقة بكاملها.

لذلك فإنه منذ وقع الاحتلال للمسجد وعدوانهم يزداد وبأشكال مختلفة ومتطورة وتهدف في نهاية المطاف للسيادة على الأقصى، إذ السيادة عليه تشعر المحتل بسيادته على المدينة، بل على المنطقة جميعها.

ولذلك يستميت أهلنا في بيت المقدس في الرباط والدفاع عنها لشعورهم بأن بقاءه تحت سيطرة المسلمين دلالة على استمرار المعركة وعدم انتهائها، ووظيفتنا اتجاه المرابطين في الأقصى هي مدهم بأسباب الاستمرار مادياً ومعنوياً حفاظا على هوية الأقصى ودعماً لصمودهم.

خامساً: عنوان الصراع الإسلامي الصهيوني:

فلولا وجود المسجد الأقصى لتحول الصراع إلى عربي أو لربما فلسطيني صهيوني وهو ضياع للبلاد، أما وأن المسجد الأقصى محتل فإنه لا مناص من كون المعركة بين المسلمين جميعاً أصحاب الحق بالمسجد الأقصى؛ وبين الصهاينة المعتدين عليه، واليوم بدأ بعض من البلاد الإسلامية تعُدُّ مهمة الدفاع عن فلسطين مهمة فلسطينية وهذا خطر كبير، فإن مهمة الأقصى ووظيفته فينا أن يحيي اجتماعنا للدفاع عنه وبالتالي الدفاع عن كل فلسطين.

سادساً: القبلة الأولى للمجاهدين والمرابطين:

جاء في الحديث الشريف عن أبي ذر رضي الله عنه قال: تذاكرنا ونحن عند رسول الله صلى الله عليه وسلم، أيهما أفضل مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم أم بيت المقدس؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: صلاة في مسجدي أفضل من أربع صلوات فيه ولنعم المصلى هو، وليوشكن أن يكون للرجل مِثْل شطن فرسه من الأرض حيث يَرى منه بيت المقدس خيراً له من الدنيا جميعاً «[23]، وذلك أن المسجد الأقصى وإن نسخ كونه قبلة صلاة، فإنه بقي قبلة جهاد وتحريض للأمة لتبقى في حيز العزة، وإنهم بمقدار توجههم إليه وحفاظهم عليه فإنهم يتمكنون من التحرك لقضاياهم الأخرى، وإن التفريط به هو عنوان ضياعهم في كل قضاياهم.

[23] رواه الحاكم (٥٠٩/٤) وصححه ووافقه الذهبي والألباني كما في «السلسلة الصحيحة».

سابعاً: إنه عنوان كشف المتخاذلين والمطبعين من أبناء هذه الامة.

فعموم المطبعين يعلنون أنهم إنما يطبعون خدمة لقضية فلسطين، ويأتي المسجد الأقصى فيما يعاني كاشفاً لزيف ادعاء هؤلاء وإنها ليس إلا تخلياً عن المسجد الأقصى وتنازلاً عن مقدسات الأمة، إذ لم يستطع هؤلاء أن يوقفوا اقتحام مستوطن واحد فضلا عن أن يحققوا شيئاً للقضية، ومع ذلك استمر تطبيعهم ولم ينقطع ففضح الأقصى شأنهم وأبان عوارهم، وإن تطبيعهم هو من ضروب الهوان والتخلي وليس دفاعاً عن الأقصى ولا عن شعب فلسطين.

ثامناً: عنوان معركة إساءة الوجه للكيان الغاصب:

قال تعالى: ﴿إِنْ أَحْسَنتُمْ أَحْسَنتُمْ لِأَنفُسِكُمْ ۖ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا ۚ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا﴾ [الاسراء: ٧].

فالمسجد الأقصى هو عنوان معركة إساءة وجه العدو وهو المحرض لتحقيقها وإن مكانته في نفوس المسلمين، وممارسة العدوان عليه من الغاصبين بكل صوره وأشكاله من اقتحامات للمسجد واعتداءات عليه وعلى المرابطين، والإفساد فيه وأداء الشعائر التلمودية في رحابه، كل هذه دلائل على همجية هذا العدو، ومحرض للأمة للتحرك في مواجهته، و لو كان هذا العدوان على غيره، أو اقتصر على دونه من أرجاء فلسطين، لما أدى ذلك إلى كشف زيف العدو والتحرك لمواجهته، بنفس الدرجة، إذ ربط الحق سبحانه إساءة وجه العدو بدخول المسجد ورفع شعاره ورايته، فهو سبيلنا لتحقيق موعود الله لهذه الأمة.

تاسعاً: إن المسجد الأقصى هو عنوان تتبير علو العدو.

بل هو موطن علوهم وهدفهم في العلو، فيمارسون فيه أعتى علوهم وأجلى صور جبروتهم، مما يجعل علوهم فيه مبعث المواجهة، ومنتهى حد الصبر والخنوع ومصدر الثورة ويجعل المسجد هدف الحراك، ولما كان علوهم ظهر فيه فإن دخوله من أهل الحق ودفاعهم عنه حتى دخول المسجد الأقصى هو مصدر تتبير علو هذا العدو وإزالته من الوجود.

هذا وبالتأكيد أن المسجد الأقصى من وظائفه إحياء شعيرة الرباط فينا وبعث غيرة المؤمنين في نفوسنا، وتحريك مكان الانتصار والذود عن الحرمات، فاحتلال الأقصى نار

تتوقد في قلب كل مسلم صادق الإيمان، ويميز الله تعالى بهذا المسجد الخبيث من الطيب ومن ينتمي لهذه الامة ممن يخونها ويتآمر مع أعدائها،

وفي نهاية المطاف فإن المسجد الأقصى هو المحرض على الانتصار بإذن الله تعالى وهو ثالث بقاع المسلمين قداسة ومكانة بين الحرمين.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

ULUSLARARASI

DEĞİŞEN DÜNYADA CAMİ VE FONKSİYONLARI

SEMPOZYUMU

Müminlerin ibadetlerini bir arada yapmalarını sağlamak amacıyla inşa edilen cami ya da mescitler İslam tarihi boyunca bu esas fonksiyonlarının yanında pek çok işlevi yerine getirmişlerdir. Hz. Peygamber döneminden başlayarak ibadet için toplanılan yer olmanın ötesinde cami; yönetim ve istişare mekanı olarak hizmet vermiş, eğitim faaliyetleri yoluyla ilim, irfan ve kültürün gelişimini sağlamış ve çevresinde kurulan çarşı ve yerleşim yerleriyle mabed merkezli bir medeniyetin inşasına kaynaklık etmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen değişimler cami ve mescitlerin dini ve toplumsal fonksiyonlarında ve bu fonksiyonların icra ediliş biçiminde de değişimler meydana getirmiştir. Son yıllarda bilim, teknoloji ve iletişim alanında meydana gelen hızlı değişimlerin sosyal hayatın her alanında derin etkiler oluşturduğuna şahit oluyoruz. Bilginin kaynakla bağının kopması, değer aktarımında hiyerarşinin yapıbozuma uğraması, toplumsallık ve kurumsallığın aleyhine bireyselliğin öne çıkması şahit olduklarımızdan bazıları. Yaşananlar dinin toplumsal görünümünün merkezi olan cami ve onun fonksiyonlarına dair de önemli değişimler meydana getirmektedir.

ISBN 978-625-6715-06-6

Online Alışveriş İçin
ravzakitap.com